



Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban

ROGERS BRUBAKER

FEISCHMIDT MARGIT



JON FOX



LIANA GRANCEA



Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban

*Rogers Brubaker, Feischmidt Margit,
Jon Fox & Liana Grancea*

Erdély két nemzet perifériáján fekszik, mégis mindkettő számára központi jelentőségű a nemzet-építés szempontjából. Az államszocialista rendszer bukása után különösen intenzívvé váltak a nacionalista küzdelmek Kolozsváron, Erdély kulturális és politikai centrumában. Az elitek nacionalista retorikája mégis csak mérsékelt társadalmi visszhangra talált. Kolozsvár lakóinak román anyanyelvű többsége és magyar ajkú kisebbsége sokszor közömbös maradt a nevükben zajló nacionalista követelésekkel szemben. Hétéves kutatás eredményeire támaszkodva ez a könyv nem csak a nemzeti politikák erőteljesen polarizált világát mutatja be, hanem azokat a módokat is, ahogyan a nemzeti mivoltot és az etnikai különbségeket a mindennapi életben megtapasztalják, értelmezik és megjelenítik. E tekintetben a könyv az etnicitás működésével kapcsolatos alapvető tudományos kérdéseket feszegeti: hol, mikor és hogyan válnak jelentőssé az etnikai különbségek. Rogers Brubaker és munkatársai, Feischmidt Margit, Jon Fox és Liana Grancea együtt ritkán látható perspektívákat kapcsolnak össze e könyvben: a történetit és az etnográfiai, az intézményest és az interakcionista, a politikait és a társadalmi tapasztalatra fókuszálót. Brubakernek egy korábbi könyvében, a *Csoportok nélküli etnicitás*ban megfogalmazott téziseit továbbfejlesztve, itt azt mutatják meg a szerzők, hogy a hétköznapi életnek, kapcsolatoknak és tapasztalatoknak milyen jelentőségük van és milyen sajátosságuk a politikához és a kultúrához képest az etnicitás és a nemzet megvalósulása és reprodukciója számára.

Rogers Brubaker – Feischmidt Margit –
Jon Fox – Liana Grancea



Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban

Rogers Brubaker – Feischmidt Margit –
Jon Fox – Liana Grancea



Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban

L'Harmattan

Budapest, 2011

A könyv megjelenését az Európai Összehasonlító Kisebbségkutató Alapítvány
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.



A mű eredeti címe:

Rogers Brubaker – Feischmidt Margit – Jon Fox – Liana Grancea:
Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town.
Princeton University Press. Princeton és Oxford, 2006.

Fordították: Berényi Gábor (1., 2., 3. fejezet), Boris János (4., 11., 12. fejezet)
és Károlyi Júlia (5., 6., 7. 8., 9., 10. fejezet).

© Princeton University Press, 2006

© L'Harmattan Kiadó, 2011

© Szerzők, 2011

© Fordítók, 2011

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./E.: 011.817.13.88

ISBN 978-963-236-409-4

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A sorozat kötetei megrendelhetők, illetve kedvezményrel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Kariip Tímea
A nyomdai előkészítés Kardos Gábor, a sokszorosítás a Robínco Kft. munkája
Felelős vezető Kecskeméthy Péter

Kolozsvári barátainknak



TARTALOM

Illusztrációk jegyzéke	XI
Előszó a magyar nyelvű kiadáshoz	XIII
Előszó az első kiadáshoz	XV
Bevezetés	1
ELSŐ RÉSZ: Nemzeti politikák a múltban és a jelenben	
1. FEJEZET	
A nemzeti kérdés Kelet-Közép-Európában	27
Birodalom és nemzet	30
Történelmi és etnokulturális igények	
a Habsburg Monarchia országaiban	34
Etnikai keveredés és nemzeti konfliktus	37
Nemzeti követelések és ellenkövetelések	39
A nemzeti kérdés új szereposztásban	43
A második világháború és ami utána következett	51
2. FEJEZET	
Erdély mint etnikai határvidék	57
A három <i>natio</i>	57
A dualista Magyarország, mint nemzetiesítő állam	64
Nemzetiesítés – fordított irányban	69
Háború és rezsimváltás	78
Visszatérés „a nemzethez”	85
3. FEJEZET	
Kolozsvártól Cluj-Napocáig	93
Kolozsvár a magyar nemzetállamban	95
Kolozsvártól Clujig	101
Ismét Magyarország részeként	106
A kommunista uralomra való átmenet	110
Kolozsvár románosítása	114

4. FEJEZET

Kolozsvár Ceaușescu után	125
Az etnopolitikai viszály újbóli megjelenése	128
Az önálló iskolákért vívott harc Kolozsváron és Marosvásárhelyen	133
Gheorghe Funar és a városi tér nacionalizálása	142
Az etnikai hovatartozás újratermelése: magyar egyetem Kolozsváron?	152
Népszámlálás és kategorizálás	157
Következtetés	167

MÁSODIK RÉSZ: HÉTKÖZNAPI ETNICITÁS**5. FEJEZET**

Portrék	181
Mari és családja	181
Emilia	184
Karcsi és Ági	186
Ana	191
Zsolt és Kati	193
Claudiu és Lucian	197

6. FEJEZET

Tevékenységek	201
Megélni	202
Megküzdeni a gondokkal	207
Előbbre jutni	211
Elszámolni a sikerrel	216
Következtetések	217

7. FEJEZET

Kategóriák	219
Aszimmetriák	223
Jelölt és jelöletlen kategóriák	224
Etnicitás és állampolgárság	225
Az etnicitás jelei	229
Az etnikai hovatartozás felmutatása	234
Kategóriák használatban	237
Etnikai és regionális kategóriák	245
Következtetések	251

8. FEJEZET

Nyelvek	253
Idegennel folytatott interakciók	257
Nyilvános helyen zajló magánbeszélgetések	261
Nyelvválasztás vegyes etnikai háttérű társaságban	266
Nyelvkeveredés intraetnikus helyzetekben	275
Következtetések	278

9. FEJEZET

Az intézmények	281
Az iskolák	286
Az egyházak	294
A munkahelyek	300
Az egyesületek	305
A média	308
Konklúzió	313

10. FEJEZET

Keveredés	321
Nézeteltérés és konfliktus	324
Érzékeny témák elkerülése	327
Tréfálgozás és ugratás	329
Választások	332
Következtetések	335

11. FEJEZET

Migráció	337
Itt már úgysem sikerülhet („Aici nu se mai poate”)	337
Stigmatizált állampolgárság	342
Az ambivalens haza	347

12. FEJEZET

Politika	355
Funar	361
Az RMDSZ	366
Az autonómia	370

Konklúziók	379
-------------------	-----

Epilógus	387
-----------------	-----

A. FÜGGELÉK

Példa a nacionalizmus interakciós kialakulására	397
--	-----

B. FÜGGELÉK

Bibliográfia	409
---------------------	-----

Tárgymutató	453
--------------------	-----



ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

SZÍNES TÁBLÁK

1. A magyar konzulátus a Fötéren (Egyesülés tere)
2. A Fötér háromszínű zászlórudakkal, jelzőszászlókkal és padokkal
3. Háromszínű Kolozsvár
4. Március 15-i felvonulás
5. Háromszínű jelzőtáblák
6. Magyar nemzeti színek
7. Magyarokat a 2002-es népszámlálásra mozgósító röplap
8. „Román” és „magyar” várostérkép-borítók
9. Piaci jelenetek
10. Román nemzeti ünnep

FEKETE-FEHÉR KÉPEK

11. Légifelvétel a Fötérről és az Avram Iancu térről
12. Emléktábla felhelyezése és leleplezése a Mátyás-szobron, 1992
13. Avram Iancu-szobor és az ortodox katedrális
14. A román múlt felidézése
15. Ellentétes értelmű emléktáblák
16. Turista és esküvői társaság a nemzeti emlékművek előtt
17. Befejezetlenül maradt templom
18. A városközpont és a peremek madártávlatból
19. Az ipari Kolozsvár
20. Lakótelepek
21. A munkaerőpiac peremén
22. Külföldi lehetőségeket hirdető plakát
23. Választási plakát Vlad Tepessel

TÉRKÉPEK

1. térkép Kolozsvár városközpontja
2. térkép Kelet-Közép-Európa, 1815-ben
3. térkép Kelet-Közép-Európa, 1910-ben
4. térkép Kelet-Közép-Európa, 1930-ban
5. térkép Magyarország és Románia a 20. században
6. térkép Erdély a 20. századi Romániában
7. térkép Kolozsvár az 1990-es években

TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK

- 2.1. táblázat Erdély lakossága etnikai önbesorolás szerint, 1900–2002
- 3.1. táblázat Kolozsvár lakossága etnikai önbesorolás szerint, 1880–2002
- 3.2. táblázat Kolozsvár lakossága fekezeti hovatartozás szerint, 1880–2002
- 3.3. ábra Kolozsvár növekedése, 1880–2002
- 4.1. táblázat Marosvásárhely és Nagyvárad lakossága etnikai önbesorolás szerint, 1910–2002

A fotók szerzői jogai: Jon Fox: 1a-b, 3a-l, 4a, 5a-c, 6a-b, 9a-d, 10, 13b, 14a-c, 15a-b, 16a, 16d, 17, 18a-b, 19a, 19c-d, 20a-d, 21b, 22a-c, 23; Rogers Brubaker: 9e; Adrian Dohotaru: 11a-b; Valentin Grancea: 19b, 21a; Rohonyi D. Iván: 12a-d, 13a; Sanda Tomulețiu: 4b-c



ELŐSZÓ A MAGYAR NYELVŰ KIADÁSHOZ

A könyv, amelyet az olvasó kezében tart, bizonyos értelemben már történelmi munka. Pedig még nincsen tíz éve, hogy lezárult Kolozsváron az a kutatás, amelynek eredményeire támaszkodik, és még nincsen öt éve, hogy e könyv első, angol nyelvű kiadása megjelent. Azért történelmi, mert számos jelenség, amely akkor az érdeklődés középpontjába állította ezt a várost, ami a posztkommunista nacionalizmusnak nemcsak harsány színpadává, de a nacionalizmus kutatás igazi laboratóriumává tette, már a múlté. Kolozsvár polgármesteri székében azóta már a második ember ül, aki „nemzeti kérdésekben” egy a 90-es évekbeli vezetéstől élesen különböző szemléletet képvisel. A politikai nyitásnak és az ennek nyomán megnyíló gazdasági lehetőségeknek, a városnak nyújtott kormányzati támogatásnak, valamint az egyetemi és kulturális élet fellendülésének következtében olyan gazdasági és szellemi pezsgés kezdődött Kolozsváron, amely nemcsak a városképet írta felül – például a nacionalista giccs helyett a történelmi városközpont rehabilitációjával – hanem a politikai viszonyokat tágabb értelemben is. Ezzel együtt számos jellemzője nem változott az erdélyi városi, azon belül a kolozsvári társadalmi kapcsolatoknak és a körükük szerveződő etnikus viszonyoknak, sőt, bizonyos mértékig a nemzetiesítés és a nemzeti mivolt logikája és dinamikája sem. Az etnikai alapon szerveződő, sok szempontból Magyarország támogatását élvező intézményrendszer ugyanazt a meghatározó szerepet játssza az etnicitás reprodukciójában, mint egy évtizeddel ezelőtt. A feszültségteremtő témákat kezelni tudó és a nyelvi, kulturális határátlépést megvalósító hétköznapi gyakorlatok ugyanúgy kulcsszerepben vannak az etnicitás megteremtése szempontjából, mint tíz évvel korábban. Mint ahogyan időtállóan gondoljuk azokat a megállapításokat is, amelyeket a kolozsvári példák alapján az etnicitás tapasztalati felépítéséről, interakciókhoz és a kategorizáció különbségteremtő aktsuaihoz kötött megvalósulásáról tettünk. Azok a strukturális viszonyok és kulturális mintázatok, amelyek felvázolására könyvünkben az etnicitás és a nemzeti mivolt tekintetében kísérletet tettünk, elég nagy állandóságot mutatnak. Ezzel együtt érdekesek lehetnek azok a változások, amelyekre Románia uniós csatlakozása, gazdasági fellendülése, Magyarország vonzerejének csökkenése, a 90-es évek végén még csírájában látott intézményrendszer teljes kiépülése, a nemzet és kisebbségpolitikai stratégiák stabilizálódása következtében került sor. E folyamatok hatásait most folyó és

ezutáni kutatások fogják megvizsgálni. Ezekkel, illetve a régióban zajló további kutatásokkal kíván még inkább párbeszédet létesíteni az öt évvel ezelőtt angolul napvilágot látott könyv most egyszerre megjelenő román és magyar nyelvű fordítása. A fordítás nem jöhetett volna létre az Európai Összehasonlító Kisebbségkutató Alapítvány és az MTA Kisebbségkutató Intézete, továbbá a kiadást lehetővé tevő Nemzeti Kulturális Alap támogatása nélkül. De nagyban előrelendítette az a támogatás, amelyben a helyi nyelveken való megjelenés gondolatát a kolozsvári székhelyű Nemzeti Kisebbségkutató Intézet részesítette. Mindezekért köszönettel tartozunk.

Feischmidt Margit
Budapest, 2011. március



ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ

Könyvünk az etnicitás és a nemzet működését vizsgálja egy olyan közegben, amelyet erős és makacs kisebbségpolitikai konfliktusok jellemeznek. A helyszín egy erdélyi nagyváros, Kolozsvár, amit az 1995 és 2001 közötti időszakban vizsgáltunk. Bár a kutatást Kolozsváron végeztük, a könyv elsősorban nem Kolozsvárról szól.¹ Kérdéseink sok szempontból elméleti jellegűek, azt kutattuk, hogy az etnicitás és a nemzet miként mutatkoznak meg és válnak küzdelmek tárgyává a politikában, s miként fejeződnek ki, valósulnak meg és értelmeződnek a mindennapi életben. A könyv hidat igyekszik teremteni hagyományosan különálló tudományos diszciplínák között: egyszerre tárgyalva a nacionalista politikát és a hétköznapi etnicitást, olyan nézőpontokat és elemzési módszereket (történeti és etnográfiai, intézményi és interakciós, politikai és tapasztalati) egyesítve, amelyek így, együtt ritkán fordulnak elő.

A könyv hosszú ideig készült. Az a szellemi érdeklődés, amely Kolozsvárra, s végső soron ehhez a vállalkozáshoz vezetett, húsz éve ébredt fel bennem, amikor megismerkedtem a közép- és kelet-európai nemzeti mivolttal és nacionalizmussal foglalkozó gazdag német történeti szakirodalommal. Ez alig valamivel azt megelőzően történt, hogy a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása, valamint a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása nyomán a „nemzeti kérdés” ismét régiószerte égetővé vált. Az 1990-es évek első felében kutatásaim középpontjában a nacionalista politika kialakulásának általános kérdései álltak a régióban.² Ugyanakkor megpróbáltam elméletileg megragadni az etnicitás nehezen megfogható jelenségét is. Ebből az elméleti tisztázásra irányuló erőfeszítésből születtek meg azok a tanulmányaim, amelyek kritikailag vizsgálták az uralkodó analitikus fogalomkészletet, s egy olyan beszédmódot próbáltak kialakítani, amely szakít az etnicitás és nacionalizmus kutatására települő szubsztancialista feltételezésekkel, ugyanakkor mégsem egyszerűen konstruktivista közhelyekre támaszkodik.³

¹ „A kutatás helyszíne – mint Clifford Geertz megjegyezte – nem azonos a kutatás tárgyával. Az antropológusok nem falvakat (törzseket, városokat, vagyis helyeket) kutatnak; hanem falvakban kutatnak.” (Geertz: *The Interpretation of cultures*, 22.)

² Brubaker: *Nacionalizmus új kerethen*.

³ Ezek közül a tanulmányok közül számosat Brubaker *Ethnicity without Groups* című kötete tartalmaz.

Munkám során úgy éreztem, feszültség támad a – Charles Tilly szavaival – „nagy struktúrákra, folyamatokra [és] nagyszabású összehasonlításokra” irányuló empirikus kutatásaim s mindinkább erősödő meggyőződéseim között, hogy az etnicitás és a nacionalizmus a legjobban úgy érthető meg, ha alulról és felülről, mikro- és makroperspektívából egyaránt tanulmányozzuk. Távolról igen könnyű zárt és homogén etnikai csoportokat és nemzeteket „látni”, amelyeknek közös érdekeket, felfogást, szándékokat és akaratot lehet tulajdonítani. Közel hajolva viszont annak a tágabb kontextusnak az elvesztését kockáztatjuk, amely a tapasztalatot és az interakciókat alakítja. A nagy- és közepes léptékű struktúrák és folyamatok tanulmányozása nélkülözhetetlen marad, mégis meggyőződésemmé vált, hogy ez kiegészítendő a mindennapi tapasztalathoz közelebbi szintek vizsgálatával, feltéve, hogy nem kívánunk a „csoport-jellegre” vonatkozó igazolatlan feltevésekbe bonyolódni, s azt a módot akarjuk megérteni, ahogy az etnicitás „működik”.

Ilyen gondolatoktól kísérve vetődtem 1994-ben Kolozsvárra. Rövid látogatásom egybeesett az ottani politikai feszültségek kiéleződésével. A helyi magyar kisebbség heves tiltakozása közepette a város szélsőségesen nacionalista román polgármestere régészeti ásatások tervével állt elő a történelmi városközpontban, a város magyar múltja központi jelképének (és egy mitikus magyar uralkodó lovas szobrának) közvetlen szomszédságában. A magyar etnikai-nemzeti érzékenység kiszámított megsértésével az ásatások célja az volt, hogy kimutassák a helyszínen a korábbi római – s ennek folytatásaképpen: román – jelenlétet.⁴

Amint többet tudtam meg a polgármester agresszív retorikai és nemzetiesítő lépéseiről, amelyek közül csak egy volt a főtéri ásatások elrendelése, úgy döntöttem, a következő évben feltáró kutatás céljából visszatérek Kolozsvárra. Magammal hoztam Jon Foxot, a már két éve Magyarországon élő fiatal amerikai kutatót, aki éppen szociológiai doktori programját kezdte a Kaliforniai Egyetemen. Jon az előző évben kezdett velem dolgozni, sajtóanyagokat gyűjtött Magyarországon és magyar politikusokkal készített interjúkat Erdélyben, felkészülve az erdélyi, szlovákiai és jugoszláviai magyar kisebbségekkel, illetve a szovjet utódállamokban élő ukrán és orosz kisebbségekkel foglalkozó nagyszabású összehasonlító kutatásra. Kolozsváron nem a politikai vagy a kulturális elit körében próbáltunk kapcsolatokat teremteni, ehelyett átlagemberekkel kezdtünk beszélgetni. Meglepődve láttuk, mekkora eltérés tapasztalható az elmúlt három év nyilvános politikai drámái és a kolozsvári emberek gondoljai és aggodalmai között, ez utóbbiak többségét ugyanis alig érdekelte a nacionalista politika, mi több, el is utasították.

* Lásd 4. fejezet.

E látogatás során találkoztunk Feischmidt Margittal, a Kolozsváron felnőtt fiatal magyar kutatóval, aki tanulmányai folytatása céljából Budapestre költözött. Egy erdélyi faluban az etnicitás tárgykörében végzett antropológiai kutatás után Margit akkor doktori tanulmányokat folytatott etnológiai témában a berlini Humboldt Egyetemen, s tanulmányozni kezdte a kolozsvári városkép nemzetiesítésére irányuló polgármesteri erőfeszítések körüli konfliktusokat. Eredeti szándéka az volt, hogy főleg a nyilvános vita középpontjában álló két, „magyar” és „román” szobornak tulajdonított szimbolikus jelentéssel foglalkozzon. Ám ő is rájött, hogy a kolozsváriak – különösen az ifjabb nemzedékből azok, akik nem végeztek felsőfokú tanulmányokat – jórészt közömbösek e szimbolikus jelentésekkel szemben, s más dolgok foglalkoztatják őket; emiatt éppen kutatási terve újragondolásával volt elfoglalva.

Az ezt követő néhány évben folytattam a munkát Jonnal, és Margittal is elkezdtem együtt dolgozni.⁵ Ez a kétfajta együttműködés eleinte külön vágányokon haladt, bár néhányszor hármasban is összejöttünk. Eleinte nem terveztem Kolozsvárról szóló könyvet. Elvettem a magyar és orosz kisebbségekről szóló összehasonlító kutatás ötletét: egy ilyen vizsgálathoz távolról és fentről kiinduló megközelítésre lett volna szükség, én viszont mind inkább az etnicitás és a nemzeti múlt etnográfiai tanulmányozása mellett köteleztem el magam. Kezdetben mégis olyan összehasonlító vizsgálatban gondolkodtam, amely más olyan erdélyi és dél-szlovákiai városokra is kiterjedne, ahol jelentős számú magyar lakosság él; kolozsvári munkánk mellett előzetes kutatást folytattunk az erdélyi Nagyváradon és Marosvásárhelyen, valamint a szlovákiai Kassán is.⁶

Liana Granceával 1998 őszén ismerkedtem meg. Margithoz hasonlóan ő is Kolozsváron nőtt fel. Ottani egyetemi tanulmányai után annak a budapesti Közép-európai Egyetemnek a nacionalizmus tanszékének MA-programjára iratkozott be, ahol én éppen vendégprofesszor voltam. Liana román anyanyelvű, de (nemzedéktársaitól eltérően) magyarul is folyékonyan beszél. Élénken érdeklődött az interakciók apró részletei iránt, s éles szem-

⁵ Időközben Jon és Margit folytatták doktori tanulmányaikat. Jon megírta az erdélyi magyarok magyarországi munkavállalásáról szóló MA-dolgozatát (amely „National Identity on the Move” címmel jelent meg). Disszertációja („Nationhood without Nationalism”) a román és magyar egyetemi hallgatók mindennapi nacionalizmusával foglalkozik Kolozsváron; részei megjelentek in: Fox: „Missing the Mark” és ugyanő „Consuming the Nation”. Margit disszertációjának középpontjában a szimbolikus harcok és a mindennapi kultúra állt Kolozsváron; *Ethnicität als Konstruktion und Erfahrung* címmel jelent meg. Néha az említett disszertációkhoz gyűjtött adatokra támaszkodunk, s hivatkozunk is a bennük előforduló elemzésekre. Néhány kivételtől eltekintve azonban a jelen munka más adatokra épül és teljesen más gondolatmenetet követ.

⁶ Ebben az előzetes vizsgálatban a Kaliforniai Egyetem két további doktorandusza is részt vett: Călin Goina Marosvásárhelyen és Peter Stamatov Kassán.

mel figyelt fel ezekre. MA-dolgozatát a kolozsvári vegyes életvilágok, magyar–román családok működéséről írta. A rákövetkező nyár folyamán kezdett velem dolgozni Kolozsváron, majd ősszel a Los Angelesi Kaliforniai Egyetem PhD-programjának keretében folytatta tanulmányait.⁷

A többéves közös empirikus munkánk eredménye, amire ez a könyv támaszkodik, több mint száz interjú, hosszas etnográfiai megfigyelések, módszeres anyaggyűjtés a helyi román és magyar nyelvű sajtóból. Bizonyos értelemben mégis csak a felszínt karcoltuk. Több másik – vagy akár csak egyetlen – várostra kiterjedően hasonló mélységű vizsgálatot végezni nem csak több pénzt és időt igényelt volna, hanem alapvetően másfajta együttműködést is. Találkozásaim Jonnal, Margittal és Lianával esetlegesesek voltak; együttműködésre a közös érzékenység és érdeklődés vezetett bennünket. A kutatás bővítése azt igényelte volna, hogy módszeresebben és tudatosabban válogatjuk ki a megfelelő szaktudással bíró munkatársakat; az általunk teremtett szoros munkakapcsolatot nagyobb merítés esetén nem lehetett volna ismét létrehozni.

Amikor választani kellett „bővítés” és „elmélyítés” között, az utóbbit választottam, s elkezdtem egy kifejezetten Kolozsvárra fókuszáló könyvet tervezni. Több mint harminc fókuszcsoporthos interjút készítettünk; ezek segítségével megfigyelhettük, hogyan fogalmazódnak meg etnikai terminusokban viszonylag strukturálatlan beszélgetések keretei között a mindennapi gondok és törekvések. Tanulmányoztuk a helyi magyar és román sajtót, dokumentumokat – például házassági anyakönyveket –, megfigyeltük az állami ünnepeket és politikai tiltakozásokat, a szimbolikusan megjelölt közterek hétköznapi használatát, vizsgáltuk a hétköznapi interakciókat és jelentős időt töltöttünk azzal a néhány kolozsvárral, akiket bevezető portrék alanyainak szemeltünk ki.⁸

Miután korlátoztuk kutatásunk hatókörét, fogalmi kereteit is átalakítottuk. A magyar és orosz kisebbségek széles körű összehasonlító vizsgálatára eredetileg az ösztönzött, hogy nagyon érdekeltek a nemzeti kisebbségek, az otthonukul szolgáló nemzet- (és gyakran nemzetiesítő) államok, valamint az ún. anyaországok közötti dinamikus viszonyok. Ahogy mind többet tudtunk meg az etnicitás megélt tapasztalatairól, ez a képlet háttérbe szorult; egyre fontosabbá vált a helyi politika közege mint az etnicitás mindennapi tapasztalatának háttere. Az egész államra kiterjedő és államközi kontextusok persze jelentős mértékben alakítják a helyi politikai harcokat és az etnicitás mindennapi tapasztalatát egyaránt; könyvünk első részében hosszabban ki is térünk erre a tágabb kontextusra. Az összehasonlítás szempontjának háttérbe szorulása és a hétköznapi etnicitás iránti

⁷ Az egyetemen Liana a tanszék mikroelemző részlegéhez csatlakozott; jelenleg fejezi be a beszélgetéscsémzéssel foglalkozó disszertációját.

⁸ A részletekről lásd B függelék, „Megjegyzés az adatokhoz”.

mind fokozottabb érdeklődésünk miatt azonban tervünket is át kellett értékelnünk. Figyelmünk középpontjába immár nem az került, hogy mi-ként viszonyul a magyar kisebbség a nemzetállamhoz, amelybe be van ágyazódva, illetve a külső anyaországhoz, amelyhez kulturálisan kötődik. Ehelyett az etnicitás és a nemzeti mivolt mindennapi tapasztalata és megvalósulása foglalkoztatott bennünket egy olyan helyi közegben, amelyet erőteljes elit szintű kisebbségpolitikai küzdelmek jellemeznek.

Egyedül, vagy más közreműködőkkel nem vágtam volna bele ebbe a feladatba. Valamennyien tudunk magyarul és románul is, s kizárólag ilyen nyelvű adatokat dolgoztunk fel. Én azonban egyik nyelvben sem vagyok annyira otthon, vagy elég érzékeny a beszélgetések árnyalataira, hogy képzett etnográfusnak tekinthetném magam. Jóllehet 1995 és 2001 között nyaranta több hetet töltöttem Kolozsváron, egy huzamban hosszabb időszakokra nem tudtam a terepre menni. A Kolozsváron felnőtt Margit és Liana nem csak az anyanyelvi szintű magyar és román tudásával járultak hozzá a kutatáshoz, hanem a távolságtartás és a szakmai képzettség által reflektált gazdag helyi tapasztalataikkal is. Jon hosszabb kolozsvári tartózkodásainak – 1995 és 2001 között összesen 21 hónap, beleértve azt az évet is, amelyet főleg a saját disszertációjával kapcsolatos kutatásoknak szentelt – köszönhető etnográfiai adataink jelentős része.⁹

Négyünk között egyetértés volt kutatásunk legalapvetőbb elméleti és módszertani kérdéseit illetően. Neveltetési, vérmérsékletbeli és képzettségbeli eltérések miatt mindazonáltal más-más látószögből közeledtünk a vállalkozáshoz. Margit és Liana között nem valamiféle politikai „kiegyensúlyozás” működött, ahol Margit képviselte volna a „magyar”, Liana a „román” nézőpontot. Eltérő nyelvi és etnikai-nemzeti szocializációjuk miatt néha képesek voltak felfedezni és helyreigazítani egyes megfogalmazások elfogultságait. A szakmai képzettségben, módszertani orientációban, szellemi érdeklődésben megnyilvánuló eltérések azonban az eltérő etnikai-nemzeti önbesorolásnál erőteljesebben alakították munkatársaim különböző látószögét. Idesorolom Jon érzékenységet a nemzeti mivolt mindennapi megnyilvánulásaira; Margit antropológiai képzettségét és az etnicitás és nacionalizmus szimbolikus és rituális aspektusai iránti érdeklődését; és Liana éles szemű – és fülű – felismeréseit az interakciók árnyalataival kapcsolatban, amit tovább fokozott szakértelme a párbeszédelemzés terén.

A közös munka mindig problémássá teszi a megírást, a mi négyes együttműködésünk pedig különösen bonyolult kérdéseket vetett fel e téren. Egységes és koherens könyvet akartunk írni; ez kizárta, hogy felosszuk a munkát, s a könyv különböző részeit más-más résztvevőre bizzuk. Talán kísérletezhettünk volna többszólamú stílussal, megőrizve a szerzők hangnemében mutatkozó eltéréseket. Ez azonban elterelte volna a figyelmet

⁹ Szerzőtársaimat betűrendben a címloldalon sorolom fel.

elemzésünk lényegéről, s azzal a kockázattal járt volna, hogy eltúlozzuk a látószögbeli eltéréseket. Az egységes szerzői hang, amelyben megegyeztünk, kétségtelenül elmos vagy elfed bizonyos eltéréseket közöttünk. Ugyanakkor együttműködésünk egyik kulcsmozzanatát is kiemeli: azt, hogy állandó vitáink nyomán nézetkülönbségeink nem éleződtek vagy fokozódtak, hanem számtalan kisebb-nagyobb buktatót leküzdvé nézeteink kölcsönösen idomultak egymáshoz, s közös látószögünk mind jobban fejlődött és finomult.

A kézirat 2001 és 2005 közötti megírása elsősorban (átdolgozásáé pedig teljesen) az én felelősségem. E folyamat során munkatársaim számos résznyersfogalmazványával és első vázlatos kidolgozásával voltak segítségemre; ezen kívül minden fejezet újabb és újabb változatait kimerítően – és néha kimerülten – megvitattuk. Az eredmény egy olyan szöveg lett, amely, noha egyetlen hangon íródott, mélyebb értelemben mindannyiunk szerzőségét magán viseli.

Rogers Brubaker
Los Angeles, 2005. december



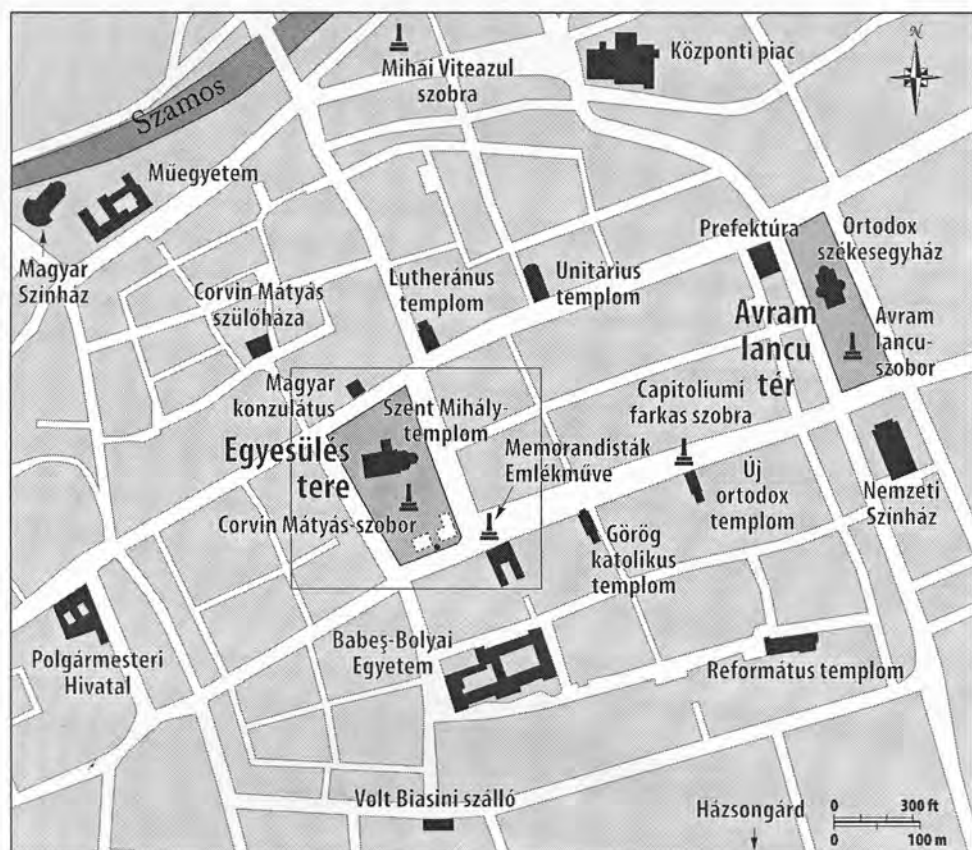
BEVEZETÉS

1997 júliusának egyik reggelén nem sokkal tíz óra után egy áruszállító autó állt meg a magyar konzulátus épülete előtt. A konzulátus harmadik emeleti ablaka mellett piros-fehér-zöld zászló lobogott. A konzuli hivatal kilenc éves kihagyás után két nappal korábban nyílt meg ismét. 1988-ban záratta be a román kormány, válaszul arra, hogy a fokozatosan liberalizálódó késő kommunista Magyarországon egyre erőteljesebben bírálták a Ceaușescu-diktatúrát az ország magyar nemzetiségű kisebbségével szembeni bánásmódja miatt. A romániai magyaroké az egyik legnagyobb lélekszámú kelet-európai kisebbség volt abban az időben, amely az 1992-ben végzett népszámlálás adatai szerint mintegy 1,6 milliót, Románia lakosságának 7, Erdély lakosságának pedig 20%-át tette ki.¹ A két ország közötti diplomáciai kapcsolat, jórészt a magyar kisebbség státusával kapcsolatos állandó súrlódások következtében Ceaușescu 1989 decemberében bekövetkezett bukása után is feszült maradt. A viszony azonban 1996-ban érezhetően javult: Bukarestben liberális, Nyugat-barát koalíció váltotta fel a korábbi nacionalista szellemiségű kormányt, az 1994-ben Magyarországon hatalomra került szocialista-liberális kormány pedig érdekeltőbb volt a jó kapcsolatok fenntartásában Romániával, mint az előző (és a következő) nacionalistább szellemű kormányok. A közeledés egyik gyümölcse lett a kolozsvári konzulátus újbóli megnyitása.

Kolozsváron azonban éppen ekkor választották újra a lázító retorikája, konfrontatív stílusa és magyarellenessége miatt hírhedtté vált szélsőségesen nacionalista Gheorghe Funar polgármestert. Funar hevesen tiltakozott a város főterének északi oldalán, kiemelt helyen álló (1. térkép) konzulátus újbóli megnyitása ellen. A polgármester számára már az is problémát jelentett, hogy a tér építészetileg a város Habsburg- és magyar múltjára emlékeztet.² A tér fölött a késő gótikus Szent Mihály-templom monumentális épülete, impozáns tornya és Corvin Mátyás magyar király historicista stílusú lovas szobra uralkodik. A templomnak és a szobornak egyaránt magyar konnotációi vannak: a gyülekezet tagjai szinte kivétel nélkül ma-

¹ Kürti: *The Remote Borderland*, 129–130; Iordachi: „The Anatomy of a Historical Conflict”, III.b.4. fejezet. A 2002-es romániai népszámlálás ennél jóval kevesebb, mintegy 1,43 millió magyar nemzetiségűt mutatott ki; a csökkenésről lásd e kötet 4. fejezetét és a zárszót.

² A város történetét a könyv 3. fejezetében tárgyaljuk bővebben.



1. térkép. Kolozsvár belvárosa

gyarok, a szobor pedig a magyar nacionalizmus kora 20. századi emlékműve.³ Amikor az első világháború végén összeomlott az Osztrák–Magyar Monarchia, a várost (Erdély többi részével együtt) Romániához csatolták, de egészen az 1950-es évekig a magyarok alkották a helyi többséget, s a központi tér mindmáig megőrizte magyar légkörét.

Hivatalba lépésétől, 1992-től kezdve Funar számos lépést tett, hogy semlegesítse ezeket a magyarságot felidéző képzettársításokat, és kinyilvánítsa a tér román jellegét.⁴ Visszahelyeztette a szobor talapzatára az 1930-as évekbeli emléktáblát, amely román nacionalista felfogásban szólt Mátyásról. Szorgalmazta a téren a régészeti ásatásokat, amelyek célja római romok feltárása, s ezáltal Kolozsvár román jellegének hangsúlyozása volt (az ókori rómaiak és a mai románok között vélemezett közvetlen kapcsolat révén). Azzal fenyegetőzött, hogy áthelyezi, illetve („restaurálási céllal”) eltávolítja a lovas szobrot. Az emlékmű mindegyik oldalára zászlórudakat állíttatott román zászlókkal, s közéjük román nemzeti színű – piros, sárga, kék – zászlószalagokat feszített ki. Később román nemzeti színűre mázolt padokra cseréltette le a tér fehér padjait. A szimbolikusan megterhelt tér „nemzetivé” tételére irányuló állandó erőfeszítései közepette Funar provokációnak fogta fel a tervezett magyar konzulátust, s még inkább azt, hogy az épületre kitűzzék a magyar zászlót. Nyilatkozatok sorában jelentette fel a konzulátust, s azzal fenyegetőzött, hogy nem fogja engedélyezni annak megnyitását. Amikor a konzulátus mégis megnyílt, bojkottálta a megnyitó ünnepséget, noha azon a magyar és a román külügyminiszter is megjelent.

Ilyen körülmények között parkolt le az említett júliusi reggelen a furgon a konzulátus előtt. Emberek szálltak ki belőle, s kitolható létrát támasztottak az épület oldalának. Egyikük az arra járók szeme láttára felmászott a létrán és eltávolította a harmadik emeleti ablak mellett elhelyezett, magyar állami lobogót.

Súlyosan megosztott társadalmakban az ilyen szimbolikus provokációk erőszakos etnikai vagy nemzeti mozgósítások gyújtópontjául szolgálnak.⁵ Az effajta provokációk más közegben is felháborodást keltettek volna, spontán vagy szervezett tiltakozásra lehetett volna számítani. A zászló ellopása mégsem váltott ki Kolozsváron sem tiltakozó gyűlést, sem alá-

³ A vallási és etnikai hovatartozás között Erdélyben szoros korreláció áll fenn: az ortodoxok és a görög katolikusok túlnyomórészt románok, a kálvinisták zömmel magyarok, a római katolikusok túlnyomó többsége is magyar. A szobor etnikai-nemzeti szimbolizmusáról és különböző rezsimek alatt elszenvedett viszontagságairól lásd 3. fejezet.

⁴ Ezeket és más nacionalista kezdeményezéseket a 4. fejezetben tárgyalunk. Lásd még a 2–3., 18–19. és 23. képet.

⁵ A jól meghatározott „provokációs ritusok” szerepéről a hinduk és muszlimok közötti erőszakos konfliktusok során Dél-Ázsiában lásd Gaborieau: „From Al-Beruni to Jin-nah”.

írásgyűjtést. Bár az esemény első oldalán szerepelt a másnapi helyi magyar nyelvű lapban, a város magyar lakóit, akik a teljes lakosság mintegy ötödét teszik ki, nem különösebben izgatta a dolog. Néhányan ugyan felháborodásuknak adtak hangot, mások gúnyosan mosolyogtak, mintha csak ezt mondták volna. „Miért, mit vártál?” vagy „Már megint nem bír magával.” Az eseményt nem úgy értelmezték, mint egy nemzeti szimbólum megszenteltségtelenítését. Funar újabb provokációját látták benne, márpedig ezekhez az elmúlt öt év során a magyarok már hozzászoktak. Bohózzati, s nem drámai keretekben beszéltek róla. Az elkövetőket letartóztatták (a rendőrség felügyeletét ugyanis nem a városi önkormányzat, hanem a megye látja el, amelynek hivatalnokai viszont a központi kormányzattól függnék), Funar hazafiaknak nevezte őket, s javasolta díszpolgárrá avatásukat. A zászlót annak rendje és módja szerint visszahelyezték, s azóta is zavartalanul ott lobog.⁶

Ez a kis incidens egy általánosabb kérdést is felvet. A zászló eltávolítása nem elszigetelt esemény volt; mint fentebb jeleztük, Funar polgármesternek a szimbolikus nemzetiesítést lobogójára tűző tágabb politikájába illeszkedett. Maga Funar pedig nem egyszerűen helyi különcc volt, hanem az országos szintű nacionalista politika egyik vezető alakja.⁷ S nem is Funaré volt az egyetlen nemzeti szellemű színjáték a városban. Kolozsvár volt (és maradt) a Romániai Magyarok Demokratikus szövetségének (RMDSZ) központja, amely egyszerre a magyar kisebbség képviselőjére igényt tartó ernyőszervezet, s a magyarok széles körű területi és kulturális autonómiája mellett elkötelezett országos politikai párt. Románia nyugati határainak túloldalán Magyarország igényt tart Romániában és másutt élő nemzettársai jogainak védelmezésére, s ez a román nacionalista retorika szerint állandó irredenta törekvések melegágya. A helyi etnopolitikai csaták országos szintű és államközi nemzeti konfliktusokkal szövődnek össze.

Ceaușescu bukása után Kolozsváron az erőszakos kimenetelű etnikai-nemzeti összecsapás kirobbanásának több eleme is összefonódni látszott: az 1992 és 2004 között hivatalban levő radikálisan nacionalista és vitriolosan magyarellenes polgármester; egy jól szervezett, anyagi eszközökkel ellátott és erőteljesen nemzeti irányultságú magyar politikai párt; nemzeti szellemű román és magyar nyelvű nyomtatott és elektronikus média; és heves politikai konfliktusok szobrok, emléktáblák, zászlók és más nemzeti jelképek körül. Hozzávehetünk ehhez egy sor, szintűgy kedvezőtlen történelmi és környezeti tényezőt: a Ceaușescu-rezsim örökségeként a civil

⁶ Lásd 1a–b kép. Elbeszélésünk a *Szabadság* július 26-i és augusztus 6-i beszámolójára, valamint a napisajtó július 31-i és augusztus 1-i jelentéseire épül, amelyeket az RMDSZ gyűjtött össze országos és helyi román és magyar nyelvű lapokból (lásd <http://www.hhrf.org/rmdsz/sajtofigyelo/>).

⁷ Funar 1992 és 1997 között a szélsőséges Román Nemzeti Egységpárt elnöke, majd 1998-tól az ugyanennyire nacionalista Nagy-Románia Párt főtítkára volt.

társadalom felmorzsolódását és a zsarnoki hivatalos nacionalizmust, a posztkommunista Románia katasztrofális gazdasági helyzetét és az „átmenet” kiváltotta felbomlást és kiábrándulást, az Erdélyben és körülötte régóta zajló nemzeti színezetű csatározásokat, amelyek nyomán a 19. század közepe óta négyszer cserélt gazdát a terület, ezek közül a legutóbbiakra – 1940 és 1944 – az idősebb nemzedék még élénken emlékszik. Továbbá a Romániával és Magyarországgal egyaránt határos Jugoszlávia erőszakos felbomlását és elnyúló haláltusáját s – testközelben – a véres utcai harcokat Marosvásárhelyen 1990-ben, Kolozsvártól alig 100 kilométerre keletre.⁸

A kolozsváriak egészében véve mégis egykedvűen és távolságtartóan, tulajdonképpen elég közönyösen reagáltak a közbeszédben eluralkodott nacionalista retorikára. Bár Funar polgármester nemzeti retorikája és magyarellenes kijelentései eleinte nagy felzúdulást keltettek, a kolozsvári magyarok egy idő után kezdtek megvetéssel és gúnnyal viszonyulni a polgármester szimbolikus provokációihoz, néha még szórakoztak is rajtuk; nem riadtak meg tőlük, a polgármestert inkább „bolondnak” vagy „betegnek”, semmint veszélyesnek tartották. Mintha a románok sem vették volna komolyan csatakiáltás-számba menő kijelentéseit – amikor például „terrorista szervezetnek” nevezte az RMDSZ-t, vagy azt állította, hogy az erdélyi magyarok titokban fegyverkeznek, félkatonai osztagokat alkotnak és a románok megtámadását tervezik.⁹ Kiszámú, átmeneti kivételektől eltekintve, a kolozsváriak nem félték; fel sem merült bennük, hogy ami Jugoszláviában – vagy Marosvásárhelyen – történt, az Kolozsváron is bekövetkezhet.¹⁰ Sokat mondó az ilyen félelmek hiánya, kiváltképpen azért, mert a korábbi rendszer éppen arról volt hírhedt, hogy folyamatosan félelmet, gyanakvást és bizalmatlanságot keltett.

Ugyanilyen meglepő volt a tömegek nacionalista mozgósításának gyengesége és a komoly etnikai feszültség hiánya a hétköznapi életben. Funar hivatali időszakának első másfél évét néhány nagyobb tiltakozó megmozdulás jellemezte, ezt követően azonban a kollektív akciók megritkultak és meggyengültek.¹¹ A helyi magyar és román nyelvű lapokat átolvasó külső

⁸ Ezt az erőszakos konfliktust a 2. fejezetben tárgyaljuk.

⁹ Bővebben e könyv 4. fejezetében.

¹⁰ Az erőszak eredetéről szolgáló és elterjedését segítő társadalmi mechanizmusok és kulturális jelentéstudajdonítások közül elsőrendűen fontos a félelem. Lásd például Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*, 175–184., a politikai pszichológia hangsúlyozására; Posen: „The Security Dilemma and Ethnic Conflict”, amely a „biztonsági dilemma” elemzését az államközi viszonyok területéről a csoportközi viszonyokra helyezi át; Lake és Rotschild: „Containing Fear”, amely a stratégiai interakciót világítja meg; és T. Hansen: „Recuperating Masculinity” az inkább kulturális színezetű elemzésre. Áttekintésüket lásd Brubaker és Laitin: „Ethnic and Nationalist Violence”, 441–443.

¹¹ A 4. fejezetben tárgyaljuk azokat a tiltakozó megmozdulásokat, amelyek közép-pontjában a város központi „magyar” jelképét, Corvin Mátyás főtéri lovas szobrát fenyegető Funar-féle nacionalista kezdeményezések álltak.

megfigyelőnek az a benyomása támadhatna, hogy komoly feszültségek álltak „a magyarok” és „a románok” közé. A kutató, aki az etnopolitikai viszály tanulmányozására érkezett rövid időre a városba, hogy a polgármesteri hivatal, az RMDSZ, a helyi nem kormányzati szervezetek képviselőivel és újságírókkal találkozzon, feltevésében csak megerősödött volna. Ám ha tovább időzik e terepen, s beilleszkedik a hétköznapi élet ritmusába, a feszültségkeltés korlátai szembeötlők lettek volna. Sok embert láthatott volna ugyan az utcákon, legalábbis a zsúfolt városközpontban, ők azonban vásárolgattak, munkába menet a buszokon és villamosokon zsúfolódtak, vagy a főtéri padokon sütkeztek, mit sem törődve a román nemzeti színekkel, amelyek, a polgármesternek hála, azokon a padokon is feltűntek, amelyeken ők üldögéltek. Bizonyára hallhatta volna az emberek panaszkodását, de románok és magyarok nagy valószínűséggel ugyanazon dolgok – magas árak, elértéktelenedő nyugdíjak és saját érdekeiket követő politikusok – miatt panaszkodtak volna, egyforma, etnikai színezetet nélkülöző módon. Nem találkozott volna olyan emberekkel, akik a városháza elé vonulnak, vagy tüntetésre, tiltakozó megmozdulásra gyülekeznek.

Egyrészt tehát az ilyen megfigyelésekből indulunk ki. Kolozsvár 12 éven át a nemzeti szellemű – magyar és román – politizálás zűrzavaros helyszíne volt. Távolról sem volt azonban a túlforrás küszöbén álló „fortyogó katlan”, vagy olyan gyúlékony tárgy, amelyet egyetlen, gondatlanul elpatlanó szikra lángra lobbantathatna – hogy csupán kettőt idézzünk fel az etnikai és nemzeti konfliktusokat elemző kutatók előszeretettel használt szóképei közül.¹² Az emberek nem féltek, noha megpróbálták megrémíteni őket; nem özönlöttek az utcára, noha kísérletek történtek a mozgósításukra. A heves nemzeti retorika csupán csendes válaszokat váltott ki a tömegből.

A kolozsváriak többségének hűvös reakciója a heves etnikai-nemzeti retorikára nem azt jelenti, hogy az etnicitás és a nemzeti hovatartozás a politikai szférán kívül egyáltalán nem volna jelentős. A társadalmi életet erőteljesen, noha egyenetlenül tagolják az etnikai választóvonalak; az etnikai és nemzeti kategóriák pedig a társadalmi és politikai létezés magától értetődő kereteihez tartoznak. Etnikai és nemzeti mivolt naponta „jelentőssé válik” Kolozsváron, jóllehet a kollektív cselekvés vagy az etnikai erőszak kutatói számára sok ilyen történés láthatatlan vagy érdektelen marad. Nem csak politikai igényekben és nemzeti retorikában lelhető fel és fejeződik ki, hanem hétköznapi találkozásokban, gyakorlati kategóriákban, köznapi tudásban, kulturális idiómákban, kognitív sémákban, mentális térképekben, interakciós helyzetekben, diszkurzív keretekben,

¹² A fortyogó katlan képeről lásd Brubaker: „Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”; Bowen: „The Myth of Global Ethnic Conflict”.

szervezeti rutinokban, társadalmi hálózatokban és intézményes formákban is. Az ilyen hétköznapi kifejeződéseken és megnyilvánulásokon keresztül közelítünk az etnicitás alapkérdéseihöz: hol lelhető fel, mikor számít, és hogyan működik az etnicitás.¹³

Ezeket az elemi – és látszólag naiv – kérdéseket azért kell feltennünk, mert nem vagyunk megelégedve az etnicitás és a nacionalizmus kutatásában uralkodó fogalmakkal és megközelítésekkel. Ezen a területen az elméleti megfontolásokban már negyed százada a konstruktivista megközelítések uralkodnak. A társadalmi vagy kulturális konstrukció eszméje kivételesen termékeny hasonlatnak bizonyult, nagy és jelentős teljesítmények köszönhetők neki. A konstruktivizmus azonban önelégültté vált, és klisévé merevedett. Egykor a hagyományos megközelítésekkel szembeni üdítő kihívást képviselte, ám az idők folyamán konvencionális tudás lett belőle. Az egykori lázadó szemlélet rutinná merevedett. A konstruktivista megfogalmazások olyan merev fordulatokká váltak, amelyeket az ember szinte automatikusan olvas (és ír). Az etnikai és nemzeti identitás tárgyalását például megjósolhatóan állandó minőségjelzőkbe burkolják, amelyek arra utalnak, hogy az ilyen identitások sokfélék, ingatagok, esetlegesek, vitatottak, töredékesek, megkonstruáltak, kialakultak stb. Nem az a probléma, hogy ez (vagy általában a szociális konstrukció fogalma) helytelen volna. Inkább túl nyilvánvalóan igaz, túl hamar tekintjük magától értetődőnek ahhoz, hogy megteremtse azokat a kihívásokat, azt az erőt és frissességet, amelyek előreviszik a gondolkodást, és új felismerésekhez vezetnek. Az, hogy az etnicitás és a nemzet konstrukciók: közhely; azt viszont, hogy *miként* konstruálódnak, részletesebben ritkán bontják ki.¹⁴

A szakirodalomban – gyakran még egyes művekben is – a konstruktivizmus kénytelen-kelletlen bizonyos határozottan nem konstruktivista *csoportszemlélettel*¹⁵ párosul. Ezen azt értjük, hogy hajlamosak vagyunk befelé homogén és kifelé lehatárolt csoportokat – itt: etnikai csoportokat és nemzeteket – tekinteni a társadalmi élet alapvető alkotó elemeinek, a szociális konfliktusok főszereplőinek és a társadalomelemzés alapegysé-

¹³ A „nemzetiséghez” lásd Borneman: *Belonging in the Two Berlins*. Magát a kifejezést B. Anderson honosította meg in: *Imagined Communities*, magyar fordításban: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ez és a következő bekezdés Brubaker megfogalmazásaiból merít in: *Ethnicity Without Groups*.

¹⁴ Mások is elégedetlenségüket hangoztatták az etnicitásra vonatkozó konstruktivista elméletek jelen állapotával kapcsolatban, s megpróbálták pontosabbá és építőbb jellegűvé tenni a konstruktivista kutatást. Lásd például Fearon és Laitin: „Violence and the Social Construction of Ethnic Identity”; Lustick: „Agent-based Modeling and Constructivist Identity Theory”; Gil-White: „Are Ethnic Groups Biological ‘Species’ to the Human Brain?”; Brubaker, Loveman és Stamatov: „Ethnicity as Cognition”; Chandra (szerk.): *Ethnicity, Politics and Economics*.

¹⁵ Brubaker „groupism”-fogalmát ebben a könyvben csoportszemléletnek fordítjuk, a ford.

geinek. Arra építve, amit Pierre Bourdieu „a társadalmi világ szubsztancialista módon való elgondolására irányuló elsődleges hajlamunk”-nak nevezett,¹⁶ ez a törekvés a csoportok dologivá változtatására meglepően szívósnak bizonyult. Negyed évszázadon át tartó konstruktivista elméletalkotás ellenére – vagy talán éppen azért, mert a konstruktivizmus veszített szellemi erejéből – az etnikai csoportokat továbbra is önálló entitásokként értelmezik, és önálló szereplőknek fogják fel. A köznapai beszédben, a közpolitikai elemzésekben, a média beszámolóiban és még nyilvánvalóbban a konstruktivista tudományos írásművekben az etnikai, faji és nemzeti konfliktusokról úgy számolnak be, mint etnikai csoportok, fajok és nemzetek közötti harcokról. Amikor etnicitásról, még inkább, amikor etnikai konfliktusokról beszélünk, valahogy szinte automatikusan azon kapjuk magunkat, hogy etnikai csoportokról szólunk.¹⁷

A klisévé merevedett konstruktivizmusnak és a megrögzött csoportszemléletnek ez a szerencsétlen házassága gyakran üres és differenciálatlan fogalmi apparátust kényszerített az etnicitás és a nacionalizmus kutatására. A konstruktivista irányzat megújításán gondolkodva, az etnicitásról szólva olyan analitikus szótárat próbáltunk kialakítani, amelyben nem szükségképpen kell etnikai csoportokról beszélnünk; azt szeretnénk volna megmutatni, hogyan működik – a politikában és a mindennapi életben – az etnicitás anélkül, hogy eközben automatikusan az etnikai csoportokat tekintenénk elemzésünk egységeinek.

Az utóbbi években különösen az Egyesült Államokban virágzott az etnicitás konstruktivista felfogása. Népszerűségéhez kétségkívül hozzájárult az amerikai etnikai terep cseppfolyós jellege is.¹⁸ Ugyanakkor az amerikai társadalmi és politikai gondolkodás differencialista fordulata és a multikulturális közpolitika és gyakorlat intézményesülése alátámasztotta és megerősítette az etnicitásról és a vele összekapcsolódó társadalmi igényekről szóló csoportszemléletet. Az amerikai közegben az ilyen megközelítés a konstruktivista kritika nyilvánvaló célpontja. Elég könnyű például rámutatni az állítólagos „kanonikus ötszöget” – afrikai amerikaiak, ázsiai amerikaiak, latinók, bennszülött amerikaiak és fehérek – alkotó „csoportok” hihetetlen kulturális, szociális és gazdasági sokféleségére.¹⁹

¹⁶ Bourdieu és Wacquant: *An Invitation to Reflexive Sociology*, 228.

¹⁷ Mint Domínguez (*People as Subject, People as Object*, 38–39.) rámutat, ez jórészt még azoknak a kutatóknak a tudományos írásaira is érvényes, akik tudatában vannak, hogy az etnicitás szociális konstrukció.

¹⁸ Az etnikai határok átjárhatóságáról az Egyesült Államokban lásd például Gans: „Symbolic Ethnicity”; Heisler: „Ethnicity and Ethnic Relations in the Modern West” (az „etnikai nominalizmusról”); Waters: *Ethnic Options*.

¹⁹ Az „etnikai-faji ötszögről” lásd Hollinger: *Postethnic America*, 8. sk, 23. skk. A könyv példa az etnikai-faji pluralizmus merev formáinak finom bírálatára, és ezzel szemben a sokféleség egy másik, inkább kozmopolita felfogására.

Innen csak egy lépés azt állítani, hogy az afrikai amerikaiak kivételével ezek egyáltalán nem is csoportok, hanem kategóriák, amelyek mögött politikai vállalkozók állnak, s amelyek a számítgatás és számbavétel kormányzati rutinjainak köszönhetik létüket.

Az eset, amellyel foglalkozunk – egy régió, amelyben állandóbbak, mélyebben gyökerezőek és erőteljesen átpolitizáltak az etnikai és nemzeti azonosulások, s egy város, amely a kommunizmus bukása óta gyakran él át elkeseredett etnopolitikai konfliktusokat – mintha jobban ellenállna a konstruktivista elemzésnek. Identitások cseppfolyósságáról, esetlegességéről s állandó kialakulásáról beszélni frivolnak vagy naivnak tetszhet ebben a közegben, s ezért itt a csoportszemlélet bírálata sem tűnhet helyénvalónak. Feltehető a kérdés: ha az etnikai és nemzeti határok keményebbek, tartósabbak és nagyobb kényszerítő erővel bírnak Kelet-Európában, mint az Egyesült Államokban, akkor miért *ne* tekintenénk az etnikai és nemzeti csoportokat az elemzés egységeinek?²⁰

Kolozsvár tehát ígéretes – és első pillantásra valószínűtlen – közege erőfeszítéseinknek, hogy meggyőzőbben konstruktivista és nem csoportszellemű értelmezést adjunk etnicitás és nacionalizmus összefüggéseiről. Ám még itt is problematikus csoportterminusokban értelmezni az etnopolitikai konfliktusokat – következésképpen a hétköznapi etnicitást. A csoportszellemű olvasatban a csoportok összemosódnak a nevükben cselekvő szervezetekkel; elhomályosul a „csoport”-jelleg általában alacsony, noha váltakozó foka; ez az értelmezés, legalábbis hallgatólagosan, elfogadja a nacionalista politikusok igényét, hogy azoknak a csoportoknak a nevében szóljanak, amelyeket szerintük képviselnek s elhanyagolja azokat a hétköznapi kontextusokat, amelyekben az etnikai és nemzeti kategóriák jelentésre tesznek szert, valamint azokat a folyamatokat, amelyek által az etnicitás valóban „működik” a mindennapi életben.

Általánosabban: az etnopolitikai konfliktus csoportterminusokban történő felfogása azt jelenti, hogy a népi nemzetfelfogásokat – az etnicitásra és a nemzeti mivoltra vonatkozó, a nacionalista politikában és a Kolozsváron és másutt divó köznapi vagy népi szociológiában központi jelentőségű szubsztanciális felfogást – analitikus kategóriáknak tekintjük. Azaz valamilyen „előre megkonstruált” köznapi elemzési tárggyal dolgozunk, ahelyett, hogy a köznapi értelmezésekkel szakítva megkonstruálnánk ezt

²⁰ Az etnicitással és nacionalizmussal kapcsolatban természetesen jelentős konstruktivista szemléletű kutatások folynak Kelet-Európában. Kelet-Európában – és a kelet-európaiak között – azonban a konstruktivizmus nem annyira magától értetődő, mint az Egyesült Államokban. Az alkalmi, klisévé merevedett konstruktivizmus pedig sok – jórészt jogos – bírálatot vált ki. Finoman fejti ki a jellegzetesen amerikai konstruktivista nyelvhasználatnak a kelet-európai etnicitás és nacionalizmus elemzésére való alkalmatlanságát például Sardamov: „Facing South Slav Ethnocentrism” és Luczewski: „What Remains for Nationalism Studies?”.

a tárgyat.²¹ Ezzel elfogadnánk az etnopolitikai és nacionalista retorika mögött meghúzódó burkolt szociális ontológiát: azt, hogy befelé homogén és kifelé zárt etnikai csoportokat és nemzeteket tekintünk a társadalmi valóság alapvető építőköveinek.²²

A társadalomtudományi elemzés régóta szorosan összefonódik a nemzetpolitikával. Az kétségtávolú igaz, hogy mindenfajta társadalomtudományi kutatás szorosan összefügg elemzésének tárgyaival, s hozzájárulhat annak megteremtéséhez, újratermeléséhez vagy átalakításához amit tanulmányoz; a társadalomtudományok és a nemzeti diskurzus kölcsönös összefonódása azonban különösen szoros. A történettudományt, a politikatudományt, a földrajztudományt, a néprajztudományt, a nyelvtudományt, a régészetet, az antropológiát, a szociológiát, a jogtudományt, a közgazdaságtant és más tudományágakat nemzeti igények legitimálására (és az ellentétes tartalmú igények lejáratására) sorakoztatták fel. A cinkosságnak azonban vannak kifinomultabb formái is. Mint Richard Handler antropológus megjegyzi, a nacionalizmusról írva a kutatók akaratlanul olyan analitikus nyelvezetre váltanak, amely jellegzetesen nacionalista feltevéseket foglal magába „a nemzet” körülhatároltságáról, homogenitásáról és történelmi folyamatoságáról.²³

Az analitikus dekonstrukció stratégiájának segítségével próbáltuk elkerülni ezt a kockázatot. Ez nem azt jelenti, hogy figyelmünket a csoportok helyett az egyénekre összpontosítottuk. A csoportközpontú felfogással szembeni kritikánk és a dekonstrukció iránti elkötelezettségünk nem jelent sem ontológiai, sem módszertani individualizmust.²⁴ Nem az univerzalista,

²¹ Az „előre megkonstruált tárgy csapdájáról” lásd Bourdieu és Wacquant: *An Invitation to Reflexive Sociology*, 231; általánosabban a a köznap fogalmakkal és népi kategóriákkal való szakítás útján történő tárgykonstrukcióról a társadalomtudományokban lásd 220–222, 227–229, 235–238, 247. A „népi szociológiáról” lásd Hirschfeld: *Race in the Making*, 115. skk, 190. A köznap fogalmakkal való szakítás az elemzés tárgyának és az elemzés kategóriáinak megkonstruálásában természetesen nem jelenti, hogy elhanyagoljuk a népi reprezentációkat és a résztvevői értelmezéseket. Az etnicitás népi reprezentációi részét alkotják annak, amit megmagyarázni próbálunk, de nem *általuk* magyarázzuk meg a dolgokat. Adatainkhoz, s nem analitikus eszközeinkhez tartoznak.

²² Természetesen amennyiben az etnicitás és a nemzeti mivolt ilyen esszencialista felfogása adott környezetben széles körben elfogadott, könnyen működésbe hozható és élményszinten kiemelkedő jelentőségű, olyan lélektani és szociális erőre tehet szert, amelyet konstruktivista megfigyelők csak saját kockázatukra hanyagolhatnak el. Ám az etnikai és nemzeti kategóriák mélyreható fontosságát, élményszintű központi jelentőségét és esszencializmusra hajló konstrukcióját feltételezni nem szabad – bizonyítani kell.

²³ Ennek nyomán, vonja le a következtetést Handler, számos, a nacionalizmusra vonatkozó kutatás „bizonyos fokig a 'bennszülött ideológia' racionalizációja” (*Nationalism and the Politics of Culture in Québec*, 8.); lásd részletesebben uő: „On Dialogue and Destructive Analysis”. Hasonlókat lehetne mondani az etnicitásra vonatkozó kutatásokról.

²⁴ A politikatudományban és más területen jelentős szakirodalom foglalkozik a racionalis választás, a játékelmélet és más individualista megközelítések alapján az et-

individualista analitikus, illetve az azonosulásra épülő, csoportszemléletű megközelítések között kell választani – ez téves szembeállítás.²⁵ Az etnikai csoportok és nemzetek zárt entitásokként, kollektív egyénekként és önmagukban tudatos cselekvőkként való értelmezésével nem az egyéni választás aszociális idiómáját, hanem inkább az etnicitás és a nemzet relacionális, folyamatszemléletű és dinamikus értelmezését kell szembeállítani.²⁶

A múltbeli és a jelenlegi nacionalista politikát Kolozsváron és tágabb régiójában elemezve figyelmünk középpontjában a nemzeti törekvések és ellentörekvések kölcsönhatása áll, valamint az a változó diszkurzív és politikai mező, amelybe ezek az igények és ellenigények ágyazódnak. Mindez anélkül, hogy tárgyasítanánk a – román vagy magyar – nemzetet, vagy „a románokat”, illetve „a magyarokat” tekintenénk a nemzeti küzdelmek főszereplőinek. Hasonlóképpen, a hétköznapi etnicitást elemezve úgy fordítjuk figyelmünket az azonosulásra, nyelvhasználatra, intézményekre, hálózatokra és interakciókra, hogy nem feltételezzük: a mindennapi tapasztalat mindenre kiterjedően erős etnikai identitások mentén szerveződik.²⁷

A nacionalista politikával és a mindennapi etnicitással kapcsolatos elemzéseinkben központi fontosságú a kategóriák és csoportok megkülönböztetése. Ez a distinkció természetesen nem új, de túl gyakran merül feledésbe. Ha csoporton kölcsönhatásban álló, kölcsönös elismerést magába foglaló kollektivitást értünk, amelyben fellelhető a szolidaritás érzése, a korporatív azonosulás és az összehangolt cselekvés képessége, vagy akár ha a csoport kevésbé szigorú értelmezését fogadjuk is el, nyilvánvaló, hogy a kategória: nem csoport – legjobb esetben is a csoporttá alakulás

nicitással és a nacionalizmussal. Lásd például Hardin: *One for All*; Hechter: *Principles of Group Solidarity*; Congleton: „Ethnic Groups, Ethnic Conflict, and the Rise of Ethnic Nationalism”; McElreath, Boyd és Richerson: „Shared Norms Can Lead to the Evolution of Ethnic Markers”; olyan megközelítésre, amelyben az egyéni választások formális modellezése történelmi és politikai elemzéssel végül lásd Laitin: „National Revivals and Violence” és „Marginality: A Microperspective.”

²⁵ A szemléletváltozásról ezzel kapcsolatban lásd Brubaker és Cooper: „Beyond Identity”; Calhoun: „Belonging in the Cosmopolitan Imaginary”; Brubaker: „Neither Individualism nor ‘Groupism’”; és Calhoun: „The Variability of Belonging”. Bár a zárt csoportok és az egyéni választás nyelve egymással ellentétesnek látszhat, valójában szorosan kapcsolódnak egymáshoz, hiszen a csoportszemlélet maga is az individualizmus egyik fajtája, kettős értelemben: a csoportokat kollektív egyének, illetve egyének gyűlekezete gyanánt kezeli. (Dumont: *Homo Hierarchicus*, 33.; Handler: *Nationalism and the Politics of Culture in Québec*, 32., 39–47.; Calhoun: *Nationalism*, 42. skk.)

²⁶ A viszonyok elsőlegessége az – akár egyének, akár csoportok, mint – szubsztanciálkkal szemben az egyik fő téma Pierre Bourdieu módszertani és ismeretelméleti álláspontjában, amely Ernst Cassirer újkantianus filozófus munkásságából merít. Lásd például Bourdieu és Wacquant: *An Invitation to Reflexive Sociology*, 15–16. Cassirer idevonatkozó fejtegetéseire lásd „The Influence of Language”.

²⁷ Az identitás túlterhelt és kétértelmű fogalmának elemzését lásd Brubaker és Cooper: „Beyond Identity”.

vagy a „csoporthjelleg” potenciális alapja.²⁸ Következésképpen különbséget téve kategóriák és csoportok között, megfigyelhetjük – ahelyett, hogy feltételeznénk – a közöttük levő viszonyt. Feltehetjük a kérdést, hogy adott körülmények között létező adott kategóriához a csoporthjelleg mely foka társul, s hogy melyek azok a politikai, szociális, kulturális és lélektani folyamatok, amelyek révén a kategóriák a csoporthjelleg különböző mértékére tesznek szert.

Ha a kategóriákat választjuk kiindulópontul a csoportok helyett, ez következményekkel jár a felteendő kérdések milyenségére vonatkozóan. A csoportokból kiindulva hajlamosak vagyunk azt kérdezni, hogy mit akarnak, kérnek, mire törekszenek a csoportok; miként gondolkodnak önmagukról és másokról; hogyan cselekszenek más csoportokkal kapcsolatban. A szubsztancialista nyelvezet szinte automatikusan arra készíti bennünket, hogy identitást, cselekvőképességet, érdekeket és akaratot tulajdonítsunk a csoportoknak. Ha viszont kategóriákból indulunk ki, ez arra készíti bennünket, hogy inkább folyamatokra és viszonyokra, mintsem szubsztanciákra figyeljünk. Arra készíti a kutatót, hogy konkrétan megvizsgálja: miként bánnak emberek és szervezetek etnikai és nemzeti kategóriákkal, ezek a kategóriák pedig miként csatornáznak magukba társadalmi interakciókat, és szervezik meg a hétköznapi tudást és megítélést.²⁹ Arra készíti, hogy elemezzük a kategóriák szervezeti és diszkurzív karrierjét – milyen folyamatok révén intézményesülnek, válnak igazgatási rutinnak részeivé s ágyazódnak bele kulturálisan erőteljes és szimbolikusan visszhangzó mítoszokba, emlékekbe és narratívákba.³⁰ Arra készíti, hogy tanulmányozzuk a kategóriák politikai felhasználását: fentről, hogy miként terjesztenek el, kényszerítenek ki, intézményesítenek, rögzítenek szerve-

²⁸ Ez és a következő bekezdés Brubaker *Ethnicity Without Groups* című munkájának megfogalmazásaira épül, 1. fejezet. A kategóriákról és csoportokról lásd Sacks: *Lectures on Conversation*, 1:41., 401.; Handelman: „The Organization of Ethnicity”; McKay és Lewins: „Ethnicity and the Ethnic Group”; Jenkins: *Rethinking Ethnicity*, 53. skk. Más kifejezéseket használva, de hasonlóan érvel Max Weber: *Gazdaság és társadalom*, 307. A „csoporthjellegről” lásd Tilly: *From Mobilization to Revolution*, 62. skk. További idevágó szakirodalmat idéz Brubaker: *Ethnicity Without Groups*, 1–3. fejezet.

²⁹ „Kategóriákkal bánni” magába foglalja a kategóriálisan megkülönböztetett mások kizárása révén megvalósuló korlátozó hozzáférést a szükséges forrásokhoz vagy sajátos tevékenységterületekhez (Weber: *Economy and Society*, 43. skk.; Barth: „Introduction”). Magába foglal olyan profánabb cselekményeket is, mint etnikai kategóriák felhasználását magunk és mások besorolására, vagy arra, hogy értelmet adjunk a szociális világnak (lásd például Moerman: „Accomplishing Ethnicity”; Levine: „Reconstructing Ethnicity”; Brubaker, Loveman és Stamatov: „Ethnicity as Cognition”).

³⁰ A „kategóriális egyenlőtlenség” szervezeti betokosodásáról lásd Tilly: *Durable Inequality*. A mítoszokról, emlékekről és szimbólumokról lásd Armstrong: *Nations Before Nationalism*; A. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*, magyar fordításban a könyv alapgon-
dolatait tükröző tanulmányt *A nemzetek eredete*, in: Kántor Z. (szerk.): *Nacionalizmusel-
méletek*.

zetileg és ágyaznak be a közpolitikába bizonyos kategóriákat;³¹ s lentről a kategóriák mikropolitikáját: miként sajátítják el, teszik bensővé, forgatják fel, kerülük ki vagy alakítják át a rájuk kényszerített kategóriákat azok, akiket ily módon besoroltak. Arra késztet, hogy feltegyük a kérdést: hogyan, miért és milyen közegben használnak – vagy nem használnak – fel etnikai kategóriákat arra, hogy értelmet adjanak problémáknak és bajoknak, megfogalmazzanak vonzalmakat, azonosítsanak közös vonásokat és összefüggéseket, keretet adjanak történeteknek és önértelmezéseknek.³²

Noha nem értünk egyet azzal a felfogással, hogy „a magyarok” és „a románok” különálló és zárt csoportokat alkotnának Kolozsváron (vagy másutt), néha általánosítva hivatkozunk „magyarokra” és „románokra”. Az ilyen megjelöléseknek számunkra tisztán leíró jelentése van. Nem szolidáris vagy körülhatárolt csoportokra vonatkoznak, hanem bizonyos kategóriák tagjainak összességére, különösen azokra a személyekre, akik, ha etnicitásukra vagy nemzetiségükre kérdeznének, magyarnak vagy román-nak vallanák magukat.³³ Az, hogy a kérdésre válaszolva ily módon azonosítanák magukat, mit sem mond arról, hogy mi a súlya ennek az etnikai-nemzeti önbesorolásnak ezernyi más olyan ön- és másoktól eredő besoroláshoz képest, amely adott közegben lényeges lehet.³⁴ Mindazonáltal van haszna ebben a leíró értelemben „magyarokról” és „románokról” beszélni, s nem csak azért, hogy elkerüljük a fáradságos szószaporítást, hanem azért is, mert e kategóriák tagjai, az átlagot tekintve jó pár olyan módon különböznek egymástól, ami fontos kutatásunk szempontjából. Lényeges, hogy az adott szintéren az etnicitás sokkalta fontosabb a magyarok, mint a románok számára; továbbá magyarok és románok rendszerint eltérő véleményt képviselnek egy sor vitatott etnopolitikai problémát illetően. Ezek és más módok azonban, amelyekben a „magyar” és „román” mint *kategóriák* számítanak, önmagukban semmit sem mondanak az ezekhez a kategóriákhoz társuló *csoportjelleg* fokáról.

A nemzet és a nacionalizmus, írta Eric Hobsbawm, „kettős jelenségek”; „lényegében felülről teremtdőnek”, mégsem érthetők meg, „ha nem vizsgáljuk őket alulról is, azaz az egyszerű emberek vágyainak, igényeinek, reményeinek, vélekedéseinek és érdekeinek szempontjából, amelyek nem

³¹ Lásd például Washington: „Principles of Racial Taxonomy”.

³² A kategóriák egész könyvünkben középponti szerepet játszanak; legrészletesebb kifejtésüket lásd a 7. fejezetben.

³³ Hasonlóképpen, amikor bizonyos nemzeti igényeket „magyar” vagy „román” igénynek nevezünk, nem arra gondolunk, hogy ezek „a magyarok” vagy „a románok” igényei; inkább arra, hogy ezeket az igényeket „a magyarok” vagy „a románok” *nevében* terjesztik elő. „A nemzet nevében” való beszédrol lásd Brubaker: „In the Name of the Nation”.

³⁴ A súlyozás kérdését a második részben taglaljuk, amikor a 6–10. fejezetben a kérdés különböző oldalaival foglalkozunk. Az etnicitás különböző súlyát áttekintő szakirodalom ismertetésére lásd Okamura: „Situational Ethnicity”.

szükségképpen nemzetiek, még kevésbé nacionalisták.” A heves nacionalista retorika és a csendes népi válasz közötti ellentét a posztkommunista Kolozsváron még inkább találóvá teszi Hobsbawm megjegyzését. A nacionalizmus kutatásában azonban ritkán egyesül a kétfajta látásmód. Ennek egyik okára maga Hobsbawm utal:

Ezt az alulnézetet, vagyis azt, ahogyan a nemzetet a kormányokkal, a nemzeti és nem nemzeti mozgalmak szószólóival és aktivistáival szemben azok az egyszerű emberek látják, akik tevékenységük és propagandájuk célpontjai, szóval ezt az alulnézetet egyre nehezebb föltární. [...] Először, a hivatalos állami és mozgalmi ideológiák nem nyújtanak segítséget annak kiderítésére, mi rejlik akár csak a lojálisabb polgárnak vagy támogatónak a fejében. Másodszor, és sokkal kifejezettebben, nem szabad azt gondolnunk, hogy a nemzeti azonosságtudat – ha létezik – a legtöbb ember számára kizárja a társadalmi létet konstituáló egyéb azonosságtudati tényezőket, illetve, hogy ezeknél a tényezőknél a nemzeti hovatartozás valaha is magasabb rendű lehet. [...] Harmadszor, a nemzeti azonosságtudat s mindaz, amit e kifejezésen értenek, idővel változik és átalakul, néha rendkívül rövid idő alatt.

Ezen a területen, vonja le Hobsbawm a következtetést, „a legsürgetőbb ma a gondolkodás és a kutatás”.³⁵

Könyvünkben Hobsbawm felszólításának teszünk eleget: a nemzethez tartozást és a nacionalizmust alulról és felülről egyaránt elemezzük. Munkánk e kettős látószög köré szerveződik. Az első részben „felülről” tekintünk a nacionalista politikára, az átpolitizált etnicitás posztkommunista újjászületését történelmi kontextusok beágyazott sorozatában helyezve el. Egymás után vizsgáljuk Kelet-Közép-Európát, ahol a 19. század végétől a 20. század közepéig uralkodott a politikai életen a „nemzeti kérdés”; Erdélyt, amely a 19. század közepe óta vetélkedő nemzeti igények és versengő nacionalista praktikák között örlődik; és magát Kolozsvárt, Erdély szimbolikus központját, ahol magyarok és románok nemzeti elképzelései és nacionalista igényei egyaránt központi szerepet játszanak. Ezt követően körvonalazzuk a nacionalista viszályok működését Kolozsváron Ceaușescu bukása óta: figyelmünk középpontjába az önálló magyar iskolarendszer követelését, a helyi tér nemzetivé tétele körüli szimbolikus csatározásokat, valamint a népszámlálás és kategorizálás politikáját állítva.

A második részben megváltoztatjuk látószögünket, s lentől vizsgálódunk: figyelmünk a nemzeti politikáról a hétköznapi etnicitás felé fordul. „Nemzeti politikát” és „hétköznapi etnicitást” szembeállítva nem szándé-

³⁵ Hobsbawm: *Nations and Nationalism since 1780*, magyar fordítása *Nacionalizmus kétszáz éve*, ford. Baráth Katalin, itt: 18–19.

kozunk éles különbséget tenni nacionalizmus és etnicitás között. Etnolingvisztikai és etnikai-vallási motívumok központi helyet foglalnak el a nacionalista politikában, ahogy nemzeti motívumok is az etnicitás köznapi átélésében. Az etnicitásról és a nacionalizmusról azt tartjuk, hogy a kulturális megértés, a társadalmi szervezet és a politikai vetélkedés formáinak egyetlen tágabb családjába tartoznak. Az átfogóbb kifejezés az etnicitás, ami annak nagy részére (de nem egészére) kiterjed, amit nemzet és nacionalizmuson értünk, s ezen kívül még sok másra is (amire a „faji etnikai”, az „etnikai vallási”, az „etnikai regionális”, az „etnolingvisztikai” és az „etnokulturális” kifejezések utalnak). A nacionalizmus (és a nemzet mint az elképzelt közösségek egyik formája) különlegessége az, hogy a politikai jellegű etnicitás sok formájától eltérően, igényt tartalmaz valamilye autonómiára vagy függetlenségre. S eltérően az etnicitásnak a migráció által kiváltott formáitól, a nemzetet rendszerint úgy képzelik, mint ami egy adott területben gyökerezik.³⁶

A nemzeti mivoltot és a nemzetiséget azonban nem szükségképpen értjük úgy, hogy egybevágna az állammal és az állampolgársággal. Ezt a tényt hangsúlyozni kell, mert az Egyesült Államokban és egyes nyugat-európai országokban a nemzetet és az államot, illetve a nemzetiséget és az állampolgárságot gyakran felcserélhetőnek tartják. Közép- és Kelet-Európában ezzel szemben a nemzetet gyakran határokat és állampolgárokat átszelőnek képzelik el. Ha tehát valaki erdélyi magyarnak tekinti magát, ezt úgy érti, hogy a magyar etnokulturális nemzethez tartozik (amely mindazokat jelöli, akiknek magyar az anyanyelve), amely különböző állampolgárságú személyekre terjed ki, akik nem csak Magyarországon, hanem Romániában, Szlovákiában, Szerbiában és Ukrajnában is élnek. A román etnokulturális nemzet is úgy értelmezhető, hogy magába foglalja Moldávia, Ukrajna és más szomszédos államok románul beszélő állampolgárait.³⁷ Ezt az önértelmezést etnikainak nevezni azzal a kockázattal jár, hogy elhomályosítja az államokon túlnyúló nemzethez tartozás érzését, s azokat a sajátos politikai igényeket, amelyek gyakran ebből az érzésből fakadnak; nemzetinek nevezni viszont azért kockázatos, mert észak-amerikai közegben egészen más jelentése van e kifejezésnek. Általában azt a megoldást választottuk, hogy politikai igényekről szólva nemzeti mivolt-

³⁶ Etnicitás és nacionalizmus viszonyáról lásd A. Smith: *A nemzetek eredete*; Eriksen: *Etnicitás és nacionalizmus*; Calhoun: *Nationalism and Ethnicity*, magyarul *Nacionalizmus és etnicitás*.

³⁷ A határokon átvelő román etnokulturális nemzetnek ezt a felfogását vitatják Moldávia egyes politikai vezetői, akik szerint a moldvai nemzet – vagy akár a moldáv nyelv – különbözik a románétól. Ez arra kell hogy emlékeztessen bennünket, hogy a nemzeti hovatartozás elképzelt közösség és politikai igény, nem etnikai-demográfiai tény. A posztszovjet Moldávia identitáspolitikájáról lásd King: *The Moldovans*; Iordachi: „Dual Citizenship and Policies Toward Kin Minorities”.

ról és nacionalizmusról, mindennapi gyakorlatról szólva pedig pedig etnicitásról beszélünk, bár ehhez a megkülönböztetéshez sem ragaszkodunk szigorúan.

A második részben azt tárgyaljuk, hogy az etnicitás és a nemzeti mivolt milyen sokrétű szerepet játszik – amikor *valóban* jelen van – az emberek mindennapi életében. A megszorítás fontos: hiszen, mint Hobsbawm emlékeztet bennünket, az átlagemberek gondjai-bajai „nem szükségképpen nemzetiek, még kevésbé nacionalista jellegűek.”³⁸ Nem *feltételezzük* az etnicitás és a nemzeti mivolt kiemelkedő jelentőségét vagy fontosságát; ehelyett inkább megpróbáljuk *feltárni* és *konkretizálni*, hogy ezek mikor, hol és hogyan válnak kiemelkedő jelentőségűvé vagy fontossá. Az etnicitás nem dolog, szubsztancia; hanem az értelmezést szolgáló prizma, egyik módja annak, ahogyan értelmet adunk a társadalmi világnak.³⁹ S mindig csak egyike a számos ilyen értelmezési keretnek.⁴⁰ A hétköznapi etnicitás ezért nem tekinthető önmagában való jelenségnek. A társadalmi világ tapasztalásának és értelmezésének etnicizált módjai csak a látásmód és a létezés egy sor másik, nem etnicizált módjával együtt tanulmányozhatók. Kizárólag az etnicitást tanulmányozni annyit jelent, hogy az etnicitást mint analitikus vonatkoztatási keretet ott is erőltetjük, ahol esetleg ez nem volna megalapozott; azzal a kockázattal jár, hogy a társadalmi tapasztalás túletnicizált látásmódját tesszük magunkévá. „Ha nekilátunk megkeresni az etnicitást – írta Thomas Eriksen antropológus –, meg is fogjuk ’találni’, s ezzel hozzájárulunk a létrehozásához.” Ahhoz, hogy az etnicitást az új-ratermeléséhez való akaratlan hozzájárulás nélkül tanulmányozzuk, annak közegében kell elhelyeznünk, „ami nem etnikai jellegű”.⁴¹

Kutatási stratégiánk ennek megfelelően közvetett volt. Az informális csoportbeszélgetések, interjúk és megfigyelések során – adataink főként ilyen módszerekből származtak – elkerültük, hogy közvetlenül kérdezzünk rá az etnicitásra, vagy hogy különleges érdeklődést tanúsítsunk az etnicitás iránt.⁴² Ehelyett, amennyire lehet, a hétköznapi társadalmi élet folyamataiban próbáltuk megfigyelni az etnicitást. Mindennapi problémáikról és aggodalmaikról beszélgettünk a kolozsváriakkal – gyermeknevelésről,

³⁸ Hobsbawm: *Nations and Nationalism since 1780*, 10.

³⁹ Brubaker, Loveman és Stamatov: „Ethnicity as Cognition”.

⁴⁰ Ezt gyakran elfelejtik: az etnikai kategorizálással kapcsolatos viták gyakran az emberek faji vagy etnikai terminusokkal történő besorolásának *mikéntjével*, illetve ennek bonyolultságával foglalkoznak, miközben figyelmen kívül hagyják a kérdést, hogy *mennyire* sorolják be így őket, vagy hogy besorolják-e *egyáltalán*.

⁴¹ Eriksen: *Etnicitás és nacionalizmus*, 242., és általánosabban 8. fejezet; vö.: Banks: *Ethnicity*, 186., 189. A konverzációelemzés szempontjából Schegloff („Whose Text, Whose Context?”) ékesszólóan érvel az adatok olyan értelmezése ellen, amely az olyan kategóriákat erőlteti, amelyek az *elemzőt* érdeklik, miközben semmi sem bizonyítja, hogy ezek a kategóriák a *részvevők* számára is fontosak.

⁴² Lásd B függelék: „Megjegyzés az adatgyűjtésről”.

anyagi nehézségekről, családi ünnepekről, a terveikről. Meghallgattuk történeteiket és anekdotáikat, panaszaikat és csalódásaikat, figyeltük, hogy miként szólnak barátaikhoz, szomszédaikhoz, munkatársaikhoz, a többi kolozsvárihoz, Románia más régióiból származó emberekhez és más országok polgáraihoz (s mindezekről). Megfigyeltük, milyen kategóriák segítségével írják le és magyarázzák a társadalmi világot, vagy juttatják kifejezésre büszkeségüket, illetve felháborodásukat, fogalmaznak meg kifogásokat vagy önigazolásokat, vagy értelmezik a jó- és a balszerencsét. Megpróbáltuk rekonstruálni a társadalmi világról való köznapi tudást – a népi szociológiát –, amely áthatja az arra vonatkozó mindennapi magyarázatokat, hogy ki jut előre vagy marad le, és miért. Megfigyeltük, hogyan beszélnek az emberek a politikáról és a politikusokról – amikor egyáltalán beszélnek róluk. Nemcsak arra figyeltünk, amit mondtak, hanem arra is, hogy miként mondták; nemcsak a dologra, hanem a modorra is: hogy komolyan, tréfásan, játékosan, közömbösen, moralizálóan stb. mondták-e. Megfigyeltük a rutinjellegű nyilvános érintkezéseket, részt vettünk a családok és barátok hétköznapi társadalmi interakcióiban. Feljegyeztük, milyen környezetben miféle nyelvezetet használnak, milyen megnyilvánulások váltották ki az adott nyelv használatát, s hogyan váltott át néha a beszélgetés egyik nyelvről a másikra. Célunk annak megfigyelése volt, hogy az etnicitás mikor, hogyan és milyen közegben „lép működésbe” a hétköznapi rutinok során.

A mindennapi élet természetesen nincs elzárva a tágabb világtól; nem politikai, gazdasági vagy kulturális vákuumban zajlik. A – helyi, állami és nemzetközi szinten zajló – nemzetpolitikai konfliktusok beszűrődnek a mindennapi életbe, s töredékes formában néha a mindennapi gondolkodás és beszédmód is felszívja őket. Az etnicitás tapasztalatát ráadásul mindenre kiterjedően tagolja a nemzetállam lényegét alkotó alapvető politikai egyenlőtlenség.

Bennünket nem maga a társadalmi lét tiszta megvalósulásaként felfogott mindennapi élet érdekel. Inkább a viszálykodó nemzetpolitikák közötti – néha kézzel fogható és közvetlen, gyakrabban azonban közvetett és tompított – viszony foglalkoztat, ahogy azt a média közvetíti és felerősíti, valamint az etnicitás és a nemzeti hovatartozás tapasztalata a mindennapi életben. Mennyire, milyen körülmények között és milyen módon reagálnak az emberek az etnopolitikai vállalkozók retorikájára, vagy mikor vannak egyáltalán tudatában? Mikor és hogyan élik át és tagolják – otthon, a munkahelyen, a szomszédsági kapcsolatokban, az iskolában, a boltokban, a kávéházakban, a kórházakban, a hivatalokban és nyilvános helyeken – etnikai ismérvek mentén a mindennapi társadalmi tevékenységeket? Az etnicitás és etnikaivá tétel mindennapi közegeinek és körvonalainak, időzítésének és pályájának, jelentéseinek és módozatainak finom részletekbe menő megfigyelésével reményeink szerint megvilágíthatjuk a szakadékot

az erőteljes és hajlíthatatlan nacionalista politika és az etnicitás mindennapi megtestesülései és kifejeződései között. Abban is reménykedünk, hogy analitikusan alátámasztva és empirikusan is megalapozva közelíthetünk az etnicitás és működése általánosabb elméleti kérdéseéhez.

A nemzeti politikát és a mindennapi etnicitást ebben a könyvben román-magyar látószögből elemezzük. Mint minden látószög, ez is szelektív jellegű. Konkrétan, nem fordítunk nagyobb figyelmet a németekre, a zsidókra vagy a romákra, akik szintén fontos szerepet játszottak-játszanak az etnopolitikai csatákban és az etnikai-kulturális sokféleség mindennapi tapasztalatában Erdélyben.

A németek Erdély történelmében éppúgy középponti szerepet játszottak, mint Kelet-Közép-Európa és egész Kelet-Európa történelmében.⁴³ Kelet-Európa nagyrészen a városokban évszázadokig a német (vagy német ajkú) polgárság volt domináns helyzetben. Sok város (közte Budapest és Prága) még a 19. század közepén is túlnyomórészt német ajkú volt; egyes erdélyi városok még a 20. század első évtizedeiben is azok maradtak. Az erdélyi német ajkú települések fő területeitől elszigetelt Kolozsvár azonban már sokkal régebben elveszítette német jellegét; a 17. századra túlnyomórészt magyar ajkúvá vált. A 20. század elején a németek a lakosságnak alig 3%-át alkották, az 1990-es évekre pedig csupán 0,3%-át.

A zsidók szintén fontos szerepet játszottak Erdély és a tágabb régió történelmében egyaránt. A németekétől eltérően az ő jelenlétük alapvető és mind elevenebb volt a modern kori Kolozsváron; létszámuk 1880 és 1941 között tízszeresére növekedett, lakosságarányuk ugyanebben az időszakban 5-ről 15%-ra. A zsidók jelentősen hozzájárultak a város gazdasági dinamizmusához és kulturális virágzásához a 19. század végén és a 20. század elején. A kolozsvári és környékbeli zsidókat, összesen mintegy 18 ezer főt azonban 1944 márciusában a kolozsvári téglagyárban létesített gettóba zsúfolták, s heteken belül szinte mindenkit – ahogy a magyar állam fennhatósága alatt álló Észak-Erdély zsidóságának túlnyomó többségét is – Auschwitzba deportáltak. Noha a háború után Kolozsváron újjá alakult a létszámában rendkívül megfogyatkozott zsidó közösség, a túlélők közül sokan Izraelbe vagy máshova emigráltak; az 1990-es évekre csupán néhány száz zsidó maradt Kolozsváron.⁴⁴

Minthogy németek és zsidók jelentősebb számban már nem élnek Kolozsváron (és Erdélyben), csak a nemzeti politika történelmi elemzésében, az első részben jutnak szerephez – s ott is csak a peremen, hiszen a 19.

⁴³ Nagy szakirodalma van az erdélyi szászok bonyolult jogi, politikai, gazdasági és kulturális történetének; áttekintésére lásd Schenk: *Deutsche in Siebenbürgen*.

⁴⁴ A kolozsvári zsidók történetéről, főleg a gettósításról és deportálásról, de bőséges háttéranyagot is nyújtva lásd Löwy: *A téglagyártól a tehervonatig*. Az erdélyi zsidók történetéről általában lásd Carmilly-Weinberger: *Istoria evreilor din Transilvania*.

század közepe óta a nemzeti politika Erdélyben (következésképpen Kolozsváron is) a román-magyar tengely körül forog.

A németektől és a zsidóktól eltérően a romák a mai Romániában is jelentős kisebbséget alkotnak; jelenlétük Kolozsváron bár csekély, de látható. A 2002-es népszámlálás során több mint félmillió román polgár vallotta magát roma nemzetiségűnek, a roma aktivisták szerint viszont közösségük létszáma 2,5 millióra vagy még többre tehető.⁴⁵ Tekintve a kategória elmosódott határait, különösen azok esetében, akiknek életstílusa nem követi a sztereotípiákat, illúzió abban reménykedni, hogy objektíve helyesen megállapítható a létszámuk.⁴⁶ Sok kutató 1,5 millió körüli számot javasol, ami nagyjából a Romániában élő magyarok létszámának felel meg, jóllehet mivel szinte az összes magyar Erdélyben koncentrálódik, ők ebben a régióban sokkal népesebb kisebbséget alkotnak. Kolozsváron a magukat romaként besorolók a lakosságnak mindössze 1%-át alkotják. Jelenlétük mégis jól érzékelhető a központi piacon és a körül, ahol virágot, használt ruhaneműt és evőeszközöket árúsítanak. Még fontosabb tárgyai (megint csak a németektől és zsidóktól eltérően) a nyilvános beszédnek és a médiának, a mindennapi életben pedig románok és magyarok számára egyaránt középponti vonatkoztatási pontot alkotnak – mint az alapvetően „mások”.⁴⁷

1989 óta a roma etnopolitikai igények – némelyikben ezek között a romák államok feletti, saját területtel nem bíró nemzetként tűnnek fel – helyi, állami és államok feletti szinten Kelet-Európa szerte számtalan

⁴⁵ A romániai romákról lásd Achim: *The Roma in Romanian History*; O'Grady és Tarnovschi: „Roma of Romania”; Zamfir és Zamfir (szerk.): *Țigani în ignorare și îngrijorare*; Zamfir és Preda (szerk.): *Romii în România*. Egyes aktivisták a „Rroma” szóképet részesítik előnyben, amely jobban mutatja a különbséget a „romántól”; egyes nacionalista beállítottságú románok ugyanezen okból szintén a „Rromát” preferálják. Mégis a „roma” az elterjedt szókép, s itt is ezt használjuk. A megszámolás és a számbavétel politikájáról a 2002-es népszámlálással összefüggésben lásd a 4. fejezetet.

⁴⁶ Sokan azok közül, akik bizonyos összefüggésben a romák közé sorolják magukat, más összefüggésben románoknak vagy magyarnak vallják magukat; sokan azok közül, akik Erdélyben romának vallják magukat, románul, magyarul vagy mindkét nyelven beszélnek (egyes esetekben ezen kívül a romani nyelv valamelyik változatán is). Ezeket a besorolási bizonytalanságokat a népszámlálással (4. fejezet) és azzal összefüggésben tárgyaljuk, hogy Magyarország megpróbálta törvényben szabályozni a határon túli etnikum státusát (12. fejezet). A kelet-európai romák megszámolásával és besorolásával összefüggő összetett és vitatott kérdésekről lásd Ladányi és Szelényi: *Patterns of Exclusion*, 4. fejezet. Az önbesorolási változatokon kívül meglepő eltérésekre figyelnek fel „szakértői” besorolás (például helyi tanároké vagy szociális munkásoké), interjúkészítői besorolás és önbesorolás között: Romániában azok közül, akiket az interjúkészítők a romák közé sorolnak, csak 30%-nak volt ugyanez az önbesorolása is.

⁴⁷ Hogy a romák miként jelentkeznek fajilag és lényegileg megkülönböztetett „másokként” a posztoszocialista Kelet-Európában, arról lásd Kligman: „On the Social Construction of 'Otherness'”.

formában fogalmazódnak meg.⁴⁸ Ez elemzésünk tárgykörén kívül esik; mindenesetre Kolozsvár, a maga csekély roma lakosságával nem volt fő színtere a roma etnopolitikai tevékenységnek. Nem tárjuk fel a kolozsvári romák önértelmezésének és mindennapi tapasztalatainak bonyolult területét sem; román–magyar fókuszunk azt jelenti, hogy a romák úgy szerepelnek elemzésünkben, ahogy mások látják őket, s nem ahogy önmagukat értelmezik.⁴⁹

Román–magyar optikánk, ezt fontos megemlítenünk, nem teljesen szimmetrikus; a második részben az etnicitás magyar tapasztalata nagyobb súllyal szerepel a románánál. Nem mintha a könyv inkább „magyar”, mint „román” szempontból íródott volna. Ebben inkább az etnicitás mindennapi tapasztalatában megnyilvánuló alapvető aszimmetria tükröződik, ami azokban a módokban gyökerezik, ahogy az etnokulturális különbség megnyilvánul – vagy nem nyilvánul meg – a nemzetállamban. A normatív kulturális homogenitás, amely a nemzetállam felemelkedését mindenütt kíséri, azokat jelöli meg kisebbségekként, akik nem osztják az uralkodó kultúrát; ugyanakkor „nem jelöli meg” és megfosztja etnikai jellegétől magát az uralkodó kultúrát. Az uralkodó kultúrát – elsősorban az uralkodó nyelvet –, amit a nemzetállam teremt meg és tart fenn, magától értetődőnek tapasztalják meg, egyediségét ez a tény leplezi el. A kisebbségi kultúrát, ezzel párhuzamosan, mint megjelölt kultúrát érzékelik kívülről s élük át belülről; egyediségét ez még hangsúlyosabbá teszi. Emiatt tapasztalati szinten az etnicitás fontosabb a magyarok, mint a románok számára; elemzésünkben ezért játszik kiemeltebb szerepet az etnicitás magyar tapasztalata.

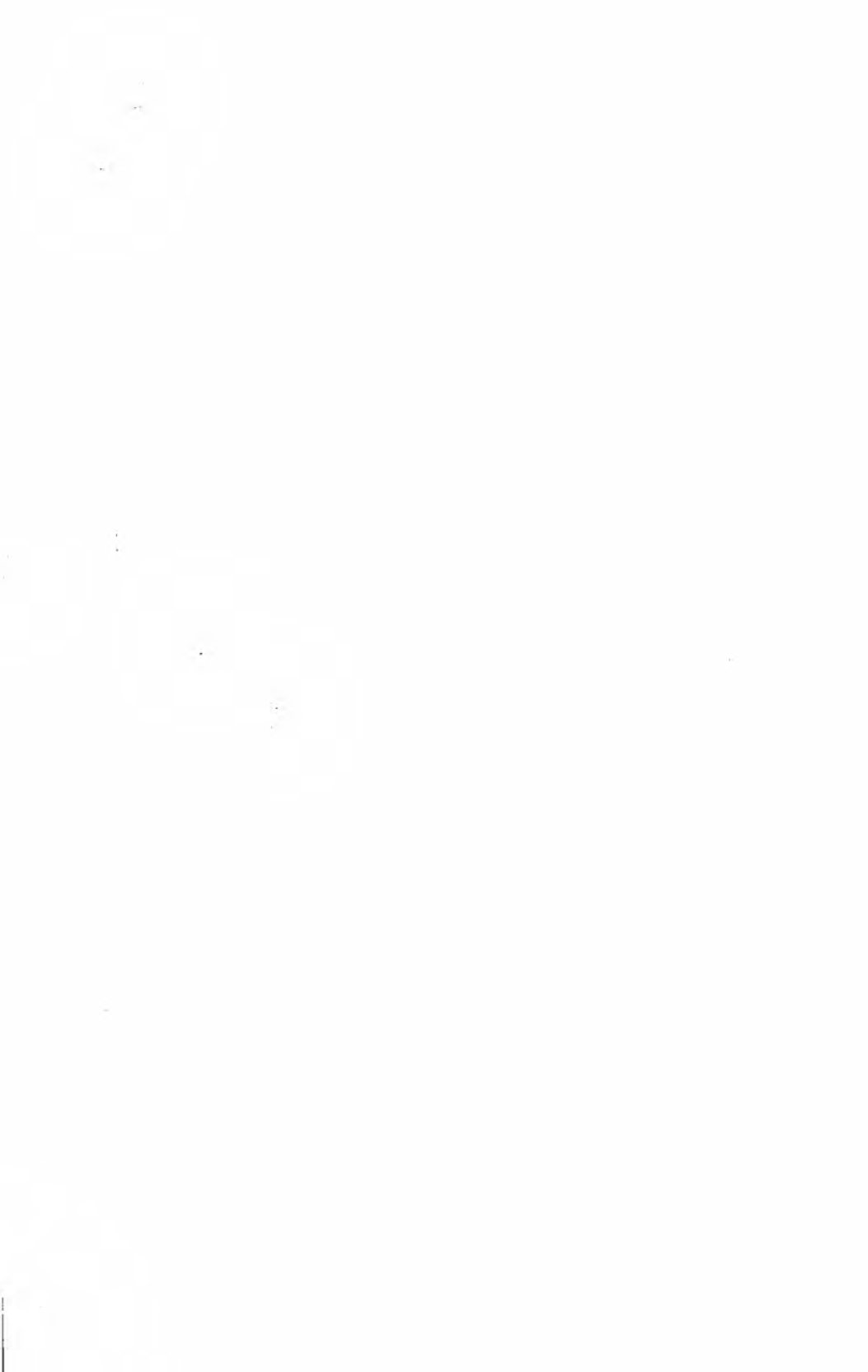
⁴⁸ Lásd például Mirga és Gheorghe: „The Roma in the Twenty-First Century”; Vermeersch: „Ethnic Identity and Movement Politics.”

⁴⁹ A mindennapi életben a romákat általában cigányoknak nevezzük – miként ők is önmagukat; a „roma” (vagy „Rroma”) kifejezés kizárólag tudományos, politikai, NGO és némely hivatalos kormányzati diskurzusban szerepel. Amikor az átlagemberek – románok és magyarok – beszélnek a romákról, a hétköznapi gyakorlatot követve mi is „cigányokat”, s nem „romákat” említünk.

ELSŐ RÉSZ



**NEMZETI POLITIKÁK
A MÚLTBAN ÉS A JELENBEN**





A nemzeti viszály újjászületése a kommunista rendszerek összeomlásakor Kolozsváron és Kelet-Közép-Európa más részein és azt követően csak történetileg érthető meg. Ezzel nem azt az anakronisztikus állítást fogalmazzuk meg, hogy a mai konfliktusok „ősi gyűlölködésekben” gyökereznek: a nemzeti konfliktus Kelet-Közép-Európában, ahogy máshol is, velejéig modern jelenség, amely csak a 19. század közepén jelent meg. A mai etnikai-nemzeti konfliktusok – az igények és ellenigények jellemző mintája, az idiómák, amelyekbe ágyazódnak, az ennek és a másiknak azok az értelmezései, amelyekről függnek – mégis a viszály történetileg kialakult repertoárjából merítenek.¹

Bizonyos, igen általános szempontból ez a repertoár minden nemzeti politikában közös. Más tekintetben azonban az etnikai-nemzeti viszálynak Kelet-Közép-Európában megkülönböztetett alakzata van, amelyben az a mód tükröződik, ahogy nemzetek születtek soknemzetiségű birodalmak romjain egy kibogozhatatlanul vegyes lakosságú régióban. Az etnikai-nemzeti viszályok Erdélyben, miközben a tágabb régió nacionalizmusainak megannyi vonását tükrözik, ugyanakkor sajátos arculatot is mutatnak, amelyben viszálykodó birodalmak – a Habsburg és az Oszmán –, majd később rivális nemzetállami programok közé feszülő Erdély etnikai határvidékhelyzete tükröződik. A mai kolozsvári nemzeti konfliktusokat különböző időbeli és térbeli síkokon keresztül törekszünk kontextualizálni.

A tágabb regionális és történeti kontextus kijelölése azonban nem egyszerű feladat. Az egyik problémát a történelem és a nemzeti politikák szoros összefonódása jelenti. A történetírás körüli viták Kelet-Közép-Európában és azon túl is etnikai színezetet öltenek, etnopolitikai harcok történeti formában jelentkeznek; a történettudományi és az etnikai-nemzeti választóvonalak gyakran egybeesnek. Az Erdéllyel foglalkozó történettudományi szakirodalom és a Kolozsvárra vonatkozó, az előbbinél sokkal kisebb terjedelmű irodalom zöme rendkívül egyoldalú, s csak igen nagy elővigyázattal használható.

¹ A nemzeti politika modernitását még azok is elismerik, akik szerint a modern nemzetek lényegében a premodern etnikumokra épülnek. Lásd A. Smith: *A nemzetek eredete*. A viszály repertoárjáról lásd Tilly: *From Mobilisation to Revolution*.

A problémát azonban nem egyszerűen az elfogultság jelenti. Módszertani irányultságát és analitikus nyelvezetét illetően még a politikai elkötelezettségét vagy ideológiai rokonszenveit tekintve nem nacionalista szakirodalom is gyakran nacionalista (vagy Jeremy King történész kifejezésével, „eticista”) marad: kritikátlanul nemzeteket és etnikai csoportokat tekint alapvető vonatkoztatási keretnek és elemzési egységnek.² Egyre több (főleg fiatal), a régióban és a régióról író történész csak az utóbbi időben jött rá arra, hogy távolságot kell tartania a történeti vizsgálódásokban meghatározó szerepet játszó – és gyakran nyíltan nacionalista – vonatkoztatási kerettől, s azt kritikai szemszögből kell elemeznie.³

További probléma adódik az erdélyi és a kelet-közép-európai kontextusok összetettségéből. Nem szakértő olvasók számára is fel kívántuk vázolni ezeket, ezért leegyszerűsítésekkel kellett élnünk, de megpróbáltunk semmit sem túlzottan leegyszerűsíteni. Megkíséreltük tágan értelmezni az idevonatkozó kontextusokat, s úgy felvázolni őket, hogy legalább minimális mértékig érezzük összetettségüket.

Tekintetünk a teleszkópok módjára közelít a tárgyhoz. Az 1. fejezet széles távlatból tekinti át a nemzeti kérdést Kelet-Közép-Európában. Megmutatja, hogy a „nemzetiségi elv” – a kulturális és politikai határok egybeesésének követelése – miként alakította át a politika nyelvezetét és a politikai teret a 19. század második felében és a 20. század első negyedében. A 2. fejezetben a regionális látószöveget Erdélyre szűkítjük. Megmutatjuk, hogy Erdélyben és Erdélyre vonatkozóan a modern nemzeti igények hogyan alakultak ki és merevedtek meg már az 1848-as forradalom idején, majd nyomon követjük a váltakozó nemzetiesítő terveket, amelyeket Erdélynek az utóbbi másfél évszázad során el kellett szenvednie. A 3. fejezetben figyelmünket magára Kolozsvárra összpontosítjuk. Nyomon követjük azokat

² King jellemzésében „eticista” az a feltételezés, hogy a nemzetek „elsősorban olyan tömeges méretű, egymást kölcsönösen kizáró etnikai csoportokból jöttek létre, amelyeket öröklött kulturális és nyelvi minták határoznak meg” („The Nationalization of East Central Europe”, 123.). Ez annak a tágabb jelenségnek az egyik sajátos formája, amelyet Brubaker „csoportizmus”-ként jellemezett (*Etnicity without Groups*, Bevezetés és 1–3. fejezet). Ezzel összefüggő, bár külön probléma a „módszertani nacionalizmus”: az a hajlam, hogy a „nemzetállamot” a „társadalommal” egyenértékűnek tekintsék, s hogy a globális vagy más módon határokon átnyúló folyamatok és struktúrák kárára a belső struktúrákra és folyamatokra összpontosítsanak (elemzésére és bírálatára lásd például Mann: *The Sources of Social Power*, vol. 1–3.; és Wimmer és Glick-Schiller: „Methodological Nationalism and the Study of Migration”. A Kelet-Közép-Európával foglalkozó kutatások alapvető problémája, hogy hajlanak az etnokulturális nemzetet – nem pedig a területileg körülhatárolt nemzetállamot – tekinteni megkérdőjelezhetetlen kategóriának és elemzési keretnek.

³ Erdéllyel kapcsolatban ilyen munkákra lásd 2. fejezet. A tágabb régióra lásd szemléltető példaként King: *Budweisers into Czechs and Germans*; Zahra: „Reclaiming Children for the Nation”; és Wingfield és mások (szerk.): *Creating the Other és Judson és Rozenblit (szerk.): Constructing Nationalities in East Central Europe* című munkáinak tanulmányait.

a politikai viszonyosságokat, amelyek során négy szuverenitásváltást és nemzetiesítő rezsimet kellett a városnak az elmúlt 140 évben átélnie; azokat a folyamatokat, amelyek során Kolozsvár a 19. század vége óta, túlnyomórészt magyar városból, a magyar nacionalizmus bástyájából, az 1980-as évekre román többségű várossá vált.

A 4. fejezetben az átpolitizált etnicitás elemzését Kolozsváron a poszt-kommunista időszakban is folytatjuk. Foglalkozunk a Ceaușescu-rezsimet 1989 decemberében megdőntő kváziforradalommal, az etnikai-nemzeti viszály gyors újrajelentkezésével, az önálló iskolákért folytatott küzdelemmel Kolozsváron és Marosvásárhelyen, a városi tér nemzetiesítésével Funar polgármester alatt. Tárgyaljuk az önálló kolozsvári magyar egyetem visszaállítására vonatkozó magyar követelés körüli vitát, a számbavétel és kategorizálás politikáját a 2002-es népszámlálás kapcsán.



A NEMZETI KÉRDÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A „nemzeti kérdés” az elmúlt másfél évszázadban a politikai viszályok középpontjában állt Kelet-Közép-Európában.¹ „Nemzeti kérdésen” azt értjük, hogy mi a megfelelő viszony a nemzet, mint elképzelt közösség és az állam, vagy tágabban, a politikai közösség területi szervezete között.² Hogy miként vetődik fel ez a kérdés – s hogy felvetődik-e egyáltalán –, az elsősorban attól függ, hogy miként értelmezik a nemzetet. Különösen attól, hogy olyanak tekintik-e, mint amit az állam keretez be, vagy olyanak, ami metszi az állam és az állampolgárság határait.

A két lehetőség klasszikus felvázolását száz évvel korábbról, Friedrich Meinecke német történésznek köszönhetjük. Meinecke a nemzeti hovatartozás felfogásának két módját különböztette meg: *államnemzetként*, amelyben a nemzetet úgy képzelik el, mint amit az állam területi és intézményes keretei formálnak; vagy *kultúrnemzetként*, amelyben a nemzetet az államtól függetlennek, s azt megelőzőnek képzelik. Az előbbi látószögből a nemzet és az állam egyetlen jelenség különböző dimenziói vagy oldalai; mintha a nemzet a nemzetállam demográfiai nyersanyagát fejezné ki. Az utóbbi felfogásban a nemzet és az állam alapvetően eltérő jelenségek, amelyeket más-más vonatkoztatási keretek határoznak meg: a nemzetet kulturális, különösképpen nyelvi határok, az államot politikai és területi határok.³

Klasszikus formájában a nemzeti kérdés a nemzeti hovatartozás e második felfogásával kapcsolatban jelentkezik. Mert csak ha a nemzetet úgy

¹ Európa regionális megosztottságáról kiemelkedően fontos írás Szücs Jenő: *Európa három történelmi régiója*. Újabb elemzésére lásd Johnson: *Central Europe*, 3–12.

² A kifejezés divatosságáról természetesen Benedict Anderson *Imagined Communities* (Elképzelt közösségek) című munkája tehet, jóllehet létezik egy olyan, legalább Max Weberig visszavezethető gondolkodásmód, amely bírálja a nemzeti hovatartozás objektivistáértelmezését, s a jelenség szubjektív megalapozását hangsúlyozza. Webernél lásd *Gazdaság és társadalom*, 2/3.; lásd még Lepsius: „Nation und Nationalismus in Deutschland” a nemzetéről, mint „megértett rendről”.

³ Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*, 3. skk.; Miután bevezette a megkülönböztetést, Meinecke rögtön megszorítással is élt, megjegyezve, hogy nehéz éles választóvonalat húzni a kettő közé. Az angol nyelvű szakirodalomban hasonló, bár nem ugyanilyen megkülönböztetést tesznek gyakran a nemzeti hovatartozás és a nacionalizmus formáinak „civil” és „etnikai” felfogása között. Befolyásos korai megfogalmazás található in: Kohn: *The Idea of Nationalism*; különösen finom elemzést ad A. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*. E megkülönböztetés kritikai elemzését lásd Brubaker: *Ethnicity Without Groups*, 6. fejezet.

képzelik el, hogy az államtól függetlenül létezik, válhat a kettő közötti viszony kérdése rendkívül fontossá és sürgetővé. Ahol a nemzetet túlnyomórészt úgy értelmezik, hogy azt az állam területi és intézményes keretei alkotják, mint paradigmátikus formában Franciaországban, ott a „nemzeti kérdés” nem merül fel, vagy ha igen, csak enyhébb formában.⁴ Amennyiben nemzet és állam meghatározásuk szerint összetartoznak, nem tehetők fel azok a kérdések, amelyek a kettő vélt össze nem illéséből fakadnak – például hogy újra rajzolhatók-e, s ha igen, miként az államhatárok, hogy egybevágnak a kulturális határokkal. A nemzet természetesen fontos politikai és kulturális kategória Franciaországban – immár több mint kétszáz éve. Sok történész szerint pedig a nacionalizmust mint tudatos politikai ideológiát a francia forradalom alatt találták fel. Franciaországban azonban a nacionalizmus nem ölti a „nemzeti kérdés” formáját.⁵

A „nemzeti kérdés” első előfeltevése tehát az, hogy a nemzetet és az államot egymástól függetlennek tekintjük. A második az, hogy a nemzet és az állam egybeesését kívánatosnak, akár szükségesnek is fogjuk fel. Az emberi történelem nagy részében érthetetlen lett volna az a gondolat, hogy a politikai és kulturális határok essenek egybe.⁶ Csak a 19. században fogalmazódott meg nyíltan a „nemzeti elv”, amelynek értelmében a politikai tekintély és hatalom a nemzeti hovatartozásra alapítandó.⁷ Fokozatosan,

⁴ Az Egyesült Államokban a nemzetet szintén az állammal megegyezőnek értelmezik, s jóval több mint egy évszázada át nem létezik „nemzeti kérdés”. Noha a polgárháborút rendszerint nem sorolják a nacionalizmus körébe, úgy is tekinthetjük, mint ami a nemzeti kérdésből fakadt, de azt végérvényesen meg is oldotta. Samuel Huntington a „Hispanic Challenge” című munkájában arról ír, hogy a jelentős spanyol ajkú bevándorlás voltaképpen a nemzeti kérdés újbóli megnyitásával fenyeget, az ország délnyugati részét az „Egyesült Államok Quebec”-évé alakítva át; ez a felfogás azonban figyelmen kívül hagyja az ellenkezőjére utaló jelentős bizonyítékokat (amelyekre például Alba és Nee utal in: *Remaking the American Mainstream*, 225. skk.; lásd még Drezner: „Hash of Civilizations”).

⁵ A forradalmi Franciaország nacionalizmusának „vertikális” tolóereje volt, a vélten szuverén „nemzet” vagy „nép” és a politikai uralom közötti viszonytal, kiváltképp az utóbbinak az előbbivel szembeni felelősségével kapcsolatos; a nemzet és az állam határainak kérdése „horizontális” síkon, ami központi jelentőségű a „nemzeti kérdés” szempontjából, itt nem vetődik fel, mert ezek a határok magától értetődőnek számítanak. Etnikai-regionális politikai vállalkozók egyes esetekben még Franciaországban is azt állítják, hogy a peremrégiók, így Britannia, Okcitánia és Korzika külön nemzeteket alkotnak, de az ilyen igények soha sem játszottak jelentős szerepet a francia politikában.

⁶ Mint Ernest Gellner, a rá jellemző fanyarsággal megjegyezte, „elképzeltető-e annál ostobább, *frivolabb* elgondolás, mint a kormányzók vele született népi kultúrájáról beszélni?” (Gellner: *Thought and Change*, 153.). Az idevonatkozó megszorításra lásd A. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*, 1., 3. és 4. fejezet).

⁷ A késő 18. századi gondolkodótól, Johann Gottfried Herdertől ered a nemzeti hovatartozás mint az államtól független etnikai-kulturális jelenség befolyásos felfogása; bár magát a kifejezést nem használta, nála jelentkezik először az az elképzelés, amelyet később *kultúrnemzet*nek neveztek el. Herder számára azonban mégsem létezett „nemzeti kérdés”. Noha neki tulajdonítják a „nacionalizmus” kifejezés megalkotását, maga Herder, legalábbis a szokványos értelemben, nem volt nacionalista, jóllehet joggal tekinthető kulturális nacio-

terjeszkedésének kevesebb és gyengébb korlátai voltak, a politikai egységek sokkal nagyobbak voltak a későbbi nemzeti egységeknél. A hatalmas, lazán integrált és soknyelvű Habsburg-, Oszmán- és cári birodalom az összetartóbb, szilárd és integrált észak- és nyugat-európai államoktól keletre és délre terjeszkedett, Eurázián át és mélyen belenyúlva Közép-Ázsiába, a Közel-Keletbe és Észak-Afrikába (2. térkép).

A nemzeti kérdés ezért igen eltérő, szinte ellentétes formában vetődött fel Közép- és Kelet-Európában. Közép-Európában a nemzeti mozgalmak a politikai megosztottság meghaladására törekedtek, olyan nagyobb politikai struktúrák létrehozására, amelyek megfeleltek az elképzelt német és itáliai kulturális nemzetnek; ettől keletre a nemzeti mozgalmak, hatalmas birodalmakon belül, vagy azoktól elszakadva kisebb, nemzetre szabott politikai struktúrákat igyekeztek teremteni.

BIRODALOM ÉS NEMZET

Bennünket a nemzeti kérdésnek ez az utóbbi, kelet-európai változata érdekel. A nemzeti kérdés azzal párhuzamosan merült fel, hogy a Habsburg-, az Oszmán- és a cári birodalmat kezdték fokozatosan soknemzetiségű államnak tekinteni. Azt gondolhatnánk, hogy mindig is soknemzetiségűek voltak; ekkor azonban a vallási és nyelvi megosztottságot kevernénk össze a soknemzetiségűséggel. Adott lakosságot „többfelekezetűként” vagy „többnyelvűként” felfogni annyit jelent, hogy vallási gyakorlatok vagy nyelvhasználatok megfigyelhető sokféleségére mutatunk rá;¹⁰ ha viszont „soknemzetiségűnek” nevezzük, önértelmezésre és politikai igényekre utalunk. Anakronizmus a 19. század előtt soknemzetiségűnek nevezni ezeket a birodalmakat; a 19. század folyamán *váltak* azzá, amikor az etnikai-nyelvi és (különösen az Oszmán Birodalomban) az etnikai-felekezeti heterogenitásnak politikai jelentést kölcsönözve, „soknemzetiségűként” értelmezték újra.¹¹ Ez az identitások és közösségek mélyreható átfogalmazásával járt együtt; új kulturális és politikai nyelvre volt szükség, s ennek középpontjában a „nemzet” állt, amely a földrajzi térben kelet felé, különböző helyi központokból kifelé, a szociális térben pedig az elit körökből az alacsonyabb társadalmi rétegek irányába terjedt.

Ahogy a nemzeti hovatartozás – Pierre Bourdieu kifejezését használva – a társadalmi világ „látásmódjának és felosztásának” kiemelkedően fontos elvévé vált, a politikai szereplők is vélt nemzetek nevében kezdtek igényeket megfogalmazni. Mert mint fentebb megjegyeztük, ami a 19. században kelet felé terjedt, az nem csak a nemzet mint az államtól különböző etni-

¹⁰ Nem foglalkozunk itt azzal, hogy milyen nehézségek merülnek fel nyelvek és nyelvjárássok megkülönböztetése, illetve annak eldöntése során, hogy mi számít külön „vallás”-nak.

¹¹ Seton-Watson: *Nations and States*, 143.



2. térkép. Kelet-Közép-Európa, 1815

kai-kulturális közösség eredetileg politikamentes herderi felfogása volt, hanem az az elgondolás is, hogy ezt az etnikai-kulturális nemzeti hovatartozást közéletet szervező erőként kell elismerni.

Amikor ma a soknemzetiségű államokon belüli nemzeti mozgalmakra gondolunk, nagy valószínűséggel olyan szecessziós mozgalmak járnak a fejünkben, amelyek célja önálló nemzetállamok megteremtése volt. Kelet-Közép-Európában azonban a 19. században a nemzeti mozgalmak zöme a soknemzetiségű birodalmakon belüli önállóságra, s nem elszakadásra törekedett. Az a tény, hogy sok ilyen mozgalom – a teleológiai narratívában, amelyet maguk a nacionalisták tápláltak – végül valóban önálló államalakításba torkollott, nem indokolja, hogy már korai szakaszukban is elszakadási törekvéseket tulajdonítsunk nekik.

Kivételt képeztek az Oszmán Birodalomban jelentkező nemzeti mozgalmak. Az elszakadás ott nem azért vált valószínűvé, mert a nemzeti mozgalmak erősebbek voltak, hanem azért, mert az állam volt sokkal gyengébb. Régi virágzása után az oszmán állam lassan hanyatlásnak indult, s már régóta „Európa beteg emberének” számított. Emiatt született meg a nemzetközi kapcsolatokban az úgynevezett „keleti kérdés”: miként kellene reagálni erre a hanyatlásra és az általa teremtett hatalmi vákuumra. Krónikus gyengesége miatt kétségbe vonhatóvá vált az Oszmán Birodalom területi épsége, s a nacionalizmus kényelmes igazolást nyújtott a nagyhatalmak égisze alatt történő területi átrendeződéshez.¹² A függetlenséget nem annyira megszerezték a nemzeti mozgalmak, mint inkább adományba kapták a – mai elnevezéssel – „nemzetközi közösségtől”. A nagyhatalmak felügyelete alatt zajlott a Balkán átrendeződése: 1829-ben létrejött a független görög állam (valamint Szerbia, Havasalföld és Moldva mint oszmán fennhatóság alatti önálló fejedelemségek); ők tették lehetővé Havasalföld és Moldva román fejedelemségek egyesülését 1858–1861-ben; ők ismerték el Románia és Szerbia teljes önállóságát 1878–1880-ban; s hozták létre az önálló Bulgáriát 1878-ban, később, 1909-ben hozzájárulva annak függetlenségéhez (3. térkép).

Az Oszmán Birodalmon kívüli független nemzeti és állami lét elképzelhetetlen volt a legtöbb nemzeti mozgalom számára. Egy olyan korszakban, amikor a haladó gondolkodók a társadalmi keretek tágítását tervezték, s kételkedtek a kis államok életképességében, a legtöbb újonnan elképzelt nemzet túl kicsi – létrejövő elitjeik pedig sok esetben túl gyengék – voltak ahhoz, hogy sikerrel pályázhassanak a függetlenségre.¹³ A Habs-

¹² Breuilly: *Nationalism and the State*, 135–148.

¹³ Hobsbawm: *Nations and Nationalism since 1780*, 30. skk. Ezt maguk a nacionalisták is elismerték; Karel Havlíček cseh nacionalista vezető például 1848-ban úgy foglalt állást, hogy az önálló cseh állam „csak igen gyenge állam lehetne, amely más államoktól függ, s a nemzeti létezésünket folyamatosan veszély fenyegetné” (idézi Kann: *The Multinational Empire*, 1., 166.).



3. térkép. Kelet-Közép-Európa, 1910

burg- és az Orosz Birodalom pedig, belső nehézségeik és gyengeségeik ellenére messze túl erősek voltak ahhoz, hogy olyanfajta függetlenségi gondolatok táptalajául szolgálhattak volna, amilyenek a széthullóban levő oszmán államban születtek.¹⁴ A 19. században mindvégig, mi több, egészen az első világháború kitöréséig a nemzeti mozgalmak többsége magától értetődőnek tekintette az átfogó soknemzetiségű állam fennmaradását.

TÖRTÉNELMI ÉS ETNOKULTURÁLIS IGÉNYEK A HABSBURG MONARCHIA ORSZÁGAIBAN

A Habsburg Birodalomban – ahol a nemzeti igények korábban, átfogóbb jelleggel és erőteljesebben jelentkeztek, mint a cári birodalomban – számos nemzeti igény a „történelmi jogok” formájába burkolózott.¹⁵ Hagyományos jogokra és kiváltságokra hivatkoztak, amelyek a birodalmon belüli egyes területeket illették meg. A szóban forgó területek valamikor függetlenek voltak, s ennek többé vagy kevésbé lényeges elemei vagy nyomai a közigazgatás gyakorlatában, a jogelméletben, császári okiratokban vagy a társadalmi emlékezetben is fennmaradtak. E történelmi területek közül a legfontosabb a Magyar Királyság volt, feltékenyen őrzött autonómia-hagyományával és a terület egységét s oszthatatlanságát hangsúlyozó alkotmányos joghatóságával. Történelmi jogaira hivatkoztak a horvátok is a történelmi Horvát Királyság nevében, amely ugyan már régóta laza szálakkal egyesült Magyarországgal, ám megőrizte közigazgatási önállóságát; a csehek, akik Csehország, Morvaország és Szilézia oszthatatlanságának és autonómiájának alkotmányos hagyományára utaltak; és, más-más módon a németek, az itáliaiak és a lengyelek is.

A történelmi jogokra való hivatkozás nem volt sem új, sem – önmagában – különösebben nacionalista. Az ilyen gondolatmenetek kezdettől fogva az államépítő erőfeszítések ismerős ellenpontját alkották. Tartományi autonómiaigényeket hangoztatott a helyi birtokos elit, szembeszegülvén azokkal a modernizáló, központosító és ésszerűsítő államépítő kezdeményezésekkel, amelyek a területi kiváltságok, például adómentesség, a

¹⁴ Olaszország és az erős német állam megteremtése után Közép-Európában a nagyhatalmak már nem próbálták gyengíteni a Habsburg Birodalmat, inkább azon igyekeztek, hogy a nemzetközi ügyekben egységesen lépjenek fel. A Romanov Birodalom viszont a 19. század legnagyobb részében továbbra is terjeszkedett.

¹⁵ E fejezet hátralevő részében figyelmünket a Habsburg Birodalomra és utódállamaira összpontosítjuk. A nemzeti kérdéstről a cári Oroszországban lásd Kappeler: *The Russian Empire* és Brower és Lazzarini (szerk.): *Russia's Orient* című kötetben összegyűjtött tanulmányokat. Az Oszmán Birodalomról és utódállamairól lásd Jelavich és Jelavich: *The Establishment of the Balkan National States*; Ramet: „Autocephaly and National Identity in Church-State Relations”; Roudometof: *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy*.

politikai képviselő monopóliuma és a parasztok királyi beavatkozás nélküli szabad kizsákmányolása megszűntetésével fenyegettek. A 19. század folyamán a történelmi jogok régi, és sok tekintetben reakciós jelszavát mégis kezdték új módon használni. A történelmi területek autonómiájának – amelyet szűkkeblűen a kiváltságos rendek vagy csoportok autonómiájának értelmeztek – hagyományos felfogását az autonómia modern nacionalista felfogása egészítette ki, s végül váltotta fel. A központosító uralkodóktól való fenyegetettség nacionalista mázat kapott; a történelmi jogokra és kiváltságokra való jogi hivatkozásokat kulturális érvek szorították háttérbe. Mind inkább a nemzeti kultúrát – elsősorban a nemzeti nyelvet – védtek a modernizáló, ésszerűsítő központtal szemben.

Az átrendeződés kezdete a 18. század végére tehető: konkrétan a II. József modernizáló reformjaira való magyar reakcióra. Átfogó reformterveinek keretében II. József a németet jelölte ki a közigazgatás és az oktatás nyelvének. Szándéka szerint ez nem nemzeti szellemű kezdeményezés volt; a haladás és a közigazgatás ésszerűsítése nevében történt. Magyarországon a németnek nem a magyar, hanem a latin nyelvet kellett felváltania, amelyet alkalmatlannak tekintettek a modern, felvilágosult közigazgatás céljaira. A magyar reformerek tökéletesen ésszerűnek tekintették, hogy a közigazgatás német nyelven folyjék – hiszen ez volt a birodalmi bürokrácia és a városi lakosság fő nyelve, még Magyarországon is. Az intézkedés mégis nacionalista, vagy legalábbis protonacionalista választ váltott ki. A német nyelvre való áttérés elutasításával a magyar rendek nem egyszerűen a korábbi *status quo*-hoz – a latin nyelv közigazgatási használatához – akartak visszatérni, hanem a magyar nyelv használatát követelték az államigazgatásban és az oktatásban.¹⁶ A 19. század közepére a protonacionalista válasz hús-vér nacionalizmussá fejlődött, amely az 1848-as forradalom, majd a rá következő szabadságharc idején erőteljesen fejeződött ki – s váltott ki heves ellenállást.¹⁷

Ami a központosító Habsburg uralkodók és a magyar nemesség közötti régi küzdelemnek új színezetet kölcsönzött, az volt, hogy megteremtődött

¹⁶ A József Nemet Nyelvi Rendeletéről és a vele kapcsolatos reakcióról lásd Balázs: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800*, 205–211. A magyar nyelv megreformálását és gazdagítását, valamint a nemzeti irodalom kialakítását célzó mozgalom megelőzte II. József korát. Az viszont már a józsefi reformokra való reakció volt, hogy a korábban apolitikus kulturális nacionalizmus és a központosító hatalommal szembeni ellenállás korábban jórészt kulturálisan közömbös formái egy új, erőteljes politikai nyelvezetté kapcsolódtak össze. A magyar nemzeti diskurzus történeti előzményeiről lásd Trencsényi meggyőző írását in: „Early-Modern Discourses of Nationhood”, magyarul: Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Esztétörténeti tanulmányok*.

¹⁷ A magyar nacionalizmusról és az 1848-as forradalomról Erdélyben lásd 2. fejezet. A magyar nacionalizmusról a 19. század első felében lásd Barany: „The Awakening of Magyar Nationalism before 1848”. A magyar nacionalizmusról tágabb történeti és összehasonlító szempontból lásd Szűcs: *Nemzet és történelem*, 11–189.; lásd még uő: „Történeti 'eredet'-kérdések és a magyar nemzeti tudat.”

egy új nyelv, amelyen régi sérelmeket lehetett kifejezni – és újakat megfogalmazni.¹⁸ A modern nemzet 18. század második felében Nyugat- és Közép-Európában kialakult nyelvről van szó. A történelmi jogok hagyományos idiómája is használta a „nemzet” kifejezést, (pontosabban a latin *natiót*), de annak kevés köze volt a nemzet modern fogalmához. A középkori és a kora modernkori *natio* társadalmi értelemben kirekesztő volt; nem „teljes”, osztályokon átívelő közösség, hanem kiváltságos rangokból vagy rendekből állt. Ez a „*natio*” sajátosan politikai és jogi felfogását tükrözte. A demokrácia előtti „politikai nemzetet” jelölték vele: azokat a kiváltságosakat, akik e szférát a késő középkori vagy a korai modern képviselői gyűlésekben megjelenítették.¹⁹

A modern felfogásban viszont a nemzet vertikálisan befogadó, osztályokon átívelő közösség, amely adott területen vagy etnikai-kulturális csoporton belül mindenkire kiterjed; a korábbi felfogásoktól idegen társadalmi kiterjedése és befogadó jellege van. Ez egyaránt érvényes a nemzet állami keretek között történő felfogására, amely a francia felvilágosodásra volt jellemző és a nemzet etnikai-nyelvi értelmezésére, amelyet először Herder fejtett ki, majd később a német romantika tett magáévá. Jóllehet az állami kereteket hangsúlyozó és az etnikai-kulturális nemzetfelfogások más tekintetben élesen különböznek, mindkettő a társadalmi rétegeken átívelő közösségből indul ki. Ebben az értelemben mindkettő mélyen „populista”, az egész „népet”, nem egyszerűen csak az adott terület vezető rétegét foglalja magába.

Nem foglalkozunk itt a magyar rendek és a Habsburg uralkodók közötti küzdelem részleteivel. Amit hangsúlyozni kívánunk, az területnek és kultúrának az a végzetes – bár itt még csak csírájában mutatkozó – összekapcsolódása, ami a Monarchia utolsó fél évszázadában eluralkodik majd a politikan, s az utódállamokban is mintául szolgál a nemzeti kérdés számára. A késő középkori és korai modern *Ständestaat*ban, vagy rendi közösségben az állam területe közigazgatási és jogi konstrukció volt; az egységes jogi, közigazgatási és kulturális tér modern értelmében felfogott politikai terület nem létezett. A felvilágosult abszolutista uralkodók – Habsburg oldalról Mária Terézia és II. József – arra irányuló erőfeszítésével, hogy egységes jogi és közigazgatási rendet teremtsenek, a tartományi elíttek a történelmi jogok nevében szálltak szembe. Ám amikor a tartományi elíttek a nacionalizmus nyelvén kezdték kifejezni és igazolni az ésszerűsítéssel és a homogenizálással szembeni ellenállásukat, kénytelenek voltak saját homogenizálási elképzelést megfogalmazni, s azt a kultúra területére is kiterjeszteni. Még a közigazgatási és jogi ésszerűsítésnek ellenállva is a kulturális nemzetiesítést kezdték előmozdítani. A területre

¹⁸ Verdery: *Transylvanian Villagers*, 123.

¹⁹ A nemzet premodern felfogásáról a magyar közegben lásd Szűcs: „Történeti ’eredet’-kérdések és a magyar nemzeti tudat”.

úgy tekintettek, mint olyan edényre, amely nemzeti nyelvvel és kultúrával „tölthető” és töltendő fel. *Cuius regio, eius natio*.²⁰ A terület kulturálisodott, a kultúra pedig territóriálissá vált. A kulturális nemzetesítés programjaiban így módon a történelmi jogok és a tartományi önállóság régebbi idiómái az etnikai-nyelvi (egyes esetekben etnikai-vallási) nemzetre vonatkozó újabb keletű eszmékkel párosultak. Észak- és Nyugat-Európa aránylag szorosan megszerveződött területi politikai közösségeihez képest a 19. század előtt a hatalmas, lazán integrálódott keleti birodalmakat kisebb fokú kulturális homogenitás jellemezte. A szorosabban integrált uralmi forma felvilágosult abszolutista terve, amely bizonyos fokú kulturális homogenizációt mozdíthatott volna elő, nem csak később kezdődött el, mint Nyugaton, hanem döntő vereséget is szenvedett, amikor röviddel 1790-ben bekövetkezett halála előtt II. József kénytelen volt visszavonni legtöbb reformját. Kelet-Közép-Európában a terület és a kultúra egybeesése öntudatos és hevesen vitatott nemzeti projektek formájában jelentkezett; nem fokozatosan fejlődött ki még a nemzet politikai felemelkedése előtt, mint jelentős mértékben történt észak és nyugat „régí folyamatos nemzeteinél”.²¹

ETNIKAI KEVEREDÉS ÉS NEMZETI KONFLIKTUS

Mint fentebb megjegyeztük, Kelet-Közép-Európa nagy birodalmai nem egyszerűen több etnikumúak voltak, hanem többnemzetiségűek – vagy inkább azzá váltak. A több etnikumúságnak önmagában nincsenek politikai folyományai; viszont többnemzetiségüként átértelmezve, a nacionalizmus korában a folyományok mélyenszántóak voltak. A politikai terület és a nemzeti kultúra konvergenciája most, azt mondhatnánk, szükségszerűnek, egyszersmind lehetetlennek mutatkozott. Szükségszerű volt, hiszen

²⁰ A modern kor kezdetén a *cuius regio, eius religio* megfogalmazás a terület uralkodójának jogot adott az ország vallásának meghatározására. Ez a vallások terület koncentrációját és a vallási pluralizmust egyaránt előmozdította. A területi politikai közösségeken belüli homogenitásnak és a közöttük levő heterogenitásnak ugyanez a mintája terjedne most ki a nyelv és a kultúra szférájára is.

²¹ Észak- és Nyugat-Európa „régí folyamatos nemzeteinek” fejlődéséről lásd Seton-Watson: *Nations and States*, 2. fejezet. A kulturális homogenizációnak ezt a prenemzetes folyamatát gyakran pont ott felejtik el, ahol a legsikeresebb volt. Ki emlékszik ma már az angol nevű törzsré, a népvándorlás kori angolszászokra, vagy a skóciai piktekre? A kulturális homogenizáció persze a nacionalizmus korában is folytatódott, s részben annak a tudatos asszimilációs programnak a része volt, amelynek célja például az volt, hogy a *patois* nyelven beszélő parasztokból franciákat csináljanak. Ám még abban az időszakban is, amelyről Eugen Weber *Parasztokból franciák* című klasszikus munkája szól, tehát az első világháborút megelőző négy évtizedben, a kulturális homogenizáció jórészt nem a tudatos asszimilációs politika, hanem a modernizálódó gazdaság, állam és társadalom működésének következménye volt: a tágabb piacoké, a jobb utaké, az új vasúti hálózaté, az általános hadkötelezettsége és az iskoláztatásé.

ez volt a nacionalista ideológia sarokköve. Ám ebben a mélyen kevert etnikai „ütközőzónában” lehetetlen is volt.²² A keveredés erőteljesen alakította az etnikai-nemzeti konfliktusok mintáit az utóbbi másfél évszázadban; s noha a 20. században gyökeresen leegyszerűsödött az etnikai-demográfiai térkép, bizonyos területeken továbbra is ez a helyzet.

A régió etnolingvisztikai és etnikai-vallási szövedéke földrajz és politika messzire visszanyúló öröksége volt. Az itt uralkodószerepet játszó terjeszkedő birodalmak már pusztá méretüknél fogva is hatalmas kulturális különbségeket fogtak át. A lakosság különböző csoportjai a legkülönbözőbb szintereken keveredtek. A heterogenitást azonban a politikai közösség méreténél jobban magyarázza Kelet-Európa kiszolgáltatott földrajzi helyzete.²³ Nyugat-Európától eltérően, amelyet aránylag védett helyzete 1000 után megóvta a nomád népektől, Kelet-Európa ezt követően is évszázadokig sebezhető maradt a nyílt sztyeppe felől érkező népekkel szemben. Ezek felbomlasztották a települési és demográfiai struktúrákat, és mind újabb menekülési hullámokat indítottak el, amelyeket az elhagyott földek újbóli betelepítése követett, gyakran új bevándorlókkal. Nagyobb lakosságváltozások jellemezték a Habsburg- és az Oszmán Birodalom közötti határvidéket is, ahol a 16.-tól a 18. századig mindennaposak voltak a katonai összecsapások.²⁴ Tovább mélyítette az etnikai-vallási heterogenitást, hogy Kelet-Közép-Európában húzódtott a kereszténységen belüli legfontosabb választóvonal a keleti ortodoxia és a katolikus (később protestáns)

²² Az etnikai „ütközőzóna” fogalmáról a Habsburg- és az Oszmán Birodalomban lásd Cole: „Ethnicity and the rise of nationalism”, 117. sk.

²³ Armstrong: „Toward a Framework for Considering Nationalism in East Europe”, 284–285.

²⁴ A török hódoltság Magyarországon a 16. és 17. században például általános elnéptelenedéssel járt, ami a törökök visszavonulása után a Habsburgok által támogatott tömeges betelepítéshez vezetett (közte német, szerb-horvát, szlovák, ukrán és román nyelvű tömegek), ami a történelmi Magyarországon belül sokkal nagyobb etnolingvisztikai heterogenitáshoz vezetett, mint ami a török hódoltság idején állt fenn. A horvátországi Krajínában az etnikai-vallási keveredés – a félhold alakú határvidékről van szó, amely a második világháború alatt, majd 1990–1992-ben ismét heves etnikumok közötti összecsapások középpontjában állt, s ahonnan a horvát hadsereg 1995-ben végül kiűzte a szerbeket – közvetlen örököse a Habsburg letelepítési politikának, amelynek során az előrenyomuló oszmán hadsereg elől menekülő ortodox lakosságot határőrizeti szerepben telepítették le végig a birodalmi határok mentén. Az oszmán uralom a Balkánon elszórt török anyanyelvű muszlim lakosságrészeket hagyott maga után, főleg Bulgáriában, Thrákiában és Makedóniában. Az oszmán uralom alatt a Balkánon tömegesen tértek át az iszlám hitre, s ennek nyomán még az azonos nyelvet beszélők között is folyamatos etnikai-vallási különbségek léptek fel; az áttértek közé tartoztak a boszniai szerb-horvát ajkúak, a bolgár nyelvűek Bulgáriában (ma pomakokként ismertek) és a legtöbb (bár nem az összes) albán anyanyelvű személy. Kann: *A History of the Habsburg Empire*, 197–198., 200.; Magocsi: *Historical Atlas of East Central Europe*, 66.; Armstrong: „Toward a Framework for Considering Nationalism in East Europe”, 289.

kereszténység között, ami jelentős felekezeti keveredést idézett elő Horvátországban, Boszniában, Erdélyben és másutt.

A határvidékek geopolitikai és katonai dinamikáján kívül a gyarmatosítás, a bevándorlás és a kereskedő diaszpórák teremtettek további etnikai-nyelvi és etnikai-felekezeti keveredést. A hozzáértő paraszti gyarmatosítókként és városi telepesekként értékelt németeket a 13.-tól a 18. századig toborozták a határvidékre, aminek következtében az egész régióban a német lett a városi élet vezető nyelve. A zsidók, akiket nem csak Spanyolországból és Portugáliából űztek ki, hanem a 15. század végén és a 16. század elején Nyugat- és Közép-Európa számos városából is, kelet felé, Lengyelországba és Litvániába, valamint az Oszmán Birodalomba vándoroltak. Régiószerte virágoztak a görög és kisebb mértékben az örmény kereskedőközösségek. A cári birodalom terjeszkedő politikai védőernyője alatt oroszok és mások telepedtek le az állam nem orosz területein.

A felsorolt fejlemények nyomán a kisebb és nagyobb városok zöme az egész régióban nyelvi és felekezeti szempontból heterogénné vált, s nyelvét, kultúráját és vallását tekintve eltért a környező vidéki társadalomtól.²⁵ A régió egyes részein, közte Erdély nagy részében is az ilyen különbségek földesurak és parasztok között is választóvonalat jelentettek. A boltosok és a vevők, a város és a vidék, a földesurak és a parasztok közötti érdekelteket etnikai-felekezeti, később pedig nemzeti hovatartozás alapján lehetett értelmezni.

A politikai tér nemzetiesítése Kelet-Közép-Európában rendkívül ellentmondásosan zajlott. Mindegy, milyen határokat vontak meg vagy javasoltak, az általuk körülzárt terület mindig heterogén maradt. Ez a mindent átható heterogenitás segít megmagyarázni a nemzeti ellentétek visszatérő vagy „beivódott” jellegét: strukturálisan hasonló konfliktusok termelődnek újra a politikai tér mind alacsonyabb szintjein.²⁶

NEMZETI KÖVETELÉSEK ÉS ELLENKÖVETELÉSEK

Mihelyt az etnikai-nyelvi (és etnikai-felekezeti) különbözőség etnikai-nemzeti különbözőséggé értelmeződött át, a kulturális homogenizálást célzó – vagy egyszerűen azt előmozdítani látszó – tervek szükségszerűen

²⁵ A kelet-európai városok „sziget”-jellegéről lásd Armstrong: *Nations Before Nationalism*, 113–122.

²⁶ A fraktális mintákról általában lásd Abbott: „Self-Similar Social Structures”. Az „európai” és „nem európai”, valamint a „köz” és „magan” közötti megkülönböztetés visszatérő jellegéről Kelet-Közép-Európában lásd Gal: „Bartók’s Funeral”; Gal és Kligman: *The Politics of Gender After Socialism*.

nemzeti ellenállást váltottak ki.²⁷ Most már nem egy nyelvjárás pusztá léte, hanem maga a „nemzeti lét” forgott kockán. Minden nemzeti követelésre egy ellenkövetelés volt a válasz; az egyik nemzet megerősödése a másik megszűnését vonhatta maga után. Amíg az adott területen „történelmi jogokra” hivatkozni tudó csoportok mind jobb pozícióhoz próbálták juttatni nyelvüket és kultúrájukat, addig mások éppen az ilyen erőfeszítések megakadályozásával próbálkoztak. A magyar nemzetesítő törekvések a többnemzetiségű Magyarországon román, cseh, szerb és szlovák ellenacionalizmusokat idéztek elő; a cseh nemzetesítő törekvések a morva vidéken német ellenacionalizmust, a német nemzetesítő törekvések Stíriában szlovén ellenacionalizmust, a lengyel nemzetesítő törekvések Galíciában ukrán ellenacionalizmust.²⁸

Bizonyos ellenigények – például a horvátokéi – maguk is a történelmi jogok nyelvezetébe burkolóztak. A román, a szlovák, a szlovén, a szerb és az ukrán (rutén) nemzeti igények – a „történelem nélküli népek” nacionalizmusai, ahogy Engels megvetően nevezte őket²⁹ – ilyen módon nem fejeződhetek ki. Ehelyett az etnicitásra hivatkoztak. Ezeket a hivatkozásokat gyakran a bennszülöttségre, elsőbbségre vagy régi etnikai-nemzeti és területi folyamatosságra vonatkozó történelmi igények támasztották alá. Az igények azonban végső soron az etnokulturális nemzeti mivolt természetesenek tekintett tényén alapultak, amelyeket a történelmi kiváltságokkal,

²⁷ Helyhiány miatt ebben a részben a politikai igényekre szorítkozunk; az élet nemzetesítésének azonban gazdag szociális, kulturális és gazdasági dimenziói is voltak. Az újabb történetírás ezeket feltárta, s érzékenyen figyelt az olyan regionális és helyi változásokra is, amelyeket itt figyelmen kívül kellett hagynunk. Lásd például Wingfield (szerk.): *Creating the Other* című kötetének tanulmányait, valamint Judson és Rozenblit (szerk.): *Constructing Nationalities in East Central Europe*; Hofer: „Construction of the 'Folk Culture Heritage'”; Mitu: *National Identity of Romanians in Transylvania* és Antohi: „Romania and the Balkans”.

²⁸ Nem kívánjuk azt állítani, hogy a román vagy más nacionalizmusok csupán a magyar nemzetesítő politikára adott válaszok voltak, vagy hogy a magyar nacionalizmus csupán II. József központosító reformjaira válaszolt volna. A nacionalizmus a 19. században nemzetközileg elterjedt politikai nyelvezet volt, amelyet Európa-szerte széles körben vett át a művelt elit, s idomított különböző módokon a helyi körülményekhez. Feladatunknak itt nem a régióban elterjedt nemzeti diskurzus eredetének feltárását tekintjük, hanem azt, hogy kiemeljük a nacionalista igények interaktív természetét egy olyan régióban, amelyben az egyes lakosságrészek kibogozhatatlanul összeshővődtek, különösen úgy, hogy a nemzeti igények sokfajta és egymást kölcsönösen kizáró módokon nyilvánulnak meg.

²⁹ Ezt az elképzelést kezdetben az 1848-as forradalommal összefüggésben alakította ki, de Engels évtizedek múlva is fenntartotta álláspontját. Egy 1859-es röpiratában például közismerten „népmaradványokra” vagy „törmelékekre” (*Volkstrümmern*) hivatkozik, amelyeknek az a sorsa, hogy vagy nagyobb nemzetek kebelezik be őket, vagy „történelmi jelentőség nélküli néprajzi emlékművek” maradnak. A „történelem nélküli népek” fogalmáról a marxista gondolkodásban lásd Rösdszky lenyűgöző tanulmányát: „Friedrich Engels und das Problem der 'geschichtslosen' Völker”.

hagyományos intézményekkel és területi határokkal legitimáltak, velük szemben azonban mindezek mesterséges és önkényes jellegét bírálták.

A történelmi jogokon alapuló érvrendszerhez hasonlóan az etnikai-demográfiai érvek segítségével is leggyakrabban a nemzeti terület kizárólagos birtoklására vonatkozó igényeket támasztották alá. A különböző kifejezésmódokat egyazon cél – kultúra és terület összeillesztése – érdekében sorakoztatták fel. Erre azonban két ellentétes nézőpontból került sor. A történelmi jogokra épülő érvrendszerek adótnak, a nemzet birtokának tekintették a területet, s megpróbálták nemzetiesíteni a lakosságot. Az etnikai érvrendszerekben az etnikai-kulturális egységek számítottak adótnak, s ezekhez igazodva próbálták újrarajzolni a tartományi, vagy legalább a közigazgatási határokat.³⁰ Minthogy majdnem az összes történelmi egység etnikai-nemzeti szempontból sokszínű volt, az etnicitásra, illetve a történelmi jogokra épülő igények szükségképpen összeütközésbe kerültek egymással: az etnikai demográfia nevében igényelt területek minden esetben keresztezték, vagy átfedték azokat, amelyekre történelmi jogok alapján tartottak igényt.³¹

³⁰ A történelmi jogok és az etnikai kifejezésmódok közötti ellentét párhuzamosnak tűnhet fel az *államnemzet* és a *kultúrnemzet* közötti ellentéttel, amellyel elemzésünket indítottuk, s ugyanígy a nemzeti hovatartozás civil és etnikai értelmezésének ismerős mai szembeállításával is. Van azonban közöttük egy fontos különbség. A történelmi jogokra hivatkozó kifejezésmód (modern nacionalista változatában) és az etnikai kifejezésmód egyaránt abban rejlik, hogy a területtől függetlenül létezőnek felfogott etnikai-kulturális nemzet igényt jelent be az adott terület birtoklására. A történelmi jogokra épülő kifejezésmódban a terület nem *határozta meg* a nemzetet; a nemzet *birtokának* tekintették, amely megszabja a teret, amelyen belül jogosan kényszeríthető ki a nemzetalkotónak felfogott etnikai-nyelvi kultúra.

³¹ Az etnikai és történelmi igények nem mindig zárták ki kölcsönösen egymást. A tartományi határokat például történelmi politikai egységekre lehetett alapozni, míg az alacsonyabb szintű közigazgatási és városi határokat etnikai választóvonalak mentén lehetett megvonni. Ami még alapvetőbb: bizonyos etnikai-nemzeti igények egyáltalán nem területre, hanem a nemzeti önrendelkezésnek a „személyes autonómia” elvére épülő nem területi formájára vonatkoztak. Ezt úgy fogták fel, hogy így megvédhető az olyan szétszórt vagy vegyes lakosságcsoportok nemzeti kultúrája, amelyeknek nem juttatható homogén nemzeti terület. Az etnikai-kulturális közösségek, amelyekbe mindenki beletartozik aki formálisan tagnak nyilvánítja magát, törvényes entitást alkotnak, s joguk van oktatási és kulturális intézmények létrehozatalára és igazgatására. Azzal, hogy az oktatás felelőssége a területi kormányzatokról a nem területi etnikai-kulturális közösségekre száll, az ilyen közösségek (oktatási rendszerek révén megvalósuló) újratermelődése immár nem igényli az állam vagy a helyi terület feletti ellenőrzést; a kultúra felszabadul a nemzeties politika és az etnikai demográfia kényszerei alól. A személyes autonómia fogalmát legteljesebben két osztrák szociáldemokrata politikus, Otto Bauer, különösen pedig Karl Renner fejtette ki írásaiban. Lásd Renner: *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen* és Bauer: *The Question of Nationalities and Social Democracy*, különösen 281. skk. A személyes autonómia egyik változatának egy etnikailag megosztott morvaországi kisvárosban való alkalmazását – több ilyen megoldásra is van példa Ausztriában az első világháborút megelőző utolsó évtizedben – tanulságosan elemzi King: *Budweisers into Czechs and Germans*, 137–147.; átfogóbban

Az 1848-as forradalomtól az első világháborúig (sőt annak nagy része alatt is) számos tervezet született a Habsburg Birodalom nemzeti alapon történő átszervezésére, s ezek közül soknak az volt a célja, hogy a történelmi és etnikai igényeknek egyaránt eleget tegyen.³² Ám csak egyetlen mélyreható strukturális változást eszközöltek: az 1867-es kiegyezést, amely a birodalmat két szuverén állam, Ausztria és Magyarország uniójává átalakítva vezette be a két amúgy teljesen független állam fél évszázados „dualista” uralmát közös uralkodóval, hadsereggel, kül- és védelmi politikával.³³ Ennek nyomán jött létre a Monarchia átfogó keretei között a csaknem teljesen független magyar kvázinemzetállam. Ezzel kielégítést nyertek a történelmi magyar igények a Szent István koronájához tartozó országrészek egységes „nemzeti birtoklására”, beleértve Erdélyt és Horvátországot is; ennek ára azonban egész sor etnikai-nemzeti ellenkövetelés elnyomása volt, aminek nyomán azok nemhogy elcsitultak volna, hanem inkább tovább éleződtek.

A kiegyezés által megteremtett két entitás között jelentős különbségek mutatkoztak. „Ausztria” tizenhét történelmi „koronabirtok” heterogén elegye volt. A teljes lakosság mintegy harmadát alkotó német ajkúak aránytalanul nagyobb arányban voltak jelen a bürokráciában éppúgy, mint a kereskedelemben, iparban és az értelmiségi foglalkozásokban; ám a birodalom osztrák fele mégsem volt német vagy németesítő állam.³⁴ Ausztria abban az értelemben valóban „nemzetiesedett”, hogy az etnikai hovatartozás mind fontosabbá vált a politikában s mind kikerülhetetlenebbé, mint identitásképző elem; de ezzel nem egyetlen, az államot „birtokló”, hanem több nemzetiség szilárdult meg (s vált mind jobban államilag elismertté).³⁵

Magyarország viszont egységes és oszthatatlan nemzetállamnak tekintette magát, noha a magyar ajkúak alig valamivel voltak többségben. Vonnakodva csak Horvátországgal tettek kivételt: a történelmi királyságot bekebelezte ugyan Magyarország, ám nyomokban megtartotta önállóságát: egy második, belmagyar kiegyezés (1868) elismerte a horvát nemzetet, s a belügyek terén bizonyos fokú önállóságot tett lehetővé számára. Ettől a kivételtől eltekintve azonban Magyarország visszaautasított minden nemzeti igényt, s gátat vetett bármely etnikailag meghatározott területi, vagy közigazgatási egység létrejöttének. A liberális Nemzetiségi Törvény 1868-

lásd Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918* (vagy ugyanennek rövid angol nyelvű összefoglalóját in: Stourzh: „Problems of Conflict Resolution in a Multi-Ethnic State”).

³² Lásd például Kann: *The Multinational Empire*, 2. kötet.

³³ Lásd 3. térkép. A tisztikar mint a kettős monarchiát egyesítő erő középponti fontosságáról lásd Deák: *Beyond Nationalism*.

³⁴ A lakossági számarányok természetesen vitatottak voltak; a népszámlálási politikáról lásd Brix: *Die Umgangssprachen in Altösterreich*.

³⁵ King: *Budweisers into Czechs and Germans*, különösen 4. fejezet; Judson: „Constructing Nationalities in East Central Europe”.

ban elvileg engedélyezte a nem magyar nyelvű oktatást és a nemzetiségi nyelvhasználatot a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban. A gyakorlatban azonban figyelmen kívül hagyták ezeket a rendelkezéseket: az iskolák az asszimiláció eszközeivé váltak, s az állam tudatosan mozdította elő a magyarosítást.³⁶

A magyar nemzetiesítő politika a nemzet nyíltan asszimilációs felfogásáról tanúskodik: a nemzet, Benedict Anderson ékesszóló szavaival „időben összeilleszthető”, mert „nyelvileg és nem vérségileg fogták fel”.³⁷ Német polgárok, paraszti hátterű felemelkedő szlovák ajkúak, galíciai zsidó bevándorlók egyaránt magyarrá lehettek. Az utóbbiak magyarságát csak később vonták kétségbe; az első világháború előtt a zsidókat örömmel látták, mint a magyarosítás eszközeit és szereplőit, és közülük sokan lelkes magyar hazafiak lettek. A lakosság magyar ajkú részének aránya az 1880-as 47 százalékról 1910-re 54 százalékra emelkedett.³⁸ Az asszimiláció szinte kizárólag a nagyobb és kisebb városokban zajlott; a vidék etnikai-demográfiai térképe gyakorlatilag változatlan maradt.³⁹

A durva nemzetiesítésnek azonban nagyobb volt a politikai ára, mint amennyit etnikai-nyelvi tekintetben nyerni lehetett rajta.⁴⁰ A nemzeti mozgalmak, amelyeket a magyar állam oldalára lehetett volna állítani, emiatt engesztelhetetlenül ellene fordultak. A Magyarországon *belüli* területi autonómiára irányuló igények a *Magyarországtól* való elszakadás követelésébe csaptak át – s amikor a háború utolsó szakaszában összeomlott a birodalom, ezek a követelések hirtelen megvalósíthatóak lettek, s haladéktalanul valóra is váltak. A szlovák vezetők az új csehszlovák államhoz kötődtek a sorsukat, az erdélyi román vezetők a Romániával való egyesülésre voksoltak, a szerb és horvát vezetők pedig a Szerb Királysággal való egyesülést választották az új állam, Jugoszlávia keretei között.

A NEMZETI KÉRDÉS ÚJ SZEREPOSZTÁSBAN

Az első világháború mintha mindent megváltoztatott volna. Maga a háború az etnicitás erőteljes és mindent átható átpolitizálódásához, az etnikai-nemzeti hovatartozások polarizálódásához, a szociális, gazdasági és

³⁶ Ez a jellemzés eltekint számos, itt nem tárgyalható eltéréstől. A magyar nacionalizmuson belüli feszültségek árnyalt elemzésére lásd Hofer: „Construction of the 'Folk Culture Heritage' in Hungary”.

³⁷ B. Anderson: *Elképzeltek közösségek*.

³⁸ Hanák: „Polgárosodás és asszimiláció”. A népszámlálási adatokat lásd Kann: *The Multinational Empire*, 2, 303.

³⁹ Deák: „Assimilation and Nationalism in East Central Europe”, 9. skk.

⁴⁰ Jászi: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, 330–331., 340–342.



4. térkép. Kelet-Közép-Európa, 1930

politikai konfliktusok etnicizálódásához, a „nemzeti kérdés” nemzetközi-vé válásához és az etnikai-nemzeti elégedetlenségek militarizálódásához vezetett.⁴¹ A háború vége felé a nagy soknemzetiségű – oszmán, cári és Habsburg – birodalmak összeomlása mintha megnyitotta volna az utat egy új nemzetközi rend előtt. A háború utáni megállapodások elvileg a nemzeti önrendelkezés alapján történtek; mintha diadalmaskodott volna a nemzetiségi elv.⁴²

Ám a dinasztikus birodalmak felváltása állítólag demokratikus nemzet-államokkal (4. térkép) nem oldotta meg, csupán tovább élezte a nemzeti kérdést.⁴³ A terület és a kultúra, a politikai közösség és a nemzet egybeesése távoli és megvalósulatlan eszmény maradt. Az új államok a nemzetiségi elvre hivatkoztak, de ugyanez az elv velük szemben is felhozható volt. Etnikai-nyelvi vagy etnikai-felekezeti szempontból valamennyi utód-állam heterogén maradt, s ezt a heterogenitást még a háború előttinél is következetesebben nemzeti szempontból értelmezték. Etnikai-nemzeti szempontból némelyik csaknem annyira heterogén volt, mint a régi birodalmak; a nemzeti követelések és viszontkövetelések viszonya pedig az állítólag nemzeti utódállamokban igencsak hasonlított a bevallottan soknemzetiségű elődeiknél tapasztaltra.

Az új lengyel és a korábbihoz képest területileg megnőtt román államban például a nemzeti kérdés a háború előtti magyarországra emlékeztetett. Miként Magyarország a Habsburg-uralom utolsó fél évszázadában, Lengyelország és Románia sem annyira nemzeti, mint *nemzetiesítő* állam

⁴¹ E folyamatok rövid, ám árnyalt áttekintését, amelynek középpontjában az Orosz Birodalom áll, ám az osztrák-magyar és az Oszmán Birodalomra is érvényes, lásd von Hagen: „The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire”. A nacionalista politika és az etnicitás háború alatti átpolitizálódása tágabb történelmi elemzésére lásd Roshwald: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*, 4. és 5. fejezet. A világháború, a tömeges menekülés, az orosz megszállás, a lengyel és ukrán nemzeti mozgalmak, a polgárháború és a kelet-galíciai (ma nyugat-ukrajnai) Lemberg (ma lengyelül Lwów, ukránul Lviv) városban zajlott pogromok összefonódására vonatkozó helyi vizsgálatra lásd Mick: „Nationalisierung in einer multiethnischen Stadt”, 128–144.; az ebben a városban november 18-án zajlott pogromról kulturális szemzőgből lásd Hagen: „The Moral Economy of Popular Violence”.

⁴² A határok megvonásában valójában egyszerre tükröződtek geopolitikai, etnikai-nemzeti és történelmi megfontolások. Lásd például Macartney: *National States and National Minorities*, 192–208.

⁴³ A két világháború közötti időszak csodálatra méltóan tömör áttekintésére lásd Rotschild: *East Central Europe Between the Two World Wars*, 3–14. és Taylor: *The Habsburg Monarchy*, 252–261. A kelet-közép-európai nacionalizmus hosszú távú történelmi látószögéből történő, közvetlenül a második világháború befejeződése után írott klasszikus elemzésére lásd Bibó: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”.

volt.⁴⁴ Többnemzetiségű lakosságuk fölött politikailag egyetlen nemzeti csoport uralkodott – egyetlen úgynevezett *Staatsvolk*, amely az állam ki-zárólagos „birtoklására” tartott igényt.⁴⁵ Az államot úgy fogták fel, mint amely *eze* a nemzeti csoporté és amely *érte* létezik. Ám annak ellenére, hogy „saját” állama volt, a domináns nemzetet úgy fogták fel, mint amely-nek az államon belül az erős és veszélyesnek gondolt nemzeti kisebbségek-vel szemben gyenge a demográfiai, kulturális vagy gazdasági helyzete.⁴⁶ Ezt a gyengeséget orvosolandó a nemzetiesítő elitek az állam hatalmát felhasználva mozdították elő a magnemzet nyelvét, kultúráját, demográfiai túlsúlyát, gazdasági virágzását vagy politikai hegemoniáját.⁴⁷

Csehszlovákia és Jugoszlávia lakossága még heterogénebb volt. Mégis ezek hivatalosan szintén bizonyos – a két csehszlovák, illetve a három ju-goszláv vagy „délsláv” – nemzetből és nemzet számára létrejött államok voltak. Az alapfeltevés szerint a „csehek és szlovákok éppúgy egy néppé válnak, ahogy a piemontiakból és a nápolyiakból is olaszok lettek; a szerbek,

⁴⁴ Lengyelország országgént egy és negyed évszázaddal azt követően született újjá, hogy területének Poroszország, Ausztria és Oroszország által történt többszöri felosztása nyomán eltűnt Európa térképéről. Románia, amelyet 1878–1880-ban ismertek el önálló ál-lamnak, a háború után, Erdély, Besszarábia, Bukovina és más területek megszerzésével több mint kétszeresére növelte területét. A két világháború közötti (és a háború előtti Magyarország) nemzetiesítő politikáját és gyakorlatát a 2. fejezetben tárgyaljuk részle-tesen. A nemzetiesítő állam fogalmáról lásd Brubaker: *Nationalism Reframed*, 4–5., 63. skk, 83–84.; a két világháború közötti Lengyelország mint nemzetiesítő állam elemzését lásd *uo.*, 84–103.

⁴⁵ A lengyelek és a románok némileg erősebb etnikai-demográfiai helyzetben voltak, mint a magyarok a dualista Magyarországon (a lakosságnak 65–70 százalékát alkották, szemben az 50–55 százalékkal). Más tekintetben viszont gyengébb volt a helyzetük. A lengyelek több mint egy évszázadon át három különböző birodalomban éltek, míg a románok fel voltak osztva Moldva és Havasalföld oszmán, majd később független feje-delemsége és a Habsburg és magyar uralom alatt álló Erdély között. Ráadásul a románok vallásilag is megosztottak voltak: az erdélyi románok zömmel görög katolikusok, az ókirályságbeliek pedig jórészt ortodoxok. Ezenkívül Lengyelországban és Romániában a gazdasági fejlődés terén is nagy regionális eltérések mutatkoztak.

⁴⁶ A legjelentősebb nemzeti kisebbségek: a németek Lengyelország nyugati határvidékén, a zsidók a kisebb-nagyobb városokban és az ukránok a keleti határ mentén; Romániában pedig az erdélyi magyarok, a bukovinai ukránok, a besszarábiai ukránok és oroszok, a dobudzsai bolgárok és a városi zsidók az egész országban. A kelet-közép-európai kisebbsé-gek három fő típusának eredetéről és fő jellegzetességeiről szóló tömör, történelmileg megalapozott bemutatást lásd Szarka: *Kisebbségi léthelyzetek*, 113–128.

⁴⁷ Az etnikai-nemzeti küzdelmek gazdasági dimenziója különösen fontos volt a két háború közötti időszakban. Minthogy a társadalomgazdasági választóvonalak – mindenekelőtt földesúr és paraszt, valamint város és vidék között – gyakran etnikai-nemzeti különbségekkel estek egybe, az előbbieket könnyen lehetett etnikai-nemzeti színezetűvé átértelmezni. Lásd Jaworski: „Nationalismus und Ökonomie”; és az 1930-as évek végéről származó korabeli felfogásra Seraphim: „Wirtschaftliche Nationalitäten-kämpfe in Ostmitteleuropa”. A 2. fejezetben részletesebben foglalkozunk a problémával. A korszak állami gazdasági nacionalizmusáról lásd Berend-Ránki: *Economic Development in East-Central Europe*, 201. skk.

horvátok és szlovének [nem is említve a makedónokat, a montenegróiakat és a szerb-horvát ajkú muszlimokat] éppúgy beleolvadnak Jugoszláviába, ahogy a poroszok, szászok és bajorok olvadtak be Németországba.⁴⁸ Ezek azonban tömegtámogatás nélküli elit elképzelések voltak. Az új államoknak nem sikerült nagy számban „csehszlovákokat” vagy jugoszlávokat” teremteniük; az alacsonyabb szintű nemzeti önbesorolások – cseh és szlovák, szerb, horvát és szlovén – sokkal erősebbnek és elfogadottabbnak bizonyultak az átfogóbb hovatartozásoknál. S ezek az alacsonyabb szintű nemzeti csoportok korántsem voltak egyenlő felek: a csehek (fejlettebb hivatalnoki rétegükkel és virágzó középosztályukkal) domináns szerepet játszottak Csehszlovákiában, a háború előtti Szerb Királyságból fennmaradt szerbek pedig (működő bürokráciájukkal és hadseregükkel) Jugoszláviában, jöllehet egyik sem alkotta a lakosság többségét. Míg az államok elvben az átfogó csehszlovák és jugoszláv nemzethez „tartoztak”, a gyakorlatban mindinkább úgy tekintettek rájuk, mint a cseh és szerb magnemzethez tartozó és azokért való államokra. Ennek következtében az elképzelt csehszlovák és jugoszláv nemzeten *kívülről* támasztott nemzeti igényeken (morvaországi németek és dél-szlovákiai magyarok; vajdasági magyarok és koszovói albánok Jugoszláviában) túlmenően Csehszlovákiának és Jugoszláviának a nemzeti konfliktusok további szintjével kellett szembenézniük az említett elképzelt közösségeken *belül*, s ezek az állam alapszerkezetét, végső soron egyenesen a létezését veszélyeztették.⁴⁹

Az utódállamokban, miként a háború előtti Magyarországon, a nemzetiesítő beállítottság nacionalista ellenigényeket támasztott – és azokat élezett ki. A kezdetben az új csehszlovák, illetve jugoszláv állammal rokonszenvező szlovákok és horvátok a cseh és szerb hegemoniára a területi autonómia igényével reagáltak.⁵⁰ Más kisebbségeket már kezdettől fogva elidegenítettek, ugyanis egy olyan politikai közösségbe sorolták be őket,

⁴⁸ Taylor: *The Habsburg Monarchy*, 253. Ennek megfelelően a cseheket és szlovákokat egyetlen „csehszlovák” kategóriába sorolták a népszámláláskor, míg a horvátokat, szerbeket, makedónokat és szerb-horvát ajkú muszlimokat (bár a szlovéneket nem) is egyetlen „szerbhorvát” népszámlálási kategóriába sorolták. Ezt a statisztikai asszimilációt az tette lehetővé, hogy az etnikulturális nemzetiséget az anyanyelven mérték le, s azt lehetett állítani – jöllehet ez az állítás vitatott maradt –, hogy a csehszlovák, illetve a szerb-horvát egyetlen nyelvet alkotnak (Rotschild: *East-Central Europe*, 88–89., 202–203).

⁴⁹ Lásd Janos: „Czechoslovakia and Yugoslavia”, 5–10. és 23–31.

⁵⁰ Ezeket a követeléseket természetesen nem „a szlovákok” és „a horvátok” mint kollektív alanyok támasztották, hanem a szlovák és a horvát nemzet nevében fogalmazódtak meg. A nyelvezet, amelyet itt és ebben a fejezetben másutt is használunk, amikor fáradtságos mellébeszélés nélkül próbáljuk igen tömören felvázolni a nacionalista igények és ellenigények összevisszaságát, nem felismerhető közös akarattal rendelkező jól körülhatárolt és szolidáris csoportok létezésére kíván utalni. A „nemzetek”, amelyek nevében az igények felmerültek, politikai beállítottságukat tekintve még a magas hőfokú nemzeti önazonosulásnak és az éles nemzeti konfliktusoknak ebben az időszakában sem voltak távolról sem egységesek, s a változó politikai körülményeknek megfelelően ezek a beállítottságok gyorsan változhattak.

amelyet ők – s az uralkodó csoportok – egy olyan nemzet politikai kifejeződésének – és politikai „tulajdonának” – fogtak fel, amely nem volt az övék. Különösen állt ez a német és a magyar kisebbség tagjaira, akiket nagyhatalmak uralkodó (vagy az osztrák–magyar és orosz németek esetében legalább viszonylag kiváltságos) nemzeti csoportjaiból hirtelen az ő szemükben harmadrangú államok másodosztályú polgáraivá fokoztak le. Ők szintén hivatkozhattak a nemzetiségi elvre. A Cseh- és Morvaországban élő németek például azzal válaszoltak a független csehszlovák állam kikiáltására, hogy az új állam túlnyomórészt németek lakta területeit Ausztria tartományainak nyilvánították, s ezt a lépést a nemzeti önrendelkezés aktusaként igazolták.⁵¹ Mások elmenekültek az új államokból: az 1920-as évek közepére a háború után Lengyelországnak juttatott Poznan és Pomeránia porosz területein élő németeknek majdnem kétharmada települt át Németországba; a Romániának, Csehszlovákiának és Jugoszláviának ítélt területekről pedig több mint 400 ezer magyar (az itt élő magyaroknak mintegy 13 százaléka) települt át Magyarországra.⁵² Az ott maradók közül sokakat keserített el az új államok nemzetiségpolitikai gyakorlata és (miként a háború előtti Magyarországon történt) a liberális kisebbségpolitika ígéretének megghiúsulása.⁵³

Sokakat a saját államukkal szembeni keserűségért az kárpótolt, hogy egy olyan szomszédállammal azonosultak erősebben, amelyben a saját etnikumuk volt az uralkodó nemzeti csoport. Így például a cseh- és morvaországi németek már régóta egy nagyobb, határokon átnyúló kultúrnemzet tagjainak fogták fel magukat. Most azonban, hogy elidegenedtek a nem a „sajátjuknak” érzett politikai közösségtől, mind jobban azonosultak a Német Birodalommal.⁵⁴ Más kisebbségek még szorosabban kötődtek a szomszédállamokhoz. A Nyugat-Lengyelországban élő németek és a ro-

⁵¹ A cseh haderő megdöntötte az önjelölt tartományok ideiglenes kormányát, s a saint germain-i egyezmény elfogadta a csehek történelmi jogokra épülő érvelését Cseh- és Morvaországnak az új államba történő teljes bekebelezésére. Az újonnan létrehozott osztrák állam – immár homogén német lakossággal – a nemzeti önrendelkezés elve alapján próbálta elérni Németországhoz csatlakozását, ám a győztes hatalmak, Franciaország nyomására ezt megtagadták. E korai *Anschluss* megakadályozása egyes történészek szerint Hitler későbbi, végzetesebb lépése előtt egyengette az utat.

⁵² Blanke: *Orphans of Versailles*, 2. fejezet; Mócsy: *The Effects of World War I*, 12.

⁵³ Lásd az egyes országokkal és csoportokkal foglalkozó, az Európai Nemzetiségi Kongresszus számára készített 1931-ben megjelent jelentéseket; Ammende (szerk.): *Die Nationalitäten in den Staaten Europas*. A korábbi ígéretek közé tartozott, hogy Csehszlovákia a párizsi békekongresszuson nyilatkozott arról, hogy az államból „új Svájcot” teremti (Macartney: *National States and National Minorities*, 241–242.) és a Román Nemzetgyűlés december 18-án Gyulafehérváron hozott döntése, amely Erdély és Románia egyesítésére szólított fel, de „teljes nemzeti szabadságot” ígért a kisebbségeknek (Köpeczi [szerk.]: *History*, 651.).

⁵⁴ Itt, mint e fejezetben másutt is, szükségképpen el kell tekintenünk jó néhány bonyolító tényezőtől. A csehországi németek változó politikai beállítottságának árnyalt bemutatására lásd Bahm: „The Inconveniences of Nationality”.

mániai, csehszlovákiai és jugoszláviai magyarok nem csak a kulturális nemzethez tartozás, hanem az állampolgársági kötelek révén is kötődtek Németországhoz, illetve Magyarországhoz; ez utóbbiakat vágták el a háború utáni áttelepítések, amelyek során, az általuk lakott területtel együtt az egyik államtól a másikhoz kerültek át.⁵⁵

Ezek a szomszédállamok – Németország, Magyarország, Bulgária – a háború utáni átrendeződés fő vesztesei voltak, s nyíltan területi revízióra törekedtek. Ugyanakkor figyelemmel kísérték határon túli etnikai-nemzeti testvéreik életkörülményeit, előmozdították társadalmi helyzetük javulását, támogatták tevékenységeiket és intézményeiket, s védtek érdekeiket. Az ebből adódó hármass kapcsolódás: nemzeti kisebbségek, nemzeti-esítő államok, amelyekben éltek és az anyaország, amellyel azonosultak, adta azt a jellegzetes alakzatot, amely a nemzeti kérdést a két háború közötti időszakban meghatározta.⁵⁶

A nemzetiesítő államon belüli alárendelt csoportok, valamint a szomszédos „anyaországok” utóbbiakat támogató, előbbieket ellen irányuló igényei miatt volt a két háború közötti Európában a nemzeti kérdés különösen feszítő erejű. A nemzeti igényeket az irredentizmus kísértete, a nemzeti kisebbségeket a hűtlenség gyanúja lengte körül. A helyzet nem volt teljesen új; a román és szerb nemzeti követelések kapcsán már a Habsburg-időszak vége felé is felvetődött a határokon átnyúló lojalitás és az irredenta törekvések kérdése. Ám a mélyen megbántott, eltökélten revizionista és (a döntően fontos esetben, Németországban) a háború utáni átrendeződés miatt csak átmenetileg meggyengült államok kezdeskedtek róla, hogy a nemzeti konfliktusok határokon átnyúló jellege az eddiginél jelentősebb szerepet játsszon: valójában, baljós háttérként ez vezetett a második világháború kitöréséhez.⁵⁷

A nemzeti kérdés az első világháború után nem csak a nemzeti kisebbségek és a hasonló etnikumú szomszédállamok közötti határokon átnyúló kötelek miatt vált nemzetközivé, hanem – merőben eltérő módon – azért is, mert a győztes hatalmak által az utódállamokra kényszerített egyezmények sorozatára épülve nemzetközi kisebbségi jogi szabályrendszer lépett

⁵⁵ A kisebbségi azonosulások és tevékenységek nem teljesen vagy problémamentesen idomultak a külső nemzeti „anyaországhoz”. Noha az anyaország határokon átnyúló anyagi támogatása jelentős volt, sok kisebbségi szervezet neheztelt az anyaországból jövő irányítás miatt, tartózkodott az irredenta cselekményektől, s megpróbált kiegyezni azzal az állammal, amelyben élt.

⁵⁶ Az „anyaország” fogalmáról lásd Brubaker: *Nationalism Reframed*, 5. fejezet, amely részletesen vizsgálja a weimari Németország esetét, összehasonlítva a posztsovjet Oroszországgal. A nemzeti kérdés „hármass” alakzatáról lásd ugyanott, 4–7., 55–76., 107–112.

⁵⁷ Lásd Taylor: *The Origins of the Second World War*, különösen a Szudéta-vidéki válságról szóló 8. fejezet. A náci Németország, a Szudéta-vidéki német szervezetek és a csehszlovák állam közötti összetett viszonyról a Szudéta-vidéki válság kirobbantásában és a müncheni egyezményben lásd Smelser: *The Sudeten Problem, 1933–1938*.

életbe. A polgári és politikai jogok egyenlőségén és a szabad vallásgyakorláson kívül az egyezmények garantálták a kisebbségi nyelv szabad használatát a magánérintkezésben, a civil társadalomban és az igazságszolgáltatásban; az önálló, magánpénzekből működő kisebbségi nyelvű iskolákhoz való jogot; és a kisebbségi nyelven folyó alapfokú állami oktatás jogát ott, ahol a kisebbségek a lakosság „jelentős részét” alkották. A kisebbségi jogok egyezményekre épülő garantálása nem volt új; a két háború közötti berendezkedés földrajzi kiterjedése s a törvényalkotás és végrehajtás nemzetközi rendszere, mögöttese a Népszövetség garanciájával – példátlan volt.⁵⁸

Míg a sértett és revízióra törő szomszédállamokhoz fűződő, határokon átnyúló etnikai-nemzeti kötelékek rávilágítottak a kisebbségek kétértelmű lojalitására és identitására, s a háború utáni berendezkedés aláásásával fenyegettek, addig a kisebbségvédelmi egyezmények azzal próbálták megszilárdítani ezt a berendezkedést, hogy megóvták a kisebbségeket a túlbuzgó nemzetiesítő politikától, s ezáltal biztosították lojalitásukat azzal az állammal szemben, amelyben éltek. Ez elméletben így is volt; a gyakorlatban azonban a kisebbségvédelmi rendszer senkit sem elégített ki. Mint szuverenitásuk megsértését elkeseredetten elleneztek azok az államok, amelyekkel szemben érvényesítették. Az egyezmények nem utaltak a nemzeti önrendelkezésre; nem a nemzeti kisebbségek, csupán az ezekhez tartozó személyek jogait ismerték el. A nemzeti kulturális autonómiát célzó javaslatokat, amelyek önálló testületként hozták volna létre a kisebbségeket, azon az alapon utasították vissza, hogy valójában „államot teremtenének az államon belül”.⁵⁹ Az eljárásaiban túlbonyolított, elveiben meg vitatott kisebbségvédelmi rendszer az 1930-as években, a nemzetközi feszültség növekedésével végleg megfeneklett.

A nemzeti kérdés az egész két háború közötti időszakban összefonódott a „zsidókérdéssel”. Az antiszemitizmus természetesen nem volt újdonság a régióban, de az első világháború után ismét feléledt, majd a fasiszta és szélsőjobboldali mozgalmak térnyerésével párhuzamosan az 1930-as években középponti politikai kérdéssé vált.⁶⁰ Mint korábban rámutattunk, a

⁵⁸ Az európai kisebbségvédelemnek a 19. századtól a két háború közötti időszakig terjedő újabb diplomáciai történetére lásd Fink: *Defending the Rights of Others*. A kisebbségvédelemmel összefüggő problémák rendszeresebb és fogalmi keretbe rendezett elemzésére lásd Laponce: *The Protection of Minorities*. Macartney régebbi, *National States and National Minorities* című munkája ma is haszonnal forgatható, miként a Veiter (szerk.): *System eines internationalen Volksgruppenrechts* című kötetben összegyűjtött tanulmányok is.

⁵⁹ Macartney: *National States and National Minorities*, 226.

⁶⁰ Ezra Mendelsohn *The Jews of East Central Europe Between the Two World Wars* című munkájában tekintélyt parancsoló áttekintést nyújt a zsidókról és az antiszemitizmusról a két háború közötti időszakban. A fasiszmusról és a nacionalizmusról lásd Mann újabb összefoglalását: *Fascists*. Deák „Hungary” című műve továbbra is használható áttekintést ad a két háború közötti jobboldal két áramlatáról ebben az országban.

kisebb-nagyobb városok már régóta etnikailag „idegen” enklávékat alkottak Kelet-Közép-Európában, s noha a gazdaságilag dinamikusabb körzetekben a 19. század vége felé ez változni kezdett, a nagyvárosok és a városi gazdaság kulcspozícióinak „nemzetiesítése” az első világháború után létrejött új, illetve új alakot öltött államok középponti nemzeti törekvése lett. A zsidók feltűnő túlsúlya a kisebb-nagyobb városokban és a városi gazdaság bizonyos szektoraiban különösen sebezhetővé tette őket az ilyen nemzetiesítő kezdeményezésekkel szemben.⁶¹ Minthogy pedig az egész régióban hajlottak arra, hogy a parasztságban lássák az igazi nemzeti jelleg forrását, könnyű volt a zsidókban idegen értékek, gyakorlatok, hagyományok és lojalitások hordozóit látni.⁶² Immár Magyarországon is kizárták a zsidókat a nemzet elképzelt közösségéből, pedig korábban magyaroknak tekintették őket – s ők is magukat.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT

Bár a nemzeti kérdés – pontosabban az, hogy az első világháború után képtelenek voltak tartósan megoldani – a második világháború okainak fontos részét alkotta, a háború kiobbantásáért más erők felelősek. A náciizmus ideológiai gyökerei a *völkisch* gondolkodásba nyúlnak, emiatt részben radikális nacionalizmusnak is nevezhető, amely különösen gyilkos megoldást talált a nemzeti kérdés általa képviselt változatára. A német terjeszkedés korai szakaszában Hitler ravaszul használta fel a nemzeti kérdést, s ezzel igazolta a nemzeti önrendelkezésre – nem jogtalanul – hivatkozva az *Anschluss*t és a németek lakta Szudéta-vidék bekebelezését egyaránt. A maradék Csehszlovákia szétzúzása és a Lengyelország elleni invázió hamar feltárta, hogy a nemzeti önrendelkezés hitleri felemlégetése nem volt egyéb retorikai fogásnál, azzal a céllal, hogy időt nyerjen, s felkészüljön azokra a hódító katonai célokra, amelyek teljesen túlmutattak a nemzeti kérdés keretein.

Az etnikailag kevert birodalmi határvidékeken a nagyszabású konvencionális hadviselés háttere előtt különböző helyi háborúk és csetepaték, tömeges deportálások és pogromok zajlottak, amelyekben elválaszthatatlanul fonódtak össze hagyományos erők és irreguláris felfegyverzett bandák, nemzeti felszabadító mozgalmak, etnicizált félelmek, antikommunista meggyőződések, faji ideológiák, vallási felfogások, helyi leszámolások s a megszálló hatalmakkal való kollaboráció, illetve a velük szembeni el-

⁶¹ Magyarországra lásd Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*; Kovács: *Liberal Professions and Illiberal Politics*. Romániáról lásd e kötet 2. fejezetét.

⁶² A Romániában divó antiszemita diskurzus vizsgálatáról tágabb kelet-közép-európai kontextusban lásd Ojșteanu: *Imaginea evreului în cultura română*.

lenállás. Sok tekintetben ez az első világháborús mintákra hasonlított, csak most sokkal nagyobb méretekben zajlott, és jóval több polgári áldozattal, szenvedéssel és elűzéssel járt.⁶³

A háború utáni rendezés egészen más irányvonalakat követett, mint az 1918–1920-as. Nem történtek erőfeszítések, tulajdonképpen még igény sem mutatkozott az államhatárok etnikai-nemzeti elvek szerinti újra megrajzolására. A régióban jórészt a háború előtti határokat állították vissza, az egyetlen, feltűnő kivételt Lengyelország alkotta, amelyet Németország rovására és a Szovjetunió javára (amely így megszerezte a két háború közötti Lengyelország jórészt ukrán és fehérorosz ajkú határvidékeit) néhány száz kilométerrel nyugatabbra toltak. Bár Lengyelország új keleti határait néprajzi indokokkal igazolni lehetett, a nyugat felé történő eltolás – miként Németország felosztása is – igazi indítékai geostratégiai jellegűek voltak. A győztes hatalmak nem csak attól tartózkodtak, hogy a nemzetek kulturális határai mentén rajzolják újra a politikai határokat, hanem attól is, hogy kialakítsák a kisebbségi jogok rendszerét. Nem történt komolyabb erőfeszítés a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerének felélesztésére vagy módosítására. Az emberi jogi szemlélet váltotta fel a kisebbségi jogi szemléletet.

A háború utáni rendezés középpontjában az erőszakos áttelepitések álltak.⁶⁴ Míg a korábbi rendezés arra épült, hogy a határokat mozdították el az emberek feje felett, a mostani az emberek határokon átlépő mozgását szentesítette.⁶⁵ Mindkettő célja a nemzeti homogenitás növelése, terület és kultúra szorosabb megfeleltetése volt; noha óriási szenvedéseket idézett elő, az utóbbi módszer hatékonyabbnak (és visszafordíthatatlanabbnak) bizonyult, mint az előbbi. A letragikusabb esemény mintegy 12 millió német menekülése és kiűzése volt Lengyelországból, Csehszlovákiából és más országokból.⁶⁶ Ezen kívül talán 2 millió lengyelt üldöztek el a két

⁶³ Kitűnő áttekintést ad Rieber „Civil Wars in the Soviet Union” című munkája, amely jelentős figyelmet szentel az ukrán, fehérorosz és baltikumi határvidéknek. Az ukrán határvidékről lásd még Weiner: *Making Sense of War*. A szovjet–német határvidéken kívül az ilyen etnicizált erőszak leginkább Jugoszláviában fordult elő.

⁶⁴ A témával kapcsolatos újabb kutatásokra lásd Ther és Siljak (szerk.): *Redrawing Nations* című kötetének tanulmányait, különösen Kramer és Ther hasznos összefoglalóit; lásd még a térképet és a kísérő elemző tanulmányt in: Magocsi: *Historical atlas of East Central Europe*, 189–193., és Naimark kutatásait: *Fires of Hatred*; Rieber: „Repressive Population Transfers” és Wolff: „Can Forced Population Transfers Resolve Self-Determination Conflicts?”

⁶⁵ A népek keveredésének megszüntetése kényszerű migrációval bőséges előzményekre tekint vissza. A gyakorlatban, ha néven nevezve nem is, nagyszabású etnikai tisztogatást végeztek a Balkánon 1875 és 1924 között, főleg az 1912–1913-as balkáni háborúk alatt és után, s még nagyobb mértékben az 1919–1922-es görög–török háború alatt és után. A háború utáni népességátrendezés elveit a második világháború alatt a náci Németországban szentesítették.

⁶⁶ Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország esetében ezeket a kiűzéseket – vagy ahogy eufemisztikusan mondták, „transzféréket” – a szövetségesek az 1945-ös Potsdami

háború közötti Lengyelországnak most a Szovjetunióhoz csatolt keleti határvidékéről, míg mintegy félmillió ukrán és fehérorosz Lengyelországtól „visszatért” a Szovjetunióba (miközben több mint százezer ukránt deportáltak nyugatra, és szórtak szét Lengyelországban, hogy eltávolítsák őket Szovjet-Ukrajnában élő néptársaiktól). Csehszlovákia és Magyarország mintegy 150 ezer magyart és szlovákot cserélt ki. Ezen és más népmozgások együttes hatására jelentősen leegyszerűsödött a térség etnikai térképe, s aránylag homogén lakosságtömbök jöttek létre ott, ahol korábban a jelentős heterogenitás volt a norma.

A háború után a nemzeti kérdés eltűnt a nyilvánosságból. A radikális nacionalista ideológia erőteljes hitelvesztése a legyőzött országokban; az univerzalista ideológiák köré szerveződő hidegháború megindulása; az államok közötti regionális konfliktusok háttérbe szorulása a globális nagyhatalmak vetélkedésével szemben; Nyugaton a hangsúlyeltolódás a kisebbségi jogi felfogás felől az emberi jogi felfogás felé; a régió etnikai demográfiájának erőteljes leegyszerűsödése népirtás, menekülés, tömeges kiűzés és lakosságáthelyezés révén; a nacionalista politika háttérbe szorítása az egész régióban hatalomra került kommunista rendszerek által – mindez hozzájárult a nemzeti kérdés jelentőségének háború utáni hanyatlásához. Csak Jugoszláviában maradt (viszonylag rövid átmeneti időszak után) a nemzeti kérdés a politika előterében, ami az 1960-as évek elejétől állandó feszültségforrássá vált, s időnként nyíltan nacionalista formát öltött.⁶⁷

Bizonyos megszorítással kell azonban kezelnünk a hagyományos felfogást, mely szerint a nacionalista politikát száműzték volna az internacionalista kommunista rendszerek. Noha, legalábbis közvetlenül a háborút követően a kommunista rendszerek *nacionalizmus*ellenesek voltak, ám korántsem voltak *nemzet*ellenesek. A marxista gondolkodás a 19. század második felétől kezdve komolyan foglalkozott a nemzeti kérdéssel. A kommunista rendszerek pedig Csehszlovákiától Kínáig szovjet mintára intézmények és gyakorlati lépések egész rendszerét hozták létre a nemzeti kérdés kezelésére – az ő szóhasználatukban, „megoldására”. A szovjet modell, amelyet a „formájában nemzeti, tartalmában szocialista” jelszóban foglaltak össze, s részletesen az 1920-as években dolgoztak ki, a nemzeti „formák” előmozdítására, voltaképpen elburjánzására szólított fel, ideértve a nemzeti nyelvet, kultúrát, iskolákat, területeket, törvényalkotást, kulturális és tudományos

Egyezményben szentesítették. Ebben az óriási méreteket öltött különválasztásban a Lengyelország által elcsatolt kelet-németországi polgárok és más államok német etnikumú polgárai egyaránt érintettek voltak. Csaknem másfél milliónyian haltak meg közülük (a háború utáni kiűzések halálos áldozatairól lásd Kramer: „Introduction”, 27., 6. jegyzet).

⁶⁷ A nemzeti kérdés nagy szakirodalmából a háború utáni Jugoszláviában lásd például Djilas: *The Contested Country*, 6. fejezet; Rusinow: „Nationalities Policy and the 'National Question'”.

intézményeket, és így tovább.⁶⁸ Az államilag támogatott nemzetépítés e nagyszabású és példátlan gyakorlásának indoka az volt, hogy a nemzeti formák megkönnyítik a szocialista „tartalom” bevésését, és a rendkívüli etnikai heterogenitással és erősödő nacionalizmussal szemben segítenek megszilárdítani a bizonytalanul integrált új államot. A nemzeti formák előmozdítása, röviden, kísérlet volt a nacionalizmus megszelídítésére, az állampolgárok lojalitásának biztosítására az etnikai határvidékeken, s a nacionalizmus tartalmi lecsapolására: miközben mint formát legitimálják, hosszú távon a nacionalizmusnak mint a szociális élet létfontosságú összetevőjének eltűnését mozdítják elő.

A nemzeti és nemzetiségi hovatartozás támogatásában, törvényesítésében, intézményesítésében, akár (egyes esetekben) még kitalálásában is egyetlen másik állam sem jutott messzebb, mint a Szovjetunió. Az intézményesített többnemzetiségű jelleg – nemzetileg körülhatárolt területek, az etnikai nemzetiség szerinti, mindenre kiterjedő megszámlálás és kategorizálás és párhuzamos etnikai-nemzeti iskolarendszerek – legfontosabb elemeit a második világháború után azonban Kelet-Közép-Európában is átvették. Jugoszlávia etnikai-föderális alapon jött létre; 1969-ben párhuzamos cseh és szlovák nemzeti köztársaságokat alapítottak; s 1952 és 1968 között (formailag) autonóm magyar tartomány létezett Romániában.⁶⁹ Talán Jugoszlávia kivételével azonban a területek etnikai-nemzeti körülhatárolásában, a személyek megjelölésében és az oktatás e keretek közé helyezésében nem mentek el odáig, mint a Szovjetunióban. Ám a nemzeti formáknak a nemzeti kérdés „megoldását” célzó intézményesítése valójában tovább élte azt. Több kelet-európai országban (s természetesen magában a Szovjetunióban is) a nemzeti politikának az 1980-as évek vége felé történő újjáéledése pontosan az ilyen intézményesült formákra fókuszált – etnikailag-nemzetileg meghatározott területekre Jugoszláviában és Csehszlovákiában és a magyar nyelvű iskolákra Romániában. Jugoszlávia és Csehszlovákia, valamint a Szovjetunió felbomlása a már korábban fennálló nemzeti-területi határok mentén következett be: a nemzetileg meghatározott „köztársaságok” a gyakorlatban is követelték azokat az önrendelkezési jogokat, amelyek elméletben már az övék voltak.⁷⁰

Más esetekben a nemzeti politika felélesztése a szocializmusban persze nem szovjet típusú intézményesített nemzeti formákhoz kötődött. Len-

⁶⁸ Lásd Martin: *An Affirmative Action Empire*; Suny és Martin (szerk.): *A State of Nations*; Hirsch: *Empire of Nations*; Slezkine: „The UDSSR as a Communal Apartment”; Zaslavsky: „Nationalism and Democratic Transition”; Brubaker: *Nationalism Reframed*, 2. fejezet; Connor: *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*.

⁶⁹ A Magyar Autonóm Tartományról lásd a 2. fejezetet.

⁷⁰ Ebben a három országban csak egyetlen köztársaság, a jugoszláviai Bosznia-Hercegovina volt, amelyet nem nemzetileg határoztak meg, s nem volt „névleges” nemzetisége. Jugoszlávia erőszakos felbomlásztásában ennek természetesen döntő szerepe lett, amikor Boszniát az egymással hadakozó szerb, horvát és muszlim erők szakították szét.

gyelországban az egyház a nemzeti érzelmek erős támasza és a rendszerrel szembeni ellenállás hatékony eszköze volt. Ceaulescu Romániájában a párt mindinkább nemzeti jelképekkel és mítoszokkal igazolta uralmát. Bulgáriában a rezsim által irányított „nemzeti újjászületés” az 1980-as évek közepén erőszakos asszimilációs kampányban tetőzött, amelynek során az ország török ajkú kisebbségétől azt követelték, hogy tagjai vegyenek fel „bolgár” neveket.⁷¹

Sok századvégi diagnózis gyökereit veszített, rendkívül mobilis, területi határokat elmosó, posztnemzeti világot fest le, olyan világot, amelyben a fentről és lentől egyaránt meggyengített nemzetállam már nem a politikai hatalom hatékony forrása.⁷² Kelet-Közép-Európában a „rövid huszadik század” végül mégis annak az elvnek a diadalába, és nem meghaladásába torkollott, hogy a kulturális és politikai határoknak egybe kellene esniük. A történelem – legalábbis a világnak ebben a részében – távolról sem *lépett túl* a nemzetállamon, inkább mintha *visszatért* volna hozzá. Kelet-Közép-Európa, a korábban többnemzetiségű politikai térnek vélt nemzeti vonalak mentén történő átszervezésével mintha nem a posztnemzeti, mint inkább a *poszt-többnemzetiségű* időszakba lépett volna. Miként a Habsburg-, a cári- és az Oszmán Birodalom felbomlása az első világháború után, a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia felbomlása a hidegháború befejeződését követően (Németország újraegyesítésével együtt) maga után vonta, hogy a nemzetek feletti modelleket a politikai hatalomgyakorlás egyértelműen nemzeti modelljei váltották fel.⁷³ A politikai terület és a nemzeti kultúra összeillesztése azonban ismét csak illékony maradt (vagy csak etnikai tisztogatással volt végrehajtható). A többnemzetiségű politikai közösségek állítólag nemzeti jellegű utódállamai sok esetben nem csak több etnikumúak, hanem – a régió politikai nyelvén – többnemzetiségűek. A nemzeti kisebbségek, a nemzetiesítő államok és a külső „anyaországok” vagy „testvérállamok” ismét ellentétes nemzeti igényeket támasztanak. Ismét csak nemzeti kisebbségi jogi rendszert hoztak létre.⁷⁴

⁷¹ Romániáról lásd 2. fejezet; Lengyelországról lásd Zubrzycki: *Auschwitz With, or Without the Cross?*; Bulgáriáról lásd Dimitrov: „In Search of a Homogeneous Nation”.

⁷² Ez a bekezdés Brubaker *Nationalism Reframed* című munkájának megfogalmazásából merít.

⁷³ A Szovjetunió felbomlását gyakran lazán besorolják azok közé a jelenségek közé, amelyek állítólag a nemzetállam gyengülésére, vagy akár „meghaladására” utalnak. Azonban inkább ennek ellenkezője történik. Maga a Szovjetunió kísérlet volt a nemzetállam „meghaladására”; a Szovjetunió (valamint Csehszlovákia és Jugoszlávia) felbomlása a nemzetállamhoz való visszatérést jelenti. Az 1989-es kelet-európai forradalmaknak még a többnemzetiségű államok felbomlásán túlmenően is kifejezetten nemzeti dimenziója volt. 1989 forradalmi értelmezéseit gyűjti össze Tismaneanu (szerk.): *The Revolutions of 1989*; Antohi és Tismaneanu (szerk.): *Between Past and Future*.

⁷⁴ A régióbeli 1989 utáni nacionalista politikával foglalkozó jelentős szakirodalomból lásd például Suny: *The Revenge of the Past*; „Provisional Stabilities” és „Constructing Pri-

Mindezen hasonlóságok ellenére azonban döntő különbségek lelhetők fel a nacionalista politika arculatában a két világháború közötti időszakban, illetve a posztkommunista jelenben. A legdöntőbb, hogy gyökeresen más a geopolitikai helyzet. A régió egyetlen nagyobb állama sem kötelezte el magát a területi határok megváltoztatása mellett.⁷⁵ Ebben a hatalom ökonomikus felfogása és a területek csökkenő tényleges – ha nem is szimbolikus – jelentősége tükröződik.⁷⁶ Tükröződnek benne az európai és az euroatlanti integrációs folyamatok is, amelyek a politikusokat arra ösztönzik, hogy kerüljék az uszítást, mérsékelt politikát kövessenek, és, legalább látszólag, alkalmazkodjanak a nemzetközi szervezetek által megteremtett normákhoz.⁷⁷ A nemzeti kérdésnek ez a nemzetköziesítése hatékonyabbnak bizonyult a nemzeti igények mérséklésében és a nemzeti konfliktusok intézményesítésében, mint a két háború közötti időszak kisebbségvédelmi egyezményei. Mint a jugoszláv utódállamok közötti háborúk megmutatták azonban, a nemzeti kérdés a régióban még korántsem veszítette el robbantató erejét.

mordialism”; Laitin: *Identity in Formation*; Beissinger: *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*; Roeder: „Peoples and States after 1989”; Hann: „Postsocialist Nationalism”; Woodward: *Balkan Tragedy*; Vujačić: „From Class to Nation”; Brubaker: *Nationalism Reframed*. A kisebbségi jogok elméletéről és gyakorlatáról a régióban lásd Kovács: „Standards of Self-Determination and Standards of Minority Rights”; Tesser: „The Geopolitics of Tolerance”; Kymlicka és Opalski (szerk.): *Can Liberal Pluralism be Exported?* Szkeptikus felfogásra lásd Burgess: „Critical Reflections on the Return of National Minority Rights”.

⁷⁵ A nyílt területi revizionizmus olyan kis államokra korlátozódik, mint Örményország, amely elszántan próbál teljes fennhatóságot szerezni Nagorno-Karabak felett. Egyes kommentátorok úgy gondolták, hogy a posztszovjet Oroszország, amely nem csak ügymond „megalázó” területi veszteséget, hanem a nagyhatalmi státusz elvesztését is elszenvedte, majd a két háború közötti Németország szerepét játssza, de ez nem következett be; a két eset összehasonlítására, a határon túli etnikai testvérek védelmezésének igényét központba állítva lásd Brubaker: *Nationalism Reframed*, 5. fejezet.

⁷⁶ Szimbolikusan a terület természetesen kiemelkedően fontos marad a nacionalista retorikában. De még a diskurzus terén sincs az 1989 utáni nacionalista politikában semmi, ami emlékeztetne arra az erősen szakrális retorikára, amely például Magyarországon forgott közkézen a két háború közötti időszakban az első világháború után elvesztett területekkel kapcsolatban (lásd Zeidler: „Irredentism in Everyday Life”).

⁷⁷ Lásd például Kelley: *Ethnic Politics in Europe*. A problémára a 4. fejezet végén még visszatérünk.



ERDÉLY MINT ETNIKAI HATÁRVIDÉK

A HÁROM NATIO

Erdély mindig is határvidék volt. A Kr. e. második és harmadik évszázadban mint Dácia római provincia északi része, a Római Birodalom peremére esett. A középkorban a Magyar Királyság keleti régiójaként az európai kereszténység határán helyezkedett el. A korai modern korban Erdély két nagy birodalom, a Habsburg- és az Oszmán Birodalom perifériáján helyezkedett el, amelyeket igyekezett kijátszani egymás ellen. És végül a modern korszakban Erdély mindvégig két nemzet földrajzi peremén helyezkedett el, s miközben mind a kettő centrális jelentőségűnek képzelte a maga szempontjából, Erdély az egymással vetélkedő magyar és román nemzeti-esítő projektek csapdájában vergődött.

A köztességnak ez az utóbbi formája – Erdély két, egymással versengő nemzeti centrum és rivális nemzeti igény közti elhelyezkedése a tizenkilencedik és huszadik században – ez az, ami most bennünket foglalkoztat. Valamit azonban mégis csak szólnunk kell, ha csak vázlatosan is, arról a történelmi kontextusról, amelyben ezek az egymással versengő követelések kialakultak, nem utolsósorban azért, mert magukat a követeléseket is történeti alapon szokták megfogalmazni.¹

¹ A nacionalista törekvések és a történetírói viták régóta összefonódnak Erdélyben. Az ókori történelem is vitatott, a modern történelem még inkább. Az utóbbi időben egy kis, de növekvő irodalom törekszik arra, hogy kritikai távolságot tartson a történelmi vizsgálódásokat döntően meghatározó nacionalista keretektől. A román történetírás kritikai vizsgálatahoz lásd Boia: *History and Myth*; Iordachi és Trencsényi: „In Search of a Usable Past”; Iordachi és Turda: *Reconciliere politică versus discurs istoric*; Verdery: *National Ideology under Socialism*; Deletant: „The Past in Contemporary Romania”. Az angol nyelven hozzáférhető legjobb leírás: Köpeczi (szerk.): *History of Transylvania*, egy (hosszú) egykötetes sűrített kiadás annak a háromkötetes eredetinek (*Erdély történelme*), amelyet egy magyar tudóscsoport készített. (A teljes háromkötetes változat is hozzáférhető angolul.) Bár magyar szemszögből íródott, a mű aránylag távolságtartóan megírt komoly történetírói teljesítmény; a modern korszak tárgyalása az angol változatban viszonylag kritikus, például a Magyarországnak a dualizmus korában követett nemzetesítő politikájával szemben. Amikor a mű 1986-ban megjelent Magyarországon, a román történészek – sőt a politikusok – dühödt támadásba lendültek ellene. A kötetet körülvevő ellentéteket alaposan dokumentálják a függelékek Péter (szerk.): *Historians and the History of Transylvania* című művéhez. A vitáról részletesen beszámol Péter előszava (48–50.), és a kötet néhány más alkotója is. Lásd még Verdery: *National Ideology*, 219–220. Az angol kiadás kiegyensúlyozott értékeléséhez lásd James Niessen kritikáját a Habsburg H-Net listán a www.h-net.net.

Erdély a középkori Magyar Királyság integráns része volt. De hogy hogyan és mikor foglalták el a magyarok ezt a területet, az már történetírói viták tárgya, amit a nemzeti szemlélet messzemenően meghatároz. Már a fogalomhasználat – elfoglalták, vagy meghódították – sem közömbös. Az „elfoglalták” szó az uralkodó magyar nézetet hordozza magában, amely szerint Erdély javarészt lakatlan volt, amikor a magyarok a 9. század végén meghódították a tágabb értelemben vett Kárpát-medencét. A „meghódították” viszont az uralkodó román nézetet sugallja, amely szerint a románok – a bennszülött dákok és a római hódítók közvetlen leszármazottai – folyamatosan jelen voltak Erdélyben a római kor óta, hogy aztán a magyar hódítók megfosszák a földjüktől, és a hegyekbe, illetve az erdőkbe űzzék őket.² Az ezer évvel ezelőtti települési elrendezés – és az azt évszázadokkal megelőző etnogenezis kérdése – a mai napig áthatja a nacionalista politikát, és a „bennszülöttségre” tartott igény mintegy jogalapot teremt a területi elsőséghez.³

Mint a középkori Magyarország korábbi nyitott határvidéke, melynek nyugati és keleti peremövezeteit telepések népesítették be, akik széleskörű privilégiumokat és autonómiát élveztek, Erdély sajátos, egyedi – és különösen összetett – jogi- és intézményrendszert alakított ki. Ennek a rezsimnek a részleteivel itt és most nem foglalkozunk, de azt a mi céljaink szempontjából is fontos megjegyezni, hogy a rendszer jellegzetes módon a *natio* latin kategóriája köré szerveződött. Míg Magyarország többi részén, akár csak a legtöbb más középkori államban, csak egyetlen *natio* volt – amely azokból állt, akik politikai jogokat és más privilégiumokat, szabadságjo-

org/reviews/show.rev.cgi?path=13227867248083 webcimen. Imponáló módon szakít a nacionalista történetírás kliséivel Mitu: *National Identity of Romanians in Transylvania*, amely az erdélyi román értelmiség ideológiai toposzait vizsgálja a tizenhetedik század végén és a tizenkilencedik század elején; valamint több, fiatal román és magyar történész tanulmánya a Trencsényi és mások: *Nation-Building and Contested Identities* című kötetben; lásd még azt a rendkívül hasznos bibliográfiát az újabb történeti munkákról Romániáról, Magyarországról és a magyar–román kapcsolatokról, amelyet Bardi és Iordachi állítottak össze, és amely kötetünkben megtalálható. Sorin Antohi művei, bár nem kifejezetten Erdélyre koncentrálnak, szintén példásak ebből a szempontból; angol nyelvű áttekintéshez lásd „Romania and the Balkans”. A régió kívüli tudósok írásai közül kettő érdemel kivételt dicséretet: Katherine Verdery úttörő munkája, a *Transylvanian Villagers* – amely az etnográfiai és történeti elemzés kombinációjával szinte a mintaképe annak, amit mi magunk is megkíséreltünk ebben a könyvben – továbbá Irina Livezeanu műve, a *Cultural Policies in Greater Romania*.

² Verdery: *National Ideology under Socialism*, 31–40. igen hasznosan helyezi el ezt az uralkodó „dákoromán” nézetet történelmileg abban a mezőben, amelyet a románok etnikai eredetének „latinista” és a „dácianista” narratívája közti ellentét határoz meg. A témát bővebben tárgyalja Boia: *History and Myth*, 2. fejezet.

³ A nacionalista történetírás és a posztkommunista politika kapcsolatáról lásd Boia: *History and Myth*, 1–26., 227–238.

gokat és kivételezettségeket élveztek – addig Erdélyben három *natiót* ismertek el: nemesit, szászt és székelyt.⁴

A nemesi *natio* majdnem megközelítette a voltaképpeni *natiót*, ahogy azt Magyarországon és másutt értelmezték. A „nemes” ebben az értelemben egyszerűen azt jelentette, hogy „szabad”, és azokat ölelte fel, akik a törvényi és politikai szabadságjogok teljességét örökölték, vagy szerezték meg maguknak. Az erdélyi vármegyékben – Erdély azon részein, amelyeket a Magyarországon uralkodó közigazgatási elvek mentén szerveztek meg, eltérően az autonóm szász és székely területektől – a nemesek, ebben a „teljesen szabad ember” értelemben *ipso facto* egyet jelentettek a politikai nemzettel. Bár a nemesi *natiót* néha magyar *natió*nak nevezték, ezt nem szabad anakronisztikusan félreértelmezni: a modern „nemzet” („*nation*”) fogalmához való szemantikai és etimológiai közelsége ellenére, a *natio* kategóriája teljesen idegen volt a modern politikai és kulturális érzékenységektől. Mint azt az előző fejezetben megjegyeztük, a középkori és korai modern *natio* – Erdélyben és másutt – a törvények által privilegizált csoportot, „rendet” jelentett, nem pedig társadalmi osztályokon átívelő etnikulturális vagy politikai közösséget. Az etnikai eredet és a beszélt nyelv nem volt sem elegendő, sem szükségszerű feltétele a középkori és korai modern *natió*ban való tagságnak. Az, hogy magyarul beszéltek, nem tette a parasztokat a magyar *natio* tagjaivá, és megfordítva: a román etnikai eredet nem volt akadály, hogy valaki tagja legyen e *natió*nak, bár a román anyanyelvűek túlnyomó többsége paraszt volt.⁵

Ezt a szempontot nem lehet eléggé hangsúlyozni. A középkori és korai modern *natiót* főként a jogi státusz határozta meg, nem az etnicitás; ugyanakkor az előjogok kollektíven illették meg a székely és szász telepeseket, kezdetben annak fejében, hogy hajlandóak voltak a Magyar Királyság peremvidékén letelepedni és határőrként és a gazdasági fejlődés megteremtőjeként szolgálni azt. Minthogy a telepések területi önkormányzatot kaptak, és mellé előjogokat és kivételezettségeket, mivel vallási téren élvezett kollektív autonómiájuk a reformáció idején etnovallási színezetet öltött (a németek többsége ekkor lutheránus lett, a székelyek közül viszont sokan unitáriusok), és mivel a kollektív autonómiát és szabadságjogokat a leszámazottaik is örökölték, kapcsolat alakult ki a jogilag privilegizált kollektivitás, annak autonóm területe és az etnovallási közösség között.⁶

⁴ Lásd Verdery: *Transylvanian Villagers*, 83. skk.

⁵ A középkori és korai modern *natió*ban való tagságról Erdélyben lásd Sugat: „The Principality of Transylvania”, 121–122.; Hitchins: *The Romanian National Movement in Transylvania*, 4.; Köpeczi: *History*, 221–222. Az etnikai rétegződésről a középkori és korai modernkori Erdélyben, lásd Beck and MacArthur: „Romanian Ethnicity, Nationalism and Development”; Verdery: *Transylvanian Villagers*, 114–115., 126., 144–145., 175.

⁶ A vallás és etnicitás közti szoros kapcsolatáról Erdélyben lásd a következő kötet tanulmányait: Crăciun és Ghița (szerk.): *Ethnicity and Religion*.

A székely és szász *natio*k és a nemzetfogalom modern értelmezése között azonban mély szakadék húzódik. Az előbbi alapját nem az etnicitás vagy a közös kultúra szolgáltatták, hanem a törvényi előjogok, amelyeket eredetileg bizonyos szolgálatok fejében nyertek el. A székelyek eredetét titok fedi, de mire a tizenötödik században a „három nemzet” alkotmányos doktrínája kikristályosodott, addigra a székelyek nyelvileg már régen asszimilálódtak a magyarokhoz, és ami kvázietnikai különállásuk fennmaradt, az sokkal inkább a jogilag privilegizált státus eredménye volt, és azé a sajátos életmódé, amelyet az lehetővé tett, semmint e privilegizált státus alapja. De a szászok esetében is: az etnikai közösségtudat valójában a terméke volt a szoros közösségi életnek, amely a törvényi előjogra épült, és nem az alapja. Mi több, a telepéseknek, akiket utóbb „szászoknak” neveztek, még csak nem is volt a közös származási helye Szászország (vagy Németország bármely más része), hanem mindenhol, egész Németország és Németalföld területéről érkeztek Erdélybe, ahol aztán csak jóval a letelepedésük után olvadtak össze egyetlen etnikai csoporttá, amelyet külön nyelv, vallás és törvényileg biztosított közösségi és területi autonómia határozott meg.⁷

A mi szempontunkból az a fontos, hogy az erdélyi *nationest*, három „nemzetet” lehetséges volt a nemzetfogalom kialakuló modern etnokulturális prizmáján át érzékelni – még akkor is, ha ez esetben nyilvánvalóan érzéki csalódással van dolgunk. A terminológiai folyamatosság – a székely és különösen a szász *natio* kvázietnikai aspektusaival együtt – fogalmilag és politikailag lehetővé tette a *nationes* összekapcsolását a kialakulóban lévő modern nemzeti projektekkal.⁸ A román értelmiség, amely helyzetéből adódóan kívül esett a területi privilégiumok e rendszerén, különösen hajlamos volt arra, hogy ilyen kapcsolatot teremtsen.⁹ A román anyanyelvű ortodox lakosság ki volt rekesztve a középkori és a korai modern Erdély közéletéből, annak ellenére, hogy bármi is volt a helyzet korábban, erdélyi jelenlétük a tizenkettedik században már vitathatatlanul jelentős volt, és a tizennyolcadik század közepére már a lakosság abszolút többségét ők tették ki. A román népesség túlnyomó többsége falusi volt, sőt, jobbágy. Román *natio* nem volt, és az ortodox egyházat csak „megtűrték”, míg a „magyar” (katolikus, kálvinista és unitárius), valamint a szász (lutheránus) egyházakat hivatalosan is elismerték, mint az ország „bevett” egyházait,

⁷ Lásd Köpeczi: *History*, 180–181., 233–235.; Verdery: *Transylvanian Villagers*, 346–347.

⁸ A nacionalizmus fejlődését Erdélyben – félúton a *nationes* archaikus rendszere és a kialakuló etnokulturális nemzetfogalom között – árnyaltan mutatja be Verdery: *Transylvanian Villagers*, különösen a 116–123. és 191–192. oldalakon.

⁹ Az erdélyi román nemzeti mozgalom kialakulásának legjobb angol nyelvű narratív története Hitchins: *The Romanian National Movement* című műve.

amelyek papsága részesült a teljes és egyenlő jogok és privilégiumok jótéteményeiből.¹⁰

Amikor a tizennyolcadik század második felében egy román értelmiségi réteg kezdett kialakulni egy, papokból álló mag körül az újonnan megalapított Unitus Egyházban,¹¹ ők a nemzetfogalom új, etnikulturális felfogását kapcsolták össze a három *natio* és a négy „bevett egyház” korábbi intézményeivel. Azt követelték, hogy a román nemzetet ismerjék el, mint az Erdélyt alkotó „negyedik nemzetet”, és hogy mind a görög katolikus, mind az ortodox egyház kapjon egyenlő státust a korábbi, „bevett egyházak”-éval. Ily módon a „három nemzet” és „négy egyház” tradicionális jogi és intézményi rendszere szolgált a román nemzeti követelések keretétül, amelyek kezdetben a privilegizált nemzetek és (nemzeti) egyházak archaikus erdélyi rendszerébe való felvétel igényét jelentették.¹²

1848: A MODERN NACIONALIZMUS MEGJELENÉSE

Az 1780-as években II. József reformjai elsöpörték a privilegizált *natio*k és egyházak archaikus rendszerét, de a császár halála után azonnal helyre is állították azt. Az 1848-as forradalom idején söpörték el másodszer, amikor

¹⁰ Uo. 3–4.

¹¹ Az unitus (vagy görög katolikus) egyházat a tizenhetedik században hozták létre egy, a katolicizmus megerősítésére irányuló tágabb erőfeszítés részeként, miután Erdély Habsburg-uralom alá került. Az ortodox papságnak teljes egyenlőséget ígértek, amennyiben áttér. Ennek fejében el kellett ismerniük a római pápát egyházfőnek, és elfogadni néhány teológiai elvet, de nem kérték őket a keleti liturgia megváltoztatására. Az egyenlő státus kezdetben nagy számú ortodox papot vonzott, gyülekezetük pedig követte őket, mivel a vallásgyakorlás ritmusa, nyelve és ritusai sértetlenül megmaradtak. A teljes egyenlőség ígéretének nem teljesítése azonban sok papban csalódást keltett, és a tizennyolcadik század közepén Visarion Sarai karizmatikus szerb ortodox szerzetes prédikációi nyomán hirtelen kirobbant a népi ellenállás; ez végül az 1759-ben az ortodox egyházzal szembeni türelem megújításához vezetett (amely az unió után a jogi elismerésnek ezt a fokát is elvesztette). Ettől kezdve az erdélyi román lakosság megoszlott a két egyház között. Az unióról és a görög katolikus papság jelentőségéről a román nemzeti mozgalom korai szakaszában lásd Hitchins: *A Nation Discovered*. Romániában a görög katolikusok egy szélesebb egyházi csoport részét képezik, amely fenntartja a keleti liturgiát, de elismeri a római pápát; a másik nagy kelet-közép-európai unitus egyház Kelet-Galíciában jött létre (ma Nyugat-Ukrajna részé). Az Unitus Egyház hozzájárulásáról a nemzeti öntudat kialakulásához Romániában és Ukrajnában lásd Hann: „Religion and Nationality in Central Europe”.

¹² Lásd Verdery: *Transylvanian Villagers*, 191. A román nemzeti követeléseket, amelyeket Ion Inochentie Klein unitus püspök mintegy előrevetített az 1730-as és 1740-es években, az „erdélyi iskolához” tartozó értelmiségiek műveiben alakították ki, és legimpozánsabban a *Supplex Libellus Valachorum*-ban fejtették ki – az uralkodóhoz intézett petícióban, amely előterjeszti és hosszasan indokolja az egyenlőség igényét Erdély negyedik nemzetének rangjára. Lásd Hitchins: *A Nation Discovered*, 2., 4–6. fejezet; Prodan: *Supplex Libellum Valachorum*.

Erdély először került egy születőben lévő modern nemzetállam egyszerűsítő és homogenizáló ölelésébe.¹³ Ez Erdélynek Magyarországgal való egyesítésekor következett be. Erdély, mint azt már elmondtuk, korábban a középkori Magyar Királysághoz tartozott, de a tizenhatodik század eleji oszmán hódítás idején Magyarország három részre szakadt, Erdély pedig ingatag politikai függetlenséghez jutott, amely másfél évszázadnyi oszmán fennhatóság alatt mindvégig fennmaradt. Amikor a tizenhetedik század vége felé Magyarország Habsburg-uralom alá került, Erdélyt bekebelezték, és önálló egységként kormányozták. Az 1830-as és 1840-es években a nemzeti szellemiségű magyar értelmiségiek – Herder hatására, akinek jóslata szerint a magyar nyelv, s vele a magyar nemzet sorsa az, hogy eltűnjön az azt körülvevő szláv népek tengerében – Erdély és Magyarország unióját kezdték követelni; ez a követelés kulcsfontosságot nyert az 1848. márciusi budapesti népfölkeléskor.¹⁴ Az uniót hivatalosan törvénybe iktatta a magyar Diéta, az erdélyi Diéta (amelyet még mindig a privilegizált „nemzetek” régi rendszere alapján állítottak fel) jóváhagyta, a császár pedig ratifikálta.¹⁵

A magyar forradalom vezetői modern nemzetállamot szerettek volna teremteni. Ez polgári egyenlőségen alapuló liberális, alkotmányos államot jelentett, amivel együtt járt a jobbágyságnak, a feudális előjogoknak, kivételezettségeknek és az *ancien régime* más maradványainak az eltörlése, amelyek nagyon is éltek Magyarországon, és Erdélyben még annál is jobban. Ez a program, a jogi és alkotmányos reform programja képes volt az erdélyiek nagy többségét – különösen a román nyelvűeket, akik súlyosan szenvedtek a feudális agrárrendszertől – maga mellé állítani, és mellé is álltak.¹⁶ Az erdélyi román értelmiségiek lelkesen üdvözölték a magyar forradalmat; sokan kezdetben még a Magyarországgal való egyesülést is elfogadták, mint a modern liberális társadalmi és gazdasági rendszer felé tett lépést.¹⁷

¹³ Az 1848-as magyar forradalomról angol nyelven lásd Deák István pontos összefoglalóját: Deák: *The Lawful Revolution* (vagy ennek rövidített összefoglalását, uo.: „The Revolution and the War of Independence of 1848–1849”, I. A forradalomról Erdélyben lásd Köpeczi: *History*, 486–524.; Hitchins: *A Nation Discovered*, 7. fejezet.; Maior: *1848–1849*.

¹⁴ Az 1830-as és 1840-es évek magyar nemzeti mozgalmáról lásd Barany: „The Awakening of Magyar Nationalism”; Köpeczi: *History*, 464–466.; Hitchins: *The Romanian National Movement*, 165–170.; Deák: *The Lawful Revolution*, 44–45. Az Erdéllyel való egyesülés formájában jelentkező terjeszkedő törekvés jellemző volt a korra; a tizenkilencedik században a liberális nacionalisták mindvégig hittek abban, hogy csak a nagy nemzetek életképesek (lásd Hobsbawm: *Nations and Nationalism*, 30. skk). Herderről és a korai magyar kulturális és politikai nacionalizmusról lásd Sundhaussen: *Der Einfluss der Herderschen Ideen*, 64–97.

¹⁵ Hitchins: *The Romanian National Movement*, 224.; Köpeczi: *History*, 495.

¹⁶ A szászok reakciója nem volt egyértelmű; őket aggasztotta, hogy elvesztik területi előjogaikat (Köpeczi: *History*, 490.).

¹⁷ Hitchins: *The Romanian National Movement*, 185–190.

Csakhogyan hamarosan világossá vált, hogy egy modern nemzetállam egységes, centralizált magyar nemzetállamot is jelent, amelyben a magyar lesz a közélet egyetlen nyelve. A román nemzeti követeléseket elutasították azzal az indokkal, hogy a forradalmi Magyarországgal való egyesülés az erdélyi románokat egy modern állam teljes jogú és egyenlő polgáraivá tette.¹⁸ A magyarosító rendszer a másik oldalon román ellenköveteléseket gerjesztett. Májusban a román nacionalista vezetők több tízezernyi parasztot mozgósítottak egy nemzeti tömeggyűlésre, amely „kikiáltotta a román nemzet függetlenségét, és teljes egyenlőségét Erdély többi nemzetével”.¹⁹ Amikor a császári erők visszavették a kezdeményezést, és 1848 őszén hadjáratba fogtak a magyar forradalmi rendszer ellen, a román vezetők melléjük álltak, fegyverbe szólítva a román parasztokat, azt remélve – mint kiderült, hiábavalóan – hogy ennek fejében autonóm román területet hozhatnak létre az újjászervezett birodalmon belül.²⁰

A forradalmi zűrzavar és a tömeges paraszti nyugtalanság légkörében lehetséges volt a román nyelvű parasztság társadalmi sérelmeit etnonemzeti keretek közt értelmezni, mivel ezek a parasztok Erdély legnagyobb részén magyar földesurakkal néztek szembe, ugyanúgy, mint ahogy magyar államhivatalnokokkal és fegyveres erőkkel, akiknek a parasztokkal szembeni elnyomó intézkedései tovább hevítették a népi elégedetlenség parazsát.²¹ A konvencionális hadviselést – amelyben a magyar forradalmi rendszer állt szemben a császári erőkkel, majd később az orosz csapatokkal is – tehát egyre inkább árnyalta egy belsőségesebb, különféle társadalmi sérelmeket és félelmeket, politikai követeléseket és alaktalan, de annál hevesebb etnikai és etnovallási érzelmeket elegyítő népi küzdelem. Erdélyben ez a „háború a háborúban” etnonemzeti színezetet öltött, szembeállítva – legalábbis a kollektív emlékezetben és a nacionalista történetírásban, noha a valóság jóval összetettebb volt – román a magyarral, és atrocitásokhoz vezetett mindkét oldalon. Így tehát az 1848-as forradalom Erdélyben nem csupán a modern nacionalista igények és ellenigények első kikristályosodásához

¹⁸ Uo. 224., 226., 231.

¹⁹ Uo. 226. A román nacionalista hagyomány szerint ez volt az a pillanat, amikor először fogalmazódott meg Erdély egyesülésének gondolata Moldvával és Havasalfölddel: „Egyesülni akarunk az anyaországgal” (*Vrem să ne unim cu țara!*). A mai történetírás eltávolodott ettől a nézettől, kiemelve, hogy az erdélyi román nacionalisták a Habsburg Birodalmon belüli önállóságra törekedtek, nem pedig Havasalfölddel és Moldvával való egyesülésre (amelyek maguk is csak 1958–59-ben egyesültek); lásd Boia: *History and Myth*, 141. Ami a moldvai és havasalföldi értelmiséget illeti, ők egymás felé tekintettek, nem az erdélyi románokra. Az az egyesülés, amelyre ők törekedtek, az Moldvára és Havasalföldre vonatkozott.

²⁰ Hitchins: *The Romanian National Movement*, 6–7. fejezet.

²¹ A társadalmi és szociális problémák komplex összefonódottságáról helyi szinten lásd Verdery: *Transylvanian Villagers*, 186–187. Ez és a következő bekezdés a következő műből merít: Brubaker és Feischmidt: „1848 in 1989”, 706., 729., 732.

vezetett, hanem annak az etnikai – vagy pontosabban fogalmazva, újra és újra etnicizálódó – polgárháborúnak az első jelentős epizódjához is, amely a nemzeti mozgalmakhoz kapcsolódik az egész modern Európában.

Havasalföldön – amely formálisan az Oszmán Birodalom része volt, de a valóságban orosz protektorátus – a román nemzeti mozgalom az erdélyi-től élesen eltérő formát öltött az 1848-as forradalom idején.²² Itt mind a földbirtokosok, mind a jobbágyok túlnyomórészt románok voltak, így a társadalmi konfliktusok nem jelentkeztek etnikai vagy nemzeti formában. A nemzeti követelések – amelyek amúgy is kisebb jelentőségűek voltak a társadalmi, gazdasági és politikai modernizációs projekteknel – itt a külső függetlenségre összpontosultak az Oszmán Birodalommal és Oroszországgal szemben, nem pedig, mint Erdélyben, belső etnonemzeti küzdelmekre a magyarokkal. Magyarországot és a magyarokat nem belső etnikai ellenségnek látták, hanem inkább potenciális külső szövetségesnek a reakciós erőkkal²³ szemben.

A DUALISTA MAGYARORSZÁG, MINT NEMZETIESÍTŐ ÁLLAM

A magyar forradalmi rendszer veresége 1849-ben egy neoabszolutista uralom kezdetét jelezte Erdélyben és Magyarországon, akárcsak mindenütt a Habsburg Birodalomban. Erdélyt leválasztották Magyarországról és ismét külön kormányozták Bécsből. Ez vereséget jelentett az erdélyi magyar elit számára, de a román nacionalistáknak is, akiknek az autonómia iránt támasztott igényeikre semmilyen engedményt nem tettek.²⁴

Magyarország azonban alig két évtizeden belül tárgyalások útján visszaszerezte azt a virtuális politikai szuverenitást, amelyet 1849-ben elvesztett.²⁵ A katonai vereség és az azzal járó pénzügyi gondok az 1860-as években arra kényszerítették az udvart, hogy alkotmányos reformokkal kezdjen kísérletezni, amelyek aztán a Magyarországgal való 1867-es kiegyezéssel érték el a csúcspontjukat. Amint azt az előző fejezetben megállapítottuk, Magyarország lényegében egységes nemzetállammá lett, amely a belső ügyeit tekintve szinte teljes önállóságot élvezett még akkor is, ha formálisan a része maradt annak a Habsburg Birodalomnak, amelyet dua-

²² A nyugat- és közép-európai mintákat követve Havasalföldön a román liberális értelmiségiek 1848 júniusában kirombantották a forradalmat; a rendszer három hónapig tartott ki, amíg orosz indítatásra az oszmán hadsereg le nem verte (Hitchins: *The Romanians*, 231–249.).

²³ Uo. 265.

²⁴ Hitchins: *The Romanian National Movement*, 8. fejezet; Lengyel: „Siebenbürgen im Neoabsolutismus”.

²⁵ Deák: „The Revolution and War of Independence”, 209.

lisztikus Osztrák–Magyar Monarchiává szerveztek át. Ezzel Erdély ismét Magyarország része lett.²⁶

Ez Erdélyben a nemzetiesítő rezsimek váltakozó sorozatának kezdetét jelentette; 1867 és 1928 között magyar, 1919 és 1940 között román, 1940 és 1944 között ismét magyar, majd (egy nemzetközi közbiztonsági követően) a II. világháború után újból román lett. A fennhatóság minden változása újabb és újabb nemzetiesítő politikát vont maga után, amely mindig azt célozta meg, hogy Erdély egy elképzelt egységes és oszthatatlan magyar vagy román nemzetállam része legyen.²⁷

Akárcsak másutt Európában, Magyarországon is az I. világháborút megelőző fél évszázad volt az az időszak, amikor az elemi iskolai oktatás általános, kötelező, és (1907-ben) ingyenes lett, legalábbis elvben, még ha a gyakorlatban csak egyenetlenül is. Ezzel a nemzetiesítés új és erős eszköze teremtdött meg.²⁸ A korszak kezdetén szinte a teljes iskolarendszer az egyházak kezében volt, amelyek szabadon választhatták meg az oktatás nyelvét. Így a kiegyezés utáni első évtizedben a román nyelvű oktatás jelentősen bővült. Csak 1879-től írták elő, hogy minden iskola tanítsa a magyar nyelvet tantárgyként.²⁹ Viszont az állami iskolák, még azok is, amelyeket a túlnyomóan vagy kizárólag román anyanyelvűek által lakott körzetekben hoztak létre, kizárólag magyar nyelven tanítottak. Ráadásul a háború előtti utolsó évtizedben erőteljesen fokozódott a nemzetiesítő nyomás intenzitása. Azzal, hogy szigorú minimumkövetelményeket kényszerítettek az egyházi iskolákra, és olyan támogatásokat kínáltak, amelyeknek az aránytalanul szegény román körzetek nehezen tudtak ellenállni, az államnak sikerült részben aláásnia a román egyházi alapú iskolarendszer autonómiáját (a sokkal gazdagabb szász iskolarendszerét azonban nem). Azoknak a román tanulóknak az aránya, akik állami elemi

²⁶ Lásd 3. térkép.

²⁷ A fejezet hátralévő részében az erdélyi nemzeti kérdés magyar–román dimenziójára koncentrálnunk, és a szászokat (és más németeket) csak futólag említjük. A szászokról a dualista korszakban lásd Göllner (szerk.): *Die Siebenbürger Sachsen*.

²⁸ Kitűnő mű a soknemzetiségű Magyarország iskolarendszeréről a dualizmus korában S. Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn*, amely összehasonlító szemszögből vizsgálja a románok, szászok és szlovákok tapasztalatait Magyarországon modernizáló és nemzetiesítő iskolarendszerében. Angolul lásd Köpeczi: *History*, 587–590., 601–602., 615–616., 625.; Bíró: *The Nationalities Problem*, 189–238.; Hitchins: *A Nation Affirmed*, 197–220. Az oktatásról és a nemzeti kérdéssel összehasonlító perspektívában lásd Tomiak és Kazamias: „Introduction”; Eriksen és mások: „Governments and the Education of Non-Dominant Ethnic Groups”. Franciaországról lásd Weber: *Peasants into Frenchmen*, 18. fejezet.

²⁹ Tény, hogy a magyar nyelv oktatása nem jelentette, hogy minden tantárgyat magyarul kellett volna oktatni; ugyanakkor a magyar nyelv oktatása a románok körében csak korlátozott sikerrel járt. Lásd Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration*, 229–234.

iskolába jártak, 15-ről 25 százalékra nőtt.³⁰ És kétszer annyi román diák választott magyar vagy német nyelvű középiskolát, mint román nyelvűt közvetlenül a háború előtt.³¹

A kiegyezés utáni Magyarország más szempontokból is nemzetiesítő állam volt, és megteremtette a mintát, amelyet Románia is a magáévá tett a háború után.³² A bonyolult választási rendszer súlyosan korlátozta a választójogot, és előnyben részesítette a városiasabb, művelt és birtokos magyarokat (és németeket) a románokkal szemben. A századforduló körüli törvényhozás előírta, hogy a hivatalos iratokban és a nyilvános feliratokon csak a helyiségnevek magyar változatát szabad használni. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) mint civil szervezet, amit azonban anyagilag a vármegyei kormányzatok támogattak, azt a célt tűzte maga elé, hogy ápolja a magyar kultúrát és nyelvet a szórványmagyság körében, „visszamágyarosítsa” a korábban állítólag elrománosodott településeket, s ezáltal kapcsolja egybe a székelyföldi magyarok egybefüggő tömegét „az Alföld nagy magyar néptengerével”. Alapító felhívásában ott állt, hogy a románok ezentúl ne csupán „magyarul értsenek, de velünk együtt magyarul is érezzenek”.³³ A magyarosító programot így foglalta össze egy korabeli publicista: „Egységes és oszthatatlan állam, egységes és oszthatatlan nemzet: ez az a kategorikus parancs, amelynek minden reformunk alá van rendelve”.³⁴

Az erdélyieknek azonban ez nem volt az ínyére. Ezt a régiót három nagyobb nyelve és öt nagyobb vallása (plusz még kettő a maga számos hívével) Európa egyik legheterogénebb régiójává tette, és a fél évszázadnyi magyar uralom nemigen csökkentette ezt a heterogenitást. Ha a népszámlálás elismerten nyers eszközét tekintjük mércének, akkor az erőteljesen nemzetiesítő rendszer nettó eredményessége minimális volt.³⁵ Míg a fran-

³⁰ Hitchins: *A Nation Affirmed*, 218.

³¹ Köpeczi: *History*, 590.

³² Uo. 600–610., 624.

³³ Bár ez a szövetség valójában csak meglehetősen szerény eredményeket tudott felmutatni, a programja – és különösen a támogatására felhasznált közpénz – elkeseredett tiltakozást váltott ki a román és a szász értelmiségből (Köpeczi: *History*, 607–608.).

³⁴ Köpeczi: *History*, 602.

³⁵ A népszámlálás a nyelvet firtatta, nem közvetlenül a nemzetiséget. A kérdések a monarchia két részében eltértek egymástól: Ausztria az *Umgangssprache*, azaz a mindennapi érintkezés nyelve, Magyarország viszont az anyanyelv iránt érdeklődött. Ezt azonban nem szó szerint értelmezték, mint a családban elsőként elsajátított nyelvet, hanem azt a nyelvet értették alatta, amit a kérdezt a legkönnyebben használt. Ez az utóbbi leginkább a szubjektív nemzetiséget közelítette meg (lásd Brix: *Die Umgangssprache im Altösterreich*, 14., 428.). A kiegyezéskor a népesség román anyanyelvű része (1880-ban, az első modern népszámlálás idején 57 százalék) majdnem a kétszerese volt a magyar anyanyelvűeknek (30 százalék, plusz további 10 százalék német nyelvű). Három évtizeddel később, az utolsó háború előtti népszámlálás csak minimális eltérést mutatott: a magyar nyelven beszélők

cia állam világraszóló sikerrel faragott nem franciául beszélő parasztokból franciákat, addig a magyar állam látványos kudarcot vallott abbéli igyekezetében, hogy a románul beszélő parasztokból magyarokat faragjon. Sőt, az oktatás kiterjesztésére és modernizálására irányuló erőfeszítései nyomán jóval nagyobb sikerrel faragott belőlük nemzetileg tudatos románokat.³⁶

Mi magyarázza hát a nemzeti homogenizáció csekély eredményességét?³⁷ Először is az asszimiláció szinte kizárólag a városokra korlátozódott; csakhogy az erdélyi lakosságon belül a városok súlya minimális maradt: a városlakók a népesség alig 13 százalékát tették ki 1910-ben. A városi lakosság magyarul beszélő része 49-ről 59 százalékra nőtt e korszak folyamán, de még ez a nyereség is főként a németül beszélők és a zsidók azonosság-váltásait tükrözte; a városi lakosság románul beszélő része szilárdan megmaradt valamivel egynegyed alatt.³⁸ Az erdélyi lakosságon belül, amely még 1910-ben is túlnyomóan falusi volt, a románok még falusibbak voltak, vagyis kívül estek a városi olvasztótégely hatósugarán. A románok 86 százaléka még 1910-ben is a mezőgazdaságból élt.³⁹

Másodszor: az erős vallási intézmények korlátozták az asszimilációt. A felekezetek közti vegyes házasság kivételes maradt, még azonos etnikai csoporton belül is; mindössze 10 százalékát tette ki az összes házasságnak, s ezek többsége is egy etnikumon belüli volt.⁴⁰ Az, hogy a román anyanyelvűek két egyértelműen nemzeti – és nacionalista – egyházba tömörültek, amelyek erős elkötelezettséggel ellenálltak a magyarosító intézkedéseknek, szilárd gátat szabott az asszimilációnak. Ehhez képest az asszimiláció lényegesen jobban haladt a szlovák nyelvű lakosság körében, pontosan

részaránya 34 százalékra nőtt, míg a román nyelvűeké 55 százalékra csökkent (és a németeké 9 százalékra). Nyelv és felekezet szerinti statisztikákhoz lásd Köpeczi: *History*, 561., 563. „Hungarians in Transylvania” című tanulmányában Varga Árpád demográfus az asszimilációs magyar nyereséget mintegy 80 000 főre becsüli, amelyből csupán 32 000 volt román nyelvű; ez megfelel a történész Katus László becslésének is. Lásd Hanák: „Polgárosodás és asszimiláció”, 515. n5. Az asszimiláció tágabb problematikájáról a dualisztikus Magyarországon, amely elsősorban a németül beszélőket érintette (de nem az erdélyi szászokat, akiket megvédett a saját egyházuk és autonóm iskolarendszerük), továbbá a szlovákokat és a zsidókat, lásd (Hanák mellett) Karády: „Egyenlőtlen elmagyarosodás”; Puttkamer: „Mehrsprachigkeit und Sprachenzwang”.

³⁶ E. Weber: *Peasants into Frenchmen*; Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration*, 167–168., 451.

³⁷ A jegyzetben idézett művek mellett (fent) lásd Köpeczi: *History*, 564 (vagy nagyobb részletességgel: Köpeczi és mások [szerk.]: *Erdély története*, III, 1574–1578.); Hitchins: *Rumania 1866–1947*, 222–223.

³⁸ Macartney: *Hungary and Her Successors*, 265.

³⁹ Hitchins: *Rumania 1866–1947*, 223. ; Katus: „Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage”, 204.

⁴⁰ Köpeczi: *History*, 560.

azért, mert a szlovákok többsége katolikus volt, s így nem volt „saját” egyháza.⁴¹

Harmadszor, és éles ellentétben a francia példával, az állam befolyása az elemi iskolai oktatásra korlátozott volt, bár a háborút megelőző utolsó évtizedben erősödött. Az iskolák 1867-ben teljesen az egyházak kezében voltak, és nagymértékben ott maradtak még 50 év múltán is. A legtöbb román anyanyelvű gyerek továbbra is egyházi iskolában tanult, ahol az oktatás nyelve a román volt. És noha ezektől az iskoláktól is megkivánták, hogy tanítsanak magyart, az eredmények szerények voltak: a román nyelvűek között ugyan 1880 és 1910 között megkétszereződött azoknak a száma, akik saját bevallásuk szerint tudtak magyarul, de ezzel is 6 százalékról 13 százalékra nőtt csupán.⁴² Általánosabban nézve, az állami infrastruktúra még viszonylag gyenge volt; azok a kommunikációs, közlekedési, és adminisztratív struktúrák, amelyek Franciaországban elősegítették az integrációt és az asszimilációt, Magyarországon sokkal kevésbé voltak fejlettek.

Az asszimilációs kényszerek nem egyszerűen hatástalanok voltak, hanem egyenesen az ellenkező hatást érték el, etnopolitikai mozgósításra, intézményépítésre és szolidaritásra ösztönözték az erdélyi románokat, és még inkább elidegenítették a román értelmiséget. Bár a dualisztikus Magyarországon a nemzeti szemléletű erdélyi románok szemében Románia volt a *Țara*, az anyaország, a román nemzeti mozgalom kezdetben nem volt elszakadáspárti vagy irredenta.⁴³ Ehelyett a román nacionalisták autonómiát követeltek Erdélynek, mint történelmi egységnek vagy a románok

⁴¹ Ehhez hasonlóan a németek közül a bánáti és szatmári katolikus „svábok” sokkal hajlamosabbak voltak az asszimilációra, mint a lutheránus szászok. A külön nemzeti egyházak jelentőségéről, mint a románok és szászok asszimilációval szembeni bástyáiról lásd Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration*; összefoglaló megállapítást tesz a 451. oldalon.

⁴² Hitchins: *Rumania 1866–1947*, 223. A magyartanításról lásd különösen Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration*, 3. fejezet. Puttkamer azt is mondja, hogy a viszonylag laza magyar felügyelet lehetővé tette a román elemi iskoláknak, hogy olyan tankönyvekből tanítsanak, amelyek a dákoromán kontinuitás tanát hirdették, és hogy a román középiskolákban, ahol csak magyarból fordított tankönyveket engedélyeztek, a tanároknak ennek ellenére sikerült nem hivatalosan előadniuk ezt a történelmi nézetet (uo. 349–363.); ugyanerről a kérdésről lásd még Livezianu: *Cultural Politics*, 144. Hasonló „rejtett tananyag” volt jellemző a magyar iskolákra a román uralom alatt.

⁴³ A dualizmus alatti román nemzeti mozgalomról a legjobb angol nyelvű összefoglaló: Hitchins: *A Nation Affirmed*. A legfontosabb törésvonal a mozgalmon belül a „passzívisták” és az „aktivisták” között húzódott. Az előbbieket elutasították, az utóbbiak bátorították a dualista Magyarország politikai életében való részvételt (uo. 4. fejezet; a későbbi, aktivista fázisról lásd Mándruț: *Miscarea națională*). A román nemzeti mozgalom gazdasági dimenziójáról lásd Barna: „The Idea of Independent Romanian National Economy”; Hitchins: *A Nation Affirmed*, 6. fejezet és Hunyadi, „Economic Nationalism in Transylvania” (ez utóbbi a szász példákkal is foglalkozik).

etnonemzeti közösségének Magyarországon, de legalábbis a Habsburg Birodalmon belül.⁴⁴ A dualisztikus korszak legnagyobb részében a Magyarországtól való elszakadás és a Romániával való egyesülés aligha volt elképzelhető, pláne kívánatos.⁴⁵ (Amennyiben egyáltalán elképzeltek valamiféle uniót Romániával, akkor valami olyasmire gondoltak, ami egy kiterjesztett és konföderációs elvek alapján átszervezett birodalmon belül jön létre.) Mégis, amikor a birodalom összeomlott, a román nacionalista vezetők, akiket elidegenített Magyarországtól annak hajthatatlan magatartása, nem haboztak a Romániával való uniót választani. Ezért jelentős felelősség terheli Magyarország kontraproduktív nemzetesítő gyakorlatát, illetve annak örökségét.⁴⁶

NEMZETIESÍTÉS – FORDÍTOTT IRÁNYBAN

A Központi Hatalmak veresége 1918 őszén magával hozta az Osztrák–Magyar Monarchia és magyar állam összeomlását. Október végén kikiáltották a csehszlovák és a jugoszláv államot, Magyarország pedig november 1-én deklarálta függetlenségét. A nemzetiségi ügyekért felelős miniszterként Jászi Oszkár tett még egy végső kísérletet Magyarország területi integritásának megőrzésére azzal, hogy kanton típusú nemzetiségi autonómia-rendszert javasolt.⁴⁷ Jászi terve messzemenő önállóságot nyújtott volna

⁴⁴ Az autonómia különböző felfogásairól, illetve tizenkilencedik század végi váltásáról az „autonómiát Erdélynek” követelésről az „autonómiát a románoknak” követelésre a román nacionalisták körében, lásd Hitchins: *A Nation Affirmed*, 9. fejezet. Az utóbbi inkább összhangban volt az uralkodó etnikulturális nemzetiségfelfogásokkal, és az az előnye is megvolt, hogy felölelte Magyarország sok román polgárát, akik nem a szigorúan vett Erdélyben éltek, hanem a szomszédos régiókban.

⁴⁵ A Románia és az erdélyi román nemzeti mozgalom közti határon átnyúló kapcsolatokról lásd Hitchins: *Rumania 1866–1947*, 212–t; uő: *A Nation Affirmed*, 8. fejezet; Mándruț: *Mișcarea națională*, 125–129.; Köpeczi: *History*, 616–621. A román állam anyagilag támogatja az erdélyi román iskolákat, de nemigen kívánt politikailag beavatkozni az erdélyi nemzetiségi kérdésbe. A hivatalos állami politikai szférán kívül voltak olyan törekvések (ezt példázza az egész románság nyelvi és kulturális egyesítését célzó Liga Culturală megalapítása 1891-ben), amely az erdélyi és romániai románok közti kapcsolatokat ápolta. Voltak értelmiségiek és politikai személyiségek is Romániában, akik hirdették, hogy Erdélynek politikailag egyesülnie kell Romániával. Ezt azonban az erdélyi román nemzeti mozgalom nem sok vezetője találta vonzóknak, egészen a dualisztikus korszak legvégéig; az eszme csak akkor vált elképzelhető valósággá, amikor az első világháború végén a birodalom összeomlott. Az erdélyi román nacionalisták változó álláspontjáról a Monarchia utolsó 15 évében lásd Haslinger: *Arad*, 2. fejezet.

⁴⁶ Lásd Jászi: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*.

⁴⁷ Szociológusként és közéleti szereplőként Jászi azon kevesek egyike volt, akik bírálták a magyar állam magyarosító politikáját a háború előtt. A nemzetállamok kialakulásáról írt széles körű tanulmányában úgy érvelt, hogy az erőszakot asszimilációs kísérletek törvényszerűen visszafelé sülnek el, és inkább akadályozzák, semmint elősegítik a

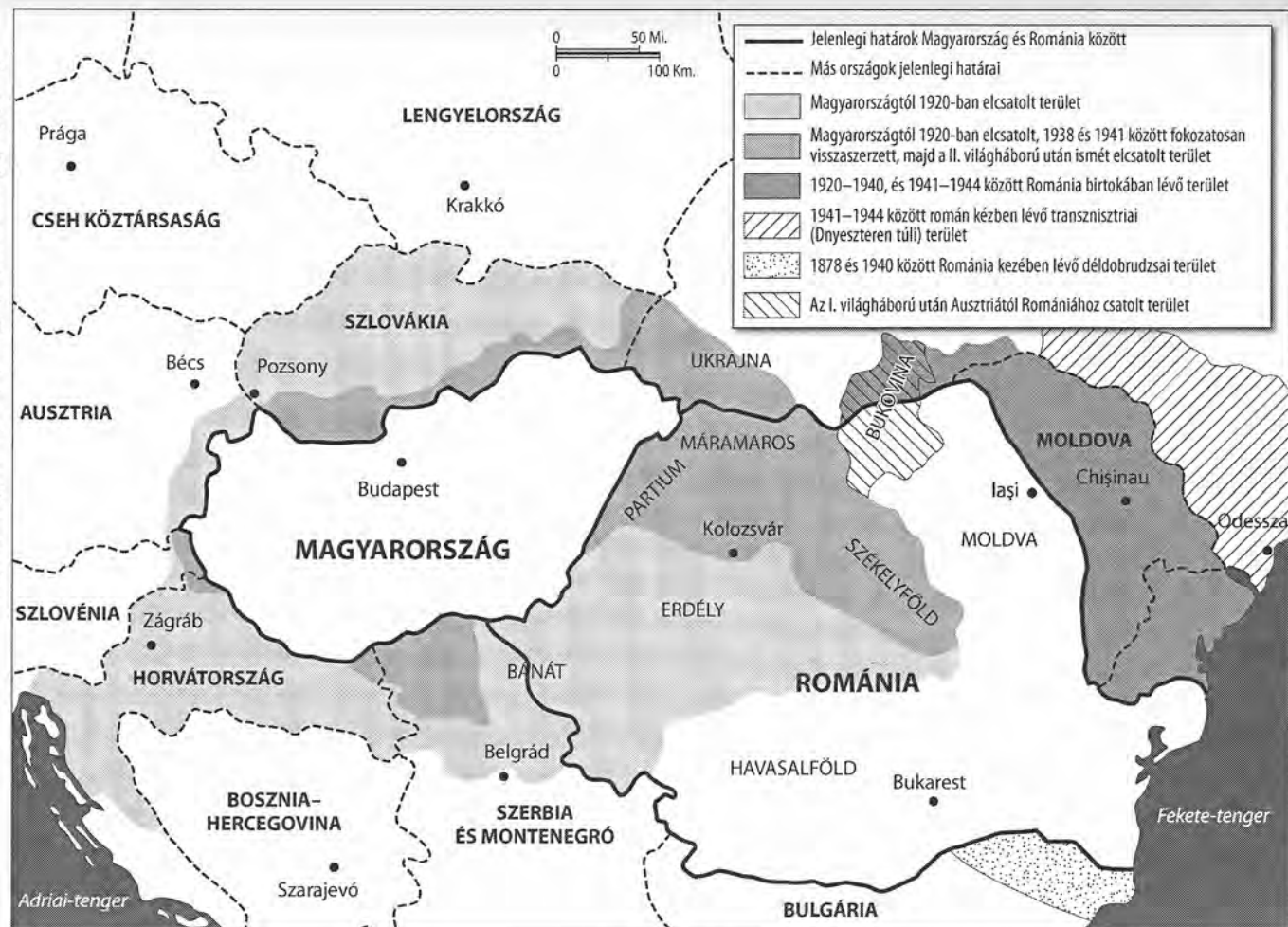
az erdélyi román és más kisebbségeknek, miközben biztosította volna a székely régióbeli és kolozsvári magyarok autonómiáját is.⁴⁸ De ez már túl kevés volt, túl későn. A román nacionalista vezetők vagy százezer támogatójukat vonultatták fel egy tömeggyűlésre Gyulafehérváron, amely december 1-jével kimondta az egyesülést Romániával, és január 22-re a román hadsereg egész Erdélyt megszállta. Ez az erdélyi magyar uralom *de facto* végét jelentette, bár a szuverenitás átruházását csak a Trianoni Egyezmény formalizálta 1920 júniusában (20. térkép).⁴⁹

Nagy-Románia nemzetiesítő politikája és gyakorlata, akárcsak a dualista Magyarországé, arra irányult, hogy központosított, egységes, kulturálisan homogén nemzetállamot hozzon létre. A két nemzetiesítés azonban élesen különbözött a legközelebbi célok, és az eszközök tekintetében. A magyar uralom alatt a „magnemzet” számszerűen gyenge volt (kivéve a városokat), de gazdaságilag, politikailag és kulturálisan domináns; a nemzetiesítő politika ezért arra törekedett, hogy asszimiláció révén erősítse a magnemzet etnodemográfiai alapját. Az új román állam pontosan az ellenkező helyzettel találta szemben magát: a magnemzet demográfiailag domináns volt, viszont gazdaságilag, politikailag és kulturálisan gyenge. Így a nemzetiesítő politika elsősorban a magnemzet gazdasági, politikai és kulturális pozíciójának az erősítésére törekedett, nem pedig a nem román lakosság asszimilációjára. Adva Románia demográfiai túlsúlyát, az asszimiláció sokkal kevésbé volt sürgető, mint korábban Magyarország számára. A „renacionalizáció” csak azokat célozta meg, akikről úgy vélték, hogy a magyar uralom alatt „denacionalizálódtak”.

„természetes” asszimiláció folyamatát. (*A nemzetállamok kialakulása*, 231.; lásd még Haslinger, *Arad*, 56–62.) Jászi munkájának egy rövid részletét, amelyben bírálja a magyar állam magyarosító politikáját, mint ami illúzió alapszik, angolul közli Sugar (szerk.): *Eastern European Nationalism*, 205–207.; itt Jászi felteszi a szónoki kérdést: „Ki olyan naiv vagy ostoba, hogy azt higgye, 9 millió magyar képes asszimilálni az ország másik felét?”

⁴⁸ Erről és a románokkal kapcsolatos magyar nemzetiségi politika tágabb összefüggéseiről a Monarchia utolsó két évtizedében lásd Haslinger: *Arad*; Jászi javaslatának részleteit lásd 126.

⁴⁹ Köpeczi: *History*, 652. skkf. „Erdély” új, szélesebb értelmet nyert az első világháború után; innentől kezdve nemcsak a történelmi Erdélyt értették alatta, hanem minden más területet is, amelyet Magyarországtól Romániához csatoltak. Ez magába foglalta a Bánát egy részét nyugaton a szerb határ mentén, a Crișana körzetet (amelyet Partium néven is ismernek) északnyugaton a magyar határ mentén, és északon Máramarost, amely ma Ukrajna. Erdély mellett (ebben a tágabb értelemben) a háború utáni megállapodással Románia megszerezte Bukovinát és Besszarábiát is. Nagy-Románia, amely így jött létre, területileg kétszer akkora és kétszer olyan népes volt, mint a háború előtti Románia. Heterogénebb is lett: az 1930-as népszámlálás szerint a lakosság 28 százalékát különböző etnonemzeti és etnovallási kisebbségek tették ki, ami több mint háromszorosa volt a háború előtti arálynak. Lásd Livezeanu: *Cultural Politics*, 8–10., 130. A románosító politikáról Bukovinában és Besszarábiában lásd uo.: 2–3. fejezet; az utóbírói lásd még Petrescu: „Contrasting/Conflicting Identities”.



Az I. világháború után a nemzeti kérdés gazdasági dimenziója egész Kelet-Közép-Európában kulcsfontosságúvá vált.⁵⁰ Ez részben a liberalizmus folytatódó erózióját tükrözte, amely már a tizenkilencedik század második felében tapasztalható volt, és a gazdasági ügyekbe való állami beavatkozás fokozódását jelentette. Még közvetlenebbül tükrözte az utódállamok elitjeinek azon elhatározását, hogy az államhatalom frissen megszerzett eszközeinek segítségével előmozdítsa az államot „birtokló” nemzeti érdeket. Ezt legelsőképpen a földreform révén tették. A régió nagy részén vidéken viszonylag tisztán egybeestek az etnonemzeti választóvonalak a társadalmi-gazdaságiakkal – vagyis etnikailag „idegen” földbirtokosok néztek farkasszemet a nemzeti parasztsággal – ami politikailag szinte ellenállhatatlanná tette a földreformot, túl a számottevő gazdasági és erkölcsi érveken, amelyek amúgy is mellette szóltak.⁵¹ Ez volt a helyzet Erdélyben, ahol a nagybirtokosok szinte kivétel nélkül magyarok voltak, míg azok, akiknek a földet osztották, legnagyobb részt – bár nem kizárólag – románok.⁵²

Ugyanilyen fontos, de nehezebb feladat volt az „idegen” városok és nagyobb települések nemzetiesítése, amelyeket demográfiailag, gazdaságilag, kulturálisan és politikailag magyarok, németek és zsidók uraltak.⁵³ Mint Kelet-Európa más, történelmileg alávetett nemzeteinek, az erdélyi románságnak is egyoldalú volt a társadalmi és gazdasági szerkezete. Népessége túlnyomóan paraszti volt, amelyből nem csak a földbirtokos elit hiányzott, de a városi diplomás, közigazgatási, kereskedelmi, műszaki, sőt, még a kézműves réteg is.⁵⁴ (Az a városi elitréteg, amely az erdélyi román nemzeti mozgalom élén állt, az értelmiségre korlátozódott, amely javarészt a papokból, tanárokból és újságírókból tevődött össze.)⁵⁵ Számos román

⁵⁰ A kérdés áttekintését lásd Jaworski: „Nationalismus und Ökonomie”; Seraphim: „Wirtschaftliche Nationalitätenkämpfe in Ostmitteleuropa” a jelen helyzetről ad beszámolót.

⁵¹ Rothschild: *East Central Europe*, 12–13.

⁵² Az erdélyi földreformról lásd Macartney: *Hungary and Her Successors*, 316. skk. Mint Macartney említi, a földreformot jóval levesebb buzgalommal hajtották végre a régi Román Királyság területén, ahol a földbirtokosok és a parasztok egyaránt románok volt, és ahol éppen ezért etnopolitikai szempontból a földreform nulla végösszegű játszma volt. A földreform a „magyar” egyházakat is meggyengítette: 85 százalékát elvesztették a földbirtokaiknak, amelyek jövedelméből oktatási és jótékonyági tevékenységüket finanszírozták (Szász: „Vom Staatsvolk zur Minderheit”, 94.; Biró: *The Nationalities Problem*, 379–402., 473–479.).

⁵³ Kiváló beszámolót ad erről a nemzetiesítő projektről Livezeanu: *Cultural Politics*, 10–11., 154–155., 170. skk.

⁵⁴ Még Románia más részein is, ahol létezett román földbirtokosi és közigazgatási réteg, a városi gazdaság nemzetiesítése (amelyben kulcsszerepet töltöttek be a zsidók) és a „korszerű” román középosztály megteremtése fontos nacionalista célkitűzés volt.

⁵⁵ Livezeanu: *Cultural Politics*, 153., 298. említi, hogy ennek a vékony városi rétegnek a legtöbb tagja kisebb városokban élt, és kulturális „láthatóságukat” tovább csökkentette, hogy vagy „gettósodtak”, „hivatásos románként” éltek és dolgoztak román közösségekben és intézményekben, vagy pedig ki voltak téve az elmagyarosodásnak.

értelmiségi problematikusnak látta ezt a „hiányos” társadalmi szerkezetet. Az egyik jellemző diagnózis szerint:

„Országunknak, amelyben mi [románok] birtokoljuk mind a történelmi jogokat, mind azokat a jogokat, amelyek abból származnak, hogy alkotói és létrehozói vagyunk az Államnak [és amelyben], mi alkotjuk az abszolút többséget [...] túlnyomórészt román vidéki népességéhez képest olyan városi lakossága van, amely nagyrészt más nemzetiségekhez tartozik; kereskedelmét, iparát, és bankjainak jelentős részét – tehát a gazdagság fő forrásait – ezek a nem román lakosok tartják kézben. Így tehát aránytalanság [áll fenn] város és vidék között. Ez abnormális, természetellenes helyzet, mert a román uralkodók és a román falusi lakosság közé egy nagyrészt nem román polgárság ékelődik be.”⁵⁶

Ezt helyrehozandó, a román nacionalisták egy román városi középosztály megteremtésére törekedtek, hogy ennek révén „meghódítsák” vagy „gyarmatosítsák” a városokat, és azok kulturális, gazdasági és közigazgatási intézményeit.⁵⁷

A legközvetlenebb eszközök ehhez az államapparátus ellenőrzése alatt álltak. 1918 előtt a közigazgatás teljes egészében magyar volt, még megyei és helyi szinten a román többségű körzetekben is.⁵⁸ A hatalomváltáskor számos magyar közhivatalnok Magyarországra menekült; mások elvesztették a pozíciójukat, mert nem voltak hajlandók alávetni magukat a „hűségeskünek”, amelyet a román állam követelt.⁵⁹ Adva az állami szektor súlyát a gazdaságban, az állami alkalmazottak „nemzetiesítése” – amely jóval túlment az önmagában vett közszférán – jelentős gazdasági, demográfiai és politikai következményekkel is járt. Az újonnan románosított

⁵⁶ Bratu: *Politica națională față de minorități*, 23. A passzust Livezeanu: *Cultural Politics*, 1., mottóként használja; angolra magunk fordítottuk (a magyar fordítás az utóbbiból való – *a ford.*) Maga Traian Bratu, a két háború közti időszak egyik vezető értelmiségije és közéleti alakja, a nemzeti a kérdésben mérsékelt álláspontot foglalt el, és az antiszemita szélsőjobboldal kemény bírálója volt; az 1930-as években nacionalista fiatalok merényletet kíséreltek meg ellene (uo. 14., 264., 274.). A „hiányos társadalmi szerkezetről”, mint az európai „kis nemzetek” nacionalista mozgalmainak központi problémájáról lásd Hroch: *Social Preconditions of National Revival*, 8–9. magyarul ötöle: *A nemzeti mozgalmától a nemzet teljes kifejlődéséig*.

⁵⁷ A hódító gyarmatosítás nyelvről lásd Suciu: „Clasele sociale ale românilor din Ardeal”; Livezeanu: *Cultural Politics*, 170., 184.

⁵⁸ 1910-ben az állami alkalmazottaknak kevesebb mint 0, 3 százaléka volt román származású, miközben Magyarország lakosságának 16 százalékát románok tették ki. Még Erdélyben is, ahol a románok aránya 55 százalékos volt, az állami hivatalnokoknak csak 5, 4 százaléka, a megyei városi hivatalnokok 7, 4 százaléka és a falusi jegyzők 21 százaléka volt román. Lásd Mócsy: *The Effects of World War I*, 48.

⁵⁹ Uo. 1–3. fejezet.

középfokú és afölötti oktatással együtt segített megteremteni egy új román középosztályt, és ennek tagjait az Erdélyi városokba vonzotta. A gazdaság románosítására irányuló törekvéseket segítette a megkülönböztetés a hitelhez és az állami megrendelésekhez való hozzáférés terén és a diszkriminatív adózási gyakorlat.⁶⁰

Hosszabb távon a románok mobilitása számára az oktatási rendszer volt a kulcstényező. Hiszen csak az oktatás révén lehetett elérni, hogy a román parasztok gyermekei megkapják azt az iskoláztatást, amely alkalmassá teszi őket a városi gazdaságban való elhelyezkedésre, és arra készíti őket, hogy a városokba költözzenek. A képzett román közigazgatási személyzet hiánya még az állami szektorban is lehetővé tette számos magyar számára – főleg az adminisztráció alacsonyabb szintjein – hogy legalább néhány évig megőrizze pozícióját.⁶¹ Az oktatási rendszer nemzetiesítése ezért elsőséget kapott. 1918 előtt az állami igazgatás alatt álló közép- és felsőfokú oktatási intézmények nyelve, beleértve a kereskedelmi és szakmai iskolákat, kizárólag magyar volt; most kizárólagosan román lett. A magyarok, akik korábban nagymértékben felülreprezentáltak voltak az állami középfokú és felsőoktatási intézményekben, most jelentősen alulreprezentáltakká lettek.⁶² A magyar felekezeti iskolák sorvadásnak indultak; sokat bezárattott az állam, míg azoknak, amelyek fennmaradtak, jelentkezősök csökkenő számával kellett szembenézniük, részben azért, mert a diákok nehezen tudták letenni a kötelező román nyelvű felvételi vizsgát.⁶³ Az 1930-as évek elejére már érezhetővé váltak az oktatás nemzetiesítésének eredményei a városi gazdaságban és közéletben, amikor egy olyan új román diáknemzedék keresett pozíciókat magának, amelyet az új román iskolarendszer nevelt ki, ahol egy radikálisabb és harciasabb nacionalista retorikát tett magáévá, és tette mindezt a súlyos gazdasági válság körülményei között.⁶⁴ Ekkor a magyarokat szigorú nyelvvizsgák segítségével kezdték kiszorítani a közigazgatásból, és a magáncégek is erős nyomás nehezedett, hogy növeljék a román alkalmazottak részarányát.⁶⁵

⁶⁰ Macartney: *Hungary and Her Successors*, 320., 322. skk; Ammende (szerk.): *Die Nationalitäten in den Staaten Europas*, 399–412. Nemcsak a kisebbségek érzékeltek a diszkriminációt ezeken a területeken; sok erdélyi román is úgy vélte, hátrányban van a királyságbeli románokkal szemben. A regionális feszültségekről általánosabban, különösen az oktatás területén, lásd Livezeanu: *Cultural Politics*, 161. skk.

⁶¹ Macartney: *Hungary and Her Successors*, 294. 1924-ben bevezették a kötelező nyelvvizsgát, de nem alkalmazták szigorúan; amint azt egy korabeli beszámolóból megtudhatjuk, még az 1920-as évek vége felé is töltöttek be helyi közigazgatási tisztségeket olyanok, akik egy árva szót sem beszéltek románul (Tomescu: „Administrația în Ardeal”, 752–753.).

⁶² Biró: *The Nationalities Problem*, 557., 581.

⁶³ Uo. 549–569.

⁶⁴ Macartney: *Hungary and Her Successors*, 293–296.; Livezeanu: *Cultural Politics*, 235–243.

⁶⁵ Macartney: *Hungary and Her Successors*, 325. skk; Biró: *The Nationalities Problem*, 413–414.

Az alapfokú oktatás területén a nemzetiesítés az ismerős mintát követte. A román állam átvette az egész magyar állami iskolahálózatot. A magyar nyelvű körzetekben az elemi iskolákban az oktatás nyelve kezdetben magyar volt, majd ezek egyre inkább román nyelvű – és románosító – iskolákként kezdtek működni. A kisebbségi nyelvű felekezeti iskolákat engedték tovább működni (míg az összes román felekezeti iskola állami kézbe került). Ám pontosan ugyanúgy, ahogy az első világháború előtt a magyar állam a legkülönbébb módokon rátelepedett a román nyelvű egyházi iskolákra, most a román állam telepedett rá a magyar nyelvű felekezeti iskolákra. Kötelezővé tették a román nyelv tanítását (és hogy románul tanítsák Románia történelmét és földrajzát), csökkentették a forrásait azzal, hogy kisajátították az egyházi földeket és visszatartották a támogatásokat; nyomást gyakoroltak a tanulókra, hogy járjanak állami iskolába, különböző ürügyeket találtak az iskolák bezárásához, és megakadályozták, hogy „azon román származású személyek, akik elvesztették az anyanyelvüket” (vagyis azok, akiket nevük vagy vallási hovatartozásuk alapján a magyar uralom alatt „elmagyarosított” románoknak ítélték) magyar iskolába járhassanak.⁶⁶ A túlnyomóan magyar nyelvű székely területen külön erőfeszítéseket tettek arra, hogy „renacionalizálják” a sok „rejtett” román, akiket – úgy vélték – fokozatosan elmagyarosítottak a tizenharmadik században. Számos román iskolát alapítottak szerte a székely régióban, és a magyar felekezeti iskolák száma itt erősebben esett, mint mássutt.⁶⁷

A magyarok reakciója a fennhatóság változására és az azt követő nemzetiesítő erőfeszítésekre összetett volt.⁶⁸ A domináns, államalkotó nem-

⁶⁶ Emellett a zsidókat (akiknek Erdélyben túlnyomó többségükben magyar volt az anyanyelve) eltiltották attól, hogy magyar középiskolába járhassanak, és hogy a magyart használják oktatási nyelvként a zsidó iskolákban (Löwy: *A téglagyártól a tehervonatig*, 343.). Elgondolkodtató tanulmányt olvashatunk azokról a küzdelmekről, amelyek arra irányultak Csehországban a huszadik század első felében, hogy a gyerekeket a cseh vagy a német nemzet „tulajdonának” minősítsék, s így jogosultnak arra, hogy cseh vagy német iskolába járjanak, lásd Zahra: „Reclaiming Children for the Nation”.

⁶⁷ Az iskolákról lásd Livezeanu: *Cultural Politics*, 4. fejezet, különösen 139–142., a korábban „denacionalizált” románok „renacionalizálására” tett erőfeszítésekről a székely régióban; és 179–180. a magyar felekezeti iskolákról. Magyar szemszögből Bíró: *The Nationalities Problem*, 506–546. ad részletes beszámolót a magyarok elemi iskolai oktatásától a két háború közti időszakban. Rövidebb beszámolók angolul: Köpeczi: *History*, 677–678. és Macartney: *Hungary and Her Successors*, 306–313.

⁶⁸ A kérdés összefoglalását lásd Szász: „Vom Staatsvolk zur Minderheit”; Bárdi „A romániai magyarság kisebbségi stratégiái”; tágabb vizsgálatát, amely foglalkozik a két háború közti Magyarországon az „erdélyi kérdéssel” kapcsolatos kormányzati és nemkormányzati szempontokkal és kezdeményezésekkel is, lásd uő: „Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére”. Fontos korábbi beszámoló Mikes: *Huszonkét év*. Nástasá és Salat (szerk.): *Maghiarii din România și etica minoritară* dokumentumgyűjteményt tartalmaz (románra fordítva), hozzá áttekintést a szerkesztőktől. A gazdasági szempontokhoz lásd

zetből alávett és – Románia egészéhez képest – csekély kisebbséggé válás mélységes megrázkódtatásként érte a magyarokat, ugyanúgy, mint terület-kétharmadának és lakossága háromötödének elvesztése az új magyar államot.⁶⁹ A magyarok hosszan tartó és hangsúlyos politikai, kulturális és civilizációs fensőbbbségtudata a románokhoz képest különösen megnehezítette ennek az átalakulásnak az elfogadását; kevés magyar volt hajlandó az új határokat véglegesnek tekinteni, bármelyik oldalán is élt annak.⁷⁰ A területi revízió volt a magyar külpolitika központi célja a két háború közötti években; az irredentizmus mélyen beépült a mindennapi élet szokásaiba és rítusaiba is.⁷¹ Erdélyben a nyílt revizionizmus természetesen lehetetlen volt, de nem kétséges, hogy az erdélyi magyarok többsége remélte, hogy a területi rendezést vissza lehet csinálni, de legalábbis helyesbíteni.⁷²

Míg azonban a magyarok egységesek voltak egy majdani revízió iránti reménységben, abban már megosztottak voltak, hogy milyen magatartást kell tanúsítani az új rezsimmel szemben. A fő választóvonal – felidézve az erdélyi románok hasonló alapú megosztottságát a dualisztikus korszakban – a passzív rezisztencia és a román közéletben való aktív részvétel hívei

Hunyadi: „Romániai magyar gazdaságpolitika 1918–1940”. Rövid angol nyelvű összefoglalók a két háború közötti Erdély kisebbségi pártjairól, lásd Illyés: *National Minorities in Romania*, 72. skk és Köpeczi: *History*, 680–683. A német és zsidó reakciók a nemzetiesítő román állam lépéseire hasonlóan összetettek voltak. A németekről lásd Roth: *Politische Strukturen und Strömungen*; rövidebb összefoglalók: Roth: „Zum Wandel der politischen Strukturen”; Möckel: „Kleinsächsisch oder Alldeutsch?”, különösen 141–144. és Reinert: „Zu den innenpolitischen Auseinandersetzungen”. A zsidókról a két háború közötti Romániában lásd Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe*, 4. fejezet.

⁶⁹ A két megrázkódtatás össze is kapcsolódott, mivel az Erdélyből és a többi elcsatolt területről érkező menekültek fontos magját adták Magyarországon a radikális jobboldali és revizionista politikának (lásd Mócsy: *The Effects of World War I*).

⁷⁰ A románokról alkotott magyar sztereotípiák történeti fejlődéséről lásd Mitu és Mitu: „Die Magyaren über die Rumänen”.

⁷¹ A két háború közötti magyarországi irredentizmusról mint társadalmi és politikai jelenségről, lásd Zeidler: „Irredentism in Everyday Life” (vagy egy részletesebb beszámoló: uő: *A magyar irredenta kultusz*). Zeidler hangsúlyozza a kormány és a jobboldali szervezetek szerepét annak a létrehozásában és fenntartásában, amit ő „az irredentizmus kultuszának” nevez, de szól e jelenség mély társadalmi támogatottságáról is. Feltárja, hogyan hatott rák az érzelmi töltésű irredenta témák, ikonok és szlogenek a közéletet egészét, és jelentős részben a magánéletet is, a napi kétszeri iskolai imától kezdve a tankönyveken, újságokon, mozifilmeken, utcanevéken és megemlékezéseken át a mindenütt jelenlévő ikonikus térképig, amely „Nagy-Magyarország” négy, feketével kitöltött, „elszakított” országrészét a ’csonka-haza’ fehér körvonalai köré csoportosítva ábrázolta” (az utóbbi példa forrása Barany: „Hungary”, 288.). Az erdélyi magyar szervezetek magyarországi támogatásáról a két háború közötti években lásd Bárdi: „A keleti akció”.

⁷² A „revizionizmus” kritikáját lásd Lengyel: „Rumänische Rechtfertigung und magyarischer ‚Revisionismus’”, amely vitatja a „revizionizmus” differencialatlan, szükségszerűen irredenta felfogását (69–70.)

között húzódott. Az utóbbi táborban az egyik legérdekesebb, noha csak egy szűk értelmiségi kört érintő, fejlemény az úgynevezett „transzilvánizmus” létrejötte volt. A magyarok, az irányzat elsődleges (de nem kizárólagos) támogatói számára ez azt jelentette, hogy egy megkülönböztetetten erdélyi vagy erdélyi magyar identitásra helyezik a hangsúlyt, az anyaországgal és a tágabb magyar kulturális nemzettel való, határon átnyúló azonosság rovására.⁷³

Ellentétben az erdélyi románokkal az első világháború előtt, az erdélyi magyarok a két háború között támogatást remélhettek, legalábbis elvben, a Népszövetség kisebbségvédelmi szerződéseitől. De akárcsak másutt a régióban, ez az eljárás nem volt különösebben hatékony. A magyarok hatástalannak látták, a románok pedig igazolhatatlanul beavatkozáznak.⁷⁴

Az 1930-as években egyre inkább a zsidók kerültek a nemzetiesítő retorika, politika és gyakorlat középpontjába. Az erdélyi zsidókat már az 1920-as években antiszemita diákok vezette zavargások rázták meg.⁷⁵ Ahogy ez másutt is történt a régióban, a zsidók felülreprezentáltsága az egyetemi hallgatók körében és azokban a városi értelmiségi foglalkozásokban, amelyekre a románok pályáztak, feltűnő és roppant sebezhető célpontokká tette őket egy olyan helyzetben, amelyben a felsőoktatás gyorsan bővült, minek következtében fokozódott a diplomások termelése.⁷⁶ Emellett az erdélyi zsidókat még ennél is inkább támadásnak tette ki, hogy a magyarokkal azonosították őket (való igaz, hogy az erdélyi zsidók többsége magyar nyelvű volt, és magyarnak tartotta magát az I. világháború előtt).⁷⁷ Az 1930-as évek a fasiszta Vasgárda-mozgalom felemelkedésének korszaka volt, amelynek két mentora, Octavian Goga és Alexandru Goga 1937–38-ban rövid életű ám hevesen antiszemita kormányt is vezetett hat hétig.

A román nemzetiesítő uralom kezdeti szakaszának öröksége vegyes volt. A régi magyar elit meggyengült, politikailag és gazdaságilag egyaránt, míg az államtól függő réteg nagy része a rezsimváltás után Magyarországra

⁷³ Meghatározó munka a transzilvánizmusról Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß*; rövidebb összefoglalás lásd Balogh: „Transzilvanizmus”. Az erdélyi identitással és a regionális autonómiával kapcsolatos jelenlegi vitákról lásd Andrescu és Molnár (szerk.): *Problema transilvană*; lásd még fejtegetésünket a 12. fejezetben.

⁷⁴ Lásd Zeidler: „A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók”.

⁷⁵ A húszas évek eleji diákmozgalomról és annak jelentőségéről a román szélsőjobboldal kialakulásában a két háború között lásd Livezeanu: *Cultural Politics*, 7. fejezet és Mendelsohn: *The Jews in East Central Europe*, 186–187. A kolozsvári diáktüntetésekéről és zavargásokról lásd 3. fejezet.

⁷⁶ Az oktatás gyors növekedéséről és ennek politikai következményeiről lásd Janos: „Modernization and Decay in a Historical Perspective”, 99–98.; 107. skk és Mendelsohn: *The Jews in East Central Europe*, 188–189.

⁷⁷ Lásd Mendelsohn: *The Jews in East Central Europe*, 186–187.

menekült. Új román elit emelkedett fel, amelyet a románosított és románosító oktatási rendszer tartott fenn. Nagymértékben erősödött a románok jelenléte a városokban és Erdély városi gazdaságában. Arányuk a városi népességben az 1910-es 18 százalékról 1930-ra 34 százalékra nőtt. Mégsem tűnt el azonban az éles különbség a túlnyomóan román vidék és a túlnyomóan magyar, német és zsidó városok között. A román nemzetiesítőket elkésérítette, hogy sok városban, köztük Kolozsváron, megmaradt a magyar nyelv uralma.⁷⁸ A „magyar” egyházak jelentős iskolahálózatot működtettek, és a magyar gyerekek többségét itt nevelték.⁷⁹ Hosszabb távon a nemzetiesítés kilátásai kedvezőek voltak, adva a románok jelentős demográfiai fölényét Erdélyben, mint egészben. Amíg azonban az ipari fejlődés és a városokba vándorlás szerény maradt, ahogy az a két háború közti időszakban jellemző volt, addig húsz év aligha lehetett elegendő a városok teljes nemzetiesítéséhez.⁸⁰

HÁBORÚ ÉS REZSIMVÁLTÁS

Az erdélyi román uralom első időszaka váratlanul ért véget 1940 augusztusának végén, amikor Hitler mint döntőbíró a szövetségesei közti területi vitában, arra kötelezte Romániát, hogy adja át Észak- és Kelet-Erdélyt Magyarországnak (6. térkép).⁸¹ A régió etnikailag bonyolultan összevegyült népessége miatt Erdélyt nem tudták – nem is lehetett – világos etnikai-nyelvi választóvonalak mentén felosztani. A Magyarországnak visszaadott terület magába foglalta Kolozsvárt és a magyar lakosságnak mintegy kétharmadát, de nagyszámú román nyelvű lakosságot is, amely a terület összlakosságának közel a felét tette ki.⁸² A bevonuló magyar erők számos atrocitást követtek el, beleértve azt a két faluban végrehajtott mészárlást,

⁷⁸ Amint azt a bukaresti Demográfiai Intézet igazgatója 1935-ben megállapította, a rengeteg plakát, szerte a közigazgatási körzetekben, amely arra buzdította az embereket, hogy „csak románul beszéljenek”, hatástalan volt; „mindenhol, de mindenhol – a vasútállomáson, a vonaton, a városházán, a prefektúrán, stb. – csak magyar szót hallani, néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve. Vessünk véget ennek a toleranciának! Ha minden közigazgatási körzetben mindenki románul beszélne, akkor észrevétlenül is megszoknák a nyelvünket, és akkor tényleg úgy is látszanánk, mintha a románok országa volnánk” (idézi: Livezianu: *Cultural Politics*, 142–143.).

⁷⁹ Köpeczi: *History*, 677. 1930–31ben a magyar gyerekek 58 százaléka járt egyházi elemi iskolába.

⁸⁰ 1930-ban Erdély lakosságának 83 százaléka még mindig falvakban élt. (Köpeczi: *History*, 670.).

⁸¹ Az ún. „második bécsi döntés” diplomáciai hátteréről lásd Hitchins: *Rumania 1866–1947*, 437–450. és Balogh: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben*.

⁸² A terület magába foglalta Kelet- és Észak-Erdélyt is, de az irodalomban általában „Észak-Erdélyként” hivatkoznak rá.

6. térkép. Erdély a huszadik századi Romániában



melynek több mint kétszáz román lakos esett áldozatul.⁸³ Hatalmas menekültáradat indult mindkét irányba: a román hatóságok regisztrációja szerint 200 ezer román menekült el a magyar uralom elől – köztük aránytalanul sokan voltak a köztisztviselők és az iskolázott, városi lakosság más tagjai – és ugyanakkor 100 ezer vagy több magyar menekült észak felé a román fennhatóság alatt maradt területről. Észak-Erdélyben megfordult a nemzetiesítő politika iránya az oktatásban és a kultúrában: újra létrehozták a magyar állami iskolákat, míg a román nyelvű oktatást és a román nyelvű sajtót korlátozták. A legtöbb román köztisztviselő elvesztette az állását, de jelentős számú román városi dolgozót is elbocsátottak.⁸⁴

Ugyanúgy, ahogyan az már a két háború közti időszakban is történt, a nemzeti kérdés szorosan összefonódott a „zsidókérdéssel”.⁸⁵ Az első világháború előtt, „a magyar-zsidó viszony aranykorában” a magyar nacionalizmus asszimilációpárti volt; a nyelvre összpontosított, nem a fajra. Csak a háború után lett disszimilacionista – az lett a fő gondja, miként húzzon választóvonalat az „igazi” magyarok és az elmagyarosodott zsidók között.⁸⁶ A háború előtti nacionalisták kulcsfontosságú szövetségest láttak a zsidókban, sőt Erdély és más etnikai határvidékek magyarosításának ügynökeit; ugyanakkor sok zsidó ténylegesen magyar hazafinak tekintette magát, sőt nacionalistának.⁸⁷ A háború után egy újfajta nacionalizmus jelentkeztetett, amely problémaként jelölte meg a zsidókat, sőt, „a” problémaként, nem

⁸³ Igen tendenciózus, de levéltári alapú beszámoló ezekről az atrocitásokról: Fătu és Mușat: *Horthyist-Fascist Terror in Northwestern Romania*. Újabb ennél: lásd Țurlea: *Ip și Trăzneia*; Pușcaș: *Transilvania și aranjamentele europene*; B. Balog: „A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén”. Az 1940–44-es korszak kollektív emlékééről lásd Mungiu-Pippidi: *Transilvania subiectivă*, 113–125. A trăzneai mészárlás élő emléke és a hivatalos megemlékezések közti kapcsolatról lásd Bucur: „Treznia”.

⁸⁴ Rövid angol nyelvű áttekintés: lásd Köpeczi: *History*, 684. skk.

⁸⁵ Erről az összefonódásról lásd Case: „The Holocaust and the Transylvanian Question”.

⁸⁶ Mendelsohn: *The Jews of East and Central Europe*, 95. Voltak „népi” antiszemita felhangolások ebben az időszakban is, a leghírhedtebb az 1880-as évekbeli vérvadás perrel összefüggő mozgalom volt, de az állam szilárdan filozsemita maradt. Az antiszemitizmus ezt követő fázisairól és formáiról lásd Karády: „Antisemitism in Twentieth-Century Hungary”.

⁸⁷ A magyar nyelvű zsidók segítségével a magyar anyanyelvűek, akik a lakosságnak csak 47 százalékát tették ki 1880-ban, 1900-ra csekély többségre tettek szert az államban. A zsidó asszimiláció sokat vitatott és bonyolult kérdésének szélesebb áttekintését a magyar történelemben, a politikai összefüggések és intellektuális fejlemények hangsúlyozásával lásd Barany: „Magyar Jew or: Jewish Magyar?”. A kérdés kifinomult társadalomtörténeti megközelítését lásd Karády: „Egyenlőtlen elmagyarosodás”; Karády felfogását az „asszimilációs társadalmi szerződésről” lásd rövidebben angolul: uő: „Religious Divisions”, 162. és uő: „Antisemitism in Twentieth-Century Hungary”, 75–56. A zsidókról mint magyar nacionalistákról a dualista korszakban, lásd Braham: *The Politics of Genocide*, 10–11.; Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary*, 117–118. A zsidó asszimiláció, magyar nacionalizmus és antiszemitizmus áttekintését a tizenkilencedik és huszadik században lásd Ranki: *The Politics of Inclusion and Exclusion*.

pedig – mint a tradicionális magyar nacionalisták a háború előtt – a megoldás részeként. A kommunistaszimpatizánsnak tekintett zsidókat hibáztatták a rövid életű 1919-es Kun-féle szovjetrendszerért, ezért célpontjává lettek az annak megdöntését kísérő fehérterrornak. Ugyanakkor, mivel kapitalistáknak és művelt diplomásoknak látták őket, a városi gazdaságban betöltött aránytalan szerepüket is sérelmezték.⁸⁸ A törvényhozás már 1920-ban kvótát szabott az egyetemekre felvehető zsidókra, bár ezt még nem érvényesítették teljes szigorral. Sokkal drákóibb antiszemita intézkedések egész sorát iktatták törvénybe 1938-tól kezdve, amelyek a nürnbergi minta szerint a zsidóságot genealógiai, és nem vallási alapon határozták meg, és drasztikusan korlátozták a részvételüket a közéletben.⁸⁹

Amikor tehát az 1940-es években Észak-Erdély magyar ellenőrzés alá került vissza, zsidó lakosai egy olyan állam polgárai lettek ismét, amely éppen azzal volt elfoglalva, hogy módszeresen megfosztotta őket a jogaitól. A zsidók nagy része ennek ellenére üdvözölte a rezsimváltást. Történelmileg Románia sokkal antiszemita volt Magyarországnál, és az idősebb zsidók közül némelyek talán nosztalgiát éreztek a régi, első világháború előtti magyar rezsim iránt.⁹⁰ Emellett, mint azt fentebb említettük, az erdélyi zsidók az 1920-as években diáktiltakozások és zavargások célpontjai voltak, majd az 1930-as években egy szélesebb alapú mozgalomé, 1938 elején a szélsőségesen antiszemita Goga–Cuza rendszer zaklatta őket, és miután 1940 júniusában Besszarábiát és Észak-Bukovinát a Szovjetunióhoz csatolták, antiszemita törvények és erőszakos fellángolások új hulláma következett.⁹¹

Romániában, akárcsak Magyarországon, az 1930-as években a „hagyományos” tekintélyelvű jobboldal kihívójaként jelentkezett egy radikálisabb (és radikálisabban antiszemita) szélsőjobb; erre az előbbi úgy reagált, hogy hol engedményeket tett, hol pedig ellenállt az utóbbi (és a náci Németország) szélsőségeiből intőzkedéseket sürgető követeléseinek.⁹² A zsidóknak tehát nemigen volt mi között választani 1940-ben. A fennhatóság változása mégis katasztrofálisnak bizonyult az Észak-Erdélyben élő mintegy 160 000

⁸⁸ A zsidók tulereprezentáltságáról az értelmiségi szakmákban és az e körüli politikai küzdelmekről lásd Kovács: *Liberal Professions and Illiberal Politics*.

⁸⁹ Ez a bekezdés a következőkre támaszkodik: Mendelsohn: *The Jews of East and Central Europe*, 2. fejezet; Rothschild: *East Central Europe*, 4. fejezet és Braham: *The Politics of Genocide*.

⁹⁰ A zsidók kizárásáról a román állampolgárságból az I. világháború előtti évtizedekben lásd Iordachi: „The Unyielding Boundaries of Citizenship”, 163–171. Arról, hogy az erdélyi zsidók hogyan üdvözöltek a magyar uralom visszatértét, lásd Braham: *The Politics of Genocide*, 174.; Vago: „The Destruction of the Jews of Transylvania”.

⁹¹ Az antiszemitizmus különböző formáiról az 1930-as évek Romániájában lásd Volovici: *Nationalist Ideology and Antisemitism*.

⁹² Mendelsohn: *The Jews of East and Central Europe*, 124., 202.; E. Weber: „Romania”; uő: „The Man of the Archangel”.

zsidó számára.⁹³ Miután 1944 márciusában Németország megszállta Magyarországot, őket a többi, Budapesten kívül élő zsidóval együtt Auschwitzba deportálták,⁹⁴ míg a dél-erdélyi és regáti zsidók 90 százaléka túlélte a vészkorszakot (bár a román csapatok jócskán kivették a részüket a zsidók tömeges meggyilkolásából Moldvában, Bukovinában, Besszarábiában és Transznisztríában, amely tényt kényelmesen elhallgatja az önfelmentő román történetírás, amely Antonescunak a zsidók megmentésében betöltött szerepét hangsúlyozza Dél-Erdélyben.).⁹⁵

Amikor Romániának 1944 augusztusában sikerült átállnia, és csatlakoznia a Szövetségesekhez, bejelentette igényét a szuverenitás visszaszerzésére egész Erdély fölött. Ezt az igényt ideiglenesen helybenhagyta a szeptember 12-i fegyverszüneti egyezmény, amely visszavonta az Észak-Erdélyt Magyarországnak ítélő hitleri döntést.⁹⁶ Immár román erőkkal az oldalán, a szovjet hadsereg kiszorította a német és magyar csapatokat, és 1944 októberében elfoglalta Észak-Erdélyt. Alig várva, hogy bosszút állhassanak a magyar uralom alatt megölt románokért, a román nacionalista paramilitáris erők számos magyar öltek meg.⁹⁷

A rezsimváltást azonban ekkor nem követte a nemzetiesítő politika azonnali, éles fordulata. Először is az új rezsim nem volt szuverén román rezsim. Az országot megszálló csapatai révén a Szovjetunió döntő ellenőrzést tudott gyakorolni a politikai ügyek fölött. A szovjet hatóságok 1944

⁹³ Braham: *The Politics of Genocide*, 171. becslése szerint a felosztás előtt körülbelül 200 000 zsidó élt Erdélyben; 80 százalékuk a Magyarországhoz csatolt területen. Az 1941-es népszavazás 151 000 zsidót regisztrált Észke-Erdélyben.

⁹⁴ Uo. különösen a 18. és 19. fejezet; Hilberg: *The Destruction of the European Jews*, 853–919. A keserű ironiára, hogy a hagyományosan erősen antiszemita Románia biztonságosabbá lett az erdélyi zsidók számára, mint Magyarország, felfigyel Mendelsohn is, lásd *The Jews of East and Central Europe*, 211., és Braham: *The Politics of Genocide*, 173.

⁹⁵ Románia a kezdetben sikeres, Németország vezette szovjetellenes hadműveletek során visszaszerezte Besszarábiát és Bukovinát, amelyet a Szovjetunió 1940-ben elcsatolt (lásd 5. térkép). A zsidókat ezekről a területekről a románok által megszállt Transznisztríára deportálták; kevesebb mint harmaduk élte túl. Lásd Hilberg: *The Destruction of the European Jews*, 808–853., különösen 818–831., 847–848.; Achim és Iordachi (szerk.): *România și Transnistria*; Braham: „The Exculpatory History of Romanian Nationalists” és Ioanid: *The Holocaust in Romania*.

⁹⁶ Erdély háború utáni, Romániához való visszatérésének diplomáciai hátteréről és a különböző lehetőségekről, amelyeket a Szövetségesek fontolgattak, a határok átrajzolásán, a lakosságcserén, az autonóm vagy független Erdélyig és a Székely régió autonóm rendszer alá helyezéséig, lásd Sălăgean: *The Soviet Administration in Northern Transylvania*, 2. fejezet; Romsics: „Wartime American Plans for a New Hungary”.

⁹⁷ Deletant: *Communist Terror in Romania*, 77.; Sălăgean: *The Soviet Administration in Northern Transylvania*, 55–57.; Köpeczi: *History*, 691. Igen tendenciózus, de részben levéltári alapú beszámoló a magyarellenes erőszakról, lásd Gál és mások: *The White Book*. Bár távolról sem volt jelentéktelen, a magyar–román és a román–magyar erőszak Erdélyben 1940-ben és 1944-ben viszonylag kismértékű volt a II. világháború alatti jugoszláviai etnonemzeti erőszak hatalmas méreteihez képest. Ennek a ténynek a jelentőségéről abban, hogy 1989 után nem történtek erőszakos cselekmények lásd 4. fejezetben.

novemberében felfüggesztették a román közigazgatás működését Észak-Erdélyben, és csak 1945 márciusában engedélyezték újra, amikor a Szovjetunió által hatalomba segített Petru Groza-kormány hivatalba lépett.⁹⁸ De még ezután is, és miután Románia *de jure* ellenőrzését Észak-Erdély fölött ratifikálta az 1947. februári békeegyezmény, a szovjet befolyás mindent áthatott az 50-es években szinte mindvégig.⁹⁹

Mivel a román társadalomban csak gyenge gyökerekkel rendelkezett, a Román Kommunista Párt teljes mértékben a Szovjetunió támogatásától függött, csak így juthatott hatalomra. A nemzeti kérdésben, csakúgy minden más fontos ügyben szorosan követte a szovjet vonalat az első háború utáni évtizedben.¹⁰⁰

A szovjet politika a nemzeti kérdésben homlokegyenest az ellenkezője volt a nemzetesítő politikának és gyakorlatnak. Nem csak arról volt szó, hogy a szovjet „internacionalizmus” feltartóztatta a nacionalizmust, bár a

⁹⁸ A közbeeső időszakról lásd Sălăgean: *The Soviet Administration in Northern Transylvania*, 55–57.; mi rövid leírást iktatunk be a 3. fejezetbe. A román közigazgatás felfüggesztésével a szovjetek táplálták a magyarokban azt az illúziót, hogy Erdélyt esetleg nem helyezik vissza román uralom alá. Valójában azonban a szovjet hatóságok pusztán arra használták Erdélyt, hogy nyomást gyakoroljanak a királyra, fogadjon el egy szovjetbarát kormányt, ugyanúgy, ahogyan a román közigazgatás visszaállítására vonatkozó döntés, miután a Groza-kormányt kinevezték, kísérlet volt arra, hogy ez a kormány némi legitimitást nyerjen a román nacionalisták szemében. Groza, aki maga nem volt kommunista, 1945-től 1952-ig állt egy kommunista dominancia alatti kormány élén, bár egyre inkább a margóra szorult és 1948 után már csak a nevét használták cégérül. Erdélyi volt, folyékonyan beszélt magyarul és románul egyaránt, és elkötelezett híve volt a magyar–román megbékélésnek. Így beszélt egy magyar újságírónak 1945-ben: „A jövőben a magyar nyelvű iskolák szabadon működhetnek Románia területén, és nem lehet akadály a anyanyelv használatának a kultúra, közigazgatás és gazdasági élet területén.” (Grozáról lásd Rothschild: *Return to Diversity*, 109–110. és Tismaneanu: *Stalinism for All Seasons*, 261–262.; az idézet Illyéstől származik *National Minorities in Romania*, 104–105.)

⁹⁹ A szovjet csapatokat 1958-ban kivonták; ezzel a lépéssel a román kommunista vezetők nagyobb mozgástérhez jutottak. (Deletant: *Communist Terror in Romania*, 273–275.)

¹⁰⁰ A két háború közötti időszakban a párt a teljes önrendelkezéshez való jogot hirdette, beleértve a nemzeti kisebbségek jogát az elszakadáshoz. Ez 1924-ben a párt betiltására készítette a hatóságokat; ezt követően földalatti mozgalomként működött tovább, kongresszusait külföldön tartotta. A magyarok, zsidók és bulgárok messze felülreprezentáltak voltak a vezetőségében és igen kicsiny tagságában, ami hozzájárult a párt idegen és nemzetellenes imázsához. A kisebbségek kulcspozíciókat töltöttek be az első háború utáni években is, addig, amíg vezéralakjaikat, Vasile Lucát, aki magyar volt, és Ana Paukert, aki zsidó, az 1950-es évek elején el nem távolították. A román kommunista párttól a két háború közötti években lásd R. King: *A History of the Romanian Communist Party*, 9–38., különösen 27–38. a nemzeti kérdéssel és a kisebbségek túlereprezentáltságáról; Deletant: *Communist Terror in Romania*, 1–33., különösen 5–10. és Tismaneanu: *Stalinism for All Seasons*, 37–84., különösen 52–53., 65–66., 77–78. A párt hatalomba emelkedéséről, lásd Tismaneanu: *Stalinism for All Seasons*.

3. fejezet; továbbá Deletant: *Communist Terror in Romania*, 4. és 5. fejezet. Pauker és Luca eltávolításáról lásd Tismaneanu: *Stalinism for All Seasons*, 120–135.; Paukerről nagyobb általánosságban lásd R. Levy: *Ana Pauker*.

Szovjetunióknak határozottan érdeke volt, hogy korlátozza a kliensállamain belüli és azok közti etnonemzeti konfliktusokat. Ezen túl azonban, mint azt az előző fejezetben megállapítottuk, a szovjet doktrína megkövetelte, de legalábbis legitimálta a „nemzeti” intézmények – nemzeti nyelvű iskolák, média, sőt „autonóm” nemzeti területek – létét a nemzeti kisebbségek számára. Ezeknek az intézményeknek „formájukban nemzetinek”, „tartalmilag szocialistának” kellett lenniük, és ezért – legalábbis elméletileg – nem bátoríthatták a nacionalizmust vagy veszélyeztethették az állam integritását.¹⁰¹

A szovjet nemzetiségi politika hatása világosan érzékelhető a háború utáni első évtizedben. A „nemzeti kisebbség” megnevezés helyét az „együtt élő nemzetiségek” vette át.¹⁰² A magyar nyelvű iskolahálózatot Észak-Erdélyben meghagyták, míg Dél-Erdélyben bővítették a magyar nyelvű oktatást. Új magyar egyetemet hoztak létre Kolozsváron, a helyreállított román egyetem mellett. 1952-ben pedig megalapították a Magyar Autonóm Tartományt, amely a székely régió egy tömbben letelepült magyar nyelvű lakosságát foglalta magába, és ahol elősegítették a magyar nyelvű kulturális tevékenységet, a lakosságnak jogában állt magyar nyelven szólni a bírósághoz és a közigazgatási szervekhez, és a köztisztviselői személyzet is nagyrészt magyarokból állt.¹⁰³

Ugyanakkor ez az időszak természetesen – és sokkal döntőbben – a politikai terror és nagy megrázkódtatásokkal járó társadalmi átalakulás korszaka volt.¹⁰⁴ Az ipart államosították, a mezőgazdaságot kollektivizálták, a parasztságot tönkretették, a tulajdonosokat kifosztották, az emberek megtakarításait kisajátították, a hagyományos pártokat likvidálták, az értelmiséget elnyomták, a történelmet átírták, az egyházakat alárendelték az államnak, a görög katolikus egyházat pedig teljes egészében elnyomták.¹⁰⁵ Az a tény, hogy 1944-ben nem kezdődött újra a románosítás, távolról sem

¹⁰¹ A szovjet „nemzetiségi politikáról” bővebben beszéltünk az 1. fejezetben.

¹⁰² Sălăgean: *Soviet Administration*, 122.

¹⁰³ Bottoni: „The Creation of the Hungarian Autonomous Region”; Illyés: *National Minorities in Romania*, 116–119.; Gagy: „Magyar Autonóm Tartomány”. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az erdélyi magyarok kétharmada ezen a régió kívül élt. A magyarok számára nyújtott „autonómia” aggodalmat keltett a régió román lakói körében, akik a lakosság 20 százalékát tették ki; bennük az „autonómia” az „állam az államban” kísértetképét ébresztette fel, vagy akár a magyar uralom visszatértétől való félelmet (Bottoni: „The Creation of the Hungarian Autonomous Region”, 86–89.).

¹⁰⁴ Lásd Delerant: *Communist Terror in Romania*, különösen 5. és 6. fejezet; Tismaneanu: *Stalinism for All Seasons*, különösen 107.; Chirot: „Social Change in Communist Romania”, 461–467.; Ionescu: *Communism in Romania*.

¹⁰⁵ A történetírás rövid „antinacionalista” korszakáról a kommunista Romániában lásd Schöpflin: „Romanian Nationalism”, 84–89.; Delerant: „The Past in Contemporary Romania”, 135–139.; Boia: *History and Myth*, 70–73.; Verdery: *National Ideology under Socialism*, 104. Ebben az időszakban még a helyesírást is megváltoztatták, hogy jobban kifejezze a román nyelv rokonságát a szláv nyelvekkel.

jelenti, hogy ezek jó évek lettek volna az erdélyi magyarok számára, vagy bármennyivel is jobbak, mint a románok számára voltak. A magyar egyházak működését korlátozták; a magyar értelmiségi elit tisztogatás áldozata lett, és a Magyar Autonóm Tartomány csak a nevében volt „autonóm”. A sztálinista korszak csúcsidezősaka románok és magyarok számára egyaránt a „nemzetietlenítés” korszaka volt.

VISSZATÉRÉS „A NEMZETHEZ”

Az 1940-es évek végének és az 50-es évek elejének internacionalista, és több szempontból nemzetellenes korszakát a kommunizmus egy nemzetibb – és később szembeszökően nacionalista – formája követte. A fordulópont 1956-ban következett be. A pártvezetők tartottak attól, hogy a magyarországi kommunistaellenes felkelés az erdélyi magyarok révén Romániára is áttérjed, vagy hogy az új magyar politikai vezetés területi igényekkel lép fel Romániával szemben.¹⁰⁶ A forradalom utáni időszakban harcot hirdettek a „nemzetiségi szeparatizmus” ellen, hogy elősegítsék „szorosabb kötelek megteremtését a nemzeti kisebbségek és a többségi román nép között”.¹⁰⁷ 1959-ben a magyar Bolyai Egyetemet beleolvasztották a román egyetembe.¹⁰⁸ Egy év múlva a Magyar Autonóm Tartomány határait megváltoztatták, úgy, hogy kevesebb magyar és több román lakója legyen (az utóbbiak aránya így a lakosság 35 százalékára nőtt), és a régiót átkeresztelték Maros-Magyar Autonóm Tartománnyá, felhívítva szimbolikáját, annak etnodemográfiai összetételével együtt. 1968-ban aztán az egész tartományt megszüntették.¹⁰⁹

A nemzeti kommunizmus irányába tartó váltás új erőre kapott, amikor Gheorghiu-Dej 1956-ban Ceaușescu követte a Kommunista Párt első titkári székében. Kifelé ezt a váltást az fejezte ki, hogy egyre nőtt a függetlenség a Szovjetuniótól, ami végül éles szakításhoz vezetett. Befelé ugyanez a pártvezetés „románosításában”, a nemzeti jelképek és hagyományok rehabilitálásban és a nacionalista történetírás újbóli felértékelésében fejeződött ki, valamint a visszatérésben a „nemzethez”, mint a politikai diskurzus központi fogalmához.¹¹⁰ A kommunizmus és nacionalizmus e

¹⁰⁶ Deletant: *Communist Terror in Romania*, 260–263.; G. Vincze: *Illúziók és csalódások*, 82–85., 203–204.

¹⁰⁷ Illyés: *National Minorities in Romania*, 173.

¹⁰⁸ Az összeolvasztásról, amely jelentős csapást jelentett az erdélyi magyar értelmiség számára, bővebben szólunk a 3. fejezetben.

¹⁰⁹ Illyés: *National Minorities in Romania*, 118–119.

¹¹⁰ Schöpflin: „Rumanian Nationalism”; Verdery: *National Ideology under Socialism*; Boia: *History and Myth*, 73–82.

szintézise változó fokon és változó formákban az egész szocialista világban jelentkezett, de különösen jellemző volt a késő szocialista Romániára, ahol a „nemzet” dicsőítése egészen szélsőséges formákat öltött.¹¹¹

Minden államszocialista rendszer törekedett arra, hogy a társadalmi különbözőségek megszüntetésével egy új, homogénebb társadalmi rendet hozzon létre.¹¹² Romániában Ceaușescu alatt ez a tendencia különösen hangsúlyosan jelentkezett, és az „*omogenizare*” nyíltan deklarált céllá vált.¹¹³ Mindenfajta különbözőséget, legyen az alapja bármi: osztály, földrajzi régió, vallás, nem, életmód, gondolkodás vagy önkéntes társulás, el kellett törölni. Ugyanez volt az etnicitásbeli különbözőségek sorsa is: a homogenizáló politika óhatatlanul egyet jelentett a nemzetiesítő politikával.¹¹⁴

A nemzetiesítő nyomás az iskolarendszerben volt a legjelentősebb. Az egyházi irányítás alatt álló iskolák kisajátítása 1948-ban nem járt a magyar nyelvű oktatás azonnali visszaszorításával, feladva az akkori elkötelezettséget egy kiterjedt, kisebbségi nyelvű oktatás mellett. Hosszabb távon azonban ez mégiscsak erodálta az etnikai reprodukció egy fontos intézményi bázisát.¹¹⁵ Az egyházak ugyanis nem csupán magyar nyelvű oktatást nyújtottak; segítettek biztosítani a magyar társadalmi és kulturális világ újratermelődését. Hagyományokban gazdag elméleti középiskoláik különösen fontos szerepet játszottak egy öntudatos magyar elit reprodukálásában.

Az oktatás állami monopóliuma biztosította a tananyag és a tanári karok feletti szoros, központosított ellenőrzést. A tananyagot átszabták, a tanárok között tisztogatást végeztek: eltávolították, vagy átnevelték őket, és az

¹¹¹ Ennek az egyik megnyilvánulása volt, amit „protochronizmusnak” neveztek: az elmélet, hogy a román történelem fejleményei mintegy megelőzték, vagy előre vetítették a nyugat későbbi, ismertebbé vált jelenségeit. Lásd Verderý: *National Ideology under Socialism*, 5. fejezet; Deletant: „The Past in Contemporary Romania”, 155–156. Ugyancsak jelentős volt a nemzetet külső erők áldozataként feltüntető retorika lásd Verderý: „Nationalism and National Sentiment”.

¹¹² Amint Verderý – Claude Lefort-ra támaszkodva – megállapítja: ez a szocialista és nacionalista ideológiák közötti mély hasonlóság alapja.

¹¹³ Kligman: *The politics of Duplicity*, 3–4., 32–35.

¹¹⁴ Ez még a nem kifejezetten a magyarokra irányuló politikára is állt. Jó példa erre a „szisztematizáció” (*sistematizare*) programja, a vidék átrendezésének és újratelepítésének messze kiható terve, amely arra irányult, hogy megszüntesse a város és falu közti különbséget. A terv – amelyet először az 1970-es években dolgoztak ki, majd több mint egy évtizedre félretették, hogy az 1980-as évek végén újraeleshék – a mindösszesen 13 ezer romániai falu több mint a felének kiürítését és lerombolását irányozta elő, valamint több száz új „mezőgazdasági-ipari központ” felépítését. A terv nemzetközi felháborodást keltett, részben mert úgy jelenítették meg, mint ami különös fenyegetést jelent a falusi magyar kisebbségre és annak kulturális örökségére. Valójában nincs bizonyíték arra, hogy ezek a tervek kifejezetten a magyar falvakra irányultak volna. Akárhogy is, a rezsím összeomlott, mielőtt a terveket nagyobb méretekben megvalósíthatták volna. Lásd Tummock: „The Planning of Rural Settlement in Romania”, Kligman: *The politics of Duplicity*, 21., 34., 267., 273.

¹¹⁵ Enyedí: „Oktatásügy”, 76.

ideológiai nevelésre helyezték a hangsúlyt. A magyar iskolák csak nyelvkönyvekben voltak „magyarok”; a szovjet nemzetiségi politikának megfelelően „formailag nemzetiek, tartalmilag szocialisták” voltak. Idővel azonban, ahogy az egyik megfigyelő keserű humorral megjegyezte, az oktatás egyre inkább „formailag szocialista, tartalmilag nemzeti” lett, olyan történelmi tananyaggal, amely dicsőítette Romániát és a románokat, és kiemelte a veszélyeket, amelyeket az idegenek hoztak a nemzetre.¹¹⁶

A tananyag fokozódóan nacionalista tartalmánál fontosabb volt a kezdetben széles körű magyar nyelvű iskolarendszer eróziója.¹¹⁷ A rezsim formailag továbbra is elkötelezett maradt a nemzetiségi oktatás mellett, a szovjet nemzetiségi politika örökségét látva benne. A középfokú és a közép foknál magasabb szinteken azonban ez az elkötelezettség egyre inkább üresen csengett. Magyar nyelvű oktatást egyre inkább vegyes iskolákon belüli „magyar szekciók” nyújtottak, semmint önálló intézmények. Az 1980-as évek végére már nem maradtak magyar középiskolák. Ezután a magyar szekciókat csökkentették, oly módon, hogy sokkal nehezebbé tették a magyar nyelvű osztályok indítását a románokénál. Ilyen és más intézkedések révén arra ösztönözték, vagy kötelezték a magyar szülőket, hogy román nyelvű iskolákba írássák a gyermekeiket. A magyar nyelvű szakmunkásképzés szinte teljesen eltűnt, mint ahogyan eltűntek a magyar nyelvű egyetemi kurzusok is. A magyar nyelven tanuló diákok aránya az 1948–49-es 9, 4 százalékról a Ceausescu-rendszer végére országosan 4,2 százalékra csökkent.¹¹⁸

Erdély városainak nemzetiesítése, amint láttuk, még kezdeti stádiumban volt a román uralom első szakaszában. A teljes románosítás csak a II. világháború után következett be – noha valójában már a (névleges) magyar fennhatóság idején megkezdődött a (lényegében magyar nyelvű) erdélyi zsidóság deportálásával a nácik által elfoglalt Észak-Erdélyből.¹¹⁹

¹¹⁶ Idézi Schöpflin: „Romanian Nationalism”, 93. Míg azonban a hivatalos tananyagot egyre inkább áthatalta a román nacionalizmus, sok magyar tanárnak sikerült ez kiegyensúlyoznia egy magyar nemzeti – olykor nacionalista „rejtett” tananyaggal, épp ugyanúgy, ahogy ezt a román tanárok tették a dualizmus korszakában.

¹¹⁷ Ez a trend nem volt lineáris; az oktatáspolitikában gyakori volt a fluktuáció, és időnként éppenséggel a magyar nyelvű oktatást bővítő lépéseket tettek. Bennünket azonban itt és most nem a fluktuáció érdekel, hanem az általános irány. Részletes beszámolók lásd Illyés: *National Minorities in Romania*, 5. fejezet; Enyedi: „Oktatásügy”; G. Vincze: *Illúziók és csalódások*, 187–224.

¹¹⁸ Murvai: „A számok hermeneutikája”, 28., 29.

¹¹⁹ Több észak-erdélyi városnak jelentős zsidó lakossága volt 1941-ben, köztük Nagyváradnak (21 000, azaz a lakosság 23 százaléka), Kolozsvárnak (közel 17 000, vagyis 15 százalék), Máramarosszigetnek (10 000 vagyis majdnem 40 százalék), Szatmárnémetinek (13 000 vagyis kb. 25 százalék). Az ezekre a városokra és más településekre vonatkozó népszámlálási statisztikákat lásd Braham: *The Politics of Genocide*, 172.

A háború utáni tömeges, az állam által irányított iparosítás és urbanizáció volt az, amely végül megvalósította a nagyobb és kisebb városok nemzetiesítését.¹²⁰ Mivel Erdély falusi lakossága (ellentétben a városival) túlnyomó többségben román volt, az új ipari munkahelyek betöltésére a városba vándorló migránsok nyilván nagyobb részt románok lehettek. Erdély román városlakóinak száma a tízszeresére nőtt 1932 és 1992 között, míg a magyar városi lakosság épp, hogy csak megkettőződött (lásd a 2.1 kép).¹²¹ 1992-re románok tették ki a városi népesség több mint háromnegyedét, szemben az 1930-ban számolt egyharmaddal.¹²² Ez része volt annak az egész régióban végbemenő, hosszú távú folyamatnak, amelynek során a városokat – amelyek évszázadokon át a környező vidéktől nyelvilleg, vallásilag és etnikailag eltérő „szigeteket” képeztek, és asszimilálták a vidékről bevándoroltakat – most magukat asszimilálta és nemzetiesítette az őket körülvevő vidék.¹²³

¹²⁰ Az erős iparosításról, urbanizációról és az ehhez kapcsolódó társadalmi változásokról lásd Chirot: „Social Change in Communist Romania”, különösen 467–468., 471–472. A kommunista rendszer kezdettől fogva elkötelezte magát az ipari fejlődés gyorsítása mellett, és az volt a célja, hogy ezt az ipart viszonylag egyenletesen terítse szét az egész országban. Románia ipari termelése évi 18 százalékkal nőtt 1948 és 1953 között, 1953 és 1968 között pedig 12 százalékkal. Az 1950-es 14 százalékhöz képest 1974-re már a munkaerő 38 százaléka dolgozott az iparban és az építőiparban. A városi lakosság 1930 és 1974 között megháromszorozódott, és az összlakosságban való részaránya megkétszereződött: 21 százalékról 43 százalékra duzzadt (uo. 467., 471., 473., 474.).

¹²¹ Erdély, és a többi, jelentős magyar kisebbségnek otthont adó régió városi lakosságának etnodemográfiai változásainak áttekintéséhez lásd Szarka: „A városi magyar népesség”.

¹²² A régi szász területeken, főleg Dél-Erdélyben, valamint a Bánátban és a szatmárnémeti területen a románosodást elősegítette a németek tömeges kivándorlása is. A németek 1930-ban még Dél-Erdély városi lakosságának 23 százalékát tették ki; 1992-re ez alig 2 százalékra csökkent (Varga: „Városodás, vándorlás, nemzetiség”). Bár a németek megúszták a tömeges kitelepítést a háború után, a számuk mégis egyharmaddal csökkent 1941 és 1948 között; egyeseket 1943-tól kezdve beléptettek a Waffen SS-be; mások együtt menekültek a visszavonuló német hadsereggel 1944-ben, míg ismét másokat a Szovjetunióba hurcoltak kényszerszolgálatra a háború után. Az 1970-es és 1980-as években Ceaușescu gyakorlatilag „eladta” az erdélyi németeket Nyugat-Németországnak, ugyanúgy, ahogy a zsidókat Izraelnek (az utóbbról lásd Ioanid: *The Ransom of the Jews*); 1989 után a maradék németek legnagyobb része is kivándorolt Németországba. A szász közösség antropológiai vizsgálatához a kommunizmus alatt lásd McArthur: *Zum Identitätswandel der Siebenbürger Sachsen*.

¹²³ A városok nemzetiesítéséről lásd Deák: „Assimilation and Nationalism”, 9. skk. Általánosító társadalomtudományi szemszögből a társadalmi mobilitás, városba költözés és asszimiláció folyamatát meghatározó dinamikát Deutsch úttörő munkája tárta fel, lásd *Nationalism and Social Communication*, 6. fejezet.

2.1. tábla. Az erdélyi lakosság etnikai önbesorolás szerint, 1900–2002

Év	Összes	Román		Magyar		Német		Egyéb	
		Lakosság	%	Lakosság	%	Lakosság	%	Lakosság	%
Teljes népesség									
1900	4848	2670	55,1	1433	29,6	580	12,0	165	3,4
1910	5228	2812	53,8	1654	31,6	562	10,7	200	3,8
1930	5520	3215	58,2	1476	26,7	539	9,8	290	5,3
1948	5734	3701	64,5	1421	24,8	333	5,8	279	4,9
1956	6218	4041	65,0	1558	25,1	368	5,9	251	4,0
1966	6720	4570	68,0	1626	24,2	374	5,6	150	2,2
1977	7500	5204	69,4	1691	22,5	348	4,6	257	3,4
1992	7723	5684	73,6	1604	20,8	109	1,4	326	4,2
2002	7226	5393	74,7	1417	19,6	N/A	N/A	416	5,8
Urban population only									
1900	558	104	18,6	340	60,9	101	18,1	13	2,3
1910	683	121	17,7	441	64,6	105	15,4	16	2,3
1930	963	331	34,4	432	44,9	130	13,5	71	7,4
1948	1119	562	50,2	437	39,1	80	7,1	40	3,6
1956	1754	988	56,3	592	33,8	146	8,3	26	1,5
1966	2379	1538	64,6	658	27,7	159	6,7	24	1,0
1977	3559	2464	69,2	848	23,8	170	4,8	76	2,1
1992	4430	3351	75,6	898	20,3	71	1,6	109	2,5
2002	4069	3169	77,9	747	18,3	N/A	N/A	153	3,8

Forrás: a népszámlálási adatokat közli Varga: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. 178., 192., 364., 373.; a 2002-es népszámlálás számainak forrása: Varga: „A romániai magyarság népességsökkenésének okairól”. 1880-tól 1966-ig az adatok az anyanyelvre vonatkozó kérdéseken alapulnak, 1977-től 1992-ig az etnikai nemzetiségre vonatkozó kérdéseken.

A folyamatok magyar értelmezései a szándékos és tervszerű etnodemográfiai beavatkozást hangsúlyozzák. Megállapítják, hogy a bevándorlókat a régi királyság területéről, nem pedig az erdélyi vidékről irányították az erdélyi ipari központokba; hogy bizonyos magyar többségű városokat kifejezetten azért szemeltek ki iparosításra, hogy ily módon románosítsák őket; hogy magyaroknak nehezebb volt a „zárt” városokban, köztük Kolozsváron, letelepedniük, mint a románoknak.¹²⁴

Az erdélyi városok nemzetiesítése azonban elsősorban a rezsim gazdaságpolitikájának volt az eredménye. Bár belejátszott a nacionalizmus, ennek a gazdaságpolitikának nem a városok nemzetiesítése volt az elsődleges célja; mégis hatékonyabb volt a városi Erdély románosítása szempontjából, mint a két háború közti évek nyíltan nemzetiesítő politikája.¹²⁵

Éles ellentétben a két háború közti magyar állammal, a kommunista Magyarország nem mutatott nyílt érdeklődést az erdélyi magyarok iránt. Az 1960-as évek végéig a határon túli magyar közösségek sorsának bármiféle komolyabb megfontolását megakadályozta az a doktriner felfogás, miszerint az etnonemzeti konfliktusok az osztálykonfliktusokban gyökereznek, és a szocializmusban az utóbbiak nyomán elkerülhetetlenül feloldódnak. A következő két évtized során, ahogy a nemzetiesítő nyomás fokozódott, a kérdés fokozatosan újra felmerült a belső párt- és kormányfórumokon, és a kormány jelentések készítésére és kutatásokra adott megbízást a témával kapcsolatban. Említésre méltó nyilvános vita azonban nem folyt az erdélyi magyarok helyzetéről, és a román kormány politikájának nyilvános bírálatára sem került sor egészen az 1980-as évek végéig.¹²⁶

Közben az erdélyi magyarokat az 1970-es és 1980-as évek fordulóján újra felfedezte az „alulról” szerveződő táncházmozgalom, amely az autentikus és veszélyeztetett népi kultúra, különösen a zene és a tánc felfedezése, megőrzése révén igyekezett kiszabadulni a szocialista állam kulturális gyámkodása alól.¹²⁷ Mivel e népi kultúra utolsó lelőhelyei Erdélyben voltak, a mozgalom új tudatosságot és érdeklődést ébresztett az erdélyi magyar kultúra iránt, és sok magyar fiatal indult útnak Erdély felé. De csak a

¹²⁴ A demográfiai elemzés arra utal, hogy az 1970-es évek végéig a Kárpátok mögötti területekről érkező migránsok elsősorban a közeli dél-erdélyi városokban telepedtek le, míg a létszámuk Kolozsváron és más észak-erdélyi városokban viszonylag jelentéktelen volt. Az 1970-es végén és a 80-as évek elején folytatott, a gazdasági indítékokon immár túlmutató „agresszív telepítési politika” oda vezetett, hogy a Kárpátokon túli bevándorlók jelenléte megnőtt az észak-erdélyi városokban (lásd Varga: „Magyarok Erdélyben”; részletesebb beszámoló: uő: „Városodás, vándorlás, nemzetiség”).

¹²⁵ Lásd 3. fejezet.

¹²⁶ Lásd Bárdi: „The History of Relation”, 63–66.; részletesebben: Bárdi: *Tény és való*, 90–100.

¹²⁷ Lásd Kürti: *The Remote Borderland*, különösen 6. fejezet; Gal: „Bartók’s Funeral”, 448–449. Arról, hogy hogyan jelenítik meg Magyarországon továbbra is Erdélyt, mint az autentikus „magyarság” színhelyét, lásd Feischmidt: „A magyar nacionalizmus”.

Ceausescu-korszak vége felé jutottak el odáig – ahogy Romániában romlottak a gazdasági és politikai körülmények, és Magyarországon tágult a politikai mozgástér – hogy az Erdély iránti folklorisztikus érdeklődésre ráépült a magyar kultúra védelmének politikai követelése, mindez a kisebbségi jogok nyelvén megfogalmazva. Az 1980-as évek végén a határon túli magyarok kisebbségi jogainak követelése fontos kérdéssé vált mind a liberális másként gondolkodók, mind a születőben lévő népi-nemzeti ellenzék számára, és 1988 elején a rendszer egyik vezető alakja nyilvánosan kijelentette, hogy a határon túli magyarok a magyar nemzet részét képezik.¹²⁸ A határon túli magyarok iránti elkötelezettséget belefoglalták az átalakított magyar alkotmányba is, amelyet 1989-ben iktattak törvénybe.¹²⁹

A román kommunista rendszer brutálisan homogenizált, és a retorikája gyakran hevesen magyarelles volt, mint ahogy általában is xenofób és nacionalista. A nemzetiesítés hatását azonban nem kell eltúloznunk. Bizonyos magyarok állításai a „kulturális népirtásról” az 1970-es és 1980-as években külföldön groteszkül eltúlzottak voltak.¹³⁰ A kommunista uralom egész időszakán át a magyar gyerekek nagy többsége továbbra is magyar nyelven részesült általános iskolai oktatásban, és közel fele a középiskolában is magyar nyelven tanult.¹³¹ Azok az intézmények, amelyek a magyar kisebbségi közösség fennmaradását szolgálják, meggyengültek ugyan, de nem tűntek el. Az iskolák és más magyar intézmények (könyvkiadók, újságok és kulturális intézmények) továbbra is biztosították az etnikai kapcsolatok kereteit. Ez tette lehetővé azt, hogy Ceausescu bukása után oly gyorsan és olyan hatékonysággal keljenek életre az etnopolitikai szervezetek.¹³² A történelem ironiája, hogy épp az etnicitás volt azon kevés társulási formák egyike, amelyeket ez a hírhedten nacionalista rendszer *nem* tett tönkre.

¹²⁸ Bárdi, „The History of Relations, 66.; Bárdi: *Tény és való*, 99.

¹²⁹ „A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.” (6. cikkely, 3. szakasz). Erről a cikkelyről, a nemzeti lét felfogásai tágabb megvitatásának összefüggésében lásd Majtényi: „Különleges kisebbségi jogok”.

¹³⁰ Lásd például Transylvania World Federation and Danubian Information and Research Center: *Genocide in Transylvania*.

¹³¹ A Ceausescu-rezsim utolsó évében az 1–4. osztályos magyar gyerekek 80 százaléka, az 5–8. osztályosok 76 százaléka és a középiskolások 41 százaléka magyar nyelven tanult (Murvai: *A számok hermeneutikája*, 29.).

¹³² Az etnopolitikai mozgósítás gyors posztkommunista fellendüléséről lásd 4. fejezet.



KOLOZSVÁRTÓL CLUJ-NAPOCÁIG

Kolozsvár, mai hivatalos nevén Cluj-Napoca, miként egész Erdély, hosszú és vitatott történelemre tekint vissza. Írásos feljegyzésekben „Napoca” néven először a Kr. u. 2. század elején bukkan fel település, azt követően, hogy Traianus császár meghódította és római provinciává tette Dáciát. Nem sokkal később Napoca *municipium*má lépett elő, majd *colonia* rangot kapott, ami bizonyos gazdasági és politikai kiváltságokkal is járt. A 3. század vége felé azonban a római közigazgatás kivonult a fenyegetett Dácia provinciából. Ezután csaknem egy évezreden át nincs hivatkozás arra, hogy ezen a helyen település lenne. A nemzeti történetírás és a mai nacionalista politika számára a római kori és az azt követő történelmi időszak mindazonáltal fontos hivatkozási ponttá vált.

A nemcsak történészek és régészek, hanem politikusok, újságírók és néha átlagpolgárok által alkalmazott ellentétes történelmi magyarázatoknak két nemzeti variánsa van. A – Kolozsvárra és tágabban Erdélyre vonatkozó – román narratívák a leszármazás és a letelepedés folytonosságát feltételezik a rómaiak előtti dáciai népesség, és a római hódítók között, s azt állítják a kettő összeolvadásából jött létre a dákoromán lakosság, majd a mai román nemzet.¹ A magyar beszámolók tagadják ezt a folyamatosságot, s éles, évszázadokig tartó cezúrát feltételeznek Napoca ókori római *municipium*a és Kolozsvár/Klausenburg középkori városa között, amelyről az első írásos történelmi beszámolók a 13. század elejéről származnak.² Mindkét narratíva alkalmas arra, hogy annak alapján történelmi elsőbbségre és a város kizárólagos birtoklására tartsanak igényt, s a 19. század közepétől fogva mindkettőt szabadon fel is használták politikai igények előterjesztésére.

Az ókori Napoca helyén létrejött középkori Kolozsvár a Magyar Királyság része volt. A 13. század közepének mongol dúlása után a század végén és a 14. században kereskedelmi útvonalak kereszteződéseként és kézműipari központként született újjá, a magyar uralkodók gazdasági kiváltságokkal és helyi önkormányzati jogokkal jutalmazták. A 14. század második felében több kézműves céhet alapítottak, és a város vezetésében a régi földbirtokos elitet a megélhetését a kereskedelemre és kézműves termelésre alapozó *patrícus* réteg váltotta fel. A város prosperálásának

¹ A dákoromán kontinuitási elméletről lásd 2. fejezet, Kolozsvár történetének hivatalos román nemzeti ismertetésére lásd Pascu: *Istoria Clujului*, 5.

² Lásd például Makka: „Kolozsvár”, 7.

impozáns jelképe volt a monumentális gótikus Szent Mihály-templom, amelynek építése a 14. század közepén kezdődött, nagy boltíves hajóját pedig az 1430-as években emelték.³

A 14. században a város lakosságának és a helyi uralkodó rétegnek a zömét szászok alkották – ami egyszerre jelentett jogi státust és etnikai-nyelvi kategóriát. A 15. század közepéről származó lajstromok már azt mutatják, hogy a lakosság mintegy felének magyar neve van. Ekkortájt egy megegyezésről is tudomásunk van, miszerint a városi tanács képviselőinek fele a magyar, fele a szász közösségből kerül ki, az igazságszolgáltatási hivatalokat pedig rotációs alapon töltik be.⁴ Bár a történeti szakirodalom a magyarok és németek közötti „nemzeti küzdelemről” beszél a 15. és 16. században, a harc nem a modern értelemben vett „nemzetek” között folyt, hanem középkori *nationes* (nemzetségek) között, amelyeken jogilag kiváltságos helyzetű státuscsoportokat, nem „demotikus”, vertikálisan befogadó etnokulturális közösségeket értettek.⁵

A Magyarországra az Oszmán Birodalom által 1541-ben kényszerített hármас felosztást követően Erdély független fejedelemség lett, Kolozsvár/Klausenburg pedig a gazdasági és különösen a kulturális virágzás korát élte. A reformáció alatt, amelynek egymást követő hullámai szokatlanul bonyolult vallási helyzetet teremtettek Erdélyben, ahol négy „bevett” vallás és a vallási tolerancia korai rendszere állt fenn, a város fontos központja volt először a luteranizmusnak, majd a kálvinizmusnak, s végül az antitrinitarizmusnak (amit később unitarizmusnak neveztek el).⁶ Erdély egészében a reformáció nyomán kiéleződtek az etnikai-vallási különbségek, s ennek nyomán a szászok luteránusok, a magyarok katolikusok, kálvinisták vagy unitáriusok lettek. Kolozsvár/Klausenburgban azonban elmosódtak a határvonalak a német- és magyar ajkúak között. Szászok és magyarok között egyaránt voltak követői a karizmatikus prédikátornak, Dávid Ferencnek, aki a luteranizmuson és a kálvinizmuson keresztül a szentháromság dogmájának radikális tagadásáig jutott el.⁷ Földrajzilag és

³ Vincze: „Kolozsvár története”, 9–11.; Makkai: „Kolozsvár”, 11–21.; Pascu: *Istoria Clujului*, 77–94.

⁴ Vincze: „Kolozsvár története”, 11–12.; Makkai: „Kolozsvár”, 21–22.; Csetri: „Kolozsvár népessége”, 9.; Pascu: *Istoria Clujului*, 103–104.

⁵ A Kolozsvár/Klausenburgban a középkor során folyt „nemzeti küzdelmekről” lásd Lang: *Die Nationalitätenkämpfe in Klausenburg*.

⁶ A korai modern időszak és a reformáció korszakának bonyodalmairól Kolozsvár/Klausenburgban s a nemzeti történetírás keretei meghaladásának igényéről lásd E. Szegedi rövid tanulmányát: „A Premodern Kolozsvár”.

⁷ Dávid Ferenc, akit az unitáriusok világszerte a vallás alapítójának, a magyarok pedig a magyar reformáció legnagyobb alakjának tekintenek, vegyes származású volt, de önmagát szásznak tekintette; Heltai Gáspár, Dávid követője, aki 1550-ben megalapította a város első nyomdáját, kinyomtatta az első magyar nyelvű Bibliát és nagyrészt magyarul prédikált és publikált, szintén szász születésű volt.

(az eltérő vallási pálya következtében) intézményesen is elszigetelődve a dél-erdélyi szászok tömbjétől, a szászok nagy része néhány emberöltő alatt végül asszimilálódott a magyar ajkú lakossághoz. A városba újonnan bevándorlók zömükben magyar ajkúak voltak, s fokozatosan a szászok nagy része is átvette a magyar nyelvet. Kolozsvár ekképpen nagyrészt magyar ajkú várossá vált, s az is maradt egészen a 20. század közepéig.⁸

KOLOZSVÁR A MAGYAR NEMZETÁLLAMBAN

Borzalmas tűzvészek, fosztogató hadseregek és a Habsburg-uralom nyomán a 17. század végére Kolozsvár jórészt elveszítette gazdagságát, önkormányzati szabadságát, kulturális központ jellegét, politikai jelentőségét, sőt még a lakosságának nagy részét is, s a városnak majdnem száz évébe tellett, hogy magához térjen.⁹ A lakosság és a város gazdasági élete még a 19. század első felében is csak lassan növekedett. Jellemző volt erre az időszakra a magyar közélet megjelenése, amelyben a magyar nyelv és kultúra iránti újonnan ébredt érdeklődés, a fejlődés és a reform liberális ethosza ötvöződött: 1833-ban a közéleti viták színtereként megnyílt a Kaszinó, állandó színtársulat jött létre, több magyar nyelvű lapot és folyóiratot alapítottak.¹⁰ A csekély létszámú román ajkú lakosság fő intézményes támasza a görög katolikus és az ortodox egyház volt, amelyek a századfordulón jöttek létre.¹¹

Az 1848–1849-es forradalom és polgárháború viharai után a 19. század második felére a gyors ütemű növekedés, gazdasági dinamizmus és az infrastruktúra modernizálódása volt jellemző.¹² A növekedés azt követően gyorsult fel, hogy az 1867-es kiegyezés nyomán Kolozsvár (Erdély többi részével együtt) Magyarország részévé vált.¹³ A lakosság több mint három-

⁸ A luteránus egyházat csak a 17. század végén alapították újjá. A szász lakosság létszámának csökkenéséről Kolozsvár/Klausenburgban lásd Valjavec: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*, 247.; Lang: *Die Nationalitätenkämpfe in Klausenburg*, 44–50., 71–72.; Makkai: „Kolozsvár”, 27., 30.; Erneyi: „Kolozsvár a magyar szellemi életben”, 38.

⁹ Makkai: „Kolozsvár”, 27–29.; Csetri: „Kolozsvár népessége”, 12–13.; Pascu: *Istoria Clujului*, 201–213.

¹⁰ A kolozsvári Kaszinóról s általában az erdélyi egyesületi életben résztvevők szociális hátteréről és ethoszáról a 19. század első évtizedeiben lásd Török: „The Informal Politics of Culture”, 68–75. A kolozsvári társadalomról a 19. század első felében lásd Sonkoly: *Erdély városai*, 143–158. és lásd még Egyed: „Kolozsvár vonzása és vonzáskörzete”, 281–282.

¹¹ A 19. század folyamán a románok a lakosság 12–18%-át alkották. Egy kézzel írott irodalmi hírlévtől eltekintve az első román nyelvű folyóirat csak 1903-ban jelent meg. 1918 előtt az egyedüli román nyelvű iskola a két egyházi elemi iskola volt (Pascu: *Istoria Clujului*, 344–345., 365–366.

¹² Az 1848–1849-es forradalomról és polgárháborúról Erdélyben lásd 2. fejezet.

¹³ Lásd 2. fejezet.

szorosára nőtt: az 1850-es 17 ezerről az 1910-es 60 ezerre. 1870-ben elkészült a várost Budapesttel összekötő vasútvonal, s rövidesen megteremtődött a vasúti összeköttetés más erdélyi városokkal és Romániával is. A kézműipari műhelyek mellett, amelyek régóta uralkodó szerepet játszottak a város gazdaságában, számos gyár is épült: ezek többnyire élelmiszerfeldolgozó, ital- és dohánygyártó, mezőgazdasági gépeket, építőanyagot termelő és bőrfeldolgozó üzemek voltak. Bár a gyárak többsége kicsi volt, négy közülük 1910-ben 100 munkásnál többet foglalkoztatott, az egyik (egy dohánygyár) pedig ezernél is többet. Virágzottak a kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatások. A századforduló táján bekövetkezett infrastrukturális fejlesztések közé tartozott a telefonközpont, a folyóvíz-ellátás, a modern csatornázás és villanyvilágítás elterjedése.¹⁴

A város növekvő jelentőségének elismeréseként 1872-ben Kolozsváron jött létre Magyarország második korszerű egyeteme. Célja azt volt, hogy Erdélyt kapcsolja Magyarországhoz –, egy korabeli megfigyelő szavaival „hogyan felsőoktatás révén művelje a magyar szellemet Erdély nemzetei között”.¹⁵ Ugyanakkor figyelmen kívül hagyták a román értelmiségiek kérését, hogy az egyetemen a magyarral párhuzamosan románul is folyjék az oktatás, igaz, létrehoztak román nyelvi tanszéket egyetlen román professzorral.¹⁶ Az első világháborút megelőző két évtizedben a román diákok – nagy többségük, miként a magyaroké is, jogi vagy orvosi tanulmányokat végzett – 10%-nál alig magasabb arányban voltak képviselve a diákság összlétszámában. Miközben a teljes erdélyi lakosság többségét románok alkották, a román diákság létszáma viszonylag alacsony maradt; ugyanakkor a román diákok a nemzeti szellemű megmozdulások jelentős magvát alkották.¹⁷

Noha a Kolozsvárt körülvevő vidék túlnyomórészt román ajkú volt, a város szilárdan magyar nyelvű maradt még a gyors népességnövekedés során is (3.1 és 3.2 táblázatok).¹⁸ Ennek oka jórészt a migrációban meg-

¹⁴ Csetri: „Kolozsvár népessége”, 20–23.; Vincze: „Kolozsvár története”, 19–20.; Pölöskei: „Kolozsvár a századfordulón”, 232.; Makkai: „Kolozsvár”, 33–34.; Pascu: *Istoria Clujului*, 285–309.

¹⁵ Idézi Pálffy: „National Controversy int he Transylvanian Academe”, 84. Kolozsvár kiválasztásáról az egyetem székhelyéül lásd Karády és Nasta: *The University of Kolozsvár/Cluj*, 24–27.

¹⁶ A román nyelvű egyetem igénye először az 1848-as forradalom idején fogalmazódott meg; erről és a magyar nyelvű oktatással való paritásról az új kolozsvári egyetemen lásd Sigmirean: „Efforts to Create a Romanian System of Higher Education”.

¹⁷ Az egyetem egyes karain a diákok anyanyelv és nyelvi hovatartozás szerinti megoszlását lásd Sigmirean: „The Cluj University”, 48. skk. Pálffy: „National Controversy int he Transylvanian Academe”, 2. fejezet szélesebb társadalmi és politikai kontextusba helyezi ezeket és más adatokat. A kolozsvári román diákokról lásd Bíró: *The Nationalities Problem in Transylvania*, 277. skk.

¹⁸ 1910-ben Kolozs megye lakosságának 58%-a volt román. Kolozsváron kívül a megye lakosságának kétharmada román volt.

3.1 táblázat. Kolozsvár lakossága etnikai hovatartozás szerint 1880–2002

év	összesen	román		magyar		német		egyéb	
		lakosság	%	lakosság	%	lakosság	%	lakosság	%
1880	29 923	3 855	12,9	22 761	76,1	1423	4,8	1 884	6,3
1890	32 756	3 226	9,8	27 514	84,0	1336	4,1	680	2,1
1900	49 295	6 039	12,3	40 845	82,9	1784	3,6	627	1,3
1910	60 808	7 562	12,4	50 704	83,4	1676	2,8	866	1,4
1920n	83 542	28 274	33,8	41 583	49,8	2073	2,5	11 612	13,9
1930	100 844	34 836	34,5	54 776	54,3	2702	2,7	8 530	8,5
1930n	100 844	34 895	34,6	47 689	47,3	2500	2,5	15 760	15,6
1941	110 956	10 029	9,0	97 698	88,1	1825	1,6	1 404	1,3
1941n	110 956	9 814	8,8	96 002	86,5	1606	1,4	3 534	3,2
1948	117 915	47 321	40,1	67 977	57,6	360	0,3	2 257	1,9
1956	154 723	74 623	48,2	77 839	50,3	1115	0,7	1 146	0,7
1956n	154 723	74 033	47,8	74 155	47,9	990	0,6	5 545	3,6
1966	185 663	105 185	56,7	78 520	42,3	1337	0,7	621	0,3
1966n	185 663	104 914	56,5	76 934	41,4	1333	0,7	2 482	1,3
1977n	262 858	173 003	65,8	86 215	32,8	1480	0,6	2 160	0,8
1992n	328 602	248 572	75,6	74 871	22,8	1149	0,3	4 010	1,2
2002n	317 953	252 433	79,4	60 287	19,0	734	0,2	4 499	1,4

Forrás: népszámlálási adatok in: Varga (szerk.): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. (Online lásd <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erdstat/cjjetn.pdf>); a 2002-es népszámlálási adatokra lásd http://adatbazis.mtaki.hungary.com/?mtkai_id=108439&settlement_name=. Némely népszámlálások során az anyanyelvre másokban a nemzetiségre megint másokban az identifikáció mindkét formájára vonatkozóan gyűjtöttek adatokat. A nemzetiségre vonatkozó adatokat itt az év után „n” betűvel jelöljük. A „mások” nagy többsége az 1920-as és 1930-as nemzetiségi adatokban a zsidókat jelöli, akiknek a zöme magyarul beszélt.

nyilvánuló etnikai szelekció volt: Kolozsvárra nagyobb arányban települtek be magyarok, mint amekkora részét alkották Kolozs megye vagy Erdély teljes népességének.¹⁹ De ez annak is betudható, hogy a Kolozsvárra költözött románok számottevő része egy-két nemzedék alatt asszimilálódott a magyar ajkú többséghez. Az egyetemen román irodalmat hallgató néhány diáktól eltekintve, az előrejutni kívánó románoknak Kolozsváron túlnyomórészt magyar közegben kellett tanulniuk és dolgozniuk; a közép- és felsőfokú oktatás csak magyarul volt hozzáférhető, s a gazdasági élet kizárólagos nyelve is a magyar volt.²⁰

Az első világháborút megelőző fél évszázad során Kelet-Közép-Európa-szerte éleződtek a nemzeti küzdelmek; márpedig ezen időszak alatt Magyarország erősen, néha harsányan nacionalista állam volt. Kolozsváron azonban kevés jele volt a nyílt nemzeti küzdelemnek, ezért alig volt szükség nemzeti fellépésre. Amíg szerény mértékű maradt a Kolozsvárra irányuló román bevándorlás, az államnak elég volt az asszimiláció „természetes” folyamataira, valamint a magyar nyelv és kultúra hegemoniájára hagyatkoznia ahhoz, hogy megőrződjön a város magyar jellege. S amíg a városban a román lakosok számaránya nem érte el a kritikus tömeget, addig a román nemzeti mozgalom sem vállalkozhatott arra a városi intézmények feletti uralomért folyó harcra – még csak fontolóra sem vehette –, amely a Habsburg-uralom utolsó fél évszázadában már sok másik kelet-közép-európai városban kibontakozóban volt.²¹

Néha mégis felszínre bukkantak a nemzeti feszültségek. A surlódások egyik helyszíne az egyetem volt; a Román Nyelvi és Irodalmi Tanszék élére kinevezett Grigore Șilașit 1884-ben, miután nacionalista magyar diákok

¹⁹ Lásd Egyed: „Kolozsvár vonzása és vonzáskörzete”, 284–285.

²⁰ Egy román újságíró az 1920-as években egy fiktív alak, Ion Pop példáján mutatja be, milyen asszimilációs veszéllyel kellett szembenézniük a felfelé törekvő románoknak a dualista korszakban. A szegényparaszti szülők gyermeke, aki sikeres iskolai tanulmányai után Kolozsvárra ment jogot hallgatni, megszerette a magyar színházat, zenét és irodalmat; magyar nőt vett feleségül, s gyermekei már nem is tanultak meg románul; ő maga sikeres ügyvéd lett, még a nevét is Pap Jánosra magyarosította (Codarcea: „Povestea lui Pap János”). Az asszimiláció egyik mérőszáma az 1910-es népszámlálási adatokból olvasható ki, amelyek szerint a román lakosság létszáma 7562 volt (a lakosság 12%-a), ugyanakkor a „román” egyházakhoz 10 005-en tartoztak (8646 görög katolikus és 1359 ortodox, a lakosság 14, illetve 2%-a). Így hát mintegy 2 500 olyan lakos volt, aki „román” egyházak tagja volt, de anyanyelvüként a magyart adta meg; közülük sokan valószínűleg megőrizték a szülők vallási hovatartozását, nyelvileg viszont már asszimilálódtak (lásd 3.1 és 3.2 táblázat).

²¹ Lásd például Jeremy King mintaszerű tanulmányát Budweis/Budějovice morvaországi városról: *Budweisers into Czechs and Germans*. A nyugat-magyarországi Sopron/Ödenburgról lásd King: „Austria versus Hungary”, 168–175.; Prágáról lásd Cohen: *The Politics of Ethnic Survival*; Pozsony/Pressburg/Bratislaváról, Szlovákia mai fővárosáról lásd Babejová: *Fin-De-Siècle Pressburg*; a galíciai Lemberg/Lwów/Lvivről lásd Ther: „Chancen und Untergang einer multinationalen Stadt” és Mick: „Nationalisierung in einer multiethnischen Stadt”.

3.2 táblázat. Kolozsvár lakossága felekezeti hovatartozás szerint, 1880–2002

év	ortodox	görög katolikus	római katolikus	kálvinista	unitárius	zsidó	egyéb	összesen
<i>lakosság</i>								
1880	434	4 128	10 652	10 680	1 034	1 601	1 394	29 923
1890	489	3 279	11 248	12 621	1 237	2 414	1 468	32 756
1900	969	7 208	16 041	16 895	1 704	4 730	1 749	49 295
1910	1 359	8 646	19 021	20 726	1 921	7 046	2 089	60 808
1930	11 942	22 816	20 291	26 919	2 137	13 504	3 255	100 844
1941	2 197	11 530	32 629	40 605	4 124	16 763	3 108	110 956
***	***	***	***	***	***	***	***	***
1992	216 075	21 677	22 575	48 156	4 049	340	15 730	328 602
2002	220 011	18 484	17 540	38 779	3 369	227	20 141	317 953
<i>százalékban</i>								
1880	1,5	13,8	35,6	35,7	3,5	5,4	4,6	
1890	1,5	10,0	34,3	38,5	3,8	7,4	4,5	
1900	2,0	14,6	32,5	34,3	3,5	9,6	3,6	
1910	2,2	14,2	31,3	34,1	3,2	11,6	3,4	
1930	11,8	22,6	20,1	26,7	2,1	13,4	3,2	
1941	2,0	10,4	29,4	36,6	3,7	15,1	2,8	
***	***	***	***	***	***	***	***	***
1992	65,8	6,6	6,9	14,7	1,2	0,1	4,8	
2002	69,2	5,8	5,5	12,2	1,1	0,1	6,3	

Forrás: népszámlálási adatok in: Varga (szerk.): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. (Online lásd <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erdstat/cjctn.pdf>); a 2002-es népszámlálási adatokra lásd http://adatbazis.mtaki.hungary.com/?mtkai_id=108439&settlement_name=. A kommunista időszakban tartott népszámlálások során a felekezeti hovatartozásról nem gyűjtöttek adatokat.

hevesen támadták, elbocsátották állásából.²² Egy másik, az előbbinél jelentősebb mobilizáció a „memorandum”-mozgalommal volt kapcsolatban; ez utóbbi a 19. század utolsó évtizedében az erdélyi román nemzeti politikai törekvések középpontjában állt. Az 1890-es évek elején a Román Nemzeti Párt vezetői memorandumban foglalták össze a román nemzeti törekvéseket, amit Bécsben a császárnak nyújtottak át. A magyar nacionalisták nyomására a kolozsvári államügyész bünygyi vizsgálatot indított a párt tisztségviselőivel szemben. Amikor 1894. május 7-én Kolozsváron megkezdődött a pártvezetők pere, egész Erdélyből jelentős román tömegek gyűltek össze tiltakozásul a városban.²³ Az eljárás nyomán a párt végrehajtó bizottságának több tagját elítélték és bebörtönözték.²⁴

Ezzel nagyjából egy időben versenyt írt ki a kolozsvári városi tanács arra a szoborra, amellyel Kolozsvár leghíresebb fiának, Mátyás magyar királynak (aki 1443-ban ebben a városban született) kívántak emléket állítani. Az emlékművet az áttervezett főtérre szánták, amelyről nemrég eltávolították a Szent Mihály-templomot háromszáz évig körülvevő üttött-kopott boltocskákat, s a teret elegáns dísztérré alakították.²⁵ A szobor alapkövét 1896-ban, az országos millenniumi ünnepségek keretei között rakták le. Hat évvel később ünnepélyes keretek között leplezték le a monumentális szobrot, a legmagasabb országos méltóságok különvonattal érkeztek Budapestről az ünnepélyre.²⁶

A Magyarország legnagyobb uralkodói között számon tartott Mátyás királyt katonai képességei, államépítő erőfeszítései, a humanista tudomány és a művészetek bőkezű támogatása tették híressé. A szobor uralkodásának

²² A diákok kifogásolták, hogy az előadások román nyelvűek, hogy a professzor vezető szerepet visz a Iulia Társaságban, amely a román hallgatókat gyűjtötte össze a román nyelv és kultúra előmozdítása céljából, s hogy (igen) közvetett kapcsolatban áll az 1884-ben a dél-erdélyi Nagyszebenben alapított *Tribuna* nevű nemzeti szellemű román lappal. (A Silași helyére kinevezett professzor viszont azzal dühítette fel a nemzeti szellemű románokat, hogy székfoglaló előadásában tagadta a dákoromán kontinuitási elméletet.) Lásd Sigmirean: „The Cluj University”, 42–44.; Bíró: *The Nationalities Problem in Transylvania*, 278–280. A *Tribunáról* lásd Hitchins: *A Nation Affirmed*, 130. skk; Köpeczi (szerk.): *History*, 618–619.

²³ Buzea: *Clujul, 1919–1939*, 51. 20 ezerre teszi a számukat, Pascu: *Istoria Clujului*, 318–320. 40 ezerre. Akkoriban Kolozsvárnak csak 40 ezer lakosa volt, s közülük csak 5 ezer volt román ajkú.

²⁴ A memorandum-mozgalomról lásd Hitchins: *A Nation Affirmed*, 135–149.; Köpeczi: *History*, 618–622. 1994-ben, a per századik évfordulójára a főter szélén emlékművet állítottak a mozgalom vezetőinek tiszteletére; az emlékmű szociális felhasználásáról lásd 4. fejezet.

²⁵ Gaal: *Kolozsvár*, 39–40.

²⁶ A szobor megrendeléséről és felavatásáról, valamint jelentőségéről a századfordulás magyar politika tágabb kontextusában lásd Feischmidt: *Ettbnizität als Konstruktion und Erfahrung*, 68–77. A tér szimbolikus politikájáról történeti és szociológiai szempontból Kolozsváron általában lásd Lazăr: „Cluj 2003.”

bármely aspektusát hangsúlyozhatta volna, sőt Mátyás király részben román származására való utalással gesztust lehetett volna tenni a régió román többsége felé. Az emlékmű jellege és az ünnepség retorikája mégis a diadalmas magyar nacionalizmust állította előtérbe. A szobrász, Fadrusz János ábrázolásában a király négy hadvezére a szomszédállamok – Csehország, Ausztria, Törökország és Moldva – lobogóit lehajtja a győztes király előtt.²⁷ (A moldvai zászló ekként való ábrázolása váltotta ki később a román nacionalisták dühét.)²⁸

A memorandisták pere és Mátyás király szobrának ikonográfiája a századforduló magyar nacionalizmusának arroganciáját mutatják. Mindkető azt példázza, mennyire érzéketlen volt a magyar vezetés a román nemzeti igényekre. A későbbi fejlemények mutatják majd meg, mennyire nem volt igazuk.

KOLOZSVÁRTÓL CLUJIG

Amikor 1918. december 24-én román csapatok vonultak be a városba, Kolozsváron véget ért a magyar uralom.²⁹ A szuverenitás megváltozása, mint az előző fejezetben megjegyeztük, a nemzetiesítő politikai gyakorlat váltásához vezetett. Ám Kolozsváron, miként Erdély egészében is, a fordulat nem eredményezett szimmetrikus helyzetet. Ahogy a két világháború közötti Románia erdélyi nemzetiesítése során más problémákkal került szembe, mint korábban a dualista Magyarország, a nemzetiesítés kérdése Kolozsváron is más módon vetődött fel. Amikor 1867-ben Magyarország bekebelezte Erdélyt, az államnak nem volt szüksége arra, hogy radikális nemzeti fordulatot hajtson végre Kolozsváron. Román nyelvű oktatás és egyéb intézmények valamint a magyar nemzeti intézmények akadálytalanul működhetek, kifejtve a maguk asszimilációs hatását. Minthogy Kolozsvár már túlnyomórészt és biztonságosan magyar volt, a nemzetiesítő politikai gyakorlat más helyszínekre összpontosult.

²⁷ A magyar sajtó ugyanilyen diadalittas volt. A felavatás után néhány nappal egy újságcikk megdicsérte Fadruszt, hogy sikerült megragadnia Mátyás legfontosabb tulajdonságait: „Most már tudjuk, mit jelentett nekünk és a világnak Mátyás. Tudja mindenki, a gyermek, a szolgáló, a boltos, a mágán, bárki, aki áthalad Kolozsvár főterén. Hadseregek szervezője, az ellenség leggyőzője, a magyar hatalom megteremtője Közép-Európában [...] kora vezető lovagja, rettegett és igazságos uralkodó kardja és elmeje által. Ilyen a Fadrusz által életre keltett Mátyás. S ez pontosan az a Mátyás, akire szükségünk van. Nem a bőkezű uralkodó, nem a tudós, könyvtárak alapítója, nem a művészetek nagylelkű patrónusa, nem pompázatos paloták építője. Ezek a vonások szintén értékesek... Ám amire szükségünk van, az az, hogy a hatalom energiája újra felébredjen nemzeti tudatunkban. Népünk lelkét töltsék be történelmi érzések s töltsé be a kötelesség érzése történelmi hivatásunk iránt.” („Fadrusz János”, *Ellenzék*, 1902. október 16.)

²⁸ Lásd alább.

²⁹ Mócsy: *The Effects of World War I*, 35–36.

A román hatóságok egészen más helyzettel szembesültek. Míg Erdély egészében jelentős volt a román többség, addig az erdélyi városokban és a városi, középosztálybeli foglalkozásokban alacsony volt a románok részaránya; a nemzetiesítő politika és gyakorlat ezt volt hivatva orvosolni. Kolozsvár (más erdélyi városokkal egyetemben) immár a tudatos nacionalista politika és gyakorlat kulcsfontosságú helyszínévé és célpontjává vált.

Bizonyos nemzeti szellemű politikai lépések azonnali hatással jártak. Gyorsan változott a nemzetiségek aránya a köztisztviselők és más állami alkalmazottak körében.³⁰ A magyar *Nemzeti Színház* nagyszabású szecessziós épületét a román *Teatrul Național*-ra nevezték át. Az egyetemet pedig, katonai egységek bevetésével, hatalmukba kerítették a román hatóságok azt követően, hogy tanárai nem voltak hajlandók hűségesküt tenni a román államra; 1919 őszén román intézményként nyílt meg újból, új professzori karral és hallgatókkal, miközben a magyar tanerő zöme és sok diák Magyarországra távozott.³¹

Más területeken a változás sokkal fokozatosabb volt. Az új rezsim első éveiben jelentős számú magyar menekült át Magyarországra (különösen köztisztviselők és diákok), és ennél is sokkal jelentősebb volt a románok beáramlása; sokan jöttek az ókirályságból is, arra vágyva, hogy betöltsék a megüresedett közalkalmazotti állásokat. 1910 és 1930 között a város lakossága 60 ezerrel 100 ezerre nőtt, s a migrációs hozam 70%-át románok tették ki – akiknek száma az 1910-es alig 7 500-ról 1930-ra 35 ezerre nőtt. Mindazonáltal továbbra is egyértelműen a magyarok maradtak többségben:

³⁰ Mócsy azonban megjegyzi, hogy egyes magyar alkalmazottakat nem cseréltek ki azonnal, mivel a helyüket nem mindig tudták képzett románokkal betölteni (i. m. 44–48.)

³¹ A román közvélemény megosztott volt az ügygel kapcsolatban. Néhányan azt javasolták, hogy hagyják meg a magyar egyetemet, s mellette hozzanak létre egy új, román intézményt; mások a meglevő egyetem fokozatos nemzetiesítését pártolták; voltak pedig, akik az azonnali nacionalizáció mellett foglaltak állást. Végül ez az álláspont győzedelmeskedett. Erről a vitáról és az egyetem nacionalizációjának más oldalairól lásd Livezeanu: *Cultural Politic*, 219–227.; Pálffy: „National Controversy int he Transylvanian Academe”, 127–131.; Gaal: *Egyetem a Farkas utcában*, 85–87.; Bíró: *The Nationalities Problem in Transylvania*, 579–587.; Puscsa: „The Post-War Reorganization of the Cluj University”, 67–85. Válaszul a három „magyar” felekezet – a katolikusok, a kálvinisták és az unitáriusok – együtt próbált meg másik magyar egyetemet alapítani Kolozsváron, ám az Oktatási Minisztérium hivatalnokai, engedve azoknak, akik erősen nacionalista politikát sürgettek a városban, azt a döntést hozták, hogy ezt az intézményt más városban kell létrehozni; a tervből végül nem lett semmi (Karádi és Năstășa: *The University of Kolozsvár/Cluj*, 44.; Bíró: *The Nationalities Problem in Transylvania*, 579–580.). 1921-ben a magyar kormány hivatalosan újraalapította a Ferenc József Egyetemet Szegeden, amely a román határ közelsége miatt számos diákot vonzott Erdélyből. A Szegedre történő áttelepülésről lásd Gaal: *Egyetem a Farkas utcában*, 92–106.; a román kormány erre adott reakciójáról, beleértve azt is, hogy többé nem ismerték el a magyar egyetemeken kiadott diplomákat, lásd Livezeanu: *Cultural Politics*, 226–227.

1930-ban a lakosság 54%-át tették ki (anyanyelv szerint), szemben a 35%-nyi románval.³²

A nyelvhasználat területén a változás szintén fokozatos volt – tehát a román nacionalisták számára csalódást keltő. A hivatalos nyelv státusában a magyart azonnal a románval váltották fel; a magyar iskolásoktól pedig – még azoktól is, akik továbbra is magyar iskolába jártak – megkövetelték, hogy tanulják meg az új államnyelvet.³³ Míg azonban a nyelvpolitika egyik pillanatról a másikra megváltozott, a nyelvi *gyakorlat és repertoár* nem. Az aszimmetrikus kétnyelvűség, amely a magyar fennhatóság alatt az uralkodó minta volt – Kolozsváron gyakorlatilag minden román tudott magyarul, viszont szinte egyetlen magyar sem tudott románul – csak lassan változott meg. Sok munkahelyen és boltban továbbra is magyarul beszéltek – még néhány közhivatalban is, amire azok a felszólítások is utalnak, amelyek arra utasítják az ügyfeleket (és a hivatalnokokat), hogy románul beszéljenek.³⁴

A román nacionalisták számára a probléma nem csak az volt, hogy a magyarok továbbra is magyarul beszéltek; hanem az, hogy sok román is így tett.³⁵ Egy helyi újságíró 1926-ban arról panaszkodott, hogy Cluj csak a

³² Lásd 3.1 táblázat. A román népszámlálási kérdőív a nemzetiségre és az anyanyelvre egyaránt rákérdezett, és a zsidókat külön nemzetiségként kezelték (ami számukra kényelmesen csökkentette a magyar lakosság létszámát). Nemzetiség szerint a lakosság 47 %-a magyar, 35%-a román, 13%-a zsidó, 2,5%-a német és 1%-a cigány volt. Még az anyanyelvi számarányok is alábecsülték a magyar ajkú többség nagyságát, minthogy a lakosok 6,6%-át – illetve azok mintegy felét, akik nemzetiség szerint zsidónak számítottak – jiddis nyelvüként sorolták be, valószínűleg a román népszámlálók nyomására, akik megpróbálták a statisztikákban csökkenteni a magyar ajkúak számát Erdélyben (Vago: „The Destruction of the Jews in Transylvania”, 171. skk). A dualista korszakban a zsidók nagy többsége a magyart vallotta anyanyelvének.

³³ Az ösztönzők szerkezete is megváltozott. Az első világháború előtt gyakorlatilag egyetlen magyar sem beszélt románul. Anyagilag semmi sem ösztönzött a román nyelv megtanulására, de eszmeileg sem, hiszen a városban élő magyarok paraszti nyelvnek tekintették a románt, amelyből hiányzik a nagyvárosi élethez szükséges kifinomultság. A magyarok most már ösztönözve érezhették magukat arra, hogy legalább valamennyire megtanuljanak románul, akik pedig felsőfokú tanulmányokat akartak végezni, szakmai pályát vagy egyszerűen csak szélesebb spektrumú foglalkoztatási lehetőségeket kerestek, el kellett hogy sajátítsák a nyelvet.

³⁴ Más kényszerítő intézkedések is tanúsítják a magyar nyelv szívósságát. Az 1930-as évek vége felé például a rendőrség utasította a boltosokat, kereskedőket, kézműiparosokat, orvosokat és ügyvédeket, hogy cég táblájuk kizárólag román nyelvű legyen, s próbált gondoskodni arról, hogy a piaci eladók románul beszéljenek (Bíró: *The Nationalities Problem in Transylvania*, 455–456.).

³⁵ A román kézbe került Kolozsvárra tömegesen beáramló románok közül többen az okiráltságból érkeztek, s nem tudtak magyarul. A felekezeti hovatartozásra vonatkozó 1930-as népszámlálási adatok azonban arra utalnak, hogy az okiráltságból bevándorlók (majdnem mindegyikük ortodox volt, míg az erdélyi románok nagy többsége görög katólikus) a város lakosságának maximum egyharmadát alkották (lásd 3.2 táblázat). S néhányan az okiráltságból bevándoroltak közül kétségtelenül valamiképpen megtanultak magyarul.

nevében román; „szellemében” még mindig Kolozsvár, s mindaddig magyar város is marad, amíg a románok továbbra is „kerülik a Román Színházat, a Regátból származó embereket, nem olvasnak román lapokat, hanem megelégszenek reggel a *Keleti Újsággal*, este pedig az *Ellenzékkel*.”³⁶

A nemzetiesítő intézkedések egy másik sorozatával a város szimbolikus földrajzát próbálták megváltoztatni. Utcákat és tereket neveztek el román történelmi alakokról. Román hősöknek állítottak szobrokat. A legjelentősebb kezdeményezések a város szimbolikus és társadalmi középpontját, a Főteret érintették, amelyet most, Erdély és Románia egyesülését ünneplendő *Piața Unirii*nek (Egyesülés tér) nevezték el. A térnek, amelyet továbbra is a Szent Mihály-templom és Mátyás király monumentális lovas szobra uralt, magyar nemzeti ikonográfiáját is megpróbálták semlegesíteni: 1921-ben Mátyás király szobrával szemben állították fel a farkas által szoptatott Romulus és Remus szobrát, a híres római capitoliumi szobor másolatát, ami a város római (következésképpen román) eredetét volt hivatva jelképezni.³⁷

Ugyanebben a szellemben helyeztek el új emléktáblát 1932-ben a lovas szobor lábazatára.³⁸ A nagy román történész, Nicolae Iorga által írt felirat szerint Mátyás király „csatában mindenki felett diadalmaskodott, s csak Baiánál szenvedett vereséget, a saját nemzetétől, amikor a legyőzhetetlen Moldvát akarta meghódítani.” Ez a király román származását hangsúlyozta; ugyanakkor azzal, hogy Mátyást úgy mutatja be, mint akit „a saját nemzete”, azaz a moldvai román fejedelemség győzött le, a szobor diadal-

³⁶ Codarcea: „Kolozsvár-Cluj”, 738.

³⁷ Romulus és Remus szobrának felavatásáról lásd még Feischmidt: *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung*, 80–81. Az olasz küldöttséghez szólva, amely a szobrot mint a városnak szánt ajándékot mutatta be, a helyi román lap így kommentálta az eseményt: „Latinságunk fulladozott a barbár inváziók sötéttségében [ez ebben az összefüggésben a magyarokra utal], népünk történelmének századokig tartó éjszakájában. Ma a barátságok fényénél sütkérezünk. Már a szavaink is, amelyek annyira hasonlítanak az olasz szavakra, annak tudatát fejezik ki, hogy a testvéreitek vagyunk... Nem az ősi Daciából származó clujiak üdvözlönek ma benneteket, hanem Napoca leszármazottai, amelynek alapjaira a mi városunk épült... Testvérek, a saját országotokban vagytok, miként minden román, aki Itália földjére lép, úgy érzi, szent földre lépett” („Inimi de frate”, *Voința*, 1921. szeptember 29.).

³⁸ Egyesek azt javasolták, hogy helyezték át Mátyás szobrát, s a helyén emeljenek „igazi román emlékművet”. „Bármekkora is a szobor művészi értéke, s bármennyire kiemelkedő történelmi alak volt is ez a magyar király – érvelt egy helyi lap 1926-ban –, nem tűrhetjük, hogy nemzeti méltóságunkkal nap mint nap dacoljon a magyar dicsőségnek ez a jelképe”. („Statuia lui Matia”, *Patria*, 1926. december 2.) Az írás ahhoz a szélesebb körű vitához kapcsolódott, amelynek részese volt az állami Történelmi Műemlék Bizottság is: szükséges-e áthelyezni, lerombolni vagy „kijavítani” azokat az előző rendszer által felállított emlékműveket, amelyek sértik a románok nemzeti érzéseit vagy méltóságát (Feischmidt: *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung*, 80.).

mas képi világát is kétségbe vonja.³⁹ Még nagyobb feltűnést keltett, hogy a nemrég állami kézbe vett Román Nemzeti Színház mellett monumentális ortodox katedrális kezdtek építeni. Az építkezés kezdetekor (vagy akár 1933-as befejezésekor is) Kolozsváron az ortodoxoknál sokkal több görög katolikus élt. Minthogy azonban az alkotmányban rögzítették, hogy az ortodox felekezet „az uralkodó egyház a román államban”,⁴⁰ az ortodox templom felépítése egyértelműben jelölte meg „románként” a közteret, mint egy görög katolikus templom tette volna. Az építkezés azzal, hogy a régi „magyar” városközponttól néhány háztömbbel keletre egy második, egyértelműen „román” központot teremtett, kísérlet volt a város szimbolikus földrajzának újraértelmezésére. Egy korabeli megfigyelő szavaival: a székesegyház „új városközpontot hívott életre”.⁴¹

1939-ben, amikor mind bizonytalanabbá váltak Nagy-Románia területi határai, s nőtt az aggodalom az Erdélyre vonatkozó magyar és a Besszarábiára vonatkozó szovjet igények miatt, könyv jelent meg, amely felidézte a városnak a román uralom alatt elért fejlődését, s cáfolni próbálta a „magyar revizionisták” állításait, miszerint Kolozsvár sokat szenvedett volna az új rendszer alatt.⁴² Az antirevizionista vonulat jórészt burkolt maradt, ám az alcím – „a román megvalósítások” – utalt a könyv legfőbb céljára: a város románságának felmutatására. A hatalomváltás óta bekövetkezett mindenfajta gazdasági, szociális és kulturális fejlődést és városfejlesztést sajátosan román sikerként ünnepelt. Szakítva a nemzetiesedés Kolozsváron és más erdélyi városokban tapasztalható lassú üteme miatti panaszokkal, a könyv gyakorlatilag befejezettnek tüntette fel Kolozsvár Cluj-zsá való átalakulását: „A sajátosan román jelleg mind nyilvánvalóbb

³⁹ A korrekciós tábla lehetővé tette, hogy a szoborban a román nagyság szimbólumát lássák: „Városunk közepén emelkedik Matei Corvin nagy és döllyfős szobra. Matei nagysága, bronzba öntve kétségtelenül azé a román népé, amelyből kiemelkedett. Döllyfe a magyar népé, amelynek legnagyobb, legjobb és legigazságosabb királya volt... [Az új emléktábla felirata] [a történelmi igazság] későn, de jókor jött rehabilitáció[ja], kései tisztelgés Magyarország legnagyobb, román származású királya előtt. Matei Corvin szobra most már valóban [azaz az igazsághoz híven] szimbolikus!” („Invinsul de le Baia”, *Patria*, 1932. december 15.).

⁴⁰ Az 1923-as alkotmány 22. paragrafusa az ortodox és a görög katolikus felekezeteket nevezte meg „román egyházaknak”, de hozzátette, hogy „az ortodox egyház, lévén hogy a románok nagy többségének vallási képviselője, uralkodó egyház a román államban”. A román nacionalista ideológia „ortodox” vonulatáról a két világháború között, amely a peremre szorította a görög katolikus egyházat lásd Boia: *History and Myth*, 61–62.

⁴¹ Lásd 1. térkép. Az idézet Buzea: *Clujul, 1919–1939* című munkájának 72. oldalán található. Tervek születtek arra is, hogy az új székesegyházzal szemben felállítsák Avram Iancu román nemzeti hős nagyszabású szobrát, amely szimbolikus ellensúlyja lehetett volna Mátyás király régi főtéren levő szobrának (uo. 82.); ez a terv azonban nem valósult meg, s a gondolatot csak Funar polgármester melegeítette fel (lásd 4. fejezet).

⁴² Uo. a „magyar revizionistákról” lásd 28.

az élet egész lüktetésében Clujban: az ünnepek és a hétköznapi forgatagában, az utcákon és piacokon, a közintézményekben és színháztermekben, ahol a román nyelv – mindinkább megtisztítva idegen és tájnyelvi vonásaitól – immár régóta vágyott elsőbbségét élvezi.⁴³ Az önmagát ünneplő nacionalista hurraóptimizmus mögött mégis az Erdélyre vonatkozó magyar területi követelések miatti növekvő aggodalom húzódott meg. Maga a könyv is adatokat sorol fel, amelyek arra utalnak, hogy a helyi gazdasági és (bizonyos tekintetben kulturális) életben továbbra is uralkodó szerepet játszanak a magyarok, példaként hozva fel, hogy 1939-ben is öt magyar nyelvű napilap jelent meg Kolozsváron, míg csak egy román. Mint ezek és más adatok nyilvánvalóvá teszik, a város románsága – miként az Erdély feletti román uralom – még korántsem valósult meg végérvényesen.

ISMÉT MAGYARORSZÁG RÉSZÉKÉNT

1940. szeptember 11-én, két héttel az után, hogy a második bécsi döntés Észak- és Kelet-Erdélyt Magyarországnak ítélte, a magyar hadsereg bevonult Kolozsvárra. Néhány nappal később nemzeti zászlót lobogtató magyarok, némelyek magyar népviseletbe vagy magyar nemzeti színekbe öltözve, tömegesen ünnepeltek, amint a magyar csapatok a fehér lovon ülő Horthy kormányzó vezérletével felvonultak a város utcáin.⁴⁴ Idősebb magyarok még ma is meghatottan emlékeznek vissza az eseményre, egyikük azt mesélte, hogy „ez volt életem legszebb napja”. Persze, ami a magyarok számára „felszabadulás” volt, az a románok szemében „megszállást” jelentett. S noha ez csak később vált nyilvánvalóvá, a városban élő zsidók többsége számára pedig halált.

Az új magyar–román határ alig tíz kilométerrel Kolozsvártól délre húzódott. Román nemzetiségű kolozsvári lakosok tömegesen menekültek Dél-Erdélybe, míg a dél-erdélyi magyarok nagy számban érkeztek a városba. A magyar hatóság által 1941-ben végzett népszámlálás drámai etnodemográfiai fordulatra világított rá: ismét a magyarok alkották a túlnyomó többséget, anyanyelv szerint 88 százalékot, míg a román részarány 9 százalékra zsugorodott.⁴⁵ A nemzetiségre vonatkozó kérdés nyomán

⁴³ Uo. 98–99.

⁴⁴ Case: „A City Between States”, 27.

⁴⁵ Noha nemzetiség vagy anyanyelv szempontjából csak 9% nevezte magát románnak, 13% jelölte meg felekezetként az ortodoxot vagy a görög katolikust (lásd 3.1 és 3.2 táblázat). Az eltérés nem új: az első világháború előtti időszakra is jellemző volt. 1910-ben például a lakosság 17%-a tartozott hagyományos román felekezetekhez, ugyanakkor anyanyelv szerint csak 12% azonosította magát románként. Az 1930-as népszámlálási adatokban viszont eltűnt a szakadék, majd 1941-ben ismét jelentkezett. Ez az erősen ingadozó mértékű eltérés a „román” felekezeti hovatartozás és a vállalt román nemzetiség között arra utal, hogy a nemzetiségre és az anyanyelvre vonatkozó hivatalos statisztikák nem állandó etnodemográfiai vagy etnolingvisztikai tényeket rögzítenek; azt mutatják, hogy a szociális

némileg kevesebb (86,5 %) magyar volt regisztrálható, minthogy némelyek anyanyelv szerint magyarnak, nemzetiség szerint viszont zsidónak vallották magukat; annak a csaknem 17 ezer lakosnak a nagy többsége azonban, akik vallás szerint zsidónak vallották magukat, nemzetiségüket tekintve a magyart jelölték be.⁴⁶ Miután a két világháború közötti román népszámlálások során megkülönböztették magukat a magyaroktól, most a zsidókat statisztikailag ismét a magyarokhoz asszimilálta egy olyan rendszer, amely amúgy a disszimilációjuk és kirekesztésük mellett kötelezte el magát.⁴⁷

A román uralom alatt foganatosított nemzetesítő intézkedéseket most visszavonták. A magyar egyetem visszatért húsz évig tartó szegedi „számlázásából”, míg most a román egyetemet számlázták a dél-erdélyi Nagyszebenbe.⁴⁸ A román színház és opera szintén a román fennhatóság alatt maradt erdélyi városokba költözött át, a magyar színház pedig visszatért régi otthonába. A legtöbb román iskolát bezárták, a román munkásokat elbocsátották a gyárakból, a román politikai pártokat és kulturális egyesületeket betiltották; a román folyóiratokat pedig megszüntették, kivéve egyetlen napilapot, amely szoros magyar cenzurális ellenőrzés alatt maradt fenn.

Az utcák és terek visszakapták első világháború előtti magyar nevüket, illetve egyes esetekben új, a politikai helyzethez illő nevet kaptak: a vasútállomástól a főtérre vezető Ferdinánd király utcát Horthy tengernagyról nevezték el, míg a legfontosabb „román” tér, ahol az új katedrális állt, Hitler tér lett.⁴⁹ A Mátyás király szobrán levő román feliratot eltávolították, visszaál-

világ milyen módon tükrözi a változó politikai körülményeket. A népszámlálások gyakran nyílt nemzeti küzdelmek színterei (lásd 4. fejezet); de még ha nem is azok, nem árt kétkednünk a népszámlálási adatok látszólagos pontosságában. A nemzetiségi hovatartozás, amelyet az emberek magukénak vallanak, vagy amelyet mások tulajdonítanak nekik, a történelmi pillanattól és a körülményektől függően változik; nem objektív, állandó faktor, amelyet csak regisztrálni kell.

⁴⁶ Csak 2661 személy vallotta magát nemzetiség szerint zsidónak, s ezek csupán 16 %-a jelölte meg felekezeti szinten a zsidóságot.

⁴⁷ Case: „The Holocaust and the Transylvanian Question”, 16. megjegyzi: különös, hogy a magyar népszámlálás alkalmából 1940-ben a magyarokhoz sorolják a zsidókat, miközben a magyar kormány 1938-tól kezdve nem adott engedélyt a zsidóknak arra, hogy magyarosítsák a nevüket. Lásd uo. „Ingadozó identitások”, amely egy sor egyedi eset megvizsgálására levéltári forrásokat felhasználva tárja fel ezt a feszültséget a zsidók jól mutató asszimilációjára és kirekesztésére között a háború alatti Kolozsváron; arra a következtetésre jut, hogy 1943 közepéig az állami politika következetlen volt, ami bizonyos játéktérrel engedett a zsidóknak. A névpolitika, a névváltoztatások és a névváltoztatás kollektív stratégiáinak politikájáról Magyarországon, a nemzeti hovatartozás változó értelmezésének közegében részletesen foglalkozik Karády és Kozma: *Név és Nemzet*.

⁴⁸ Az előbbiről lásd Pálffy: „National Controversy in the Transylvanian Academe”, 269–285., Gaal: *Egyetem a Farkas utcában*, 106–130.; az utóbbiról Puscaş: „The Cluj (Sibiu) University”.

⁴⁹ A tér visszanevezetéséről 1940–1944 között lásd Case: „A City Between States”, 3. fejezet és az illusztrációkat ugyanott, 1. függelék.

lították a régi magyar feliratot, a capitoliumi farkas szobrát pedig lebontották. A Nagyszebenben, a „Megszállt Erdélyből Menekültek és Kiutasítottak Szövetsége” által megjelentetett lap arról panaszkodott, hogy ez ama terv része, melynek célja „eltüntetni a románok minden nyomát Clujban”.⁵⁰

Időközben állami támogatással kutatták fel a magyar település ősi nyomait. A régészetet a nemzeti igények szolgálatába állítva a magyar hatóságok 1943-ban bejelentették, hogy hat Árpád kori (10. század eleji) „magyar sírt” tártak fel – amely alkalmából a magyar védelmi és propaganda-miniszter is külön látogatást tett Kolozsváron. Magyar régészek szerint az ókori római civilizációt magyar civilizáció követte a középkorban, a kettő között pedig más civilizáció nyomára nem bukkantak; ez megkérdőjelezte a román állítást, miszerint helyi szinten is igazolható folytonosság áll fenn a dákok és az ókori rómaiak, illetve a mai románok között. Lapjelentés szerint a „felbecsülhetetlen” lelet „örök emlékeztetőül szolgál arra, hogy Kolozsvár őslakosai magyarok voltak, s ők alapították és virágoztatták fel a várost.”⁵¹

A románokkal szembeni nemzetiesítő lépéseket azonban árnyékba borították a zsidóellenes intézkedések – nem utolsósorban azért, mert igen sok román elment a városból, s akik maradtak, azokat alig lehetett észrevenni. Az 1941-es népszámlálás szerint Kolozsváron 16 763 zsidó élt, ami a lakosság mintegy 15 százalékát tette ki. A többi észak-erdélyi zsidóhoz hasonlóan, mint az előző fejezetben jeleztük, ők is üdvözölték a hatalomváltást; sokan a román uralom alatt maradt kisebb településekről, például a közvetlenül az új határ túloldalán fekvő Tordáról átköltöztek Kolozsvárra (és más észak-erdélyi városokba).⁵² Noha visszatekintve azt mondhatjuk, tragikus félreértés áldozatai voltak, a dolog érthető. A kolozsvári zsidókat (mint sorstársaikat más erdélyi városokban) a két világháború közötti években kétszeresen hozták hátrányos helyzetbe a román nacionalista intézkedések. Mint magyar ajkúaknak tilos volt magyar középiskolába járniuk, a zsidó iskolákban pedig tilos volt magyarul tanítani. Mint zsidókra nehezteltek rájuk aránytalan képviselőjük miatt az egyetemeken és a városi gazdaságban.⁵³ 1922-ben a kolozsvári egyetem román orvostanhallgatói antiszemita tüntetéssorozatot szerveztek mind a négy romániai

⁵⁰ „Expulzarea Lupoaiței din Cluj”, *Tribuna Asociației Refugiaților și Expulzaților din Ardealul Ocupat*, 1941. január 8.

⁵¹ „Szombaton két idős férfi hamvait találták meg a Kolozsvár főterén feltárt Árpád-kori temetőben”, *Keleti Újság*, 1943. augusztus 8.; lásd még Feischmidt: *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung*, 82–83. A régészet nemzeti igények alátámasztására szolgáló posztkommunista felhasználásáról lásd 4. fejezet; a régészetről és a nacionalizmusról általánosabban lásd Kohl és Fawcett: „Archeology in the Service of the State”; Kaiser: „Archeology and Ideology in Southeast Europe”.

⁵² Löwy: *A téglagyártól a tehervonatig*, 69–70.

⁵³ Livezeanu: *Cultural Politics*, 151–153., 173–174.; Löwy: *A téglagyártól a tehervonatig*, 342–343.

egyetemen, amivel azt követelték, hogy a zsidó diákok maguk szerezzék be a saját „zsidó” holttesteiket a boncoláshoz.⁵⁴ 1927-ben Bukarestből és Iaşiból érkezett román nacionalista diákok, akik kongresszusra gyűltek össze Nagyváradon (a magyar határ melletti túlnyomórészt magyar ajkú városban volt a legnagyobb arányú zsidó lakosság Erdélyben), zsidó és magyar célpontok ellen fordulva törtek-zúztak. A diákok ezt követően Kolozsvárra vonultak, zsinagógákba törtek be, tóratekerceket égettek el, és zsidó tulajdonban levő boltokat fosztogattak.⁵⁵ Az 1930-as évek végén a zsidókat a szélsőjobboldal növekvő ereje is aggasztotta.⁵⁶

Bármilyen reményeket és illúziókat tápláltak is a zsidók a magyar uralmat illetően, ezek hamar tovaszálltak. A Magyarországon már hatályos zsidótörvényeket Észak-Erdélyben is azonnal életbe léptették; további megkülönböztető törvényeket fogadtak el 1941-ben. A zsidó szervezeteket, sportklubokat és lapokat megszüntették; néhány kivétellel a zsidókat kitiltották az egyetemről, amely az antiszemita agitáció központjává vált.⁵⁷ Most, hogy a zsidókat már nem tekintették magyaroknak, a városi gazdaság már nem tűnt annyira magyarnak, mint egykor, ezért a nemzetiesítő intézkedésekkel megpróbálták kiszorítani a zsidókat a kulcspozíciókból.⁵⁸ A zsidó kereskedőket kiűzték piaci standjaikról és a főtéri boltjaikból.⁵⁹ Jogi eljárások sorával egyes magyar állampolgárok a zsidótörvényeket és az uralkodó nacionalista és antiszemita retorikát kihasználva nyújtották be igényüket a zsidó tulajdonra, vagy követték más módon egyéni érdekeiket.⁶⁰

Magyarország német megszállása 1944. március 19-én kezdődött. A német csapatok március 27-én vonultak be Kolozsvárra. A gettóba zárás május 3-án kezdődött.⁶¹ Noha a helyi Zsidó Tanács már április közepe óta tudott

⁵⁴ Livezeanu: *Cultural Politics*, 269–271.; Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe*, 186.

⁵⁵ Löwy: *A téglagyártól a tehervonatig*, 61–63.; Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe*, 186–187.

⁵⁶ A diákmozgalmak és a Vaszárda létrejötte közötti kapcsolatról lásd Livezeanu: *Cultural Politics*, 7. fejezet. A román antiszemitizmusról az 1930-as években lásd még Volovici: *Nationalist Ideology and Antisemitism*.

⁵⁷ Vago: „The Destruction of the Jews of Transylvania”, 179. skk; Braham: *The Politics of Genocide*, 175.; Löwy: *A téglagyártól a tehervonatig*, 68–81.

⁵⁸ A kolozsvári társadalomról 1942-ben megjelentetett vázlat szerint az aktuális „feladat” az ingatlanulajdonok feletti ellenőrzés kiragadása a fokozatosan zsidó kézbe került városközpontban (Csizmadia: „Vázlat Kolozsvár társadalmáról”, 15–16.).

⁵⁹ Ez utóbbi fejleményt ünnepelve a *Magyar Nép* nevű lap megjegyezte, hogy „új élet kezdődik” a téren, „keresztény magyar élet” (idézi Case: „A City Between States”, 94.).

⁶⁰ Case: „A City Between States”, 3. fejezet ezt bírósági eljárásokból és más hivatalos forrásokból származó adatokkal támasztja alá (lásd például 110–111.).

⁶¹ A kolozsvári gettóba tömörítésről lásd Braham: *The Politics of Genocide*, 626–634., amely jórészt Vago: „The Destruction of the Jews of Transylvania” című munkájából merít. Újabb és részletesebb beszámolóra lásd Löwy: *A téglagyártól a tehervonatig* (amely elég részletes angol összefoglalást is tartalmaz, 342–346.).

a küszöbön álló gettósításról, mások pedig április végén szereztek tudomást a más magyarországi területeken foganatosított hasonló intézkedésekről, alig néhány száz zsidó menekült Dél-Erdélybe.⁶² Egy héten belül 12 ezer zsidót gyűjtöttek össze a város északi iparterületén egy téglagyárban; végül, más, kisebb gettókba zárt zsidók áttelepítésével a kolozsvári gettó létszáma csaknem 18 ezerre emelkedett.⁶³ Noha néhány lakos rejtegetett zsidókat, a többségük semmit sem tett, néhányan pedig feljelentettek rejtőzködő zsidókat. A főbb közszereplők közül csak Márton Áron püspök ítélte el a gettósítást, és május 18-i prédikációjában figyelmeztette a magyarokat, hogy ne hagyják magukra a zsidókat.⁶⁴ A gettóba zárt zsidók otthonait már a deportálás előtt kifosztották, és több mint 1500 keresztény jelentkezett a mintegy 400 vállalkozás és bolt átvételére.⁶⁵ A deportálások május 25-én kezdődtek; két hét alatt hat transzportban 16 ezer zsidót deportáltak Kolozsvárról Auschwitzba.⁶⁶

A KOMMUNISTA URALOMRA VALÓ ÁTMENET

A magyar uralom közjátéka 1944. október 11-én ért véget, amikor szovjet és román csapatok vonultak be a városba. A román államba való visszaintegrálás azonban késedelmet szenvedett; a megszálló szovjet erők egész Észak-Erdélyben felfüggesztették az alighogy megszerveződő román közigazgatást. A nagy zavarodottság és bizonytalanság időszaka volt ez. A betelepülő román közigazgatás visszavonása nyomán a magyarok kezdtek abban reménykedni – a románok pedig attól tartani –, hogy Kolozsvár és Észak-Erdély többi része esetleg magyar kézben maradhat, vagy legalábbis önállóvá válhat.⁶⁷

1944 novembere és 1945 márciusa között Kolozsvár volt Észak-Erdély ideiglenes szovjet közigazgatásának központja.⁶⁸ Bár Magyarország éppen most szenvedett vereséget, az erdélyi magyarok meghatározó szerepet

⁶² Löwy: *A téglagyártól a tehervonatig*, 101–102.

⁶³ Ismeretlen számú kolozsvári zsidó korábban kényszmunkára jelentkezett, s ezzel megmenekült a deportálástól. Vago: „The Destruction of the Jews of Transylvania”, 194.

⁶⁴ Uo. 192–193.; Márton Áron prédikációját újra közli Löwy: *A téglagyártól a tehervonatig*, 257–261.

⁶⁵ Braham: *The Politics and Genocide*, 634.

⁶⁶ A magyar zsidók deportálásáról lásd uo. 19. fejezet; a magyar zsidókról Auschwitzban (amely szinte az összes deportált magyar zsidó végső úti célja volt) lásd uo. 780–792.

⁶⁷ Sălăgean: *The Soviet Administration of Northern Transylvania*, 81. skk, különösen 53–54. és 84–85. az Erdély politikai státusára vonatkozó híresztelésekre; lásd még Hitchins: *Rumania*, 512.

⁶⁸ Erről az időszakról lásd Sălăgean: *The Soviet Administration in Northern Transylvania*; Țărău: „Viața politică și problema locuințelor”; Lonhart és Țărău: „Minorities and Communism in Transylvania”.

játszottak ebben az ideiglenes közigazgatásban, s általában a baloldali erőknél a régióban történő megerősödésében.⁶⁹ A magyarok, a zsidók és más kisebbségek számarányuknál nagyobb mértékben csatlakoztak a betiltott Román Kommunista Párthoz a két világháború közötti években, részben azért, mert a párt számukra kedvező álláspontot foglalt el a nemzeti kérdésben és a kisebbségi jogok terén, részben pedig azért, mert éppen abban a városi közegben fordultak elő nagyobb számban, amelyből a kommunisták erejüket merítették. A háború után sok magyar lépett be a kommunista pártba, sokan mások pedig a Magyar Népi Szövetségbe.⁷⁰ A kommunista vezetők agresszívan törekedtek a párt hálózatainak bővítésére és a taglétszám növelésére, s annak is tudatában voltak, hogy „románosítani” szükséges a pártot.⁷¹ Észak-Erdélyben azonban sok román a rá nehezedő nyomás ellenére is vonakodott belépni a pártba, amelynek hagyományosan „idegen” jellegét a megszálló szovjet hadsereghez fűződő kapcsolatai és a magyarok kiemelkedő részaránya is erősítette.⁷² A háború végét közvetlenül követő időszakban a pártban, még taglétszámának gyors növekedése közepette is aránytalanul nagyobb volt a magyar képviselő. Magában Kolozsváron 1946 januárjában a 7900 párttag közül csak 826 vallotta magát román nemzetiségűnek.⁷³ A román közigazgatás 1945 márciusában, azt követően térhetett vissza Kolozsvárra és Észak-Erdély többi részébe, hogy Mihály király a szovjet nyomásnak engedve Petru Groza vezetésével kommunista többségű kormányt nevezett ki. A politikai zűrzavar azonban folytatódott, mert a kommunisták minden erővel igyekeztek megszilárdítani hatalmukat. Egyes esetekben a harc nyíltan etnikai jellegűt öltött; a legkomolyabb incidens során a Dermata cipőgyár baloldali magyar munkásainak nagy létszámú csoportja támadt rá arra a kollé-

⁶⁹ Erről az időszakról lásd Sălăgean: *The Soviet Administration in Northern Transylvania*, 73.

⁷⁰ A Magyar Népi Szövetségről ebben az átmeneti időszakban lásd Lonhart és Tărău: „Minorities and Communism”, 33. skk; Sălăgean: *Soviet Administration*, 81. skk; Vincze: *Illúziók és csalódások*, 263–292.

⁷¹ Lásd Tărău: „Viața politică și problema locuințelor”, 320., annak felismeréséről, hogy romanizálni kell a pártot.

⁷² Sălăgean: *Soviet Administration*, 121–122. A kommunista pártba való belépés érdekében kifejtett nyomásról lásd uo. 119–120. Román nemzeti látásmódból a magyarok opportunizmusból léptek be tömegesen a pártba, mert meg akarták őrizni a háború alatt megszerzett kiváltságos helyzetüket, s mert bizonyítani akarták, hogy „jó kommunisták”, ami növelheti annak valószínűségét, hogy a Szovjetunió végül számukra kedvező döntést hoz Erdély hovatartozását illetően. Miközben sok magyar (és természetesen sok román is) kétségtelenül opportunistá, karrierista okból lépett be a pártba, különösen abban az időszakban, amikor gyorsan nőtt a taglétszám, és emiatt nemigen vizsgálták meg a jelentkezőket (másutt is ez történt Kelet-Európában), az is igaz, hogy a magyaroknak és más kisebbségeknek jó okuk volt arra, hogy aránytalanul nagy számban vonzódjanak a kommunista pártba.

⁷³ Tărău: „Viața politică și problema locuințelor”, 319.

giumra, amelynek román diákjai nacionalista és kommunistaellenes tüntetéseket szerveztek.⁷⁴ Természetesen nem minden kommunista volt magyar, s a legtöbb magyar nem volt kommunista. A politikai és etnikai megosztottságok mégis rendszerint egybeváltak: a magyarok közül sokan erősen baloldaliak voltak, míg a románok zöme a „történelmi” román pártokat, különösen az erősen nacionalista és kommunistaellenes Nemzeti Parasztpártot támogatta.⁷⁵

A háborút követő első években erősen megváltozott a város demográfiai összetétele. A román lakosság létszáma csaknem megötszöröződött: az 1941-es magyar népszámláláskor mért 10 ezerről 47 ezerre (1948-as román népszámlálás).⁷⁶ Közülük sokan 1940-es menekültek voltak, akik most visszatértek a városba, de voltak új bevándoroltak és a diákok új nemzedéke is megjelent. Talán tizenötezer magyar hagyhatta el a várost, többségük vélhetően 1940 és 1944 között költözött Kolozsvárra, vagy Magyarországról vagy Dél-Erdélyből.⁷⁷ Sok magyar azonban nem távozott azok közül,

⁷⁴ Az incidens különböző (magyar és román szempontú) leírását tartalmazó dokumentumokat közöl újra A. Andreescu és mások (szerk.): *Maghiarii din România*, 358–367. A Dermata-gyárban dolgozó fegyveres magyar munkások más alkalmakkor is összezsaptak a román tömeggel; lásd uo. 152–153., 155–156., 182–184., 207.

⁷⁵ Az etnikai és politikai megosztottságok „összepárosításáról” lásd *The Soviet Administration in Northern Transylvania*, 57–58.; Tirău: „The Development of Power Structures of the Romanian Communist Party”, 27–31.

⁷⁶ Lásd 3.1 táblázat. Minthogy ezeket a népszámlálásokat gyökeresen eltérő politikai körülmények között végezték, néhány változásban az önbesorolás megváltozása tükröződhetett. Egyes végyes származású személyek, vagy magyarul folyékonyan beszélő, régóta Kolozsváron élő románok magyarnak vallhatták magukat 1941-ben, majd a háború után ismét visszatérhettek a román identitáshoz.

⁷⁷ 1944 októberében, a szovjet csapatok megérkezését közvetlenül követő napokban jelentős számú magyart fogtak le azzal a váddal, hogy fasiszta érzelműek; őket szovjet munkatáborokba vitték. Vincze: „A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája”, becslése szerint a számuk 3 és 5000 között lehetett, s szerinte kevesen tértek vissza közülük. Az 1941-s népszámlálási adatok szerint 98 ezer magyar ajkú élt a városban, az 1948-as népszámlálás 68 ezerre teszi a számukat. Minthogy a 17 ezer kolozsvári zsidó közül majdnem mindenki magyar anyanyelvűnek vallotta magát 1941-ben (csak mintegy 800-an jelölték be a jiddist), a magyar lakosság létszámában 1941 és 1948 között bekövetkezett és a népszámlálás során jelentkező csökkenés jelentős részében inkább a zsidók deportálása, mint a nem zsidó magyarok háború utáni távozása tükröződik. Pontosan nem lehet tudni, hány kolozsvári zsidó élte túl a deportálást s tért vissza a városba. Egész Észak-Erdélyre vonatkoztatva Vago a „Destruction of the Jews in Transylvania” 210. oldalán úgy becsüli, hogy mintegy 25–45 ezren maradtak életben (ez a háború előtti zsidó népesség 15–28 százaléka). Sok túlélő nem sokkal a háború után kivándorolt, mások Erdélyen belül költöztek el, s jobban tömörültek a városokban, köztük Kolozsváron (uo). Löwy: *A téglagyártól a tehervonattig* című munkája 210. oldalán úgy becsüli, hogy 1947-ben 6500 zsidó volt Kolozsváron, akik közül sokan újonnan költöztek a városba. Az ezt követő népszámlálások a zsidó nemzetiségűek számának gyors csökkenését jelzik. Mire az első posztkommunista népszámlálásban ismét rákérdeztek a felekezeti hovatartozásra, alig pár száz zsidó maradt. A zsidó intézmények közvetlenül a háborút követő helyreállításáról Kolozsváron lásd Löwy: *A téglagyártól a tehervonattig*, 209–216.

akik a háború alatt érkeztek Kolozsvárra; a háború utáni magyar *exodus* sokkal kisebb mérvű volt, mint a háború alatti beáramlás.⁷⁸ Ennek következtében a magyarok nemcsak hogy többségben maradtak, de a lakosságon belüli részarányuk 1948-ban magasabb volt, mint 1930-ban.⁷⁹

A kommunista uralom első szakasza brutális volt ugyan, de a brutalitás nem irányult különösebben a magyarok ellen (noha persze ellenük is). Nyelvi, kulturális és oktatási ügyekben, mint a 2. fejezetben megjegyeztük, a rezsím a szovjet nemzetiségi politika irányelveit követte, amely anyanyelvi oktatást és kulturális intézményeket írt elő minden „együtt élő nemzetiség”, elsősorban a magyarok számára.

Ennek apró, de szimbolikusan visszhangos jele Kolozsváron a Mátyás-szobron levő emléktáblát érintette. Ahelyett hogy a vitatott román „történelemkiigazító” emléktáblát helyezték volna vissza, a hatóságok 1945-ben a magyar nyelvű *Mátyás király* feliratot latin megfelelőjével, a *Matthias Rexszel* cserélték fel.⁸⁰ A mindennapi életben ennél fontosabb volt, hogy hivatalosan eltűrték, sőt, ösztönözték a kétnyelvűséget. A kétnyelvű feliratok elterjedtek voltak; a magyarok szabadon használhatták nyelvüket, még közintézményekben is. A város sok olyan utcáját, amely magyar személyiségek nevét viselte, nem nevezték át azonnal – kivéve persze azokat,

⁷⁸ A duzzadó lakosságméret és az akut lakásinség közepette a letelepedési jog körüli csaták etnikai színezetet öltöttek. A románok arról panaszkodtak, hogy a városba 1940 és 1944 között Magyarországról érkezettek, illetve azok a helyi magyarok, akik pozíciókat töltöttek be a Horthy-rezsímben, engedélyt kaptak arra, hogy a városban maradjanak, míg az újonnan érkezett román bevándorlók nem (Țărău: „Viața politică și problema locuințelor”, 320–323.).

⁷⁹ 1930-ban a magyarok nemzetiség szerint a lakosság 54, anyanyelv szerint 47 százalékát alkották; 1948-ban a részarányuk anyanyelv szerint 58 százalék volt (lásd 3.1 táblázat). Noha az adatok eltérő kérdésekre adott válaszokból következtethetők ki, a különbség az 1930-as 47 százalékos nemzetiségi részarány és az 1948-as 58 százalékos anyanyelv szerinti részarány között valószínűleg jó megközelítésben jelzi a magyarok részarányának nettó növekedését 1930 és 1948 között, ami a csak részben megfordult 1940 és 1944 közötti magyar beáramlásnak tulajdonítható. Az 1930-as 47 százalékos részarány – amely a következő évtizedben kétségkívül csökkent valamelyest – nagyjából a nem zsidó magyarok létszámával azonos; anyanyelvüktől vagy nemzeti hovatartozásuk érzésétől függetlenül a zsidókat az 1930-as népszámlálás alkalmából erőteljesen arra buzdították, hogy zsidó nemzetiségűnek vallják magukat, s az a tény, hogy a kolozsvári lakosság 13 százaléka ezt tette, arra utal, hogy a nagy többség engedelmeskedett. Az 1948-ban magát magyar anyanyelvűnek valló 58 százalékból kétségkívül volt néhány zsidó is, de legfeljebb pár ezer.

⁸⁰ Löwy, Demeter és Asztalos: *Köbe írt Kolozsvár*, 209. Az emléktáblával és a szoborral kapcsolatos későbbi vitákról lásd 4. fejezet. Hasonló szellemben a capitoliumi farkas szobrát sem állították vissza Mátyás király szobra elé; 1955-ig raktárban maradt, majd az egyetem bejárata előtt állították fel. 1975-ben ismét áthelyezték, ezúttal a főter sarkára, majd amikor erre a helyre 1994-ben a Memorandum-mozgalom emlékművét állították, múzeumba száműzték (lásd 4. fejezet). Nem váltak valóra Funar polgármester javaslatai, hogy a szobrot ismét állítsák vissza Mátyás király szobrával szemben, bár végül 2002-ben azon a sétányon helyezték el, amely a két főteret összekötő körút közepén húzódik (lásd 22. kép). A szobor viszontagságairól lásd Tamarkin: „Space War”.

amelyek politikailag hiteltelenné vált személyek nevét viselték. Idősebb magyarok még emlékeznek arra, hogy a legendás magyar futballcsapat híres meccseit az 1950-es évek elején hangszórókon közvetítették a városközpontban. Az egyházi iskolákat 1948-ban államosították, de továbbra is folyt bennük magyar nyelvű oktatás.

A szovjet típusú nemzetiségi politika legfontosabb helyi megnyilvánulása az a döntés volt, hogy új magyar egyetemet hoznak létre a román egyetem mellett, amely a háború alatti nagyszabedű száműzetéséből visszatért Kolozsvárra. 1945 és 1959 között a két egyetem egymás mellett működött. Aligha tekinthető ez aranykornak az egyetemek számára: 1948 után szigorú politikai és ideológiai felügyelet alá kerültek, számos professzort pedig eltávolítottak.⁸¹ Mégis sok magyar értelmiségi némi nosztalgiaival tekint vissza a korszak etnikailag meghatározott, párhuzamos vágyágyokon futó szellemi életére.

KOLOZSVÁR ROMÁNOSÍTÁSA

Kolozsváron, mint másutt is Erdélyben, 1956 fontos elfordulást jelentett a kommunista uralom első éveinek internacionalizmusától. A magyar forradalom során a pártvezetőket megrémítették az erdélyi magyarok határon átnyúló rokonszenvei és érdekei. Ebben a közegben a magyar Bolyai Egyetem a „szeparatista tendenciák” veszélyes szülőhelyének tűnt.⁸² 1959-ben gondosan megszervezett kampány után, amelyet úgy alakítottak, mintha magának a Bolyai Egyetemen a vezetőitől indulna ki, az egyetemet egyetlen, magyar és román tanszékeket egyaránt magába foglaló szervezetté olvasztották össze a román Babeş Egyetemmel. Az úgynevezett egyesítés nem csak jelentős szimbolikus csapást jelentett a magyar értelmiségiek számára, de úgy tekintettek rá, mint ami aláássa azt az intézményi infrastruktúrát, amely lehetővé tette egy összetartó, öntudatos magyar kulturális és szellemi elit folyamatos újratermelődését.⁸³

A nacionalista beszédmódnak az 1960-as évek elején megkezdődött újjáéledése Kolozsváron 1974 októberében lelt koncentrált kifejeződésre, amikor a városban a régi Napoca római *municipium* má történő előrelépé-

⁸¹ Lásd Pálffy: „National Controversy in the Transylvanian Academe”, 298–328.; Vincze: *Illúziók és csalódások*, 225–251.

⁸² A hatóságok már az 1950-es évek elején azzal próbálták meg gyengíteni a kolozsvári magyarok intézményes támaszait, hogy egy sor magyar kulturális intézményt más városokba helyeztek át. A helyi ellenkezés miatt azonban alig két intézmény – a Dráma- és Művészeti Akadémia és egy irodalmi folyóirat – áthelyezése után a terv megvalósítását felfüggesztették (Lázár: „Memorandum”, 101–102.).

⁸³ Pálffy: „National Controversy in the Transylvanian Academe”, 327–328.; Illyés: *National Minorities in Romania*, 177–178.; Vincze: *Illúziók és csalódások*, 251–260.

sének 1850. évfordulóját ünnepelték.⁸⁴ Az eseményen maga Ceaușescu is jelen volt, s beszédében kiemelte azt a „magasan fejlett civilizációt, amely már a dákok, majd később a rómaiak idejében létezett ezen a földön.” Az évfordulót felhasználva kívántak rámutatni a vélt folyamatosságra az ókori város dák és római lakói, valamint a mai nagyváros román lakosai között. Ștefan Pascu, egy vezető (és jó politikai kapcsolatokkal rendelkező) történész, akinek terjedelmes *Istoria Clujului* (Kolozsvár története) című munkája ugyanabban az évben jelent meg, tömör – és meglehetősen karikatúrászerű – változatát adja ennek a gondolatmenetnek a helyi lapnak az ünnepség napján megjelent vezércikkében:

A neve Napoca volt, dákok lakták. Szélfútta hajú férfiak és szép arcú, tiszta ruhájú nők. S Napoca maradt, amikor a római gyarmatosítók – parasztok és kézművesek, veterán katonák és kereskedők – letelepedtek a dákok mellett. Barátkozás és keveredés következett be; új történet kezdődött...[Később] a bennszülött rómaiak, más újonnan jöttekkel, magyarokkal és németekkel együtt várossá alakították át az egykori erődtornyot, s a Clus nevet adták neki, ami a lakók – a népi latinnal közeli rokonságban álló – nyelvén zárt települést jelentett.⁸⁵

Ebben a gondolatmenetben a románok azért számítanak „bennszülöttnek” – Kolozsváron és egész Erdélyben –, mert a bennszülött dákok közvetlen leszármazottai (s ez által a rómaiaké is, akikkel a dák lakosság összevegyült); a magyarok és a németek viszont „bevándorlók”. Az évforduló alkalmat szolgáltatott arra, hogy a kontinuitás tételét a város nevébe is beírják, aminek most hivatalos függeléke lett a „Napoca” szó. A mai napig Cluj-Napoca a város hivatalos neve, bár a hétköznapi beszédben ezt ritkán használják.

Kolozsvár románosításában azonban nem a retorikáé volt a döntő mozzanat. A két világháború közötti időszakban a román nacionalista diskurzus középpontjában az erdélyi kis- és nagyvárosok nemzetiesítésének szükségessége állt, s a kormánypolitika ezt a folyamatot próbálta előmozdítani; a kis- és nagyvárosokban azonban továbbra is a magyar, a német és a zsidó maradt az uralkodó elem. A kommunizmus alatt a nacionalista beszéd külön nem állította középpontba a kis- és nagyvárosok nemzetiesítését;⁸⁶ a Székelyföldön kívül az erdélyi városi világot valójában mégis keresztül-kasul nemzetiesítették.

⁸⁴ Ez a bekezdés Feischmidt munkájára épül: *Ethnicität als Konstruktion und Erfahrung*, 84. skk; lásd még Tamarkin: „History, Culture, Collective Memory”, 20–21.

⁸⁵ „Împreună cu țara”, *Făclia*, 1974. október 16.

⁸⁶ A homogenizációról és a szisztematizációról szóló beszéd persze úgy is olvasható, hogy a kisebb és nagyobb városok nemzetiesítése szempontjából is következményekkel jár.

Egy pillantás a népszámlálási adatokra világosan domborítja ki Kolozsvár háború utáni nemzetiesítését.⁸⁷ 1910-ben a magyar ajkúak 83, a román ajkúak csupán 12 százalékát alkották a lakosságnak. Kolozsvár hivatalosan az első világháború után vált Cluj-zsá; a mindennapi életben azonban a két világháború közötti időszakban, és még a kommunista uralom háború utáni szakaszában is mindvégig jórészt magyar ajkú város maradt. A század végére mégis a románok alkották a lakosság 80 százalékát, ami majdnem annyi volt, mint a magyarok részaránya a század elején.

Ha meg akarjuk érteni, miként vált Kolozsvár román többségű várossá, a nacionalista ideológiáról és a közvetlenül nemzetiesítő politikáról és gyakorlatról az alapvető demográfiai folyamatok, különösen a bevándorlás felé kell fordítanunk tekintetünket.⁸⁸ A század első felében kiemelkedő fontosságúak voltak azok a felé irányuló migrációs folyamatok, amelyek közvetlenül az állami szuverenitás változásait követték. 1910 és 1920 között a románok száma csaknem megnégyesződött, s 7500-ról 28 ezerre emelkedett; szinte a teljes beáramlás, a jelentős magyar kimeneküléssel együtt az első világháború után következett be. 1940-ben az ezzel ellentétes minta érvényesült: a románok tömegesen távoztak, a magyarok pedig visszatértek; 1944-ben a folyamat iránya ismét az ellenkezőjébe fordult.

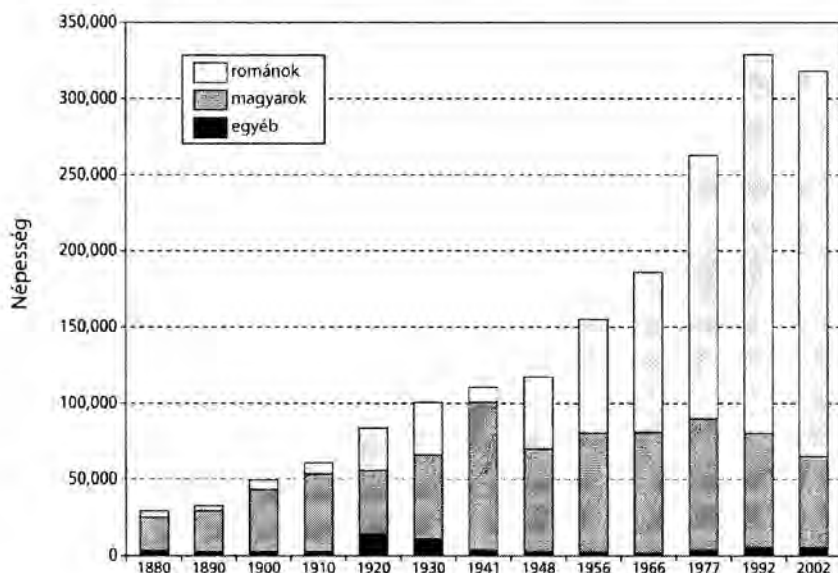
Ettől a ponttól kezdve azonban a bevándorlás egészen más formát öltött. Az állami szuverenitás megváltozását követő hirtelen, lökészerű immigrációs mozgás helyett az állandó, folyamatos beáramlás több mint három évtized alatt döntően megváltoztatta a város egész etnikai-demográfiai összetételét. 1948-ban a románok csak a lakosság 40 százalékát alkották; 1992-re viszont 75 százalékát. A változás nem annak a következménye volt, hogy a magyarok elhagyták a várost – kivéve bizonyos fokig az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején –, hanem abból fakadt, hogy a románok sokkal nagyobb arányban költöztek Kolozsvárra, mint a magyarok. Mint a 3.3 ábrából kitűnik, ezen időszak alatt a román lakosság több mint ötszörösére növekedett, míg a magyar lakosság létszáma szinte egyáltalán nem nőtt.

Ez a drámai változás nem elsősorban a nemzetiesítő politika következménye volt. Mint az előző fejezetben már jeleztük, a rendszer gazdaságpolitikájából fakadt, amely az ipar, különösen a nehézipar gyors fejlesztése mellett kötelezte el magát. Központilag tervezett gazdaságban természetesen az ipartelepítés helyére és a munkások toborzására vonatkozó döntéseket sem bízzák a piacok decentralizált működésére, hanem ezek politikai vagy bürokratikus döntések függvényei. Sok kolozsvári magyar

⁸⁷ Lásd 3.1 táblázat.

⁸⁸ A bevándorláson kívül a vegyes házasságok nyomán bekövetkező nemzedékek közötti asszimiláció is szerepet játszott Cluj románná válásában, miként a magyarok és románok eltérő termékenysége és életkorszerkezete is. Az elmúlt évszázad egészét tekintve azonban a döntő tényező a bevándorlás volt. Hogy miként járult hozzá az asszimiláció az etnodemográfiai változásokhoz, azt a 9. fejezetben tárgyaljuk.

(és magyar kutató) úgy vélekedik, hogy a rendszer, gyárakat építve és az új munkahelyeket románok – különösen a Kárpátokon túlról érkező románok – letelepítésével szándékosan próbálta románosítani Kolozsvárt (és más erdélyi városokat).⁸⁹ Ez a felfogás azonban némi megszorítást igényel. A Ceaușescu-rezsim valóban meg akarta változtatni az erdélyi városok etnikai összetételét; ez azonban nem következetes vagy mindent felülíró törekvés volt. A székelyföldi városok például, növekedésük ellenére is túlnyomórészt magyarok maradtak, mert a munkaerőt a környező magyar falvakból merítették.⁹⁰ Kolozsváron a helyzet teljesen más volt: a város vidéki háttere túlnyomórészt román volt. Kolozs megye, Erdély és egész Románia etnikai demográfiája miatt a Kolozsvárra (és a Székelyföldön kívül más erdélyi városokba) bevándoroltatható falusi lakosság jelentős mértékben román volt, az urbanizáció ezért szükségképpen nemzetiségi átrendeződéssel járt.



3.3 ábra Kolozsvár növekedése, 1880–2002

⁸⁹ Lásd például a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetsége: „Memorandum Romániának az Európa Tanácsba való felvételéről”.

⁹⁰ A székelyföldi városok román ajkú lakossága jelentősen nőtt ugyan, de Sepsiszentgyörgy 75, Csíkszereda 83 és Székelyudvarhely 97 százalékban magyar volt 1992-ben. A Székelyföld küszöbön álló romanizálásáról lásd Lázás: „Memorandum”, 107–108. Marosvásárhely etnodemográfiai pályája ettől teljesen eltért: miközben 1948 és 1992 között a lakosság száma 45 ezerrel 160 ezerre növekedett, a magyarok részaránya 75-ről 54 százalékra esett vissza.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a nemzetiesítő politika nem volt fontos. A vállalatokra nyomás nehezedett, hogy románokat alkalmazzanak, s az 1970-es évek végétől sok munkást a Kárpátokon túlról költöztettek Kolozsvárra és más észak-erdélyi városokba.⁹¹ Ha a Kolozsvárra történő bevándorlás egyszerűen Kolozs megye vagy egész Erdély falusi etnikai demográfiáját tükrözi, a románosítás valamivel kevésbé gyorsan zajlott volna. Hosszú távon azonban Kolozsvár románosítása az iparosodás és városiasodás elkerülhetetlen velejárója volt: annak a hosszú folyamatnak a része, amelynek során az „idegen” városokat nemzetiesítette az a vidéki környezet, amely, mint az előző fejezetben láttuk, az egész régióra jellemző volt.

Kolozsváron a háború után gyors és erőteljes volt az ipari fejlődés. Korábban kis- és középüzemek elszórtan működtek a városban és vonzáskörzetében. Most nagy ipari zóna alakult ki, csaknem tíz kilométer hosszan elnyúlva a vasút mellett a város északi részén.⁹² A hagyományos élelmiszer- és bőrfeldolgozó ágazatokat a gépgyártás és a fémfeldolgozás szorította háttérbe; ez utóbbiak az 1970-es évek elején már a város ipari termelésének 35 százalékát tették ki, azaz részarányuk az 1950-eshez képest kétszerezésére növekedett.⁹³ Sok gyár ezernél több, kettő pedig 10 ezer munkást foglalkoztatott.

1970-re a kolozsvári foglalkoztatottak 40 százaléka ipari munkás volt.⁹⁴ Többségük nemrég érkezett Kolozsvárra a közeli falvakból, Erdély más részeiből, vagy (kis, de növekvő számban) a Kárpátokon túlról. Ennek a tömeges beáramlásnak a nyomán megváltozott Kolozsvár fizikai és társadalmi kinézete. A régi városközpontot szorosan egymás mellé épült négyszögletes blokkházakból álló negyedek vették körül. Mire az 1980-as évek közepére az építkezések befejeződtek, ezekben a negyedekben a város lakosságának talán kétharmada lakott (7. térkép).⁹⁵

⁹¹ A nemzetiesítő intézkedésekre vonatkozó diplomáciai levelezésről lásd A. Andreescu és mások: *Maghiarii din România*, 756–758.; a belső migrációs mintákra vonatkozó demográfiai adatokról lásd Varga: „Hungarians in Transylvania”.

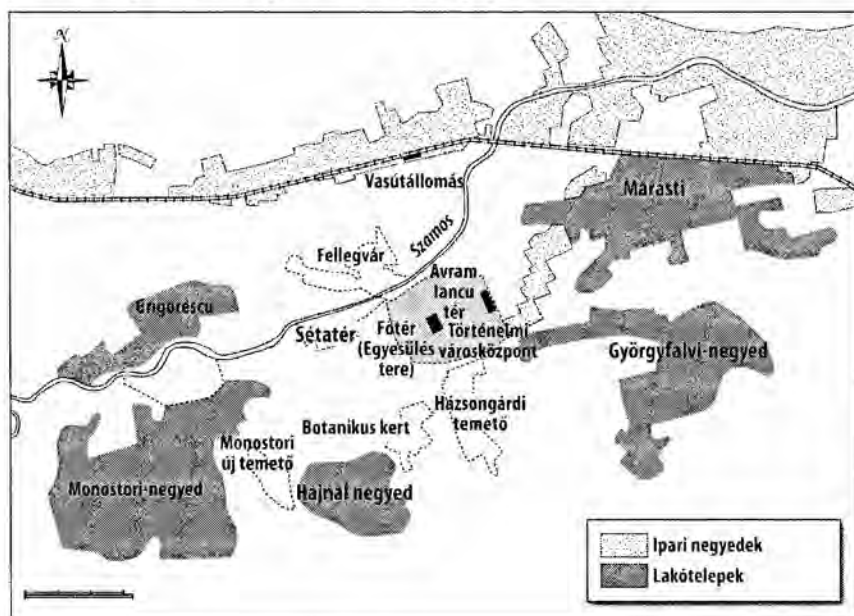
⁹² Lásd 30–31. ábra.

⁹³ Pascu: *Istoria Clujului*, 457.

⁹⁴ Uo. 447.

⁹⁵ Mint más román nagy- és kisvárosokban, az új negyedek durván egysíkúak a külső szemlélő számára: blokkházak sorai, köztük kevés vagy semmilyen zöld területtel (lásd 29b, 32–33. képek). S mára közülük sok meglehetősen leromlott állapotban van. Mégis, amikor a blokkházakat először felépítették, sokak számára vonzó volt a kilátás, hogy valamelyikben lakást szereznek. Ez különösen a vidéki bevándorlókra igaz, de azokra a városlakókra is, akiknek nem volt lakásuk, vagy akik lerobbant negyedekben éltek. A helyiek az épületek fizikai minősége és a lakók vélt szociális minősége szerint különbséget tettek (és tesznek) az új negyedek között. Kolozsváron a régebbi, kisebb blokkházakból álló körzeteket, amelyek közelebb vannak a városközponthoz, jobban megépített épületekből és nagyobb lakásokból állnak, általában előnyben részesítik az újabb, nagyobb kiterjedésű, a központtól távolabb levő negyedekhez képest, amelyekben sűrűbb a beépítettség, kevesebb a zöldterület, rosszabb építésűek a házak és kisebbek a lakások.

Az új beköltözők nagy többsége román volt; szinte valamennyien falvakból vagy kisvárosokból érkeztek Kolozsvárra. Az újonnan jöttek számára a földrajzi mobilitás egyszersmind társadalmi mobilitást is jelentett. Sok újonnan toborzott munkás jutott lakáshoz az új panelházakban; azok számára, akik korábban az alapvető kényelmi szolgáltatásokat is nélkülözték, a folyó vízzel, angolvécével és villanyárammal felszerelt új lakások fontos státusszimbólumot jelentettek. Ráadásul az ipari munkát magasabb rendűnek érezték a mezőgazdaságban végzett munkánál. A gyárak munkahelyénél többet jelentettek; szociális klubokat, táncos összejöveteleket, színházi csoportokat és ünnepségeket szerveztek. S az újonnan betelepültek gyermekeit természetesen sokkal jobb oktatási lehetőségek várták Kolozsváron. Sokan szerencsésnek érezték magukat, hogy Kolozsvárra költözhettek; a gyors ütemű iparosodás és urbanizáció éveinek élményét a saját felfelé irányuló személyes és családi pályájuk formálta.



7. térkép. Kolozsvár az 1990-es években

Akik a városban az 1960-as és 1970-es években bekövetkezett drámai változások előtt nőttek fel Kolozsváron, azok egészen másként élték át ezt az időszakot. A régi lakosok közül sokan megkülönböztetett városi státuscsoportnak tekintették magukat, közös életstílussal s az ehhez járó tár-

sadalmi megbecsültség érzésével.⁹⁶ A városlakók önértelmezése jelentős mértékben keresztül metszette az etnikai és osztály választóvonalakat: románok és magyarok, munkások és értelmiségiek egyaránt osztoztak (és osztoznak még ma is) a régi Kolozsvár iránti nosztalgiában, amelyre mint tiszta, civilizált és urbánus helyre emlékeznek vissza, s éreznek közös ellenszenvet az új beköltözők iránt, akiket a falusi élet erényeit már elvesztett, a városi élet stílusát és erkölcsét viszont el nem sajátított gyökértelen parasztoknak tekintenek.

Ebből a nézőpontból az új Kolozsvár minden baját jelképezte a Monostor (Mănăstur), a legnagyobb új lakótelep, amely csaknem 100 ezer embernek ad otthont. Monostort néha *Satele Unite*nak (Egyesült Falvak) nevezték ezek a régi városlakók; a gúnynev a *Statele Unite*hez (Egyesült Államok) való szójátékszerű hasonlóságot aknáztta ki, s falucsoporttá fokozva le Monostort, tagadta annak „városi” rangját.⁹⁷ A probléma azonban nemcsak Monostorra korlátozódott. Úgy érezték, az erőltetett iparosodás és városiasodás Kolozsvár *egészét* is kevésbé városiassá és kétségtelenül kevésbé urbánussá tette. Egy idősebb román ember szavaival, Kolozsvár „nagy faluvá” alakult át.

Mégis, bár a „régikolozsváriak”, románok és magyarok egyöntetűen panaszkodtak a régi Kolozsvár hanyatlása miatt, magát a hanyatlást élesen eltérő módon élték át. Amit a románok szociális és civilizációs megközelítésben a városnak a falu által történő gyarmatosításának érzektek, azt a magyarok etnikailag értelmezték: úgy látták a magyar várost gyarmatosítja a román vidék. Kolozsvár háború utáni történetének ezt az etnicizált értelmezését széles körben osztják azok a magyarok, akik elég idősek ahhoz, hogy első kézből tapasztalhatták az átalakulást. Egy hatvanas magyar asszony, aki sok éven át munkatársi kapcsolatban dolgozott románokkal s otthon románul beszél a román unokahúgával, gyermekkorára visszaemlékezve ennek a felfogásnak adott hangot: „Az Ursus éttermet, ahogy egykor kinézett – emlékszik vissza – tönkretették és nyomorúságos önkiszolgáló kócerájá alakították át, ahol az emberek tálcáról esznek.” Ez a látszólag etnikailag semleges emlék metonimikusan idézi fel Kolozsvár átalakulását civilizálatlan helylé, s a nő minden átmenet nélkül csapott át

⁹⁶ A státuscsoportok (*Stände*) klasszikus elemzésére lásd Max Weber: *Economy and Society*, 932. skk.

⁹⁷ Ez a felfogás a posztkommunista időszakban is tovább élt, amikor a Monostort és állítólag műveletlen lakóit Funar polgármester választói bázisának tekintették. A nacionalista politikára utalva az öntudatosan „urbánus” régi lakosok gúnyosan *Funar si mănăsturenii* (Funar és a monostoriak) emlegettek. Monostor kommunista és kommunizmus utáni korszakbeli történetéről és fejlődéséről lásd Troc: „După blocuri”; a körzet lakosainak összetett szociális és etnikai önbesorolásáról lásd Belkis és mások: „Construirea urbană, socială și simbolică a cartierului Mănăstur”. A központ és a periféria közötti – egyszerre térbeli, szociális és szimbolikus – különbségről Kolozsváron lásd Lazăr: „Cluj 2003”.

az átalakulás etnicizált leírásába: „És akkor a románok valósággal megsokszorozódtak. Borzalmas volt, amint áramlottak mindenfelől, falvakból, városokból, mindenhonnal dél felől. Ceaușescu nem volt ostoba, mert rávette őket, hogy jöjjenek Erdélybe. [...] És így fokozatosan megfordultak az arányok.” Még nyersebb hangot üt meg egy fiatal munkás beszámolója, amelyben az újonnan érkezettek egyszerre románok és parasztok: a szociális és etnikai kategóriák egymást erősítik:

Akik a falvakból jöttek, mind románok voltak. [...] Láttam például, hogy – nem messze innen – [zöldecsés] kertet csináltak a ház tetején. Még mindig ott van, paradicsom, káposzta, a négyemeletes ház tetején. Még mindig bab terem ott. Ezek az ostoba parasztok, e nélkül nem képesek élni. Fel nem foghatom ésszel, miért nem lyukadt ki a tető. Ők vitték fel a vizet és a földet is. Nem is tudom, hányszor lehetett látni a tévében, hogy disznót tartanak a fürdőszobájában.

A háztetőn kialakított kert, ami más összefüggésben a városi kifinomultság jelének számít, itt ennek éppen az ellenkezőjét jelenti.

Az etnikai kirekesztés élménye különösen erős volt az iparban. A háború utáni első években a magyarok domináns szerepet játszottak az ipari munkásosztályban, különösen a szakképzett munkások körében; a gyárakban a vezető pozíciók többségét is ők töltötték be.⁹⁸ Az 1970-es évek közepére a helyzet megfordult. „Állandóan hozták a románokat – emlékszik vissza az egyik idősebb magyar munkás. – Ha valaki kilépett, azonnal két román jelentkezett a helyére.” A magyarok úgy érezték, hogy politikai okból rekesztik ki őket, hogy a képzett magyar munkások helyébe kevésbé képzett románokat hoznak. A munkaerő összetételében bekövetkezett változás nyomán a gyárban használatos nyelv is megváltozott, mint erre egy nyugdíjas technikus visszaemlékszik:

Amikor elkezdtem ott dolgozni, 300 alkalmazott volt, s alig tíz román. [...] Amikor 1954-ben ide kerültem, a műszaki leírások még magyarul voltak, s magyarok voltak a különböző [vezető] posztokon. Ezt követően, egy román zsidó irányításával a gyárat elrománosították – a dokumentációk, az ülések nyelve, minden lassan románná változott. Az igazgató egy ideig még magyar volt, de jó kommunista módjára ő is folytatta a románosítást.

⁹⁸ Ez a két világháború közötti időszak öröksége volt, amikor domináns szerepet játszottak az ipari szektorban. 1930-ban a közalkalmazottak 65 százaléka volt román Kolozsváron, de az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatottaknak csak a 20 százaléka.

Megváltoztak a munkahelyen kívüli nyelvi minták is. A háború utáni első két évtizedben a magyar nyelvhasználat elterjedt volt, még a közhivatalokban is. Sok bolton román és magyar nyelvű cégtábla volt, s a boltosok *poftiti* és *tessek* szavakkal szólították meg a vevőket. Egy idősebb magyar emlékszik vissza arra, hogyan változott meg mindez az 1960-as évek közepén: „1965-ig a fűszeresnél, kívül és belül román és magyar nyelvű cégtábla is volt (*alimentară*, illetve *élelmiszerüzlet*) Majd '65-ben egyszer csak észrevettem, hogy ezek eltűntek, mármint a magyar táblák, érti, úgy-e?” Fokozatosan a román lett a mindennapi élet „szabvány” nyelve.

Az 1980-as években azonban az etnikai kirekesztés és peremre szorítás élménye tompult. Az 1940 után született nemzedéknek már nem voltak személyes tapasztalatai a magyar uralomról; az 1965 után született nemzedék pedig már egy iparosodott és román többségű városban nőtt fel. Ami még fontosabb: ahogy a mindennapi élet egyre nehezebbé vált a Ceaușescu-rezsim utolsó évtizedében, ahogy az embereknek hosszú órákig kellett sorban állniuk, s fűtés és villany hol volt, hol nem volt, az etnicitás egyre kevésbé számított. A legfeltűnőbb mi-ők különbség az átlagemberek és a mindenki által gyűlölt rezsim, nem magyarok és románok között feszült.⁹⁹ Visszatekintve, leírva baráti viszonyát román munkatársaival az 1980-as évek egyik etnikai vegyes összetételű munkahelyén, az imént idézett hatvanas magyar asszony megjegyezte, hogy akkortájt „el sem tudta volna képzelni, hogy úgy kitör, ahogy kitört, ez a nacionalizmus [az 1990-es éveké]. Mindannyian jól kijöttünk egymással, sohasem veszekedtünk, vagy ha igen, valami teljesen banális dologon, sohasem azért, mert románok vagy magyarok voltunk. Valamennyien nyomott hangulatúak, valamennyien elnyomottak, valamennyien kizsákmányoltak voltunk, s így mindannyian egyformán benne voltunk.”

Kolozsvár alapos románosítása ellenére a magyarokat bizonyos fokig már pusztán a létszámuk is védte. A népszámlálási adatok szerint 1977-ben több magyar élt Kolozsváron, mint 1941-en kívül bármikor, s bár létszámuk később csökkent, a Ceaușescu-rezsim végén még mindig legalább 50 százalékkal több magyar volt Kolozsváron, mint az első világháború előtt. S az 1980-as évek végéig több magyar élt Kolozsváron, mint bármely másik erdélyi városban.¹⁰⁰ Ez a koncentráció megkönnyítette a felekezeti- és iskolalapú etnikai hálózatok fennmaradását. A kommunista időszak alatt végig megjelent a magyar nyelvű napilap. S tovább működtek más etnikai alapú kulturális intézmények is, köztük a magyar színház, opera és báb-színház.

⁹⁹ Az átlagemberek és a „felül levők” vagy a „hatalmon levők” közötti különbség ma is igen fontos; lásd 6. és 12. fejezet.

¹⁰⁰ 1992-re Marosvásárhelynek több magyar lakosa lett, mint Kolozsvárnak, Nagyváradnak pedig nagyjából ugyanannyi.

A magyar nyelvű iskolák is fennmaradtak, jóllehet nagy nyomás nehezedett rájuk. A város három hagyományos magyar nyelvű elit középiskolájának viszontagságai a magyar iskolarendszer ingatag fennmaradását és jelentős erózióját egyaránt szemléltetik. Az iskolákat 1948-ban államosították. Az egyik az 1980-as évek közepéig magas színvonalú magyar középiskola maradt, amikor ott is román nyelvű tagozatot hoztak létre és román igazgatót neveztek ki. A másodikat (mint megannyi volt elméleti középiskolát) ipari szakközépiskolává degradálták 1977-ben; itt is létrehoztak román tagozatot az 1980-as évek közepén. A harmadikat 1977-ben általános iskolává (1–8. osztály) alakították át, s az 1980-as években itt is létrehoztak román tagozatokat.

A magyar iskolák és tagozatok csak formailag voltak magyarok; a tanterv a szocialista és a román nacionalista ideológiát szolgálta. Ám a forma is számított: lehetővé tette a magyar hálózatok fennmaradását. Nem véletlen, hogy Ceaușescu bukása után órákon belül éppen Kolozsváron – valamint Marosvásárhelyen és Bukarestben, az intézményesült magyar hálózatok másik két fő helyszínén – kezdődött meg a magyarok szervezkedése.



KOLOZSVÁR CEAUȘESCU UTÁN

Már végéhez közeledett a rendkívüli 1989-es év, s Romániába mintha még mindig nem terjedtek volna át az egész régiót megrázó változások. A legtöbb román embernek voltak ismeretei ezekről az óriási változásokról. Tudtak a Magyarországon bekövetkezett tárgyalásos átmenetről; a demokratikus és nemzeti fellángolásról Jugoszláviában; az NDK-ban szárba szökött tiltakozó mozgalomról szeptemberben és októberben, majd a berlini fal novemberi ledöntéséről; a Csehszlovákiában megindult tiltakozásokról, amelyek november végén a rendszer összeomlásához vezettek; s a bulgáriai kommunista rendszer bukásáról. Tudták, hogy a Ceaușescu-rezsim minden korábbinál elszigeteltebb, és sokan érezték, hogy a rendszer végre sebezhetővé vált. A rezsim azonban szorosan, voltaképpen az addiginál is szorosabban fogta a gyeplőt. Két évvel azelőtt fellázdak a brassói teherautógyár munkásai, rendszerellenes jelszavakat kiáltottak s feldúlták a helyi pártirodákat; az elszigetelt felkelés leverését követően azonban további összehangolt tiltakozásra nem került sor. Jelentősebb másként gondolkodó mozgalom nem létezett, és a Ceaușescu-féle vezetés despotikus stílusa miatt nem nyílt tere reformkommunista mozgalomnak sem.¹

A zűrzavar, amely kisöpörte Ceaușescut a hatalomból, Temesváron, ebben a többnemzetiségű városban kezdődött, amely Románia nyugati határán, Magyarország és Szerbia szomszédságában található.² Az eseményeket a helyi református egyházközség tagjainak tiltakozása váltotta ki az ellen, hogy a hatóságok kilakoltassák Tőkés László lelkészt egyházi tulajdonú lakásából. (Tőkés a szószékét használta fel arra, hogy a külföldi,

¹ A kevés számú másként gondolkodó nem csak Lengyelországhoz és Magyarországhoz képest volt gyenge és elszigetelt, hanem Csehszlovákiához és a Szovjetunióhoz képest is. Lásd Verdery: *National Ideology*, 310–311.; Tismaneanu: *Reinventing Politics*, 211–212. Hogy a Ceaușescu-rezsim „szultáni” jellege mennyiben magyarázza összehasonlítható szemszögből a román átmenet sajátosságát, arra lásd Linz és Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, 18. fejezet. A *szamizdat* kiadványok korlátozott jelentőségéről Ceaușescu alatt lásd Lőrincz: „Ambivalent Discourse in Eastern Europe”, 163–164.

² A temesvári és bukaresti események itt következő leírásában a következő munkákra támaszkodunk: Socor: „Pastor Toekes and the Outbreak of the Revolution in Timișoara”; Calinescu és Tismaneanu: „The 1989 Revolution and Romania’s Future”; Tismaneanu: *Reinventing Politics*; R. Hall: „Theories of Collective Action and Revolution” és Rady: *Romania in Turmoil*.

különösen a magyar sajtó alapján bírálja a rezsim hírhedt „szisztematizációs” politikáját és az emberi jogok megsértését.³ Kezdetben néhány száz magyar nemzetiségű alkotott élőláncot Tökés lelkész lakóhelye körül december 15-én, de számuk aznap estére és másnapra már jelentősen felduzzadt, amikor sokan mások, köztük románok is csatlakoztak a tömeghez, s a város központjába vonultak, támogatásukról biztosítva Tökést, egyszersmind Ceaușescu-ellenes jelszavakat is hangoztatva.⁴ December 16-án és másnap tovább duzzadt a tömeg; több ezer diák és munkás csatlakozott a tiltakozókhoz, s követelte a diktatúra végét. A hadsereg és a Securitate erői december 17-én és 18-án Ceaușescu közvetlen parancsára lecsaptak a tüntetőkre. Az akciónak mintegy száz halálos áldozata volt. A tiltakozások híre gyorsan terjedt, ahogy a véres leszámolásról szóló híresztelések is.

Ceaușescu abban a hiszemben volt, hogy ura a helyzetnek, ezért december 18-án hivatalos látogatásra indult Iránba. A tiltakozás azonban Temesváron is fellángolt, s december 20-án a hadsereg visszahúzódott a város központjában elfoglalt állásaiból, utat nyitva az aznap esti hatalmas tüntetésnek. Amikor Ceaușescu aznap este hazatért, tévébeszédében a „huligánokat”, irredentákat és külföldi kémiszolgálatokat tette felelőssé a lázongásokért, s azzal fenyegetőzött, hogy tűzparancsot ad ki a tiltakozókkal szemben. Másnap reggel hatalmas felvonulást szervezett Bukarestben, hogy régi jó kommunista szokás szerint demonstrálja a rezsim támogatottságát. A készülékek előtt ülő emberek azonban országszerte döbbenten hallgatták, amint az előírt jelszó – *Ceaușescu și poporul* [Ceaușescu és a nép] – helyett a *Ceaușescu dictatorul* [Ceaușescu, a diktátor] jelszavakat kiáltozzák. A nagy zavarban az élő közvetítést csak mintegy három perc elteltével szakították meg. A nézők milliói számára ez tévedhetetlen jele volt annak, hogy Ceaușescu már nem ura a helyzetnek; sokak számára ez volt a jeladás, hogy az utcákra tóduljanak.

A forradalom, sok más nagyobb városhoz hasonlóan Kolozsvárra is aznap délután érkezett meg.⁵ Az előző napokban a kolozsváriak többsége, a töredékes és egymásnak ellentmondó beszámolóknak köszönhetően homályos formában ugyan, de tudott a temesvári eseményekről. Miután látták Ceaușescu lehurrogását Bukarestben, ettől felbátorodva maguk is csatlakoztak a tiltakozásokhoz. Az egyik nagy külvárosi gyár géplakatosa így emlékszik vissza a terjedő hírekre:

³ Tökést egyházi feljebbvalói a rendszer parancsára 1989 márciusában megpróbálták áthelyezni egy távoli egyházközségbe, Tökés azonban vitatta az áthelyezés törvényességét. A helyzet decemberben éleződött ki, azt követően, hogy Tökés második fellebbezését is elutasították. A rezsim nyíltan hirdette, hogy december 15-én eltávolítják a paplaktól, s ez vitte ki az utcára az egyházközség tagjait.

⁴ Mint másutt megjegyeztük, a kálvinista egyház hívei Erdélyben szinte kizárólag a magyarok közül kerülnek ki.

⁵ Feischmidt és Grancea akkor Kolozsváron tartózkodott; a beszámoló az ő emlékeikre, valamint interjúinkra és csoportos beszélgetéseinkre támaszkodik.

A tervezőirodából az egyik mérnök odajött hozzám s elmondta, hogy mindenki szervezkedik, minden gyárból, s mennek tiltakozni a főtérre. [...] Mondta, hogy fél, de azt mondta, hogy én mindenkit ismerek a gyárban, ezért nekem kellene elmondanom nekik, hogy menjünk [a térre] és kiáltsuk: „Le Ceaușescuval!” [...] Két óra hosszat jártam a gyárat, külön-külön mindenkihez odamentem: „Figyelj, 2.20-kor találkozunk a gyár előtt.” Mondhatom, az egész részleg, az egész gyár ott várt.

Időközben kisebb tömeg gyűlt össze a főtéren; néhány fiatal az egyetemi könyvesbolt előtt felsorakozott katonák elé állt, és jelképes aktusként levette az ingét. Hirtelen lövések dördültek, a tömeg feloszlott, és emberi testek feküdtek az utca kövén.⁶ A lövéseket meghallva, de nem tudván, mi történt, mások is a térre gyűltek. Zavar lett úrrá egész délután és este. A város különböző részeiből elszórt lövöldözés volt hallható. Egy fiatal nő arra emlékszik, hogy „nem lehetett tudni, ki lő [...] és mi történik. Káosz volt: emberek futottak, jársz az utcán, és körülötted mindenki szalad, nem tudod, mi történik, mintha filmet forgatnának, és te is benne lennél.”

Sok kolozsvári hallotta a lövöldözést aznap éjjel; másnap reggelre még zavarosabbá vált a helyzet, gomba módra szaporodtak a híresztelések. Az emberek a főtérre gyűltek, s a kövezeten levő vért bámulták. A tiltakozók előbb csoportokba verődtek, majd sorokba rendeződve kezdtek vonulni az utcákon. Mások ugyanakkor napi ügyeiket intézték, a boltok előtt álltak sorba. Mindenütt felfegyverzett katonák voltak, de nem állták el a felvonulók útját. Az utóbbiak felbátorodva a katonákat szölongatták, a szolidaritásra hívatkoztak, hangoztatták, hogy valamennyien szemben állnak a felbomló rendszerrel. A Kommunista Párt megyei központja előtt, ahol a tüntető tömeg lecövekelt, a katonák kezdtek meginogni. „*Nu trageți, fraților* – hangzott a kiáltás – *sinteti de-ai noștri!* („Ne lőjete, testvérek! Velünk vagytok!”) Néhányan ételt-italt kínáltak a katonáknak; mások előre léptek, és átölelték őket. A katonák, miután az állam akaratát már nem tudták érvényre juttatni, a tömeg akaratának hódoltak be.

Azt követően, hogy bejelentették: Ceaușescu helikopteren elmenekült,⁷ gyorsan terjedtek a hírek, s az utcán levő emberek üdvrivalgásban törtek ki, ugrándoztak, szökeltek, táncoltak, sírtak. Egy nyugdíjas tanár így

⁶ Az összecsapást és a lövöldözést Rotta „21 Decembrie 1989” című fényképsorozatában örökítette meg.

⁷ Néhány órával később elfogták, és a Nemzeti Megmentés Frontja ügyvezető kormányt nyilvánította magát. Ceaușescut és feleségét karácsony napján gyorsan bíróság elé állították és kivégezték. A perről és a kivégzésről, tágabbán arról a vitáról, hogy az események mennyiben tekinthetők forradalomnak vagy államcsínynek, lásd Verdery és Kligman: „Romania After Ceaușescu”; Calinescu és Tismaneanu: „The 1989 Revolution and Romania's Future”; és R. Hall: „The Uses of Absurdity”, 501.

emlékszik vissza: „Kitörő öröm áradt: idegenek ölelték-csóholták egymást. [...] Sírtam az örömtől arra a gondolatra, hogy a gyerekeimnek jobb élete lesz.”

A forradalmi fellendülésnek ebben a rendkívüli pillanatában az etnicitást más azonosulások fedték el. Ez sűrűsödött jelképes formában, amikor magyarok románokkal együtt spontán módon borultak térdre, s a *Deșteaptă-te române!* (Ébredj, román!) című hazafias dalt énekelték, amely így kezdődik:

Ébredj, román halálos szunnyadásodból,
Amelybe barbár zsarnokaid taszítottak.

A szöveget az 1848-as forradalom idején Andrei Mureșanu költő írta, amellyel akkor arra szólítja fel az erdélyi románokat, hogy keljenek fel a Habsburg- és a magyar zsarnokság ellen. Most viszont a dal a román állampolgárokat szólította fel, etnikai hovatartozástól függetlenül, hogy ébredjenek fel szendergésükből, amelyet a kommunista zsarnokság bocsátott rájuk. A magyarok lelkesen csatlakoztak, s ebben az összefüggésben gondolkodás nélkül állampolgárként azonosultak román honfitársaikkal.⁸

AZ ETNOPOLITIKAI VISZÁLY ÚJBÓLI MEGJELENÉSE

E hazafias dal közös éneklése, amely később Románia nemzeti himnuszává vált, olyasmit jelképezett és sűrített össze, amit az 1989-es forradalom alatt s azt követően széles körben éreztek: erőteljes etnikai hovatartozáson túli – vagy talán etnikai hovatartozástól mentes – nemzeti szolidaritást. A kollektív forrongás vagy *communitas* e rövid időszakában az emberek a nemzeti szolidaritás befogadó, „civil” formáját élték át és gyakorolták: az utcákon lévő tömegben a „nép” egésze testesült meg, amely egységbe forrt a rezsimmel szemben.⁹ A forradalmat úgy élték át és fogták fel, mint ilyen „vertikális” szembenállást nép és rendszer között; az etnikai hovatartozás „horizontális” különbségei háttérbe szorultak.

⁸ Goina: „The Ethnicization of Politics” című munkájában számol be arról, hogy a marosvásárhelyi forradalom idején a magyarok hasonlóan azonosultak ezzel a dallal és a román nemzeti zászlóval. A „román” mint kategória kétértelműségéről (egyszerre jelöl állampolgárságot és etnikai hovatartozást) lásd 7. fejezetet.

⁹ Bár a „civil” nemzeti hovatartozást gyakran kritikátlanul használják (elemzésére lásd Brubaker: *Ethnicity without Groups*, 6. fejezet), mégis találozhatóan ragadja meg az állampolgári hovatartozásra – mint törekvésre, tevékenységre és identitásra – fektetett hangsúlyt 1989 forradalmaiban Romániában és másutt. A kollektív forrongásról lásd Durkheim: *A vallási élet elemi formái*, 204. skk. A *communitas*ról és annak viszonyáról a liminalitáshoz lásd Turner: *The Ritual Process*, 94–130., magyar fordításban: *A rituális folyamat*.

Alighogy összeomlott azonban a rendszer, máris megindult az etnopolitikai mozgósítás.¹⁰ Tizenöt magyar értelmiségi már december 23-án összegyűlt Kolozsvárott, hogy kiáltványt fogalmazzon meg a romániai magyarok nevében. A helyi magyar nyelvű lap címdalán másnap (a helyi román nyelvű lapban pedig egy nappal később) megjelent nyilatkozat annak a vágnak adott hangot, hogy a magyarok „kollektív szubjektumként” vegyenek részt Románia gazdasági, politikai és kulturális életében, „jogi és intézményi garanciákat” követelt „az anyanyelv szabad használatára, és a magyar nyelvű oktatás visszaállítására minden szinten, beleértve az [önálló magyar] Bolyai Egyetemet.”¹¹ 24-én egy nagyobb (mintegy 50 fős) magyar értelmiségiekből álló csoport gyűlt össze a helyi magyar napilap szerkesztőségének irodájában, s megalapította a Kolozsvári Magyar Demokratikus Tanácsot.¹² Hasonló gyűléseket tartottak Temesváron, Marosvásárhelyen és Bukarestben.

A programok szintjén a különböző helyi magyar kezdeményezésekben hasonló célok fogalmazódtak meg. Szervezetileg a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetségének (RMDSZ) létrehozásába torkolló bukaresti kezdeményezés bizonyult döntőnek.¹³ Az RMDSZ-t átfogó szervezetnek képzelték el – s rövidesen azzá is vált – megyei és városi szekciókkal az ország minden részében (szinte kizárólag Erdélyben), ahol jelentős magyar ajkú lakosság él. Az a szinte egybehangzó álláspont fogalmazódott meg, hogy egyetlen, a magyarokat képviselő szervezetre van szükség ahhoz, hogy hatékonyan tudjanak fellépni a tágabb romániai politikai színtéren.

Az RMDSZ minden – kulturális, jótékony célú, vallási, oktatási, szabadidős és gazdasági – téren a magyar egyesületek és kezdeményezések ernyőszervezeteként jött létre. Egyszersmind politikai párt is lett, amely a képviselőházi választásokon a magyarok többségének támogatását elnyerte, és folyamatosan képviselve volt a parlamentben.¹⁴ Az RMDSZ 1996-tól 12 éven át több koalíciós kormány része volt, vagy hallgatolagos támogatást nyújtott a kormányzáshoz.¹⁵

¹⁰ Lásd Horváth: „Facilitating Conflict Transformation”, 22. skk.

¹¹ *Szabadság*, 1989. december 24.; a kiáltvány újraközlését lásd in: Bárdi és Éger: *Útkeresés és integráció*, 45–46. A kolozsvári mozgósítás kezdeteiről lásd a tizedik évfordulóra a *Szabadságban* 2000. január 11-én, 12-én és február 2-án megjelent anyagokat.

¹² A korábban *Igazság* címmel megjelenő magyar lapot *Szabadságra* keresztelték át, s a mozgósításra való felhívások előkelő helyet foglaltak el a lapban. Ez is arra utal, hogy a gyors magyar etnopolitikai mozgósítás előmozdításához mennyire fontos volt a már létező intézményi infrastruktúra.

¹³ Bakk: „1989–1999”, 19.

¹⁴ Az RMDSZ által a parlamenti választásokon begyűjtött szavazatok aránya nagyjából tükrözte a magyar ajkúak arányát a román lakosságon belül. Lásd 12. fejezetet.

¹⁵ Az RMDSZ angol nyelven megjelent elemzésére lásd Shafr: „The Political Party as National Holding Company”; Kántor és Bárdi: „The Democratic Alliance of Hungarians in Romania (DAHR)”. Az Ukrajnában, Szlovákiában, Jugoszláviában és Romániában

Az RMDSZ úgy jellemzi a Romániában élő magyarokat, mint „nemzeti közösséget” és mint „önálló politikai alanyt”, amely Romániában államalkotó tényezőként egyenjogú a román nemzettel. Ugyanakkor az erdélyi magyarokat a „magyar nemzet szerves részének” is látja, s jogot formál arra, hogy a határon átnyúló kapcsolatokat ápoljon az „anyaországgal”. Kollektív jogokat követel a magyarok mint nemzeti kisebbség számára, s területi autonómiát a magyar többségű régióknak. Nyilvános, átláthatóan finanszírozott magyar nyelvű oktatást követel az oktatási rendszer minden szintjén, beleértve az önálló állami magyar egyetem visszaállítását Kolozsváron.¹⁶

Az ideiglenes Nemzeti Megmentési Front, amely Ceaușescu bukása után átvette a hatalmat, eleinte, nem utolsósorban Tőkés és temesvári magyar híveinek a forradalom kirobbantásában szerzett tekintélye miatt, főgékony volt a magyar kisebbségpolitikai igényekre. Magyarok kerültek vezető pozíciókba az országos, megyei és városi kormányzati testületekben. A Nemzeti Megmentési Front január elején nyilatkozatot adott ki a nemzeti kisebbségek jogairól, amely bírálta a Ceaușescu-rezsim „soviniszta erőszakos asszimilációra” irányuló politikáját, s alkotmányos garanciákat adott a kisebbségek egyéni és kollektív jogainak tiszteletben tartására, elismerve jogukat anyanyelvük szabad használatára, nemzeti kultúrájuk művelésére, nemzeti önzonosságuk megőrzésére és az anyaországgal való kapcsolattartásra.¹⁷

A mézeshetek rövid ideig tartottak. Minthogy gyorsan kiderült, mennyire szerteágazóak a magyar igények, s mennyire szervezetten, fegyelmezetten és erőteljesen érvényesíti azokat az RMDSZ, kialakult a kérdéses igényekkel való szembeszállás, amit a választási versengés fel is fokozott.¹⁸ Burkolt aggodalmak, neheztelések és félelmek éledtek, részben spontán módon, ám jórészt a román nacionalistáknak a felszínen tartásukra irányuló kitartó erőfeszítései nyomán. 1990 februárjában a *Vatra Românească* nevű román nacionalista kulturális szervezet lépett fel több erdélyi városban az RMDSZ ellen; később belőle alakult ki a radikális nacionalista Román Nemzeti Egységpárt (*Partidul Unității Naționale*), amely az 1990-

az 1990-es években zajló etnopolitikai tevékenység tágabb összehasonlító áttekintésére lásd Bárdi: „Cleavages in Cross-Border Magyar Minority Politics”.

¹⁶ Ezek az igények tartoznak az RMDSZ programjának elején megfogalmazott „alapelvekhez”, lásd www.rmdsz.ro/aboutus.php?lang=hu&menuoption=0&aboutusID=3. Megfogalmazódnak számos RMDSZ-dokumentumban is, amelyekből bőséges válogatást közöl Bárdi és Éger (szerk.): *Útkeresés és integráció*.

¹⁷ *Szabadság*, 1990. január 7.

¹⁸ Nem véletlen, hogy Ion Iliescu, a Nemzeti Megmentési Front elnöke két nappal azt követően szólalt először a magyar „szeparatizmus” veszélyeiről, hogy a Front változtatott korábbi elkötelezettségén, s január 23-án bejelentette, hogy indul a májusra tervezett elnök- és parlamenti választásokon (Gallagher: *Romania After Ceaușescu*, 81–84.; lásd uő: *Theft of a Nation*, 74–92.).

es években jelentős választói rétegek támogatását élvezte Erdélyben (az 1990-es évek nagy részében Kolozsvár polgármestere, Gheorghe Funar volt a vezetője). Egy másik szélsőséges nacionalista párt, a Nagy-Románia Párt 2000-ben jutott a csúcsra, a szavazatok 20 százalékát szerezve meg a parlamenti választásokon; karizmatikus elnökjelöltje, Corneliu Vadim Tudor még jobb teljesítményt nyújtott: az elnökválasztás első fordulójában 28 százalékot szerzett. Akár ellenzékben voltak, akár hallgatólagosan vagy aktívan a kormányzó koalíciót támogatták (mint 1990 és 1996 között), a szélsőségesen nacionalista pártok Ceaușescu bukásától fogva fontos szerepet játszottak a román politikában, s egyik fő célpontjuk az RMDSZ volt.¹⁹ A nagyobb pártok is előszeretettel alkalmazták a nacionalista retorikát az RMDSZ követeléseit bírálva, noha a változó parlamenti szövetségek és a nemzetközi körülmények szerint erre való készségük változó volt.

Az RMDSZ igényei és a román nacionalizmus vele szemben támasztott követelései már korán kialakították a kisebbségpolitikai viszály alapvető mintáját a posztkommunista Erdélyben. Az RMDSZ önálló magyar intézményi hálózatot, különösen pedig különálló magyar nyelvű iskolarendszert követelt, a román nacionalisták viszont az egyenlő állampolgári jogokon túlmutató jogtalan kiváltságnak tekintették ezt. Az RMDSZ igényt tartott arra, hogy joga legyen fenntartani és megerősíteni a Magyarországhoz fűződő kötelekeket, a román nacionalisták szemében viszont ez kétséggé tette lojalitásukat a román államhoz. Az RMDSZ területi autonómiát követelt a magyar többségű Székelyföld számára, a román nacionalisták viszont ezt a román nemzetállam alkotmányban rögzített egységes és oszthatatlan jellege elleni fenyegetésnek fogták fel.

A magyar igények és a hozzájuk való többségi viszonyulások abban a tágabb mezőben nyilvánultak meg, amelyben a magyar állam és a nemzetközi szervezetek is központi szerepet játszottak. A kommunista időszak kormányaitól eltérően az összes posztkommunista magyar kormány (bár jelentősen eltérő módon, de) elkötelezte magát, hogy védelmezi a határon túli nemzettársak érdekeit és előmozdítja jólétüket. Az első demokratikusan választott magyar miniszterelnök, Antall József a szimbolikus szférában is erőteljesen hangsúlyozta ezt az elkötelezettséget: lélekben tizenöt-

¹⁹ Ártoknak a posztkommunista Romániában játszott szerepét tekinti át Baileanu: „The Dark Side of Politics in Post-Communist Romania” és G. Andreescu: *Extremismul de draepa în România*, 3. fejezet. A Román Nemzeti Egységpártról lásd Gallagher: „Nationalism and Post-Communist Politics”; a kormányzó koalíció és a szélsőjobboldali pártok közötti szoros kapcsolatról az 1990-es évek első felében lásd uő: *Theft of a Nation*, 119–121. A román is a szélsőjobboldal célpontjai közé tartoztak; mint *Extremismul* című munkája 32. oldalán Andreescu megjegyzi, a magyaroknál is középpontibb szerepet játszottak Vadim Tudor váratlanul sikeres 2000. évi elnökválasztási kampányában. S mint Gallagher megjegyzi, Vadim Tudor ügyesen fejezte ki és összpontosította a tömegek elégedetlenségét egy sor olyan ügyben is, amelyek többnyire semmilyen kapcsolatban nem álltak az etnikai hovatartozással (*Theft of a Nation*, 252–256.).

millió magyar miniszterelnökének tekintette magát – nem csak a tízmillió magyar állampolgárának, hanem a szomszédos államokban és másutt élő magyarokénak is. Antall létrehozta a Határon Túli Magyarok Hivatalát is, amely a számukra nyújtott kormányzati támogatást hangolta össze.²⁰ A határon túli magyarok iránti szimbolikus elkötelezettség a 2001-ben hozott úgynevezett státustörvényben érte el csúcspontját, amely a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek számára formális jogi státust teremtett, s bizonyos juttatásokat kapcsolt ehhez a státushoz.²¹

A tágabb mezőt jelentősen formálták az európai és euroatlanti integráció folyamatai is, amelyek iránt Magyarország és Románia egyaránt elkötelezett. Az integráció feltételül szabták a kisebbségi jogok intézményesítését, a nemzetiségi igények elfogadását és az etnikai konfliktusok meg egyezései megoldását. Az Európa Tanácsba, a NATO-ba és az Európai Unióba történő felvételi tárgyalások fokozták a belpolitika nemzetközi ellenőrzését, ami viszont mindkét országban „megfegyelmezte” a politikai elitet. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet nemzeti kisebbségi főbiztosa tevékeny szerepet vállalt a kompromisszumos megoldások felkutatásában a legfontosabb problémakörökben, különösen a kisebbségek nyelvén történő oktatás terén.²²

E fejezet további részében a helyi szintű kisebbségpolitikai küzdelmek néhány döntő mozzanatára és formájára összpontosítjuk figyelmünket.²³ Kezdjük a magyar tan nyelvű iskolák újraindítása körüli konfliktussal Kolozsváron és Marosvásárhelyen, amely közvetlenül a Ceaușescu bukását

²⁰ A határon túli nemzettársakkal szembeni hivatalos „el a kezekkel!” beállítottságról a kommunista Magyarországon és az erdélyi magyarok alulról jövő „újrafelfedezéséről” az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején lásd a 2. fejezetet. A határon túli magyarokkal kapcsolatos magyar állami politikáról 1989 után lásd Bárdi: *Tény és való*, 5–8. fejezet; Tóth: „Az elmúlt évtized diaszpóra politikája”; Mák: „Az új nemzeti politika”. Angolul lásd Horváth: „Facilitating Conflict Transformation”, 33–36., 51–53.; Bárdi: „The History of Relations”, 66–72. Az 1989–1990-ben bekövetkezett sorsdöntő változásokról lásd Győri Szabó: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon*, 302–374. A Határon Túli Magyarok Hivatalának honlapján (<http://www.htmh.gov.hu/>) számos jelentés és elemzés található (sok közülük angolul) a régióban élő magyar nyelvű kisebbségek helyzetéről.

²¹ A „státustörvényről” lásd különösen Kántor (szerk.): *A státustörvény*; Bárdi: *Tény és való*, 6. fejezet; széles spektrumú, angol nyelvű tanulmánygyűjteményre lásd Kántor és mások (szerk.): *The Hungarian Status Law*; Stewart: „The Hungarian Status Law”.

²² Horváth: „Facilitating Conflict Transformation” című munkájában részletekbe menően tér ki a főbiztos Romániában játszott szerepére; az erdélyi etnopolitikai konfliktus nemzetközi kisugárzásának áttekintésére lásd uo. 36. skk. A kisebbségi jogok és az európai integráció folyamatainak szélesebb ívű bemutatására lásd Kymlicka: „Reply and Conclusion”, 369–387.; hogy a főbiztos milyen fontos szerepet játszott abban, hogy a jelölt országok betartsák a kisebbségi jogokra vonatkozó nemzetközi normákat, arra lásd uo. 375. és Packer: „Making International Law Matter”, 718–719.

²³ A rendszerváltás óta kiobbant erdélyi kisebbségpolitikai viszályokat tágabb keretben vizsgálja Horváth kiváló beszámolója: „Facilitating Conflict Transformation”, 21–58.

követő időszakra esett, s 1990 márciusában véres utcai harcokba torkolt Marosvásárhelyen – de Kolozsváron nem. Ezt követően szemügyre vesszük Gheorghe Funar kolozsvári polgármester 1992-es hivatalba lépése után tett szimbolikus nacionalista provokációit, beleértve a magyar nemzeti jelképek ellen elkövetetteket, a közterek átstrukturálását, román nemzeti jelképekkel és színekkel való feldíszítését. Tárgyaljuk az önálló kolozsvári magyar egyetem visszaállítására tett javaslatot. Megvizsgáljuk, milyen, a népszámlálással és etnikai, nemzeti kategóriákba sorolással kapcsolatos konfliktusok robbantak ki a 2002. évi népszámlálással összefüggésben.

Ezzel korántsem merítettük ki a vitatott problémakörök sorát. Kisebbségpolitikai konfliktusok Ceașescu bukását követően több ízben felbukkantak Kolozsváron – főleg Funar hivatali ideje alatt.²⁴ Néha tisztán helyi ügyekről volt szó; gyakoribb volt azonban – minthogy az RMDSZ központja Kolozsváron volt, ráadásul Funar központi szerepet játszott az országos nacionalista pártokban –, hogy a helyi konfliktusok regionális, országos, vagy akár államközi harcokkal fonódtak össze. Konfliktusok támadtak a kétnyelvű feliratokkal, az utcanevekkel, az RMDSZ legitimációjával vagy akár törvényességével, a magyar nemzeti ünnepekkel, a magyar nemzeti szimbólumok (különösen a zászló és a nemzeti himnusz) használatával kapcsolatban. Bár nem áll szándékunkban a kisebbségpolitikai konfliktusok teljes skáláját áttekinteni, az általunk kiemelt konfliktusok szakaszai és formái a legkitartóbbak, érzelmileg legtelítettebbek és legszerteágazóbbak közé tartoznak.

AZ ÖNÁLLÓ ISKOLÁKÉRT VÍVOTT HARC KOLOZSVÁRON ÉS MAROSVÁSÁRHELYEN

A kisebbségi tannyelvű iskolák ügye, mint a 2. fejezetben láttuk, több mint egy évszázada központi témája a nemzetiségi politikának Erdélyben, miként Kelet-Közép-Európában másutt is. Ezért nem meglepő, hogy Ceașescu bukása után a kisebbségpolitikai követelések először az oktatás területén jelentkeztek. Ezeknek a követeléseknek a hátterében az állt, hogy a Ceașescu-rendszerben, különösen középiskolai és egyetemi szinten, majdhogynem megszűnt a magyar nyelvű oktatás. Mint említettük, valamilyeni magyar nyelvű középiskolát vegyes iskolává alakították át, párhuzamos magyar és román nyelvű osztályokkal. Magyar nyelvű egyetemi oktatás

²⁴ Egy kizárólag Funar első hivatali időszakával (1992–1996) foglalkozó könyv 2464, a helyi lapokban felbukkant ügy kivonatát ismerteti (Balázs és Schwartz (szerk.): *Funar-korszak Kolozsváron*). Saját, helyi román és magyar nyelvű lapokban 1997 és 2004 között végzett átfogó gyűjtésünk azt mutatja, hogy a helyi sajtóban szinte állandóan jelen voltak az etnopolitikailag vitatott ügyek.

pedig csak néhány területen volt hozzáférhető, s itt is meglehetősen alacsony diáklétszámmal. A magyarok körében általános nézet szerint ezek az intézkedések az erdélyi magyar elit újratermelődését voltak hivatottak megakadályozni, hosszú távú céljuk pedig az erdélyi magyarság asszimilációja volt. Ez a felfogás különösen sürgetővé tette a rendszerváltás után az oktatáspolitikai lépéseket.

Kolozsváron a magyarság kiemelkedő képviselői hamarosan az önálló magyar nyelvű középiskolák visszaállításának követelésével léptek fel.²⁵ Ez annyit jelentett, hogy át kell helyezni a román nyelvű részlegeket, amelyeket az 1980-as években vezettek be a város történelmileg magyar nyelvű középiskoláiba. Jóllehet a román osztályok diákjainak tanárai és szülei tiltakoztak az ellen, hogy az iskolaév kellős közepén azonnali hatállyal kilakoltassák őket, a két középiskola „vegyes” jellegének megszüntetését január végén, a Kolozs megyei hatóságok támogatásával az Oktatási Minisztérium jóváhagyta.

Ez a lépés sok román oktatót, diákot és szülőt keserített el. Egyesek egyáltalán nem voltak képesek felfogni, miért van szükség elkülönítésre; de még azok is, akik egyetértettek azzal, hogy a magyaroknak legyenek „saját” iskoláik, igazságtalannak és tisztességtelenül rombolónak érezték az azonnali, tanév közben elrendelt szétválasztást.²⁶ Az így támadt feszültség mégsem csapott át konfliktusba. Nem történt kísérlet a szélesebb román közvélemény mozgósítására. A helyi román lap csekély figyelmet szentelt az ügynek.

A Kolozsvártól kétórányi autóútra levő Marosvásárhelyen viszont ugyanez a kérdés a posztszocialista átmenet legvéresebb etnikai konfliktusának kiváltó oka lett.²⁷ A „vegyes” típusú középiskolák javasolt megszüntetése mozgósítás és ellenmozgósítás ördögi körét idézte elő, amely két napig tartó, hat halálos áldozattal és több száz sebesülten járó utcai harcokba

²⁵ Az önálló magyar nyelvű egyetem visszaállítása szintén már korán megjelent a magyar etnopolitikai igények között, ez azonban hosszabb távú cél és sokkal bonyolultabb ügy volt, amelyre később térünk vissza.

²⁶ Lásd az *Adevărul de Cluj*, 1990. január 13-i számában az egyik középiskola román tanárainak egy csoportja által aláírt nyilatkozatot. A tanárok elismerték, hogy a kisebbségi oktatás érdekében tett intézkedések elégtelenek, de méltatlankodtak az iskolák etnikai alapon történő sietős „megtisztítása” miatt.

²⁷ A marosvásárhelyi erőszakos megmozdulásokkal foglalkozó külön vizsgálat részeként Brubaker és Feischmidt tizenöt magyar személlyel, Călin Goina pedig harminc román személlyel készített *oral history* interjúkat 1998-ban és 1999-ben. A beszámolóink ezekre az interjúkra, a marosvásárhelyi helyi lap 1989. december és 1990. március vége közötti számaira s az eseményeket közvetlenül követő parlamenti jelentésre támaszkodik. Ugyanennek angol nyelvű elemzését lásd Goina: „The Ethnicization of Politics” és Stroschein: „Contention and Coexistence”.

torkollott. Alig három hónappal Ceaușescu bukása és az azt kísérő eufória után, az erőszakos megmozdulások híre – a rendszerváltozás után az első, s mint kiderült, az egyetlen komoly román–magyar erőszakos összecsapás – sokkolóan hatott Erdély-szerte. A marosvásárhelyi események nagy hatással voltak a kolozsváriakra is. Befolyásolták az etnopolitikai mozgósítás menetét, s alapvető vonatkoztatási pontként szolgáltak – kijózanítóan emlékeztetve az etnikai mozgósítás állhatatlanságára és a politikai vezetés kudarcának erőteljes szimbólumaként szolgálva.²⁸ Itt ezért az erősödő viszály menetrendjét vizsgáljuk meg Marosvásárhelyen, s arra próbálunk magyarázatot adni, hogy miért fejlődött ennyire eltérő irányban az eredetileg egyazon ügyekre összpontosuló etnopolitikai mozgósítás a két városban.

A Székelyföld peremén található Marosvásárhely Kolozsvár után a magyar kulturális és politikai élet legfontosabb központja Erdélyben. A Ceaușescu-rezsim végén a város – a második világháború előtt túlnyomórészt magyar, s az 1960-as években még mindig magyar többségű – lakosságának nagyjából fele-fele volt magyar és román.

Az etnopolitikai viszály középpontjában, mint Kolozsváron, kezdetben itt is a Bolyai Líceum – a város két elit középiskolájának egyike – magyar nyelvű középiskolaként való visszaállítására irányuló követelés volt. Az eredetét a 16. században alapított református kollégiumra visszavezető Bolyai történelmi magyar intézmény volt, amely 1948-ig, amikor (az összes egyházi iskolával együtt) államosították, a kálvinista egyház tulajdonában állt. 1961 óta azonban a Bolyaiban párhuzamos magyar és román nyelvű tagozat működött. A magyar tanárok a január közepén a karácsonyi szünet után visszatérő román kollégákat azzal a javaslattal várták, hogy a Bolyai román tagozata azonnal cseréljen helyet egy másik középiskola magyar tagozatával.

Mint Kolozsváron, a javaslat itt is dühödt választ váltott ki a román tanárokból és szülőkből. A magyar tanárok és szülők szemében viszont mélységesen magától értetődő volt, hogy a Bolyaira joggal tartanak igényt, jöllehet az majdnem három évtizeden át vegyes iskolaként működött.²⁹ A kétoldali nyomásnak kitett hatóságok haboztak, s egy sor ellentmondó rendeletet hoztak, ami további mozgósításra adott alkalmat. A magyar vezetők az azonnali áthelyezést sürgették, attól tartva, hogy az 1990 má-

²⁸ A marosvásárhelyi események vészjelző jelentését erősítették meg azok a nagyszabású erőszakcselekmények, amelyek 1991-ben, az erősödő etnikai-nemzeti mozgósítás hosszú szakaszát követően törtek ki a szomszédos Jugoszláviában.

²⁹ Egy liberális román megfigyelő az általa adott interjúban felfogta a régi kollégák közötti kölcsönös megértéshiányt: „A magyarokat mélyen megrázta és szinte összetörte a gondolat, hogy a románok nem értik őket [...] a románok ugyanekkor ezt mondták: 'együtt szenvedtünk, nem ártottunk nektek, miért nem akarjátok megbeszélni ezt velünk' [ahelyett, hogy hirtelen azt kérnék tőlünk, hogy a tanév kellős közepén távozzunk].”

jusában megválasztandó kormány visszatáncol majd a megegyezéstől; a román vezetők viszont teljes mértékben elutasították, és „szeparatizmusnak” bélyegezték meg az elkülönülést. Kolozsvárral ellentétben a helyi román és magyar lapok itt jelentős figyelmet szenteltek az ügynek; nem egyszerűen csak beszámoltak a konfliktusról, hanem élezték is azt.³⁰ Míg Kolozsváron a vegyes középiskolák megszüntetésével szembeni ellenállás nem terjedt túl a tanárokon és szülőkön, addig Marosvásárhelyen sokkal szélesebb tömegek bevonásával folytatódott.

Január végén a Bolyai magyar diákjai ülősztrájkba kezdtek, azt követelve, hogy a Bolyait azonnal alakítsák át magyar tannyelvű intézménnyé. Román diákok felvonulással reagáltak azt énekelve (a jelszavak román nyelven rimelnek), hogy „testvérek vagyunk, miért kellene szétválasztani bennünket?” és „A Bolyai mindenkié, a románoké is!” Február 8-án több ezer ember jött össze a helyi sportcsarnokban a *Vatra Românească* által szervezett gyűlésen. A *Vatra* kezdetben mérsékelt hangot ütött meg, Marosvásárhely mind polarizáltabb légkörében azonban az eredeti, elsősorban kulturális célokat követő vezetőséget agresszív nacionalista vezetők váltották fel. Az egyesület február elején nyilvánosságra hozott álláspontja szerint meg kell védeni Románia területi épségét és az erdélyi románok érdekeit. A február 8-i tömeggyűlésen a keményvonalas beszédek ilyen helyeslő közbekiáltásokkal fogadták: „Ez az otthonunk, a magyarok csak bérlik!” és „Magyarok, kifelé!”. A marosvásárhelyi és a környező településekről származó több tízezer magyar másnap néma felvonulással válaszoltak, amelynek résztvevői könyvet és gyertyát tartottak a kezükben. Nagy hatása volt ennek a megmozdulásnak. Egy, a magyar igényekkel rokonszenvező liberális román értelmiségi a vele készített interjúban kiemelte, hogy a gyertyafényes felvonulás „első ízben tanúskodott egy olyan fegyelmezett erő létezéséről, amely a félelem érzetét erősítette meg a román közösségben. Ezt mondtam magamnak: 'Nézd csak, mennyien vannak, s milyen fegyelmezettek!'”

Miközben az iskolai konfliktust továbbra is ébren tartotta a média, más ügyekkel együtt mind robbanásveszélyesebb vegyülékké álltak össze.³¹ Az események március közepén tetőztek. Az oktatás nyelvével kapcsolatos konfliktus ekkorra már az egyetemre is áttért: az orvosi és gyógyszerészeti intézet magyar diákjai sztrájkba léptek, magyar nyelvű orvosi egyetemet követelve, a román diákok pedig ellentiltakozást szerveztek. Ebben

³⁰ A média szerepéről a konfliktusban lásd Bodó és mások: „Alter/ego tãrgumureșean”; uő: „Atter și ego în minoritate”.

³¹ Magyarországról behozott magyar nyelvű tankönyveket bíráltak, mert állítólag felforgató vagy románellenes képet festenek a román történelemről és földrajzról („Parliamentary Report”, 22–23.). Egy erdélyi román hős szobrát magyar nyelvű felirattal csúfították el, amely a szobor ledöntésére szólított fel, s az eseményről a *Cuvîntul Liber* 1990. március 14-i száma „Barbár tett” címmel vezércikkben számolt be.

a feszült légkörben a *Cuvîntul Liber* vezércikkben közölte le egy Los Angeles-i nacionalista magyar emigráncsoport 1988-ban megjelent angol nyelvű röpiratát az erdélyi magyarság elleni „népirtásról”.³²

Másnap, március 15-én a marosvásárhelyi magyarok nagy számban gyűltek össze, hogy a kommunizmus bukása után első ízben szabadon emlékezzenek az 1848-as magyar forradalomra. Ám ebben a kiélezett helyzetben sok román emberben ébresztett aggodalmat a magyarok nemzeti ünnepének Románia területén, tömeges részvétellel való ünneplése, amivel sokak szerint Magyarországhoz való lojalitásukat fejezték ki. A román nacionalisták hangsúlyozták, hogy a Pesten 1848. március 15-én kihirdetett Tizenkét Pont közül az egyik Erdély egyesítését szorgalmazta Magyarországgal. Ezt helyezve a középpontba, március 15-e megünneplésében irredenta felhangokat érzekeltek, jóllehet az RMDSZ igyekezett mérsékelt mederben tartani az ünnepséget.³³

Bár március 15-e komolyabb incidens nélkül telt el, egy látszólag jelentéktelen esemény – magyar nyelvű felirat elhelyezése a meglevő román nyelvű mellé egy kültekli gyógyszerár ablakán – másnap váratlan román tiltakozást váltott ki. Rövid idő alatt majd ezer ember gyűlt össze, megfenyegették a patikában dolgozókat, és feldúltak egy közeli lakást, amely magyar nyelvű zászlóval volt díszítve. Amint a tömeg a városközpont felé indult, egy magyar sofőr által vezetett autó hajtott bele, és megsebesített néhány tiltakozót. Rémhírek terjedtek, hogy a patikában nem voltak hajlandók kiszolgálni a román vevőket, hogy a magyar autós szándékosan hajtott a tömegbe, egy román kamasz fiú halálát okozva. Ténybeli alapja egyiknek sem volt, de mindkettő alkalmasnak bizonyult a hangulat további felkorbácsolására.³⁴

Március 19-e reggelén felajzott román tömeg gyűlt össze a Megyei Tanács épületénél, a tanács magyar alelnöke, Kincses Előd lemondását követelve. A tömeg nyomására, miután néhányan erőszakkal behatoltak az épületbe, Kincses kora délután benyújtotta lemondását. Délután a tö-

³² A röpirat mindenkit felszólított, hogy segítsen megállítani „3 millió erdélyi magyar deportálását, megalázását és diszkriminációját” s leköszölte a „történelmi Magyarország” térképét, beleértve Erdélyt is („román elnyomás alatt” címkével); a térkép „Súlyos sérelem a román néppel szemben” felirattal jelent meg. (*Cuvîntul Liber*, 1990. március 14.); Goina: „The Ethnization of Politics”, 39.).

³³ Március 15-e magyar megünneplésének összetett és kényes ügyéről lásd Brubaker és Feischmidt: „1848 in 1998”. Az ünnepséggel kapcsolatos román nacionalista nézőpontról lásd például Judea: *Târgu-Mureș*, 72–74.

³⁴ A vád, hogy „felelőtlen, szélsőséges magyar elemek, fegyverként használva gépkocsijukat előre megfontolt szándékkal belehajtottak a tömegbe, többeket, köztük gyermekeket is megsebesítve” másnap a *Vatra* szövivőjének rádiófelhívásában hangzott el, majd március 20-án címdalán közölte le a *Cuvîntul Liber* („Parliamentary Report”, 24. függelék). Valójában, mint a későbbi bírósági eljárásból kiderült, a vezető ittas volt, román volt a felesége és a kocsiiban román munkatársa ült („Parliamentary Report”, 27.).

meghez a szomszédos falvakból buszokon érkezett románok csatlakoztak; úgy tudták, hogy románok élete forog veszélyben, s egyes beszámolók szerint bőségesen ellátrák őket alkohollal.³⁵ Késő délután a tömeg az RMDSZ irodájához vonult, amely előtt több száz magyar tiltakozott Kincses leváltása miatt. A magyarok többsége már a románok megérkezése előtt szétszórt; a helyszínen maradt mintegy hetven ember a fenyegető tömeg elől az épületen belül keresett menedéket. A tömeg erőszakkal betört az épületbe, és feldúlta az RMDSZ irodáját. A magyarok a padláson barikádolták el magukat, és segítségért kiáltottak. Néhány rendőr és milicista érkezett, de nem tudták vagy nem akarták feloszlítani a tömeget. Több órás feszült várakozás után – amelynek során a rendőrök felszólították a magyarokat, hogy saját biztonságuk érdekében jöjjenek ki, mert különben a tömeg teljesen ellenőrizhetetlenné válik, a magyarok viszont jelentősebb rendőri védelem híján nem voltak hajlandók engedelmeskedni – a magyarok egy csoportja végül kiment az épületből, a tiltakozók azonban, áttörve a gyenge rendőrkordont összeverték őket. Sütő András írónak, a magyarok egyik vezető személyiségének kiverték az egyik szemét, mások sebesülésekkel kórházba kerültek.³⁶

A magyar vezetők másnap reggel az erőszakra való válaszként általános sztrájkot hirdettek. 10 ezernél több magyar gyűlt össze a főtéren, a megyei tanács épülete előtt, Kincses visszavételét és az előző esti erőszakos megnyilvánulások tetteseinek megbüntetését követelve. Az épületben ülésző tanács bejelentette Kincses hivatalába való visszahelyezését. Kora délután románok tömege kezdett gyülekezni a tér másik oldalán. A helyzet több órán át feszült, de békés volt. Miként előző nap, most is buszokkal és teherautókon szállították a környező falvakból a románokat. Kis idő múlva tömegverekedés kezdődött. Akkorra azonban sok magyar fiatal már felkészült a harcra, s voltaképpen az előző esti támadásért is elégtételt akartak venni.³⁷ S nem csak románok jöttek a városba, hanem magyarok és magyarul beszélő románok is a szomszédos falvakból. Mire leszállt az este, heves utcai harcok törtek ki csoportokba verődött és az utcán maradt fiatalok között; a résztvevők késekkel, botokkal, vasrudakkal, Molotov-koktélokkal és mindenfajta kéznél levő eszközzel fegyverkeztek fel. Hat

³⁵ Falusi emberek arról számoltak be, hogy névtelen telefonhívásokban figyelmeztették őket: gyermekeiket – sokan közülük marosvásárhelyi középiskolákban tanultak – veszély fenyegeti a magyarok részéről. Elmondták, hogy harangszóval összehívták, majd a polgármester és a rendőrfőnök felszólította őket, hogy gyermekeik megvédése érdekében utazzanak Marosvásárhelyre (Goina: „The Ethnicization of Politics”, 39.).

³⁶ Sütő beszámolóját hosszan idézi Simon: *Városkép románokkal és magyarokkal*, 98–116. Lásd még Kincses: *Black Spring*, 82–93.; a Helsinki Watch beszámolója („Parliamentary Report”, 27–3 függelék); Judea: *Türku-Mures*, 93–105.

³⁷ A magyar résztvevőkkel készített interjúink során többen büszkék voltak arra, hogy aznap este a magyarok „nyerték meg” a csatát.

ember veszítette életét és mintegy háromszázan sérültek meg, kétharmaduk román volt.

Végül a hadsereg lépett közbe, hogy megakadályozza a további vérontást. A sajtóban és a parlamentben heves vita folyt arról, hogy ki a felelős az erőszakos cselekményekért, a vezetők azonban leállították a tüntetéseket, s ezzel megszakadt a mozgósítás és ellenmozgósítás spirálja.³⁸

Kolozsváron a marosvásárhelyi erőszakos cselekmények előtti napokban erősödött a mozgósítás. A *Vatra Românească* február közepén szervezett gyűlésén tiltakoztak az iskolák elkülönítése ellen, és a magyar „szeparatizmus” tágabb bírálatát a helyi román nyelvű lap mellékleteként kinyomtatott több hosszabb melléklet fogalmazta meg.³⁹ Március 12-én a marosvásárhelyi diákok támogatására sztrájkba léptek a Babeș-Bolyai egyetem magyar diákjai. Román diákok március 17-én ellentüntetést szerveztek. Amikor azonban Marosvásárhelyen erőszakba torkolltak az események, a magyar és a román diákvezetők leültek tárgyalni, s elhatározták, hogy véget vetnek a tüntetéseknek.⁴⁰ Magyar és román egyetemi oktatók és a közéletben szerepet vállaló értelmiségiek ettől függetlenül gyűlést szerveztek, amelyen a magyarok és románok közös érdekeit hangsúlyozták. Felszólították a diákokat és Kolozsvár lakosait: ne hagyják manipulálni és egymás ellen kijátszani magukat. Bár a helyi lapok az erőszakos cselekményekről részrehajló és elfogult beszámolókat is közöltek, a higgadtságra való felszólítások mellett árnyaltabb beszámolók is napvilágot láttak. A magyar diákokat rábeszélték, hogy fejezzék be a sztrájkot, s bár néhány román diák március 21-én és 22-én tüntetésen fejezte ki szolidaritását a marosvásárhelyi románokkal, az utcai mozgósítás ezután alább hagyott.

Mi az oka annak, hogy a Ceaușescu bukását követő zűrzavaros időszakban a kisebbségpolitikai konfliktus Marosvásárhelyen erőszakos összecsapásba torkollott, Kolozsváron (és Erdélyben másutt) viszont nem?⁴¹ Végére is a küzdelem elsősorban a vegyes középiskolák etnikumok szerinti különválasztása körül forgott. Márpedig ebből a szempontból a románoknak Kolozsváron több okuk volt a megbántódásra, mint Marosvásárhelyen.

³⁸ Több mint tíz évvel később írták végül alá azt a megállapodást, amelynek értelmében a Bolyai gimnáziumban fokozatosan megszüntetik a román nyelvű oktatást; az utolsó román osztály 2005-ben végzett.

³⁹ *Adevărul de Cluj*, 1990. március, március 8. és március 16.

⁴⁰ 2003-ban készített interjú a kolozsvári magyar diákok egyik 1990. márciusi vezetőjével.

⁴¹ Nem foglalkozunk itt azzal a kérdéssel, hogy miért vallottak kudarcot a hatóságok az erőszak megelőzésében, amikor az már küszöbön állt, miként azzal sem, hogy milyen mértékben mozgósították és szervezték meg a nacionalista szervezetek, főleg a *Vatra Românească* a környező falvak lakóinak részvételét a városban zajló erőszakos cselekményekben. Nem annyira az erőszak tényleges kitérése érdekel bennünket, hanem az, hogy melyek azok a feltételek, amelyek megteremtették meg a mozgósítás és ellenmozgósítás egymást erősítő spirálját Marosvásárhelyen, ugyanakkor hiányoztak Kolozsváron.

A román tanárokat, szülőket és diákokat Kolozsváron úgyszólván kész helyzet elé állították: az iskolaév kellős közepén kellett azonnali hatállyal kiűriteniük két iskolát. Marosvásárhelyen ilyen azonnali elkülönítésre nem került sor, a javasolt szegregációval szemben mégis hevesebb román ellenállás bontakozott ki még azt követően is, hogy a hatóságok egyértelművé tették: a Bolyai román nyelvű osztályainak csak az iskolaév végeztével kell költözniük.

Az iskolák körüli konfliktus Marosvásárhelyen a kolozsváritól eltérő módon kapcsolódott más vitatott ügyekhez. Kolozsváron a nagy hirtelenjében bejelentett és érzéketlen módon végrehajtott iskolai elkülönítés nagy felháborodást keltett az érintett román tanárok, szülők és diákok körében, ugyanakkor mintha csak a közvetlenül érintetteket fenyegette volna, más, ezen túlmutató román érdeksérelmet nem okozott. Marosvásárhelyen viszont a román nacionalisták az iskolai elkülönítést a magyar „szeparatizmus” tágabb problémakörébe ágyazták. A „saját” intézményekre és a körvonalatlan autonómiára irányuló magyar követelések már olyan programot sejtettek, amely messze túlmutat a középiskolák ügyén; a román nacionalisták szerint a magyarok gyökeres intézményi szétválásban (kedvenc példájuk a külön magyar orvosi ellátás volt), a szomszédos Székelyföld területi autonómiájában, sőt, akár a Romániából való kiválásban és a Magyarországgal történő egyesülésben gondolkodnak.

Miért lehetett Marosvásárhelyen baljósabb fényben feltüntetni a magyar követeléseket, mint Kolozsváron? A kérdésre részben az etnikai demográfiában találunk választ. A városiasodás és a gazdasági fejlődés – s az 1960-as és 1970-es években az államilag irányított erőteljes iparosodás – mindkét városban alapvető demográfiai változást vont maga után: vidékiek, zömmel románok költöztek be nagy számban a korábban többnyire magyarok lakta városokba. A magyarok mindkét városban fokozatosan elvezítették a helyi intézményekben betöltött vezető pozícióikat. A demográfiai és a vele járó társadalomszerkezeti változás azonban Kolozsváron korábban kezdődött és sokkal előrehaladottabb volt. A két világháború közötti időszakban a románok jelentős számban költöztek be Kolozsvárra, a második világháború után pedig arányszámuk tovább nőtt: 1956-ban a lakosságnak mintegy a felét alkották, ami az 1980-as évek végére nagyjából háromnegyedre nőtt. Marosvásárhelyen viszont 1956-ban a románok a lakosságnak kevesebb mint negyedét alkották; az 1980-as évek végére pedig a részarányuk mintegy a lakosság felére nőtt.⁴²

A részleges demokratizálódás, a rendszerváltás hajnalán átélt bizonytalanság, a hirtelen kisebbségpolitikai mozgósítás és a megközelítőleg pari-

⁴² Minthogy az utolsó népszámlálást 1977-ben tartották, 1990-ben nem lehetett eldönteni, vajon a magyarok többségben maradtak-e. Az 1992-es népszámlálás szerint a lakosság 52 %-a magyar, 47 %-a román volt; 2002-re az arány megfordult.

tásos etnikai-demográfiai viszonyok együttes hatásaként a város feletti uralomért folyó, etnikai színezetű küzdelem bontakozott ki Marosvásárhelyen.⁴³ Sok magyar úgy tekintett Marosvásárhelyre, mint a „magyarság utolsó védőbástyájára”; ez volt az utolsó erdélyi nagyváros, amelyben a magyarok, ha nem is voltak egyértelműen többségben, mégis nagyjából a lakosság felét alkották.⁴⁴ A románosítás itt még nem volt *fait accompli*: Kolozsváron és másutt vitathatatlan volt a román dominancia, Marosvásárhelyen viszont még nyitott kérdés volt, ki kaparintja meg a helyi hatalmat. A küzdelem a politikai és államigazgatási hatalomért, valamint a városi intézmények feletti ellenőrzésért szinte automatikusan etnikai válsztóvonalak mentén szerveződött.

Az etnikai polarizálódást megkönnyítette a magyar és a román vezetők között a forradalmat követően kialakult szociális szakadék is: az előbbieket között az értelmiségiek, az utóbbiak között a volt katonatisztek játszottak vezető szerepet.⁴⁵ Kolozsváron viszont a forradalom utáni román és magyar vezetők egyaránt a régi városi értelmiséghez tartoztak, amelynek román képviselői, bármennyire sértette is őket az elkülönítés végrehajtásának hirtelen módja, elismerték a külön magyar nyelvű iskolák létjogosultságát.

A Marosvásárhelyen folyó helyi küzdelmeknek továbbá volt egy olyan fontos regionális dimenziója is, amely Kolozsváron hiányzott. A túlnyomórészt magyarok lakta Székelyföld nyugati határán található Marosvásárhelyen Kolozsvárnál erősebben hatottak a régióban élő magyarok kisebbségpolitikai követelései. A decemberi felkelés nyomán a kisebb székelyföldi városokban a magyarok megszilárdították a helyi intézmények feletti hatalmukat, és a rákövetkező hetekben sok román költözött el a régióból. Néhány rendőrt és *Securitate*-tiszte – majd mindegyik román volt – a forradalmi hevület jegyében kiűzték a városokból (egyes esetekben meg is ölték). Kezdetben ezt úgy tekintették, mint jogos forradalmi erőszakot a régi rendszer tisztségviselőivel szemben, s akkoriban nem is szenteltek neki túl sok figyelmet. Mihelyt azonban erősödött Marosvásárhelyen az etnikai mozgósítás, az ilyen eseteket kezdték etnikai fénytörésben átértelmezni: immár a románokkal szembeni magyar etnikai erőszak példáinak fogták fel őket.⁴⁶

⁴³ A hirtelen és részleges demokratizálódás és a részben szabad sajtó megjelenésének potenciálisan destabilizáló hatásáról lásd Snyder: *From Voting to Violence*. Fearon és Laitin: „Ethnicity, Insurgency, and Civil War”, 85. szerint a kormányzati intézmények instabilitása polgárháborús kezdeményekhez kapcsolódik.

⁴⁴ A magyar többségű székelyföldi városok sokkal kisebbek voltak.

⁴⁵ A magyar vezetők közé tartozott a másként gondolkodó Király Károly, a jogász Kincses Előd, aki Tökést képviselte a temesvári kilakoltatási végzés elleni harcában, és az író Sütő András; a román vezetőkhez tartozott Ioan Judea ezredes, Ioan Scricieiu nyugalmazott tábornok és Vasile Țira őrnagy.

⁴⁶ Goina: „The Ethnicization of Politics”, 34–35.; lásd még Mungiu-Pippidi: *Transilvania subiectivă*, 137–140.

Végezetül, a Székelyföldhöz való közelség miatt Marosvásárhelyen könnyebben idézhették fel a román nacionalisták a „külön államiság” kísértetét, mint Kolozsváron. A Ceaușescu utáni Romániában a Szovjetunióhoz, Jugoszláviához, Kelet-Németországhoz és Csehszlovákiához képest nem létezett az „államiság” státusát komolyabban érintő probléma: nem az államhatárokat és az állampolgárságot illetően voltak jelentősebb nézeteltérések.⁴⁷ Az RMDSZ és a magyar kormány egyaránt kinyilvánította, hogy nem áll szándékában megváltoztatni a meglevő államhatárokat. A román nacionalisták mégis képesek voltak kiaknázni a marginális radikális nacionalista elemek diskurzusát – valamint a magyarországi politikai vezetők és egyes erdélyi magyarok bizonyos nyilatkozatainak kétértelműségét – a revíziótól való félelemkeltésre. Az adott időszak zűrzavaros és bizonytalan állapotai között egyesek kétségtelenül komolyan vették a revíziós veszélyt. Az RMDSZ valóban vitatta a román állam jellegét, habár nem területi határait: és kifejezetten elutasította az egységes nemzetállam modelljét. Nacionalista beállítottságú románokban az autonómia követelése – Marosvásárhelyen erősebb, Kolozsváron gyengébb – aggályokat keltett amiatt, hogy a Székelyföldön⁴⁸ magyar uralom alatt álló „állam az államban” jöhet létre, illetve akár egész Erdély különleges státust nyerhet, ami megszüntetné a bukaresti kormány uralmát a régió felett, s azt kiszolgáltatná Magyarország befolyásának.

GHEORGHE FUNAR ÉS A VÁROSI TÉR NACIONALIZÁLÁSA

A nacionalista küzdelem 1992 februárjában lépett új szakaszába Kolozsváron, amikor az ultranacionalista Román Nemzeti Egységpárt (RNEP) jelöltjét, Gheorghe Funart választották polgármesternek. A radikális nacionalista *Vatra Românească*-hoz hasonlóan az RNEP is szinte kizárólag Erdélyben működött; középponti üzenete – ismét a *Vatră*-hoz hasonlóan – az volt, hogy a magyar etnikai-nemzeti követelések fenyegetést jelentenek

⁴⁷ Az „államiság” problémájáról és annak fontosságáról a demokráciába való átmenet elméleti összefüggéseinek kidolgozásában lásd Linz és Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, különösen 2. és 19. fejezet. Az „államiság” problémája bizonyos szempontból a marosvásárhelyi események után bukkant fel, amikor Jugoszlávia, a szlovén és horvát nacionalistáknak az 1990. májusi választásokon elért győzelmét követően a felbomlás és a polgárháború felé haladt, s amikor a Szovjetunió végső felbomlása 1991-ben elképzelhetővé tette Moldávia egyesülését Romániával. (Moldávia területének legnagyobb része a két világháború közötti időszakban Romániához tartozott, a lakosság többsége pedig románul beszélt; lásd King: *The Moldavians*.)

⁴⁸ Amikor Marosvásárhely még magyar többségű volt, az 1952 és 1968 között fennállt Magyar Autonóm Tartomány központja volt (lásd 2. fejezet).

az erdélyi románokra, s tágabban, a román állam nemzeti egységére és területi épségére nézve.⁴⁹

A következő tizenkét évben Funar határozta meg túlszorgó nacionalista retorikájával, harcias stílusával és provokatívan magyarellenes szellemiségével a helyi politika színezetét. A siker, amelyet Erdély legfontosabb városában elért, ráadásul országos feltűnést keltett. 1992 szeptemberében az RNEP elnökjelöltjeként ő indult az államelnök-választáson; Erdélyben majdnem 20%-ot ért el az első fordulóban, s októberben a párt elnökévé is megválasztották. 1997-ben vált meg az RNEP elnöki posztjától, 1998-ig azonban főtitkára maradt a szintén szélsőségesen nacionalista Nagy-Románia Pártnak.

Retorikája hajthatatlanul és gyakran agresszívan magyarellenes volt. A magyarokat egy barbár nép leszármazottainak tartotta, akik számára a régióban eltöltött ezer év sem volt elegendő arra, hogy civilizálttá váljanak.⁵⁰ „Népességcserére” szólított fel Magyarország és Románia között, s javasolta, hogy a magyar állam, „a magyar etnikumúak visszatérését megkönnyítendő” hozzon létre „Befogadásügyi Minisztériumot”.⁵¹ Megpróbálta meggátolni, hogy az RMDSZ Kolozsváron tartsa meg kongresszusát, felkérte a kormányt, hogy helyezze törvényen kívül a magyar szervezetet (vagy tartson népszavazást a kérdésben), s kérte az RMDSZ-képviselők parlamenti mentelmi jogának felfüggesztését.⁵² Megpróbálta betiltani a magyar nemzeti ünnepre, március 15-re tervezett nyilvános ünneplést, és büntetést követelt mindazoknak, akik kitűzték a magyar zászlót, vagy a magyar himnuszot énekelték.⁵³ A legnyugtalanítóbb talán az volt, hogy a magyar vezetőket és az RMDSZ-t azzal vádolta: irredenta terveket szőnek Erdéllyel kapcsolatban. Az RMDSZ-t Budapestről irányított „terrorista szervezetnek” nevezte, s azt állította, hogy az erdélyi magyarok titokban fegyvereket halmoznak fel, félkatonai osztagokat hoznak létre, és románok elleni támadásokat terveznek.⁵⁴

Funar féktelen retorikája messze túllőtt cselekedetein. Mint polgármesternek nem volt akkora hatalma, hogy életbe léptesse az általa javasolt

⁴⁹ Lásd 129. o.

⁵⁰ Balázs és Schwartz: *Funar-korszak Kolozsváron*, 22., 262. A kötet átfogóan (és jól jegyzetelve) dokumentálja Funar első ciklusát a helyi román és magyar nyelvű sajtó tükrében; itt csak néhány példát emelünk ki.

⁵¹ Uo. 259.; Shafrir: „The Political Party as National Holding Company”, 114.

⁵² Balázs és Schwartz: *Funar-korszak Kolozsváron*, 259., 262., 279., 281.

⁵³ Uo. 88., 262., 267–271. A március 15-i ünnepségről lásd 6–7. kép.

⁵⁴ Uo. 81., 260., 262., 264., 267.; RFE/RL Newslane, 1995. február 21. és 2001. február 19. Funar még polgármestersége vége felé is azt állította (az egyik angol lapnak adott interjújában), hogy a magyar titkosszolgálat félkatonai feladatokra képez ki fiatalokat, puskákat és robbanószerkeket hoz be az országba, s hogy bármely pillanatban „jugoszláv típusú polgárháború” törhet ki (*Daily Telegraph*, 2004. március 17.).

intézkedések zömét.⁵⁵ Jellemző, hogy még a rendőrség sem állt az ellenőrzése alatt. A polgármesteri hivatalnak jogában állt bizonyos engedélyeket kiadni és megtagadni, de ez inkább zsákmányszerzést és a politikai szövetségeseknek juttatott üzleti lehetőségeket jelentett, semmint a módszeres etnikai megkülönböztetés eszközeül szolgált volna; bár a magyar sajtóban rendszeresen felbukkantak a megkülönböztető bánásmód miatti panaszok, a Funar körén kívüli románok szintén ugyannerre panaszkodtak.⁵⁶ S ami döntő: Funar retorikai provokációi nem párosultak a magyarokkal vagy az RMDSZ-szel szembeni fizikai megfélemlítő hadjáratokkal. Három polgármesteri ciklusa alatt az RMDSZ háborítatlanul működhetett; még a kongresszusát is incidensek nélkül tarthatta meg 1995-ben Kolozsváron, jöllehet Funar hevesen fogadkozott, hogy megakadályozza ebben. S bár akadtak feszült pillanatok Funar első ciklusa során, a legtöbb magyar nem élt bizonytalanságban és félelemben a polgármester hivatali ideje alatt, különösen az első évek után. Nem mintha a magyarokat nem bántották, vagy akár háborították fel a polgármester kijelentései; sokan nagyon is így éreztek. Mégis döntő különbség mutatkozott Kolozsvár Funar alatti légköre és Marosvásárhely légköre között 1990 elején: az előbbi esetben feltűnően hiányzott a félelem.

Egy területen a polgármester szavait mégis tettek követték. Funar minden rendelkezésére álló eszközt – kiemelten domborműveket, köztéri szobrokat és a nemzeti színeket – felhasználta arra, hogy nacionalista szellemben aknázza ki a közterekben rejlő lehetőségeket.⁵⁷ Agresszív verbális retorikáját ugyanilyen agresszív vizuális retorikával egészítette ki. A leginkább meghökkentő lépése az volt, ahogy a város főterének (amelyet az impozáns gótikus Szent Mihály-templom és a mellette álló monumentális Corvin Mátyás-lovas szobor uralt) magyar jelképeit próbálta megsemmisíteni.⁵⁸ Sok magyar számára a templom és a szobor együtt alkották a város etnikai-nemzeti jelentőséggel mélységesen átitatott központi emlékhelyét.⁵⁹ A város fő katolikus templomaként, a Szent Mihály nemcsak

⁵⁵ Minden korábbinál jobban érvényes ez harmadik ciklusára, amikor támogatói a városi tanácsban csupán elenyésző kisebbséget alkottak.

⁵⁶ Egy felmérés szerint bár a kolozsvári magyaroknak a fele állította, hogy legalább egy ízben etnikai megkülönböztetést szenvedett el, csak 13 %-uk mondta, hogy gyakran volt része ilyen megkülönböztetésben, s csak 6 % állította, hogy megkülönböztető bánásmódban volt része a helyi közhivatalok részéről. Lásd Salat és Veres: „Ethnic Minorities and Local Public Administration”, amely a helyi közigazgatás szervezetét és gyakorlatát vizsgálja a posztkommunista Romániában, különös tekintettel Kolozsvárra és Sepsiszentgyörgyre (magyar többségű város Székelyföldön).

⁵⁷ Lásd Lazár: „Cluj 2003”; Tamarkin: „Space Wars”.

⁵⁸ Lásd 1. térkép és 17a és 18b képek.

⁵⁹ Az emlékhelyekről általában lásd a Pierre Nora által szerkesztett *Les lieux de mémoire* című monumentális gyűjteményt, amelynek részleges angol fordítására lásd Nora (szerk.): *Realms of Memory*. Szobrokról mint az emlékezet helyeiről Kelet-Európában lásd például

Kolozsvár magyar múltját, hanem magyar jelenét is jelképezi. Bár Kolozsváron kétszer annyi református, mint katolikus magyar él, a Szent Mihály-templomot méretei, központi elhelyezése és szimbolikus jelentősége ökümenikus magyar istentiszteletek, nyilvános gyűlések és nemzeti ünnepek kulcshelyévé tették. Mátyás király szobrának még nyíltabban nemzeti jelentése van. Mint az előző fejezetben megjegyeztük, a szobrot a diadalmas magyar nacionalizmus emlékműveként emelték; a legtöbb magyar „saját” legnagyobb királyának tekinti Mátyást. A szobor képe, háttérben a templommal, számos magyar nyelvű útikönyv és szórólap borítóját díszíti; a Kolozsvárra látogató magyar turisták túlnyomó többsége számára ez a legfontosabb hely, amelyet kötelező lefényképezni.⁶⁰

A templom és a szobor azonban nemcsak nemzeti jelképek; civil jelképek is, helyi ikonok, amelyekkel sok kolozsvári lakos, románok és magyarok egyaránt erőteljesen azonosulnak. Sok régi kolozsvári számára pedig a templom, a szobor és a tér a „rég” Kolozsvár szimbólumai, azé a kisebb, bensőségebb, urbánusabb városé, amilyennek emlékeik szerint azt megelőzően mutatkozott, hogy a nehézipar Ceaușescu alatti fejlődésével együtt a „vidékiek ellettek”.⁶¹

A szobor előtti tér életkortól függetlenül a kolozsváriak népszerű találkozóhelye. Széles, félkör alakú térség, mindkét szegélye mentén padsorral: az egyik a szobor alapja körül kifelé nézve, a másik a szobor felé fordulva. Az így lezárt tér intim városi színpadot, közösségi teret formáz, kiváló hely a diákok, misszionáriusok, templomlátogatók, nyugdíjasok, turisták, szerelmesek, esküvői társaságok és szüleikkel, nagyszüleikkel ott időző gyerekek számára.

A teret felkeresők többsége számára azonban mit sem jelentenek az etnikai-nemzeti képzettársítások. Ők csupán egy kellemes találkahelyet látnak benne. Némely kolozsváriak, különösen magyarok számára a tér ugyanakkor erőteljes etnikai-nemzeti képzeteket is felidéz. Az 1990-es évek közepén Brubaker és Fox egész délutánt töltött el egy magyar taxisorfőr és román felesége otthonában. A házaspár a végén veszekedni kezdett „nemzeti kérdésekről”. A férfi nem túl hatásosan képviselte álláspontját nála dinamikusabb és világosabban fogalmazó feleségével szemben. Aztán, miközben visszavitt bennünket a térre, áthajtott a másik oldalra, levette a gyűjtést, s a teret körülvevő, jórészt 18-19. századi épületekre mutatott. „Ezek mind magyar épületek – mondta, mintha csak a felesége érveire válaszolna. –, mutassatok nekem egyetlen román épületet.” A város, mondta, ezer évig magyar volt, román csak hetven évig. Bár ezek és a hasonló

King: „The Nationalization of East Central Europe”; Grant: „New Moscow Monuments”; Verdery: *The Political Lives of Dead Bodies*; György és Turai (szerk.): *Arts and Society in the Age of Stalin*.

⁶⁰ Lásd 26a kép.

⁶¹ Lásd a 3. fejezetet.

nézetek ilyen nyíltan ritkán fogalmazódnak meg, sok magyar a lelke mélyén úgy érzi: a tér „az övék”.

De nem csak magyarok gondolkodnak így. Egyes román nacionalisták is így gondolják, s ez feldühíti őket. Éppen a térnek ez a valamiképpen „magyar” jellege készítette Funart azokra az intézkedésekre, amelyekkel megpróbálta elfoglalni a teret s a város szimbolikus központját „románná” tenni. Biztosítani akarta, hogy a látogatók „rájöjjenek: Cluj-Napoca román város volt, s mindig is az marad.”⁶²

A szimbolikus nemzetiesítés egyik stratégiája: az átnevezés.⁶³ A második világháború után a térnek jól hangzó internacionalista nevet adtak: Béke tér. A forradalmat nem sokkal követően visszaállították a két világháború közötti időszak elnevezését: Egyesülés tér, ami Erdély és Románia 1918-as egyesítését idézi fel. Ez az elnevezés kifejezetten nacionalista volt; de nem eléggé volt az a polgármesternek, aki javasolta, hogy ismét nevezék át a teret, ezúttal Dákorománok terére.⁶⁴ Ezzel a dákoromán kontinuitás tézise előtt akart hódolni, amely szerint a mai románok nem csak a római civilizáció és kultúra örökösei, hanem a dákok leszármazottai is, akiket a rómaiak a második században igáztak le, majd (a nacionalista történetírás szerint) hódítóikkal összeolvadva új népet alkottak: a mai románok őseit.

Mint nemzetiesítési stratégiának, az átnevezésnek vannak bizonyos korlátai. Hivatalos nevek megváltoztathatók ugyan, a népi elnevezések azonban jobban ellenállnak a változtatásnak. Mint az előző fejezetben említettük, a város hivatalos nevét már Ceaușescu alatt Cluj-Napocára változtatták; a köznapi beszélgetésekben azonban ezt az elnevezést szinte sohasem használják (a románok egyszerűen Clujnak mondják, a magyarok Kolozsvárnak). Hasonlóképpen szinte senki sem nevezi a főteret hivatalos nevén, Egyesülés térnek; a románok *Matei Corvinnak* nevezik a teret (és a szobrot) (ez Corvin Mátyás román neve), a magyarok egyszerűen *főtérnek*.

A második stratégia lényege a múlt átértelmezése: a történelmi sérelmeknek a történelem újraírásával való helyreigazítása, szó szerint bevésése emléklapokba és -táblákba. A leginkább Funarnak azt a lépését vitatták, hogy visszaállította azt a feliratot, amely 1932 és 1940 között díszítette Mátyás király szobrát.⁶⁵ A régi/új emléktáblát Románia új nemzeti ünne-

⁶² Interjú Funarral in: *Adevărul de Cluj*, 1992. december 8.

⁶³ Általánosabban tárgyalja a preszocialista múlt ábrázolásának szimbolikus stratégiáit a posztoszocialista Kelet-Európában, különbséget téve a visszanyerés, a rekonstrukció és a nacionalizáció stratégiái között, Niedermüller: „Zeit, Geschichte, Vergangenheit”; a köztér szimbolikus „elfoglalásának” módjait általánosságban elemzi Stachel: „Politische Einschreibungen in den öffentlichen Raum”.

⁶⁴ (A névváltoztatást a megyei tanács nem engedélyezte.) Lásd Balázs és Schwartz: *Funar-korszak Kolozsváron*, 334., 367.

⁶⁵ Lásd 3. fejezet.

pén, 1992. december 1-én avatták fel, az 1918-as gyulafehérvári nemzetgyűlés évfordulóján, amely Erdély Romániával való egyesülését követelte.⁶⁶ A felirat kétszeresen is sértette a magyar nemzeti érzékenységeket: romának állította be Corvin Mátyást, s szembeszállt a szobor által sugallt diadalmas képpel, amikor arra hivatkozott, hogy a Moldvai Fejedelemség vereséget mért a királyra. A felirat visszaállítására vonatkozó döntés heves magyar tiltakozást váltott ki, amelyre alább térünk vissza.⁶⁷ Egészében azonban az átértelmezés, az átnevezéshez hasonlóan viszonylag diszkrét stratégia; emléktáblákat, mihelyt felrakták őket, könnyedén figyelmen kívül lehet hagyni.

Egy harmadik, az előbbieknél tolatódóbb stratégia arra irányul, hogy megpróbálják – a maga fizikai valójában feltárva – újra felfedezni a rég eltemetett múltat. 1994-ben ásások kezdődtek a főtéren, mert be akarták mutatni annak korábbi római – majd folytatásként román – jellegét. Komoly régészeti munkálatok nem folytak, és egy román szakember szerint a leletek szerénynek mondhatók; az árkokat viszont Funar egész hivatali ideje alatt meghagyták. Funar ezzel összefüggésben azt is javasolta, hogy a főtéren állítsák fel a negyven méter magas római Traianus-oszlop másolatát, amelyen dombormű emlékezik meg arról, hogy a császár a 2. században meghódította Dáciát – a mai Romániát.⁶⁸

A negyedik – s az egész városban legfeltűnőbb – nemzetiesítési stratégia az újradíszítés volt. A főtéren a szobrot és a körülötte levő teret a nemzeti színek tobzódó használatával rendezték át. Először a tér körül hat magas zászlórudat állítottak fel. Majd piros, sárga és kék jelzőszászlókat húztak ki a templom és a szobor között; ezzel elérték, hogy a szobor látképéhez szinte minden szögből hozzátartozzanak a román nemzeti színek. Néhány évvel később a tér némileg rozszant fehér padjait újakkal cserélték le, amelyeket a román nemzeti színekre mázoltak; a korábban fehér zászlórudakat és lábukat is átfestették.⁶⁹ Amikor a főtéren megnyílt a magyar konzulátus, és Funar nem tudta megakadályozni, hogy kitűzzék rá a magyar zászlót, legalább román zászlókkal vette körül azt.⁷⁰

Az újradíszítés nem korlátozódott a főtérré.⁷¹ Funar az egész várost fellobogózta. A legtöbbet – összesen mintegy háromezret – az 1999. december 1-i nemzeti ünnep alkalmából tűzette ki; ezek aztán az ünnep

⁶⁶ December 1. változó jelentőségét tárgyalja történetileg a román megemlékezésekben Bucur: „*Birth of a Nation*”. Bucur hangsúlyozza a szakadékokat a hivatalos megemlékezések gyakorlata és diskurzusa, illetve a szélesebb közértelmezés között, amelyben december 1. nem igazán foglal el központi helyet.

⁶⁷ Funar további kísérleteire, hogy újraírja és értelmezze a történelmet, lásd a 24. és 25. képet.

⁶⁸ Lásd 1. térkép, és 2c s 23a-b képek.

⁶⁹ Lásd 2a-c és 3a-c képek.

⁷⁰ Lásd 1a kép.

⁷¹ A háromszínű Kolozsvárra lásd 4–5 kép.

elmúltával is a helyükön maradtak.⁷² Padokat, járdacölöpöket, játszótéri felszereléseket, néhány villamost, s mindennek a tetejében – a nemzeti giccs csúcspontjaként – járdai szemétygyűjtőket mázoltak be a román nemzeti színekkel.⁷³ (Ez utóbbi még a vakbuzgó nacionalistáknak is sok volt, mert nem csak az esztétikai, hanem éppen a nacionalista érzületüket sértette – a városi tanács ultranacionalista képviselői bíralták is.)⁷⁴

Funar amellett, hogy nemzetiesíteni akarta a régi „magyar” főteret, azt a két világháború közötti tervet is fel kívánta élesíteni, hogy az előbbi ellensúlyozva épüljön ki egy egyértelműen „román” tér is. Mint az előző fejezetben megjegyeztük, a belvárost határoló téren, a főterttől 500 méterre keletre 1933-ban monumentális ortodox templomot építettek. Az épület a Szent Mihály-templom jelképes ellensúlyául szolgált, Funar azonban ráadásul a Mátyás király-szobor ellensúlyát is meg akarta teremteni. A második világháború után szovjet hősi emlékművet emeltek a székesegyház elé, a másik oldalára pedig az ukrán haderőkre emlékeztető, bronzból készült kicsinyített tankot helyeztek el. Nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy ezek nem tettek eleget a nemzetiesítő szándékoknak, s 1990-ben el is távolították őket. 1993-ban emlékművet emeltek az 1848-as forradalom román hősének, Avram Iancunak, aki a Kolozsvártól délkeletre fekvő hegyekben a forradalmat követő harcok során sikeresen állt ellen a magyar haderőnek. A szobrot, amely Avram Iancut kivont karddal magas oszlop tetején ábrázolja, a gyulafehérvári nemzetgyűlés hetvenötödik évfordulóján, december 1-jén avatták fel.⁷⁵ A város etnikai szimbólumainak földrajzi elhelyezkedését tekintve a két tér most egymás ellenképét alkotta.⁷⁶

Funar főterei nacionalista kezdeményezései közül kettő – az emléktábla Mátyás király szobrán és az ásatások – jelentős magyar tiltakozást váltott ki.⁷⁷ Az emléktábla kihelyezése – amelyet a *Szabadság* a szobor elleni

⁷² *Szabadság*, 1999. november 30.; *Adevărul de Cluj*, 1999. november 30.

⁷³ Néhány magánbolt is csatlakozott a „háromszínű parádéhoz”, ahogy az egyik beszámoló nevezte; lásd a Transindex 2002. szeptember 10-i fényképes riportját (<http://fotoriport.transindex.ro/?cikk=1064>). A nemzeti giccs művészeket is megihletett; lásd a „A legjobb piros, sárga és kék” című gyűjteményt in: Mircan: „History Defeated: The Art of Duo van der Mixt” és a mintafényképekkel illusztrált beszámolót a Transindexben (<http://fotoriport.transindex.ro/?cikk=2473>). Lásd még az *IDEA artă+societate* folyóirat 2003/15. számának borítóját: fiatal férfi locsolókannával gondosan öntözi az egyik háromszínű járdacölöpöt (<http://www.idea.ro/revista/index.php?nv=1&go=2&mg=27>).

⁷⁴ *Monitorul de Cluj*, 2002. június 7.

⁷⁵ Lásd 20. és 21. kép. Már a két világháború közötti is volt olyan javaslat, hogy Avram Iancu-emlékművet állítsanak a székesegyház elé. Lásd Buzea: *Clujul, 1919–1939*, 82.

⁷⁶ Lásd 1. térkép. Egy évvel később a főterttől kissé távolabb újabb nacionalista emlékművet emeltek, amely a Memorandum-mozgalom vezetőinek állít emléket (lásd 27b kép).

⁷⁷ A tiltakozásokról szóló beszámoló a következő néhány bekezdésben az alábbiakra támaszkodik: a helyi román és magyar nyelvű sajtóban 1992. november végén-december elején, illetve 1994 júniusában és júliusában megjelent számos cikkre (közülük csak néhányat idézünk itt); továbbá Balázs és Schwartz: *Funar-korszak Kolozsváron* című munkájában

„támadásnak”, a „romániai magyarság és az egész magyar nemzet megsértésének” nevezett⁷⁸ – elleni tiltakozást diákok kezdeményezték. Miközben munkások éppen az emléktáblát szerelték fel, a diákok, köztük sokan a közeli református teológiai intézetből, élláncot szerveztek, hogy megakadályozzák a szoborhoz való hozzáférést. A rendőrség azonban visszaszorította őket, és a munka folytatódott. Kora este a diákok gyertyákat gyújtottak és a munkások kalapácsütéseinek ellenpontozásaképpen zsoltárok éneklésébe kezdtek.⁷⁹ Az ének felkeltette az ott sétáló magyarok és románok figyelmét, s az addig vegyes összetételű bámészkodó tömeg kezdett két csoporttá szerveződni: a románok román hazafias dalokkal válaszoltak a magyarok éneklésére.

A diákok az emléktábla december 1-i ünnepélyes leleplezésekor és azt követően is folytatták a tiltakozást.⁸⁰ Az RMDSZ eleinte nem vett részt a megmozdulásokon, ám amikor eredménytelenül folyamodott az Emlékmű Bizottsághoz, a prefektushoz és az államelnökhöz, úgy döntött, hogy december 6-ra nagyobb megmozdulást szervez. Egyesek úgy gondolták helyesnek, hogy a megmozdulás ne csak magyar ügy legyen, hanem a kolozsvári polgároknak a polgármester önkényes cselekedeteivel szembeni tiltakozását fejezze ki. Ám mégis az etnikai színezet kerekedett felül: a megmozdulás, bár románokat is felkérték a részvételre, a „magyar” szobor bernocskolása elleni tiltakozássá alakult. Sok ezres tömeg zsúfolódott a Szent Mihály-templomba; a tiltakozó gyűlés a magyar himnusz eléneklésével érte el emocionális csúcspontját, majd Tőkés László és más magyar kiválóságok vezetésével néma körmenet indult a téren. A rendőrség nagy erővel volt jelen, s feltűnt néhány román ellentüntető is. Összeütközésre azonban nem került sor, s az emléktábla további tömegmegmozdulásokat sem váltott ki. A rendszerváltás óta ez volt Kolozsváron a legnagyobb létszámú magyar megmozdulás.⁸¹

Másfél évvel később, 1994 nyarán az ásatásokkal szembeni magyar tiltakozás középpontjába ismét a szobor fenyegetettsége került. Félő volt, hogy a szobrot áthelyezik, és szabadtéri múzeum formájában teszik közzemplére a római romokat (mint ezt a tanács alelnöke, Funar odaadó híve javasolta), vagy hogy az ásatás kiterjed a templom vagy a szobor közvetlen környezetére is. Bár később Funar lemondott a szobor áthelyezésének gondolatáról, az RMDSZ a szeretett emlékmű veszélyeztettségére hivatkozva mozgó-

összefoglalt sajtószemelvényekre, Feischmidtnek a tiltakozással kapcsolatos (s ebben a részben leírt) megfigyeléseire, valamint az általunk készített interjúkra. Feischmidt ismertetését lásd *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung*, 46. skk; angol nyelvű beszámolóra lásd Stroschein: „Contention and Coexistence”, amely részletes kronológiát is tartalmaz.

⁷⁸ *Szabadság*, 1992. november 30., 1992. december 1.

⁷⁹ Uo. 1992. december 1.

⁸⁰ Az emléktábla felszereléséről lásd 18. és 19. kép.

⁸¹ Feischmidt: *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung*, 54–56.

sítani tudta választóit.⁸² Nyilvános állásfoglalások, színpalak mögötti alkudozások és igazságszolgáltatási csatározások zavaros és ingatatag háttere előtt júniusban több ezer tiltakozó részvételével három nagy tüntetés zajlott. Az ásatások kezdetére és pontos helyére vonatkozó bizonytalanság közepette, s attól tartva, hogy kész helyzet elé állítják, az RMDSZ megszervezte a helyszín őrzését, és szükség esetén a harangok megkondításával a térre tudta szólítani a magyarokat. Július 7-ének reggelén valóban megszólaltak a harangok, és a magyarok – különösen a városközpont idősebb lakosai – percekben belül megérkeztek, s leültek az ásatások várható helyszínén.⁸³ A rendőrség néhány tiltakozót durván eltávolított, de nagyobb erőfítogatásra nem volt hajlandó – emiatt az ásatási munkákat fel is függesztették. További alkudozásokkal és jogi vitákkal újabb hónap telt el; végül a Kulturális Minisztérium különbizottsága úgy döntött, hogy az ásatások a tér eredetileg javasolt hat része közül arra a kettőre korlátozódjanak, amelyek a legtovábbra vannak a szobortól és a templomtól. Ekkor az RMDSZ lemondta a tiltakozó megmozdulásokat, ám továbbiakkal fenyegetőzött arra az esetre, ha a jóváhagyott területeken kívül is ásatások kezdődnek.

Funar nacionalista ízű kezdeményezései és magyarelles retorikája az említett népi tiltakozáson kívül is az RMDSZ és a helyi magyar sajtó folyamatos bírálatát váltották ki. S megfordítva: az RMDSZ kisebbségpolitikai igényei, kezdeményezései és nyilatkozatai, akár Kolozsvárra, akár tágabb regionális ügyekre vonatkoztak, hasonlóan éles bírálatokra készítették a román nacionalistákat. A helyi – román és magyar nyelvű – sajtóban nyilatkozatok és ellennyilatkozatok tömege jelent meg, a véleményoldalak megteltek az érthetően főként nacionalista beállítottságú publicisztikákkal.⁸⁴ Funar tizenkét évig tartó regnálása alatt Kolozsvár az elitek szintjén állandó vagy inkább rendszeresen fellángoló etnikai-nemzeti konfliktusok színterévé vált.

A helyi sajtót olvasó külső megfigyelőben, legalábbis Funar regnálásának első felében vélhetően az a benyomás támadt volna, hogy „a románok” és „a magyarok” heves kisebbségpolitikai harcban állnak egymással. A Funar-korszak meglepő fejleménye mégsem annyira a kisebbségpolitikai mozgósítás ereje, hanem éppen annak gyengesége. A magyar tiltakozások inkább elszigetelt epizódokban, semmint egymásra épülve zajlottak: 1994 után

⁸² Uo. 57–60. Az a tény, hogy Funar más alkalommal jogot formált magának a szobor áthelyezésére, sőt, csak félig tréfásan még azt is javasolta, hogy olvassák be és anyagát használják fel az Avram Iancu-szoborhoz (Balázs és Schwartz: *Funar-korszak Kolozsváron*, 85.), hihetőbbé tette a fenyegetettséget. A félelemtől, hogy az ásatás veszélyeztetheti a templomot vagy a szobrot, lásd például *Szabadság*, 1994. június 3., 9. és 21.

⁸³ Feischmidt: *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung*, 58–59.

⁸⁴ Ez különösen Funar első ciklusára volt jellemző. Nacionalista állásfoglalások később is változatlanul születtek, de mind nagyobb időbeli eltolódással és távolságtartással kezdtek beszámolni róluk.

igen kevés nagyobb szabású tiltakozó megmozdulásra került sor.⁸⁵ Funar kihívó gesztusai megszokottá váltak, és nemigen tudták felkorbácsolni a szenvedélyeket.

Marosvásárhellyel feltűnő ellentétben, a kolozsvári kisebbségpolitikai konfliktus nem hozta létre a társadalmi mozgósítás és ellenmozgósítás egymást erősítő spirálját. Az emlékmű és az ásatások elleni magyar tiltakozások román oldalról nem váltottak ki tiltakozó reakciókat. A marosvásárhelyi *Vatra Românească*-val ellentétben Funar a város román lakóit nem próbálta meg mozgósítani a magyarok ellen.⁸⁶ Gyűjtő hangú magyarellenes retorikája ellenére sem próbálta tömeges tiltakozásra késztetni a magyarokat: az ásatások esetében voltaképpen még csillapította is a tiltakozást, azt bizonygatva, hogy a szobrot semmilyen veszély nem fenyegeti. Gyalázkodásait okosan osztotta be: gondosan vigyázott arra, nehogy túl messzire menjen. Nem bánta, ha gyalázkodónak tekintik, azt viszont nem akarta, hogy veszélyesnek vagy destabilizáló erőnek mutakozzon. Nem állt érdekében olyan utcai konfliktusokat kiprovokálni, amelyek kicsúszhatnak az ellenőrzése alól. Megválasztásához és újraválasztásához többre is szüksége volt, nem csak a szélsőséges nacionalisták szavazataira. Kolozsváron semmi sem ösztönzött arra a fajta „túllicitálásra”, amelyből mind radikálisabb kisebbségpolitikai követelések fakadnak, s amely melegágya az etnikai polarizációnak és erőszaknak. Egy dolog volt megmutatni a magyaroknak, hol a helyük, kordában tartani önteltségüket s emlékeztetni őket arra, mely országban élnek; s egészen más dolog megbízhatatlan tömegeket mozgósítani ellenük.⁸⁷ Ezért aztán, bár Kolozsváron Funar

⁸⁵ 1994 után az egyik legdrámaibb tiltakozó megmozdulás Kolozsváron *nem* a magyar–román ellentét mentén zajlott. A románságon belüli küzdelem volt az ortodox és a görög katolikus egyház között. Az Erdélyben hagyományosan erős görög katolikus egyházat a kommunista rezsim 1948-ban betiltotta; a rendszerváltástól kezdve, amikor ismét legálissá vált, változó sikerrel harcolt azért, hogy visszaszerezze hatalmát az ortodox egyháznak átadott templomépületek felett. 1998 februárjában a fellebbezési bíróság döntése megerősítette az alsóbb szintű bíróság határozatát, hogy a Kolozsvár központi helyén levő késő 18. századi Megdicsőülés templomát vissza kell adni a görög katolikus egyháznak. Amikor az ortodox egyház nem engedelmeskedett a döntésnek, fiatal görög katolikusok csoportja márciusban erőszakkal kerítette hatalmába a templomot, s kiűzte az ortodox hívőket. Egy héttel később 2 500 ortodox pap és diák vonult végig tiltakozó menetben Kolozsváron. A konfliktusról lásd *Szabadság*, 1998. március 14.; *Adevărul de Cluj*, 1998. március 16. és 20.; Iordachi: „Politics and Inter-Confessional Strife”; Mahieu: „Legal Recognition and Recovery of Property”.

⁸⁶ Hivatali idejének vége felé Funar segített nagyobb tüntetést szervezni a közigazgatási törvény ellen, de a legtöbb résztvevő a városon kívülről jött; lásd alább.

⁸⁷ Funar persze szervezett román meneteket az évenkénti március 15-i magyar megemlékezésekkel szemben. Ám ezek a kis ellenmenetek fizikailag soha sem kereszteztek vagy akadályozták a magyar felvonulásokat. És Funar sohasem váltotta be azt a fenyegetését, hogy megakadályozza a magyarok felvonulását. Súlyosan megosztott társadalmakban a menetek és felvonulások – különösen, ha ellentétes felvonuló csoportok szembenállásával járnak – gyakran erőszakos konfliktusok gyújtópontját alkotják; Funar alatt Kolozsváron semmi ilyesmi nem történt.

alatt koncentráálódtak a kisebbségpolitikai konfliktusok, a város nem vált a népi mozgósítás, s még kevésbé az etnikai erőszak gyűjtőpontjává.

A szimbolikus nacionalizmus Funar-féle politikája bizonyos értelemben önkorlátozónak, akár önmegszüntetőnek is nevezhető. Akik Funar regnálásának éveiben látogattak el Kolozsvárra, rögtön meglepve tapasztalhatták, mennyire megszorodtak a zászlók és mennyire túlsordul minden a román nemzeti színektől. A kolozsvári közemberek, magyarok és románok részéről az egymást követő akciók mégis mind kevesebb figyelemben részesültek; egy idő után sok kolozsvári lakos szinte észre sem vette a háromszínű zászlókat, padokat, járdacölöpöket és szemétyűjtőket, vagy a szobrokat és emléktáblákat, ahogy kevesebb figyelmet fordítottak Funar különböző kirohanásaira is. A magyarok többsége persze érzékenyebb volt Funar nacionalista akcióira, mint a legtöbb román,⁸⁸ ám az ilyen akciók jelentősége az ő szemükben is csökkenőben volt. A regényíró Robert Musil megjegyzése az emlékművek és emléktáblák láthatatlanságáról Funar mindenfajta nacionalista akciójára kiterjeszthető: „Az emlékművekkel és emléktáblákkal kapcsolatban az a legmeglepőbb, hogy észre sem vesszük őket. Nincs még egy dolog a világon, ami ennyire láthatatlan volna. Kétségtelenül azért emelik őket, hogy láthatók legyenek, s hogy felhívják magukra a figyelmet; ugyanakkor mégis valamiképpen figyelemmel szemben ellenállóvá teszik őket, így a figyelem éppúgy lesiklik róluk, mint a vízcseppek az olajos vászonról.” Minden tartós és állandó inger, mondja Musil – s ez éppúgy vonatkozik zászlókra és bemázolt padokra, mint emléktáblákra és szobrokra – fokozatosan veszít hatásából, s tudatunk háttérébe húzódik vissza.⁸⁹

AZ ETNIKAI HOVATARTOZÁS ÚJRATERMELÉSE: MAGYAR EGYETEM KOLOZSVÁRON?

Az 1990-es évek második felében, miközben a helyi etnopolitikai helyzetre továbbra is Funar nacionalista akciói nyomták rá bélyegüket, az állami szintű nacionalista politika centrumába az önálló kolozsvári magyar nyelvű egyetem újbóli létrehozására irányuló követelés került. Az egyetemek Kolozsváron, miként a régióban mindenütt, már régtől fogva a nemzeti büszkeség szimbólumai, a nacionalista szellemű tevékenységek központjai s a nemzeti – és nacionalista szellemű – elit újratermelésének sarokkövei voltak. S mint az előző fejezetben láttuk, egyszersmind az etnikai-nemzeti küzdelmek elsődleges célpontjai is. Az első modern erdélyi egyetem,

⁸⁸ Az ilyen aszimmetriák az etnikai és nemzeti kategóriák iránti érzékenységben könyvünk második részének egyik középponti témaköre lesz.

⁸⁹ Robert Musil: „Denkmalen”, 506–507. Hasonló megfigyelést tesz *Híd a Drinán* című regénye egyik részletében Ivo Andrić. A részlet egy olyan emléktábla elhelyezéséről szól, amely a híd 16. századbeli építésének állít emléket.

amelyet 1872-ben alapítottak Kolozsváron, egyszerre jelképezte és mozgította elő a dualista korszakban Magyarország nemzetiesítő küldetését Erdélyben. Az egyetem 1919-ben történt hirtelen románosítása erőteljesen jelképezte a nemzetiesítés politikájának éles fordulatát; majd 1940-ben újabb fordulat következett be.

A második világháború után a román egyetemet visszahelyezték két világháború közötti otthonába, mellette azonban új, magyar nyelvű egyetemet hoztak létre. Kolozsváron 14 évig párhuzamosan létezett egymás mellett a román és a magyar nyelvű egyetem. Mint láttuk, ebben az időszakban az egyetemek szoros politikai felügyelet, erőteljes ideológiai befolyásolás alatt állottak, s rendszeres időközönként tisztogatások folytak bennük. A magyar nyelvű Bolyai Egyetem külön egység volt, de kétségkívül nem volt önálló. A magyar értelmiségieket még ezzel együtt is lesújtotta a két egyetem 1959-ben bekövetkezett összeolvasztása: a Bolyai Egyetemet, akár önálló volt, akár nem, a *saját* egyetemüknek tekintették, az összeolvasztást pedig kisajátításként élték meg. Az összeolvasztás ráadásul a magyar nyelvű felsőoktatás fokozatos visszaszorulásának árnyékát vetítette előre: az 1980-as évek végén csupán néhány tantárgyat, főleg tanárképző- és magyar nyelv és irodalom kurzusokat lehetett magyarul látogatni.⁹⁰ Ezért nem meglepő, hogy sok magyar értelmiségi a felsőoktatás megszervezésének kívánatos modelljét látja a háború utáni évek párhuzamos egyetemeiben.

Az RMDSZ az önálló magyar egyetemet az átfogó, óvodától egyetemig tartó magyar nyelvű oktatási rendszer zárókövének tekintti. Ebben a koncepcióban az elemi iskolák a magyar írni-olvasni tudás alapjait tanítják meg, a középiskolákban a diákok közelebről ismerkednek meg a magyar történelemmel, irodalommal és kultúrával, ám csupán az egyetem képes biztosítani az erdélyi magyar kultúra újratermelődését, s megakadályozni az erdélyi magyar értelmiségi és szakmai elit asszimilációját vagy emigrációját.⁹¹ Az RMDSZ szemében a magyar nyelvű egyetemi oktatás az egyetlen igazi biztosítéka annak, hogy a magyar ne csak a családi élet, a barátság, az istentiszteletek, az általános műveltség és néhány kulturális tevékenység, hanem a szakképzés és a gazdasági élet nyelve is legyen; amelyen magyar jogászok, orvosok, nők, szociális munkások, újságírók, könyvelők, programozók, mérnökök stb. magyarként és magyarul élhetnek szakmai életüket.

A magyar nyelvű egyetemi oktatáshoz nem feltétlenül van szükség külön magyar egyetemre; az 1990-es években a Babeș-Bolyai Egyetemen is je-

⁹⁰ Puskás: „A kolozsvári egyetem”, 25.; Magyar és mások: „A Babeș-Bolyai Tudományegyetem”, 27.; Diószegi és Sule: *Hetven év*, 86.

⁹¹ Magyar, Szilágyi és Kása: „A Babeș-Bolyai Tudományegyetem”; Kántor: „Nationalizing Minorities”, 259.; lásd még a kolozsvári RMDSZ-vezetők nyilatkozatát in: *Szabadság*, 1998. szeptember 30.

lentősen bővültek a magyar nyelvű tanulmányok lehetőségei.⁹² Eltekintve a „saját” egyetem szimbolikus jelentőségétől, s egy törvénytelenül megszüntetettnek tekintett intézmény visszaállításának történelmi igényétől, az önálló egyetemet az RMDSZ az asszimilációval szemben hatékonyabbnak tekinti, mint magyar nyelvű kurzusokat egy jórészt román tannyelvű intézményben. A magyar egyetemen a diákok egy magyar világba tagozódnának be, ahogy ez történik ma is azokkal a diákokkal, akik magyar nyelvű elemi- és középiskolákba járnak. Ez a betagozódás nem a tantárgyak tartalmából fakad (amely sok tekintetben azonos a román intézményekével), hanem abból, hogy a magyar intézményeken belül a diákok magától értetődően, minden különösebb választás vagy erőfeszítés nélkül beszélnek magyarul, s vegyülnek más magyarokkal. A középiskolai kapcsolati hálók alakítják a későbbi társas kapcsolatokat, s szolgálnak az etnikai endogámia intézményes bázisául; ez viszont segít nemzedékek között is újratermelni az etnikai hovatartozást, s gátolja (ha teljesen nem is akadályozza meg) az asszimilációs folyamatokat.⁹³ Az etnikai endogámia társadalmi alapjait, ebből következően az etnikai hovatartozás újratermelődését erősítené meg, ha a magyar nyelvű középiskolák hálózatát egy magyar nyelvű egyetem koronázná meg, különösen ha ez, mint az RMDSZ meggyőződése, a kialakulóban levő, etnikai alapokon álló magyar gazdasági élet bővüléséhez vezet.⁹⁴

Az RMDSZ gyakorlati okokból is az önálló magyar egyetemet pártolja. Az önálló egyetem szilárdabb intézményi alapokra helyezné a magyar nyelvű egyetemi oktatást, s megóvná a visszaszorítástól vagy megszünte-

⁹² 1999–2000-ben 41 szakon lehetett magyarul tanulni, szemben az 1993–1994-es tizenöttel; összehasonlításképp: 1999–2000-ben 86 szakon lehetett románul tanulni (Horváth: „Facilitating Conflict Transformation”, 103.).

⁹³ A kolozsvári „magyar világot” alkotó összefonódó intézményekről, s arról, hogy miként járulnak hozzá ezek az etnikai hovatartozás hosszú távú újratermelődéséhez lásd a 9. fejezetet.

⁹⁴ 1998–1999-ben a magyar egyetemi hallgatóknak csak mintegy harmada tanult magyar nyelven (Tonk: „Romániai magyar magánegyetem”). Ráadásul a Babeş-Bolyai Egyetem sok névleg magyar nyelvű szakirányán csak egyes kurzusokat lehetett magyarul hallgatni, más kurzusokat a diákok román nyelvű csoportokban hallgattak román diákokkal együtt. Az átfogó magyar egyetem az RMDSZ szerint jelentősen növelné a tanulmányait magyar nyelven végző magyar egyetemi hallgatók részarányát – ráadásul teljesen magyar nyelvű oktatási és társadalmi közegben. Egyes magyar diákok azonban még akkor is a román nyelvű oktatás mellett döntenek, ha magyarul is folytathatnák tanulmányaikat, mert úgy gondolják, ez segít nekik abban, hogy jó állást találjanak. Az önálló magyar egyetem ezen a helyzeten nem szükségképpen változtat. A magyar nyelven folytatott tanulmányok ráadásul arra készíthetnek egyes diákokat, hogy Magyarországon kereszenek munkát maguknak, ami aláásná az RMDSZ kilátásait az etnikai újratermelődésre; a kötet zárszavában térünk vissza erre a problémakörre.

téstől; egyúttal biztosítaná az adminisztratív ellenőrzést a tanterv, a költségvetés, a diákok felvétele, a tanszéki kinevezések stb. felett.⁹⁵

A felhívás a Bolyai Egyetem újbóli létrehozására az 1989 decemberében felbukkant első magyar igények közé tartozott.⁹⁶ Az ügy összetettsége miatt nem volt kétséges, hogy (még a legkedvezőbb körülmények között is) hosszas vitákra és alkudozásokra lehet számítani. Márpedig a körülmények egyértelműen nem voltak kedvezőek: bár a Ceaușescu-rezsim megdöntése után egy rövid időszak erejéig nyitottságot lehetett tapasztalni a magyar igények iránt, a Ion Iliescu Nemzeti Megmentési Frontja és utódai által alakított kormányok általában elleneztek az RMDSZ igényeit, jóllehet arra hajlandónak mutatkoztak, hogy bővítsék a magyar nyelvű oktatást a Babeș-Bolyai Egyetemen. A Bolyai Egyetem újbóli létrehozása az RMDSZ központi célja maradt, de reális lehetőség erre nem nyílt.⁹⁷

A helyzet 1996-ban változott meg, amikor a Demokratikus Konvenció nyerte meg a választásokat, és az RMDSZ belépett a koalícióba. Az új politikai helyzetben az egyetem ügye az RMDSZ programjának élére került. Koalíciós partnerei azonban, a nacionalista ellenzéki pártok nyomására nem engedtek az önálló magyar egyetemre vonatkozó követelésnek.⁹⁸ Csak arra voltak hajlandók, hogy támogassák a magyar nyelvű egyetemi oktatás bővítését az immár „multikulturális”, román, magyar és

⁹⁵ A magyar nyelvű oktatás intézményi biztosítékai és a felette gyakorolt önálló adminisztratív ellenőrzés az egyetem irányítási struktúrájának megváltoztatásával, és különösen önálló magyar karok vagy tanszékek létrehozásával elvileg a Babeș-Bolyai Egyetem adott keretei között is megvalósítható volna. Az OSCE nemzeti kisebbségi főbiztosának támogatásával az RMDSZ ezt a stratégiát is követte amellett, hogy megpróbálta újraalapítani az önálló magyar egyetemet; ám csak szerény változtatásokat tudott elérni az egyetemi irányításban. Hiteles beszámolóra lásd Horváth: „Facilitating Conflict Transformation”, 104–116.

⁹⁶ Szerepelt abban a kiáltványban, amelyet kolozsvári értelmiségiek egy csoportja egy nappal Ceaușescu menckülése és elfogása után fogalmazott meg; kidolgozottabb változata két héttel később jelent meg abban az egyetemről szóló nyilatkozatban, amelyet mintegy 150 magyar értelmiségi írt alá, zömmel olyanok, akik a Babeș-Bolyai összeolvadás előtt a Bolyain oktattak. A szövegek a *Szabadság* 1989. december 24-i és 1990. január 7-i számában jelentek meg.

⁹⁷ Horváth: „Facilitating Conflict Transformation”, 102. Az 1990-es évek első felében komoly viták bontakoztak ki az új oktatási törvény körül. Az 1995 júniusában elfogadott törvényt az RMDSZ visszalépésnek tekintette és erőteljesen bírálta, azt állítva, hogy a szélsőséges nacionalista pártok nyomására született, amelyek akkor a kormányzó koalíció tagjai voltak (Horváth: „Facilitating Conflict Transformation”, 93. skk). 1995 őszén az RMDSZ több erdélyi városban szervezett tüntetéseket; még polgári engedetlenségi mozgalommal is fenyegetőzött, noha ebből semmi sem lett (Mungiu-Pippidi: *Transilvania subiectivă*, 186.).

⁹⁸ Hogy az egyetem ügye miként vált kulcsfontosságúvá a szimbolikus csatározásokban, arról lásd Magyar-Vincze: „Universitatea din Cluj”, 231–235.; uő: „Egyetemépítés 1989 után”; és Andreescu: „O altă criză”.

német oktatási nyelvűnek átnevezett Babeş-Bolyai Egyetemen.⁹⁹ Bírálták viszont a magyar egyetem követelése mögött megbúvó „szeparatizmust”, azt állítva, hogy ellentétes az integráció és multikulturalizmus „európai” mintáival.¹⁰⁰ A külön egyetemmel szembeni másik közkézen forgó érv az volt, hogy az veszélyes lépést jelentene az állam „föderalizációja” felé.¹⁰¹

Az RMDSZ 1998 szeptemberében a vonakodásra reagálva a koalícióból való kilépéssel fenyegetőzött, amennyiben követelése nem teljesülnek a hónap végéig – ami a kormányt megfosztotta volna parlamenti többségétől. A válságot kompromisszumos javaslattal hátrították el: Marosvásárhelyen és Nagyszebenben önálló, államilag támogatott magyar–német egyetemet hoztak létre. Ám a tervezett „Petőfi–Schiller Egyetem” soha sem jött létre. Az ellenzéki pártok bíróságon támadták meg a javaslatot; a kormány az időt húzta (s azt javasolta, hogy az oktatás nyelve a magyar és a német mellett román is legyen); az RMDSZ pedig – amely soha sem lelkesedett a magyar–német modellért, sem az elhelyezésért – szintén nem ragaszkodott a dologhoz, e helyett, csekély sikerrel, önálló magyar struktúrák létrehozását szorgalmazta a Babeş-Bolyai Egyetemen belül.¹⁰² Időközben, az Orbán Viktor által irányított nemzeti szellemű magyar kormányzat és a magyarországi egyházak támogatásával két magyar nyelvű magánegyetemet hoztak létre azt követően, hogy 1999-ben a törvények ezt lehetővé tették.¹⁰³ A kolozsvári állami fenntartású magyar egyetem továbbra is szerepel az RMDSZ célkitűzései között, de az ügy már korántsem annyira sürgető.

Az egyetem körüli küzdelem középpontjában Kolozsvár állt, de maga a küzdelem nem Kolozsváron zajlott. Mint az erdélyi magyar kultúra tör-

⁹⁹ Horváth: „Facilitating Conflict Transformation”, 105. skk.

¹⁰⁰ A Babeş-Bolyai Egyetem rektora szerint például „a mostani európai megközelítés a multikulturalizmust, és nem az etnikai elkülönülést díjazza” (Marga: „Multiculturalizmus”, 7.). A „szeparatizmusra” vonatkozó hasonló érvek hangzottak el mindenfajta magyar nyelvű iskolával, s nem csak a magyar nyelvű egyetemmel kapcsolatban (s nem csak Romániában: a magyar iskolákkal kapcsolatos konfliktusról Dél-Szlovákiában az 1990-es évek első felében lásd Langman: „Mother-Tongue Education versus Bilingual Education”). Akik a magyar egyetemre (vagy általában a magyar nyelvű iskolákra) irányuló RMDSZ-követelést „szeparatizmusként” jellemzik, bizonyos értelemben helyesen ítélik meg a helyzetet. Mint fentebb megjegyeztük, a magyar egyetemet úgy tekintették, mint ami megerősíti a „magyar világot”, s e világ elszigetelését a tágabb társadalmi világtól az asszimilációval szembeni legjobb védekezésnek tartották. Ebben az értelmezésben az intézményi integráció hosszú távon csupán erősíti az asszimilációt; a kisebbségi etnopolitikai vállalkozók ezért rendszert az intézményi elkülönülést pártolják, mint az asszimiláció megakadályozásának vagy késleltetésének eszközt.

¹⁰¹ Horváth: „Facilitating Conflict Transformation”, 109.

¹⁰² Uo. 110–116.; Mandel: „Az RMDSZ oktatáspolitikája”, 95.

¹⁰³ A Partiumi Keresztény Egyetemet, amelyet a kálvinista egyház és Tökés László kálvinista püspök szervezett, 1999-ben Nagyváradon hozták létre. A nagyobbra törő Erdélyi Magyar Egyetem, kolozsvári jelképes központtal és csíkszeredai, marosvásárhelyi és kolozsvári kampusszal 2001 őszén kezdte meg működését.

ténelmi és az erdélyi szellemi élet jelenlegi központját, az RMDSZ Kolozsvárt tekintette a magyar egyetem számára leginkább megfelelő – némely magyarok szemében az egyetlen megfelelő – helyszínek. Az RMDSZ azzal tette egyértelművé követelését, hogy nem általában valamilyen magyar egyetemről beszélt, hanem a kolozsvári Bolyai Egyetem újbóli létrehozásáról. A kolozsváriak többsége azonban jórészt közömbösen viszonyult ehhez a harchoz. Az első követelést 1989-ben kolozsvári magyar értelmiségiek fogalmazták meg. A főleg a Babeș-Bolyai Egyetem magyar oktatóiból álló Bolyai Egyesület következetesen szállt síkra a Bolyai Egyetem újbóli létrehozásáért. Az ügyet, néha heves viták közepette a Babeș-Bolyai Egyetem tanszékein és vezetésében is megvitatták. A *Szabadság* tartotta ébren a téma iránti folyamatos érdeklődést.¹⁰⁴ Az egyetemen és a helyi lap hasábjain kívül azonban az egyetem körüli vita Bukarestben, s nem Kolozsváron zajlott. Kolozsváron nem volt különösebb mozgósító ereje, sem a magyarok, sem a románok között. Az 1990-es marosvásárhelyi utcai megmozdulásokhoz hasonló eseményre nem került sor. Ami még meglepőbb, az ügy magukat az egyetemi hallgatókat sem mozgósította: még azok a magyar diákok is érdektelenek és közömbösek maradtak, akiknek nevében a küzdelem folyt.¹⁰⁵

NÉPSZÁMLÁLÁS ÉS KATEGORIZÁLÁS

A második posztkommunista népszámlálást 2002 tavaszán tartották Romániában. A népszámlálások sohasem egyszerű számolási gyakorlatok: mindig a társadalmi világ reprezentációjával – s ezáltal részben létrehozásával – kapcsolatos politikai és kulturális küzdelmek színterei. A demográfiai adatok gyakran – anyagi és szimbolikus – politikai következményekkel járnak. Ahol a lélekszámmal arányosan osztanak szét politikai vagy gazdasági erőforrásokat, ott ezek a számadatok megszabhatják, hogy ki mire jogosult; ahol jogok vagy erőforrások számszerű küszöbök függvényei, ott a népszámlálási adatok meghatározhatják, hogy sor kerül-e juttatásra vagy nem. Általánosabban: csoportokat mozgósító és teremtő vállalkozók

¹⁰⁴ Ez nem azt jelenti, hogy az elgondolást minden magyar értelmiségi támogatta. Egy helyi szociológusnak először a *Szabadság*-ban megjelent felmérési adatai, amelyek arra utaltak, hogy a magyar diákok ambivalensen viszonyulnak a külön egyetem gondolatához (és inkább a Babeș-Bolyai Egyetemen belüli nagyobb autonómiát részesítik előnyben), heves vitát váltottak ki arról, hogy helyénvaló-e a külön egyetem követelése – s hogy helyénvaló-e olyan adatokat nyilvánosságra hozni, amelyek a magyar etnopolitikai igények aláásásaként értelmezhetők (lásd Magyarai: „Az egyetemről magyar diákszemmel”). Szkeptikus magyar értelmiségiek amiatt aggódtak, hogy a külön egyetem szakmai színvonalá nem lenne kielégítő, s a szellemi autonómiát politikai céloknak rendelné alá (lásd Cs. Gyimesi: „Sok a tervező” és Magyarai-Vincze: „Intézményfejlesztési törekvések és dilemmák”).

¹⁰⁵ Lásd Fox: „Missing the Mark”.

a népszámlálások révén bemutatathatják annak a csoportnak az erejét, amelynek a nevében fellépnek – igaz, egyszersmind ugyanezen csoport gyengeségének lelepleződését is kockáztathatják.¹⁰⁶

Az erdélyi magyar vezetők nagy jelentőséget tulajdonítottak a 2002-es népszékszámrlálásnak, s megpróbálták mozgósítani választóikat az eseményre.¹⁰⁷ Különösen Kolozsváron tettek jelentős – s igen vitatott – erő-

¹⁰⁶ Az elmúlt két évtizedben, jórészt Bourdieu és Foucault nyomán jelentős szakirodalom foglalkozik azzal, hogy a népszámlálások – tágabban, a hivatalos statisztikák – mennyiben teremtik meg és tagolják (szemben a pusztá regisztrálással) a népességre vonatkozó tudást. A szakirodalomban vizsgálták, hogy mennyiben gyökerezetnek meg a népszámlálások bizonyos látásmódok – amit James Scott „állam módjára való látásnak” nevezett e címet viselő könyvében –, arra a feltevésre alapozva, hogy a nemzeti társadalmak összefüggő egészek, amelyek különálló, megszámlálható, egymást kölcsönösen kizáró etnikai, faji vagy kulturális csoportokból állnak. Még amikor a népszámlálási kategóriák eredetileg távol állnak is az uralkodó öntertelmezésektől, kulturális és politikai vállalkozók akkor is kihasználhatják őket, s esetleg átalakíthatják a szubjektív azonosulásokat (Starr: „The Sociology of Official Statistics”; Petersen: „Politics and the Measurement of Ethnicity”). A hivatalos népszámlálási kategóriáknak különösen akkor lehet hatásuk a „népteremtésre” vagy újfajta személyek „életre hívására”, ha a közpolitika révén kézzelfogható előnyökhöz kapcsolódnak (Hacking: „Making Up People”; Goldberg: „Taking Stock”, 29–30.). Az etnicitásra, faji és nemzeti hovatartozásra fókuszáló népszámlálás-kutatások áttekintésére lásd Kertzer és Arel (szerk.): *Census and Identity*. Elméleti beállítottságú esettanulmányokra lásd egyebek között Brix: *Die Umgangssprachen in Altösterreich* a nyelv kérdésével kapcsolatos etnikai-nemzeti küzdelmekről az 1880–1910 közötti ausztriai népszámlálásokban; Cohn: „The Census, Social Structure and Objectification in South Asia” a kulturális el-tárgyasításról és a kasztba való besorolásról a 19. század végi indiai brit népszámlálásokban; Patriarca: *Numbers and Nationhood*, a statisztikáról és az olasz nemzetállam létrejöttéről; Hirsch: *Empire and Nations*, a néprajzkutatók szerepéről nemzeti kategóriák megteremtésében a Szovjetunióban és Loveman: „Nation-State Building, ‘Race’ and the Production of Official Statistics”, a faji és nemzeti hovatartozásról Brazíliában.

¹⁰⁷ A roma és görög katolikus vezetőket szintén élen érdekelte a népszámlálás. A roma vezetők arra igyekeztek mozgósítani választóikat, hogy vallják meg roma etnikai hovatartozásukat; később azt állították, hogy a hivatalos eredmények – amelyek szerint a romák létszáma szerény mértékben, az 1992-es 410 ezerrel (a lakosság 1,8%-a) 535 ezerre (2,5%) emelkedett – jelentősen alulszámolták a roma népességet. Lásd például „Resemnare mioritică, în urma recensământului din 2002”, *Curentul*, 2002. július 5.; *Monitorul de Cluj*, 2002. július 9.

A görög katolikus vezetők, mint fentebb megjegyeztük, a rendszerváltás óta folyamatosan igyekeznek visszanyerni híveiket (és az egyház tulajdonát) az ortodox egyháztól (amelybe a legtöbb görög katolikus betért, s amely a görög katolikus egyház 1948-as betiltása után megszerezte a görög katolikus templomokat). A népszámlálás nyomán kiderülhetne e próbálkozás sikere – vagy kudarca; az egyházi vezetők attól tartottak, hogy a görög katolikusokat akaratlanul is az ortodoxokhoz sorolják, minthogy a népszámlálási úrlapon a rögzített kategória az ortodox volt, míg a többi vallási hovatartozást külön fel kellett tüntetni (lásd *Adevărul de Cluj*, 2002. január 29.). Iordachi: „Politics and Inter-Confessional Strife” című munkájában megjegyzi, hogy az ortodox álláspont szerint a tulajdont csak az egyes helységekben található hívek arányában kell visszaszolgáltatni, s ezáltal voltaképpen a népszámlálásra bízták a tulajdon visszaszolgáltatásának mértékét (a görög katolikus álláspont szerint minden tulajdont vissza kell szolgáltatni, hiszen törvénytelenül kobozták el).

feszítéseket. Erdély más részein a 2002-es népszámlálás inkább bürokratikus rutinművelet volt, amely a magyar vezetőket mozgósította ugyan, ám a román nacionalistákat nem. Kolozsváron viszont a népszámlálás heves kisebbségpolitikai viták tárgyává vált.

A harc akörül forgott, hogy milyen küszöb felett legyen kötelező a kisebbségi nyelv használata a helyi közigazgatásban és az állami hivatalokban.¹⁰⁸ 2001 óta a nemzeti kisebbségek tagjainak joguk volt arra, hogy mindazokban a helységeken szóban és írásban anyanyelvükön érintkezzenek a helyi közigazgatással, amelyekben a lakosságnak legalább 20%-át alkotják.¹⁰⁹ Ilyen körzetekben a helyi hatóságok kötelesek a kisebbségi nyelvben jártas személyzetet alkalmazni, s a nyilvános feliratokat, köztük az utcaneveket a román mellett a kisebbségi nyelven is feltüntetni.

Noha az 1992-es népszámlálás szerint Kolozsvár lakosságának 23%-át alkották a magyarok, Funar polgármester nem volt hajlandó életbe léptetni a kisebbségi nyelv használatára vonatkozó rendeletet.¹¹⁰ Szerinte a román alkotmány leszögezi, hogy az állam hivatalos nyelve a román. Jellemző gesztusként városszerte a román nemzeti színekből kirakott passzust és az alkotmány néhány további pontját idézték fel¹¹¹; „a román nyelv és az Alkotmány védelmében” nagy tüntetést szerveztek Kolozsváron.¹¹² Főképpen azonban a demográfiára hivatkozott. Úgy gondolta, hogy a kisebbségi nyelvhasználatra vonatkozó rendelet Kolozsváron nem alkalmazható, mert az 1992-es népszámlálási adatok már nem tekinthetők pontosnak.¹¹³ Kolozsvár magyar nyelvű lakossága zsugorodik, és a magyarok – vagy ahogy

¹⁰⁸ A számbeli küszöbököt rendszerint a kisebbségi nyelven történő iskoláztatás jogának és az állami hivatalokban a kisebbségi nyelvhasználat engedélyezésének megállapítására használják. Lásd Kertzer és Arel: *Census and Identity*, 31.

¹⁰⁹ Ezt a jogot először az az 1997-ben hozott rendelet vezette be, amelyet az Alkotmánybíróság eljárási okokból 1998-ban felfüggesztett; lényegében ugyanebben a formában lépett életbe a 2001-ben hozott államigazgatási törvény részeként. A 20%-os küszöb főleg a magyarokat érinti, de néhány esetben ukránokra és románokra is vonatkoztatható. Törvényhozási történetére, s az RMDSZ szerepére, amely 1996-tól a koalíciós kormány tagja volt, a rendelet életbe léptetésében lásd Horváth: „Facilitating Conflict Transformation”, 81–85.

¹¹⁰ Lásd 9a-b kép. A rendelet életbe léptetését más helységeken is elhalasztották vagy gátolták. Lásd például *RFE/RL Newslines*, 2001. augusztus 16., „Hungarian Minority leader dissatisfied with implementation of Romanian law”.

¹¹¹ *Szabadság*, 2001. február 12.; *Monitorul de Cluj*, 2001. február 12. Lásd 8a kép.

¹¹² Bár Funar kijelentette, hogy 100 ezer embert várnak „a Nagy Népi Gyűlésre”, az egyik helyi román lap 5 ezerre tette a résztvevők számát, nagy részük a Nagy-Románia Párt híve, akiket busszal szállítottak a városra kívülről a helyszínre. A lap nyíltan elutasító beszámolójából (a cikk alcíme „Kolozsvári Nagy Népi Gyűlés kolozsváriak nélkül” volt) az is kiderül, hogy az embereket jobban érdekelte a népszerű zenei program, mint a Nagy-Román Párt elnöke (és Románia leghírhedtebb szélsőséges nacionalistája), Corneliu Vadim Tudor hosszú, fellengzős beszéde. Funar hivatali ideje alatt ez volt a legnagyobb román nacionalista tüntetés Kolozsváron, de nagyobb kolozsvári tömegeket ennek sem sikerült mozgósítania. Lásd *Monitorul de Cluj*, 2001. február 17.

¹¹³ Ez politikai, nem komolyan veendő jogi érv volt; a törvényes rendelkezések egyértelműen engedélyezték az 1992-es népszámlálási adatok felhasználását.

Funar gyakran nevezte őket: a magyarul beszélő románok – a lakosságnak immár alig 11%-át alkotják.¹¹⁴ Ebben a közegben vált kisebbségpolitikai csatározások színterévé a 2002. évi népszámlálás.¹¹⁵ Az RMDSZ számára a tét annak kimutatása volt, hogy a magyarok még mindig a lakosság több mint 20%-át teszik ki; Funar és szövetségesei számára viszont annak bizonyításán fáradoztak, hogy ez a helyzet már a múlté.¹¹⁶

Sok nacionalista érzelmű magyar vonta kétségbe olyan korábbi romániai népszámlálások érvényességét, amelyek a magyar lakosság részarányának folyamatos csökkenését mutatták ki. Az RMDSZ politikailag mérsékelt elnöke szerint az 1992-es népszámlálás, amely 1,6 millióra tette a magyarok létszámát, legalább 200 ezer magyart nem vett számba.¹¹⁷ A népszámlálás semlegességével és pontosságával kapcsolatos, meglehetősen elterjedt kételkedés is hatott arra, hogy az RMDSZ attól tartott: a magyarok számarányát a ténylegesnél kisebbre hozhatják ki a 2002-es népszámlálásban.¹¹⁸ Különösen az váltott ki aggodalmat, hogy ez Kolozsváron következik be, attól tartottak ugyanis, hogy Funar abbéli törekvéseiben, hogy a magyarok számát a 20%-os küszöb alatt tartsa, manipulálhatja a népszámlálási adatokat.

A népszámlálás manipulálása miatti aggodalmak arra késztették a Kolozs megyei RMDSZ-t, hogy 2001 nyarán megpróbálja „regisztrálni” a magyar lakosságot.¹¹⁹ Ezt a népszámlálás ellenőrzésének tekintették, egyszerűsített

¹¹⁴ *Monitorul de Cluj*, 2001. május 15. és 24.; *Szabadság*, 2001. május 23.

¹¹⁵ Donald Horowitz megfigyelése szerint etnikailag megosztott társadalmakban a népszámlálás bizonyos fajta választással válhat – etnikai-demográfiai csatateré, amelyen pártok vetélkednek, hogy „megnyerjék” a népszavazást. Az érem másik oldala, hogy a választás gyakran valóban népszámlálás, mert kérdésessé teszi a demokratikus elmélet egyik alapvető feltevését: hogy az etnikai demográfia nem választási végzet, általánosabban, hogy a választásokat nem határozzák meg eleve politika előtti identitások (Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*, 83–87., 196.). Hogy a választások milyen módon váltak valóban népszámlálássá az erdélyi magyarok (bár nem az erdélyi románok) számára, arról lásd a 12. fejezetet.

¹¹⁶ A népszámlálás tétje nem csak az a konkrét kérdés volt, hogy a magyarok részaránya a lakosságon belül a 20%-os küszöb alá vagy fölé kerül, hanem – ami gyakran előfordul – azok a tágabb, elmosódottabb és a nacionalista szellemű magyarok számára érzelmi töltésű ügyek, amelyek a „magyarság” sorsát érintették Kolozsváron és Erdélyben. A kérdéshez a zárzóban térünk vissza.

¹¹⁷ *Szabadság*, 2002. március 30. Ugyanakkor sok nacionalista érzelmű román szerint a magyarokat *túlszámolták* a korábbi népszámlálások alkalmából; mint mondták, sok roma is magyarnak vallotta magát. E nézet önkarikatúra-számba menő szélsőséges megnyilvánulásként Funar kijelentette, hogy több mint félmillió cigányt „vesztgettek vagy vettek meg”, hogy magyarnak vallják magukat; szerinte a „magyar származású románok” valószínű létszáma Romániában kevesebb mint 300 ezer (*RFERL Newslíne*, 1995. február 21.).

¹¹⁸ Egyes magyar demográfusok azonban kétségbe vonták azt a széles körben elterjedt hiedelmet, hogy az 1992-es népszámlálás során a magyarok számarányát a ténylegesnél kisebbre hozták ki; lásd például Veres: „A romániai magyarság létszámcsökkenésének.”

¹¹⁹ A regisztrációs terv ahhoz az RMDSZ-en belüli vitához is kapcsolódott, hogy miként valósítsák meg a párt által célul kitűzött autonóm (és bizonyos területeken önkormányzó)

olyan eszköznek, amellyel megakadályozható, hogy a magyarok létszámát a ténylegesnél kisebbnek tüntessék fel.¹²⁰ A helyi RMDSZ felhívásokat jelentetett meg a *Szabadság*-ban, kérve, hogy a magyarok regisztráltassák magukat a helyi RMDSZ-irodáknál. Az RMDSZ saját, valamint a helyi magyar egyházak tagnyilvántartására is támaszkodhatott; akik ezekben nem szerepeltek, azokhoz a tagdíjbeszedőket tervezte kiküldeni. Ennek kapcsán azonban nem csak logisztikai, hanem elvi problémák is felmerültek. Nemcsak hogy ezzel magát a népszámlálást ismételnék meg – amire az RMDSZ-nek nyilvánvalóan nem voltak erőforrásai –, a szervezet nem is volt képes megbízhatóan azonosítani azokat, akik nem szerepeltek a saját kimutatásaikban vagy az egyházi névsorban. A tagdíjbeszedőknek a nagyobb lakóépületek bejáratánál elhelyezett lakónévsorból vagy a lakások névtábláiról kellett volna kikeresniük a magyar hangzású neveket.¹²¹ Ezzel meglehetősen jól rá lehetett lelni olyan emberekre, akik magyarnak vallják magukat, de technikailag reménytelen volt megtalálni az összes (vagy akár majdnem az összes) ilyen személyt. Attól eltekintve, hogy a neveket nem is mindig írók ki, sok magyar még mindig hiányzott volna, köztük azok, akik vegyes családokban élnek vagy nevük román változatát írták ki.¹²² A regisztráció lényege – az, hogy a népszámlálás ellenőrzésével szolgáljon – viszont éppen az lett volna, hogy átfogó legyen. Talán emiatt történt, hogy a lakásonkénti felmérésre végül valószínűleg soha sem került sor. Az RMDSZ bejelentése szerint a magyarok nagy számban tettek eleget a regisztrációs felhívásnak; ám az erőfeszítés, hogy olyan teljes regisztráció történjék, amely a népszámlálás ellenőrzésével szolgálhatna, nem járt, nem járhatott sikerrel.

2002 elején a figyelem immár a közelgő népszámlálás felé fordult. Az RMDSZ, a magyar egyházak és a *Szabadság* nevű napilap együtt és külön-külön is munkálkodtak. A magyarok felvilágosítására és mozgósítására

magyar közösséget. Egyesek szerint, amennyiben az autonómia nem pusztán elvont eszme, akkor az önkormányzó nemzeti közösség tagjait hivatalosan is lajstromba kell venni; az ily módon regisztrált személyek lennének jogosultak arra, hogy szavazzanak az RMDSZ által régóta megvalósítani kívánt „belső választásokon”. Másoknak elvi kifogásaik voltak azzal az elgondolással szemben, hogy hivatalosan lajstromba vegyenek minden magyart; ismét mások a dolog megvalósíthatóságában kételkedtek. Lásd Toró: „Szövetségi belső választások”; *Szabadság*, 2001. december 7. és 2002. november 30. A magyarok által a lajstromozásra használt kifejezés, a *kataszter* azokat a „nemzeti katasztereket” idézi fel, amelyeket a Habsburg Birodalom utolsó éveiben széles körben terveztek – s néhány esetben ténylegesen alkalmaztak is –, megpróbálván a vegyes lakosságú területeken jogilag elismert, de nem területi kötöttségű entitásokként kezelni a nemzeti közösségeket; lásd 1. fejezet.

¹²⁰ Lásd az RMDSZ Kolozs megyei elnökével és a regisztrációs terv egyik fő szorgalmazójával készített interjút in: *Erdélyi Napló*, 2001. május 29.; lásd még a folyamatról szóló beszámolókat in: *Szabadság*, 2001. június 19. és augusztus 3.

¹²¹ Interjú a helyi RMDSZ-iroda egyik önkéntesével, 2001. augusztusában.

¹²² Mint a 7. fejezetben látni fogjuk, a nevek nem mindig utalnak megbízhatóan az etnikai hovatartozásra.

törekedtek, célul tűzve ki, hogy minden érintettet számba vegyenek – és magyarként vegyenek számba. A *Szabadság*ban folyamatosan megjelenő ünnepélyes publicisztikák magyarázták el, mi forog kockán; természetesen hangsúlyozták a 20%-os küszöböt, egyszersmind azonban a népszámlálás tágabb szimbolikus és politikai jelentőségét is felvetették. A népszámlálás előestéjén a lap „sorskérdésnek” nyilvánította az aktust: „A népszámlálás eredményei nem csak számok. A népszámlálási adatok mögött mi magunk állunk, azoknak a közössége, akik szabadon vallják meg magyar nemzeti azonosságukat; e közösség jogai és fenntartó ereje szintén a lakosságból való részarányunkon alapul.”¹²³ Ugyanazon a napon egyházi vezetők közös nyilatkozatban jelentették ki, hogy „vallási hagyományaink szellemében hitbéli és erkölcsi kötelességünk vallási és nemzeti azonosságunk megvalósítása.” S miközben folyt a népszámlálás, egy katolikus pap hangsúlyozta a *Szabadság*ban az alkalom súlyát: „Mindenki számít, aki magyarnak vallja magát! Elmúltak az idők, amikor valaki kényelmesen megtehetette, hogy ne tartozzon sehova, s a legcsekélyebb áldozatot se kelljen hoznia a közösségért. Végre mindenkinek színt kell vallania, hogy hol áll! [...] Egy pillanatra se feledjük: a dolog rólunk, a fennmaradásunkról, a jövőnkéről szól.”¹²⁴

Gyakorlatiasabb szinten a *Szabadság* egy sor cikkben, az RMDSZ pedig röplapokon magyarázta el nagy részletességgel a népszámlálás eljárásait.¹²⁵ Az olvasókat emlékeztették, hogy az átmenetileg külföldön élő családtagok (köztük a vendégmunkások) is számba vehetők, s hogy a vegyes házasságokban élő, tizennégy év alatti gyermekek etnikai hovatartozását szüleik határozzák meg. Az etnikai hovatartozást firtató kérdésekre adandó válaszokban óvatosan kerültek az olyan regionális kategóriákat, mint az „erdélyi”, mivel az ilyen válaszokat könnyen lehetett „románnak” elkönyvelni. Minthogy számos magyart az előző népszámlálás idején nem kerestek fel a számlálóbiztosok, az olvasókat felvilágosították, kihez forduljanak ilyen esetben, s tájékoztatták őket arról, hogy bármilyen szabálytalanság esetén hova fordulhatnak panaszaikkal. A lap olvasói ingyenes telefonszámon tehették fel a népszámlálásra vonatkozó esetleges kérdéseiket.¹²⁶

A *Szabadság* felhívta a magyarokat, hogy a számbavétel során tanúsítsanak éberséget. „Ha lehetséges, figyeljünk az űrlap kitöltése során, vagy utólag ellenőrizzük, hogy biztosan a *maghiară* [magyar] szót írják-e az *etnie* [etnikai hovatartozás] és a *limba maternă* [anyanyelv] oszlopba.” A népszámlálási űrlapot, hangsúlyozta az RMDSZ, csak azt követően írjuk alá, hogy megbizonyosodtunk az adatok helyességéről. Elvileg a számlálóbiztosnak ki kell töltenie az etnikai hovatartozásra, az anyanyelvre és a valásra vonatkozó szám kódokat – amelyeket a lapban felsorolnak –, s nem

¹²³ *Szabadság*, 2002. március 16.

¹²⁴ Uo. 2002. március 18.

¹²⁵ Lásd 12. kép.

¹²⁶ *Szabadság*, 2002. február 23., március 16. és március 18.

hagyatkozhat pusztán a szóbeli válaszok feljegyzésére.¹²⁷ Azokra a beszámolókra reagálva, melyek szerint az előző népszámlálás során bizonyos, magyar háztartásokra vonatkozó népszámlálási íveket ceruzával töltöttek ki (ami aggályokat keltett arra vonatkozóan, hogy az adatokat később megváltoztathatták), a lap emlékeztetett arra, hogy a számlálóbiztosok „fekete vagy kék tollal és nyomtatott nagy betűkkel” kötelesek kitölteni az űrlapokat.¹²⁸

A népszámlálás kezdete előtti viták jórészt a magyar közbeszédre korlátozódtak. Mihelyt azonban már folyamatban volt a népszámlálás, Funar is gyakran megszólalt. Azzal vádolta az RMDSZ-t, hogy busszal szállítja be a magyarokat Székelyföldről Kolozsvárra, hogy ott írják össze őket, magyar származású románokat megveszteget, hogy magyarnak vallják magukat, s ugyanerre buzdítja a helyi romákat is, arra utalva, hogy ezzel hozzáférhetnek azokhoz a juttatásokhoz, amelyek a nemrég elfogadott magyar „státusztörvény” értelmében a határon túli magyar etnikumot illetik meg.¹²⁹ Fenyegetőzött, hogy kivizsgálhatja a gyanús eseteket, s utalt rá, hogy a hamis válaszokat szolgáltatókat megbüntethetik. A népszámlálási felügyelőbiztosok tiltakozására Funar etnikai hovatarozás, anyanyelv és vallás tekintetében napi ellenőrzést követelt.¹³⁰ Az RMDSZ azzal vágott vissza, hogy a polgármesternek nincs joga ellenőrizni a népszámlálást, vagy beleavatkozni annak menetébe; Funart a kolozsváriak megfélemlítésével vádolta, s hangsúlyozta, hogy nincs jogi alap arra, hogy bárkit etnikai hovatarozása szabad megvallása miatt megvizsgáljanak vagy büntessenek.¹³¹

A kölcsönös vádaskodások ellenére a népszámlálás aktusának tíz napja egyáltalán nem jelentett feszült időszakot a kolozsváriak életében.¹³² A

¹²⁷ Uo. 2002. március 18.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ *Monitorul de Cluj*, 2002. március 18. és 22.; *Adevărul de Cluj*, 2002. március 23.; *Szabadság*, 2002. március 23. és 25. Markó Béla RMDSZ-elnök elismerte, hogy a státusztörvény valóban arra készíttetett egyeseket (konkrétan nem nevezte meg a romákat), hogy magyarnak vallják magukat, de azzal érvelt, hogy ezeket az embereket ezer szál fűzi a magyar közösség életéhez (*Szabadság*, 2002. március 28.). Nem lehetetlen, hogy néhányan, akik más összefüggésben romának, itt etnikailag magyarnak vallhatták magukat, főleg, mivel Kolozsváron sok roma beszél magyarul. Érdekes módon 1992 és 2002 között a magukat romának vallók száma Kolozsváron némileg, 3210-ről 3029-re csökkent, míg egész Romániában mintegy 135 ezerrel nőtt. A népszámlálás után egyes roma vezetők szintén azt mondták, hogy sok roma magyarnak vallotta magát (*Monitorul de Cluj*, 2002. április 3.; *Szabadság*, 2002. április 9.).

¹³⁰ *Monitorul de Cluj*, 2002. március 23.

¹³¹ *Szabadság*, 2002. március 23. és 27. Jogi szempontból az etnikai hovatarozás kiválasztása a népszámlálás során teljesen a szubjektív önzonosuláson múlik.

¹³² Grancea ebben az időszakban Kolozsváron volt, s négy számlálóbiztost kísért el három körzetben. Összesen hatvan háztartást kerestek fel, köztük húsz olyat, ahol magyar családokat román számlálóbiztosok kérdeztek ki. Később is visszatért, és húsz család tagjait kérdezte ki. Ez a rész az ő megfigyelésein és interjúin alapul.

számlálóbiztosok látogatása – s az információk és tanácsok ezt megelőző özőne –, legalábbis a magyarok között, átmenetileg kétségtelenül fokozta az etnikai tudatosságot. Az RMDSZ médiakampányának köszönhetően különösen a magyarok tűntek jól tájékozottnak a népszámlálási eljárások ügyében. Ám kevés magyar érezte az ügyet oly fontosnak, mint amilyenek az újságírók, a politikai és vallási vezetők beállították.¹³³ Keveseket mozgósított vagy ragadott magával a közvetlen ügy – a 20%-os küszöb és a magyar nyelv nyilvános használatára vonatkozó rendelet – vagy az etnikum fennmaradására vonatkozó tágabb elitdiskurzus. (Egy középkorú magyar férfi megjegyezte, hogy az információs kampány „kicsit sok volt”, hiszen „végtére is nem választásról van szó” – ami ironikus módon arra rímel, hogy a magyar vezetők éppenhogy választás gyanánt kezelték a népszámlálást). Ráadásul, bár néhány magyar erősen figyelte, hogy etnikai hovatarozását helyesen jegyezzék be az űrlapra, az általunk megfigyelt népszámlálási aktusok során gyanúra nem merült fel ok.¹³⁴ A számlálóbiztosokat rendszerint a saját körzetükbe osztották be, emiatt gyakran, legalább látásból, néha névről is ismerték azokat az embereket, akiket fel kellett keresniük. Az esemény ettől kevésbé személytelenné vált, ami talán segített a bizalmi légkör megteremtésében.

Alig két nappal a népszámlálás befejezése után Funar polgármester olyan számadatokat tett közzé, amelyekkel azt akarta kimutatni, hogy a magyarok a lakosság 18,45%-át teszik ki.¹³⁵ Szerinte még ez is a magyar visszaélések nyomán felduzzasztott számadat (korábban azt mondta, hogy a magyarok aránya 11%-nál kevesebb). Az RMDSZ rögtön cáfolt: „Ez rossz vicc! – kiáltott fel Boros János, Kolozsvár magyar alpolgármestere. – Ha Funar 19% körülre teszi a magyarok számarányát, akkor a mi adataink 21% körül ingadoznak.”¹³⁶ Más magyar politikusokhoz hasonlóan Boros azt is kifogásolta, hogy a polgármester törvénytelenül közzétesz olyan adatokat, amelyek nyilvánosságra hozatalára nincs felhatalmazása. Két

¹³³ A népszámlálás első napjaiban nyilvános gyűlést hívtak össze, hogy a tárgyra vonatkozóan az egyik vezető erdélyi magyar folyóiratban megjelent kölönszám kapcsán megvitatassák az erdélyi magyarság demográfiai helyzetét. Az eseményről beszámoló *Szabadság* cikkírója megjegyezte, hogy az RMDSZ országos vezetőinek jelenléte ellenére a közönség kis létszámú volt. Az esemény iránti közérdeklődés hiánya s az a tény, hogy a *Szabadság* hírértékűnek találta a csekély látogatottságot, jól szemlélteti, mekkora szakadék tátong az erdélyi magyar elit – éjjel-nappal a népszámlálás és az etnikai-demográfiai trendek miatt aggódoó – nagy része és az egész erdélyi magyar származású lakosság között (*Szabadság*, 2002. március 28.).

¹³⁴ A Grancea által megfigyelt három román számlálóbiztos közül kettő mintha tudatában lett volna annak a lehetőségnek, hogy a magyarok bizalmatlanok lehetnek; bár a kapott utasítások erre nem kötelezték őket, az etnikum kódját a helyszínen beírva próbálták megnyugtatni a magyarokat.

¹³⁵ *Monitorul de Cluj*, 2002. március 30.; *Szabadság*, 2002. március 30.

¹³⁶ *Szabadság*, 2002. március 30. és április 11.

héttel később Funar módosított (bár továbbra is nem hivatalos) adatokat tett közzé, amelyek szerint a magyarok részaránya 18,83%; megragadta az alkalmát, hogy „győzelmet” hirdessen a magyar nyelvnek a városi közéletben való használatáért vívott harcban. Az RMDSZ ismét hitetlenkedett: a legutóbbi nyilatkozat „újabb bizonyíték arra, hogy az adatoknak semmi közük a valósághoz; Funar minden alkalommal mást mond.”¹³⁷

Míg azonban az RMDSZ kárhoztatta ugyan Funart az adatok törvénytelen nyilvánosságra hozatala miatt, magának a népszámlálásnak a korrektségét nem vonta kétségbe, s abban bizakodott, hogy a hivatalos eredmények megbízhatóak lesznek.¹³⁸ A hozzá beérkezett panaszokat megvizsgálva, a helyi RMDSZ arra a következtetésre jutott, hogy a népszámlálás során, hála az információs és mozgósítási kampáynak, valamint annak, hogy az RMDSZ éberen felügyelt a számbavételre, nem fordultak elő „komolyabb szabálytalanságok”.¹³⁹ Ugyanilyen fontos, hogy magyar szervezet arra sem tett kísérletet, hogy a magyar lakosság regisztrációjára irányuló saját erőfeszítései alapján vonja kétségbe Funar adatait. Amikor erről egy magyar újságíró az RMDSZ egyik megyei vezetőjét kérdezte, az utalt rá, hogy (az előző év nyarán elkezdett) regisztráció még nem teljes körű. Állítása szerint több mint 50 ezer magyart regisztráltak, s óvatosan megjegyezte: mihielyt a regisztráció teljessé válik, „kiderülhet, hogy a magyarok számaránya Kolozsváron nincs 20% alatt.”¹⁴⁰ Az RMDSZ azonban soha sem tette közzé a megkísérelt regisztráció eredményeit.

Mint kiderült, Funar adatai igen közel álltak a három hónappal később közzé tett hivatalos eredményekhez, amelyek szerint a magyarok részaránya a lakosságban kicsivel kevesebb 19%-nál. Abszolút számokban 2002-ben majdnem 15 ezerrel kevesebb magyar volt, mint 1992-ben, a csökkenés majdnem 20%-os. A román lapok kiemelték, hogy Funar megnyerte a kétnyelvű utcatáblák és a helyi közigazgatáson belüli magyar nyelvhasználat elleni csatáját; az egyik lap szerint: „Clujból nem lesz Kolozsvár.”¹⁴¹

Noha a polgármester obstrukciós politikája és a „népszámlálás megnyeréséért” folytatott küzdelem nyomán szokatlanul erős figyelem irányult

¹³⁷ *Monitorul de Cluj*, 2002. április 11.; *Szabadság*, 2002. április 11.

¹³⁸ *Szabadság*, 2002. április 11.

¹³⁹ Uo. 2002. március 29. A cikk jelentése szerint az RMDSZ-hez érkezett közel száz panasz közül mintegy harminc bizonyult megalapozottnak, s ezekben az esetekben a problémát azt követően oldották meg, hogy felhívták rá a népszámlálási hatóságok figyelmét. Egyes magyar nacionalisták, egyetértve azzal az általános bírálattal, hogy az RMDSZ túl óvatos, vitatták az állítást, hogy az RMDSZ minden tőle telhetőt megtett azért, hogy biztosítva legyen a számbavétel szabályossága lásd „Jó és rossz hírek a csángómagyaroktól”, *Erdélyi Napló*, 2002. április 2.

¹⁴⁰ *Szabadság*, 2002. április 11.

¹⁴¹ *Monitorul de Cluj*, 2002. július 6. A történetről az országos sajtó is beszámolt: lásd „Prin scăderea populației maghiare sub 20%”, *Adevărul*, 2002. július 6., és „Maghiarii nu mai pot cere amplasarea plăcuțelor bilingve”, *Curentul*, 2002. július 6.

2002-ben Kolozsvár népességének összetételére, szélesebb látószögből a népszámlálás egyszerűen annak az előző fejezetben taglalt, majdnem egy évszázada zajló folyamatnak a tovább élését bizonyította, amelynek során a 20. század elejének magyar kisvárosából a ma román nagyvárosa lett.¹⁴² A románná válásnak ez a folyamata nem is csak Kolozsvárra jellemző; hasonló népességszűkülést figyeltek meg másutt is, beleértve két másik, a legnagyobb magyar lakosságszámmal bíró várost.¹⁴³ A 2002-es népszámlálásból kitűnt, hogy a magyarok először veszítették el a többséget Marosvásárhelyen; a magyar határon fekvő Nagyvárad magyar lakossága pedig majdnem negyedével csökkent (lásd 4.1 táblázat).

Míg Funar és társai ezeknek a folyamatoknak örültek, a népszámlálás által napvilágra került tágabb kép ennél zavaróbb volt – és nem csak a nacionalisták számára. Országos szinten a népszámlálás a romániai lakosságnak az előző évtizedben bekövetkezett váratlanul nagy, 5%-os csökkenését mutatta ki. Năstase miniszterelnök ezt „komoly és ijesztő jelnek” nevezte, hozzátéve, hogy Románia „nem engedheti meg magának, hogy tíz év alatt egymillió lakosát veszítse el.”¹⁴⁴ A média jelentései azt emelték ki, hogy a nagyobb népszámlálási kategóriák közül csak a roma lakosság száma emelkedett.

A magyar lakosság számának csökkenése azonban drámai méreteket öltött: 1992 óta országosan csaknem 200 ezres, vagy majdnem 12%-os volt. Az RMDSZ nem vonta kétségbe az adatokat, amelyek csak azt erősítették meg, amit sok magyar a saját tapasztalataiból is érzett. A Kolozsváron elszenvedett vereséget az erdélyi magyarság általános hanyatlásának tüneteiként állították be. Különösen az idősebb nemzedékhez tartozó szerzők panaszkodtak fel patetikus hangnemben a láthatóan visszafordíthatatlan folyamatot; a népességtudomány művelői az alacsony termékenység, az asszimiláció és a kivándorlás egymáshoz viszonyított fontosságáról vitatkoztak, az RMDSZ vezetői pedig a hanyatlás megállítását szolgáló stratégia kidolgozására szólítottak fel.¹⁴⁵ A záró megjegyzésekben még vizsgálatunk ehhez a kérdéshez, egy tágabb kontextusban.¹⁴⁶

¹⁴² Lásd 3. fejezet.

¹⁴³ Lásd Kiss: „A népességfogyás 'kontextusa'”.

¹⁴⁴ *Monitorul de Cluj*, 2002. július 4.

¹⁴⁵ A panaszokra lásd *Szabadság*, 2002. július 11. és 22.; és „Aki(k)ért a harang szól”, *Erdélyi Napló*, 2002. július 23. Előzetes demográfiai elemzésre lásd Varga: „A romániai magyarság népességszűkülésének okairól” és az elemzéséhez írott kommentárokat in: *Magyar Kisebbség*, no. 4, 2002; Horváth: „A 2002-es romániai népszámlálás”; Kiss: „A romániai magyarság az 1992-es és 2002-es népszámlálások tükrében”; Szilágyi: „Az asszimiláció és hatása”; Veres: „A romániai magyarság természetes népmozgalma”. Az RMDSZ stratégiájáról lásd *Szabadság*, 2002. július 11., 13. és 20.

¹⁴⁶ Az asszimilációról és a kivándorlásról lásd még 9. és 11. fejezet.

4.1. táblázat. Marosvásárhely és Nagyvárad lakossága etnikai hovatartozás szerint, 1910–2002

év	összes	román		magyar		egyéb	
		lakosság	%	lakosság	%	lakosság	%
<i>Marosvásárhely</i>							
1910	25 517	1 717	6,7	22 790	89,3	1 010	4,0
1930	38 517	9 493	24,6	25 359	65,8	3 665	9,5
1948	47 043	11 007	23,4	34 943	74,3	1 093	2,3
1956	65 194	14 315	22,0	50 174	77,0	705	1,1
1966	80 912	22 072	27,3	58 208	71,9	632	0,8
1977	127 783	44 491	34,8	81 234	63,6	2 058	1,6
1992	161 216	74 549	46,2	83 239	51,6	3 428	2,1
2002	150 041	75 533	50,3	70 108	46,7	4 400	2,9
<i>Nagyvárad</i>							
1910	64 169	3 604	5,6	58 421	91,0	2 144	3,3
1930	82 687	20 914	25,3	55 039	66,6	6 734	8,1
1948	82 282	26 998	32,8	52 541	63,9	2 743	3,3
1956	98 950	34 501	34,9	62 804	63,5	1 645	1,7
1966	122 534	55 785	45,5	65 141	53,2	1 608	1,3
1977	170 531	91 925	53,9	75 125	44,1	3 481	2,0
1992	222 741	144 244	64,8	74 225	33,3	4 272	1,9
2002	206 614	145 284	70,3	56 985	27,6	4 345	2,1

Forrás: a népszámlálási adatokra lásd Varga (szerk.): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. <http://varga.adatbank.transindex.ro/>. A 2002-es népszámlálási adatokra lásd http://adatbazis.mtaki.hungary.com/?mtaki_id=500004&settlement_name=. Az 1880–1966-os adatok az anyanyelvre vonatkozó kérdésekből; az 1977–2002-es adatok a nemzeti-ségre vonatkozó kérdésekből.

KÖVETKEZTETÉS

A Ceașescu utáni Kolozsváron a politikai színjátéknak tág tere nyílt. A helyi politikára tizenkét évig a provokatív gesztusokat és lázító retorikát alkalmazó szélsőségesen nacionalista polgármester nyomta rá bélyegét. A polgármester ősellensége, a kolozsvári központú RMDSZ maga is erősen – egyes románok szemszögéből, szélsőségesen – nemzeti igényekkel lépett fel. Funar hivatali idejének első szakaszában a helyi konfliktusokat hasonlóan éles nemzeti viszályok tetézték országos szinten. Kolozsváron mégis alig került sor népi mozgósításra, s erőszakos összeecsapástól sem igen tartott senki. Kezdetben akadtak feszült időszakok, főleg a marosvásárhelyi erőszakos cselekmények után, amikor egyesek attól tartottak, hogy azok

Kolozsvárra is áttérjednek; majd Funar hivatali idejének elején, amikor az RMDSZ nagyobb tiltakozó mozgalmakat szervezett a polgármester kezdeményezéseivel szemben. A tiltakozások egészében mégis elszórtak és erőtlenek maradtak, nem jött létre a tömeges mozgósítás és ellenmozgósítás spirálja.

A kolozsvári és marosvásárhelyi események eltérő dinamikáját nyomon követve rámutattunk az etnikai-demográfiai folyamatokban, a helyi vezetési struktúrákban és módszerekben mutatkozó különbségekre. Mikor kiemeltük, hogy Funar alatt Kolozsváron meglepő módon hiányzott a félelem légköre és gyenge volt a tömeges mozgósítás, megjegyeztük, hogy a polgármester számítóbb volt annál, mint ami retorikájából következett volna: abban volt érdekelt, hogy újraválásszák és kiépítse hatalmi bázisát, semmi sem készítette arra, hogy a szimbolikus nacionalizmuson és a verbális megfélemlítésen túllépve a magyarok fizikai megfélemlítését szorgalmazza, utcai összecsapásokra és a románok tömeges mozgósítására törekedjen. Láthattuk, hogy Funar agresszív gesztusai és retorikája mind kevésbé voltak alkalmasak az emberek rémületben tartására és provokálására; mihelyt rutinszerűvé váltak, a polgármester kezdett inkább nevenségesnek, mint veszélyesnek látszani.

Mindezek részben magyarázzák a viszonylagos nyugalmat Kolozsváron; ám természetesen nem teljes mértékben. Kutatásunkban – amelynek középpontjában az etnikai hovatartozás mindennapos működésének feltárása állt az elit szintű etnikai-nemzeti mozgósítás által jellemzett közegben – nem törekedtünk az etnikai-nemzeti erőszak hiányának totális magyarázatra. Egy ilyen átfogó kutatásnak összehasonlító jellegűnek kellene lennie; mindenekelőtt Erdélyt vagy egész Romániát és más régiókat vagy országokat kellene összehasonlítani, nem Kolozsvárt és más városokat.¹⁴⁷ Erdélyen belül a Ceaușescu bukását közvetlenül követő időszakban Kolozsvár és Marosvásárhely meglepően eltérő pályán haladt, s az eltérés bizonyos okait fel is tártuk. Tágabb megközelítésből és időben is eltávolodva azonban, a marosvásárhelyi konfliktus, bármennyire nyugtalanító volt is akkoriban, viszonylag kis jelentőségű és elszigetelt eseményeknek

¹⁴⁷ Az etnikai erőszakkal foglalkozó egyes kutatások természetesen nagyobb vagy kisebb városokat, illetve más helységeket tekintenek az elemzés egységeinek. Varshney *Conflict and Civic Life* című műve – hogy egy példászerűen megírt munkát említsünk – az indiai nagyvárosokat veszi elemzése egységeinek, s azt állítja, hogy az erőteljes közösségek közötti polgári aktivitás csökkenti a hinduk és muszlimok közötti erőszakos összecsapások valószínűségét. A városközpontú szemléletet ebben az esetben az tette lehetővé, hogy Indiában az elmúlt ötven évben nagyszámú erőszakos összecsapás robbant ki hinduk és muszlimok között, miközben amúgy hasonló városokban a jelenség igen eltérő formában mutatkozott meg: az erőszakcselekmények zöme viszonylag kevés, „lázongásra hajlamos” nagyvárosban következett be. Erdélyen belül egyetlen városban az etnikai erőszak egyetlen – és összehasonlító látószögéből elég korlátozott mértékű – példája nem tesz lehetővé összehasonlító elemzéseket.

látszik a mából.¹⁴⁸ Az etnikai-nemzeti erőszakcselekmények kiterjedt vizsgálata szempontjából Erdélyt inkább a régiók közötti, semmint régióon belüli összehasonlítás egységének érdemes tekinteni.¹⁴⁹

Az elemzés egységének Erdélyt vagy Romániát választva, kézenfekvő az összehasonlítás az olyan posztkommunista országokkal, amelyekben erőszakra sor került (például Jugoszlávia, a Kaukázuson túli terület és Moldávia), s olyanokkal, amelyekben heves kisebbségpolitikai viszályok ellenére sem került sor ilyesmire (például Észtország, Lettország, Szlovákia, Bulgária és Kazahsztán).¹⁵⁰ A Jugoszláviával való összehasonlítás például egy sor alapvető eltérést tenne világossá. Rövid szemléltetés gyanánt nézzünk csak kettőt ezek közül. Először is, az „államiság” problémája, amelyre a marosvásárhelyi erőszakos megnyilvánulások kapcsán utaltunk, Jugoszláviában sokkal élesebben vetődött fel, mint a romániai átmenet során;

¹⁴⁸ Bár a marosvásárhelyi eseményeket követően további erőszakos román–magyar etnikai-nemzeti összecsapásokra nem került sor Erdélyben, az 1990-es évek első felében egy sor erőszakos támadás ért falusi romákat; roma családok házáat sok esetben felgyújtották, rendszerint valamilyen balesetet vagy bűncselekményt követően, amelyért a nem roma falusiak a romákat tették felelőssé. A romaellenes erőszakról a posztkommunista Romániában lásd például Haller: „Lynching Is Not a Crime”.

¹⁴⁹ Annak, hogy Kolozsváron elmaradtak az erőszakos megnyilvánulások, egyik legfontosabb oka kétségtelenül az, hogy Erdélyben másutt sem került sor erőszakos összecsapásra magyarok és románok között (átmeneti és viszonylag kisebb kivételt Marosvásárhely jelentett). Ahol etnikai lázadás közegében mégis előfordul erőszak, ott ez gyakran kívülről ered, vagy legalábbis erős külső támogatást élvez, aminek nyomán maga alá gyűri a helyileg táplált jószomszédi viszonyokat, s az embereket olyan átfogóbb konfliktusokba vonja be, amelyeket korábban elkerülni igyekeztek. Például ez a súlyponti témája Tone Bringa antropológus *Valamennyien szomszédok vagyunk* című dokumentumfilmjének. A film egy vegyes, muszlim és horvát lakosságú boszniai falu életének krónikája: ahogy közeledik a háború, a muszlimok végül kénytelenek elhagyni a falut, míg horvát szomszédaik maradnak. A film címe ironikusan idézi fel a jó szomszédi viszonyok helyi ideológiáját, amelyet a falu lakói még akkor is hangoztatnak, amikor a háttérben már a távoli ágyúdörgés hallatszik. A kolozsváriak néha hasonlóan emlegetik a jó szomszédi viszonyokat, népi magyarázatul, hogy miért nem fordult erőszakba az etnopolitikai viszály, vagy hogy az elit szintjén megnyilvánuló etnikai konfliktus miért nem terjedt át a hétköznapi életre. 1998-ban, miután megnézték a BBC Koszovóban forgatott dokumentumfilmjét – még a Szerbia elleni 1999-es légitámadások előtt, de már azt követően, hogy a Koszovói Felszabadítási Hadsereg támadásai és a szerb biztonsági erők brutális visszacsapása nyomán fokozódtak az etnikai feszültségek a hétköznapi életben –, többen annak a véleményüknek adtak hangot, hogy elképzelhetetlen, hogy ilyesmi következzen be Kolozsváron. Noha nem kívánjuk lebecsülni a a helyben uralkodó békés beállítottság fontosságát, tudatában vagyunk annak, hogy erős külső nyomások alááshatják a helyi megértés légkörét, s nem állítjuk, hogy kizárólag ez a megértés tette immunissá Kolozsvárt az etnopolitikai erőszak külső veszélyével szemben.

¹⁵⁰ A polgárháborúk összehasonlító kutatásának új módszertani megközelítésére, amely az olyan esetek random kiválasztását helyezi középpontba, amelyekben kitértek, illetve nem törték ki polgárháborúk, és a statisztikai elemzést s a formális modelleket kiegészítő részletes narratív elemzésre lásd Fearon és Laitin: „Civil War Narratives”.

ez Jugoszlávia etnikai-föderális struktúrájának következménye volt, amely az országot alkotó, etnikailag-nemzetileg meghatározott jugoszláv tagköztársaságoknak biztosította a „saját” területet és állami struktúrát, valamint – elvileg – a kiválás jogát. Másodsor, az etnikai-nemzeti atrocitások sokkal nagyobb mértéke és jelentősége a második világháború alatt Jugoszlávia esetében azt jelentette, hogy a múltbeli etnikai-nemzeti erőszakot s a jelenbeli ilyen erőszakfenyegetéshez kapcsoló narratívákat, amelyek Jugoszlávia felbomlásának véres folyamatában döntő szerepet játszottak, Erdélyben nem lehetett hatásosan felhasználni félelem gerjesztésére.¹⁵¹

Az elemzés egységének egész Erdélyt véve, a külső tényezők fontossága is jobban kiviláglik. Ebből a szempontból különösen fontos, hogy a magyar kormány nem támogatót semmit, ami akár távolról is a határon túli magyarok fegyveres felkelésének rémét idézte volna fel, ahogy a román állam sem támogatta a magyarok elleni nacionalista erőszakot.¹⁵² Az erőszakra építő nacionalista tervek állami támogatásának elmaradásában viszont a magyar és a román államvezetésnek az európai integrációs folyamatok iránti elkötelezettsége tükröződik – amelyben mindkét ország összes nagyobb partja osztozik.¹⁵³

Jelen munka az etnicitás működésére vonatkozó esettanulmány, nem a kisebbségpolitikai erőszak meghatározó tényezőinek összehasonlító vizs-

¹⁵¹ Az összehasonlítás a szerbek, horvátok és boszniai muszlimok közötti gyilkos erőszak vonatkozik Jugoszláviában, illetve a magyarok és románok közöttire Erdélyben. A magyarok által a románok ellen 1940-ben, illetve a románok által a magyarok ellen 1944-ben elkövetett atrocitások korántsem voltak jelentéktelenek, ám nagyságrendekkel különböztek a Jugoszláviában tapasztalt kilengésektől. Hogy a második világháború alatti közösségi erőszak miként játszott bele az 1990-es évek erőszakos konfliktusaiba, arról lásd például Hayden: „Recounting the Dead”.

¹⁵² Ezzel a megállapítással átsiklunk minden olyan komplexitás és kétértelműség felett, amelyre egy teljes beszámolóknak figyelmet kellene fordítania.

¹⁵³ Rövid ismertetésre, amely a nemzetközi dimenziót hangsúlyozza, lásd Chivot: „What Provokes Ethnic Conflict”. A NATO tagság kilátásának jelentőségéről a román–magyar viszony szempontjából lásd Gallagher: „Danube Detente”; a belső és külső fejlemények árnyalt bemutatására lásd Iordachi: „The Romanian-Hungarian Reconciliation Process”. Szélesebb kitekintésben, az európai integrációnak a kelet-közép-európai etnopolitikai viszályra gyakorolt mérséklő hatásáról lásd Kelley: *Ethnic Politics in Europe*. A jelentősebb etnikai-nemzeti erőszak hiányát taglaló teljes beszámolóknak Erdélyben részletesen kellene elemeznie a változó hatalmi viszonyokat és szövetségi mintákat a Románia, Magyarország és az erdélyi magyar kisebbség által alkotott politikai mezőben, e három politikai mező közötti viszonylatokat (beleértve, kiemelten az RMDSZ mint a bukaresti koalíciós politika 1996 óta kulcsfontosságú tényezője szerepét is), és az etnopolitikai viszály begyazódását az európai és az euroatlanti integráció folyamataiba. Az elemzés más szintjén elmondható, hogy az aránylag könnyen kivitelezhető és vonzó „kilépés” opció – a Magyarországra történő kivándorlás vagy az ottani munkavállalás lehetősége – aláásta a radikális „hangnemet”, hogy a Hirschman *Exit, Voice and Loyalty* című munkájában bevezetett, immár klasszikus kategóriákat használjuk, ami megakadályozta, hogy létrejöjjen egy radikális, erőszakos megnyilvánulásokra hajló erdélyi magyar kisebbségi elit.

gálata. Az elit szintjén megnyilvánuló erőteljes kisebbségpolitikai küzdelem s a tömegek ez iránti közömbössége közötti ellentét feltűnő vonása a posztkommunista Kolozsvárnak, amelyet etnográfiai, szociológiai szemszögből, tanulmányunk második részében tárunk fel. Ott következő elemzéseink talán magyarázatot kínálnak arra, hogy a kolozsvári emberek miért tartanak távolságot a nemzeti követelések és ellenkövetelések örvényétől, amely tizenkét évig dominált a közéleti vitákban. Könyvünk azonban nem korlátozódik az erőszak vagy a népi mozgósítás hiányának magyarázatára; célkitűzésünk ennél tágabb: arra próbálunk magyarázatot adni, hogy különböző hétköznapi kontextusokban, gyakorlatokban és intézményekben miként működik az etnicitás. S ezzel már rá is térhetünk a hétköznapi etnicitás elemzésére.

MÁSODIK RÉSZ



HÉTKÖZNAPI ETNICITÁS



Kötetünk első részében távolról és felülről közelítettük meg tárgyunkat. Azért tettük ezt, hogy a mai nacionalista politika tágabb történeti és földrajzi kontextusait meg tudjuk határozni. Mert azt gondoljuk, hogy a mai nacionalista politikát döntő mértékben formálták olyan nagy léptékű, hosszú távú folyamatok, amelyeket csak bizonyos távolságból lehet megragadni. Hasonlóképpen azt az álláspontot is képviseltük, hogy az elitek – lett légyen azok többségi vagy kisebbségi elitek – a nacionalista politika kialakításában meghatározó szerepet játszanak. Ha azonban csak távolról és felülről vizsgáljuk a nacionalista politika alakulását, elkerülhetetlenül egy sajátos optikai csalódás áldozatául esünk. A nemzeti követelések és ellenkövetelések távolról is jól látszanak, az elemző számára pedig az a legkézenfekvőbb, ha készpénznek is veszi őket. Anélkül, hogy ez szándékában állna, a nacionalizmus kutatója gyakran átveszi a nacionalisták által használt nyelvezetet és azt mondja, hogy „az albánok” ezt és ezt követelik, „a kurdok” pedig azt, míg „a magyarok” amazt.¹ Tudnunk kell azonban, még ha sajnálatosan gyakran meg is feledkezünk róla, hogy a hétköznapi emberek hiedelmeit, vágyait, reményeit és érdekeit nem lehet kikövetkeztetni azoknak a politikusoknak a megnyilatkozásaiból, akik azt állítják magukról, hogy a nevükben beszélnek.

A kötet második részében már jóval közelebb lépünk elemzésünk tárgyához. Úgy vizsgáljuk az etnicitást és a nemzeti mivoltot, ahogyan azt az emberek megtapasztalják és megjelenítik – amikor valóban megtapasztalják és színre viszik őket – a mindennapi életben. Ezen a ponton Hobsbawm azon, könyvünk elején már idézett tételére hagyatkozunk, amely szerint bár a nemzeti mivoltot és a nacionalizmust „felülről” konstruálják, de megérteni nem lehet anélkül, hogy „alulról” is meg ne vizsgálnánk őket. A mindennapi társadalmi tapasztalat közvetlen közelről történő vizsgálata fontos kiegészítéssel szolgálhat a fentről lefelé történő megközelítés számára: megóvhat bennünket attól, hogy kritikátlanul egyenlőségjelet tegyünk a nacionalista retorika központi politikai szerepe és a nemzeti mivoltnak a hétköznapi emberek életében történő megvalósulása közé. A nézőpontváltás segítségünkre lehet annak megértésében, miért talál gyakran szkeptikus, ha ugyan nem süket fülekre a politikusok és publicisták nacionalista retorikája a mindennapi életben.

¹ Ezt igen meggyőzően kifejti Handler: „On Dialogue and Destructive Analysis”.

A kötet második részének azonban nem, vagy nem egyszerűen az a célja, hogy kiegészítse és finomítsa a nacionalista politika megelőző fejezetekben közreadott elemzését. A kolozsvári emberek tapasztalatainak vizsgálata egy saját jogon is figyelemre méltó elemzési területet: ez az, amit mi „hétköznapi etnicitásnak” nevezünk.² Azáltal, hogy leszűkítjük vizsgálódásunk térbeli és időbeli fókuszát, egyúttal kitágítjuk a vizsgálat elméleti látószögét, foglalkozni kezdünk az etnicitás és nemzeti mivolt természetére, helyére, működésére és változó láthatóságára vonatkozó alapvető kérdésekkel.³

² Ez bizonyos tekintetben hasonlít ahhoz, amit Michael Billig azonos című kötetében „banális nacionalizmusnak” nevez. Billighez hasonlóan bennünket is az etnicitás és nacionalizmus napról napra történő újratermelődésének apró és általában észrevétlen módjai érdekelnek. Vannak azonban alapvető különbségek is. Billig a nacionalizmusnak azokra a formáira kíváncsi, amelyek a modern nemzetállam önmagát hatékonyan természetesként feltüntetni képes területi és intézményi kereteibe vannak belekódolva, míg nem veszi figyelembe az elképzelt nemzeti vagy etnikai közösség olyan formáit (mint amilyenek az erdélyi és más határon túli magyarok), amelyek országhatárokon átnyúló módon működnek, így nincs mögöttük ilyen állami támogatás. (Az állami kereteken belüli és az állam ellenében megfogalmazott nacionalizmusok közötti különbségről lásd Brubaker: *Ethnicity Without Groups*, 144. skk.) Billig a retorikát és a diskurzusokat elemzi, míg mi amellett, hogy a hétköznapi beszélgetéseket elemezzük, az etnicitás hétköznapi megtapasztalásával és színrevitelével is foglalkozunk, illetve azokkal az intézményi berendezkedésekkel, amelyek az etnicitás megtapasztalását a hétköznapi életben formálják. A banális nacionalizmus pervazív – és gyakran észrevétlen – hatalmát hangsúlyozva azonban Billig nem az etnikai és nemzeti önértelmezések változó értelmezhetőségére és láthatóságára koncentrálna; az ő modellje értelmében mindig nemzethez tartozóak (*national*) vagyunk, ha nem is mindig tudatosan. Minket azonban jelenleg jobban érdekel az etnicitás szakadozott volta.

³ Az etnicitás és nemzetmivolt hétköznapi aspektusaival kimerítően foglalkoztak elsősorban az antropológusok, akik számára az etnicitás régóta központi jelentőséggel bír (míg a nemzetmivolt jelentőségére csak mostanában kezdenek felhíyni) és akiknek a sajátos szakmai eszköztára különösen alkalmas a mindennapi élet jelenségeinek tanulmányozására. A hétköznapi ezen kívül az utóbbi két évtized során a történészeket is mind élénkebben foglalkoztatták, az ún. *Alltagsgeschichte*, azaz „hétköznapi történelem” és mikro-történelem formájában; és bár ezen a területen az etnicitás kutatása nem tartozott a központi témák közé, az Én és a Másik (azon belül is az etnikai-nemzeti, illetve etnikai-faji alapon megfogalmazott Én és Másik) hétköznapi értelmezései annál inkább, különös tekintettel a náci Németország hétköznapijainak kutatására (melynek áttekintését lásd Eley: *Labor, History, Social History, Alltagsgeschichte*, míg programadó kiáltványként lásd az esszét in: Lüdtke (szerk.): *The History of Everyday Life*; Burke (szerk.): *New Perspectives on Historical Writing*; illetve Revel (szerk.): *Jeux d'échelles*). A téma kiterjedt antropológiai irodalmából az etnicitás és nemzetmivolt szempontjaira érzékeny munka pl. Okamura: *Situational Ethnicity*; Borneman: *Belonging in the Two Berlins*; Bentley: *Ethnicity and Practice*; Löfgren: *The Nationalization of Culture*; Jenkins: *Rethinking Ethnicity*; Eriksen: *Formal and Informal Nationalism*; Linde-Laursen: *The Nationalization of Trivialities* és Verdery: *Transylvanian Villagers*. A kritikai kultúrákutatás vonatkozó publikációinak áttekintését lásd Endensor: *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*; illetve Eley és Suny: „Introduction”, in: *Becoming National*, 21–22. A szociológusok vonatkozó nézeteiről lásd Elias: *On the Concept of Everyday Life*.

A kötet második felében az etnicitásra vonatkozó megközelítésünk inkább közvetett, semmint közvetlen. A fejezetcímeket látva az olvasó számára aligha derülne ki, hogy az etnicitás elemzésünk egyik központi fogalma. Egyik fejezet sem szól az etnikai identitásról vagy szolidaritásról, az etnikai alapú csoportalkotásról, az etnikai sztereotípiákról és diszkriminációról, az etnikai alapú munkamegosztásról, az etnikai mítoszokról, jelképekről és hagyományokról. Az anyag bemutatásának ez az indirekt módja összefügg azzal a kutatási stratégiánkkal, hogy a gyakorlatban igyekeztünk felfedezni az etnicitást, nem pedig kívülről akartuk azt ráerőltetni kutatásunk tárgyára. Az volt a célunk, hogy az etnicitás, amikor az releváns, előállhasson, nem pedig az, hogy „kikényszerítsük, hogy előálljon”.⁴ Alapvetően olyan helyszíneken dolgoztunk, ahol az etnicitás – noha nem szükségszerűen – működésben van, de az etnicitás elemzése során mindvégig szem előtt tartottuk „mindazt is, ami nem etnikai”.⁵

A második részt hat kolozsvári ember és családjuk portréjának felvázolásával kezdjük (5. fejezet). Az ábrázolt személyek, akik között akad román és magyar, férfi és nő, fiatal és öreg egyaránt, reprezentálni hivatottak azokat az eltérő módokat, ahogyan az etnicitás és a nacionalizmus fontossá válik – vagy éppen, hogy nem válik fontossá – a kolozsváriak hétköznapi életében. A portrék segítségével az ő életükből szeretnénk némi ízeletet adni.

A kolozsváriak számára csakúgy, mint a közemberek számára a poszt-kommunista Kelet-Európa egészében, a megélhetéssel kapcsolatos kérdéseknek van központi jelentőségük: a legtöbbjük számára a pusztá boldogulásnak, az ambíciózusabbak és kedvezőbb helyzetben lévők számára az előrejutásnak, illetve sokak, főleg a fiatalok számára a kijutásnak. Ezeket a mindennapokat kitöltő gondokat a 6. fejezetben vizsgáljuk. Vannak helyszínek, ahol a gazdasági viszonyokat és küzdelmeket eleve etnikai keretek között szokás értelmezni. Kolozsváron nem ez a helyzet: ott a mindennapos gondokat és problémákat csak időnként és alkalmanként értelmezik etnikai alapon. Ez a „negatív” megfogalmazás mintegy helyreigazításul szolgál, a távolról és felülről történő vizsgálódást kiegészítendő, hogy segítsen elkerülni az etnicitás „túletnicizált” megközelítését.

Ez a két fejezet egyfajta kontextusként szolgál annak a kérdésnek a tárgyalásához, hogyan működik az etnicitás – amely kérdés a könyv második felének tulajdonképpen témája lesz. Az etnicitás nem a világban lévő valamely dolog, nem szubsztancia, hanem egy perspektíva, amelyből a világot szemlélni lehet. Az etnicitás ezen kívül egy olyan diszkurzív eszköz, amely bizonyos interakciókban vagy bizonyos célok elérése érde-

⁴ A kifejezés Emanuel Schegloff szíves szóbeli közlése.

⁵ Eriksen: *Ethnicity and Nationalism*, 8. fejezet. Kutatási stratégiánkról és a gyűjtött adatokról részletesebben lásd kötetünk B függelékét („Az adatokról”).

kében alkalmazható. Az etnicitás mindkét formájában megszámlálhatatlan kategorizációs aktusban, illetve azokon keresztül működik. Mindazonáltal nem minden kategorizáció etnikus, hanem az etnicitás csupán egy a számos értelmezési keret és diszkurzív eszköz között. Nyelvileg rögzített interakciók alapos vizsgálatának segítségével a 7. fejezetben azt elemezzük, hogyan jön létre az etnicitás interakciókon, illetve kategóriák alkalmazásán keresztül. Gondosan ügyelünk arra, hogy ne kezeljük az etnikai kategorizációt valamiféle vákuumban, így odafigyelünk etnikai és nem etnikai kategóriák összekeveredésére az interakciók során.

A 8. fejezet azzal foglalkozik, miként szolgál a nyelv az etnicitás kifejezésének és színrevitelének médiumaként a mindennapi életben. Kolozsváron, csakúgy, mint Kelet-Közép-Európa egészében a nyelvre általában úgy gondolnak, mint az etnikai hovatartozás letéteményesére és a kolozsvári nacionalista politika – ismét a régió egészéhez hasonlóan – jórészt a nyelvre összpontosít. Mi azonban egy másik nézőpontból tekintünk a nyelvre. Minket a nyelv mikro-interakciós jelentősége érdekel egy olyan helyszínen, ahol a kisebbség – a magyarok – többsége, és a többség – a románok – kisebbsége kétnyelvű. A nyelv természetesen lehet olyan jelzés, amelyből kiderül valakinek az etnikai hovatartozása. Míg a nyelvhasználat Kolozsváron nem szolgál állandó súrlódási felületként, bizonyos nyelvi viselkedésmódok kiválthatnak nyílt vagy burkolt etnicizált panaszokat, sőt bizonyosfajta nyelvi rendőrködést is. Itt foglalkozunk a magyar és román nyelv közötti kódváltás dinamikájával az etnikailag vegyes helyszíneken, illetve az egyik nyelv szavainak és kifejezéseinek a másikba keverésével. Elemezzük a hétköznapi nyelvi ideológiákat, és igyekszünk feltárni az általunk főként a kisebbségi nyelvhasználattal kapcsolatban fontosnak talált kulturális vagy nyelvi otthonosság érzését.

A legtöbb helyzetben Kolozsváron a magyar nyelv használata számít jelöltnek, míg a román nyelv jelöletlen, megától értetődő. Van azonban Kolozsváron egy „magyar világ”, amelyen belül a nyelvi jelöltségi viszonyok felcserélődnek: a magyar számít jelöletlennek, a román pedig jelöltnek. A 9. fejezetben ezt a bizonyos világot elemezzük. Kolozsváron az etnicitásnak nincs területi megalapozottsága, nincsenek magyar enklávék vagy tipikusan magyar lakókörnyezetek. Az etnicitásnak van azonban egy nagyon erőteljes intézményi alapja: létezik a magyar iskoláknak egy kiterjedt hálózata (az óvodától az egyetemig), emellett egyházak, kulturális intézmények, alapítványok, egyesületek, csekélyszámú vállalkozás, illetve egy virágzó magyar médiarendszer. Ezen az intézményi szektoron túl „a magyar világ” az iskolákban és más intézményekben szerzett barátságok és ismeretségek hálózatán keresztül terjed tovább. Aki mondjuk zöldséget vagy használt ruhát akar venni, tud olyan boltba menni, ahol tudhatóan magyarok dolgoznak, járhat olyan kávézókba, bárókba vagy éttermekbe, ahol magyarok az alkalmazottak, vagy vásárolhatja a magyar nyelvű újságot

magyar újságostól. Személyes referenciák alapján találhat magának magyar orvost, fogorvost, ügyvédet, magántanárt, szobafestőt, vagy vízvezeték-szerelőt. A kötet első részében már elemeztük a magyar intézményrendszer magvát képező iskolarendszert, mint a kisebbségi küzdelmek tárgyát. Ebben a részben belülről közelítünk ehhez a világhoz, azt vizsgáljuk, hogyan szerveződik, akik részesei, hogyan tapasztalják meg, illetve teremtik újra az idők során.

Az intézményesült magyar világ nem tökéletesen önmagába zárt, a 10. fejezet a barátok, szomszédok, munkatársak és családtagok közötti interetnikus interakciókkal foglalkozik. Itt is, csakúgy, mint a kötet második részében mindvégig, a megélt tapasztalatok alkotják vizsgálódásunk tárgyát. Ebből a szemszögből az interetnikus interakció nem egyszerűen a résztvevők névleges etnikai identitásától függ, hanem attól is, milyen jelentéseket tulajdonítanak ők ezeknek az identitásoknak. Sok névleg interetnikus interakció tapasztalatilag nem interetnikus, mivel a résztvevők etnikai identitása az interakció során irreleváns vagy láthatatlan. Az etnikailag vegyes házasságokban például az interetnikus interakció egy időnként előforduló esemény, egy látens lehetőség, amely akkor válik valóssá, amikor a házastársak eltérő etnikai háttere az adott interakció szempontjából valamiért relevánssá válik. Ez előfordulhat például, amikor egy politikai vita etnikai nézetkülönbséggé fajul; amikor az egyik házaspár etnikai hátterére történik komoly vagy játékos célzás; vagy amikor a szülők megbeszélnek egymással, milyen nevet adjanak a gyermeküknek, milyen iskolába járassák, milyen ünnepeket üljenek meg a családban. A családokon kívül a munkahelyeket, lakókörnyezetet és más nyilvános helyszíneket is figyelembe véve végiggondoljuk azokat a gyakorlatokat, amelyeken keresztül a névleg vegyes interakciók tapasztalatilag is vegyessé válnak, beleértve a nyíltan vagy burkoltan etnikai színezetű vitákat, az etnikailag érzékeny kérdések kerülését, az ilyen kérdéseken való tréfálkozást, illetve az etnikailag meghatározott alternatívák közötti választásokat (mint például annak eldöntését, milyen vallásra kereszteljék vagy milyen iskolába járassák a vegyes házasságokban született gyermekeket).

A Ceaușescu bukását követő nyitás nyomán rengeteg kolozsvári hagyta el az országot munkavállalóként, diákként, turistaként vagy kivándorlóként. A migráció olyan helyzeteket eredményezett, ahol meg lehetett tapasztalni az etnikai vagy etnicizált különbözőségeket – ennek módjaival és következményeivel foglalkozunk a 11. fejezetben. A Romániából nyugatra utazók számára az ország elhagyása gyakran az azzal való szembesülést jelenti, hogy az útlevelükben feltüntetett állampolgári identitásuk valamiféle stigmatizáltsággal jár vagy gyanúra ad okot. Az Erdélyből Magyarországra vándorlók számára a nemzeti hovatartozás egy másik, sajátos módon problematizálódik. A nemzetközi vándorlás legtöbbször nemcsak a területi határokon való átlépést jelenti, hanem a „nemzeteket” elválasztó kép-

zeletbeli határokon is. Az erdélyi magyarok Magyarországra – az „anyországba” – való vándorlása esetében ez nem így van: miközben az egyik legszélesebb körben elterjedt narratíva szerint elítélőleg „románnak” titulálják őket, válaszképpen magukat a legautentikusabb „magyarság” letéteményeseként állítják be. Az ő tapasztalataik és történeteik különösen gazdag forrásanyaggal szolgálnak a nemzeti mivolt egymással konfliktusban álló értelmezéseinek alulról történő tanulmányozásához.

Kiindulópontunk a nacionalista politika volt, a 12. fejezettel pedig a kör bezárul. Itt ugyanis alulról közelítünk a politikához és azt vizsgáljuk, hogyan beszélnek arról a hétköznapi emberek. Érdeklődésünk elsősorban nem arra irányul, mi a magyarok vagy a románok „véleménye” a nacionalista politika ellentmondásos kérdéseiről. Sokkal inkább az érdekel bennünket, milyen módon, hangnemben, stílusban és szemszögből szövik bele a politikai kérdéseket a hétköznapi életükbe – nyíltan vagy burkoltan, ha máshogyan nem, akkor elütve őket egy poénnal vagy frázisokat puffogtatva, sommás megfogalmazások mögé bújva egy adott kérdés „lényegét” illetően.



PORTRÉK

MARI ÉS CSALÁDJA

Sok más Kolozsváron élő magyarhoz hasonlóan Mari is szinte egész életét a városban élte le.¹ Mari Németországban született a második világháború idején, szüleinek, akik korábban maguk is kolozsvári lakosok voltak, akkori állomáshelyén. Apja a háború után is Németországban maradt és Mari időnként sajnálta, hogy anyja nem ugyanezt tette, mert így csaknem fél évszázadig nem hagyhatta el Romániát és akkor sem jutott Magyarországnál távolabb.

Marit anyja és nagynyja nevelte fel Kolozsváron, ahol magyar iskolákba járt. Románul csak akkor tanult meg jól, amikor nővérként kezdett dolgozni a helyi klinikán, ahol azután több mint három évtizeden át volt alkalmazásban. Túlnyomórészt kellemes emlékei vannak a klinikáról, ahol a munka ritmusa lehetővé tette, hogy a kollégák viszonylag sok időt töltsenek beszélgetéssel, Mari számára pedig sokat jelentett a kellemes légkör. Legtöbb munkatársa román volt és Mari jó viszonyt ápolt velük, bár nem kerültek közeli barátságba. Magyar munkatársaival beszélgetve nem érezte kényelmetlenül magát, ha magyarul beszélt, és ez román kollégáival sem okozott súrlódást. Leszámítva a kilencvenes évek elejének néhány, politikailag feszültebb pillanatát, az etnicitás a munkahelyi viszonyokban nem volt szembeötlő.

Mari férje újságíró volt a helyi magyar napilapnál. A rendszerváltás előtt férjének a helyi román lapnál dolgozó kollégáival is összejártak. A kilencvenes évek elején azonban a városban az etnicitás kérdése hirtelen átpolitizálódott, amiben a sajtó kulcsfontosságú szerepet játszott és ez nagyon megterhelte a hosszú múlttal rendelkező társas kapcsolatokat is. Marit ez ébresztette rá, hogy korábban „interetnikus harmóniában” éltek. Azelőtt nem ilyen fogalmak mentén értelmezte tapasztalatait, hanem természetesen tekintette a fennálló helyzetet.

Mari férje néhány évvel a rendszerváltás után meghalt, a kilencvenes évek közepén pedig egy kisebb orvosi probléma miatt Marinak akarata ellenére korengedménnyel nyugdíjba kellett mennie. Pár év múlva gyermek-gondozónői munkát vállalt egy prominens magyar családnál. Élete

¹ Portréink számára csakúgy mint minden esetben, amikor valós személyeket idézünk, megváltoztattuk a neveket és egyes olyan biográfiai részleteket, amelyek alapján következtetni lehet kilétükre.

azonban jelenleg jobbára otthonában zajlik, a régi városközpontban található, gazdag könyvtárral rendelkező lakásban, ahol ideje nagy részét a tágas konyhában tölti főzéssel, a családtagjaival és barátnőivel való beszélgetéssel, illetve tévénézéssel (az utóbbi években nagy Bruce Willis-rajongó lett). Sajnálja, hogy a férje, aki nagyon szeretett tévét nézni, már nem érhetette meg a kábeltévéknek és a műholdas csatornáknak köszönhetően kibővült műsorválasztékot.

Marinak két felnőtt gyereke van, Zsuzsa és Zoli. Zsuzsa magyar iskolába járt és közvetlenül a Ceaușescu-rezsím bukása után kezdett közgazdaságtant tanulni az egyetemen. Tanulmányait nagy ambícióval végezte és az egyetemet már Budapesten fejezte be, ahol aztán PhD-kurzusra is jelentkezett. Egy erdélyi magyar fiatalemberhez ment férjhez, aki maga is Magyarországon fejezte be a tanulmányait és rendszeresen hazajárna meglátogatni a családjukat és barátait. Világuk azonban az évek során még tovább tágult: Zsuzsa egy évet Koppenhágában töltött ösztöndíjasként, majd férjével együtt egy évig Bostonban éltek, 2005-ben pedig New York-ba költöztek.

Zolit mindig is a gyakorlatiasabb dolgok érdekelték, mint a nővérét és mindig is volt benne vállalkozó szellem: már középiskolás korában dolgozott autószerelőként, azóta pedig volt már állása egy palackozó üzemben, egy olasz játékgyárban és egy műszaki boltban. Zoli is magyar iskolába járt, munkahelyein azonban elsősorban román kollégái voltak. Ez magánéletére is hatással volt: első komolyabb barátnője, akit még középiskolában ismert meg magyar volt, felesége, Anca – akit a munkahelyén ismert meg – azonban román.

Amikor Zsuzsa Budapesten lakott, Mari és Zoli azt fontolgatták, hogy ők is odaköltöznek. Ekkor történt azonban, hogy Zoli megismerkedett Ancával, aki egy Kolozsvár melletti faluban nőtt fel és a kilencvenes évek elején került Kolozsvárra, középiskolába. Később könyvelést tanult a városban a rendszerváltást követően megjelent számos magánegyetem egyikén, de nem szerzett diplomát. Zolival akkor ismerkedtek meg, amikor a fiú munkára jelentkezett a palackozóüzemben: Anca volt az a személyzetis, aki felvette. Pár hónap múlva összeköltözött vele (ami azt jelenti, hogy Marival is: mivel nagyon kevés fiatal engedheti meg magának, hogy saját lakásuk legyen, a legtöbb fiatal pár valamelyikük szüleivel él). Hamarosan tervezgetni kezdték az esküvőt, így Zolit már nem foglalkoztatta a Magyarországra költözés gondolata, hiszen Anca nem tudott magyarul. Ami Marit illeti, egyedül már nem akart útra kelni.

Más, saját nemzedékéhez tartozó, kolozsvári születésű magyarokhoz hasonlóan Mari is tanúja volt, hogyan alakult át a város magyar atmoszférájú vidéki kisvárosból jóval nagyobb, mindinkább román karakterű iparvárossá. És sok más, úgy magyar mint román kolozsvárihoz hasonlóan néha nosztalgiát érez fiatalkorának Kolozsvárja iránt, amelyben tisz-

tábbak voltak az utcák és „civilizáltabbak” az emberek. Rendszeresen olvassa a helyi magyar lapot, osztozik a nemzedékébe tartozó magyarok bizonyos érzékenységein és néha bánja, hogy a magyar nyelv már nem mindennapos jelenség az utcán és a boltokban. A város átalakulása azonban összességében nem nyomasztja különösebben.

Ehhez az átalakuláshoz a saját családja maga is hozzájárult: a lánya emigrált, a fia jobbra román környezetben él és dolgozik, Anca megjelenésével pedig saját otthonának nyelvhasználati gyakorlata is megváltozott. Azelőtt Mari és Zoli számára nem jelentett gondot románul beszélni a munkahelyen és más nyilvános helyeken, egymás között azonban mindig is magyarul beszéltek. Tudatos erőfeszítést követelt tőlük, hogy Anca kedvéért románra váltsanak. Amikor mindhárman együtt vannak, Mari és Zoli olykor öntudatlanul is magyarul szólálnak meg, bár ilyenkor hamar észbe kapnak és visszaváltanak románra. Amikor Zsuzsa és a férje hazalátogatnak, oly sok évi távollét után egyre inkább nehezükre esik, hogy folyékonyan kifejezzék magukat románul, így ilyenkor a beszélgetés még nagyobb valószínűséggel tendál a magyar irányába. Az igyekezet megvan ugyan, de nem ritka, hogy a háttérben kialakuló beszélgetések, sőt akár az egész beszélgetés magyar nyelvre váltsón, vagy magyar szavak jelenjenek meg a román mondatokban.² Ami Ancát illeti, érdeklődést tanúsít a magyar nyelv tanulása iránt, és amikor magyarul folyik a szó, igyekszik is követni a beszélgetés menetét, amit azzal is tanúsít, hogy egy-egy – román nyelvű – megjegyzést fűz az elhangzottakhoz.

Mari nem konfrontatív természet és nem különösebben érdekli a nacionalista politika, de erős magyar identitástudattal rendelkezik. Felidéz egy esetet a kilencvenes évek elejéről, amikor egy alkalommal éppen teregetett a társasház belső udvarára néző erkélyükön és szóba elegyedett az egyik román szomszédasszonnyal, aki Marihoz hasonlóan maga is élete nagy részében Kolozsváron élt. Teregetés közben a román háziasszony azt a gúnyos megjegyzést tette (magyarul, mivel sok, nemzedékéhez tartozó kolozsvári románhoz hasonlóan, akik a hatvanas évek előtt érkeztek a városba, ő is tudott magyarul): „De nem bánnám, ha Tökés Lászlót is így lógni láthatnám!”³ Mari nem reagált a megjegyzésre, de több év távlatából felidézve az esetet hozzáfűzi, hogy ugyanezt ő is elmondhatta volna Funar polgármesterről.

Amikor Magyarországon elfogadták a státustörvényt, Mari hálás volt, amiért „Magyarország végre segíteni akar a környező országokban élő magyaroknak”, míg Zoli hevesen támadta a törvényt, amelyet üres nacio-

² A nyelvváltás és kódváltás kérdéseivel a 8. fejezetben foglalkozunk.

³ Tökés volt a vezetője a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetsége radikálisabb szárnyának, aki a Ceaușescu bukásához vezető 1989. decemberi felkelésben betöltött szerepe nyomán is közismert volt.

nalista gesztusnak tartott.⁴ Mari számára a Magyarországgal való kapcsolat továbbra is szimbolikus jelentőséggel bírt, amely azonban Zoliban semmilyen tiszteletet nem ébresztett.

EMILIA

Emilia hetvenes évei végén járó nyugdíjas tanítónő. Máig vállal magántanítványokat, akiknek az egyetemi és főiskolai felvételire való felkészülésben segít⁵ és igen büszke rá, hogy hajlott kora ellenére igényelik a munkáját. Ebből adódóan tisztos jövedelemre tesz szert és napjait igen tevékenyen tölti – mindkettő ritkaságszámba megy az átlagos kolozsvári nyugdíjasok között. Figyelmesen olvassa az újságot és fontosnak tarja a politikai tájékozottságot, csakúgy, mint az aktív társas életet. Nagy jelentőséggel bír számára, hogy magát értelmiséginek tekintí, éppúgy, ahogyan kolozsvárinak és románnak.

Emilia vezetékneve egy gyakori magyar családnév, amelyet egy, kutatásunk idején igen ismert magyar politikus is visel, ami barátnői részéről gyakori ugratásra adott alkalmat. Emilia ilyenkor azzal válaszolt, kissé védekezőleg, hogy az ő neve egy kifogástalan román családnév – aki nem hiszi, csak nézzon bele a bukaresti telefonkönyvbe –, már amennyiben helyesen ejtik, vagyis a második szótagra téve a hangsúlyt, nem pedig az elsőre, mint magyarosan szokás.

Emilia 1923-ban született, egy hétgyermekes család legkisebb gyermeként, egy vegyes etnikai összetételű faluban. Szülei kezdetben igen szegények voltak, de apjának vasúti tisztviselőként idővel sikerült annyit félretennie, hogy tudtak venni egy kis tanyát Kolozsvártól húsz kilométerre. Emiliát hat-hét éves korában Kolozsvárra küldték tanulni és a szülei egy magyar családnál szereztek neki szállást. Bár ez már az az évtized volt, amely meghozta a román fennhatóságot, Kolozsvár akkoriban még mindig alapvetően magyar nyelvű városnak számított, ezért apja azt akarta, hogy Emilia tanuljon meg magyarul. Az első hónapok nem teltek könnyen, mivel a család nem tudott románul, Emilia pedig nem tudott magyarul, de gyorsan ragadt rá a nyelv és ma is hangsúlyozza, milyen sokat segített későbbi életében ez a gyerekkori tapasztalata. Szeretettel emlékszik vissza a szállásadó családra és még nagyobb szeretettel beszél arról a módos magyar zsidó családról, akiknél később lakott, akik pedig azért vették őt magukhoz, hogy lányuk tőle tanuljon románul.

⁴ Lásd 12. fejezet

⁵ A tanárok körében elterjedt gyakorlat, hogy magánórakkal egészítik ki – vagy gyakran duplázzák, sőt triplázzák meg – hivatalos fizetésüket. A szülők szerint az ilyen különórák nagyban növelik gyerekeik csélyét arra, hogy bekerüljenek a legjobb iskolákba, illetve az egyetemre, így még a szegény családok is igyekeznek előteremteni a pénzt erre a célra.

Emilia egy polgári lányiskolába járt és az volt a szándéka, hogy utána egyetemre megy, a háború miatt azonban félbe kellett szakítania tanulmányait. Amikor 1940-ben Erdély északi részét a második bécsi döntés értelmében Magyarországhoz csatolták, Emilia „az utolsó vonattal” délnek indult, Nagyszebenbe, ahová iskolája költözni kényszerült. Jól emlékszik a Kolozsváron akkoriban uralkodó zűrzavarra és arra, milyen fájó szívvel búcsúzott barátnőitől, osztálytársaitól, akik a városban maradtak, különösen attól a magyar zsidó lánytól, akinek a családjánál lakott. (A legtöbb észak-erdélyi zsidó családhoz hasonlóan 1944-ben őket is deportálták és közülük senki nem élte túl a háborút.) Arra is emlékszik, mennyire megrázta, milyen sok román menekült el a városból a magyar hatalomátvétel miatt. Háborús történeteiben azonban nem a magyarok játsszák a főgonosz szerepét, hanem az oroszok, akik 1944-ben jöttek be. Megvetéssel és elutasítással emlegeti az orosz „hordákat”, még azt az orvost is, akinek a szaktudása, mint ezt vonakodva maga is elismeri, talán az életét mentette meg. A magyar katonák ezzel szemben „hétköznapi emberek” voltak, akiket nem lehet hibáztatni azért, mert a munkájukat végezték.

Emilia Nagyszebenben fejezte be a középiskolát és 1944-ben tért vissza Kolozsvárra, közvetlenül azután, hogy Románia visszakapta Erdélyt. Beiratkozott az egyetemre (amely maga is akkor tért vissza nagyszebeni száműzetéséből), ahol román nyelvet és irodalmat tanult. Szülei az 1949-ben kezdődött kollektivizálás során elvesztették a birtokukat. Emilia mindig is erősen ellenséges érzelmekkel viseltetett a kommunisták iránt. Büszke rá, hogy soha nem volt párttag, és hogy kollégái és diákjai soha nem az elvárt „elvtársnő” megszólítással illették, hanem a kommunista idők előttről maradt „*Madame*”-mal, amit ő a tisztelet jeleként értékelt.

Emilia első munkahelye Marosvásárhelyen volt, ahol román nyelvet kellett tanítania egy magyar iskolában. Bár ő volt a tantestületben az egyetlen román, úgy érezte, kedvesen fogadták. Marosvásárhely akkoriban túlnyomó többségében magyarul lakta város volt és a diákok „egy szót nem tudtak románul”, így Emilia magyartudása igen hasznosnak bizonyult. Évekig tanított Marosvásárhelyen, de a hatvanas évek végén, válása után fiával együtt visszaköltözött Kolozsvárra, mivel úgy érezte, ott van az otthona. Egy közeli románok lakta faluban talált tanári állást és nyugdíjba meneteléig ott dolgozott, kolozsvári lakásából ingázva naponta munkahelyére.

Az a város azonban, ahová visszaköltözött már nem ifjúkorának Kolozsvárja volt (és amelyet nosztalgikusan „az én Kolozsváromként” emleget). Mint sok más, az ő korosztályához tartozó és hozzá hasonlóan iskolázott kolozsvári, ő is kendőzetlen megvetéssel beszél a „városiasított parasztokról” (*tăranii oraşenizați*), akik a hatvanas-hetvenes években tízezzrel érkeztek a városba, de (Emilia szerint) a városi életformának csak a legrosszabb elemeit vették át, míg a hagyományos paraszti értékeket elvesztették.

Emilia és a többi, magukat „régí kolozsváriként” aposztrofáló városi rossz szemmel nézték a jövevények faragatlan viselkedését, a köpködést, a hanges és durva beszédet, a városlakóhoz méltatlan modort. A jövevények semmiben nem hasonlítottak a valódi román parasztra (*Taranul Roman*), egy lassan eltűnő életforma képviselőjére, akinek szorgalmát és „józan eszét” Emilia is csodálja.

Emilia, sok más, nemzedékéhez tartozó románhoz hasonlóan jól tud magyarul és erre igen büszke. Amikor azonban arról mesél, hogyan tanult meg magyarul, illetve milyen volt, amikor románul tanított Marosvásárhelyen, történeteiben gyakran kontraszt rajzolódik ki a románok és a magyarok között abban a tekintetben, hogy az előbbieken van hajlandóság magyarul tanulni és beszélni, míg az utóbbiak nem hajlandók (és olykor nem is képesek) megtanulni románul. Ezt ő annak tulajdonítja, hogy a magyarokban „nincs meg a kellő tisztelet” a román nyelv iránt.⁶

Emilia osztozik azon a széles körben elterjedt nézeten, hogy az etnikai feszültségek „felülről jönnek”. A szomszédok, mint megjegyzi, jól kijönnek egymással és segítik egymást, etnikai hovatartozástól függetlenül, ami, mint mondja, a több évszázados együttélést követően teljesen természetes is. Míg azonban nem szereti Funar polgármestert és soha nem is szavazott rá, úgy gondolja, hogy a magyarok túlzó követelésekkel álltak elő és a román nacionalizmus az ezekre adott legitim védekező reakció. Ez megmagyarázza, „miért csak a magyarokkal vannak gondjaink és a többi kisebbséggel nem”. Sok más „öreg kolozsváritól” eltérően, akik sértőnek találták, ahogyan Funar úton-útfélen telezsúfolta a várost a román nemzeti szimbólumokkal, Emilia semmi rosszat nem látott a román zászló sok helyütt való megjelenésében, bár azt ő is „túlzásnak”, sőt „degradálónak” találta, hogy még a parkbeli padokat és a járdaszegélyt jelző oszlopokat is a nemzeti színekre festették.

KARCSI ÉS ÁGI

Karcsi nyugdíjas gépkezelő, azzal a robosztus alkattal és harcias vérmérséklettel, amelyet fiatal korában bokszolóként sajátított el. Egy városszéli lakótelepen él egy kis lakásban feleségével, Piroskával és unokájukkal, Ágival, akit kisgyerekkorától fogva ők neveltek.

Karcsi igen büszke ember – büszke a különböző szerszámgépek kezelése terén szerzett jártasságára, büszke a magyarságára és arra, hogy mindig kész kiállni az elveiért, akár az ökölharcból sem riadva vissza. Szeret

⁶ Sok, Emilia nemzedékéhez tartozó kolozsvári román tud magyarul, különösen azok, akik Kolozsváron nőttek fel. Ma azonban a fiatal kolozsvári románok közül kevesen tudnak magyarul.

mesélni, és ha egyszer beindul, nehéz mellette szóhoz jutni. Fel-felugrik a székből, öklével hadonászva ad nyomatékot szavainak és az egyes szereplők bőrébe bújva adja elő a sztorikat. Íme az egyik, jellegzetesen harcias története, amely egy kocsmában játszódik még a Ceaușescu-korszakban:

S odajött közben egy pasas, civil, elegáns, minden, mondta románul, azt mondja „*Aci este ocupat?*” Ez a hely le van foglalva? Mondom üres. Leül, nem telt el két perc, azt mondja nekem, ennél az asztalnál beszéljek románul, mert ő aszondja, szekus kapitány, és itten beszéljek románul. S azt mondtam neki, hogy egyelőre te jöttél az én asztalomhoz, te kértél itten engedélyt hogy leülhessél, nem én mentem hozzád, tehát úgy beszélek ahogy akarok. Vigyázzak, mert akkor mondta, hogy ő szekus kapitány. Már akkor mondta másodszor. S akkor azt mondtam neki: Ha nem mész el innen, mondom, én mindjárt tábornokká verlek, mondom. Úgy megverlek, hogy tábornokot csinálok belőled. Megfogtam, felemeltem. Jött akkor a pincér, a felelős, az román volt, azt mondja, mi a baj Karcsi? Mondja nekem románul. Mondom, nem tudtam, hogy ebben a vendéglőben az én asztalomnál, ahova én jöttem hamarabb, meg lehet tagadni hogy milyen nyelven beszéljek. Azér mer ő azt mondja, hogy szekus kapitány, azt mondja hogy beszéljek csak románul, pedig ő itten kért engedélyt, hogy ide leülhessen. Azt mondta nekem, hogy jó, tehát valószínűleg eldobta. Tehát annak már más volt a véleménye. Tehát nem mindenki. De a javarésze mind így volt.

A történet, dokumentumértékétől függetlenül jól példázza azt, hogy Karcsi úgy mutatja be magát, mint hétköznapi figurát, szemben az „elegáns”, felfuvalkodott betolakodóval; mint magyart, aki „előbb volt itt” – nem csak az adott asztalnál, a konkrét helyzetben, hanem a városban; illetve mint olyan embert, aki szembe mer szállni a tekintély képviselőivel.

Karcsi 1934-ben született egy Kolozsvártól északra fekvő kisvárosban, de kisgyerek korától fogva Kolozsváron élt. Magyar általános iskolába járt, majd román szakmunkásképzőbe (akkoriban nem volt magyar nyelvű szakképzés). Beszámolója szerint akkor hagyta ott a szakmunkásképzőt (a kirúgást elkerülendő), miután összebalhézott egy tanárával, aki „bűdös magyar csirkefogónak” nevezte és nem engedte, hogy beálljon az iskola kézilabdacsapatába. Az igazi képzésre ekkor került sor az életében, miután munkába állt. Azokban az években, amikor Kolozsváron nagy lendülettel fejlődött a nehézipar, a város több jelentős gyárában dolgozott, miközben – elmondása szerint – hírnevet szerzett magának, mint a város egyik legügyesebb és legkeresettebb gépkezelője. Büszke az ennek során megszerzett speciális szaktudására éppúgy, mint arra a tiszteletre és elismerésre, amelyet munkatársai és felettesei szemében kivívott.

Karcsi szakképzett ipari munkásként tekint önmagára (és erre büszke), amitől azonban elválaszthatatlan módon egyszersmind magyarként látja önmagát (amire szintén büszke). Fejből fújja, melyik magyar templom és műemlék mikor épült a városban és megvetéssel elutasítja a román nacionalistáknak azt az állítását, amely szerint Erdélybe a románok érkeztek volna hamarabb. „Ha ti voltatok itt előbb”, mondja, felidézve egy román ismerősével folytatott vitát, „akkor mutass nekem egy, egyetlen egy olyan épületet, amit a románok építettek itt két-háromszáz évvel ezelőtt”.

Marihoz és Emiliához hasonlóan Karcsi is tanúja volt, ahogyan Kolozsvár monarchia hangulatú és magyar többségű városból csaknem háromszor akkora és többségében románok által lakott iparvárossá alakult. De amíg Emilia társadalmi kategóriák mentén értelmezi a változásokat és a „műveletlen parasztokat” hibáztatja, amiért tönkretették a régi Kolozsvár urbanus arculatát, Karcsi etnikai szűrőn keresztül látja ezeket a változásokat. Az ő szemében az újonnan betelepülők, akik a gyárak szakképesítést nem igénylő munkaerőt igénylő álláshelyeit betöltötték és a frissen megépült lakótelepeket benépesítették nem egyszerűen parasztok voltak (mint Emilia számára), hanem *román* parasztok, míg azok a városi hagyományok és az a munkamorál, amelyeket (szerinte) az újonnan érkezők nem tudtak átvenni, kimondottan *magyar* hagyományok voltak.

Ugyanezeket a változásokat Mari is átélte és néha nosztalgia ébred benne fiatalkorának Kolozsvárja iránt, de ő megbékélt az új Kolozsvárral. Nem így Karcsi. Ő minden alkalmat megragad, hogy történelmi érvekkel igazolja a magyar politikai törekvéseket vagy megvédje a „magyarok becsületét” egy-egy vélt kihívással szemben. Egyik történetet a másik után meséli, hogy harcias álláspontját igazolja (és eljuttassa). Amikor a buszon egy román ember rászólt egy nála idősebb magyar személyre, hogy beszéljen románul, Karcsi elmagyarázta neki, hogy a bácsi bizonyára Székelyföldről származik, ami akkor magyar autonóm terület volt, tehát nem is volt lehetősége románul megtanulni, amikor pedig a román utas ennek ellenére tovább kritizálta a székely bácsit, Karcsi saját állítása szerint a gallérjánál fogva lehajította a buszról. Egy másik alkalommal, amikor egy román megfenyegette, hogy felakasztja a piros-fehér-zöld nyakkendőjénél fogva, amit éppen viselt, Karcsi azt felelte, kösse föl magát. Amikor pedig fültanúja volt, hogy egy román kollégája megjegyezte, hogy bárcsak az összes magyar belefylladna az épülőben lévő Duna-csatornába, Karcsi válaszul kétszer arcon – egyszer pedig hasba bokszoalta.

Karcsi kifejezetten örömet leli ezeknek a történeteknek a mesélésében és az ember még akár azt is gondolhatja, hogy minduntalan az öklével védi meg a „magyarok becsületét”. De még Karcsi sem „magyarkodik” állandóan – délutánonként például legtöbbször a városi parkban sakkozik és kibicel egy zömmel románokból álló társaságban.

Karcsi az unokájának a felnevelése során sem elsősorban magyarként gondolkodott. Amikor Ági közeledett az iskoláskorhoz, a család egyik barátja – egy magyar, amint Karcsi mindig hangsúlyozza – meggyőzte, hogy Ágit a helyi iskola román tagozatára írássák be.

Aszonta, te... aszondja én tanár vagyok, aszondja... SEMMI jövője nincs aszondja az a magyar iskolával, akkor tudod, akkor a magyarokat állandóan... mind elnyomták, nem törődtek, érted? Aszondja semmi... aszondja elmegy egyetemre valahova, most a gyerek kicsi, nem lehet tudni hogy akkora felnőtt a gyerek, milyen nyelvérzéke van, de lehet, tehát akkor nincsen... nincs magyar egyetem... és ő mostan tanul magyarul, akkor azt mondja... fog ööö kell, kelleni felvételizni románul [J: Igen] és a gyerek nem fog tudni és akkor elvágják s akkor mit csinálsz vele? S én láttam a gyárba a gyerekeket akik ottan voltak ilyent, ott inasok, lányok és hegesztőinasok s minden ott abba a porba, mindenbe, aszontam hogy Isten őrizzen hogy a, az én kicsim odajusson, érted? S akkor ő nekem ezt mondta... s akkor szabályosan belém, belém verte a frászt, érted? [...] akkor aszontam, hogy inkább menjen román iskolába, tanul magyarul is... kibontakozik, érted?

Karcsi, aki maga a szakközépiskolát sem fejezte be, Áginak jobb jövőt szánt. Ma, amikor már magyarul is lehet felvételizni az egyetemre és több egyetemi szakon is van magyar nyelvű képzés, illetve magyar egyetemekre is lehet járni, Karcsi már bánja korábbi döntését.

ha én akkor tudom hogy... hogy lesz egy rendszerváltozás... hát én... inkább itt levágtam volna a nyelvemet, akkor se adtam arra, ahol van a románba, érted? Én AKKOR se, ha TUDTAM volna én hogy lesz, pedig én...

É: Há de most se nem jobb, me látod hogy... [F: Na jó, jó, csak] most ha magyar is vagy és mégis román szekcióba vagy ugyanúgy vagy nézve [F: Na jó de] mintha magyar-magyar... szekció.

Ágit saját iskoláztatása egy nagyobbreszt román világ felé orientálta, ami még jobban erősíti Karcsi megbánását. Mintha fel akarná menteni nagypapját a döntésből adódó felelősség alól, Ági azt mondja, hogy ő már az óvodában is úgy volt vele, hogy bár a magyar tagozatra járt, mindig átjárogatott a román részbe. Akkoriban még nem is tudott románul, de úgy látta, hogy az ottani gyerekek valahogy jobban szórakoznak, énekelnek, tapsolnak, nem pedig folyton csak „vonalakot húzogatnak”, mint a magyar gyerekek a saját öreg, vaskalapos óvónénijükkel.

Ági felidézi, hogy általános iskolás korában a környékükön lakó magyar pajtásai időnként csúfolták és „lerománozták”, míg a román osztálytársai

néha kigúnyolták a nyelvi nehézségei miatt és magyarnak titulálták. Erre azonban nem úgy emlékszik vissza, mint ami különösebben traumatikus lett volna és hamarosan beilleszkedett a teljesen román környezetbe. Anyanyelvi szinten beszél románul és büszke rá, hogy osztálytársai szerint nincs akcentusa. Középiskolás korára a családja lett az egyetlen jelentős magyar hatás az életében, azon túl egy jobbra román világban él, amelyben magyar neve ellenére sem mások nem tekintik magyarnak, sem ő nem mutatja be magát magyarként. Ami nem azt jelenti, hogy román nemzetiségűnek tartotta volna vagy tartaná magát, hanem inkább azt, hogy a családi körön kívül az etnicitás szinte teljesen irrelevánssá vált az ő életében.

Azok a megkülönböztetések, amelyek Ági társadalmi környezetével – a barátaival, a tanulással, a munkával – kapcsolatos értelmezéseit és tapasztalatait strukturálják, nem az etnicitásra, hanem a státusra és a társadalmi osztályokra vonatkoznak. Hacsak külön rá nem kérdez az ember, ritkán hozza szóba osztálytársainak, barátainak etnikai hovatartozását. Saját beszámolója szerint munkásosztályi családi háttere, nem pedig magyarsága jelentett hátrányt számára, amikor egy elit román középiskolába jelentkezett. Végül jó jegyei miatt felvették, de mindvégig érzékeny maradt azokra a különbségekre, amelyek családi háttere miatt elválasztották privilegizáltabb környezetből jövő osztálytársaitól. A középiskola elvégzése után (második próbálkozásra) felvették a jogi egyetemre, igaz, csak az alacsonyabb presztízsű levelező tagozatra. A számára fontos megkülönböztetések itt sem etnikai, hanem társadalmi jellegűek:

Nem hiszem hogy baj van, hogy magyar vagy vagy román vagy... itt azt hiszem hogy az van hogy van pénzed és nincs pénzed, itt kb. így megy.

J: És ez hogy vetődik fel ez a pénzes kérdés ?

É: Hát ööö sokan amélyiknek ilyen nagy ööö politikusoknak a gyerekek meg ügyvédeknek, azok ismerik egymást [...]

É: (nevet) Jönnek ööö mindenféle, szóval biztos a szüleiknek az autójukkal vagy nekik má megvan ilyen Ford olyan Renó, olyan Audi, olyan Opel Astra, Opel Vectra és így tovább és akkor mind veszik ki a telefonjukat és mondtam, beszélgetnek a kurzus közbe és ööö... hogy mondjam, ők kimutassák hogy ők a gazdagok, hogy nekik van pénzüik és csak ööö egymással járnak, egymással tárgyalnak, na. [J: Igen, igen.] Érted ? Szóval észrevevődik.

Ági úgy érezte, hogy szerény hátterével, kapcsolatok nélkül még jogi diplomája ellenére is hátrányban van – de ismét nem etnikai alapon. Egy-egy jó pozíció – például egy jegyzői vagy ügyvédi állás – megszerzéséhez megfelelő kapcsolatokra és a családja lehetőségeit messze meghaladó kenőpénzekre van szükség. Ebben a helyzetben, amikor a legvonzóbb, leg-

magasabb presztízzsel rendelkező jogi diplomát igénylő munkahelyek eleve el vannak zárva előle, arra számít, hogy szerényebb pályát fog követni: azt tervezi, beáll nyomozónak a helyi rendőrséghez, vagy pedig a hadseregnek keres jogászi állást. A legtöbb magyar úgy gondolja, hogy a rendőrség és a hadsereg színromán intézmények és egy magyar nem is álmodhat arról, hogy ezek valamelyikénél építsen karriert, Áginak mégsem jutott eszébe, hogy magyar neve esetleg hátrányt jelenthet számára.

Karcsi és Ági nem is különbözhetne egymástól jobban vérmérséklet és életszemlélet tekintetében, ebből azonban soha nem volt köztük feszültség otthon. Ági jóindulatú türelemmel és szeretettel hallgatta nagyapja történeteit és sosem jutott eszébe csúfot üzni nacionalista felbuzdulásaiból és munkásosztályi virtuskodásából. Karcsi sem próbálta Ágit soha rábeszél-
ni, hogy „magyarabb” legyen. Feleségével együtt időnként kijavítják, ha hibát vét a magyar nyelvű társalgásban vagy román megfelelőjével helyettesít egy-egy szót.⁷ Egy alkalommal Karcsi a mi jelenlétünkben morgott Ágival, amiért a „mi, románok” önmeghatározó szerkezetet használta, noha a kontextusból nyilvánvaló volt, hogy az valamennyi, Romániában élő emberre vonatkozik. „Mi nem vagyunk románok, mi magyarok vagyunk” – szakította félbe büszkeséggel vegyes felháborodással unokáját.⁸ Minden nemzeti büszkesége és nacionalista nézetei ellenére azonban Karcsi fő gondja az volt, hogy unokája jobb esélyekkel induljon az életben, mint amilyenekben neki része volt. Fontosabb volt számára, hogy Ági jó oktatást és jó állást kapjon, mint az, hogy *magyar* oktatáshoz vagy *magyar* álláshoz jusson. Karcsi rettentő büszke Ági eredményeire és büszkeségébe csak egész kis keserűség vegyül amiatt, hogy oktatásánál fogva Ági kikerült a magyar világból és bekerült egy sokkal tágasabb román világba. Maga Ági pedig nem úgy éli meg ezt a világot, mint etnikailag idegent, hanem egyszerűen úgy, mint annak az országnak a hétköznapi világát, amelyben lakik.

ANA

Mari, Emilia és Karcsi mind tanúi voltak és utóbb fájón emlegették mind azokat a drámai változásokat, amelyek a hatvanas-hetvenes évek során Kolozsváron végbementek. Ana egy merőben más nézőpontból tapasztalta meg ugyanezt az átalakulást: egyikeként annak a sok százezer vidékinek, akik azokban az években költöztek a városba, maga is része volt annak a jelenségnek, amelyet az „öslakosok” felpanaszolnak. Ana egy Kolozsvártól mintegy háromórányira nyugatra fekvő faluban nőtt fel, egy ötgyermekes család legidősebb gyermekeként. Az iskolában kitűnően teljesített és abban

⁷ Lásd 8. fejezet.

⁸ Lásd 7. fejezet.

az időszakban, amikor kevés falusi gyerek tanult tovább középiskolában, neki azt tanácsolták, hogy folytassa tanulmányait és legyen pedagógus. Így került tizennégy évesen Kolozsvárra, tanítóképző szakközépiskolába.

Gyerekkorában Ana romantikus elképzeléseket táplált Kolozsvárral kapcsolatban. Amikor 1962 nyarán a városba érkezett, a valóság jóval szürkébbnek bizonyult és Ana eleinte talajvesztettnak érezte magát a nagyvárosban. Azután viszont hamar megszerette a várost és úgy döntött, soha nem is akar máshol élni. A középiskola befejezése után azonban mégis el kellett költöznie, mivel először egy szülőföldjéhez közeli faluban kapott tanítónői állást. Amikor azonban pár évvel később férjhez ment, vissza tudott térni Kolozsvárra. Férje maga is faluról érkezett Kolozsvárra szakmát tanulni, majd a város egyik gyárában talált munkát. Ana nem tudott tanárként elhelyezkedni, de az egyik gyárban sikerült titkárnői állást szereznie.

Amikor fiuk, Călin megszületett, a család a Mănăstur/ Monostor nevű új városrészbe költözött, amely korábban önálló falu volt Kolozsvár mellett, de a parasztházakat lerombolták, hogy helyet csináljanak a szorosan egymás mellett elhelyezkedő hat-tíz emeletes házakból álló lakótelepnek. Sok kolozsvári „öslakos” lenézte az új városrészt, amely mágnesként vonzotta a faluról a városba települni vágyókat, Ana és sok más jövevény szemében azonban a csatornahálózattal és egyéb közművekkel rendelkező Monostor maga volt a haladás.

Ana mind a mai napig lelkesen beszél Kolozsvárról. A kolozsváriak szerint „jólöltözöttebbek, ápoltabbak és civilizáltabbak”, mint más városok lakói. Negyven évvel korábban azonban, amikor faluról épp csak bekerült a városba, még ő maga is ennek az összehasonlításnak a kedvezőtlenebb felébe tartozott. Nostalgiaiával emlegeti a tanítóképző szakközépiskola illetanóráit, ahol „megtanították az embert rendesen késsel-villával enni, amit otthon anyám nekem nem tanított meg”. Ana maga is érezte, hogyan tekintettek rá és a többi betelepülőre a városiak, de ez nem volt bántó számára, hanem éppen hogy arra sarkallta, hogy beilleszkedjen a „civilizált” városi környezetbe. Ana számára kulcsfontosságú lépés volt ebben a folyamatban, amikor a helyi művészeti múzeumnál sikerült állást találnia.

Amikor megérkeztem a múzeumba, olyan kollégáim lettek, akik jogot végeztek, meg bölcsész szakot, történelmet... ilyen kollégák, igazi kultúremberek – emlékszem az első napokra, hogy milyen jó volt azt a szókincset hallani, és érezni egy ilyen légkört, nagyon kifinomult volt, ami nagyon talált az én aspirációimhoz.

Ana számára az is fontos volt, hogy a fia beilleszkedjen. Gyermekkorában Călin sok időt töltött falun, a nagyszüleinél, ami gyakori eset volt azokban

a családokban, ahol mindkét szülő dolgozott. Mire óvodáskorba ért, Călin elsajátította azt a falusias beszédmodot, amit Ana addigra már régen levetkőzött. Ana ezt szórakoztatónak találta, az azonban fontos volt számára, hogy Călin „a város legjobb iskolájába járjon”, amelyiknek „hagyománya van, múltja van, jó híre van”. Călin ezután Kolozsvár egyik elit középiskolájában folytatta tanulmányait, kutatásunk időpontjában pedig jogi egyetemre járt.

A legtöbb kolozsvárihoz hasonlóan a rendszerváltást követően Ana is nehéz gazdasági helyzetbe került, főleg azután, hogy elvált a férjétől és egyedül kellett gondoskodnia a fiáról. Volt olyan pont, amikor foglalkoztatta a külföldre költözés gondolata. Egy munkatársa áttelepült Spanyolországba és gondozónői állást vállalt egy idős úr mellett. Ana számára is sikerült volna hasonló munkát találnia, de Ana végül úgy határozott, nem hagyja magára a fiát.

Ana nem szavazott Funarra, de azt elismeri, hogy sok belvárosi épületet és utcát felújítottak a polgármestersége alatt. Emiliához hasonlóan Ana is érthetőnek találta Funar nacionalizmusát. „Nem vagyok sovíniszta” jelentí ki, utána viszont kritizálja a magyarokat, amiért túl sokat akarnak és mindig újabb kérésekkel állnak elő. Ha ezeket mind teljesítenék, azzal az ország egy olyan lejtőre kerülne, amelyen nincs megállás egészen a területi elszakadásig. Arrogánsnak látja a magyarokat és sértőnek érzi felsőbb-séges modorukat. Egyszer barátságos gesztus gyanánt megkérte a fiát, hogy segítsen idős magyar szomszédasszonyuknak bekötni a kábeltévét, hogy nézni tudja az augusztus 20-i ünnepség közvetítését, aki cserébe behívta őket a lakásába, hogy együtt nézzék az adást. Közben azonban sértő megjegyzéseket tett arra vonatkozólag, hogy csak a magyarok tudnak ilyen szép állami ünnepségeket rendezni, amit Ana a magyar felsőbbrendűségi tudat megnyilvánulásaként értékelt és ezért bántónak érzett.

Azt, ahogyan Ana Kolozsvárt és saját családjának társadalmi mobilitását érzékelte, nagyrészt a vidék-város ellentétpár formálta – generációjához tartozó számtalan más kolozsvári lakoshoz hasonlóan, akiket mind a nehézipar gyors fejlődése és az urbanizáció vonzott a városba annak idején. Története elsősorban éppen szokványosságánál fogva figyelemreméltó.

ZSOLT ÉS KATI

Zsolt és Kati harmincas éveikben járó magyar házaspár. Mindketten többségében magyarlakta városokban nőttek fel, mindketten magyar iskolákba jártak és mindketten a kilencvenes évek elején jöttek Kolozsvárra, egyetemre. Kati a Babeş-Bolyai Egyetem magyar irodalom szakára járt, míg Zsolt a Műszaki Egyetemen elektromérnöknek tanult.

Diplomájuk megszerzése után mindketten dominánsan magyar környezetben dolgoztak. Kati a helyi magyar színháznál, egy magyar kulturális alapítványnál, azon az egyetemi tanszéken, ahol korábban tanult, illetve a magyar állam által fenntartott irodában, amely a romániai magyar beruházásokat igyekszik serkenteni. Zsolt és az öccse megalapították saját kis nyomdaipari cégüket, amelynek a klientúrája zömében a magyar ismeret-ségi körükből verbuválódott.

Karcsitól és Ágitól vagy Maritól és Zolitól eltérően Zsolt és Kati egy túlnyomórészt magyar világban mozog. Ehhez nem sok tudatos erőfeszítésre van szükség a részükről, a helyzet szinte automatikusan következik azokból a nyelvi, mentalitásbeli adottságokból és abból az ismeretségi körből, amelyekre magyar környezetben felnöve tettek szert.

Egymással is egy olyan estélyen találkoztak először, amelyet egy alapítványi forrásból támogatott erdélyi magyar irodalmi folyóirat beindulása alkalmából tartottak, amelyen mindketten munkájuknál fogva voltak jelen: Kati mint a nonprofit magyar kulturális szektor képviselője, Zsolt pedig azért, mert az ő cégüket bízták meg az új lap nyomdaipari munkálataival. Egyikük sem törekedett tudatosan arra, hogy magyar partnert találjon magának, „természetes módon” alakult így, egyszerűen azért, hogy magyar intézményekben és hálózatokban betöltött pozícióiknál fogva elsősorban magyar körökben mozogtak. Egy évvel később összeházasodtak.⁹

Mivel a Székelyföld egy túlnyomórészt magyarok által lakott városában nőtt fel és magyar iskolákba járt, Zsolt nem tudott jól románul. A román idegen nyelv volt számára, amelyet az iskolában tanult, de azon kívül alig használt. Amikor egyetemre készült, még nem lehetett az általa választott szakterületet magyarul hallgatni. Ha tanulmányait románul kellett is folytatnia, arra továbbra is lehetősége volt, hogy magyar közegben mozogjon.

Szeredából egyetemre csak Kolozsvárra lehet jönni, tehát Bukarest közelebb lett volna de nem [...] egyrészt nem volt magyar egyetem [...] másrészt nem volt magyar közösség.

A bukaresti egyetem számított ugyan a legszínvonalasabbnak az országban és a kilencvenes években az ambiciózus diákok és fiatal szakemberek tömegesen áramlottak a fővárosba. Zsolt és a legtöbb erdélyi magyar számára azonban fel sem merült az a lehetőség, hogy Bukarestben járjon egyetemre.¹⁰

⁹ A 9. fejezetben foglalkozunk részletesebben azzal, hogyan formálják az iskolákban és más intézményekben kialakuló etnikai hálózatok a társadalmi viszonyokat.

¹⁰ A legtöbb Erdélyben élő román sem szívesen menne Bukarestbe egyetemre: a nagy távolság és a magasabb költségek mellett ennek az az oka, hogy sok erdélyi román egyszerűen nem szereti a fővárost. Ezzel a kérdéssel – a regionális és etnikai-nemzeti önmeghatározás közötti átfedéssel és kölcsönhatással a 7. fejezetben is foglalkozunk.

Zsolt számára már az is éppen elég nagy törést jelentett, amikor Kolozsvárra költözött. Egy olyan városban és olyan egyetemen találta magát, ahol a magyarok kisebbségben voltak és a román volt az uralkodó nyelv. Amikor kiderült, hogy egy olyan kollégiumi szobában kapott helyet, ahol rajta kívül öt román diák lakott, úgy döntött, hogy inkább megpróbál magyar ismerősein keresztül albérletet találni. Mivel eleve félénk természetű és pontosan érzékeli saját romántudásának korlátait, Zsolt kellemetlenül, még hozzá magyarsága miatt kellemetlenül érezte magát. Úgy érezte, feltűnést kelt azzal, hogy magyarul beszél vagy nyilvánvalóan magyar akcentussal beszél románul, „olyan volt, mintha néger lennék”, emlékszik vissza. Nem úgy érti, hogy diszkriminációnak lett volna kitéve, hanem úgy, hogy feltűnőnek érezte magát. Hangsúlyozta, hogy a román évfolyamtársai „hihetetlenül kedvesek” voltak és máig hálás nekik, amiért türelemmel viselték, hogy nehezen tudta magát kifejezni románul. Kezdetől fogva úgy gondolta azonban – és ez utóbb nyilván önbeteljesítő jóslatként működött –, hogy aligha van sok közös témája velük.

Ebben az idegen és elidegenítő közegben Zsolt azt kereste, ami ismerős – és az volt számára ismerős, ami magyar volt. Anélkül, hogy tudatosan nacionalista álláspontot foglalt volna el, Zsolt újjáépítette a saját maga számára azt a magyar világot Kolozsváron, amelyet Csíkszeredán hátrahagyott. Ma a baráti-, ismeretségi- és ügyfélköre túlnyomórészt magyarokból áll és ha akarja, a különféle szolgáltatásokat is magyar nyelven veheti igénybe, a napi bevásárlástól az autójavíttatáson keresztül a könyvelésig.

Míg Zsolt a kolozsvári magyar intézményrendszertől függetlenül alakította ki saját magyar baráti és ismeretségi körét, Kati támaszkodhatott arra a kapcsolati hálóra, amelyet ezek az intézmények nyújtottak számára. Annak nyomán, hogy magyar nyelvű egyetemre járt és egy olyan szakra, amely kifejezetten a magyar kultúrával foglalkozott, magyar nemzetiségű és jelentős mértékben nemzeti érzelmű emberekkel került kapcsolatba. Ezek a kapcsolatok pedig nagyban hatottak további életútjára – a diploma megszerzése utáni első három munkahelyét ezeken keresztül szerezte. Ezek a munkahelyek azután megtartották egy intézményileg strukturált magyar világ keretein belül, vagyis a „hivatásszerű magyarok” körében, akik az erdélyi magyar kultúra fenntartásának szentelik magukat.¹¹ De még amikor kimerészkedik is a magyar intézmények és az általuk kialakított kapcsolati háló határain túlra, Kati olyankor is szívesebben marad a magyar világban. Mint tárgyilagosan elmeséli, amikor egy alkalommal állást kel-

¹¹ A párhuzamos „hivatásszerűen román” fogalomról, vagyis a történelmileg nagyobb-részt magyarok lakta erdélyi városok kisebbségben élő románokról lásd Livezeanu: *Cultural Politics*, 153., 298.

lett keresnie, „nyilvánvaló” volt számára, hogy először is a helyi magyar lap álláshirdetéseit nézte át.

Minél inkább megmaradtak ennek a magyar világnak a határain belül, Zsolt és Kati annál idegenebbnek – és annál „románabbnak” – találta a tágabb világot. Különösen Zsolt számára ebben kulcsszerepe van a nyelvnek. Azt mondja, kényelmetlenül érzi magát, ha románul kell beszélnie. (Néha Kati is ezt mondja magáról, ha a beszélt nyelvről van szó, annak ellenére, hogy több könyvet is lefordított már románról magyarra és erre büszke is.) Néha mindketten tudatosan kerülnek azokat a helyzeteket, amelyekben hosszasan románul kellene beszélniük, például a vegyes összetételű társasági eseményeket, mivel ha a társaságnak csak egy tagja is van, aki nem tud magyarul, az udvariasság úgy diktálja, hogy mindannyian románul beszéljenek.¹² Mint elmondják, egy alkalommal például azért nem mentek el egy összejövetelre (amelyre magyarokat és románokat egyaránt meghívtak), mert egyszerűen úgy érezték, nem lennének képesek egész este románul csevegni. (A legtöbb emberhez hasonlóan persze ők sem egészen következetesek: pár hónappal később jól érezték magukat azon az újévi összejövetelen, amelyet egy román szociológus rendezett.)

Időnként van azonban egy zsigeribb dimenziója is annak, ahogyan elhatárolódnak a románoktól. Egy különösen kellemetlen vonatút alkalmával például nem is elsősorban az zavarta őket, hogy milyen áldatlan állapotok uralkodtak a járművön, hanem az, hogy az ország déli részéből való román utasokat mintha egyáltalán nem zavarta volna ugyanez. Zsolt úgy fogalmazott, ilyesmi egy „civilizált országban” sose történhetne meg. Ez után az út után döntöttek úgy, hogy vesznek egy autót, hogy ne kelljen többet ilyen körülmények között utazniuk.

Persze az etnikai bezárkózásnak is megvannak a korlátai. A kolozsvári magyar világ nem olyan minden területre kiterjedő és elzárt, mint abban a székelyföldi városban, ahol Zsolt felnőtt. Mindketten nap mint nap beszélnek románul, ha csak futólag is, és nem törekszenek mindenáron arra, hogy a magyar világ határain belül maradjanak. A napi bevásárlást esetleg szívesebben intézik a „magyar” boltban, mint az ugyanolyan közel lévő és valamivel olcsóbb „román” üzletben, mivel szerintük ott jobb a kiszolgálás és barátságosabbak az eladók. Amióta azonban autójuk van, inkább a nemrég megnyílt német tulajdonú városszéli szupermarketbe járnak, amely ugyan szintén elválasztja őket a romániai mindennapok általuk nem kedvelt jelenségeitől, de kívül van a magyar világ határain is, a nemzetközi fogyasztói modernitás etnikailag semleges világában. A tisz-

¹² Ami nem azt jelenti, hogy az ilyen alkalmakkor a magyarok következetesen románul beszélnek. A vegyes társaságok szociolingvisztikai dinamikájáról és az ebből adódó súrlódásokról lásd a 8. fejezetet.

ta, megbízható, hatékony és higiénikus Metro áruházat civilizált oázisnak látják, ahol nem számít, hogy románul kell beszélniük az eladókkal.

Mint szinte minden magyar, Zsolt és Kati is RMDSZ-szavazó, de mindketten élesen kritizálják a pártot. A legtöbb kolozsvárihoz hasonlóan ők is zavaros ügynek tekintik a politikát, ami csak arra jó, hogy a politikusok jól megszédjék magukat, míg a hétköznapi emberek nem sok hasznát látják. Az RMDSZ programját mindemellett támogatják, beleértve az autonómia és az önálló magyar egyetem kérdését is.

Mint a legtöbb kolozsvári fiatal, akár román akár magyar, Zsolt és Kati is foglalkozott már a kivándorlás gondolatával. Kati egyik bátyja Chicagóban lakik, de Zsolt nem tudja elképzelni, hogy az Egyesült Államokban éljen, így az nem merült fel, hogy oda költözzenek. A Magyarországra költözés lehetősége azonban már felmerült bennük. A kilencvenes évek elején, amikor sok erdélyi magyar települt át Magyarországra, illetve sokan idejük jelentős részét ott töltötték, nehéz volt nem gondolni arra, hogy ők is átmenjenek dolgozni vagy tanulni, vagy akár végleg letelepedni. Zsolt és Kati számára azonban ez nem jelentett különösebben erős kísértést, egészen 2001 nyaráig, amikor arról számoltak be, hogy mégis a kivándorlás mellett döntöttek. Kati munkája a romániai magyar befektetéseket és turizmust támogató szervezetnél olyan kapcsolatokat eredményezett a magyarországi üzleti körökkel, amelyek nyomán úgy gondolta, könnyen talál kedvező állásajánlatot, míg Zsolt bízott abban, hogy meglévő tapasztalata, képességei és tőkéje segítségével képes lesz beindítani egy önálló nyomdai vállalkozást Magyarországon. Mint mondták, elégük lett a romániai életből.

A kivándorlás azonban ritkán megy könnyen. Marihoz és Zolihoz hasonlóan Zsolt és Kati is csak akkor akartak Magyarországra menni, ha ott jó álláshoz jutnak. Ahhoz nem volt kedvük, hogy az ottani magyarok lenézzék őket mint „románokat”.¹³ Eközben azonban terveik újabb fordulatot vettek: Kati magyarországi kapcsolatai váratlan módon bizonyultak hasznosnak. Új állást talált, de olyat, amely Romániához köti, mint az egyik ismert londoni központú reklámcég képviselőjét. A maga részéről Zsolt is szívesen marad Kolozsváron, bízva abban, hogy az interneten keresztül így is képes lesz magyarországi ügyfelekre szert tenni. Egyelőre tehát úgy tervezik, hogy továbbra is Kolozsváron fognak élni.

CLAUDIU ÉS LUCIAN

Claudiu és Lucian húszas éveik közepén járó testvérpár. Az első Ceașescu utáni generációhoz tartoznak: Claudiu tizenkettő, Lucian tíz éves volt a

¹³ Lásd 11. fejezet.

rendszer váltás idején. Egy kisvárosban nőttek fel, Erdély északnyugati részében. Claudiu a kilencvenes évek közepén került Kolozsvárra középiskolába, majd a Műegyetemen folytatta tanulmányait, ahová öccse is követte. Jelenleg mindketten egy helyi programozó cégnél dolgoznak, amelynek tulajdonosa és feje egy Amerikából visszatelepült román vállalkozó.

A két fivér a város román világához tartozik, de az ő világuk nem ugyanúgy román, mint ahogyan Zsolt és Kati világa magyar világ. Az ő számukra, mint a legtöbb román számára, világuk „románsága” teljesen magától értetődő, ritkán tudatosul bennük. Zsolt és Kati gyakran feltételezik, hogy a románok ugyanolyan etnikai tudatossággal bírnak, mint ami az ő magyarként megélt tapasztalataikat jellemzi. Claudiu és Lucian azonban nem így látják önmagukat és nem ilyen módon tapasztalják meg a saját társas kapcsolataikat.

Amikor első ízben találkoztunk velük, mindketten hosszú hajú diákok voltak, akiket leginkább a számítógépek, a zene, a sör, a sport, az utazás és a lányok érdekelték. Nem sok időt szenteltek a tanulásnak és gyakran ellógtak egy-egy óráról, hogy helyette a helyi diákság törzshelyén, az olcsó söréről és jó zenéiről ismert *Music Pubban* mulassák az időt. Mint megörögzött rockerek,¹⁴ leszólták a populárisabb zenei stílusokat, mint a *dance* vagy a diszkó és olyan helyekre jártak szórakozni, ahol Janis Joplin, AC/DC vagy a veterán román rockbanda, az Iris zenéjét hallgathatták; farmerban és pólóban jártak, nem pedig azokban a divatosabb holmikban, mint a *dance* stílus követői. Barátaikkal együtt gyakran összedobták a pénzt, hogy közösen vegyenek belőle sört és cigit, míg az étkezés ezekhez képest másodlagos jelentőséggel bírt. Büszkén mesélték, hogy autóstoppal, sátorban vagy ismerősök lakásának padlóján alva fillérekért bejárták az egész országot, hogy felkeressék a különféle zenei fesztiválokat és jó hírű kocsmákat.

Diákként mindketten egy lerobbant és zsúfolt kollégiumi szobában laktak két-három szobatársukkal; szűkös ösztöndíjukból és a szüleiktől időnként érkező csomagokból gazdálkodtak. A szoba berendezéséhez mintegy hozzá tartoztak a padlót borító szennyes ruhák, a rég megtelt hamutartók, az ablakpárkányon heverő megkezdett vekni – és két csúcskategóriás számítógép. A többi diáktól eltérően a műegyetemistáknak gyakran volt saját számítógépük és a kollégiumi szobákban volt szélessávú internetkapcsolat, ami igencsak ritkaságnak számított egy olyan városban, ahol még betárcsázós internettel is alig valaki rendelkezett a kilencvenes évek végén. A kapcsolat ugyan akadozott, de amikor éppen működött, a

¹⁴ Sok más román és magyar kolozsvári fiatalhoz hasonlóan Claudiu és Lucian is az angol rocker szót használja nem csupán egyfajta zenei ízlés, hanem egy egész, hozzájuk közel álló életmód megjelölésére

diákok alaposan ki is használták – főleg zeneletöltés céljára. Mindannyian ezrével gyűjtötték az mp3-fájlokat, hosszú órákat töltöttek az új zenék kikeresésével, a fájlok csereberéjével és azzal, hogy saját gyűjteményükre támaszkodva DJ-ként léptek föl az általuk tartott bulikon. Más műegyetemistákhoz hasonlóan Claudiu és Lucian is üzleti lehetőséget látott a számítógépekben. Azt fontolgatták, hogy befektetnek egy CD-író megvásárlásába, de fontolgatták azt is, hogy saját webdesign céget alapítsanak, bár egy-egy honlap megtervezésénél tovább még egyikük se jutott ezen a téren.

Sok más műegyetemistához hasonlóan Claudiu és Lucian is „a nyugat” felé orientálódott – mint a műegyetemisták, gyakran eldicsekedtek vele, az intézmény végzőseinek kilencven százaléka külföldön helyezkedett el. Az egyik legvonzóbb célpont Kanada volt, mivel oda viszonylag egyszerű volt vízumot szerezni. Sok diáktársukhoz hasonlóan Claudiu és Lucian sem kivándorlásban gondolkodott, hanem abban, hogy pár évre külföldre mennek dolgozni, majd hazatérve saját vállalkozásba fognak. Az nem nagyon számított nekik, hogy pont melyik országba mennek, bár azt hallották egy diáktársuktól, aki Írországbán szerzett munkát, hogy ott igen jó a sör.

Diplomaszerzés óta Claudiu és Lucian kénytelen beérni azzal a 150 dollárnak megfelelő fizetéssel, amit a helyi programozó cégnél keresnek. Nemi időbe telt, hogy megszokják a hosszú munkaidőt, ami mellett már nem tudnak kocsmába járni, meg arra is panaszkodnak, hogy unalmasnak találják a munkát. Sok más kolozsváritól eltérően azonban (legyen szó idősekről vagy fiatalokról), ők ketten nem aggódnak különösebben a jövő miatt. Biztosak benne, hogy szaktudásukra lesz kereslet, Romániában éppúgy, mint külföldön.

A fivéreket nem érdekli a politika és nincsenek is különösebben jól informálva ilyen kérdésekben, bár apjuk szülővárosukban politikai hivatalt visel. A nacionalista politika azonban még kevésbé érdekli őket. Világukban az etnicitás jobbra nem látható. Claudiu említette egy ízben, hogy több mint egy évi ismeretség után jött rá, hogy az egyik haverja, akivel törzshelyükön, a *Music Pubban* szoktak együtt szórakozni, magyar. A fiú neve Sanyi (illetve román változatban Soni), amiről mások alighanem azonnal tudták volna, hogy magyar név, bár a kérdéses Sanyi kétségkívül akcentus nélkül beszélt románul és román társaságban szórakozott. Claudiu gyanútlanágát még öccse, Lucian is finoman kigúnyolta: „Egy év után jut eszébe, hogy lehet hogy magyar a srác...” mondta nevetve. A *Music Pubban* az etnicitás nem volt releváns kategória – csak a zene és a sör számított.

Diákéveikben Claudiu és Lucian másik törzshelye a *Roadhouse* nevű diszkó volt, amely rockos ízlésüknek megfelelő zenéssel szolgált. Csütörtök esténként a kolozsvári diákszövetség klubjának pincehelyisége zsúfolásig megtelt verejtékező, hosszú hajú rockerekkel, a levegőben pedig vágni

lehetett a cigarettafüstöt. A *Roadhouse* házigazdája egy marosvásárhelyi magyar DJ volt, a közönség zömmel magyarokból állt és a dalokat is magyarul konferálták fel. (A dalok egy része is magyar volt, bár voltak román nyelvűek is, a legtöbb pedig angol volt.) A kolozsvári magyar diákok gyakran kimondottan magyar diszkónak tekintették a *Roadhouse*-t, de Claudiu és Lucian nem így volt vele – ők egyszerűen úgy tartották, az egész városban ott a legjobb a zene, amire egész éjjel táncolni lehet. Persze feltűnt nekik, hogy a közönség jelentős része magyarul beszél. „Néha magyarul kérnek az embertől cigit.” jegyezte meg Lucian, de ennek nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Ha megértette a kérést, akkor adott cigarettát, ha nem, akkor visszakérdezett románul „*Poftim?*” (Tessék?), mire az illető megismételte a kérést románul.

Claidiu barátnője, Livia olyan módon is érzékeny volt az etnicitásra, ahogyan a két fivér nem. Mielőtt Claudiut megismerte volna, magyar partnere is volt (egyiküket a *Roadhouse*-ban ismerte meg). Claudiut mindig sikerült felbosszantania, ha róluk sztorizott, de nem azzal, hogy magyarok voltak, hanem azzal, milyen gyakran emlegeti őket. Livia azonban élvezte, ha ezzel húzhatta Claudiut, éppúgy, ahogyan szívesen villogott pár mondatos magyartudásával a *Roadhouse*-ban. Amikor egy-egy srác magyarul szólította meg és kérte föl táncolni, magyarul válaszolt nekik és csak a táncparketten vallotta be, szintén magyarul, hogy valójában román és nem is tud magyarul. Claudiu és Lucian számára azonban az etnicitás nemigen számít – a legtöbb kolozsvári románhoz hasonlóan ők is úgy élik mindennapjaikat, hogy jobbára észre sem veszik a Karcsi vagy Zsolt és Kati számára olyannyira fontos etnikai különbségeket.



TEVÉKENYSÉGEK

Az előző fejezet portréinak felvázolásakor jelentős mértékben az etnicitásra fókuszáltunk. Az volt a célunk, hogy bemutassuk, hogyan és mikor számít – és mikor nem számít – az etnicitás a Kolozsváron élő emberek hétköznapi életében. Leírásunk többek között az etnikai és nemzeti önbesorolásra, a nyelvi repertoárokra és gyakorlatokra, a családok és baráti hálózatok etnikai összetételére, az oktatás nyelvére, a politikai nézetekre irányult. Még az olyan szereplők leírásánál is, akik számára az etnicitás gyakorlatilag láthatatlan – mint például Claudiu és Lucian – az etnicitást emeltük ki, ha másért nem, hát azért, hogy hiányára rámutathassunk.

Ez a kizárólagos fókusz aligha meglepő egy, az etnicitásnak és a nacionalizmusnak szentelt könyvben, ám félrevezetővé is válhat. A legtöbb, etnicitásról és nacionalizmusról szóló tanulmány kiemeli ezeket a jelenségeket azokból a hétköznapi kontextusokból, amelyekbe egyébként beágyazódnak. Teszik ezt azáltal, hogy etnikai vagy nemzeti színezettel megjelölt helyszínekre, időpontokra, intézményekre vagy gyakorlatokra fókuszálnak; különös figyelmet szentelnek aktivisták, tanárok és más olyan személyek nézőpontjának, akik rendelkeznek a megfelelő kulturális eszköztárral és politikai motivációval ahhoz, hogy etnicitásra és a nemzeti mivoltra vonatkozó értelmezéseiket artikulálják és kommunikálják; vagy egyszerűen azáltal, hogy a kutató maga azt kommunikálja a vizsgálat résztvevői számára, hogy őt az etnicitás érdekli és ezzel mintegy felszólítja őket arra, hogy életük etnikai aspektusait hangsúlyozzák ki.

Kötetünk második részében az a célunk, hogy az etnicitás és a nemzeti mivolt kérdéseit visszahelyezzük a maguk mindennapi kontextusába. A jelen fejezetben ennek az lesz a módja, hogy először úgy jellemezzük a kolozsvári emberek gondjait és tevékenységeit, hogy nem törődünk ezek lehetséges etnikai aspektusaival. Csak ezután tesszük fel azt a kérdést, milyen módokon és milyen mértékben élik meg és interpretálják ezeket etnikai keretek között. Hogy megelőlegezzük az általunk tapasztaltakat, azt fogjuk állítani, hogy a hétköznapi gondokat és problémákat – főleg a nehéz és gyorsan változó gazdasági körülmények között való boldoguláshoz és előbbre jutáshoz kötődőeket – meglehetősen ritkán etnicizálják. A mindennapok nehézségei és a hozzájuk kötődő stratégiák legtöbbször más fogalmakban, más keretben kerülnek megfogalmazásra.

MÉGÉLNI

Molnár Gyuri taxisofőr. Ez Kolozsvárott nem könnyű foglalkozás: az utak rossz minőségűek, főleg a külvárosokban, a benzin drága, a piaci verseny pedig öldöklő, mivel a város döbbenetes méretű taxiparkkal és fél tucat nagy taxis vállalkozással rendelkezik. A taxik nagy száma egyfelől arról tanúskodik, hogy a városban van egy módosabb réteg, amely ki tudja fizetni a nyugati szemmel nézve rendkívül alacsony, de (a kilencvenes évek végén havi száz dollár körül mozgó) átlagfizetéshez képest magas tarifákat. A nagy taxipark másfelől viszont éppen a város szegénységéről árulkodik: sok taxisofőr kényszerűségből kötött ki a volán mellett, miután az összeomló ipari szektorban elvesztette az állását, vagy egyszerűen kénytelen volt valamiféle mellékjövedelemmel kiegészíteni gyászosan alacsony fizetését.

Gyuri sem jókedvűből taxizik. Sok más kolozsvárihoz hasonlóan ő is a kilencvenes évek elején vette az autóját, a Caritas-ügy csúcspontján. A Caritas egy hírhedt – és több mint egy éven át látványos sikerrel működő – piramisjáték volt, amely nemcsak beígérte a befektetőknek, hogy háromhavonta nyolcszoros összeget fizet nekik vissza, hanem meg is tette.¹ Gyuri és a felesége, Andreea, aki könyvtárosként dolgozott, még az elején szálltak be a játékba, eleinte óvatosságból csak kisebb összeggel. A többi korai csatlakozóhoz hasonlóan ők még jól jártak és két vagy három ciklust is végigcsináltak még az összeomlás előtt. Az autón kívül ekkor vettek két színes tévét, egy hűtőszekrényt és egyéb fogyasztási javakat is. Egy évre még a munkát is abbahagyták. „Milyen jól éltünk akkoriban!”, sóhajtott fel Andreea ábrándosan első találkozásunkkor, 1995-ben, másfél évvel a Caritas összeomlása után.

A Caritas-lufi kipukkanásával odaveszett az utolsó és egyben legnagyobb összeg, amit befektettek és véget ért a viszonylagos luxus időszaka. Gyuri az új autóval beállt taxizni, Andreea pedig visszament az iskolába tanítani. Azonban még kettejük fizetéséből is csak szűkösen tudtak hónapról hónapra kijönni a három gyerekükkel, akik közül a két nagyobb Andreea korábbi házasságából származott. A csökkenő reálbérek és égre szökő árak közötti szakadék évről évre növekedni látszott és egyre halványabbnak tűnt a politikusok által optimistán „átmenetnek” nevezett hosszú poszt-kommunista alagút végén pislákoló fény.

Az alábbi, 1997 nyarán rögzített beszélgetés jól illusztrálja a család mindennapi gondjainak és törekvéseinek szövetét.

Andreea: Nagyon nehéz. Elmegyek otthonról 100.000 lejmel [akkor megközelítőleg 14 \$], és alig veszek egy pár dolgot, mondjuk ételt 2-3 napra. Nagyon el vagyok keseredve, jobban mint két évvel ezelőtt [akkor találkoztunk utoljára velük]

¹ Lásd Magyar-Vincze és Feischmidt: „A Caritas és a romániai átmenet”; Verdery: „Faith, Hope and Caritas in the Land of the Pyramids”.

[...]

Veronika: [Andreea lánya, 17 éves] Nem is annyira rossz? Mi olyan rossz?

Andreea: Hát te nem érzed. Ők [a gyerekekről beszélve hozzánk] nem érzik, mert én vagyok az, akinek az éltelt nap mint nap az asztalra kell tenni, reggel, délben, este, és még ha lehet valami gyümölcsöt is, meg a ruhák, és így tovább. Hát, persze nem tudják, hogy hogy van, mert nem akarják tudni. Én vagyok az egyetlen aki tudja, hogy milyen nehéz. Ő [és a férjére int] sem tudja.

Gyuri: Persze, én *dolgozom*, reggeltől estig.

[...]

Andreea: Ad nekem 50.000 lejt, vagy 60.000-t, és a második napon már egy sincsen belőle, pedig alig vettem belőle valamit. A minap is adott 90.000 lejt, és nem is tudom, hogy van-e még belőle valami, pedig fel szoktam írni. Vettem 10 tojást, valami húst, paprikát, margarint, valami kenyeret, nem is tudom, mit vettem. És még van vagy 20.000, mit tudsz venni abból?

[...]

Andreea: És akkor itt vannak még a rezsiköltségek, arra is elmegy 150.000, és az én tanári fizetésem 400.000. Mostanáig a telefon 30.000 volt, de nem is tudom, azt is megdrágították. S akkor a kábeltévé, meg a tej, arra is elő vagyunk fizetve, 60.000. Aztán az áram... na és még mit is kell kifizetni? Hát ez máris 400.000, akkor még miből élünk?

[...]

Gyuri: Rosszabb most mint utoljára vot, amikor itt jártatok. Mikor is volt az? Akkor egy csomag Carpati cigaretta 250 volt, most meg 2.000. Látják a különbséget. A kenyér 400 volt...

Andreea: és mekkorák voltak a fizetések akkor? Nekem volt 200 most 400.000. Vagyis a fizetések alig nőttek, nem úgy mint az árak.

Gyuri: A fizetések nem nőnek.

[...]

Andreea: Nem értem. Nem értem, mit csinálnak ezek. Nem számít itt, hogy új kormány van, hogy most Constantinescu az elnök, mert az egyszerű ember mit mond... Nem érdekel engem, ki van hatalmon, csak egyszer már legyen egy kicsit jobb nekem. Nézd, előbb a kommunisták voltak, de az én életem semmivel sem lett jobb, mint akkor volt. És mi van akkor, ha most szabadon beszélhetek? Inkább ne tudnék beszélni, de legyen egy kis pénzem, amivel úgy ahogy el tudjak élni. De komolyan.

[...]

Gyuri: Csak attól óvjon meg a fentvaló, hogy megbetegedj.

Andreea: *Ó nem*, nem is akarok ilyenre gondolni.

[...]

Andreea: Egy pár cipő 200.000-be kerül. Hogy tudnád megengedni magadnak?

Gyuri: És nem valami elegáns.

Veronika: Egy farmer...

Andreea: Ne is gondoldj rá. De mibe öltözzön akkor a fiatalság? Szóba sem jöhet.

Matei: [Andreea fia, 20 éves] Török farmer, nem valami eredeti. Egy eredeti, például egy Levi's 500.000-be kerül, vagyis egyhavi fizetésem.

Gyuri: Levi Strauss, pontosan. Hogy engedj meg magadnak ilyesmit? Ezek csak ilyen álmok.

Andreea: Nem álmok, hát ruhákat csak vásároljunk valahogyan.

Gyuri: Hát igen, nekik mindenfajta elvárásuk van, mert fiatalok.

Matei: Egy valamire való Adidas cipő egy millió.

Gyuri: Ha becsületesen keresel... alig tudsz elboldogulni.

Andreea: Akik becsületesen próbálják, nem boldogulnak itt, csak azok, akik lopnak.

[...]

Gyuri: Így van, nem boldogulsz becsületesen.

Andreea: [...] Nem is tudom, hogy sikerül egyeseknek, mert azért vannak milliomosok meg billiomosok is.

[...]

Gyuri: Nem fizetnek adót. Nem vallják be a jövedelmüket. Meg mindenféle, amiről nekünk fogalmunk sincs. Mert például egy taxis becsaphat valakit, de akkor legközelebb nem száll már be az ő autójába. Nekem van óráim, azonnal elindítom, és annyit fizetnek, amennyit mutat az óra.

Andreea: És még valami: ha becsapsz egy szegényt, ne csináld, mert ő is szegény. A gazdagok nem járnak már taxival. Van azoknak már saját autójuk.

Gyuri: Injább a fiatalok használják a taxit, meg a külföldiek.

Andreea: Nekem nem volna szívem becsapni egy szegény embert. Inkább éljek így, ahogy vagyok, de nyugodt lelkiismerettel.

Gyuri: Mi tisztességesen keresünk, és annyink van, amennyi.

Veronika: De elég normálisan élünk, nem?

Andreea: Igen, normálisan, csak nehezen.

A beszélgetésre Brubaker és Fox látogatása alkalmából került sor és egyes aspektusai – különösen az olyan dolgok explicit elmagyarázása, amelyek amúgy szót sem érdemeltek volna – kifejezetten nekünk szólt, vagyis az volt a célja, hogy számunkra kiderüljön, hogyan alakultak a dolgok legutóbbi ottjártunk óta. Annak ellenére azonban, hogy Molnárék a panaszai konkrét tartalmát a mi jelenlétünkhöz szabták, magáról a panasz-

kodásról nem lehet ugyanezt elmondani. A panaszkodás – nem ritkán valamiféle standardizált, sőt ritualizált formában – sajátos társas tevékenység,² az anyagi nehézségekről való panaszkodás pedig különösképpen az.³ A panaszkodás a rutinszerű beszédhelyzetek gyakori velejárója, legyenek a beszélgetőtársak barátok, szomszédok, kollégák vagy családtagok. Ez a gyakorlat egyszerre tükrözi és meg is erősíti a legtöbb kolozsvárinak azt a meggyőződését, miszerint a mindennapi anyagi nehézségek jelentik a hétköznapi élet központi problémáját.

A legtöbb kolozsvárhoz hasonlóan Molnárék energiájának és figyelmének nagy részét is azok a mindennapos küzdelmek emésztik fel, amelyekkel igyekeznek elfogadható életszínvonalat teremteni maguknak és gondoskodni a jövőről maguk és gyermekeik számára a csökkenő reálbérek, égbe szökő árak, elértéktelenedő nyugdíjak, növekvő munkanélküliség, egyre kevesebbet érő diplomák, szűkülő szociális juttatások, zavaros ingatlanviszonyok, omladozó közszolgáltatások és mélységes létbizonytalanság közepette. És Molnárék helyzete távolról sem tartozik a legrosszabbak közé. A Caritas kezdeti sikereinek köszönhetően olyan anyagi javakkal rendelkeznek, amelyekkel korábban sohasem. Sokatmondó, hogy nem csupán a tej, tojás, kenyér, olcsó cigaretta, a használt ruhák és a benzin áráról beszélnek, hanem a kábeltévé, a farmernadrág és az Adidas-edzőcipők áráról is, még ha csak azt jegyzik is meg, hogy egy „eredeti” Levi’s vagy egy „rendes” Adidas-cipő ára az ő egyhavi fizetésüknek felel meg, vagyis elérhetetlenül drágák számukra. „Normális” életre vágnak és a lányuk, az akkor tizenhét éves Veronika szerint nem is eredménytelenül.⁴ A megvalósításoknak azonban – még ha azok olykor elég csekélyek is – áruk van: a legtöbb kolozsvárhoz hasonlóan Molnárék is keményebben dolgoznak és hajszoltabbnak érzik magukat, mint a rendszerváltást megelőzően.

Molnárék nem etnikai kategóriák mentén értelmezik a megélhetéssel kapcsolatos erőfeszítéseiket.⁵ Az etnicitás helyett más társadalmi kategóriákat, más észlelési és felosztási elveket működtetnek. Ezek egyike a

² A ritualizált „litánia és lamentálás” mint központi diszkurzív műfaj az orosz peresztrojka kontextusában lásd bővebben in Ries: *Russian Talk*, 3. fejezet

³ Néha úgy tűnik, mintha az emberek másról se beszélnének. Két barátnőjével a nehézségekről beszélgetve egy hatvanas évei végén járó nyugdíjas asszony elkeseredetten kifakadt: „Ebből elég, beszéljünk másról!” De egy perc sem telt bele, megint a korábbi témánál voltak, vagyis újra panaszkodtak. „Hát ez van.” jegyezte meg az asszony rezignáltnan, mintegy jelezve, hogy úgysincs sok értelme megpróbálni eltéríteni a beszélgetést a „természetes” iránytól.

⁴ Arról, ahogyan a szocializmus összeomlása után a „normalitás” értelmezése összefonódott a nyugati javak fogyasztásával lásd Rausig: „Reconstructing the 'Normal'”.

⁵ Mindössze egyszer érintik az etnicitás kérdését, egy „arabokra” tett futó megjegyzés formájában. A Ceaușescu-rendszer idején sok diák jött Romániába a Közép-Keletről és afrikai országokból. A közép-keletiekről az volt a közvélekedés, hogy általában jobban élnek, mint a legtöbb román. Többen közülük tanulmányaik befejeztével is az országban maradtak, sokan kisebb üzleti vállalkozásokba kezdtek.

társadalmi nemek szerinti felosztás: mint Andreea megjegyzi, Gyuri, aki „csak hazahozza a pénzt” – és abból sem eleget –, mit sem tud a valódi nehézségekről, mivel nem neki kell szembesülnie azzal a mindennapi feladattal, hogy a szűkös bevételből hogyan fusson az állandó kiadásokra.⁶ Egy másik ilyen a generációk szerinti felosztás: a gyerekek nem is tudják, milyen nehéz az élet, mivel Andreea tudatosan igyekszik őket megóvni ettől a tudástól. A nemzedéki különbségek feltűnnek egy másik összefüggésben is, amikor Gyuri megemlíti, hogy a fiataloknak bizonyos „elvárásaik” vannak a ruháikra vonatkozóan. A vagyoni kategóriák központi szereppel bírnak és szorosan az erkölcsi kategóriákhoz kötődnek. A becsületes munkás alig tud megélni, „csak azok, akik lopnak” – méghozzá azok, akik nagyban lopnak – tudnak meggazdagodni. Végül még egy igen erőteljes „mi-ők” szembeállítás vonatkozik a kormányzatra – amelyet egyszerűen egy távolító „ők” névmással jelölnek – és a hétköznapi emberekre.

A napi gondoknak ez a nem etnikai keretezése kontrasztba állítható olyan egyéb kérdésekkel, amelyeket Molnáréknál igenis etnicizálnak. A fentiekben foglalkozásuk és az őket foglalkoztató problémák alapján mutattuk be a családot, szándékosan szót sem ejtve etnikai kérdésekről. De ugyanennyi erővel jellemezhetjük volna őket etnikai kategóriákkal is, mint tettük azt az előző fejezetben, ahol az etnikai vagy etnicizált tapasztalatokat emeltük ki az egyes élettörténetekben. Megtehetjük volna, hogy Gyurit magyarként, nem pedig taxisoförként mutatjuk be, hiszen ő maga sok helyzetben magyarként azonosítja magát és büszke erre az identitására. Magyar iskolákba járt, dolgozott Magyarországon és magyar újságot olvas. A felesége, Andreea részben román, részben magyar származású és mindkét nyelven beszél.⁷ Andreea azonban románnak tartja magát, különösen akkor, amikor a férje a „magyar” álláspontot képviseli. Otthoni feszültségeik hamar etnikai síkra terelődnek; különösen a politikai tárgyú beszélgetéseik generálhatnak könnyen etnikailag polarizált álláspontokat.⁸

A jellemzésnek megvannak a maga következményei. Ha etnikai kategóriákkal jellemeztük volna Molnárékat, azzal egyúttal egy sor elvárást is ébresztettünk volna arra nézvést, mennyire központi eleme az etnicitás a család hétköznapi életének. És az etnicitás valóban láthatóbb Gyuri és

⁶ A *gender* viszonyok átalakulásáról a posztszocialista kelet-közép-európai országokban lásd Gal és Kligman: *The Politics of Gender After Socialism* és az ugyanezen szerzők mint szerkesztők által összegyűjtött esszéikben, in: *Reproducing Gender*.

⁷ Gyuri és Andreea egymás közt románul és magyarul is beszél, gyakran öntudatlanul váltva egyik nyelvről a másikra. A fent idézett beszélgetés egyetlen román nyelvű kifejezés kivételével magyarul zajlott, mivel a kutatásnak ebben a korai szakaszában Brubaker és Fox még lényegesen jobban tudott magyarul, mint románul.

⁸ Ennek a dinamikájával és azzal, ahogyan a névlegesen vegyes kapcsolatokat az érintettek elkezdik vegyesként megtapasztalni, a 10. fejezetben foglalkozunk.

Andreea számára, mint a kolozsváriak többsége számára, ha azt vesszük, hogyan lehet általa keretezni és értelmezni politikai vitákat és házastársi súrlódásokat. Ami azonban különösen figyelemre méltó – és kiemelendő, éppen egy etnicitásnak szentelt kötetben – az az, hogy Molnárék és a kolozsváriak túlnyomó többsége általában nem etnikai kategóriák segítségével éli meg és fogalmazza meg hétköznapi tevékenységeit. Még egy olyan helyen sem, ahol a politika nyelvezetét teljesen áthatja a nacionalista retorika, a hétköznapi emberek mindennapos gondjai, Hobsbawm intésével szólva „nem feltétlenül nemzeti jellegűek és még kevésbé nacionalisták”. Vannak persze kivételek és az alábbiakban foglalkozunk is ezekkel, azt azonban fontos észben tartani, hogy ezek a kivételek.

MEGKÜZDENI A GONDOKKAL

Az elhúzódó gazdasági átmenet bizonytalan körülményei között a kolozsváriak, a térség többi lakójához hasonlóan, számos jellegzetes stratégiát alakítottak ki, hogy meg tudjanak küzdeni a gondokkal.⁹ Még a korábbi évek kommunista hiánygazdaságából¹⁰ származik az egyik módszer, kulcsfogalma a „*pile*”, ugyan román kifejezés, de a kolozsvári magyarok is átvették, azokat a személyes és informális kapcsolatokat jelöli, amelyek hiánycikknek számító javak és szolgáltatások megszerzésére szolgálnak, többnyire a törvényes vagy formális út megkerülésével.¹¹

A *pile* jelentősége máig megmaradt. *Trebuie să ai pile* – „Az embernek meg kell legyenek a megfelelő nexusai” – például általánosan elfogadott formula a legtöbb állás megszerzésével kapcsolatban. A kapcsolatokat azonban mindinkább ki kell egészíteni pénzzel is. Ahol a múltban elegendők voltak a nexusok és esetleg egy ügyesen megválasztott ajándék – mond-

⁹ A szocializmus utáni mindennapokról és boldogulási stratégiákról a térség más országaiban lásd Humphrey: *The Unmaking of Soviet Life*, illetve az összegyűjtött esszéket in: Mandel és Humphrey (szerk.): *Markets and Moralities* és Hann (szerk.): *Postsocialism*.

¹⁰ Verdery: *What Was Socialism*.

¹¹ Ez valójában a szó orosz megfelelőjének (*blat*) a meghatározása, amely egy, az oroszországi „szívésségeken alapuló gazdaságról” szóló antropológiai tanulmányból származik (Ledeneva: *Russia's Economy of Favours*, 1.), de a *pile* jelentését is igen jól megragadja. A kommunista korszakban a jelenség olyannyira központi szereppel bírt, hogy a Román Kommunista Párt nevének rövidítését, a PCR-t szokás volt viccesen „*pile, cunosinte, relatii*”-ként feloldani, ahol a három, egymással szinte felcserélhető kifejezés jelentése nagyjából „urambátyám, ismeretségek, kapcsolatok”. Az ilyen informális kapcsolati hálók központi jelentőségéről a kommunista Romániában lásd pl. Kligman: *The Politics of Duplicity*, 38–40., 272. n63 és Kideckel: *The Solitude of Collectivism*, 68–69. Ugyanerről Lengyelország vonatkozásában lásd Wedel: *The Private Poland*, különösen a 2. fejezet, Kelet-Németország vonatkozásában lásd Berdahl: *Where the World Ended*, 114–122., Kína vonatkozásában lásd Yang: *Gifts, Favours and Banquets*.

juk egy állás megszerzéséhez vagy egy orvosi beavatkozás elvégzéséhez –, ott ma esetleg súlyos kenőpénzekre van szükség.¹² Általános az a vélekedés, hogy pénzért bármit meg lehet kapni. A kommunista korszakra jellemző áruhiány megszűnt, így már nincs szükség a gondosan összehangolt kapcsolatrendszer mozgósítására az egyébként megszerezhetetlen javakhoz való hozzájutás érdekében. Ma már csak egyetlen dolog számít hiánycikknek: a pénz. Romániában éppúgy, mint a térség más országaiban, gyakran hallható megállapítás volt a kilencvenes évek során: „Régen volt pénzünk csak nem volt mit venni belőle – ma bőven lenne mit venni, csak nincs miből.” Ebben a kontextusban, miközben a nexusok mindmáig fontosak, a hétköznapi megküzdési stratégiák középpontjában a jövedelem kiegészítésének és a takarékoskodásnak különféle módok állnak.

A Ceaușescu-korszakban az embereknek aránytalanul sok ideje és energiája ment el az alapvető szükségleti cikkek beszerzésére,¹³ míg ma ugyanez a helyzet, de erőfeszítéseik most a kis, néha egészen jelentéktelennek tűnő összegek megspórolására irányulnak.¹⁴ Egészen mindennapos a kolozsváriak életében, hogy komoly erőfeszítéseket tesznek annak érdekében,

¹² A megvesztegetés és a kölcsönös szívességek tágabb jelensége közötti kapcsolatokról a posztsovjeti Oroszország folytatódó viszonyainak kontextusában lásd Humphrey: *The Unmaking of Soviet Life*, 6. fejezet. Az állampolgárok és az „utcaszintű bürokraták” közötti kisléptékű megvesztegetésről a posztkommunista Kelet-Közép-Európában lásd Miller, Groland és Koshechkina: *A Culture of Corruption?*

¹³ Lásd Verdery: *What Was Socialism*, 2. fejezet

¹⁴ Ez nem mindig egyszerűen pár fillér megtakarítását jelenti, hanem vonatkozhat az „igazságos” vagy megfelelő árakra vonatkozó előfeltevésekre és az ezzel együtt járó, a drágaság miatti felháborodásra is. A felháborodást a folyamatos és jelentős mértékű infláció is táplálja, miközben megnehezíti a mindennapos gazdasági számításokat és ezzel nem kis zavarodottságot és frusztrációt vált ki az emberekből. Ezt elkerülendő, sokan eleve dollárban, német márkában, vagy (2002-t követően) euróban számolnak. Ennek persze megvannak a maga matematikai nehézségei, hiszen így az ember kénytelen minduntalan átszámítani a lejben megadott árakat más fizetőeszközre, figyelembe véve a gyakori árfolyamváltozást. Másrészt, a posztkommunista országokban az is tovább súlyosbítja az inflációt, hogy sok alapvető fogyasztási cikk árát mesterségesen alacsonyan tartották, a Ceaușescu-rendszerben éppúgy, mint sok más kommunista országban. Ez az egyik olyan viszonyítási alap, amelyhez képest a középkorú vagy annál idősebb kolozsváriak az árakat megítélik – nem is az abszolút árszintet, hanem a relatív, keresetekhez mért árakat. A múlt rendszerben például államilag erősen dotált gáz-, villany- és telefonárak ma a háztartások költségvetésének jelentős részét emésztik fel és döbbenetesen aránytalanoknak tűnnek. Az állami dotáció a legtöbb területen megszűnt. A Ceaușescu-korszak nagy részében például az államilag támogatott közlekedési tarifáknak és üdültetésnek köszönhetően a legtöbb kolozsvári könnyen megengedhetett magának egy tengerparti nyaralást, amire ma már sokan gondolni se mernek. Gyakran hallható a panasz: „Évek óta nem voltam rendesen nyaralni.” Ugyanakkor természetesen megjelent egy olyan vagyonosabb réteg, amely már azt is megengedheti magának, hogy külföldre utazzon – ami viszont a Ceaușescu-korszakban nehéz, sőt, a legtöbbek számára elérhetetlen volt.

hogy az élelmiszervásárláson pár fillért spóroljanak.¹⁵ Sok kolozsvári, így Molnárék is az utóbbi években gombamód szaporodó hasznátruha-kereskedésekből öltözködnek – arra gondolni se tudnak, hogy az elegáns, új butikokba járjanak ruhát vásárolni. Mások a város szélén található bolhapiacon (*oser*) vásárolnak, vagy a piacokon és az utcai bódékban, standokon kapható olcsó, Törökországból és Kínából importált (vagy csempészett) ruházati cikket, játékokat, cigarettát, édességet keresik, netán a piacok szélén pokrócra használtcikkeket árusító, általában idős, szegény helyi lakosok portékáját veszik meg.¹⁶

A kommunista korszakban fontos boldogulási stratégia volt a város és vidék közötti csere, amely a rendszerváltást követően is fennmaradt. Sok kolozsvári, akinek élnek rokonai a közeli falvakban, hétfőgenként és a munkaintenzív időszakokban besegít a falusi családtagoknak, húsért, sajtot, tejért és más terményekért cserébe. Mari és Zoli asztalán például gyakrabban van húsétel, amióta Anca is velük lakik, mivel a lány szülei folyamatosan ellátják őket ilyesmivel. Vannak olyanok is, akik a reprivatizáció során visszakapott termőföldön kezdtek el gazdálkodni.¹⁷

A kolozsváriak sokféle módon igyekeznek kiegészítő jövedelemre szert tenni. Vannak, akiknek hivatalos másodállásuk van, de tekintettel a sovány bérekre, ez nem különösebben hatékony stratégia. Sokkal kedvezőbb a „*mai fac un ciubuc*” kifejezés által jelölt lehetőség, amikor valaki informálisan, feketemunkával tesz szert extra jövedelemre.¹⁸ Ez jelentheti azt, hogy valaki önállóan dolgozik feketén, például asztalosként, vízvezeték-, autó- vagy villanszerelőként, fodrászként vagy tanárként. A legtöbben, akiknek megvan a megfelelő képzettségük az ilyen informális munkához, hivatalosan is állásban vannak valahol, hogy jogosultságot szerezzenek a nyugdíjra, munkanélküli segélyre, orvosi ellátásra, betegszabadságra és más jóléti juttatásokra, de mellékjövedelmük gyakran jóval meghaladja a hiva-

¹⁵ A kolozsváriak persze nem egyszerűen a legalacsonyabb árakra vadásznak: egy olyan helyzetben, ahol az általános bizalom szintje rendkívül alacsony (ennek a jelenségnek a vizsgálatáról országok közötti összevetésben lásd Halman (szerk.): *The European Values Study*, 44.), igen fontos a személyes bizalom. A saját termésű árukat kínáló kereskedőket például megbízhatóbbnak tartják, mint a felvásárlókat (akiket gyakran etnicizáló módon a cigányokkal azonosítanak), akik az ország déli részén található nagy gazdaságok terményeit árulják. Úgy a románok, mint a magyarok között vannak, akik kifejezetten a hóstatiak standjait keresik – ezek a Kolozsvár határában élő magyarul beszélő kistermelők nemzedékei óta látják el a várost élelmiszerekkel (bár a város terjedésével jelentősen visszaszorultak). Állandó vevőik azonban nem azért járnak vissza hozzájuk, mert magyarok, hanem mert régóta ismerik őket és megbíznak bennük.

¹⁶ Lásd a 9d és a 21. kép.

¹⁷ A kollektivizált mezőgazdaság visszamagánosításáról és annak Erdélyt érintő következményeiről lásd Verdery: *The Vanishing Hectare*.

¹⁸ Az informális gazdaság volumenére vonatkozó becslésekről a posztkommunista Romániában lásd Duchene: „Les revenus informels en Roumanie”.

talosan szerzett fizetésüket. Vannak, akik ezekből a mellékjövedelmekből keresték meg a magánvállalkozásuk beindításához szükséges tőkét, amelyek így tehát már nem csupán boldogulásukat, hanem előbbre jutásukat is szolgálták.

A *ciubuc* azonban jelölheti azt a szintén széles körben elterjedt gyakorlatot is, amikor valaki a mellékjövedelmei megszerzéséhez a hivatalos munkahelyén elérhető forrásokat – szerszámokat, eszközöket, nyersanyagokat, vagy egyszerűen saját munkaidejét – veszi igénybe. Ez történhet a hivatalos munkaidő terhére vagy munkaidő után. Ez a gyakorlat a kommunista időszakban rendkívül elterjedt volt, Romániában éppúgy, mint másutt. A magánkézben lévő vállalatok igyekeznek ezt a jelenséget visszaszorítani (ami a dolgozók panaszainak egyik leggyakrabban visszatérő tárgya), de sok munkavállaló szemében a dolog továbbra is teljesen mindennaposnak és legitimnek számít, mivel úgymond „mindenki ezt csinálja” és a hivatalos fizetéséből úgylis képtelen kijönni az ember.¹⁹

Két további jövedelemkiegészítő stratégiáról kell még említést tenni. A Ceaușescu-rendszer bukását követő első pár évben sok kolozsvári, a térség számos más lakójához hasonlóan, kihasználta a továbbra is államilag támogatott közlekedési tarifákból és a különféle javak egyes országokban tapasztalható beszerezhetősége, illetve ára közötti jelentős különbségekből adódó lehetőségeket és kiskereskedelmi céllal átjárt a környező országokba.²⁰ A mellékálláshoz hasonlóan egyesek számára ez is a pusztta megélhetést, míg mások számára már az előbbre jutást szolgálta. Idővel azonban egyrészt kiegyenlítődtek a jelentős árkülönbségek, másrészt a „nagyhalak” fokozatosan felfalták a kicsiket, illetve a határ két oldala között ingázó kereskedők munkája részint drágább lett (egyre több pénz kellett a vámok sok lefizetésére), részint veszélyesebb (legalábbis azok számára, akik ebből akartak meggazdagodni). A csempészet komoly üzletággá vált, amelyből a kishalak lassan kiszorultak.

A Ceaușescu-rendszer összeomlása után felvirágzott a határon túli munkavállalás is. A kommunista államok által alkalmazott határátlépési szigorítások megszűntek, míg a fogadó országok belépési és munkavállalási szabályozása eleinte hiányos vagy könnyen kijátszható volt. Pár év alatt azonban ez is megváltozott, de míg a határokon átnyúló kiskereskedelem néhány évvel a rendszerváltás után már nem jelentett járható egyéni utat a boldoguláshoz, a munkavállalói migráció továbbra is a fontos megélhetési stratégiák közé tartozik. Azok számára pedig, akik Németországban,

¹⁹ Amikor a munkahelyi források magáncélra való felhasználása már átesap kisstílű lopásba, az már nem számít széles körben elfogadottnak, bár vannak, akik ezt is azzal igyekeznek igazolni, hogy „mindenki ezt csinálja”.

²⁰ A határokon átnyúló kiskereskedelem szerepéről Közép-Kelet-Európa posztkommunista országaiban lásd Srola: „Two Kinds of Quasi-Migration”, 94. skk; Okólski: „Incomplete Migration”.

Olaszországban vagy más nyugati országban találnak munkát, ez a stratégia adott esetben már nemcsak a boldogulás, hanem az előbbre jutás eszköze is lehet.²¹

A kapcsolatok mozgósítása, a megvesztegetés, a fogyasztási javak újrahasznosítása vagy a munkamennyiség maximálása olyan stratégiák, amelyeket románok és magyarok egyaránt alkalmaznak. A nyelvismeret és a magyarországi kapcsolatok azonban a magyarok számára több mobilitási lehetőséget jelentettek. Sokan (mint például Mari lánya, Zsuzsa és a férje) a nyolcvanas évek végén vagy közvetlenül a rendszerváltás után áttelepültek Magyarországra, míg sokan mások (beleértve Marit és a fiát Zolit, illetve Katit és Zsoltot is) komolyan fontolóra vették, hogy ezt tegyék. Náluk is sokkal többen, mint például Gyuri és Karsci ideiglenesen vállaltak munkát Magyarországon, illetve átjártak a magyar–román határon kereskedni.

Azonban azoknak az erdélyi magyaroknak a számára, akik ideiglenes külföldi munkából akartak egy kis pénzt félretenni, nem Magyarország tűnt a leginkább kívánatos célpontnak. A magyarországi bérek, bár a romániai béreknél akkor még jóval magasabbak, messze alatta maradnak a nyugat-európaiaknak, így ha alkalmuk adódik, mind a magyarok, mind a románok szívesebben mennek inkább nyugatabbra, legyen szó akár munkavállalásról, akár letelepedésről. Éppúgy, ahogyan a hétköznapi problémákat és nehézségeket is ritkán foglalják etnikai keretbe, az ezekkel való megküzdés stratégiái is jobbra etnikailag semlegesek – jelentős részben még a migráció is.²²

ELŐBBRE JUTNI

Míg a legtöbb kolozsvári számára az is nehézséget jelent, hogy egyik nappól a másikra boldoguljon, sokan ezzel együtt az előbbre jutás lehetőségeit keresik, ha nem is saját maguk, akkor legalább gyermekeik számára.²³ Az előbbre jutás egyik mintája a saját vállalkozás beindítása, ez azonban olyan stratégia, amelyet csak egy aránylag csekély számú kisebbség tud sikeresen követni. A legtöbben, amikor azon gondolkodnak, milyen konkrét eszközökkel tudnának javítani életkörülményeiken, álláslehetőségekben

²¹ Lásd 11. fejezet.

²² A migrációról való beszéd, mindazonáltal, mind a románok, mind a magyarok körében gyakran etnicizálódik a cigányokra vonatkozó stigmatizáló utalások formájában, akik úgymond rombolják a románokról alkotott képet külföldön. Lásd 11. fejezet.

²³ Mint láttuk, nem lehet éles határvonalat húzni boldogulás és előre jutás között. A fentiekben tárgyalt jövedelemkiegészítő stratégiák – a mellékállás, a határon átnyúló kiskereskedelem és munkavállalás – úgy a boldogulást, mint az előbbre jutást szolgálhatják és ugyanez áll az álláskeresésre és a saját vállalkozás beindítására, amelyekről az alábbiakban szólnunk.

gondolkodnak, nem saját vállalkozásban. A legtöbb kolozsvári számára az előbbre jutás – a mégoly csekély előbbre jutás is – egy kívánatos állás megszerzését jelenti.

Az álláskeresőket időnként etnikai relációkban értelmezik, illetve szervezik. Vannak magyarok, akik arról számolnak be, hogy egy-egy állás esetében etnikai háttérük miatt zárták ki őket a szóba jöhető jelöltek közül. Néhány esetben kerek pereg meg is mondták nekik, hogy „magyarok ne is jelentkezzenek”, míg a gyakoribb eset az, hogy a jelentkező értelmezi úgy az elutasítást, hogy az a származásának szól, például amikor a munkaadó látszólag akkor veszíti el az érdeklődését, amikor meghallja, hogy a jelöltnek magyar neve van. Egyes magyarok úgy tartják, hogy ilyesmi gyakran előfordul és általában is, nekik „kétszer olyan keményen kell dolgozniuk”.

Összességében azonban a munkaerőpiaci verseny ma kevésbé etnicizált, mint volt a két világháború közötti időszakban, vagy akár a kommunista érában.²⁴ Ma, a társadalom általános individualizációjával összhangban, a kívánatos pozíciókért folyó verseny is inkább egyéni, semmint kollektív kategóriák mentén értelmeződik.²⁵ Egy-egy állás megszerzéséhez – pozíciótól függően – szükség lehet megfelelő képzésre, kapcsolatokra vagy pénzre (vagy a háromnak valamiféle kombinációjára), de ezek mindegyike

²⁴ Mint a 2. és 3. fejezetben láttuk, a két világháború között a városi gazdasági hierarchiában betöltött helyekért folyó verseny nyíltan is etnicizálódott. A hetvenes és nyolcvanas évek során pedig sok magyar érezte úgy, hogy lassacskán kiszorítják őket a gyárak és más munkahelyek vezető pozícióiból. Ha valaki végigtekint Kolozsvár és egész Erdély egész huszadik századi történelmének, a munkaerőpiaci verseny áteticizálása egyúttal látszik a román nacionalisták azon régóta hangoztatott törekvésével, hogy „meghódítsák” a városi gazdaságot, amelyből a magyar fennhatóság idején a románok ki voltak zárva, bár Erdély egészét tekintve ők alkották a többséget. Amint azonban a városokban sikeresen végbement ez a „hódítás” – ami Kolozsvár esetében a nyolcvanas évekre tehető –, már nem álltak fenn azok a körülmények, amelyek lehetővé tették a munkaerőpiac átható etnicizálását. Egy 2000-ben végzett nagymintás kutatás azt találta, hogy az erdélyi magyaroknak mindössze 25%-a tartotta úgy, hogy a magyarokat hátrányos megkülönböztetés éri a munkaerőpiacon (*Research center for Interethnic Relations*, „Ethnobarometer”, 330.).

²⁵ Egy bizonyos tekintetben mindazonáltal a mai munkaerőpiacon egy olyan módon is megjelenik szempontként az etnicitás, amely csökkenti, nem pedig növeli az interetnikus versengést. Az erdélyi magyar nyelvű felsőoktatás rendszerváltást követő expanziója nyomán a magyar egyetemekről kikerülő végzősök közül sokan a magyar kulturális szektorban, vagy az éppen születőben lévő kolozsvári magyar gazdaság keretei között, vagy Magyarországon keresnek állást maguknak, kizárva magukat – részben korlátozott román nyelvismeretük miatt – a román munkaerőpiacról. Amilyen mértékben persze valóban kialakul egy etnikai alapon megosztott kiterjedtebb munkaerőpiac – de ennek a jelenségnek a volumenére vonatkozólag egyelőre nem állnak rendelkezésre megbízható adatok –, olyan mértékben csökken is az állásokért folyó verseny etnicizáltsága, mivel a versengés mindinkább az adott etnikumokon belül zajlik, még azzal együtt is, hogy ebben az esetben a munkaerőpiac egészén belül egyre fontosabb strukturális jellemzővé válik az etnicitás. (Ugyanerről a jelenségről más kontextusokban lásd Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*, 128.).

egyéniileg birtokolt és mozgósított tőke.²⁶ A kapcsolatok persze azért jobbra az intraetnikus nexusokon alapulnak, de ami számít, az az, hogy megfelelő kapcsolataik legyenek az embernek, nem az, hogy a megfelelő etnikumhoz tartozzon – a megfelelő kapcsolatok nélkül a megfelelő etnikumhoz tartozás semmit nem ér. Még ha azok a társadalmi hálózatok, amelyek bizonyos szektorokban a jó állások megszerzéséhez szükségesek nagyrészt románokból állnak is, azok, akik ezekből a hálózatokból ki vannak zárva, nagyrészt szintén románok. Magyarok és románok egyaránt etnikai kategóriáktól függetlenül beszélnek a *pîile*, vagyis a nexusok igénybe vételének szükségességéről.

Mint fentebb már megjegyeztük, a kapcsolatok – vagy a pénzbeli megvesztegetés – még egy-egy kevésbé kíváncsú állás megszerzéséhez is szükséges lehet. Az igazán vonzó pozíciók állítólagos „ára” pedig egészen komoly – például egy jegyzői állás esetében ötezer dollár körüli összeg – is lehet.²⁷ Ezzel persze nem azt akarjuk mondani, hogy minden pozíció megszerzéséhez kenőpénzre van szükség, vagy hogy a képesítés mit sem számít. Sok területen a formális végzettségnek és a tapasztalható hozzáértésnek igenis nagy jelentősége van. Az oktatás továbbra is az egyik legfontosabb előbbre jutási stratégia, különösen a kamatoztatható társadalmi tőkével (kapcsolatokkal), illetve gazdasági tőkével nem rendelkező családok számára.

Bár a kolozsváriak is belátják, hogy önmagában az egyetemi diploma már nem garantálja az állásszerzést, a szülők számára továbbra is központi kérdés, bejut-e gyermekük az egyetemre. Ez jelentős mértékben a társadalmi státusról szól, vagyis nem az a lényeg, milyen szakterületen tanul az illető fiatal, de persze az ígéretes munkaerőpiaci perspektívát kínáló szakterületek iránt igen nagy a kereslet. A hagyományosan magas presztízsű orvosi és jogi tanulmányok mellett ma már ilyen a számítástechnika, az üzleti tanulmányok, a számvitel és az angol nyelv, amelyekről úgy tartják, jó elhelyezkedési lehetőségeket nyújtanak a dinamikusabb, nemzetközileg orientált gazdasági szektorokban, ami esetleg egy külföldi cégnél, vagy akár külföldön való elhelyezkedés lehetőségét is magában foglalja.²⁸

²⁶ Egy, a posztkommunista Lettországból és Ukrajnában készült tanulmány is arra mutatott rá, hogy a munkaerőpiaci verseny inkább individualista és kevésbé etnicizált kategóriák mentén értelmeződik, mint a kommunista időszakban. Lásd Bloom: „Economic Reform and Ethnic Cooperation”.

²⁷ A felháborítóan magas kenőpénzekről szóló történetek részét képezik „a politikai átmenet folklórjának” és nem is mindig világos, hogy egy „külső” gazdasági realitás objektív reprezentációjának tekinthető-e, vagy pedig egy tágabb pszichológiai-, kulturális- és gazdasági realitás részét képezik. A korrupció antropológiai megközelítéséről, különös tekintettel a reprezentációk és jelentések kérdéseire lásd Shore és Haller (szerk.): *Corruption*.

²⁸ Hasonló megfontolások vezérlik a gimnáziumi humán- és reál tagozatok és azon belül az egyes szakok közötti választást is, ahol az angol és a számítástechnika különösen népszerű.

A szülők számára az az egyik leginkább központi probléma, hogy gyermekeiket felkészítsék a gyorsan változó oktatási és munkaerőpiaci helyzetben való boldogulásra. Ez jelentheti azt, hogy mindenáron megpróbálják őket magas presztízsű középiskolákba járatni, vagy magántanárok felfogadásával igyekeznek javítani az esélyeiket az egyetemi és főiskolai felvételik részét képező vizsgákon, netán azt, hogy a gyerekek kicsi korától kezdve minél több időt és pénzt szánnak angoltanításukra. Különösen feltűnő volt számunkra, milyen rendkívüli jelentőséget tulajdonítanak a szülők az angoltudásnak. A magas szintű angol nyelvtudást széles körben az előbbre jutás elengedhetetlen feltételének tartják, mivel növeli annak esélyét, hogy valaki külföldi cégnél vagy a külföld felé orientálódó gazdasági ágazatok valamelyikében helyezkedjen el; illetve (az angolon kívül más nyelv ismeretéhez hasonlóan) lehetővé teszi a külföldi utazást, tanulást vagy munkavállalást. Szerényebb szinten az angoltanulást mindinkább elengedhetetlennek tartják a pusztán boldoguláshoz is. Még a titkárnői álláshirdetésekben is gyakran megjelölik az angoltudást mint szükséges feltételt. Ahogy egy taxisofőr fogalmazott, miután megállapította, hogy ma már a legtöbb gyerek beszél valamilyen idegen nyelven: „Az emberek rájöttek, hogy csak nyelvismerettel, főleg angoltudással lehet elhelyezkedni.” Nagy a kereslet az angol nyelvű óvodák iránt, annak ellenére, hogy helyi viszonylatban igen drágának számítanak, de az oktatás valamennyi szintjén megfigyelhető az intenzív angoloktatást magukban foglaló kurzusok népszerűségének növekedése. A szülők tolonganak a formális oktatáson túli angoltanulási lehetőségekért és sokan jelentős összegeket sem sajnálnak például magántanárokra. És nem csupán a kulturális és gazdasági elit számára fontos gyermekeik angoloktatása, hanem közel mindenki számára: az egyik helyi középiskola angoltanárjánál például nem csupán az iskolába járó gyerekek szülei érdeklődtek, vállalná-e gyerekeik magánoktatását, hanem az iskolai karbantartó, a titkárnő és két takarítónő is.²⁹

A gazdasági sikerhez vezető legtipikusabbnak tartott út továbbra is a saját önálló vállalkozás. Kevés ambiciózus fiatal van, aki nem vette legalábbis fontolóra ennek lehetőségét, vagy nem vágott már maga is bele

²⁹ Romániában a románok általánosságban jobban tudnak angolul, mint a magyarok. A románok számára az angol második nyelv, míg a magyarok számára, akiknek románul is meg kell tanulniuk, már a harmadik helyen áll, így a románok átlagosan több időt és energiát tudnak szentelni az angoltanulásnak, mint a magyarok, akiknek az esetében az angoltanulás már általában valami másnak a rovására kell, hogy történjen. (Ennek az az egyik jele, hogy több intenzív angolos osztályt indítanak a román, mint a magyar iskolákban, holott a kereslet ott sem lenne kisebb.) Ez egy olyan strukturális aszimmetria, amely hatással van a boldogulási esélyekre, bár maguktól a kolozsváriaktól nem hallottuk, hogy etnikai kategóriák szerint értelmeznék a jelenséget. A többnyelvű országok állami és regionális szintű többségi és kisebbségi csoportjainak álláspontjáról arra vonatkozólag, hány nyelvet kell tanulniuk, lásd Laitin: „Language Policy and Political Strategy in India”.

valamiféle üzletbe. Ma már nem tekintik az önálló vállalkozást annyira csodaszernek, mint a kilencvenes években, amikor gomba módra szaporodtak a mikrovállalkozások, amelyek túlnyomó többsége azonban nem bizonyult életképesnek. Széles körben elismert, hogy a kisvállalkozók sikerének útjában rengeteg akadály áll: az indulótőke hiánya, a súlyos adóterhek, a bürokrácia, a megbízhatatlan alkalmazottak és a mindent átható korrupció. A köztudatban azonban még mindig az önálló vállalkozást tartják az előbbre jutás prototipikus útjának, noha már nem tekintik könnyű vagy automatikusan működő sikerreceptnek.

A kisvállalkozások sikerének útjában álló nehézségeket a románok és a magyarok jórészt ugyanúgy jellemzik. Funar polgármestersége idején azonban a magyarok arról számoltak be, több nehézségbe ütköztek egy-egy kisvállalkozás beindításakor vagy bővítéskor. Mivel a vállalkozások függenek a városi önkormányzattól a különféle engedélyek beszerzése miatt, ez nem csupán az (etnikailag semleges) korrupciónak válhatott a melegágyává, hanem az etnikai alapú diszkriminációnak is. Az ilyen típusú panaszok azonban sok esetben csak példái kívántak lenni az olyan, túlnyomórészt etnikai szempontoktól független beszámolóknak, amelyek hagyományos vállalkozói erények – a lendületesség, a kezdeményezőkézség és a szorgalom – hiábavalóságát, a kapcsolatok és a korrupció fontosságát hangsúlyozták.

Laci története jó példa az ilyen nem etnicizált értékelésre. Laci fiatal magyar vállalkozó, aki Kolozsvár egy zűrös kerületében nőtt fel. Büszke arra, hogy eredményeit csak magának köszönheti és rosszul tűri a barátai körében tapasztalható borúlátó, fatalista nézeteket. Néhány más erdélyi magyar vállalkozóhoz hasonlóan Laci számára a származása nem akadály volt, hanem mozgósítható erőforrás. A Ceaușescu-rezsim idején szülei a kétévi egy engedélyezett magyarországi utazást kihasználva különféle javakat csempészték be az országba (beleértve a különösen kelendő fogamzásgátló tablettákat, amelyekhez akkoriban Romániában csak rendkívül nehezen lehetett legálisan hozzájutni), Laci pedig a Magyarországról származó édességeket árusította osztálytársainak. A rendszerváltást követően az áruforgalom iránya megváltozott: Laci az olcsó román és török árukkal (például a Törökországból is csempészáruként érkező cigarettával) járt Budapestre, de Magyarországon is vásárolt használt műszaki cikkeket, amelyeket viszont Romániában értékesített.

Laci készségesen elismeri – sőt, nagy élvezettel meséli –, hogy üzleti ügyei többé-kevésbé illegálisak. Nem érzi úgy, hogy ezért mentegetőnie kellene: az üzleti életnek a rendszerváltás utáni Romániában megvannak a maga sajátos szabályai, amelyeket be kell tartani. Elmondása szerint azonban ezek a szabályok nem sújtják jobban a magyarokat, mint a románokat: a siker záloga a kemény munka, a kockázatvállalás és a piaci lehetőségek kreatív kihasználása, illetve az, hogy az ember ne legyen nagyon

finnyás. Laci kétséget kizáróan magyarnak tartja magát, sőt még a helyi magyar színház működését is támogatja (mivel egy időben színészi ambíciói voltak). Vállalkozóként azonban az etnikai háttére mindeddig vagy irreleváns volt, vagy (korai magyarországi ingázásai során) inkább előnyt jelentett számára. Zsolt, aki egész habitusában sokkal markánsabban „magyar”, mint Laci és akinek a vállalkozása (Laci sok üzletével ellentétben) zömmel magyar ügyfélkört szólít meg, szintén nem érzi úgy, hogy vállalkozóként hátrányt jelentene számára a származása; sőt, amikor üzlethelyiséget keresett, kifejezetten jól jött, hogy megvoltak a megfelelő magyar kapcsolatai.

ELSZÁMOLNI A SIKERREL

Az embereket nem csupán saját előbbre jutásuk foglalkoztatja, hanem az is, hogyan jutnak előbbre *mások*. A kolozsváriak egy jelentős és jól látható kisebbsége kifejezetten prosperál és sikereit igencsak látványos módon juttatja kifejezésre: divatosan öltözködik, külföldi autóval jár, illetve, ha igazán nagyot szakított, vadonatúj villát épített magának.

A gazdasági sikeresség terén tapasztalható megdöbbentő különbségekre vonatkozó magyarázatok – vagyis miért van az, hogy „ők” előbbre jutnak, míg „mi” a napi betevőért is keményen küzdünk – a kolozsváriak esetében erkölcsi kategóriák mentén, moralizáló nyelvezettel kerülnek megfogalmazásra. A sikert – legalábbis a nagy és látványos sikert – általában erkölcsileg megkérdőjelezhetőnek tartják, miközben a nehézségek az erény elkerülhetetlen áráként tűnnek fel. Az állandóan visszatérő refrén értelmében, amelyet ebben a fejezetben korábban Gyuri és Andreea beszélgetésében is hallhattunk, azok, akik „becsületesen” (*cinstit*) dolgoznak, éppen csak boldogulnak – csak annak megy jobban, „aki lop”, vagy akinek „mocskos ügyletei” vannak.

Ez időnként olyan megfogalmazásban etnicizálódik, hogy a „lopás” és a „mocskos ügyek” egyes kontextusban a romákhoz kötődnek – és ezt az asszociációt a média is erősíti.³⁰ A romákat azonban a kisstílusú lopással és bizonyos piaci *niche*-ek kitöltésével hozzák összefüggésbe, nem pedig a lopás és a mocskos ügyek azon látványosabb formáival, amelyeknek az új kolozsvári elit a közvélekedés szerint a létét köszönheti. Összességében az a moralizáló nyelvezet, amely megkülönbözteti „a felül lévőket” a „hétköznapi emberektől”, ritkán él etnikai kategóriákkal.

Míg sok kolozsvári éles erkölcsi különbségtétellel él „tisztá” és „piszkos” ügyek, illetve azok között, „akik lopnak” és „akik becsületesen dolgoznak”, sokan mások ennél cinikusabbak. (Nem ritkán ugyanazok az emberek használnak egyes kontextusokban moralizáló, más kontextusokban cinikus

³⁰ Verdery: „Nationalism and National Sentiment”, 197–198., ill. jelen kötet, 11. fejezet.

nyelvezetet.) A cinikusabb vélekedés szerint „mindenki lop” (*toŋi furā*), nem csak azok, akik legfőlülnak. Ezt a megfogalmazást igen gyakran hallani, úgy panaszzal gyanánt, különösen vállalkozóktól, alkalmazottaikra vonatkozóan, mint tényszerű megállapítást hétköznapi kolozsváriaktól. Az utóbbi esetben a „lopás” – igen tág értelemben használva a fogalmat, amelybe az erkölcsileg vagy jogi szempontból kétes tevékenységek is igen tág köre beleértendő³¹ – úgy jelenik meg, mint a boldoguláshoz elengedhetetlen stratégia, nem pedig az előbbre jutás szabadon választható eszköze. Ahogy egy negyvenes éveit közepén járó villanyszerelő fogalmazott egy csoportos beszélgetés során: „A nap huszonnégy órájában egyében se gondolkodunk, mint azon, hogyan lopjunk meg hazudjunk.” De még ezek a kiábrándult hangvételű kommentátorok is határvonalat húznak a különféle léptékű jelenségek között. Lehet, hogy a hétköznapi emberek is lopnak, ők mégse jutnak előbbre általa. Vagy azért, mert eleve nincsenek olyan helyzetben, hogy igazán nagyot szakítsanak, vagy ha meg is próbálják, nem ússzák meg. Gyakori észrevétel, hogy a kisstílusú törvényszegőket mindig megbüntetik, míg az igazán nagystílusú gazemberek szabadon járnak-kelnek.

Az előbbre jutás nem pusztán olyasmi, amit az erkölcsileg megkérdőjelezhető „többiek” tesznek – mint láthattuk, sok kolozsvári számára hitelt vallott ambíció, sőt, fő motiváció is egyben. Különösen igaz ez a fiatalokra, akik kevésbé hajlamosak az anyagi sikert már eleve erkölcsileg gyanúsának tartani. Ezzel együtt a legtöbb kolozsvári fiatal is úgy látja, hogy a siker olyasvalami, ami másokkal történik és ők is éles és erősen moralizáló alapokon nyugvó választóvonalat húznak „ők” – ott legfőlülnak – és „mi” között. Egy etnicitásról szóló tanulmányban azonban fontos szem előtt tartani, hogy ezt a különbségtételt ritkán fogalmazzák meg etnikai kategóriák mentén.

KÖVETKEZTETÉSEK

Azzal, hogy ebben a fejezetben nem az etnicitás volt vizsgálódásunk középpontjában, az etnicitásnak szentelt tanulmányok egyik tipikus csapdáját szerettük volna elkerülni: azt, hogy reprodukáljuk a nemzeti vagy etnikai politikára és nemzeti vagy etnikai tudományokra egyaránt jellemző túletnicizált nézőpontot. Ezzel nem kisebbsíteni szerettük volna a nacionalista politika vagy a hétköznapi etnicitás jelentőségét a kolozsváriak életében. Annak érdekében azonban, hogy megértsük, *milyen módon* fontos az etnicitás – ami kötetünk jelen részében központi kérdés számunkra –,

³¹ Ebben a tág értelemben „lopásnak” minősül számos, nem teljesen legitim tevékenység, mint a megvesztegetés, a korrupció, a jövedelem-eltitkolás, a különféle hasznosítható javak „elbirtoklása” vagy „kölcsönvétele” a munkáltatótól, vagy akár a munkaidő más irányú felhasználása.

fontos szem előtt tartani, *milyen kevésbé* fontos a hétköznapi tapasztalat legnagyobb része szempontjából. A kolozsvári emberek mindennapi gondolata, tevékenysége és törekvése nem igazán etnicizáltak. A boldogulás nehézségeit és az előbbre jutás stratégiáit a magyarok csak ritkán érzékelik etnikai keretek között, és jobbára a románok is csak olyankor, amikor néha a cigányokra tesznek ilyen értelmű utalásokat. Ha tudatában vagyunk, mennyire korlátozott relevanciával bír az etnicitás a mindennapos társadalmi tapasztalat szempontjából, jobban meg tudjuk ragadni azokat a társadalmi folyamatokat, amelyeken keresztül az etnicitás mégis fontossá válik, kitermelődik és újratermelődik a hétköznapi életben. A következő fejezetben az egyik legfontosabb ilyen folyamattal, a kategorizációval fogunk foglalkozni.



KATEGÓRIÁK

A két megelőző fejezetből adódik néhány primer következtetés. Először is, a kolozsváriak túlnyomó többségét a mindennapok során sem a nacionalista politika, sem önmagában az etnicitás nem foglalkoztatja. Úgy a román, mint a magyar nacionalista politikusok által Kolozsváron, Bukarestben vagy Budapesten felvetett témák távol esnek mindennapos gondjaiktól, még azok esetében is, akik egyébként szimpatizálnak a nacionalista politikákkal. Mi több, a kolozsvári emberek csak alkalmanként tapasztalják és értelmezik hétköznapi problémáikat etnikai kategóriákban. Amikor magyarázatot keresnek arra, ki miből részesül és miből nem, az etnicitásnál sokkal hamarabb említik a kapcsolatokat, a politikai hatalmat, a gazdasági érdekeket és az erkölcsi romlást. Az etnicitás – úgy tűnik ebből – nincs nagy hatással a boldogulásra és sikerre, felemelkedésre vonatkozó elképzelésekre.

Második primer következtetésünk árnyalja az elsőt. Az általunk felvázolt portrék és a kolozsváriak hétköznapi gondjainak ismertetése nyomán az látszik, hogy a magyarok a románoknál hajlamosabbak etnikai prizmán keresztül látni a világot.¹ Az, hogy a magyarok – a világ más tájain élő etnikai kisebbségekhez hasonlóan – inkább használnak etnikai alapú értelmezési sémákat, a hétköznapi etnicitás megtapasztalásának alapvető aszimmetriájáról árulkodik. Erről részletesebben szólunk ebben, illetve a soron következő fejezetekben.

Harmadszor, az etnicitást a mi esetünkben hasznosabb úgy érteni, mint a társadalmi tapasztalat egy modalitását, nem pedig úgy, mint valamely dolgot, szubsztanciát vagy attribútumot, netán mint az élet egy lehatárolt területét. Ennek szintén központi jelentősége lesz a könyvünk második részében kifejtendő érvelés szempontjából. Az etnicitás látásmód, beszédmód és cselekvésmód; egy kognitív, diszkurzív és pragmatikai keret; a tapasztalatok megértésének és értelmezésének módozata. Nem önmagában létező, hanem a társas-társadalmi világ – amelybe természetesen a hétköznapi gondok is beleértendők – értelmezésének egyik módja. A világot nem lehet etnikai és nem etnikai területre felosztani, hanem a legkülönbözőbb

¹ Ez nem azt jelenti, hogy a magyarok egyféle, a románok másféle módon látnák a világot. Az előző fejezetből az derült ki, hogy a legtöbb magyar és a legtöbb román sok szempontból figyelemreméltoan hasonló módon értelmezi a hétköznapi problémákat. Az ebben és a további fejezetekben általunk vizsgált aszimmetria ennek a megállapításnak a finomítása, nem pedig alternatívája.

dolgokat – mint az álláskeresés, az orvoshoz fordulás, a politikára való panaszkodás, a házasságok közötti veszekedés, a járókelők észlelése az utcán – lehet látni és tenni, észlelni és cselekedni mind etnikai, mind nem etnikai kategóriák mentén. Az etnicitás a társadalmi érzékelés és cselekvés egy speciális módját jelenti.²

Végezetül, a tapasztalat egyfajta modalitásának tekintett etnicitás nem folytonos, hanem szakaszosan megmutatkozó. Azokhoz a pillanatokhoz és helyzetekhez kötődik, amelyekben a kolozsváriak etnikai kategóriák mentén értelmezik tapasztalataikat, diagnosztizálják az adott helyzeteket vagy azonosítják önmagukat vagy másokat. Bár rendszeresen azt mondjuk, hogy az embereknek ilyen vagy olyan etnicitása van, talán helyénvalóbb volna úgy fogalmazni, hogy az emberek bizonyos pillanatokban megvalósítják, maguk és mások számára érzékelhetővé teszik etnicitásukat. Bár azt szoktuk mondani, hogy valaki magyar vagy román, a mi megközelítésünkben találhatóbb volna azt mondani, hogy ezek az emberek magyarrá vagy románá válnak, abban az értelemben, hogy abban az adott pillanatban és kontextusban a „magyar” vagy a „román” válik számukra releváns, működő minőséggé, identitássá vagy értelmezéssé.³

A jelen fejezetben kifejtendő gondolatmenet ezekből a megfigyelésekből következik – legközvetlenebbül az utóbbi három állításból. A társadalmi létezés értelmezésének és a társadalmi világban való cselekvés modalitásaként az etnicitás kategóriákban és kategóriákon keresztül működik. A kategorizáció és az osztályozás hatása az etnicitásra nagy és összetett téma; jelenleg figyelmünket arra a kérdésre szűkítjük, milyen módon működik az etnicitás a kategorizáción keresztül a hétköznapi tapasztalat és interakciók keretében. Azt természetesen mi is felismertük, hogy az állami döntéshozatal, a politikai küzdelmek, az intézményi gyakorlatok, a társadalmi mozgalmak és a kulturális diskurzusok jelentős mértékben alakítják a hétköznapi kategorizációs folyamatokat és gyakorlatokat.⁴ A kötet első

² Ennek a gondolatmenetnek a bővebb kifejtését lásd Brubaker: *Ethnicity without Groups*, különösen az 1. és 3. fejezet. A nacionalizmus mint „beszédmód, gondolkodásmód és világlátás” inkább Foucault és kevésbé az itt kifejtett interakcionista és kognitív megközelítés nyomán lásd Calhoun: *Nationalism* (az idézet e munka első oldaláról származik).

³ Vannak persze az etnicitásnak olyan fontos aspektusai, amelyek folytonosak, nem pedig szakaszosak. Ilyenek például az interpretációs sémák, látnis politikai és gazdasági egyenlőtlenségek, diszkurzív formák, valamint az olyan tárgyasult szimbólumok, mint a zászlók, térképek és emlékművek; illetve, ami Kolozsvár esetében talán a legfontosabb, az olyan társadalmi keretek, amiket a párhuzamos oktatási-, egyházi-, média- és egyéb intézmények kialakítottak (ez utóbbiakról a 9. fejezetben szólunk bővebben). Tapasztalati jelenségeként és interakciókban megnyilvánuló tényként azonban az etnicitás alapvetően szakaszos és epizódyszerű – erről bővebben, lásd Moerman: „Ariadne's Thread and Indra's Net”, 94.

⁴ Lásd pl. Jenkins: *Rethinking Ethnicity*, 5. fejezet; Brubaker: *Ethnicity Without Groups*, 12–13., 41–44., 65–69. Jenkins munkássága abból a szempontból kiemelkedő, hogy következetes figyelmet szentel az etnikai kategorizációnak, a legkülönbözőbb formális és informális kontextusokban.

részét annak szenteltük, hogy felvázoljuk mindazokat a tágabb kontextusokat, amelyek a kereteket sokféle értelemben meghatározzák. A későbbi fejezetekben azt fogjuk elemezni, hogy az etnicitás mint megélt és színre vitt tapasztalat milyen módokon reagál ezekre a tágabb politikai-, intézményi- és kulturális keretekre és kontextusokra.⁵ Ebben a fejezetben azonban érdeklődésünk ennél fókuszáltabb: azokra a konkrét szituációkban megvalósuló gyakorlatokra vagyunk kíváncsiak, amelyeken keresztül az etnicitás a hétköznapi tapasztalat és interakciók része lesz, fenomenológiai értelemben „megtörténik”.

A hétköznapi kategorizációnak van egy kognitív, egy diszkurzív és egy interakciós aspektusa; egyszerre van szó mentális folyamatról és társadalmi gyakorlatról. Kognitív folyamatként a hétköznapi kategorizáció azt jelenti, amikor valakit egy adott kategória tagjaként észlelünk (általában látjuk vagy halljuk), illetve gondoljuk el (elképzeldük vagy felidézzük). Társadalmi gyakorlatként pedig azt jelenti, amikor valakinek az azonoságát, társadalmi létezését nyíltan vagy burkoltan ilyen módon fogalmazzuk meg. Kognitív folyamatként természetesen a kategorizáció közvetlenül nem megfigyelhető. A témának kiterjedt kísérleti irodalma van, ennek azonban csekély hatása van arra, ahogyan mi értelmezzük az etnicitás hétköznapi megélését Kolozsváron. Ahhoz, hogy a kategorizáció kognitív dimenzióihoz hozzáférjünk, be kell érünk a résztvevők beszámolóival arra vonatkozólag, mikor és hogyan azonosítanak másokat etnikai fogalmak mentén. Adatként az ilyen beszámolók sok kívánnivalót hagynak maguk után, ezért a továbbiakban inkább a kategorizáció megfigyelhető diszkurzív és interakciós aspektusaira fogjuk fordítani a figyelmünket.⁶

Először is azt gondoljuk végig, hogy a látszólag szimmetrikus kategóriák – mint például a „magyar” és „román” – milyen módon szerveződnek és kerülnek alkalmazásra valójában mélységesen aszimmetrikus módon. Ez az a háttér, amely előtt a fejezet további részében finom részletekig menően megvizsgáljuk, hogyan válik az etnicitás relevánssá a kolozsvári hétköznapi társadalmi tapasztalat számára. Áttekintjük, hogyan, milyen vizuális és verbális jelek alapján történik meg az idegenek etnikai kategóriákba való besorolása. Ez után a kategorizáció perceptuális és kognitív aspektusai felől annak diszkurzív és interakcionális aspektusai felé fordulunk és áttekintjük, hogyan használják az emberek az etnikai kategóriákat arra, hogy valamely cselekedetüket vagy álláspontjukat megindokolják, másokat számon kérjenek cselekedeteikért vagy álláspontjukért, csoporttagságukat megerősítsék bizonyos környezetben, elébe menjenek kritikáknak és megvédjék a kategóriák határait az illetéktelen betolakodóktól.

⁵ Lásd különösen a 9., 11. és 12. fejezeteket

⁶ Az etnicitás kognitív dimenziójáról lásd Brubaker, Loveman és Stamatov: „Ethnicity as Cognition”.

Végezetül végiggondoljuk az etnikai és az egyéb kategóriák közötti viszonyt, különös tekintettel a regionális kategóriákra, amelyeken keresztül az etnicitás az erdélyi városban időnként megvalósul.

Még egy dolgot érdemes előrebocsátani, a félreértések elkerülése végett. Elutasítjuk azt az elképzelést, hogy „a magyarok” és „a románok” élesen elhatárolható csoportokat alkotnának Kolozsváron, illetve azt, hogy a kolozsváriak mindig és egyértelműen vagy magyarok vagy románok volnának – ez ugyanis imént ismertetett elvi álláspontunktól idegen volna, de empirikus tapasztalataink is rációznak – amiként erről majd még bővebben is szólni fogunk ebben és a soron következő fejezetekben. Mindezzel együtt, mint az olvasónak bizonyára feltűnt, nem habozunk egyes konkrét személyeket magyarként vagy románként azonosítani, illetve általánosító módon „a magyarokról” és „a románokról” beszélni.

Éppen ezért világossá kell tennünk, hogy mire gondolunk, amikor valakire magyarként vagy románként tekintünk. Ez egyfelől lehet egy általános, kontextusfüggetlen, névleges kategorizáció. Amikor ebben az értelemben utalunk valakire magyarként vagy románként, arra gondolunk, hogy az illető következetesen és egyértelműen magyarként, illetve románként azonosítaná magát, ha arra kérnék, azonosítsa magát etnikai hovatartozás szerint; nem jelentene nehézséget számára, hogy elhelyezze magát valamely nemzeti-etnikai kategóriában, amennyiben egy adott véges kategóriakészletből kellene ezt kiválasztania.⁷

Másfelől, amikor valakit „magyarként” vagy „románként” kategorizálunk, az lehet kontextusspecifikus, tapasztalati leírás is.⁸ Jelentheti azt, hogy egy adott kontextusban a „magyar” vagy a „román” a releváns, illetve éppen működésben lévő kategória vagy identitás. Ebben az értelemben lehet azt mondani, hogy valaki egy adott pillanatban magyarrá vagy románá válik.

Könyvünk második részében érdeklődésünk elsősorban az etnicitás tapasztalati dimenziójára, valóságára irányul. Nem tudunk eltekinteni azonban az etnicitásnak attól a dimenziójától, amit mi névlegesnek vagy virtuálisnak hívunk, mivel kapcsolat van a lehetőséget képviselő névleges etnicitás és annak valószínűsége között, hogy az etnicitás tapasztalatilag vagy diszkurzíve is megvalósul. Mint fentebb már jeleztük, a magyarok nagyobb valószínűséggel tapasztalják meg és értelmezik a világot etnikai

⁷ Nem azt akarjuk mondani, hogy Erdélyben mindenki egyértelműen és problémamentesen el tudja magát helyezni valamely nemzeti-etnikai kategóriában. Egy kis létszámú, de egyáltalán nem triviális kisebbség – főleg a vegyes házasságokból származó gyerekek – ezt nem tehetik meg. Ezeket az embereket nem lehet kontextusfüggetlen módon „magyarként” vagy „románként” kategorizálni.

⁸ Ezen a ponton követjük Jenkins: *Rethinking Ethnicity*, 41., 56., 71–72. gondolatmenetét, aki hasonlóképpen megkülönbözteti az etnikai identitás névleges és tényleges aspektusait.

kategóriák mentén, mint a románok (és ezáltal nagyobb valószínűséggel válnak magyarrá egy olyan konkrét helyzetben, amelyben ily módon tapasztalják meg vagy értelmezik a világot).

Bizonyos névleges magyarok (és még többen a névleges románok között) tapasztalatilag ritkán magyarok (vagy románok). Magyarságuk (illetve románságuk) ritkán válik jelentőssé maguk és az interakciók számára, amelyekben részt vesznek; számukra a „magyar” vagy a „román” helytálló, de az adott helyzetben nem jelentős kategória. És megfordítva – bár az a ritkább – valaki lehet tapasztalatilag magyar vagy román egy adott pillanatban vagy helyzetben anélkül, hogy névlegesen magyar vagy román volna. Ez a helyzet például azokkal – mint például az etnikailag vegyes családokban felnőtt gyerekekkel – fordul elő, akik nem tudják magukat egyértelműen elhelyezni valamely nemzeti-etnikai kategóriában, noha bizonyos helyzetekben esetleg magyarnak vagy románnak érzik magukat, illetve mások akként kezelik őket.

Amikor általánosító módon utalunk „a magyarokra” vagy „a románokra”, ezek a megjelölések tisztán aggregatív jellegűek. Emberek olyan halmazára utalnak, akik egyazon névleges nemzeti-etnikai kategóriába tartoznak, de nincs olyan implikációja, hogy egymással szolidáris csoportokat alkotnának. Azért hasznos ezekre a halmazokra utalnunk, mert átlagosan olyan módokon térnek el egymástól, amelyek vizsgálódásunk szempontjából relevánsak, vagyis a magyarok – átlagosan – hajlamosabbak tapasztalataikat etnicizálni, mint a románok, illetve hajlamosak, mint azt alább kifejtjük, tőlük eltérő módon megélni az etnicitást.

ASZIMMETRIÁK

Nehéz elkerülni, hogy a „magyart” és a „románt” nyíltan vagy burkoltan párhuzamos kategóriákként kezeljük. Vannak magyar és román tanítási nyelvű iskolák, magyar és román egyházi intézmények,⁹ magyar és román újságok, színházi- és operatársulatok, sőt, még a városi bábszínháznak is van külön magyar és román részlege. A 2002-es népszámlálás során, a korábbi népszámlálásokhoz hasonlóan, valaki megjelölhette a magyart vagy a románt (vagy több más kategória valamelyikét) mint saját nemzetiségét, illetve külön mint anyanyelvét. A legtöbb kolozsvári felismeri, hogy a magyar és a román az emberek két alapvető „fajtája” a városban, és ezt a párhuzamot néha explicit módon meg is fogalmazzák.

⁹ Kolozsváron a katolikus és református felekezethez tartozók túlnyomó többsége magyar és az istentiszteletek magyar nyelven folynak, míg az ortodox és a görög katolikus felekezetek túlnyomó többsége román. Arról, hogyan segítik az egyházak a „magyar világ” fennmaradását Kolozsváron, lásd 9. fejezet.

Számos fontos szempontból azonban a „magyar” és a „román” nem párhuzamos, egyénértékű és szimmetrikus kategóriák. Az aszimmetriának vannak nyilvánvaló politikai, intézményi és demográfiai dimenziói. Önmagában az az állapot, ha valaki egy kisebbségi közösséggel azonosítja magát egy olyan országban, amely egy többségi nemzet nemzetállamként definiálódik, szükségképpen aszimmetrikus és szinte mindig maga után von bizonyos hatalmi, pozícióbeli és perspektívabeli aszimmetriákat.¹⁰ Vannak azonban finomabb tapasztalati és interakcionális aszimmetriák is – ezekkel foglalkozunk az alábbiakban.

Jelölt és jelöletlen kategóriák

A jelölt és jelöletlen kategóriák közötti megkülönböztetés – amelyet eredetileg a nyelvészetben alkalmaztak, majd alkalmazni kezdték a szemiotikában, az irodalomelméletben, a kritikai kultúrakutatásban és az antropológiában is – segíthet megvilágítani ezeket a tapasztalati aszimmetriákat.¹¹ A jelöletlen kategória a „normális”, magától értetődő, adottnak vett kategória, míg a jelölt kategória a különleges, az eltérő, a „más”. Mint például

¹⁰ Ez az alapokat érintő aszimmetria a forrása egyes befolyásos politikai gondolkodók kisebbségi jogokra vonatkozó fenntartásainak. Lásd pl. Arendt: *The Origins of Totalitarianism*, 269–276., amely kritizálja az ENSZ kisebbségvédelmi egyezményeit, amiért azok intézményesítik azt az elgondolást, miszerint „a kisebbségek a normális jogi védelmen kívül esnek és külön, külső testülettől származó garanciákra van szükség annak érdekében, hogy alapvető jogaik érvényesüljenek”, illetve „csak valamely nemzetiség tagjai lehetnek állampolgárok (*only nationals could be citizens*) csak az azonos nemzeti gyökerekkel rendelkező emberek élvezhetik a jogintézmények teljes védelmét, az eltérő nemzetiségű személyeknek valamiféle kivételes törvényi szabályozásra van szükségük amennyiben nincsenek teljes mértékben asszimilálódva, illetve mindaddig, amíg ez be nem következik” (275.). A kisebbségi jogokban rejlő kétértelműségekről lásd még Kovács: „A nemzeti önrendelkezés csapdája”.

¹¹ A nyelvészetben (ahol ezt a megkülönböztetést Joseph Greenberg és mások vezették be, a prágai iskola olyan képviselőinek munkásságára alapozva, mint Trubeckoj és Jakobson) a jelöltségnek három aspektusát írták le: formális, eloszlási és szemantikai jelöltség. A formális jelöltség arra a tényre utal, hogy bizonyos nyelvi elemek (lexikai és nyelvtani alakok, fonológiai mintázatok) szembeállíthatók másokkal azon az alapon, hogy nyíltan meg vannak jelölve (például toldalékolás útján), míg mások jelöletlenek (vagy jelöltek, de kevésbé nyílt, illetve hangtanilag vagy alaktanilag kevésbé összetett módon). Az eloszlási jelöltség arra utal, milyen gyakorisággal jelennek meg adott párok vagy halmazok egyes tagjai – a jelöletlen tagok gyakrabban jelennek meg. A szemantikai jelöltség a jelentés konkrét vagy általános voltára utal, ahol a jelöletlenek általánosabb jelentést közvetítenek, mint a jelöltek. A kifejezés nyelvészetén kívüli alkalmazásai leginkább az eloszlási és a szemantikai jelöltség fogalmára építenek, illetve kitérítik a jelöltség fogalmát, amely ilyen módon arra utal, hogy a jelöletlen elemek az adottnak vett referencia kategória, miközben a jelölt elemek valamiféle „különbözöttséget”, „másságot” közvetítenek, amely ettől a referenciaértéktől eltér. A jelöltség nyelvészeti használatáról lásd Lyons: *Semantics*, 305–311.; Andersen: *Markedness Theory*.

a társadalmi nemekkel, faji kérdésekkel és szexualitással foglalkozó elméletírók megállapították, a „nő” jelölt kategóriának számít, míg a „férfi” jelöletlennek, Amerikában a „fekete” és kisebb mértékben a többi, nem fehér faji kategória jelölt, míg a „fehér” jelöletlen, a „homoszexuális” jelölt, míg a heteroszexuális jelöletlen.

Kolozsváron a magyar általában jelölt kategóriának számít, míg a román jelöletlen. A legtöbb kontextusban a jelöletlen kategóriákat egyáltalán nem is kell kifejezni – ez a jelöletlenség egyik kulcsfontosságú jellemzője. Így tehát a legtöbbször a „román” számít az adottnak vett referenciakategóriának, míg a „magyar”-t nagyobb valószínűséggel külön is jelzik. Hasonlóképpen, ha valaki románul beszél, az a legtöbb kontextusban a jelöletlen – és ezáltal észrevétlen – gyakorlatnak minősül, míg ha magyarul beszél valaki, az jelölt.¹²

Amint azonban a nyelvészek megállapították, egyes kontextusokban visszajukra fordulhatnak a jelöltségi viszonyok. A Zsolt és Kati (és sok másik magyar) által lakott „magyar világban” a román a jelölt és a magyar a jelöletlen kategória.¹³ Ebből következően a „magyar” mint kategória gyakran megnevezetlen, míg a jelölt kategória, vagyis a „román” nagyobb valószínűséggel lesz explicitté téve. Magyarok között például előfordul, hogy valaki úgy fogalmaz: „A nővérem egy román orvoshoz ment feleségül.”, de nem mondja azt: „A nővérem egy magyar orvoshoz ment feleségül.”, mivel ha nincs az adott kérdésre vonatkozó konkrét információ, akkor mindenki automatikusan azt feltételezi, hogy az illető sógora magyar. A tágabb társadalmi kontextusban uralkodó jelöltségi gyakorlatok ilyen visszajára fordulásának szép példáját nyújtotta az az idősebb magyar asszony, aki így sorolta fel „nagyon kedves” szomszédjait: „Van egy orvos, egy jogász, egy román család meg egy tanár.” Ebben az a különösen figyelemre méltó, ahogyan a beszélő kombinálja a két különböző kategóriahalmazból származó címkéket, vagyis az etnicitást és a foglalkozást. A csupán foglalkozással jelölt szomszédok valamennyien magyarok voltak. A beszélő számára nyilvánvalóan a magyar volt a jelöletlen kategória, amely nem is érdemel külön említést, míg a román a jelölt kategória.

Etnicitás és állampolgárság

A jelölt és jelöletlen kategória fogalma elsősorban páros kategóriákra alkalmazható. A „magyar” és a „román” azonban nem – vagy nem mindig

¹² Lásd 8. fejezet

¹³ Zsoltról és Katiról bővebben lásd 5. fejezet, míg általánosabban a magyar világról és abban a jelöltségi kategóriák visszajukra fordulásáról lásd 9. fejezet.

– működnek ilyen kategóriapár tagjaiként, néha nem tartoznak ugyanahhoz az osztályozási rendszerhez.

A kategóriák halmazokat alkotnak: férfi és nő, keresztény, muzulmán, hindu és zsidó, tanár, eladó, vízvezeték-szerelő és orvos. A „kategória” kifejezés időnként a halmaz egy-egy elemére vonatkozik, néha viszont magára az egész halmazra. Így tehát a férfi, a keresztény és a tanár kategóriák, de kategória a nem, a felekezeti hovatartozás és a foglalkozás is. Az áttekinthetőség kedvéért az alábbiakban a diskurzuselemzés módszerét követve megkülönböztetjük az egyes kategóriákat (mint férfi, keresztény, tanár) azoktól a kategóriahalmazoktól, amelyekhez tartoznak (mint esetünkben a nem, a felekezet és a foglalkozás).¹⁴

Nyilvánvalónak tűnhet, hogy a „magyar” és a „román” egyazon kategóriahalmazhoz tartoznak, azonban nem mindig ez az eset áll fenn. Mint emberek egy bizonyos fajtáját jelölő kategória, mind a „román”, mind a „magyar” két különböző fajta kategóriahalmazhoz tartozhat: az „állampolgárság”, illetve az „etnicitás” halmazhoz. A „román” jelölhet valakit, aki román állampolgár (illetve, tágabban, aki tartósan Romániában él), de jelölhet olyan valakit is, aki a nemzetiségét tekintve románnak vallja magát. *Mutatis mutandis* ugyanez áll a „magyar” kategóriára is.

Erdélyben a legtöbb hétköznapi kontextusban a „magyar” mint állampolgársági kategória nem releváns, így a „magyar” általában az etnicitásra vonatkozik. A „román” ezzel szemben jelölhet állampolgárságot és etnicitást egyaránt, vagy a kettőnek valamilyen meghatározatlan elegyét, a kontextustól függően. Ez a megállapítás pedig nem csupán arra vonatkozik, hogyan használják a kategóriákat jelölő terminusokat, hanem, ami ennél alapvetőbb, hogyan tapasztalják meg, mit jelent, ha valaki Erdélyben magyarnak vagy románnak vallja magát. Ha valaki magyarként azonosítja magát, az elsősorban etnikai hovatartozást jelent, elsősorban nyelvi alapon. Implicit módon azt is jelenti, hogy az illető komparatív módon magyar-nem-pedig-román minőségében azonosítja magát. Ha viszont valaki románként azonosítja magát, az a nemzetiség, az állampolgárság és az „ország” valamiféle (gyakran kibogozhatatlan) elegyére vonatkozik.¹⁵ Az implicit komparatív összetevő (vagyis a román-nem-pedig-magyar) pedig, ha jelen van egyáltalán, akkor is csupán árnyalt formában. Míg abban, ha valaki magyarként azonosítja magát, igenis jelen van egy állandó komparatív utalás a „román” kategóriára, abban, ha valaki románnak vallja magát, nincs

¹⁴ A kategóriákról és kategóriahalmazokról lásd Sacks: *Lectures on Conversation*, I, 40–48., 333–340., 396–403., 578–596., II, 184–187.; illetve retrospektíve lásd Schegloff: *A Tutorial on Membership Categorisation*.

¹⁵ „Ország” alatt azt értjük, hogy a „román” nem csupán a nemzetiség vagy állampolgárság *per se* jelzésére szolgálhat, hanem jelölheti azt az országot, amelyben az illető él, annak földrajzával, kultúrájával, történelmével, intézményeivel, szokásaival, stb.

ilyen állandó komparatív utalás. Persze bizonyos kontextusokban az erdélyi magyarok is állampolgárság vagy lakóhely szerint azonosítják magukat.¹⁶ Ez azonban nem része annak, hogy *magyarként* azonosítják magukat. Az erdélyi magyarok számára a nemzetiség-, az állampolgárság-, illetve az ország szerinti önazonosítás elválik egymástól, míg az erdélyi magyarok számára ezek általában egybeesnek.

Ez az aszimmetria válik láthatóvá például Ági és a nagyapja, Karcsi esetében, amelyre az 5. fejezetben már utaltunk. Ági, aki egy jobbára román világban él és dolgozik, de otthon a nagyszüleivel magyarul beszél, egy alkalommal olyan módon használta a „román” jelzőt, hogy abba nyilván beleértette saját magát és a családját is. Számára a szó Románia valamilyeni állampolgárát vagy lakóját jelentette. A románok számára ez az adott szó használatának rutinszerű módja és Ági nyilván öntudatlanul vette át a szóhasználatot. Nagyapja azonban rögtön kijavította: „Mi nem vagyunk románok, mi magyarok vagyunk.” Karcsi számára a nemzetiség és az állampolgárság élesen elválik egymástól. Ő és családja román állampolgárok, de ettől még nem lesznek „románok” – a „román” kategóriának a magyarok számára speciálisan etnikai jelentése van, míg a románok számára nem. Egy másik példa a Molnár családtól származik. Veronika, aki a történet idején tizenhét éves volt, románként tartja magát, de magyarul is beszél, mivel etnikailag vegyes családban nőtt fel, magyar apa (majd nevelőapa) és román anya mellett (aki maga is vegyes családban nőtt fel és magyarul és románul is beszél). A beszélgetés folyamán (amely magyarul zajlott), Veronika arra panaszkodott, hogy a főiskolán a román csoporttársai bizonyos helyzetekben magyarként kezelik, annak ellenére, hogy ő maga a románokhoz tartozónak vallja magát. A beszélgetésbe ezen a ponton bekapcsolódó anyja tört magyarsággal értelmezi Veronika panaszát, állást foglalva amellett, hogy „természetes, hogy románként vallja magát” hiszen Romániában született. Vagyis a valahová tartozás máris kétféleképpen értelmeződött, egyszer etnikai, másodszer területi, politikai értelemben, melyek közül a román asszony az utóbbi mellett tört lándzsát. Majd magyar férjéhez fordulva, kicsit tört magyarsággal annak helyzetét értelmezi az általa felrajzolt keretben: *„Ő is kéne tartson, de azért persze, hogy húz a magyarhoz, hát aztán normális”*. Ezt megerősítve férje csak elsuttogja csendben *„mindenki a nemzetihez tart”*, amivel azonnal megcáfolja felesége politikai értelmezését. A helyzet jól rámutat a csoport-hovatartozás sokféle értelmezésére, benne arra az aszimmetriára is, amellyel románok és magyarok értelmezik a hovatartozásukat azon egyszerű tényből fakadóan, hogy egyik többségi, másik kisebbségi helyzetből beszél.

¹⁶ Időnként pedig mások azonosítják őket valamely feltételezett, Magyarország iránti lojalitás alapján, ami egy rejtett, állampolgárságon alapuló identitást is magában foglal.

Egy másik példa egy magyar csoportos interjúból azt mutatja, hogy a magyarok számára a „románnak” etnicizáltabb jelentése van, mint a románok számára. Matyi, aki főiskolai végzettségével jelenleg munkanélküli és költői aspirációi vannak, elmesélte, hogy egy ízben négy ismert sportolót hívtak meg egy tévéműsorba. Név szerint felsorolta őket, világossá téve, hogy mindannyian magyarok. A történet csattanója az volt, hogy a műsorvezető megjegyezte, milyen rég nem fordult elő, hogy *„négy ilyen jelentős román sportember jelent volna meg a stúdióban egyidejűleg”*. Matyi azonnal hozzáfűzte: *„és mind a négyen magyarok”* (mármint magyarok-nem-pedig-románok). Ez a megjegyzés nekünk, kívülállóknak szólt, a többi jelenlévő számára egyértelmű volt a helyzet.¹⁷ Az egyik résztvevő még közbe is szólt, amikor Matyi még csak a sportolók neveinél tartott. „csupa jelentős román sportoló, hah!”, ezzel megelőlegezve a poént. Mind a közbeszólás, mind a viccelődés a „román” címke használatának ironiájára és következetlenségére irányult, amelyet a jelenlévők nyilvánvalóan komparatív keretbe helyezve értelmeztek, vagyis „román-nem-pedig-magyar”-ként, nem pedig átfogó, mindenkire kiterjedő, állampolgári értelemben vettek. Csak a történet végétével jegyezte meg egy másik résztvevő, mintegy minősítendő a következetlenségnek ezt a többiek által is osztott érzetét, hogy a „román” címkének létezik egy másik értelme is. „Jó, román mint román állampolgár, ha úgy vesszük.”

Jelentőség

Az aszimmetria utolsó – és talán legfontosabb – aspektusára már a fentebiekben is utaltunk. A legtöbb kisebbséghez hasonlóan általában a magyarok is érzékenyebbek az etnicitásra, mint a románok, és hajlamosabbak etnikai alapon értelmezni és meg tapasztalni a társas-társadalmi viszonyokat. A magyarok számára az etnicitás kognitíve hozzáférhetőbb, tapasztalatilag feltűnőbb és interakciós szempontból jelentősebb értelmezési keret. Az etnikai kategóriák és narratív sémák előbb bemozdulnak, illetve egyéb kategóriák is hamarabb etnicizálódnak. A „román” kategóriát például, mint fentebb is láthattuk, a magyarok hamarabb és következetesebben etnicizálják, mint a románok.

Ennek az aszimmetriának egy további aspektusa, hogy a magyarok, feltételezve, hogy a románok ugyanúgy látják a társadalmi viszonyokat, mint ők maguk, etnicizáltabb perspektívát tulajdonítanak a románoknak, mint amilyen valójában jellemzi őket. Amikor például Zsolt egy székelyföldi városból Kolozsvárra költözött, erőteljesen tudatában volt saját magyarságának és meg volt róla győződve, hogy a románok számára messzi-

¹⁷ Ezt a csoportos interjút Brubaker és Fox moderálta.

ről látszik, hogy ő magyar. A románok persze valóban könnyen rájöhetnek erre Zsolt akcentusa vagy nyelvtani bizonytalanságai alapján, ez azonban nem jelenti azt, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítottak volna ennek a ténynek vagy következetesen *magyarként* látták volna őt.¹⁸

Ennek a nagyobb hozzáférhetőségnek, érzékenységnek és láthatóságnak többféle oka van. Mint fentebb megállapítottuk, Erdélyben a „magyar” számít jelölt kategóriának és a magyarokat erre nap mint nap emlékeztetik, még ha ezek az emlékeztetők jórészt nem tudatosulnak is. A diszkurzív emlékeztetők az erről vagy arról az oldalról érkező – román és magyar, helyi-, állami- vagy államközi szintű – politikai megnyilatkozások formáját öltik, amelyek beszivárognak a hétköznapi világába a médiából, illetve azokból a hétköznapi beszélgetésekből, amelyeket a média inspirál. Funar polgármestersége alatt gombamód szaporodtak a tárgyiasult emlékeztetők: szobrok, emléktáblák, zászlók, a román trikolor színeire festett padok, korlátok és utcai szemetesek formájában. Még ha az egyéb interakciós emlékeztetők (mint az idézett „Romániában vagyunk, beszélj románul!”) ritkák is, a legtöbb magyart nap mint nap emlékezteti másságára, „jelöltségére” az a tapasztalat, hogy nyilvános (és bizonyos magánjellegű) kontextusokban át kell váltaniuk egy olyan nyelvre, amely nem az anyanyelvük.¹⁹

AZ ETNICITÁS JELEI

Az etnicitás testi jelei

A nagyvárosokban az emberek nap mint nap kapcsolatba kerülnek idegekkel. Multietnikus nagyvárosok egy részében a különbségek nagyon szembeötlők, mert az etnikus jegyeket a testükön viselik az emberek, vagyis bizonyos vizuális jelek alapján első látásra el tudják helyezni egymást et-

¹⁸ Egy másik példa a zöld színnel kapcsolatos. Egyes magyarok szerint vannak román nacionalisták, akiknek a zöld szín láttán vörös kód ül az agyára, mivel arról a magyar trikolor jut eszükbe. Egy asszony, aki a helyi bábszínház magyar részlegénél dolgozott, állította, hogy román főnöke a magyarság jelképének látta zöldet és ezért bosszantotta, hogy a magyar részleg vezetője zöld pólóban jár és a zöld kerékpárját a bábszínház falához támasztja. Erre az asszociációra rájátszva az asszony ezután szándékosan a következő szezon programjának zöld alapra nyomtatott változatát küldte be a polgármesteri hivatalba, úgy festve ezt le számunkra, mint provokatív gesztust. Mi mindazonáltal egyetlen alkalommal sem hallottunk olyat, hogy egy román a magyarsággal hozná összefüggésbe a zöld színt. Az erdélyi magyarok persze jól ismerik a magyar zászló színeit, de az a feltevés, hogy a zöld a magyarság szimbóluma lenne, talán csak az etnicitás láthatóságában tapasztalható különbséget tükrözi és ebben az esetben ahhoz vezet, hogy az egyén mások percepcióját és viselkedését értelmezi tületnicizált módon.

¹⁹ Lásd 8. fejezet

nikai kategóriákban.²⁰ Kolozsváron azonban ritkán lehet első látásra „leolvasni” valakiről az etnikai hovatartozását.²¹

Vannak persze kolozsváriak, akik büszkén állítják magukról, hogy a szembejövő idegenről meg tudják mondani, magyar-e vagy román.²² Arra a kérdésre, miből tudják ezt megállapítani, általában kitérő választ adnak – ahogy például Lucian megfogalmazta: „látszik és kész”. Egy taxisofőr elismerte, hogy „nem lehet csak úgy ránézésre megmondani, magyar valaki vagy román, nincs a homlokára írva”. Ugyanannak a beszélgetésnek egy későbbi pontján azonban azt állította, mégiscsak meg tudja állapítani „ha nem is mindenkiről, de van, akiről igen” és ezt rögtön be is mutatta az előtte elhaladó járókelőkön. Néha ez a kijelentés nacionalista álláspontot tükröz. Egy román diákvezető kijelentette, hogy ő „bárhol felismer egy magyart”, egy idősebb magyar férfi pedig azt állította, hogy „elsőre, az arcvonásokból” meg tudja határozni, magyar-e valaki vagy román. Valójában azonban a külső inkább a városi-vidéki, illetve az északi-déli kategóriák szerint segít elhelyezni valakit.²³ Ezeknek a jeleknek a kevésbé megbízható voltát jelzi az is, hogy egy magyar nem szólítana meg egy idegent magyarul kizárólag a külső jelek alapján, míg nyelvi jelek alapján néha igen.

Ennek a „képességnek” az elsajátítása az etnikai szocializáció részét képezi. A láthatóságról fentebb mondottak szellemében, ez inkább jellemzi a magyarokat, mint a románokat. Egy magyar ismerősünk arra emlékezett, hogy gyerekkorában a nagyapja arra biztatta, hogy próbálja meg kitalálni, milyen nemzetiségűek az utcán szembejövő idegenek, majd a tipp helyességét az alapján ellenőrizték, milyen nyelven beszélt az illető. Bár ez nem tudatos etnikai szocializációs folyamat része volt, csupán valamiféle játék, mégis erősítette az etnikai kategóriák láthatóságának érzetét és az etnikai sztereotípiákat.

²⁰ A jelek lehetnek olyan testi jegyek, mint a bőrszín, a hajtípus vagy az arc- és testfelépítés, olyan tartós beavatkozások, mint a tetoválások vagy piercingek, olyan viselkedési jellemzők, mint a hangerő vagy a gesztusok, illetve öltözködési sajátosságok, mint például a frizúra, az arcszőrzet vagy az öltözet. Lásd pl. Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*, 45. skk. illetve uő: *The Deadly Ethnic Riot*, 124. skk. A vizuális jelek alapján természetesen nemcsak etnikai, hanem egyéb kategóriák alapján is be lehet azonosítani valakit, lásd pl. Anderson: *Streetwise*, 8. fejezet, amelyben a szerző azt elemzi, milyen hétköznapi tudás alapján képesek egy etnikailag vegyes amerikai városnegyed lakói nagy biztonsággal eligazodni a társadalmi térben.

²¹ A romák kivételt jelentenek ez alól – közülük a legtöbben, ha messze nem is valamilyen nyien, külsejük, ruházatuk alapján azonosítható módon romák.

²² Erről a jelenségről északir kontextusban lásd Burton: *The Politics of Legitimacy*, 37. skk.

²³ Egyes esetekben az öltözködés képes megbízhatóan jelezni az etnicitást. Ilyen lehet például a hagyományos paraszti viselet, amelyet azonban ritkán látni városban a piactereken kívül másutt.

A nyelvek

A nyelv sokkal sokrétűbb és megbízhatóbb jelzésrendszerrel szolgál az etnicitásra vonatkozólag. A nyelv nem csupán indikátora, de kritériuma is az etnikai hovatartozásnak.²⁴ Van, amikor a nyelvi jelzések szemmel is láthatóak. A lakásajtókon lévő névtáblák vagy a nagyáruházak eladói által viselt névvel ellátott kítűzők például lehetnek ilyenek, csakúgy, mint az, ha valaki nyilvános helyen magyar nyelvű kiadványt olvas. Egy taxisofőr egy alkalommal magyarul fordult Foxhoz egy út végéhez közeledve, noha a szerző előzőleg angolul és románul beszélt a jelenlévőkkel – mint kiderült azonban, a sofőr észrevette a nála lévő magyar nyelvű újságot.

A legtöbb nyelvi jelzés mindazonáltal nem vizuális természetű. A legnyilvánvalóbb ezek közül persze az, ha az illető egy adott nyelven beszél. Azonban a nyelvi jelzések is aszimmetrikusak. Ha magyarul beszél valaki, az nagyobb valószínűséggel utal az illető etnikai hovatartozására, mint a román nyelv használata. Az idegenek közötti nyilvános interakciók esetében Kolozsváron a román nyelv használata számít normának.²⁵ Ez az elvárás, amelynek általában megfelelnek az emberek, a magyarok éppúgy, mint a románok.

Ha viszont valaki magyarul beszél, abból – magyarok és románok egyaránt – gyakran arra következtetnek, hogy az illető magyar. Amikor Katalin, aki azelőtt a Székelyföldön élt, Kolozsvárra jött jogot tanulni, és eleinte nem voltak barátai, elkezdett fülelni, ki milyen nyelven beszél körülötte az egyetemen. *„Leül az ember és amikor valaki magyarul szólal meg, az olyan szokatlan, az ember rögtön felfülel és akkor 'Szia, te is magyar vagy?' 'Igen, persze. Honnan jöttél?' és így tovább és akkor odaülünk egymás mellé és a harmadik ilyen alkalomra már annyian ülünk együtt, hogy három sort elfoglalunk.”* Egy magyar számára az, ha magyar szót hallanak, azt jelenti, hogy az illető magyar és így neki magának is szabad magyarul szólni hozzá. Ez más helyszíneken is megesik. Amikor magyarok azt hallják, hogy egy bolti vagy piaci eladó „Tessék”-kel fordul a vevőhöz, vagy a román „*Poftiti!*” mellett a „*Tessék*” is elhangzik, akkor tudják, hogy amint rájuk kerül a sor, ők is szólhatnak magyarul.²⁶

Bár önmagában az, ha valaki románul beszél, még nem utal az illető etnikai hovatartozására (mivel idegenek közötti nyilvános interakció esetén ez számít a normának), az, hogy *hogyan* beszél valaki románul, megint csak

²⁴ Az indikátorok és kritériumok közötti különbségről, ahol az előbbi a csoporttagság alapjául szolgál, míg az utóbbi a gyakorlatban segít meghatározni valakinek a hovatartozását, lásd Horowitz: *Ethnic Identity*, 119–120.

²⁵ Lásd 8. fejezet

²⁶ Ezekre a jelekre maguk az eladók is érzékenyek. Számos alkalommal, amikor az újságosnál románul kértük ugyan a lapokat, de köztük volt a helyi magyar lap, a Szabadság is, az eladó magyarul válaszolt.

lehet jelzésértékű. Egy olyan környezetben, ahol szinte mindenkinek adott két nyelv közül valamelyik az anyanyelve, egy mégoly enyhe akcentus, az apróbb de jellegzetes kiejtési és nyelvtani hibák utalhatnak arra, hogy a beszélőnek a román nem anyanyelve, vagyis minden bizonnyal magyar.

Ezen a téren ismét csak aszimmetria figyelhető meg, méghozzá kétszeresen is. A románok általában jobban fel vannak készülve rá, hogy a román nyelvű beszédben észrevegyék a „magyaros” akcentust vagy a tipikusan „magyar” hibákat és ebből a beszélő nemzetiségére következtessenek, azonban a magyaroknál kevésbé érdekli őket maga a kérdés. A legtöbb román azt állítja, hogy az akcentusa alapján meg tudja mondani valakiről, hogy magyar az illető, de ennek kevesen tulajdonítanak különösebb jelentőséget. Azok közül a „régikolozsváriak” közül, akik még kétnyelvűek, vannak páran, akik udvariasságból magyarra váltanak, ha beszélgetőpartnerük magyar. Minden bizonnyal vannak olyan helyzetek is, amikor a román tisztviselők, eladók és mások valóban másként kezelnek valakit, amiért az illető magyar, legnagyobb részben azonban az etnicitás, legyen bár hallható vagy látható jelek alapján kikövetkeztethető, az idegenek közötti hétköznapi interakciók szempontjából egyszerűen irreleváns. Abból, hogy az adott információ *hozzáférhető*, még nem lehet következtetni arra, mennyire *jelentős* vagy *feltűnő*.

Magyarok számára nagyobb valószínűséggel van jelentősége beszélgetőpartnerük etnikai hovatartozásának, ha másért nem, akkor azért, mert ez lehetővé teheti számukra, hogy magyarra váltsanak. A rutinszerű interakciók során azonban, mint amilyen a napi bevásárlás vagy az útbaigazítás-kérés, az etnicitás a magyarok számára éppolyan kevésbé releváns, mint a legtöbb román számára.²⁷ Az összetettebb vagy hosszabb interakciók esetében viszont – például a kórházban a nővérekkel és orvosokkal, a fodrásznál, a mesteremberekkel, a hivatalos ügyintézés során vagy egy taxiban – a magyarok szívesebben beszélnek magyarul (és ennél fogva érdekükben áll, hogy az akcentus alapján vagy egyéb módon megállapítsák, magyar-e a beszélgetőtársuk). Ez adódhat abból, hogy az illető egyszerűen könnyebben ki tudja fejezni magát magyarul,²⁸ de más magyarokkal még azok a magyarok is szívesebben beszélnek magyarul, akik tökéletesen tudnak románul, mivel így érzik helyénvalónak.²⁹

²⁷ A magyarok számára még akkor is „természetellenesnek” tűnhet, ha egymást között románul beszélnek, ha ennek semmi tétje nincsen. Egy alkalommal, amikor Fox egy magyar barátjával sétált az utcán, megállt mellettük egy autó és a sofőr románul útbaigazítást kért. Miután továbbhajtott, Fox barátja meglátta, hogy magyar rendszáma volt és megjegyezte: „Akkor magyarul is beszélhettem volna velük!”

²⁸ Ironikus módon azok, akinek – pontosan gyengébb romántudásuk miatt – leginkább érdekében áll, hogy átválthassanak az anyanyelvükre, kevésbé képesek hallás után felismerni, ha magyar akcentussal beszél valaki.

²⁹ Erre a kérdésre, illetve nyelv és etnicitás kapcsolatának egyéb aspektusaira a 8. fejezetben térünk vissza bővebben.

A magyarok között szokatlannak számít Áginak, Karcsi unokájának helyzete, aki egy nagyrészt román világban él és jobban beszél románul, mint magyarul. Büszke kiváló romántudására és megjegyzi, hogy vannak olyan románok, akik „el se hitték, hogy magyar voltam”. A legtöbb románhoz hasonlóan ő is meg tudja állapítani az illető akcentusa alapján, román vagy magyar-e valaki, de a legtöbb romántól eltérően ő használja is ezt a tudását a helyi élelmiszerboltban például, ahol eladóként dolgozik: *É: Hát hallszik a beszédről (nevet) [J: A, amikor románul (...)] amikor románul akar beszélni [J: Igen, igen.] van aki elég jól tud és mégis hallszik és akkor én mindig rátérek magyarra, ha nem ismerem [J: Igen, igen.] de persze má a legtöbbet ismerem.* Meg volt győződve róla, hogy tévedhetetlen ebben a kérdésben *„Nem, soha, soha, soha nem tévedtem [F: Érzik, hallszik a kiejtésén, tudod?] hallszik a kiejtésén.”*

Annak, ha valaki felismeri, hogy egy idegen magyar, nem csupán nyelvi következményi lehetnek. Az, hogy Ági magyarul tudja megszólítani a magyar vevőket, lehetővé tette, hogy önmagát is magyarnak láttassa a szemükben és ezzel kivívja bizalmukat és ezáltal jobban végezze a munkáját. A fent említett magyar joghallgató esetében pedig az, hogy magyar szót hallott maga körül, nem csupán arra bátorította, hogy ő is magyarul szólaljon meg, de a barátkozást is beindította a beszélők között, akik egymás mellé ültek az órákon – ez a folyamat pedig hamar egy szorosan összetartó magyar csoport kialakulásához vezetett.

A nevek

A nevek alapján szintén lehetséges az etnikai hovatartozásra következtetni. Mint már fentebb elhangzott, az ajtókra kihelyezett vagy a ruházaton viselt névtáblák szolgálhatnak ilyen vizuális jelként.³⁰ Amikor kutatóknak egy szociológiai felméréshez magyar válaszadókat kellett találniuk, akkor például az ajtókon olvasható névtáblákat használták valószínűségi indikátornak. A szóban elhangzó nevek hasonlóképpen szolgálhatnak jelzésül. Gyöngyi, egy másik magyar joghallgató elmondta, hogy éppúgy figyelte névsorolvasáskor az elhangzó neveket, ahogy Katalin fülelt, ki beszél körülötte magyarul: „A szemináriumokon általában van katalógus és ha magyar nevet hallok, akkor megkérdezem /magyar-e az illető/.” Bizonyos kontextusokban az, ha magyar néven mutatkozik be valaki, feljogosítja a

³⁰ Amikor Ági jelentkezett a jogi egyetemre, magyar neve alapján feltették neki a kérdést, igényt tart-e a kisebbségi diákok számára fenntartott helyek egyikére (amelyek elvileg más kisebbségek számára is nyitva állnak, de a gyakorlatban főleg magyarokkal töltik be őket). Erre azonban nem tartott igényt, mivel attól tartott, hogy ebben az esetben tanulmányait magyarul kellene folytatnia, amire nem volt felkészülve, mivel mindeddig román nyelvű iskolákba járt.

beszélgetőtársakat, hogy megkérdezzék, magyar-e a beszélő, és ha igen, az utat nyit a további ismerkedés előtt.

A nevek azonban nem mindig jelzik megbízhatóan az etnikai hovatartozást. Gyöngyi, ha magyar nevet hallott a névsorolvasáskor, még nem tekintette automatikusan magyarnak az illetőt (ahogyan Ági igen, ha a vevő magyar akcentussal beszélt románul), hanem megkérdezte, magyar-e. Ezzel kifejezte, hogy elismeri annak a lehetőségét, hogy magyar neve ellenére román legyen az illető – ami Erdélyben egyáltalán nem ritkaság. Sok románnak van magyar vagy magyarosan hangzó neve, akár házasság, akár asszimiláció eredményeképpen, vagy annak nyomán, hogy a magyar fennhatóság idején a család magyarra fordította vagy magyarosította a nevét. Ezeket a neveket azután ritkán fordították vissza románra, bár a román helyesírás és kiejtés szabályait alkalmazzák rájuk. Hasonlóképpen, sok magyarnak van román vagy románosan hangzó neve, akár házasságból adódóan, akár abból a késő kommunista időkben divó gyakorlatból, hogy a hivatalos iratokon a magyar családneveket románosan írták, a keresztnemeknek pedig sokszor a román megfelelőjét tüntették föl. Sok magyar azután a rendszerváltást követően nem változtatta vissza nevének helyesírását és hivatalos kontextusban azóta is ebben a formában használja.³¹

AZ ETNIKAI HOVATARTOZÁS FELMUTATÁSA

Az eddigiekben főleg azzal foglalkoztunk, milyen perceptuális és kognitív aspektusai vannak a külső, az öltözködés, a nyelvhasználat és a nevek – különböző mértékben megbízható – etnikai jelzésként való értelmezésének. Az identifikáció azonban nem csupán mentális folyamat, hanem társadalmi gyakorlat is, azaz nem csupán észlelésből áll, hanem cselekvésből is. Az alábbiakban az utóbbival fogunk foglalkozni.³²

Az etnicitás interakciókban való megjelenésének egyik aspektusa az antropológusok által „tülkommunikációnak”, illetve „alulkommunikációnak”

³¹ Néha ugyanannak a névnek más-más kontextusban különböző alakjai használatosak. Találkoztunk olyan magyarral, aki négy különböző változatban használta a nevét. Lakásának aajtán a Szilágyi János felirat állt, a lépcsőházban a levélszekrényen Szilágyi Ioan volt feltüntetve, a telefonkönyvben ugyanő Silaghi János néven szerepelt, míg a személyi igazolványában a Silaghi Ioan változat volt. Ezt ő maga nem találta zavarónak vagy következetlenségnek, mivel úgyis mindenki csak Jancsiként emlegette.

³² A kategorizáció kognitív és diszkurzív megközelítései közötti feszültségről, ahol az utóbbi szerint a kategorizáció „olyasmí, amit beszéddel teszünk annak érdekében, hogy társas-társadalmi cselekvéseket hajtsunk végre (pl. megnyerjünk, hibáztassunk, tagadjunk, gyanúsítsunk vagy elutasítsunk)” lásd Edwards: *Categories are for Talking*, 517. A kognitívizmus diszkurzív kritikáját lásd még Billig: „Prejudice, Categorization and Particularization”, Potter és Wetherell: *Discourse and Social Psychology*, Edwards és Potter: *Discursive Psychology* és Edwards: *Discourse and Cognition*.

nevezett jelenség, vagyis amikor valaki tudatosan hangsúlyozza, illetve elrejti etnikai hovatartozását.³³ Interakciós szempontból a fent tárgyalt jelzések nem csupán kognitív források, amelyeket a megfigyelők megfigyelhetnek, hanem egyúttal diszkurzív és interakciós források is, amelyeket az egyének tudatosan felhasználhatnak. Olyan jelek, amelyeket tudatosan „le lehet adni”, vagy akaratlanul „fel lehet fedni”.³⁴ Nem csupán jelezhetik a etnikai hovatartozást, hanem hangsúlyozhatják – vagy éppen el is rejtetik.³⁵

Mint a 4. fejezetben láttuk, Kolozsváron Ceaușescu bukását követően a politikai retorikában a nemzettudatot túlhangsúlyozták. A köztereket elárasztotta a román nemzeti trikolor, míg a közbeszédben eluralkodott a román és magyar nacionalista retorika. A hétköznapi életben azonban ritka az etnicitás túlkommunikációja. Fontosabb román és magyar nemzeti ünnepeken vannak, akik adott nemzeti színű szalagot vagy kokárdát viselnek.³⁶ De még ezeken az ünnepi alkalmakon is csak kevesen viselik a nemzeti színeket – másfelől, vannak idősebb kolozsvári magyarok, akik viszont máskor kokárdát vagy nemzetiszínű szalagot hordanak. Ezek a jelzések nem csak – sőt, nem elsősorban – arra szolgálnak, hogy viselőjük etnikai hovatartozását jelezzék azoknak, akik még nem tudják, hanem a kategóriával való azonosulást mutatják a külvilág felé, méghozzá elsősorban az ugyanabba a kategóriába tartozó többiek felé.³⁷ Nem csak, illetve nem elsősorban az az üzenete, hogy a jelkép viselője magyar vagy román, hanem

³³ T. Eriksen: *Etnicitás és nacionalizmus*, 41.

³⁴ A jelek és jelzések tudatos és akaratlan leadása közötti különbségtétel központi jelentőségű Goffman dramaturgiai megközelítésen alapuló interakció-értelmezési modelljében. Lásd pl. Goffman bevezetőjét az *Én bemutatása a hétköznapi életben* című könyvéhez.

³⁵ A nemzetiségi kategóriák tudatos elrejtéséről, illetve a félrevezető jelzésekről a megosztott társadalmakban lásd Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*, 48–49.

³⁶ Lásd a 4a kép. A nemzetiségi hovatartozás egyéb közszemlére tétele azonban nagyon ritka. Egy általunk is látott eset, amelyről a helyi televízió is beszámolt, a román trikolor nyilvános megjelenésére vonatkozik. Amikor Funar először festette piros-sárga-kékre a köztéri padokat, a riporterek megkérdezték az utca emberét, mi a véleményük a jelenségről. Egy sor egyéb (zömmel negatív vagy semleges) kommentár között szerepelt egy idős magyar asszony, aki befőttesüvegben piros-fehér-zöld savanyúságot tartott a magasba. A magyarság provokatív nyilvános felvállalásának példái, mint például a mindig is konfrontatívan viselkedő Karcsi által még a hatvanas években viselt piros-fehér-zöld nyakkendő még ritkébbak.

³⁷ A „román” kategóriát jellemző kettős, nemzetiségi és állampolgársági utalás, amelyet fentebb tárgyaltunk, a román trikolor köztereken való megjelenésére is áll. Éppúgy, ahogyan a „magyar” kategória következetesebben utal a nemzetiségi hovatartozásra, ugyanez áll a magyar nemzeti színek nyilvános megjelenítésére is. Az utalás azonban nem teljesen etnokulturális. Mivel ezek a színek egyúttal a magyar állam lobogó színei is, közszemlére tételük – csakúgy, mint a magyar himnusz éneklése – sok nacionalista gondolkodású román haragját kiváltja, mivel a magyar nyelv használatával ellentétben értelmezhető egy másik államra való utalásként, azaz a román állammal kapcsolatos lojalitás megkérdőjelezéseként is.

hogy kifejezetten büszke magyar, illetve román mivoltára. Mindazonáltal összességében Kolozsváron ritka a etnikai hovatartozás ilyen szándékos közszemlére tétele, hangsúlyozása.

A nyelvet azonban lehet éppen a etnikai hovatartozás elkendőzésére is használni. Magyarul megszólítani valakit olyan helyzetben, amelyben a román számít elvárásnak például a beszélő etnikai hovatartozásának egyértelmű – és gyakran provokatív – kinyilvánítását jelenti. Bár erre vonatkozóan időnként elhangzik panasz román részről, az egyértelmű esetek igen ritkák.³⁸ A magyar nyelv nyilvános használata, bár a legtöbbször öntudatlanul és nem a etnikai hovatartozás jelzésének szándékával történik, alkalmas a magyarság demonstratív kinyilvánítására is. Karcsi egy-egy története mintha erre lenne példa, de a szerzők a jelenség egyetlen egyértelmű példájával sem találkoztak.

Másrészről, a magyarságot alul is lehet kommunikálni, például ha az illető nyilvános helyen csak diszkréten vagy egyáltalán nem beszél magyarul.³⁹ Ez nem arról szól, hogy az illető románnak akarna látszani, hanem egyszerűen nem akarja felhívni a figyelmet arra, hogy ő magyar. Ennek egy másik lehetősége, ha valaki nyilvános helyeken (például a telefonkönyvben vagy a postaládáján, lakásajtaján lévő névtáblán) nevének román változatát használja, bár ez a gyakorlat adódhat egyszerűen inerciából vagy szokásból is.

A telefon felvevésekor tanúsított nyelvi viselkedés szintén lehet az etnikai hovatartozás jelzésének (vagy elkendőzésének) eszköze. Kolozsváron, mint Romániában másutt is, a románok általában úgy szólnak bele a telefonba: „*alo*”, vagy „*da*” (igen). Magyarországon a legtöbb magyar azt mondja, amikor felveszi a telefont: „halló”, vagy „tessék”. Kolozsváron ezzel szemben egyes magyarok „romános” módon veszik fel a telefont, míg a románok közül néhányan (általában a „régikolozsváriak” közül) egy köztes „halo” változatot használnak, amelyben tehát a magánhangzókat románosan ejtik, de a szókezdő „h” éppúgy megvan, mint a magyar változatban. Ez szintűgy a fentebb tárgyalt aszimmetriák egyike. Ha valaki „magyar módon” szól bele a telefonba, azzal az illető egyértelműen magyarként jelöli meg magát, míg ha „román módon”, azzal általában még nem teszi egyértelművé, hogy román, mivel a román változat számít általánosan elvártnak. A romános „*alo*” vagy a középutas „halo” használata szintén a magyarok egyik eszköze lehet arra, hogy etnikai hovatartozásukat alulkommunikálják, de gyakoribb eset, hogy egyszerűen szokásról van szó – olyan helyi nyelvi gyakorlatról, amely mögött nincs ott az etnikai hovatartozás elfedésének szándéka.

³⁸ Lásd 8. fejezet.

³⁹ Lásd 8. fejezet.

Másfelől, sok magyar rutinszerűen úgy szól bele a telefonba: „halló”, „igen” vagy „tessék”.⁴⁰ A telefont alapvetően családtagok, barátok közötti beszélgetésekre használják, és a családi-, baráti kör a legtöbb magyar számára nagyrészt intraetnikus világ, a tágabb román világba beékelődve. Ebben a világban elvárható lehet, hogy az ember „magyar módra” szóljon bele a telefonba. Amikor Fox egy hosszabb kolozsvári tartózkodása alkalmával egyszer „da”-val szólott bele a telefonba Kati jelenlétében, akivel általában magyarul beszélt, utóbbi megjegyezte, csak félig-meddig tréfásan: „Jézusom, már megint román lettél!”. Ez egy újabb példa arra a jelenségre, hogy a magyar világ keretein belül megfordulnak a tágabb kontextusban a magyar és a román nyelv használatára vonatkozó elvárások.

KATEGÓRIÁK HASZNÁLATBAN

Az etnikai kategorizáció interakciós dimenziója jóval túlmutat az etnikai hovatartozás alul- vagy túlkommunikálásán. A kategorizáció nem csupán jelzések adása és dekódolása, nem egyszerűen mások csoport-hovatartozására vonatkozó, addig ismeretlen információk átadása és befogadása. Az, ha valaki etnikai kategóriák mentén azonosítja magát, beszélgetőtársát vagy egy harmadik felet, azt a célt is szolgálhatja, hogy az etnikai hovatartozásra vonatkozó, már korábban is ismert információt az adott interakciós helyzet szempontjából relevánssá tegye.

Az alábbiakban több olyan módról is szót ejtünk, ahogyan az etnicitás mint diszkurzív eszköz mozgósítható bizonyos konkrét interakciós célok érdekében.⁴¹ Ezek valamennyien az elszámoltathatóságot emelik ki az etnicitás hétköznapi működésmódjai közül.⁴² Az etnikai kategorizáció felidézése történhet azzal a szándékkal, hogy valamely tettet, álláspontot, vagy véleményt indokoljanak, magyarázzanak, elkövetőjét elítéljék vagy

⁴⁰ A telefonkönyvből kiválasztott huszonnégy azonosíthatóan magyarnak hangzó név tulajdonosai közül tizenegyen szóltak bele a telefonba egyértelműen magyarosan (tízen „tessék”-kel, egy pedig „igen”-nel), kilencen a köztes „haló” formát használták, míg négyen az egyértelműen romános alakokkal (hármán „alo”-val, egy pedig „da”-val), bár a négyből ketten akcentusukból ítélve alighanem románok voltak.

⁴¹ Arról, milyen módokon lehet a beszédben megjeleníteni az identitást, egy nagyjából az etnometodológia és a társalgáselemzés módszertana által ihletett elemzés olvasható az Antaki és Widdicombe által összegyűjtött cikkekben in: *Identities in Talk*, illetve in: Hester és Housley (szerk.): *Language, Interaction and National Identity*. Lásd még Hansen: „A Practical Task”, amely röviden áttekinti mindazt a szakirodalmat is, amely az etnicitás gyakorlati, szituációba ágyazott termékként való értelmezése felől közelít a nyelvhez és a társas interakciókhoz (63–68.).

⁴² Az elszámoltathatóságról lásd Garfinkel: *Studies in Ethnomethodology*, vii., 1.; Heritage: *Garfinkel and Ethnomethodology*, különös tekintettel a 6. és 7. fejezetre.

éppen ellenkezőleg, felmentsék bizonyos ítélet alól; hogy valaki egy csoporthoz való tagságát kinyilvánítva kritizálhatja a csoport többi tagját a normától eltérő, ellentmondásos vagy a csoportra nézve veszélyesnek gondolt viselkedése vagy véleménye miatt; védeni, erősíteni lehet az adott kategória határait, illetve jelezni vagy minősíteni a csoporttagságot. Az alábbiakban valamennyi felsorolt esettel külön foglalkozunk.

Magyarázat

Az adott jelenség két teljesen nyilvánvaló, szinte banális példájával kezdjük. A húszas éveiben járó Erika, aki pultosként dolgozik a kolozsvári *Musica Pubban* nem különösebben érdeklődik a nacionalista politika iránt. Amikor azonban megkérdeztük, szeretné-e, hogy a lánya a magyar óvoda után magyar általános iskolába járjon, egyszerűen azt válaszolta: „Igen, hiszen magyar vagyok.” Hasonlóképpen, amikor Gyurit kérdeztük arról, hol fog a fia tovább tanulni általános iskola után, így felelt: „Hát, ez probléma, mivel én magyar vagyok a feleségem pedig román”, amivel azt fejezte ki, hogy ez a tény szerinte nyilvánvalóan elegendő magyarázat arra, hogy feleségével eltér az álláspontjuk a kérdésben.

Bár ezekben a példákban a beszélők explicit módon is hivatkoztak az etnicitásra, az ilyen típusú indoklás jelentősége éppen abban áll, hogy általában nem artikulálódik. Ritkán fordul elő, hogy ilyen nyíltan hivatkozzon valaki az etnikai hovatartozásra, amikor valamely álláspontra keres magyarázatot. Az itt idézett példákhoz hasonlóak jobbára csak akkor fordulnak elő, amikor valaki megszegi valamelyik adottnak vett normát vagy elvárást. Sok magyar számára ilyen szabályszegésnek tűnik az is, ha valaki nyíltan rákérdez az iskolaválasztásra, éppen mivel magyar-magyar interakció során magától értetődő, hogy a gyerekeknek magyar iskolában a helyük.⁴³ Ebben a fejezetben az etnikai hovatartozás kategóriák alkalmazásával történő explicit megidézésére koncentrálnunk, de nem szabad szem elől tévesztenünk a kimondatlan, természetesnek vett lojalításokat sem.

Egy taxisofőrrel folytatott társalgás során Brubaker és Grancea megkérdezte, szereti-e Kolozsvárt. A sofőr enyhe gúnnyal visszakérdezett, vajon hogyan lakhatna itt ötvennyolc éve, ha nem szeretné. „*Kinézhetnének jobban is a dolgok erre felé... Mit mondhatnék. Főleg hogy magyar vagyok. Ez mindent elárul, nem igaz?*” Ebben az esetben újra azt láthatjuk, hogy a beszélő elég nyíltan úgy hivatkozik etnikai hovatartozására, mint ami elegendő magyarázatot jelent kiábrándultságára, bár a későbbiekben konkrétan is említi Funar nacionalista cselekedeteit, amelyekről Kolozsvár

⁴³ A magyar nyelvű oktatás magától értetődő voltáról lásd 9. fejezet.

hírhedtté vált. Megint csak, az ilyen hivatkozás ritkán történik ennyire nyíltan. A sofőr minden bizonnyal felismerte, hogy külföldiek, de legalábbis nem helybeliek vagyunk – nem valószínű, hogy egy kolozsvárral is így beszélt volna. A magyar nyelvű oktatásra vonatkozó feltevésekhez hasonlóan azonban ez a Funar országlására vonatkozó etnikailag elfogult álláspont sem kevésbé jelentős attól, hogy általában nem artikulálódik.

Számonkérés

Az etnikai kategóriák használatba kerülhetnek azzal a céllal is, hogy a beszélőpartnert vagy egy harmadik személyt számon kérjenek olyan cselekedetekért vagy álláspontokért, amelyek valamilyen módon nekik tulajdoníthatók pusztán azért, hogy az adott csoporthoz tartoznak, még akkor is, ha nem személy szerint ők tették meg vagy hangoztatták ezeket. Egy fentebb már egy másik kontextusban tárgyalt példa: Veronika arra panaszkodik, hogy román főiskolai csoporttársai bizonyos helyzetekben tipikus magyarként kezelik, annak ellenére, hogy ő maga románnak tartja magát. Most nem az az érdekes számunkra, hogy románnak tekintik, hanem az, hogy hogyan. Csoporttársai ugyanis rendszeresen azt kérdezik tőle, „miért követelik vissza a magyarok Erdélyt”, mintha személyében számon kérhető volna rajta a magyarokra jellemzőnek tartott revizionizmus.

Egy másik hasonló példa egy csoportos interjúból származik, amelyben Mia, egy román munkásnő elmesélte, hogy magyar kolleganője, Ildi panaszkodott neki, hogy a magyarokat mennyi hátrányos megkülönböztetés érte a kommunista rezsim idején. Mia, aki úgy érezte, a románoknak semmivel sem volt könnyebb a helyzete, felidézte, sőt újra el is játszotta, hogy kikelt magából: *„Hogy mondhatasz ilyet? Hogy mondhattok ilyet?”* A megfogalmazásból jól kitűnik, hogy Mia egyénként számon kérhetőnek gondolta Ildit a kijelentés miatt, amit általában a magyarokra gondolt jellemzőnek, nemcsak Ildire. Az egyes szám második személyről többes szám második személyre való váltás jól jelzi, hogy a számonkérés részben egyéni, részben azonban az egész kategóriára vonatkozik.

A hovatartozás megidézése

A hovatartozásra utaló kategóriák azzal a céllal is használhatók, hogy a beszélő belülről, az azonosság talaján kritizálhassa a csoport többi tagját. Egy nyugdíjas ügyvéd Funarra panaszkodva hangsúlyozta, hogy románként nem ért egyet a polgármester politikájával. *„Zavar mindaz, amit mond, és amit tesz. Románként, tegyük hozzá, románként. És kolozsvári polgárként.”*

Egy nyugdíjas mérnök hasonló álláspontot fogalmazott meg: *„Hát azzal, hogy Funar mindent elkövet, hogy megromoljon a viszony a románok és a magyarok között, azzal én románként nem tudok egyetérteni.”* Mindkét beszélő számára az, hogy az adott csoporthoz tartoznak, legitimitást kölcsönzött szavaiknak, amelyekkel a polgármester nacionalizmusát kritizálták. Az, hogy „románként”, ebben a minőségben szólaltak meg, lehetővé tette, hogy belülről, annak a csoportnak a tagjaként beszéljenek, amelynek a nevében Funar is beszél és cselekszik.⁴⁴ Azáltal, hogy hangsúlyosan románként tünteti fel magát, Funar a többi románt is számon kérhetővé teszi mindazért, amiket ő tesz és mond (éppúgy, ahogyan Veronika esetében láttuk, akit – saját önbesorolása ellenére – magyarként is elszámoltathatónak tartottak mindazért, amit „a magyarok” úgymond akarnak. A fenti példákban éppen az, hogy az idézett román emberek elszámoltathatók Funar viselkedéséért, tette lehetővé, hogy jogot formáljanak arra, hogy románként és kolozsváriként kritizálják.

Mint láttuk, a „román” kategória állampolgárságra és etnicitásra egyaránt vonatkozhat. Egy harmincas éveiben járó magyar üzletkötő, akinek a házastársa román, erőteljesen hangsúlyozta román állampolgár mivoltát, hogy a lehető legkeményebb hangvételben kifejezhesse, mennyire elege van a Romániában uralkodó állapotokból: *„Kibaszott egy ország! És ezt románként mondom, nem magyarként. Románként, mert románnak tartom magam, Romániában születtem.”* Itt az, hogy a beszélő románnak vallja magát, azt a célt szolgálta, hogy „bennfentesként” hangoztathassa frusztrációját.

Az etnikai kategóriákkal való önazonosítás arra is jó lehet, hogy a beszélő legitim módon a csoportnormától eltérő, ellentmondásos vagy potenciálisan diszkreditáló nézeteket hangoztasson. Ezzel elébe lehet menni azoknak a kritikáknak, amelyekkel a deviáns véleményeket vagy viselkedéseket szokták illetni – vagyis az olyan kritikáknak, amelyek egyébként éppen az illető hovatartozásának legitimitását kérdőjeleznék meg. Az ilyen ellentmondásos állításokat ezért gyakran vezetik be az illető csoporttagságát hangsúlyozó kijelentések: *„Románnak (vagyis szintisztán románnak) tartom magam.”* – mondta például egy taxisofőr, majd így folytatta: *„Amennyire tudom, az őseim is mindannyian románok voltak. De még így is azt gondolom, hogy jobb lenne, ha Erdély autonóm lenne. Jobb lenne.”*⁴⁵

⁴⁴ Mindkét itt idézett beszélő házastársa magyar volt. Az, hogy fontosnak tartották megjegyezni, hogy románként beszélnek, talán azt a célt is szolgálta, hogy elébe menjen a csoporttagságukra vonatkozó esetleges kételyeknek.

⁴⁵ További példa lásd (eredetiben 236-7)

Hovatartozással kapcsolatos váratlan fordulat indoklása

A bevett magyar szófordulatnak, „román, de rendes”, megvan az éppolyan széles körben használt román megfelelője is: „ungur, dar de treabă” – „magyar, de rendes”. A magyar változat egyik előfordulásával találkozott például Brubaker egy családi beszélgetés kontextusában. Egy fiatal magyar nő egy környékbeli boltot említett az apjának, amelyet így jellemzett: „román üzlet (ami itt úgy értendő, hogy románok tulajdonában van), de elég jónak tűnik.”

Itt a kulcsszó természetesen a *de*, ami jól mutatja a köztudatban élő elvárások mélystruktúráját. Az elvárás azonban nem feltétlenül – mint az előző példából vélhető – az, hogy ha egy román szóba kerül (magyarok között) vagy egy magyar (románok között), akkor ez feltétlenül negatív színezetű lesz. Ezekben a kijelentésekben a „de” nem feltétlenül jelenti az ilyenfajta visszajára fordult értékítéletet, hanem inkább arra utal, egy adott kategóriára való váratlan vagy szokatlan utalás magyarázatot követel. Nem a pozitív értékelés az, ami váratlan és ezért magyarázatra szorul, hanem az, hogy egy román került említésre egy olyan kontextusban, amelyben a hallgatók egy magyarra számítottak, vagy *vice versa*.

Munkahelyéről, egy környékbeli zöldségüzletről szólva Karcsi unokája, Ági, arra a kérdésre, magyar-e a tulajdonos, így felelt: *„Hát, a felesége félig magyar, ő maga román, de soha nem volt semmi gond abból, magyar-e az ember vagy román. Még jobban is szereti a magyarokat, mint a románokat. /nevet/”* Ahogyan és amilyen kontextusban a kérdést feltették (egy magyarul zajló interjú során), az alapján azt lehetett gondolni, hogy az elvárt válasz a „magyar”, ami relevánssá tette, hogy Ági számot adjon arról, hogy az illető román. Egy másik példa egy magyar férfival folytatott beszélgetésből, amelyben saját viselkedését magyarázta az 1990-es marosvásárhelyi erőszakos konfliktus során. *„Amikor elmentünk, azt mondta egy ismerősünk, hát jól egyeztünk, román, de jól egyeztünk. Beszél a férfi is magyarul, a nő is magyarul. [...] Ne menjetek oda, mert mi lesz veletek?” Hát mondom ” Mi lesz velünk? Ha románokkal találkozunk, beszélünk románul, ha magyarokkal találkozunk, beszélünk magyarul.”* A román–magyar konfliktus kontextusában váratlannak számított, hogy egy román embert ilyen kedvező fényben említsen valaki, ami fontossá tette, hogy a beszélő hangsúlyozza, nem átlagos románról van szó, és főleg nem olyanról, aki érintett lehetett az erőszakos cselekedetekben, hanem olyanról, aki tudott magyarul, éppúgy, mint a felesége, akivel a beszélő jóban volt.

A következő példa, bár nincs benne explicit „de”, jól illusztrálja, hogy az etnikai kategória váratlan feltűnése magyarázatra szorul. 1997-ben Gyuri, az előző fejezetben bemutatott magyar taxisofőr, első házasságából származó lánya közelgő esküvőjéről beszél. Mint elmondja, a fiatal pár

Kolozsváron fog élni, de magára az esküvőre egy „szintiszta román” faluban kerül sor és a vőlegény is román. Gyuri rögtön hozzátesszi, mintha ez magyarázatot kívánna: „nem számít, hogy román a férje, az én feleségem is román, csak fontos hogy szeressék egymást”. Még amikor az ellenkezőjét állítja is, vagyis azt, hogy a etnikai hovatartozás nem számít, viselkedésével mást mutat – éppen azt, hogy nagyon is számít, és az endogámiára vonatkozó elvárások megsértése magyarázatot kíván.

A kategóriahatárok fenntartása

Az etnicitást általában mások által az egyénnek tulajdonított – öröklött – státusként tartják számon, vannak azonban jelentős aspektusai, amelyek alapján megvalósításként, elért státusként lehet rá tekinteni.⁴⁶ Az etnikai kategóriatagság függ attól, hogy elismerik-e mások, ugyanis meg is lehet valakitől tagadni. A tagsággal együtt járnak bizonyos privilégiumok, de kötelezettségek is, amelyeknek ahhoz, hogy valaki egy etnikai kategória elismert tagja maradjon, eleget kell tenni. Sehol nincs tételesen lefektetve, melyek ezek a kötelezettségek – csak akkor válnak láthatóvá, amikor valaki megsérti a rájuk vonatkozó elvárásokat és ezért a normaszegésért megkapja a büntetését.⁴⁷

A szankcionálás másként működik magyarok és románok esetében. A „magyar” inkább minősül elért vagy megvalósítandó státusnak, mint a „román”, így sebezhetőbb és ezáltal szankcionálhatóbb is. Valaki akár teljesen el is veszítheti magyar mivoltát. Karcsi unokája, Ági felidézte, hogy gyerekkorában egyes magyar gyerekek kívülállóként kezelték, amiatt, hogy román iskolába járt: románnak nevezték és azt mondták, menjen vissza a románok közé. Míg valaki lehet „rossz román” vagy áruló, de nem szűnhet meg románnak lenni, a magyarsághoz való tartozás megszűnhet. A csoport határainak felügyelete – a nyelvtudás, nyelvi viselkedés, iskolaválasztás, vagy a házasságpiac ellenőrzésén keresztül – sokkal hatékonyabb a magyarok esetében.⁴⁸

⁴⁶ A tulajdonított és elért státusról lásd Linton: *The Study of Man*, 115. skk. Mindazokról a folyamatokról, amelyek ahhoz szükségesek, hogy valakit az indiánok maguk közé való indiánnak tekintsenek, lásd Wieder és Pratt: „On Being a Recognizable Indian”.

⁴⁷ A kisebbségi, azon belül is a marginalizált csoportokon belüli szabályszegésekért kiszabott büntetésekről, illetve arról, mi mindent tesznek a marginalizált csoportokon belüli elitnek a nem elit csoporttagok asszimilációjának megakadályozása érdekében lásd Laitin: „Marginality”, 39–41.

⁴⁸ A határok őrzése nem feltétlenül történik drámai, konfrontatív vagy közvetlen módon, nem kell hozzá olyasmiket mondani, mint „Miféle magyar vagy te?”, elég lehet megkérdezni, tud-e magyarul egy vegyes házasságból származó gyerek. A magyar közösségen belül a nyelvi gyakorlatokra vonatkozó ellenőrzésről lásd 8. fejezet.

A magyar státus elért voltát jól illusztrálja az a leírás, amelyet volt felesége adott egy férfiről, akit először objektív, leíró kifejezésekkel illet, aztán viszont arról kezd el beszélni, hogyan él:

És a férjed magyar volt?

Magyar félig, félig román. Édesanyja román, édesapja magyar. Magyar-történelem tanár. Az édesanyja egy hangot nem tudott magyarul. Megszerették egymást, összeházasodtak és lett két gyerekük. És magyarnak nevelték őket. Tehát megtanult az édesanyja együtt a gyerekével magyarul. Zoltánt, így hívják, teljesen magyarként ismerem meg. Egy idő után tudtam csak meg, hogy az édesanyja román. Ő magyarrá változott tulajdonképpen. Neki vannak ilyen személyiségzavarai, ebből kifolyólag, mert szereti az apját, szereti az anyját, és nem tudja, hogy most ő végül is magyar, vagy román. Inkább magyarnak tartja magát, de ez a vegyes házasságok egyik átka. De magyar tulajdonképpen. Magyarként él.

A következtetés jól mutatja a magyar státus elért voltát – míg Romániában az a kifejezés, hogy „úgy él, mint egy román” kimondottan furcsán hangzana.

Ez persze nem egy tipikus eset, mivel olyasvalakiről van szó, aki vegyes házasságból származik. A vegyes házasságban felnövő gyerekek esetében a románság is lehet elért vagy elérendő, a magyarság esetében azonban ez nyilvánvalóbb. Miként sok más helyen a vegyes házasságokból származó gyerekek, a kolozsváriak is könnyebben és öntudatlanabban „tendálnak” a jelöletlen többség, mint a jelölt – és több tudatos döntést és erőfeszítést igénylő – kisebbség irányába. Ráadásul a magyarság mint elért státus eleve jobban ki van téve a határellenőrzésnek és szankcionálásnak, nemcsak a vegyes házasságból származó gyerekek, hanem minden magyar esetében.

A „román” kategória határainak felügyelete korlátozottabb lehetőségekkel bír – jobbára csak azoknak a cselekedeteknek és vélekedéseknek a szankcionálására terjed ki, amelyek az adott csoport tagjától elfogadhatatlannak számítanak. Az erdélyi autonómia vagy pláne Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolásának gondolata jó példa erre. Ahogy Emilia, a nyugdíjas tanárnő egy csoportos interjú során fogalmazott: *„Nincs olyan román, vagy legalábbis nincs épeszű román, aki ezt akarná.”* De mint az alábbiakból kiténik, még ezt az eretnek véleményt is el lehet mondani, ha a beszélő előzőleg leszögezi, hogy „ő maga ugyan román”.

A csoporttagság jelzése

Az etnikai kategóriákat általában diszkrét és lehatárolt egységekként tartjuk számon: valaki vagy tagja egy etnikai kategóriának, vagy nem. Gyakran térbeli metaforák segítségével képzeljük el őket, olyan lehatárolt tereként, amelyek esetében világosan eldönthető, hogy mi a „kint” és mi a „bent”. A gyakorlatban azonban egy etnikai kategóriához való tartozás fokozatokban történik, illetve kerül megtapasztalásra. Ahogyan Thomas Hyland Eriksen antropológus fogalmazott, célszerűbb analóg, semmint digitális jelenséggként elgondolni.⁴⁹

A csoporttagságot a legkülönbözőbb módokon lehet jelezni, illetve értékelni. Az egyén követelhet magának, illetve tulajdoníthat másoknak különféle alapon megkülönböztetett státust, mondjuk autentikusság, ősiség, tisztaság vagy csoporttagságának intenzitása okán. Lehet valakit „igazi magyarnak” vagy „igazi románnak” (*român adevărat*) titulálni, csakúgy, mint „tisztá magyarnak”, „román romának” (*român-român*), „nagyon magyarnak”, „valódi romának” (*român get-beget*), „nagy magyarnak”, „szenvedélyes romának” (*român inflăcărat*). Egy interjú során egy fiatal RMDSZ-tagot úgy emlegettek (csodálattal, de egyúttal kivételként), mint aki „él-hal a magyarságért”. Mindezek a megkülönböztetések ugyanakkor persze mind mások által megtámadhatók vagy tagadhatók, ami már közel áll az előzőekben tárgyalt határfenntartás jelenségéhez is.)

Az efféle megkülönböztetéseket nem kizárólag direkt módon lehet használni az etnikai csoporton belüli magasabb státus jelzésére, hanem kritikus, felforgató, távolságtartó, ünnepélyességüket kiforgató vagy ironikus módon is.⁵⁰ Egy csoportos interjú során annak kapcsán, milyen kölcsönös függés áll fenn a magyar és a román nacionalisták között, a kolozsvári magyar színház egyik fiatal alkalmazottja így panaszkodott: „Az van hogy minden... mondjuk kivéve engem meg azokat akik nem RMDSZ tagok bizonyos okok, oknál fogva, minden olyan magyar ember aki magyar ember... azok-azok mind azt-azt ööö csinálják hogy [...] tehát azok azt csinálják hogy ők ilyen-ilyen ööö nemzetiségi kötelességüknek tartják azt, hogy mi az RMDSZ-be iratkozzunk be. Tehát a Romániai Magyarok Demokrata Szövetségébe.” Itt az „igazán magyarokkal” – akik az RMDSZ-nek aktív tagjai – szemben van megteremtve egy kevésbé magyar pozíció legitimitása. Vagy vegyük például az alábbi részletet egy másik csoportos interjúból: „A polgármester román.” – horkant fel Marcel, a huszonegy éves román diák elutasítóan. „Mi is románok vagyunk, de ez a pasas túlságosan román.” Liviu, huszoneves gyári munkás ezen a ponton közbeszólt és a többiek nevetése

⁴⁹ T. Eriksen: *Ethnicity and Nationalism*, 157–158

⁵⁰ Az etnikai alapú megbecsülésről, mint a megbecsülés speciálisan tömeges formájáról, amelyre egy adott etnikai csoport valamennyi tagja igényt tarthat lásd Weber: *Gazdaság és társadalom*, 390–391.

közepette kis módosítással megismételte a fenti megállapítást: „*En is român vagyok, de ez a pasas messze túl román. Szerintem teljesen örült.*” Az ehhez hasonló ironikus vagy távolságtartó szóhasználat felforgathatja az etnikai csoportok tagjainak viselkedésére vonatkozó elvárásokat.

ETNIKAI ÉS REGIONÁLIS KATEGÓRIÁK

Mint kifejtettük, az etnicitás kategóriákban és kategóriák által működik. De pontosan mely kategóriákon keresztül? Ez talán triviális kérdésnek tűnhet: az etnicitás, gondolhatnánk, etnikai kategóriákon keresztül működik. De mi számít etnikai kategóriának? Mint láhattuk, ez korántsem egyértelmű. A „román” kategória például utalhat etnikai hovatartozásra, de állampolgárságra, illetve országra is. Ezenkívül az etnicitás gyakran névmásokon és más hasonló, úgynevezett indexikus kifejezéseken keresztül működik, amelyek jelentése a kontextustól függ. Így például a *noi/mi* vagy a *la noi*/nálunk rendelkezhet etnikai jelentéssel, de utalhat Románia egészére is, annak egy régiójára, egy helyére, vagy a „mi” számtalan egyéb kontextusfüggő értelmezésére, amelyeknek semmi köze az etnicitáshoz vagy állampolgársághoz.⁵¹

Mint a kategóriatagságra vonatkozó jelzések kapcsán már szóba került, a csoporttagságot más kategóriák segítségével is lehet jelezni. Annak tudatában például, hogy Erdélyben szoros történelmi, illetve máig fennálló kapcsolat van vallás és etnicitás között, ha tudjuk, milyen vallású valaki, akkor a legtöbb esetben az etnikai hovatartozását is tudjuk (bár ennek fordítottja nem igaz), így lehet közvetett módon, a valláson keresztül is utalni valamely etnikai kategóriára. Ugyanígy működnek a szülőföldre, szülővárosra vonatkozó utalások is, pl. székely, olténiai, moldvai, bukaresi – ahol az első eset azt implikálja, hogy az illető magyar,⁵² míg az utóbbiak azt, hogy román. (Nem valamennyi térségre vonatkozó utalásnak van etnikai tartalma – különösen az „erdélyi” nem utal ilyen módon az etnicitásra.)⁵³

A regionális kategóriák azért is különösen érdekesek számunkra, mivel nem csupán közvetítik az etnicitást, de maguk is funkcionálhatnak etnikai

⁵¹ Arról, hogyan alkalmazható a „mi” és a hasonló indexikus kifejezések a politikai retorikában a nemzettudat reprodukciójára lásd Billig: *Banal Nationalism*, 105–109. Arról, hogyan működhetnek a névmások egyszerre etnikai és nem etnikai kategóriajelzőként akár egyetlen megnyilatkozás keretein belül is, lásd 238.

⁵² Bizonyos kontextusokban az, ha valakit székelyként emlegetnek, nem csupán annyit jelent, hogy az illető magyar, hanem azt is, hogy különösen magyar. A „székely” tehát a „magyar” kategória egy jelölt aleseteként is működhet, csakúgy, ahogyan a „móc” lehet a „román” kategória jelölt alesete, lásd alább.

⁵³ Az „erdélyi” kategóriáról lásd 62. lábjegyzet.

kategóriaként.⁵⁴ Mindkettő olyan kulturális, viselkedésbeli különbségekre utal, amelyeket a közvélekedés szerint az egyén a családjából hoz magával és átad saját gyermekeinek. Mindkettő a bizonyos „fajta” emberek alapvető „természetére” vonatkozó sztereotíp tudást közvetítik.⁵⁵ A regionális kategóriákra vonatkozó közvélekedés ezenkívül általában a testi különbségekhez is kapcsolódik, még szorosabban, mint teszik azt az etnikai kategóriák. Minthogy a fenotipikus jegyekhez, a közös eredet és leszármazás elképzeléséhez jobban kötődnek, még azt is mondhatjuk, hogy a regionális kategóriák inkább faji jellegűek mint az etnikaiak.

A regionális különbségeket gyakran civilizációs fogalmak mentén fogalmazzák meg, mint az alábbi, fiatal román férfiakkal készült csoportos interjú során is.

Alin: Szerintem itt mindenki érez valamennyi...

Stefan: Félelmet.

Alin: Kényelmetlenül érzi magát, amikor átmegy Bukarestbe vagy a déli országrészbe. Minden erdélyi.

Liviu: Így igaz. A magyarok pozitív módon hatottak ránk.

Alin: Igen.

Stefan: Igen, ez jót tett Erdélynek. Valójában a magyarok a németeken keresztül elhozták nekünk a civilizációt. Ha átmegy az ember a Kárpátoktól délre, azok még mindig együtt laknak a kunyhóban a disznakkal és ez nem jelent nekik gondot.

Liviu: Vályogházakban élnek.

Bár a csak érettségivel rendelkező Stefan és Liviu fogalmazza meg igazán sarkítva a civilizációs szakadék gondolatát, az egyetemista Alin is csatlakozik hozzájuk.⁵⁶

A Kárpátokon túli területekkel való összevetés gyakran kapcsolódik össze rasszjegyekkel, leggyakrabban a déliek „sötét” bőrszínére való utalások és a romákkal (cigányokkal) való hasonlóságuk emlegetése formájában.⁵⁷ Ilyen utalások számos, fókuszcsoporthoz tartozó interjúban előfordultak.

⁵⁴ A „máramarosi” mint a román regionális identitás etnicitással bizonyos szempontból összevethető kategóriájáról lásd Kligman: *The Wedding of the Dead*, 278.

⁵⁵ Arról az igen elterjedt tendenciáról, hogy az emberek állítólagosan mélyen gyökerező, „lényegüket érintő fajtákra” osztják a többi embert lásd Hirschfeld: *Race into Making*. Az erdélyi etnikai és regionális sztereotípiákról lásd Mungiu-Pippidi: *Transilvania subiectiva*, 76–84.

⁵⁶ A régiók közötti különbségek „civilizációs” értelmezése és a területi autonómia kérdése közötti kapcsolatáról lásd 12. fejezet.

⁵⁷ A romák súlyos diszkriminációnak vannak kitéve és a „cigány” úgy Romániában mint Kelet-Európa egészében erősen stigmatizáló kategóriának számít (lásd pl. Kligman: „On the Social Construction of Otherness”). Az alább idézett adatok hétköznapi beszélgetésekben elhangzó stigmatizáló megállapítások tipikus példái – amit itt hangsúlyozni szeretnénk az az, hogy az erdélyi románok körében ezek általában a „déliekre” is kiterjednek.

Amint egy húszéves román fiatalember fogalmazott, a déliek „másfajta emberek. Nézzétek meg azokat, akik dinnyét árulnak a piacon, simán cigánynak lehet nézni őket.” Itt implicit formában jelennek meg a délieket és a közismerten „sötét” cigányokat rokonságba állító testi jegyek, de más alkalmakkal ezek explicit módon is megfogalmazódtak. Az alábbi részlet egy magasan képzett román fiatalokkal készült csoportos interjúból származik, amelyben arról volt szó, hogyan tettek szert a románok negatív imázsra külföldön.⁵⁸

Virgil: Azt mondják, hogy a románok lopnak, de ahol sikerül munkát kapniuk külföldön, ott dicsérik őket.

Damian: Tényleg dolgoznak.

Virgil: Persze vannak a cigányok...

Damian: A cigányok, ők a probléma!

Virgil: Igen, a cigányok miatt...

Damian: A cigányok tették tönkre a dolgokat.

Virgil: Vagy a ploiești románok, akik nagyon sötétek de azért /gúnyosan/
„románnak” hívják őket.

Mind: /nevetés/

Damian: Na igen, ők is cigányok.

Itt a beszélgetés résztvevői először felcserélhető kategóriaként használják a „cigányt” és a „déli románt”, majd tovább mennek és meg is tagadják a déliektől a „román” státust, cigánnyá degradálják őket. A fentebb idézett interjú során Stefan, aki húsz éves, érettségivel rendelkezik és különféle alkalmi munkából él, explicit módon is összekapcsolta egymással a külsőt és a feltételezett civilizációs jegyeket – a bőrszínt és a tisztaságot: *„Nem érdemes maguknak oda délre látogatni, rögtön kiszűrnék magukat, amiért világosabb a bőrük, mint nekik. Ez túl tiszta, ez nem erre a környékre valósi.”* Egy másik román csoportos interjú során egy diplomás fiatalember megjegyezte, a többiek helyeslése közepette: *„Erdélyben még a cigányok is mások /vagyis jobbak/ – komolyan, tényleg így gondolom.”* Ha a mélyreható regionális különbségek „még a cigányokra is” átragadnak, az igazán sokat mond az erdélyiek és a déliek között a köztudatban élő különbség mértékéről.

Az erdélyiek számára a magyar és a román, illetve a regionális kategóriák igen hasonló sztereotípiákat mozgatnak meg. Szemükben a déliek és a moldvaiak általában civilizálatlanok, lusták és megbízhatatlanok. A regionális kategóriák megidézése azonban másképp működik a magyarok és a románok esetében.

Az erdélyi románok számára a regionális kategóriák határai – az „erdélyi” és a „déli” – átszelik és relativizálják az etnikaiakat és ezáltal rámutat-

⁵⁸ Ezzel a témával a 11. fejezetben is foglalkozunk.

nak a tágabb, nyelvileg meghatározott etnikai kategórián belüli testi, kulturális és olykor vallási különbségekre. Az alábbi, középkorú gyári munkásokkal folytatott csoportos interjúban először a szülővárosok szerinti osztályozás kerül elő, aztán ez megy át regionális kategóriákba, egyfajta etnikumként emlegetve mind az erdélyieket, mind a délieket, amelyek tehát valamiképpen ugyanabba a kategóriahalmazba tartoznak, mint a „német”.

Marian: Ha például egy kolozsvári elmegy Bukarestbe és megnézi, hogy viselkednek ott az emberek...

Marinela: ... teljesen más.

Marian: Tényleg más, mint akik... erdélyiek.

Grigore: De ne csak a viselkedésről beszéljünk, kultúra kérdése is, meg életszínvonalé meg mittudomén.

Marian: Igen.

Grigore: 150 évvel el vannak maradva.

Lidia: Szerintem a fizetésekről ezt nem lehet elmondani.

Grigore: Nem, a fizetésekről nem, de ami a kultúrát, a civilizációt, az életszínvonalat illeti...

Lidia: Igen.

Grigore: ...annyira le vannak maradva tőlünk, amennyire mi a németektől, itt tartanak a déliek, ez teljesen világos, nem számít, hogy valakinek esetleg sértő.

Claudiu is egy etnikai sorozat tagjaként említi a „délieket” a magyarokkal együtt. *„Ami az életmódot illeti, nagyobb a különbség köztünk /erdélyi románok/ és a déliek, mint köztünk és a magyarok között.”* Ugyanígy egy diák egy másik csoportos interjúban: *„Úgy érzem, közelebb vagyok egy magyarhoz, mint egy olteniához, mert egy magyarban tényleg megbízhatok, megértjük egymást.”*

A magyarok számára a regionális kategóriák működhetnek ezen a módon, azáltal, hogy az erdélyi és a Kárpátokon túli románok közötti különbségek, illetve az erdélyi magyarok és románok közötti hasonlóságok hangsúlyozásával relativizálják az etnikai csoportok közötti különbségeket. Ez a leginkább explicit módon két, harmincas éveikben járó magyar irodai dolgozó szavaiban fogalmazódott meg. A megállapítások közvetlen kontextusául a „jó románokról”, vagyis a magyarok iránt kedvező érzelmekkel viseltető románokról szóló történetek szolgáltak.

C: De a kolozsvári románok, [...] ők erdélyiek.

A: És ők tudnak beszélni magya-

C: Nem románok, és nem magyarok, hanem erdélyiek. És pont úgy tisztelik a magyarokat, mint ahogyan magukat is. De csak azokról az emberekről beszélek, akik egy bizonyos

szint fölött vannak. Ami a többieket illeti, hát azok bozgornak hívnak. És ha megkérdezed, hogy a nagyapja hol született, hát Suceavan. De ha azt mondják, hogy itt Kolozsváron, akkor már tudod, és nemcsak tudod, hanem meg tudod mondani arról, ahogy viselkedik. Tudják, hová tartoznak, s hogy nem fognak utálni valakit, csak azért, mert magyar.

A regionális különbségeket reprezentáló kategóriák egy része azonban erősíti, nem pedig gyengíti az etnikai különbségeket. A „délieket” vagy a moldvaiakat a „román” kategóriával azonosítják, és előfordulhat, hogy a rájuk vonatkozó sztereotip „tudás” felülírhatja mindazt, amit a magyarok a „románokról” általában „tudnak”. Ebben az esetben a tágabb etnikai kategória, a „román” is stigmatizálódhat saját alkategóriája által.

Az erdélyi románok számára a hétköznapi kontextusokban az etnikai antagonizmusok inkább követik az etnoregionális mint az etnonacionális törésvonalakat. A déliek legalább annyira jelentős Másikat alkotnak, mint a magyarok, és nagyobb valószínűséggel idézik meg mindennapi beszédhelyzetekben (bár nem politikai kontextusokban). A magyarok számára azonban az etnicitás etnokulturális értelemben sokkal jelentősebb, mint a regionális értelemben. Ez egy másik megnyilvánulása az aszimmetriának, amiről fentebb már szóltunk.

Az alábbi, középkorú román emberekkel készült csoportos interjú jól illusztrálja a regionális és etnikai kategóriák közötti átjárást. A regionális kategóriák egy része az etnikai kategóriákat helyettesíti, másik részük relativizálja azok jelentőségét éppen az által, hogy maguk kvázi etnikai kategóriaként kezdenek el működni. A beszélgetés főszereplői Eugen és Vasile, akik mindketten harmincas éveik közepén járó kereskedelmi dolgozók, középfokú végzettséggel.

Vasile: Bocsánat, hogy közbeszólók, de én már eljutottam arra a pontra, hogy időnként nem bánnám, ha Erdély mindenestől Magyarországhoz tartozna.

Valentin: Úgy van!

Dorina: /nevet/

Vasile: Én, egy tősgyökeres móc, a vezetéknevem T... és az Erdélyi Érchegeységből származom.

Eugen: Ha tudtam volna, már rég el akartam adni Erdélyt. Csak nem találtam rá vevőt. De már eladtam volna.

Vasile: És miért? Nézzétek, hol tart Magyarország, pár éve már Bulgária is lekörözött bennünket és /nevet/ nemsokára az albánok is oda jutnak.

...

Vasile: Ha az egész országot nézzük, Erdély tartja el az összes lusta moldvait, akik egytől egyig lusták – remélem, maguk nem moldvaiak.

Eugen: De miért lusták a moldvaiak?

Vasile: Én tényleg utálok az olténiaiakat, a moldvaiakat, a délieket.

Eugen: Miért kéne őket utálni? Látnod, te sovínisztább vagy nálam. Én románként sovínisztább vagyok, de te...

Dorina: /nevet/

Vasile: Részemről én kerítést építenék a Kárpátok túloldalán, hogy ott maradjanak és tudjátok mi lenne? Hát az, hogy éheznenek!

Dorina: Igen.

Vasile: Éhinség lenne.

Eugen: Ezt gondolod.

A betegeskedő román gazdaságról szóló hosszabb eszmecsere közepette Vasile félbeszakítja a beszélgetést, hogy hangot adjon frusztrációjának. Egy román ember szájából eretnekségnek számító véleménynek ad hangot, de előzőleg gondosan hangsúlyozza, hogy ő milyen színtiszta román. Nem közvetlen, hanem közvetett módon, markáns regionális identitására hivatkozva (szülőföldje, a Mócöld /*Țara Moșilor*/ az egyik legautentikusabbnak számító román táj) teszi ezt: „valódi mócnak” nevezi magát, amit családnevével és szülőföldjével támaszt alá. A mócotat „színtiszta” románként és történelmileg a magyarok elszánt ellenfeleként tartják számon – azzal, hogy móc mivoltára hivatkozik, Vasile megpróbál elébe menni annak, hogy botrányos álláspontja miatt esetleg megkérdőjelezzék románságát. Eugen gúnyos közbevetésére ügyet sem vetve folytatja álláspontjának kifejtését, amely szerint a szomszédos országok helyzete sokkal kedvezőbb és Erdélyt az húzza vissza, hogy még a „lusta moldvaiakat” is el kell tartania, akiket ő maga utál, csakúgy, mint az olténiaiakat és általában a délieket. Itt az általa használt kategóriakészlet tehát nem etnikai, hanem regionális. Az „erdélyi” nem hangzik el ebben a formában, de Vasile erdélyiként fejezi ki ellenszenvét a regionális alapon meghatározott „mások” iránt. A regionális kategóriák itt tehát a etnikaiakhoz hasonlóan működnek abból a szempontból, hogy éppúgy szervezik a tudást és az érzelmeket. Eugen meg is állapítja, hogy Vasile sovínisztább nála, illetve „*románként én vagyok sovínisztább, de...*”. Eugen tehát úgy kezeli Vasile regionális sovínizmusát, mint ami összevethető saját bevallott etnikai sovínizmusával.

A fentiekben a regionális és etnikai kategóriarendszer közötti viszony két aspektusát mutattuk be. Egyfelől a beszélgetés jól mutatja, hogyan használható egy regionális kategória – „a móc” – egy etnikai kategória – a román – legerősebb, „legautentikusabb” formában történő megidézésére. Másfelől, mutatja azt is, hogyan képesek a regionális és etnikai kategóriák időnként egymást átfedve, máskor egymással versengve működni, amelyek

szubsztanciálisan különböző, de társadalmi formáját és funkcióját tekintve hasonló módon szervezik a tudást és az érzelmeket. Éppen ezért alkalmazásuk és értelmezésük módjától függően a regionális kategóriák erősíthetik, de akár fel is forgathatják az etnikai kategóriák rendjét.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az etnicitás megszámlálhatatlanul sok kategorizációs aktuson keresztül működik, de nem minden kategorizáció etnikai alapú. A kategorizáció mindenütt jelenvaló dolog, míg az etnikai kategorizáció nem az. A társadalmi lét hemzseg a különféle kategóriáktól, amelyek mindennemű kategóriakészletekbe rendeződnek – az etnicitás csupán egy a sok közül. Ha csak az etnikai kategóriákat tanulmányoznánk önmagukban – vagy akár az olyan, szorosan kapcsolódó kategóriákkal együtt, mint az állampolgárság, a vallás vagy a regionális identitás –, azzal azt kockáztatnánk, hogy éppen olyan módon tárgyasítjuk az etnicitást, ahogyan az által szerettük volna elkerülni, hogy a gondolatmenetet a kategóriákkal, nem pedig a csoportokkal indítottuk.

Hogy a hétköznapi etnikai és nem etnikai kategorizáció összefonódására rávilágítsunk, következze egy részlet egy olyan beszélgetésből, amelyben egy középkorú, bőbeszédű román férfi arról beszél, mi kellene ahhoz, hogy Románia „Európához tartozzon”.

„Mindannyiunknak sokkal több nyelvet kellene tanulnia, ha valaha is Európához akarunk tartozni. De ahogy nálunk mennek a dolgok, nagyon nehéz lesz. Mármint hogy ezt nehéz elérni, amikor ennyire civilizálatlanok vagyunk. Amikor nincs... Amikor a románok egymással veszekszenek, egymást sértegetik, van egy csomó cigány, magyar meg román, akik egymással torzsalkodnak. De ez nem tőlünk indul, innen letről. A fent lévőkön múlik. Mert mi – mi közöttünk, az utcán /vagyis a mindennapi életben/ nincs ilyen probléma, hogy „maga román” vagy „maga magyar”, az ilyesmi nem kerül elő. Csak a felül lévők kavarják föl ezeket a dolgokat.”

A gondolatmenet elején a „mi mindannyian” és a „mi” a román állampolgárokról vonatkozik, míg a „nálunk” az ország egészére vonatkozik. Amikor a „román” mint kategória előkerül, először szintén az ország állampolgáira utal, akiknek a „civilizálatlan” viselkedése veszélybe sodorja az ország Európához való csatlakozását. Ennek a „civilizálatlan” viselkedésnek a konkretizálása azonban (az, hogy a románok sértegetik egymást és torzsalkodnak) már közvetlenül az etnicitást érinti, először a „cigányokra”, majd a „magyarokra és a románokra” való hivatkozással, ahol a „román”

egyértelműen etnikai kategória. A „román” és a „magyar” mint etnikai kategória nem mi/ők keretben kerül elő, hanem mindkettő némi távolságtartással, harmadik személyben. Bár maga a beszélő román, itt nem románként azonosítja magát. A következő mondatban előkerülő mi/ők megkülönböztetés nem etnikai alapú, hanem politikai, illetve a társadalmi rétegződésre vonatkozik. A románok és magyarok közötti vitákért nem a hétköznapi emberek, nem „az utca embere” a felelős, hanem „azok odafönn”. A társadalmi rétegződés kategóriái tehát itt átmetszik az etnikai határokat és fel lehet őket használni az etnikai kategóriák relativizálására, éppúgy, ahogyan a regionális kategóriákat is. Itt tehát „megtörténik”, vagyis ténylegessé válik az etnicitás, de korántsem önmagában vagy egyedül.



NYELVEK

Erdélyben csakúgy, mint Kelet-Közép-Európa legnagyobb részében, az etnikai hovatartozást legelsősorban a nyelv határozza meg.¹ A generációk közötti nyelvváltásról az a vélekedés, hogy az magával hozza az illető etnikai hovatartozásának megváltozását is, mivel a nyelv fontosabb jellemzője az etnikai identitásnak, mint a származás. Származástól függetlenül csak azt ismerik el társadalmi értelemben magyarnak, aki birtokában van a magyar nyelvnek.² Mivel az etnikai hovatartozás döntő kritériuma a nyelv, az etnopolitikai versengésnek is központi terepe. Ez alapján azt hihetnénk, hogy a nyelv mindent átható módon meghatározza az etnicitás hétköznapi gyakorlatait, illetve a bilingvizmusból adódó gyakorlatok állandó konfliktusok és versengés színterei.

A nyelv Kolozsváron valóban a hétköznapi etnicitás fontos terepe és valóban fontos, bár korántsem folytonos súrlódások forrása. Nem akarjuk azonban azt sugallni, hogy a nyelv a hétköznapi tapasztalatot teljességgel átható relevanciát kölcsönöz az etnicitásnak, vagy hogy az interetnikus interakciók állandó konfliktuslehetőséget rejtenek magukban. Nem feltételezhetjük azt sem, hogy ha valaki magyarul beszél, az a román nacionalizmussal szembeni ellenállás egy formáját gyakorolná, vagy hogy az egyes nyelvek közötti választás mindig politikai jelentéstől lenne terhes.³

¹ Egyes helyeken a vallás a nyelvénél fontosabb kritériummá vált az etnikai hovatartozás tekintetében. A Görögország és Törökország között a huszadik század elején lezajlott lakosságcsere például vallási, nem pedig nyelvi alapon került sor, míg az egykori Jugoszláviában a szerbek, horvátok és boszniai muszlimok (ahol ez utóbbi a nemzetiség hivatalos megnevezése) közé tartozás szintén vallási, nem pedig nyelvi alapon értendő (bár Jugoszlávia felbomlását követően a létrejövő államok kormányai által szponzorált nyelvi kodifikációs programokkal igyekeztek önálló nyelvként meghatározni a szerbet, a horvátot és a bosnyákokot).

² A románként való azonosulás kritériumai bonyolultabbak, az állampolgárság és az etnikai hovatartozás előbbi fejezetben tárgyalt összemosása miatt. Etnikai hovatartozása alapján azonban nem fognak valakit társadalmi értelemben románként tartani, csak azért, mert román az anyanyelve.

³ Bizonyos kétnyelvű közegekben számtalan olyan hétköznapi kontextus van, amelyekben az egyes nyelvek közötti választás sokkal nagyobb politikai jelentőséggel bír, mint Kolozsvár esetében. A balti államokban például a Szovjetunió fennállásának utolsó éveiben a szovjet megszállással szembeni ellenállásnak gyakori formája volt az, hogy valaki egy hétköznapi helyzetben, mondjuk egy boltban úgy tett, mintha nem értene oroszul. Hasonló volt a helyzet Montrealban a hetvenes évek végén, lásd pl. Heller: „Negotiations of Language Choice”. Más nyelvi gyakorlatok is válhatnak az ellenállás eszközévé, lásd

A nyelvvel kapcsolatos etnopolitikai konfliktusok nem folytonosan termelődnek újra a hétköznapi tapasztalat szintjén, bár kétségtelenül van, amikor az igenis nagy hatással van erre a tapasztalatra.

Az alábbiakban mindazokkal a módokkal foglalkozunk, ahogyan az etnicitás megtapasztalásra és megjelenítésre kerül egy aszimmetrikus két-nyelvűséggel jellemezhető társadalmi kontextus nyelvi gyakorlataiban. Amikor fentebb a kategóriákkal foglalkoztunk, központi téma volt az aszimmetria és nem lesz ez másként itt, a nyelveknek szentelt fejezetben sem. A kolozsvári román–magyar két-nyelvűség négyféle tekintetben is aszimmetrikus.⁴ Először is, csak az itt lakók egy része két-nyelvű. Más nyelvi kisebbségekhez hasonlóan, szinte valamennyi kolozsvári magyar két-nyelvű, míg más többségi népeiségekhez hasonlóan a kolozsvári románok közül is nagyon kevesen beszélik a kisebbség – a magyarok – nyelvét.⁵

Másrészt, a két-nyelvűség aszimmetriája egy alapvető politikai és demográfiai aszimmetriát is tükröz.⁶ Egy egységes nemzetállamban, amelynek egyetlen hivatalos nyelve van, ami az állampolgárok több mint kilencven százalékának (a kolozsváriak nyolcvan százalékának) anyanyelve, aligha meglepő, hogy szinte valamennyi kolozsvári magyar tud románul és kevés román tud magyarul.⁷ Az első világháború előtt, amikor Erdély a dualista Monarchia részeként magyar fennhatóság alatt állt és Kolozsvár lakóinak túlnyomó többsége magyar volt, a jelenlegi aszimmetrikus állapot fordítottja állt fenn: szinte valamennyi kolozsvári román tudott magyarul, míg a magyarok ugyanúgy nem tudtak románul.⁸

Gal: „Language and Political Economy”, 354. arról, hogyan válik a nem standard nyelvi változatok használata a szolidaritás kifejezésének eszközévé, illetve Rampton: „Youth, Race and Resistance” arról, hogyan használják az egyes akcentusokat az indiai származású, de már brit születésű diákok a brit középiskolákban.

⁴ Vannak olyan kolozsváriak, akik nem román–magyar két-nyelvűek; sok román fiatal igen jól beszél angolul (általában jobban, mint a magyarok, a hatodik fejezetben kifejtett okoknál fogva). Itt azonban csak a román–magyar két-nyelvűséggel kívánunk foglalkozni, és amikor egynyelvű románokról beszélünk, akkor azokra a románokra gondolunk, akik nem tudnak magyarul.

⁵ A magyar és a román nyelv nem rokonai egymásnak: a magyar a finnugor, míg a román az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozik. Az aszimmetrikus két-nyelvűség ennél fogva teljesen másképp működik, mint azokban az esetekben, ahol az adott két nyelv között kölcsönös érthetőség áll fenn (mint például a spanyol és a katalán vagy az orosz és az ukrán esetében). Kolozsváron egy egynyelvű román és egy két-nyelvű magyar számára nem adott az a lehetőség, hogy két-nyelvű társalgást folytassanak olyan módon, hogy mindketten a saját anyanyelvükön beszélnek.

⁶ Lásd pl. Horváth: „Az erdélyi magyarok két-nyelvűsége”.

⁷ A makroelemzés szintjén nem az szorul magyarázatra, miért aszimmetrikus a két-nyelvűség ebben a kontextusban, hanem az, miért áll fenn egyáltalán továbbra is, vagyis hogyan volt képes a magyar nyelvű lakosság több mint háromnegyed évszázados román fennhatóság közepette fennmaradni. Ezzel a kérdéssel a 9. fejezetben foglalkozunk.

⁸ Az egyikfajta aszimmetrikus két-nyelvűségről a másikkra való áttérés természetesen nem következett közvetlenül vagy automatikusan a magyar fennhatóságról román fenn-

Harmadrészt, a politikai és demográfiai aszimmetria nem csupán kompetenciabeli aszimmetriákhoz vezet, hanem a nyelvről alkotott képzetek és a nyelvi viselkedésre vonatkozó normák és elvárások közötti aszimmetriához is. Ez a szociolingvisztika és nyelvészeti antropológia által nyelvi ideológiának nevezett terület, amely tág értelemben véve nem csupán a nyelvre vonatkozó diszkurzív nézeteket foglalja magában, hanem a hétköznapi hallgatólágos, meg nem kérdőjelezett feltételezéseket, elvárásokat és értelmezéseket is.⁹ Nem akarjuk azt sugallni, hogy a magyarok és a románok azzal kapcsolatos elvárásai, hogy mi tekinthető bizonyos helyzetekben elfogadható nyelvi viselkedésnek, radikálisan eltérnének egymástól – épp ellenkezőleg, az alábbiakban éppen azt fogjuk kifejteni, hogy a hétköznapi nyelvhasználattal kapcsolatos konszenzusok a gyakorlatban jórészt problémamentessé teszik a kétnyelvűséget, amely így általában nem válik konfliktusok forrásává és az etnicitás állandó kifejezőeszközzé. Vannak azonban eltérések is különböző csoportok nyelvi normái között, amelyek időnként képesek sűrűlődségekhez vezetni. Ha pedig nem a konkrét helyzetekre vonatkozó elvárásokra tekintünk, hanem általában két nyelv használatával kapcsolatos tudásra és a hétköznapi nyelvi ideológiákra, máris sokkal nagyobb különbségeket fogunk találni. A legtöbb román természetesen tartja például a román nyelv vezető szerepét Romániában, míg a legtöbb magyar azt találja természetesnek, hogy magyarul beszélnek egymás között és átadják a magyar nyelvet gyermekeiknek.

Végezetül pedig, a román-magyar kétnyelvűség, mint szinte minden más kétnyelvűség, a két nyelv eltérő ismeretét is jelenti. A kétnyelvűség eleve helyzetek széles skáláját foglalja magában a mindkét nyelv egyenrangú ismeretétől egészen odáig, amikor valaki az általa beszélt második nyelven konkrét helyzetekben képes minimális mértékű kommunikációra, például tud vásárolni a piacon.¹⁰ A teljesen szimmetrikus kétnyelvűség igen ritka, még a mindkét nyelven folyékonyan tudó kétnyelvű beszélőknek is

hatóságra való váltásból. Mint a harmadik fejezetben már szoltunk róla, itt egy időben hosszan elnyúló nemzetiesítési folyamatról volt szó, amely a huszadik század jó részén átivelt. A két világháború között a román fennhatóság ellenére még végig a magyar volt az uralkodó nyelv minden nem hivatalos kontextusban.

⁹ A nyelvi ideológiáról lásd Woolard és Schiffelin: „Language Ideology”; Woolard: „Introduction: Language Ideology as a Field of Inquiry”, illetve Irvine és Gal: „Language Ideology and Linguistic Differentiation”.

¹⁰ A kétnyelvűség prevalenciája természetesen attól függ, milyen definícióval dolgozunk – egy szigorúbb definíció, amely például megköveteli, hogy az illető képes legyen az adott nyelven nem rutinszerű, nyitott végű helyzetekben is kommunikálni – nyilvánvalóan alacsonyabb esetszámot eredményez. Lásd pl. Laponce: *Languages and Their Territories*, 24–25. A két- és többnyelvűségre vonatkozó kiterjedt szakirodalomból lásd pl. J. Edwards: *Multilingualism és Romaine: Bilingualism*. A kétnyelvűség fokozatairól és formáiról az erdélyi magyarok körében lásd Horváth: *Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége*. A Horváth által hivatkozott adatok angolul hozzáférhetők in: Culic és mások: *The Model of Romanian Interethnic Relations*, 268–273.

szokott lenni egy domináns nyelvük.¹¹ Kolozsváron mindenképpen ez a helyzet. A legtöbb kolozsvári magyar elég jól tud románul, sőt, sokan közülük nagyon jól, illetve egyes (jellemzően a munkához kötődő) kontextusokban sok magyar folyékonyabban fejezi ki magát románul, mint magyarul. A családi és baráti körben azonban a magyarok nagy többsége – még azok is, akiknek a szakmai élete nagyrészt románul zajlik – sokkal szívesebben beszél magyarul.¹² A beszédtevékenység magától értetődősége és az a feszültség, amely az anyanyelven vagy első nyelven való megszólalás otthonossága és az idegen vagy második nyelv használatához kötődő kényelmetlenségérzet között fennáll, központi eleme annak, ahogyan a magyarok megtapasztalják saját etnicitásukat.

Ezek a nyelvi, demográfiai és politikai aszimmetriák és az általuk életre hívott eltérő nyelvi ideológiák mégsem teszik az etnicitást automatikusan mindent átható módon relevánssá a mindennapi tapasztalat szintjén, még a magyarok számára sem. A legtöbb kolozsvári számára a nyelv többnyire a kommunikáció eszköze, nem pedig a kommunikáció tárgya. Vannak azonban helyzetek, amelyekben észlelik és problematizálják a nyelvet – azt, hogy milyen nyelven beszél valaki és hogyan. Ebben a fejezetben négy ilyen tipikus helyzettel foglalkozunk: nyilvános interakció idegenek között, nyilvános helyen zajló magánbeszélgetések, nyelvválasztás és kódváltás vegyes összetételű társaságban, illetve román szavak használata magyar nyelvű társalgás folyamán. Mind a négy esetben azt igyekszünk bemutatni, hogyan válnak tudatossá és reflektálttá a nyelvhasználat gyakorlatai, különösen a kétnyelvű magyarok számára.¹³

Amikor azokat a kétnyelvűséggel kapcsolatos helyzeteket elemezzük, amelyekben az etnicitás megtapasztalására kerül, különös figyelmet szentelünk a nyelvi gyakorlatokra vonatkozó panaszoknak és intelmeknek. Ezt nem azért tesszük, mintha azt gondolnánk, hogy a nyelvi rendőrködés folyamatosan megtörténne – erről nincs szó. Azért összpontosítunk a panaszokra és az őket kiváltó fegyelmező gyakorlatokra, mivel ezek látha-

¹¹ Laponce: *Languages and Their Territories*, 11–15., 33–34.

¹² A kivételek közé tartoznak azok a magyarok, akik iskoláztatásuknál, baráti körüknél vagy házasságuknál fogva családi és baráti közegeben is túlnyomórészt román nyelvi környezetben vannak.

¹³ A nyelvválasztás valójában némileg téves elnevezés. A kétnyelvű beszélők a legritkább esetben választanak tudatosan az egyes nyelvek között. Azt, hogy egy adott helyzetben vagy egy adott pillanatban melyik nyelven beszélnek, illetve mikor váltanak egyikről a másikra, kvázi automatikus módon szabályozza az egyénbe mélyen beivódott érzék arra vonatkozólag, mi elfogadható, illetve mi tűnik normálisnak vagy helyesnek, szemben azzal, amit helytelennek vagy erőltetettnek érzékelné. A nyelvválasztást és nyelvváltást általánosságban a Bourdieu által *sens pratique*-nak nevezett jelenség, vagyis a gyakorlati érzék, illetve a gyakorlat logikája irányítja, nem pedig az egyén tudatos döntései.

tóvá teszik az általában rejtetten működő nyelvi normákat és elvárásokat, és rávilágítanak a súrlódási felületekre.

Az azonban, hogy az alábbiakban a nyelvi interakciókban előforduló súrlódásokra kívánunk fókuszálni, nem jelenti azt, hogy az etnicitás egész jelentőségét az ilyen súrlódások előfordulási valószínűsége alapján mérnénk. Hosszú távon az a román nemzetépítési folyamat, amely megszüntette a magyar nyelv központi szerepét a kolozsvári mindennapokban, egyúttal általában is csökkentette a mindennapos etnolingvisztikai konfliktusokat, mivel a magyarok például elkezdtek adottnak venni, hogy a továbbiakban az idegenekkel románul fognak beszélni. A nyelvhasználatból fakadó interakciós súrlódások gyakoriságának csökkenését lehet a nyelvi és etnikai hegemonia jelének is tekinteni.¹⁴ A kötet első részében érdeklődésünk elsősorban éppen erre a nemzetiesítési folyamatra irányult, illetve azokra a nagyobb léptékű strukturális erőkre, amelyek a nyelvi gyakorlatokat, repertoárokat és ideológiákat alakítják. Ezek mindazonáltal a jelen fejezetben a mi elemzésünknek csak kontextusát adják, nem pedig tulajdonképpeni tárgyát képezik.

IDEGENEKKEL FOLYTATOTT INTERAKCIÓK

Mint a megelőző fejezetben megállapítottuk, Kolozsváron a legtöbb helyzetben a román számít a jelöletlen, a magyar pedig a jelölt nyelvi kódnak. Az idegenek közötti nyilvános interakció elvárt nyelve a román.¹⁵ Ez az elvárás, amelyen szinte valamennyi kolozsvári osztozik, a magyarok éppúgy, mint a románok, egyszerre empirikus, vagyis arra vonatkozik, hogy az adott helyzetben a román nyelv használatának nagyobb a valószínűsége, és egyúttal normatív, vagyis arra vonatkozik, hogy ilyen helyzetben román-

¹⁴ A nyelvi hegemoniáról a tágabban értelmezett szimbolikus dominanciával összefüggésben lásd Bourdieu: „The Production and Reproduction of Legitimate Language”, 348., az erdélyi magyarok kétnyelvűségének Bourdieu nyomdokain történő elemzéséről lásd Horváth: „Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége”. A Horváth által idézett kutatási adatok alapján a legtöbb erdélyi magyar (főleg azok, akik a Székelyföldön kívül élnek) legitimnek fogadják el a román nyelv elsőbbségét (nem pedig egyszerűen egy elnyomó, nemzetiesítő állam által rájuk erőltetett nyelvnek tekintik).

¹⁵ A „magyar világ” intézményileg meghatározott terein belül, azaz a magyar iskolákban, egyházi intézményekben, egyesületekben és vállalatoknál (lásd 9. fejezet) a jelölt és jelöletlen nyelv felcserélődik, és vele együtt az az elvárás is, milyen nyelven szólítja meg egymást két idegen. Ezeken a különleges intézményi tereken kívül, mint az előző fejezetben láthattuk, egy magyar akkor szólíthat meg egy idegent magyarul, ha megbízható jelek alapján úgy ítéli, hogy az illető magyar (bár általában ilyen esetben is az az első, hogy tisztázza, jól gondolta-e).

nul illik megszólalni.¹⁶ Mivel a magyarok az esetek túlnyomó többségében ennek az elvárásnak a jegyében cselekszenek és nem vitatják (még ha nyíltan nem mindig támogatják is) azt az elképzelést, hogy egy idegent románul illik megszólítani, az aszimmetrikus kétnyelvűség szabályai – legalábbis az idegenek közötti interakciókra vonatkozólag – úgy alakulnak, hogy abból minimális feszültség adódjon a mindennapokban.

Piacon vagy boltban előfordul, hogy egy magyar eladó vagy árus magyar „tessék”-kel fordul egy ismeretlen vevőhöz a román „*poftiti*” helyett (vagy még gyakrabban azzal együtt).¹⁷ Ebből általában nem keletkezik súrlódás: ha a vevő román, akkor románul válaszol, az árus egyszerűen átvált románra és a nyitó „tessék” egyszerűen elsikkad.¹⁸ Néha azonban panaszt vált ki, ha valakit magyarul szólítanak meg, még ha csak egy nyitó „tessék” erejéig is, mint az alábbi, tipikusnak nem nevezhető példa esetében. Egy fiatal, középiskolát végzett román férfi egy csoportos interjú során éppen a magyarok „szemtelenységére” hivatkozva vette védelmébe Funar nacionalista álláspontját: „*Bemegy az ember egy boltba és ott az eladó magyarul szólítja meg?!*” kelt ki magából szónoki dühvel. Mint elmondta, ez „sokszor megtörtént” vele és különösen az háborította fel benne, milyen „szemtelenül” csinálják ezt „a magyarok”. „*Meg se várják, hogy az ember kinyissa a száját, hogy kiderüljön, milyen nyelven beszél, rögtön a saját nyelvükön szólalnak meg.*”

Amikor román emberek arra panaszkodnak, hogy magyarul szólnak hozzájuk, annak általában nem az az oka, hogy ne értenék, mit mondanak nekik. Sok kolozsvári román ért valamelyest magyarul és a „tessék” szót szinte mindannyian megértenék. Az egyik csoportos interjú során egy középkorú varrónő elismerte, hogy volt már olyan, hogy úgy tett, mintha

¹⁶ Kolozsvár ebben a tekintetben hasonlít a hetvenes évek Katalóniájához, amint Woolard példaértékű, *Double Talk* című néprajzi monográfiája is leírja. Abban az időben a kasztíliai spanyol számított jelöletlen esetnek, amelyet „ismeretlen mennyiségek esetén” használni kellett, míg a katalán a bennfentesek, a katalánok nyelve volt (i. m. 69). A katalóniai nyelvhasználati szokások azonban már akkor épp változóban voltak, amikor Woolard terepmunkáját végezte: az autonóm katalán intézményrendszer megerősödésével az idegenek közötti katalánul folytatott nyilvános interakciók is elterjedtebbé váltak.

¹⁷ Amikor ez megesik, az általában inkább megszokásból (a piacon saját terményeiket árusító idős parasztság esetében) vagy véletlen elszólásból adódik, nem pedig a nyelvi normákkal szembeni tudatos lázadásnak szánják.

¹⁸ „Nekem ezzel semmi bajom.” mondta egy román egyetemista egy csoportos interjú során. Az eladó „megszólal magyarul, de ha látja, hogy román az ember, akkor nagyon kedvesen románul beszél”. Az már más eset, ha a beszélő, aki magyarul szólal meg, azután sem vált át románra, hogy a vevő (vagy más beszélgetőpartner) románul válaszol. „Engem az zavar”, folytatta az egyetemista kicsit később ugyanabban az interjúban, „ha mikor románul szólalok meg, nem akarnak kiszolgálni, vagy csak magyarul: olyankor azért ideges leszek, főleg mivel az eladó mindkét nyelven tud.” (Vagyis tudna románul válaszolni, csak nem akar.)

nem értené amit mondanak neki, amikor egy parasztasszony, aki az egyik klinikára jött Kolozsvárra, magyarul kérdezte meg, merre van a patika. *„Rosszindulatból nem válaszoltam. Értettem, mit kérdez, de nem akartam válaszolni.”*

Minden valószínűség szerint nem arról volt szó, hogy a parasztasszony ne akart volna románul beszélni, hanem nem tudott (ami magyar többségű településen élő idős emberekkel könnyen előfordul). A románok szemében azonban ritkán számít ez elfogadható indoknak arra, hogy egy idegent magyarul szólítson meg valaki. Nem csak az az elvárás, hogy idegeneket románul kell megszólítani, hanem az is, hogy aki Romániában él, az tudjon románul. A romántudás hiányát gyakran annak számlájára írják, hogy az illető nem is akarja megtanulni az állam nyelvét.

Traian (húsz éves munkanélküli): Még mindig vannak Romániában olyan magyarok, akik nem tudnak románul. Miközben ötvenhatvan éve itt élnek.

Lucia (huszonkét éves diák): Na és? Miért zavar ez téged?

Traian: És meg se akarják tanulni!¹⁹

Ez a panasz a hétköznapi nyelvi ideológiának egy olyan eleméről tanúskodik, amely igen elterjedt a kolozsvári (és általában ez erdélyi) románok körében: arról az erős normatív elvárásról van szó, hogy minden Romániában élő magyarnak tudnia kell románul és hajlandónak kellene lennie beszélni is. Míg a romántudás fontosságával a magyarok is egyetértenek, ők sokkal nagyobb valószínűséggel tesznek engedményeket. Míg azzal egyetértenek, hogy idegeneket románul illik megszólítani, ezt helyi szinten érvényes normának tekintik, amely a kolozsvári kétnyelvűség aszimmetriájából fakad, nem pedig a román nemzetállam minden polgárára kiterjedő kötelezettségnek.

A hétköznapi nyelvi ideológiák különbségei ellenére azonban az idegek közötti interakciók során tanúsított nyelvi viselkedés Kolozsváron nem jelent komolyabb feszültségforrást. Ez abból adódik, hogy a magyarok az esetek túlnyomó többségében alkalmazkodnak ahhoz a normához, hogy idegeneket románul illik megszólítani, illetve abból, hogy a románok pedig toleránsan viszonyulnak az ettől a normától való időnkénti, pillanatnyi és

¹⁹ Számos, románokkal folytatott csoportos interjú során kifejezésre jutott az a nézet, hogy a magyarok nem akarnak románul megtanulni, illetve beszélni. Ez azonban nem elsősorban az idegekkel folytatott interakciókra vonatkozik, hanem általánosabban a magyaroknak a román nyelvel kapcsolatos állítólagos lenézésére és mint ilyen, részét képezi annak a tágabb (és igen elterjedt) sztereotípiának, miszerint a magyarok arrogánsak és folyton klikkesednek.

nem szándékos eltérésekhez.²⁰ A magyarok soha nem panaszkodnak olyasmire, hogy a románok „megrendsabályoznák” őket, amiért magyarul szólítanak meg idegeneket (bár, mint a fejezet következő részéből látni fogjuk, arra viszont panaszkodnak, hogy a románok megróják őket, ha nyilvános helyen egymás között magyarul beszélnek). Ez egyfelől azt sugallja, hogy az ilyenfajta nyelvi rendőrködés ritka, másfelől azt, hogy amikor viszont előfordul, a magyarok nem érzik úgy, hogy sok okuk lenne panaszkodni miatta. Fontos tehát, hogy a magyarok nem gondolják úgy, hogy joguk lenne idegeneket magyarul megszólítani, miközben arra viszont jogot formálnak, hogy egymás között magyarul beszéljenek, amit olykor a román környezetük rosszallása kísér.

Idősebb magyar emberek időnként nosztalgiával emlegetik azokat az időket – nagyjából a hatvanas évek közepével bezárólag –, amikor a két-nyelvűség még szimmetrikusabb volt és elfogadottnak számított egy idegent magyarul megszólítani Kolozsváron (még ha rögtön románra váltott is az ember, ha az illető románul válaszolt). Különösen nagyra értékeli ezért azokat a román ismerősöket, akik tudnak magyarul és időnként annak a vágyuknak is hangot adnak, bár többen lennének ilyenek. Egy csoportos interjú során azt követően fogalmazódott meg ez az óhaj, hogy valaki megjegyezte, hogy románok jelenlétében a magyarok számára természetes, hogy ők is románul beszéljenek:

Viktor (nyugdíjas mérnök): A szép lenne, ha fordítva //is így volna
Tivadar (nyugdíjas postai dolgozó): //Fordítva is.

Viktor: De azt nem érjük meg. (a csoport fiatalabb résztvevőihöz fordulva) De ti se.

Ez azonban nem egy politikai követelés, sőt még normának sem nevezhető, csupán egy nosztalgiával átitatott vágy megfogalmazása, amiről maguk a beszélők is tudják, hogy megvalósíthatatlan, bármilyen kíváncsi is volna.

Ritkán, de előfordul, hogy idegenekkel folytatott interakciók során magyar emberek felvetik, hogy a románok – vagy legalábbis a szóban forgó román személyek, meg kellene hogy tanuljanak magyarul.²¹ Ennek az el-

²⁰ Az ehhez a normához való magyar alkalmazkodás – éppúgy, mint az alkalmankénti nem-alkalmazkodás – rutinszerű és kvázi automatikus, szokásszerű, nem pedig a nyelvek közötti tudatos választáson alapul.

²¹ Ez a felvetés persze előkerülhet intímabb, baráti vagy családi kapcsolatok kontextusában is, ahol azonban más jelentéssel bír. Itt azokkal a (ritka) alkalmakkal foglalkozunk, amikor ez a javaslat idegenek vagy esetleg munkatársak, szomszédok között hangzik el. A leggyakoribb – és legkevésbé félrott – ilyen eset az, amikor egy hallótávolságon belül lévő román megkéri a beszélgetőket, hogy románul beszéljenek, hogy ő is értse, amit mondanak. Az ilyenfajta rendszabályozásra az a tipikus magyar válasz, hogy „ha érteni akarja, mit mondunk, tanuljon meg magyarul”.

várásnak a megfogalmazása előfordul, hogy súrlódáshoz vezet. Egy románokkal folytatott csoportos interjú során Monica, egy harmincas éveiben járó munkanélküli varrónő elmesélte, hogy egyszer egy asszony a füle hallatára magyarul kért jegyet a buszpályaudvaron. Amikor az eladó nem értette, amit mond, az asszony úgy vélte, igazán tudhatna magyarul. Monica ezen a ponton közbeszólt és dühös pillantásokkal kísérve azt mondta: *„Micsoda? A mi országunkban? Nekem mint románnak kellene megtanulnom magyarul azért, mert maga nem tud románul itt, a mi országunkban?”* Még ha Monica reakciója szokatlanul indignált volt is – és az elbeszélés során talán még inkább, mint amikor valójában megesett –, jól illusztrálja azt, milyen jellegzetesen erőteljes elutasítás fogad román részről minden olyan felvetést, amely a két nyelv státusának szimmetriájára vagy kölcsönösségre vonatkozik.

A románok szemében megkérdőjelezhetetlen a román nyelv privilegizált helyzete. Ez egyenesen következik abból a nacionalista alapállásból, amelyet a domináns „államalkotó” nemzetekkel azonosuló egyének széles körben vallanak, nevezetesen hogy a nemzetállam lényegénél fogva egy adott nemzeté és azért a nemzetért van. Önmagában az állam neve is implikálja a román nyelv privilegizált helyzetét. Egy középkorú gyári munkásasszony panaszkodott, hogy a nyolcvanas évek elején, amikor munkába állt, munkatársai magyarul beszéltek hozzá és javasolták, hogy tanuljon meg magyarul. *„Ez volt az első dolog, amikor elkezdtem ott dolgozni. [...] Én meg mondtam, hogy majd akkor tanulok meg magyarul, ha az lesz kiírva, hogy Magyarország, nem pedig az, hogy Románia. Addig nem kényszeríthetnek.”* A nemzetállamnak ez a felfogása teszi hihetővé a gyakran ismételt képletet, miszerint *„Romániában vagyunk, beszélj románul.”* Még ha a legtöbb román elutasítaná is a mondás radikális értelmezését (ami a magyar nyelv mindenfajta nyilvános használatát illegitimnek tekintené), abban csak nagyon kevesen kételkednek, hogy a román nyelvet megilleti a privilegizált helyzet Romániában. Ez az elgondolás – ami olyan magától értetődőnek tűnik, hogy nem is igényel különösebb átgondolást vagy indoklást – a hétköznapi nyelvi ideológia egyik központi eleme.

NYILVÁNOS HELYEN ZAJLÓ MAGÁNBESZÉLGETÉSEK

Most az aszimmetrikus kétnyelvűség egy másik tipikus megvalósulása felé fordulunk: ahhoz a kérdéshez, milyen nyelven illik beszélni a résztvevők által magánjellegűnek tartott, de nyilvános helyen, így mások számára látható és hallható módon zajló interakciók során. Mint az idegenek megszólítása esetében is láthattuk, ez a kérdés is ritkán alapul tudatos döntésen. Ha a beszélgetés valamelyik résztvevője nem vagy nem jól tud magyarul, akkor az a természetes, hogy románul folyik a társalgás, míg egyébként

pedig szintén az a természetes, hogy magyarul. A legtöbb magyar ember öntudatlanul is magyarul beszél más magyar emberekkel nyilvános helyen is, és nem aggódik azon, hogy ezzel esetleg magára vonja a figyelmet vagy panaszra ad okot. Alkalmanként azonban előfordul, hogy ez a viselkedés panaszt, sőt rendreutasítást vált ki.

Egyes románok beszámolnak róla, hogy időként bosszantja őket, ha nyilvános helyen magyar beszédet hallanak, tipikusan a tömegközlekedési járműveken, ahol mintegy a helyzet fogságba kerülnek és óhatatlanul fültanúi lesznek a beszélgetésnek:

Petru (húszas évei közepén járó sofőr): Bármennyire is tagadni igyekszik az ember, azért néha tényleg kiborító, hogy egymás között magyarul beszélnek a buszon.

Traian (munkanélküli, nemrég érettségizett): Nem is az, hogy kiborít, csak egyszerűen bosszantó, az ember idegeire megy.

Petru: Nem, egész egyszerűen nem jó ez így.

Marius (húszas évei elején járó eladó): Engem nem zavar.

Petru: Egy pillanat, hadd magyarázzam meg. Arra gondolok, hogy mindannyiunkban van némi románságtudat, mert hát végül is románok vagyunk, nem igaz?

Marius: Igen, persze, nacionalizmus.

Marius először nem ért egyet a Petru és Traian által hangoztatott bosszankodással, de egy pillanattal később már egyetért Petru magyarázó megjegyzésével a „románkodásról”, mint hogyha az nem csupán megmagyarázná, de legitimálná is mindazt a bosszankodást, amit ő maga nem élt át.

Az ilyen típusú román panaszoknál azonban sokkal gyakoribb eset, amikor a magyarok panaszkodnak arra, hogy a románok megrendszabályozzák őket. Idézzük fel, hogy a magyarok nem arra panaszkodnak, hogy a románok az idegenekkel folytatott interakciók során rendszabályozzák őket. Az a tény azonban, hogy a magyar-magyar interakciókra vonatkozó román intelmekre viszont panaszkodnak, arra utal, hogy ez feszültségforrást jelent. Nem krónikus feszültségről van szó: az esetek nagy többségében az ilyen interakció nem vonja magára a román fél figyelmét vagy pláne közbeavatkozását. Amikor azonban rendreutasítanak valakit, azt egyértelműen igazságtalanságnak érzik.

A magyarok számára a magánbeszélgetések nyelve – függetlenül attól, nyilvános helyen zajlanak-e vagy sem – senki másra nem tartozik, csak rájuk:

Ernő (fiatal újságíró): De viszont engem, ami zavar az még az, amikor teszem azt barátokkal megyek mondjuk az autóbusszal, megyek az utcán, vagy elmegyek nyaralni, és akkor nyilván magyarul be-

szélek és nem románul, mert hát teljesen értelmetlen lenne, és akkor a másik odajön és azt mondja nekem, hogy miért beszélek magyarul. Beszéljek románul, mert ő nem érti, hogy én mit mondok, és őt ez zavarja.

Viktor: Na ... ez már zavar, tudod? Ez már zavar. Mikor neki semmi köze az egész dologhoz, ugye, mer két barát beszélget, és akkor jön egy harmadik, akinek semmi köze hozzájuk, és rászól hogy ha beszélsz, beszélj románul, mert román kenyeret eszel... Mintha a kenyérnek nemzetisége lenne.

Ernő abba a kontextusba helyezi saját panaszát, hogy a magyarok számára az a teljesen természetes, ha egymás közt magyarul beszélnek és „semmi értelme nem lenne”, vagyis teljesen természetellenes volna, ha románul beszélnének. Viktor kifejti a megállapítást, hangsúlyozva, hogy azoknak a románoknak, akik kifogásolják, ha ilyen helyzetekben a magyarok magyarul beszélnek, „semmi közük” a dologhoz és így panaszkodni sincs joguk (megrendszabályozni őket pedig még kevésbé).²² Hasonló panasz hangzott el egy másik csoportos interjú során, ezúttal egy magyar vállalkozásnál dolgozó közeli munkatársakra vonatkozólag.

A nyelvi rendőrködés egy másik esetét panaszolták el egy másik fókuszcsoport résztvevői, akik egyébként munkatársak egy „magyar cégnél”.

Imre: Rengeteg eset van, ami nagyon kellemetlen, a feleségem tanárnő s a Brassaiiban tanít, magyar iskola, magyar osztályok. S akkor mennek kirándulni a gyerekek, s milyenek a gyerekek hát a vonatban nagy hancúrozás, rohangálás, magyarul... És állandóan rájuk szólnak, hogy miért nem beszélnek románul...

Jancsi: Az kevés helyt fordul elő.

Imre: Mert román kenyeret esznek. Nagyon gyakran..., én például trolibuszban figyeltem meg.

Ádám: Magyar lisztből csinált román kenyeret.

Imre: ..trolibuszban figyeltem meg például. Magyar gyerekek felszálltak, hát mint a gyerekek helytelenkednek, mozognak, fészkelődnek, s van akit zavar, s akkor rájuk szólnak hogy

²² Egyes helyzetekben mindazonáltal nem egyértelmű, van-e „köze” valakinek az ügyhöz – ez igazából attól függ, legitim résztvevőnek számít-e az illető az adott interakcióban. A „magánjellegű” interakciók határai nem mindig egyértelműek és néha vita tárgyává válnak. Egy egyetemi felvételi vizsga kezdete előtt például az egyik román diák meghallotta, hogy néhány diák magyarul beszélget az egyik teremfelügyelővel. „*Miután kiosztották a kérdéseket, elkezdtek egymással magyarul társalogni. Ez engem bosszantott. Mivel nem tudok magyarul, felőlem akár a kérdésekre adandó válaszokat is elmondhatta nekik.*” A román diák tehát nem tudta, hogy a hallott beszélgetés joggal számított-e magánjellegűnek, de azt gyanította, hogy nem. A következő fejezetben részletesebben is foglalkozunk azzal a kérdéssel, ki számít egy interakció legitim résztvevőjének.

beszéljenek románul... Hát sokszor így olyan ideges voltam (nevet), gondoltam, én mindjárt lemázolok ennek kettőt, de nem szóltam semmit... De olyan kellemetlen, most magyarázd meg a másíknak, hogy miért beszélsz te magyarul. Mert utazunk egy fűlkében például a vonatban, és a másík így figyeli, hogy mi magyarul beszélünk, s akkor szól, hogy mért nem beszélünk románul, hát semmi köze hozzá. Mi? ... Hallgatózni akar vagy mit akar? Tanuljon meg magyarul, ha akarja hallgatni vagy hogy értsen, semmi köze. Én ha vele akarok beszélgetni, mert például ööő mikor társaságba vagyunk... mit tudom én, vagyunk hárman-négyen, és ha van egy román akkor én...

Jancsi: Beszélek románul [...] Beszélek románul, hogy bekapcsolódjon.

Ádám: Ha a te társaságodhoz tartozó havered, hát akkor ő is meg kell hogy értse.

Jancsi: [...] persze, meg kell hogy értse, de addig senkinek semmi köze [...] ²³

Amikor Jancsi megkérdőjelezi Imre állítását arra vonatkozólag, hogy a nyelvi rendőrködésnek ez a típusa gyakori lenne, Imre hangsúlyozza, hogy pedig „állandóan” ez történik, illetve hogy a saját szeme láttára esett meg a dolog (nem pedig egy másoktól hallott, klisévé merevedett történetet mesél tovább). Imre különösen bosszantónak találja, hogy a magyaroknak ilyen helyzetekben meg kell magyarázniuk – azaz mintegy meg kell indokolniuk – miért beszélnek magyarul. Persze, teszi hozzá, ha a társaságban van valaki, aki román (és valóban a társasághoz tartozik, nem csupán fűltanúja egy magánbeszélgetésnek), akkor ő is románul beszélne. Jancsi és Ádám közösen fogalmazzák meg ezt a gondolatot. Azzal, hogy Jancsi közbeszól és mintegy megelőlegezi Imre mondandóját, azt is mutatja, hogy ez egy mindenki számára nyilvánvaló, megkérdőjelezhetetlen tudás.

Mivel ez a fajta nyelvi rendőrködés olyan nyilvánvalóan igazságtalannak tűnik, az ilyen eseteket elbeszélő történetek jó beszédtemául szolgálnak. Az ilyen eseteknek tehát széles körben híre megy, újra és újra elmondják (és nyilván mindjobban ki is színezik) őket, általa pedig a hétköznapi tudás fontos elemévé válnak. Önálló életre kelnek, súlyuk, visszhangjuk és szimbolikus jelentőségük messze túlnő a román részről tapasztalható ilyen nyelvi rendszabályozási kísérletek valós gyakorlatián.

²³ Ádám megjegyzése, amely Imre „hiszen román kenyérre esznek” mondatához kapcsolódik, arra utal, hogy Románia, bár összességében gabonaexportőr ország, gyakran importál Magyarországról örölni való gabonát. Az előző idézet szintén felidézi a „román kenyérre” vonatkozó mondást, azzal a gúnyos megjegyzéssel megtoldva, miszerint „a kenyérnek nincs nemzetisége”.

Ezzel nem azt szeretnénk sugallni, hogy ilyesmi egyáltalán nem is fordul elő. Szinte valamennyi magyar embernek van Kolozsváron a magyar nyelv használatának korlátozására irányuló személyes tapasztalata. Jelen kötet szerzőinek egyike is találkozott ilyesmivel az egyik, diákok által kedvelt szórakozóhelyen. Fox éppen magyarul beszélt Erikával, a csaposlánnyal. Egyszer csak az egyik román vendég, aki sört rendelt, megjegyezte, hogy nem érti, miről beszélnek, mert nem tud magyarul. Erika udvariasan, de határozottan megmondta neki, hogy amiről szó van, az nem érinti őt. A vendég további vita nélkül távozott a pulttól, Erika pedig higgadtan megjegyezte, hogy sajnós időről időre megesis ilyesmi. Amikor azonban pár perc múlva egy másik vendég is félbeszakította a beszélgetést, bár szemlátomást nem a nyelvi rendőrködés szándékával, Erika bosszúsán helyre tette, amiért félbeszakította őket és kijelentette, hogy a vendégnek semmi köze hozzá, milyen nyelven beszél. A döbrent vendég félénken magyarra váltva megjegyezte, hogy „ő is tud magyarul”. Erika frusztrációja tehát, amelyet az első intelem váltott ki belőle, oda vezetett, hogy a második félbeszakítást is ilyesminek ítélje, holott abban az esetben nem erről volt szó.

Míg azonban szinte valamennyi magyarnak van valamilyen személyes tapasztalata a nyelvi rendőrködéstről, ha nagyon sarokba vannak szorítva, sokan – még a legnacionalistábbak is – elismerik, hogy ez nem gyakori jelenség. Azáltal azonban, hogy elterjedtebbnek tünteti fel a dolgot, mint amilyen valójában, a rendszabályozásra vonatkozó naiv tudás ön-rendszabályozáshoz is vezethet, hogy elébe menjen a konfliktusnak. Ez alatt azt értjük, amikor a magyarok hajlamosak kerülni, hogy bizonyos nyilvános helyeken magyarul beszéljenek, vagy lehetőleg halkán és feltűnés nélkül teszik ezt, nehogy rendreutasítás vagy diszkrimináció legyen belőle. Ahogy Imre fogalmazott a fent bővebben idézett csoportos interjú során: *„Elmegyünk ketten magyarok egy mit tudom én egy hivatalos ügybe, azért lehetséges, hogy oda kell figyelj, hogy... nem nagyon kezdünk mi itt most társalogni magyarul mert a másik meghallja, bizonyos akadályok léphetnek be, hogy ezek akkor magyarok.”* A helyi közigazgatási iroda, főleg a Funar-korszak Kolozsvárján, persze különleges eset. Ezzel együtt egyes magyarok arról számoltak be, hogy általában véve kerülik, hogy nyilvános helyen magyarul beszéljenek, különösen az olyan feszült politikai klímájú időszakokban, mint a kilencvenes évek első fele.

A konfliktusmegelőző önkorlátozásról való beszédet azonban meg kell különböztetni attól, amikor a magyarok valóban kerülik, hogy nyilvános helyen magyarul beszéljenek, vagy gondosan ügyelnek rá, hogy ezt csak halkán tegyék. Az előbbi, amely a nyelvi rendőrködésnek vagy a diszkriminációnak való kitettség sok (bár korántsem valamennyi) magyar által osztott érzéséből fakad, elterjedtebb, mint az utóbbi. Az alábbi eset jól illusztrálja a nyelvi viselkedésről való beszéd és a tényleges viselkedés kö-

zötti eltérést. Brubaker és Fox az egyetem könyvesboltjában összefutott Előddel, egy magyar joghallgató ismerősükkel, akivel régen nem találkoztak, így megálltak beszélgetni. Legtöbb diáktárástól eltérően Elődöt erősen foglalkoztatja a politika (és markánsan nacionalista nézeteket vall). Elkezdte ecsetelni a kolozsvári és általában az erdélyi magyarok általa igen sötétten látott helyzetét. Az egyik általa említett probléma éppen az volt, hogy a magyaroknak szegyenkezniük kell, ha nyilvános helyen magyarul beszélnek, mivel ezzel furcsálló tekinteteket és ellenséges viselkedést válthatnak ki például egy boltban. Előd azonban mindezt – és még sok minden mást, beleértve néhány igen kényes politikai kérdést is – magyarul mondta, a könyvesbolt legközpontibb, legjobban látható helyén. Semmi erőfeszítést nem tett annak érdekében, hogy halkabban vagy diszkrétebben beszéljen és, amennyire mi meg tudtuk ítélni, a hallótávolságon belül lévő rengeteg ember közül senki nem fordított különösebb figyelmet a beszélgetésre.

Nem kétséges, hogy vannak magyarok, akik ügyelnek rá, mit és hogyan mondanak, amikor nyilvános helyen magyarul beszélnek, de ez a fajta konfliktusmegelőző önrendszabályozás nem jellemző alkotórésze a kolozsvári magyarok nyelvi viselkedésének. Nyilvános helyeken mindenféle hallani magyar beszédet anélkül, hogy ez magára vonná a románok figyelmét. Az esetek túlnyomó többségében figyelemre sem méltatott tevékenységről van szó.

NYELVVÁLASZTÁS VEGYES ETNIKAI HÁTTERŰ TÁRSASÁGBAN

Az eddig elemzett két kontextusban az aszimmetrikus kétnyelvűségből adódó interakciós nehézségeket aránylag hasonló módokon oldották fel a résztvevők. Kolozsváron a kétnyelvű magyarok szinte mindig románul beszélnek, ha egy idegent kell megszólítaniuk (kivéve az intézményileg magyarként meghatározott helyszíneken), míg egymás között nyilvános helyen általában magyarul beszélnek. Az alább tárgyalandó etnikailag vegyes helyzetekben – amikor legalább két bilingvis magyar és legalább egy egynyelvű román résztvevője van a helyzetnek – a nyelvválasztási mintázatok lényegesen összetettebbek és képlekenyebbek.

A románok és magyarok elvben egyetértenek abban, hogy nem szabad senkit kizárni a beszélgetésből azért, mert az olyan nyelven zajlik, amit az illető nem ért. Ezt egyszerű udvariassági kérdésnek tekintik.²⁴ Ez azt jelenti, hogy egy vegyes társaságban a kétnyelvűeknek (ebben az esetben a

²⁴ Egy nagymintás vizsgálat eredményei alapján az erdélyi magyarok 56 százaléka egyetért azzal, hogy udvariatlanság, ha két magyar románok jelenlétében egymással magyarul beszél, a témától függetlenül. Ez nem sokkal kevesebb, mint az a 71 százalék, ahány román egyetért ugyanezzel az állítással (*Etnobarométer*, 307.).

magyaroknak) alkalmazkodniuk kell az egynyelvűekhez (ebben az esetben a románokhoz).²⁵

Míg azonban a magyarok soha nem kérdőjelezik meg ennek a normának az elvi alapjait, valós nyelvi viselkedésük gyakran eltér tőle a gyakorlatban, már legalábbis a románok szemében. Gyakori panasz román részről, hogy vegyes társaságban a magyarok hajlamosak *bisericută*t, vagyis klikket kialakítani és magyarul beszélni maguk között.²⁶ Vegyük például az alábbi részletet egy negyvenes éveikben járó munkásokkal készült csoportos interjúból:

Moderátor: Egyesek azt mondták, hogy ha van egy román és két magyar, és ezek barátok, rögtön elkezdenek magyarul beszélni.

Ion: //Persze.

Veta: //Pontosan. Így igaz.

Moderátor: Megtörtént magukkal? És zavarta magukat?

Veta: //Hát magától értetődik.

Ion: //Hát zavar, persze, hogy zavar. És tudom ezt a munkahelyemről. *Te deranjează, sigur că te deranjează. Io știu la mine la servici.*

Veta: Civilizálatlanok.

Nelu: Hát, ha egy-egy van közöttük, aki ha magyarul kérdezik, mégis románul válaszol.

Veta: Egy-egy jobb érzésű.

Nelu: Jobb érzésű, aki érzi, hogy mégis csak szégyen...

Anica: Ejj, és tudja, hogy nem érted, és azt hiszed, hogy rólad beszél...

Nelu: Van egy-két jobb érzésű, de az esetek kilencven százalékában teljesen igaz.

Veta: Mondtam már maguknak, hogy van egy szomszédasszony, aki rendes úgy velem, segítjük egymást. Kint kertészkedtünk és jön egy másik magyar asszony a szomszédos lépcsőházból. Onnantól már nem beszélt románul. Felmérgelődtem és bementem a házba. No, csináljátok, amíg megbolondultok. Így... nem esett jól nekem, megmondom őszintén. Én nem is értem, álljak ott mint egy számár, s hallgassam, mit beszélnek?

A legtöbb kolozsvári román számára megkérdőjelezetlen ténynek számít, hogy a magyarok egymás között magyarul beszélnek, és ezzel kizárják őket a társalgásból. Ennek a tudásnak a megkérdőjelezhetetlenségét itt az

²⁵ Ezt a fajta alkalmazkodási normát sok más, aszimmetrikus kétnyelvűséggel jellemezhető helyzetben is megfigyelhetjük. A katalán esetről lásd Woolard: *Double Talk*, 69. skk. Katalóniában azonban az a tény, hogy a kasztíliai és a katalán között kölcsönös érthetőség áll fenn, lehetővé téve az olyan kétnyelvű társalgást, amikor mindkét fél a saját nyelvén beszél a másikhoz. Hasonló a helyzet Ukrajnában is, ahol mindennapos az ukrán–orosz kétnyelvű társalgás (lásd Arel: „A Lurking Cascade”; Bilaniuk: „Diglossia in Flux”).

²⁶ *Bisericuță*, a *biserică*, a „templom” szó kicsinyített formája kisebb templomot, kápolnát jelent.

is mutatja, hogy két résztvevő már akkor közbeszól két megerősítő kijelentéssel, amikor a moderátor még be sem fejezte a mondatot.²⁷ Nelu megjegyzi, hogy vannak magyarok, akik románok jelenlétében mindig románul beszélnek, még ha ez csak annyit jelent is, hogy egy magyar nyelvű megjegyzésre románul válaszolnak. Míg azonban ezt nagyra tartják, egyúttal kivételesnek is tekintik. Ami miatt a legtöbb román számára a klikkesedés kevésbé elfogadható, az az, hogy (amint azt Anica is megjegyzi) a magyarok tudják, hogy a legtöbb román nem ért magyarul. A kizárást ezért nem véletlennek tekintik, hanem szándékosnak, és, mint Anica felveti, elég természetes is, hogy ezek után a románok azt higgyék, hogy a magyarok róluk beszélnek a hátuk mögött, de ráadásul mintegy az orruk előtt.²⁸

Valóban olyannyira eltér egymástól a norma és a valós viselkedés, mint azt a *bisericutăra* vonatkozó panaszok sejtetik? Erre a kérdésre nem adható objektív válasz. Míg ugyanis magát a normát nem kérdőjelezzik meg, annak gyakorlati alkalmazása minden, csak nem egyértelmű. Egy dolog egyetérteni abban, hogy udvariatlanság kizárni valakit a társalgásból azzal, hogy egy általuk ismeretlen nyelven beszélünk. De ki számít résztvevőnek? És hol húzódnak egy interakció határai? A fenti interjúban emlegetett kerti epizód esetében például elég világosnak tűnnek a határok. A helyzet azonban sokszor ennél kevésbé egyértelmű.²⁹

A kétértelműség részben az összetett és heterogén interakciós helyzetek általános jellemzőiből adódik. Gondoljunk egy baráti társaságra, akik egy szórakozóhelyre mennek, vagy egy esküvői násznépre, vagy egy munkahelyi közösségre. Ezeknek a helyzeteknek általában nincs egy állandó interakciós fókuszuk, hanem több kisebb interakcióból állnak össze, amelyeknek megvannak a maguk saját határai és saját résztvevői. Ezek lehetnek egy-két szavas röpké beszélgetések éppúgy, mint aránylag hosszas interakciók.³⁰

Ezekben a helyzetekben az aszimmetrikus kétnyelvűségből adódó nehézségek különféle és összetett módokon jelentkeznek. Kétnyelvűek szá-

²⁷ Általában igyekeztük elkerülni, hogy direkt kérdéseket tegyünk fel a csoportos interjúk során. A beszélgetések vége felé azonban néha direkt formában is felvetettünk egyes kérdéseket (lásd „B” függelék). Bár a direkt kérdések gyakran standardizált, sőt, klisészerű válaszokat hívnak elő, ezek is hasznosnak bizonyulhatnak, amennyiben (mint az idézett szöveg esetében is), időnként jól illusztrálják a megkérdőjelezetlen, magától értetődő nézeteket.

²⁸ A nem minden résztvevő által ismert nyelvre történő váltás kizáró hatásairól lásd Myers-Scotton: „Codeswitching as Indexical of Social Negotiations”.

²⁹ Arról, ki szerint ki számít egy interakció résztvevőjének egy vegyes népességű szászromán erdélyi faluban lásd McClure és McClure: „Macro- and Micro-Sociolinguistic Dimensions of Codeswitching”, 33–34.

³⁰ Lásd Goffman: *Encounters*, 18., a „multifokális összefüggésekről”, mint például a partik, ahol „az egymás számára közvetlenül jelenlévő résztvevők különféle találkozásokra oszthatók fel”.

mára sok alkalom adódik a kódváltásra – például románról magyarra, amikor az interakció fókusza leszűkül, majd vissza románra, amikor a fókusz újra kitágul.³¹

Ez a fajta kódváltás kvázi automatikusan történik, ritkán van mögötte tudatos döntés, vagy akár csak tudatos reflexió, még kevésbé tudatos kizárási szándék. Ami azonban a kétnyelvűek számára teljesen természetesnek tűnhet, az az egynyelvűek szemében esetleg nagyon is látható, sőt látványos lehet és néha (bár korántsem mindig) kizárási törekvésnek tűnhet, és ilyen módon hozzájárulhat annak a benyomásnak az erősítéséhez, hogy vegyes társaságban a magyarok minden lehetőséget megragadnak, hogy egymáshoz magyarul beszéljenek.

Amennyire a magyarok tudatában vannak, hogy vegyes társaságban szoktak magyarul beszélni, ezt általában annak tulajdonítják, hogy megkülönböztetik azokat a kérdéseket, amelyek csak a közvetlen magyar–magyar interakció szempontjából érdekesek, azoktól, amelyek a tágabb interakció szempontjából is relevánsak. Ezt néha az intimitásra hivatkozva teszik, mint az alább idézett csoportos interjú esetében, amelyben Tivadar, aki nyugalmazott postai dolgozó, a munkahelyére jellemző nyelvi viselkedési formákat idézi fel.

„Ha beszélgettem egy kollégával – magyar kollégával – magyarul, és jött egy román kolléga, és olyasmiről beszéltem vele, mint mondjuk futball, akkor ott váltottam románra, hogy értse ő is, hogy futballról beszélek. De ha egy olyasmit beszéltem a kollégával, ami mondjuk egy családi mese, akkor beszéltem tovább rendesen magyarul, mert semmi köze nem volt ahhoz, hogy mit csinál a keresztlányom... mondjuk. Hát ilyen szempontból nekem soha nem volt ilyen érzésem, hogy megkülönböztetnek, és rám szólnak, hogy miért beszélek magyarul vagy miért nem beszélek csak románul.”

Az a Tivadar számára nyilvánvaló feltevés, hogy családi ügyei csak a magyar kollégájára tartoznak, román munkatársának semmi köze hozzájuk, jól illusztrálja, hogy a magyar nyelvet az aránylag magánjellegű, intímabb kérdésekkel társítja.³²

³¹ A kódváltás kiterjedt irodalmából lásd pl. Heller (szerk.): *Codeswitching*, Gumperz: *Discourse Strategies*, 4. fejezet; Gal: „Codeswitching and Consciousness”; Woolard: *Double Talk*, 64. skk.

³² A walesi nyelv hasonló felfogásáról lásd Trosset: *Welshness Performed*, 130–131. A walesiek gyakran hivatkoznak az intimitásra, amikor arról adnak számot, miért beszélnek walesiül egynyelvű angolok jelenlétében. A kisebbségi nyelvek és *in-group* viszonyok közötti személyesnek és informálisnak tekintett szimbolikus kapcsolatról lásd Gumperz különbségtételét „mi-kód” és „ők-kód” között in: *Discourse Strategies*, 4. fejezet. Az etnicitás „rokonsággal való rokonságáról” általánosabban lásd pl. Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*, 57–64.

Ami azonban a fentiekből közvetlenebbül számot tart érdeklődésünkre, az az ilyen „magánjellegű” mellékbeszélgetésekben rejlő inherens interakciós aszimmetria.³³ Bármennyire magától értetődő módon magánjellegű és a tágabb környezet számára irreleváns két magyar személy között zajló mellékbeszélgetés, ez a magánszféra – nyelvi akadályok miatt – meg sem közelíthető egy egynyelvű román számára, aki emiatt méltán érezheti magát kizárva.

Általánosságban azonban a vegyes társaságban való magyar nyelvű beszélgetés nem annyira olyasmi, amit a magyarok védelmükbe vesznek, mint inkább olyasmi, aminek nincsenek is tudatában.

Miklós: Hát perfektül beszélünk románul, magyarul. Én azt hiszem, most ha bejönne egy akárki, és azt mondaná, egy román alak, aki nem tud magyarul vagy teszi magát, hogy nem tud magyarul, akkor mind az egész [...] beszélünk románul hogy megértse ő is.

János: De anélkül hogy minket zavarna ez vagy uh vagy ne – a franc egye meg, hát uh egyedül van es kötelesek vagyunk románul beszélni. Nem, ez hozzá tartozik a jólneveltséghez.

Miklós állításával ellentétben azonban, a legtöbb magyar nem azonos szinten tud magyarul és románul. Mint már fentebb is megjegyeztük, a kétnyelvűség szinte mindig a két nyelv különböző mértékű ismeretét jelenti. A legtöbb kolozsvári magyar – még azok is, akik folyékonyan beszélnek románul – kényelmesebben érzik magukat, ha magyarul beszélnek. Vannak, akik azt mondják, kifejezetten szoronganak, ha valamilyen a hétköznapi rutinon túli, bürokratikus, jogi vagy orvosi ügyben románul kell intézkedniük. Egy húszas éveik közepén járó eladó, aki a munkahelyén románul beszél, egy csoportos interjú során elmondta: *„De semmit nem értesz meg úgy mint az anyanyelveden, tehát én például elmegyek egy hivatalos dolgot elrendezni és van úgy hogy fennakadok, mert nem értem azt a román kifejezést, tudok románul de nem tudom azt a szakkifejezést és senkitől nincs kitől megkérdezzem, csak ha hazamegyek és esetleg otthon a családtagok vagy egy szótárt előveszek, nem beszélve a – a mi nagyszüleinkről... hogy egy hivatalos dolgot nem tud elrendezni.”*

A kényelemérzet nem csupán a nyelvtan tökéletes ismeretét jelenti (bár formálisabb kontextusokban a nyelvtani, mondattani, szövegalkotási bizonytalanság is komoly kényelmetlenségérzetet válthat ki). Elválaszthatatlan tőle a stílus, a ritmus, a szellemesség, a báj, a játékosság, az árnyalatnyi különbségek ismerete és a spontaneitás; csakúgy, mint a történetmesélés és a hallott történetekhez való viszonyulás, a vicceselés és a viccek

³³ A mellékbeszélgetésekről általában lásd Goffman: *Behavior in Public Places*, 43. – itt mi némileg ennél lazábban kezeljük a „mellékbeszélgetés” kifejezést.

megértése, a célzások használata és értelmezése. Ha románul kell beszélni, az még az olyan rutinszerű tranzakcióknál és személytelen helyzeteknél is nehézséget okozhat, amelyekben az efféle interakciós finomságok kevésbé fontosak, mivel azt kívánja meg, hogy az illető hirtelen váltson magyar nyelven való gondolkodásról románul gondolkodásra. Így beszél erről egy harmincas évei közepén járó munkás, aki jórészt magyar nyelvű közegben dolgozik: „*elmegyek a boltba s én magyarul így magamba osztom szorzom hogy ezt kell vegyek, azt kell vegyek s így... egy üveg hűsítő egy eee... s akkor hirtelen úgy gondolkom, odakerülök előre s rámkérdeznek románul s akkor [...] (nevet) hamar át kell gondoljam románul is, dadogok egy kicsit s akkor elmondom románul probléma nélkül de amég átzökkenek egyikből a másikba.*” Az anyanyelv (vagy első nyelv) használatához társuló biztonságérzet, amiként a második nyelv használatához társuló bizonytalanság, olykor azt eredményezi, hogy magyarul szólalnak meg olyan helyzetekben is, amelyekről azt gondolják, hogy a román nyelvet kívánná meg tőlük.

Brubaker és Feischmidt maga is tanúja és résztvevője volt ennek a jelenségnek egy vacsora alkalmával, amelyre egy román diáklány, Bianca lakásán került sor. Bianca mellett (aki nem tudott magyarul), jelen volt még magyar barátja Csaba, az ő egyik régi barátja Zsigmond (Székelyföldről), illetve a két kutató, azaz összesen három kétnyelvű magyar, egy egynyelvű román és Brubaker. Bár Bianca nem tudott magyarul, a társalgás több alkalommal is magyar nyelvre váltott. Egyszer például Csaba nem talált elég erőteljes román szavakat mondanivalójának érzékeltetésére, így a mondat közepén váltott át magyarra, de ez történt más pillanatokban is, amikor a társalgás elevenebbé és személyesebbé vált, míg a kevésbé szenvedélyes témáknál könnyebb volt megmaradni a románnál. Mindez jól illusztrálja, milyen fontos tényező a kényelemérzet a kódváltás esetében. Nem volt szó kizárási szándékról, a szándék éppen a *bevonásra* irányult. Amikor a társalgás átváltott magyarra, előbb-utóbb valaki észbe kapott és visszaváltott románra. Ez azonban figyelmet és külön erőfeszítést igényelt, míg a társalgás minden erőfeszítés nélkül, észrevétlenül váltott át újra meg újra magyarra.³⁴

Egy formálisabb helyzetben, egy helyi jótékony célú egyesület alapító vacsoráján még látványosabban megmutatkozott, mennyire tudatos erőfe-

³⁴ Brubaker, aki a kutatásnak ebben a korai szakaszában még csak nagyon keveset tudott románul, alig vett részt a társalgásban. Anélkül, hogy előzetesen ez lett volna a szándéka, egyre inkább a kódváltás kezdte érdekelni és ezt kezdte el figyelni, majd közvetlenül a beszélgetés után rekonstruálta annak menetét, saját részletes jegyzetei, illetve a Feischmidtrel folytatott beszélgetés segítségével. Figyelemreméltó módon Feischmidt nem volt teljesen tudatában, hány kódváltásra került sor a beszélgetés során, sőt annak sem, amikor ő maga kezdeményezte, hogy magyarra váltsanak. Ez újabb bizonyítékul szolgál arra, hogy a kódváltás nagyrészt öntudatlanul történik és a *sens pratique*, illetve a kényelemérzet diktálja.

szítést, önszabályozást követel, hogy vegyes társaságban román nyelvű maradjon a beszélgetés.³⁵ A csoport mintegy tucatnyi tagja, mindannyian magyarok, jórészt az alapító egyházi és személyes kapcsolatai nyomán kerültek a tagok közé. Az a két jogász azonban, akiket az alapító okirat elkészítése, az egyesület bejegyzése és az egyéb hivatalos teendők elvégzése céljából hívtak meg, román volt (és egyikük sem tudott magyarul). Az általunk megfigyelt két egyesületi ülés alkalmával a jelenlévők összehangolt erőfeszítést tettek, hogy románul beszéljenek.³⁶ Ez egyszerűbb volt, mint egy társas összejövetel esetében, mivel az üléseknek általában volt egy konkrét fókusz, amelytől minimális mértékben tért csak el a társalgás. Alkalmanként azonban a magyar résztvevők még így is elkezdtek magyarul beszélni. Amikor ilyesmi előfordult, az ülést levezető elnök minden alkalommal románul válaszolt, gondoskodva arról, hogy a továbbiakban románul folytatódjon a társalgás.

Néha még a tudatos szándék – amely abból az érzetből táplálkozik, mi számít illendőnek egy adott helyzetben – sem elegendő ahhoz, hogy valaki románul beszéljen, ne váltson át magyarra. Ennek szép példája annak a fiatal nőnek a tapasztalata, akinek egy önkormányzati irodában kellett valamilyen ügyet elintéznie a Funar-korszak kezdetén. Az ügyintézés során románul beszélt, de kiderült, hogy még valamilyen információra lenne szüksége, amihez fel kellett hívnia az apját. Ez dilemmát jelentett számára: nem akart magyarul beszélni egy ilyen hivatalos helyen, főleg nem a közvetlen közelében – konkrétan az ő telefonját használva – annak a tisztviselőnek, akivel egész ideig románul beszélt. A gond nem is az volt, hogy nem akarta felfedni magyar mivoltát: azt a tisztviselő valószínűleg amúgy is felismerte az akcentusa vagy a neve alapján. Inkább arról volt szó, hogy magyarul megszólalni egy hivatalos helyen erősen jelölt, nem pedig jelöletlen viselkedésnek számított volna, különösen a nemrég hatalomra került markánsan nacionalista városi adminisztráció berkeiben, míg az asszony éppen hogy átlagos kolozsvári polgárként, nem pedig magyarként szerette volna lebonyolítani az ügyintézést. Másfelől viszont arra meg egyszerűen képtelen volt rávenni magát, hogy románul beszéljen az apjával, azt olyannyira természetellenesnek érezte volna. Végül tehát magyarul beszélt, de csak azért, mert szinte fizikailag képtelen lett volna mást tenni.

Az általunk tárgyalt etnikailag vegyes helyszínek közül a munkahelyeken keletkezik a legtöbb panasz a románok részéről a magyarok nyelvi önszegregációs viselkedésére vonatkozóan, csakúgy, mint az ilyen vagy olyan irányú rendszabályozási kísérletekre vonatkozóan. A munkahelyek természetesen számos változó mentén nagyon eltérőek lehetnek egymástól,

³⁵ Erről az alkalomról bővebben lásd 9. fejezet

³⁶ Az egyik ülésen Brubaker volt a megfigyelő, a másikon Grancea.

így nehéz általánosító kijelentéseket tenni velük kapcsolatban. Azonosítani lehet azonban bizonyos jellegzetes módjait annak, ahogyan az aszimmetrikus kétnyelvűségből adódó sajátosságok munkahelyi sűrűlódásokhoz vezetnek.

A munkahelyek sajátos fajtáját képezik az etnikailag vegyes helyszíneknek. Bár társas interakcióknak adnak otthont, nem elsődlegesen ezt a célt szolgálják (eltérően mondjuk az esküvőktől, partiktól, családi összejövetelektől, baráti vacsoráktól, kirándulásoktól, szórakozóhelyeken történő összejövetelektől és hasonló társas eseményektől). Ebből adódóan a kétnyelvű magyarok viszonylag könnyen különbséget tudnak tenni a magánbeszélgetések és a személytelenebb, munkához kapcsolódó kommunikáció között. Ebből a szemszögből egy magyarul folytatott magánbeszélgetés (főleg a munka szünetében) ugyanolyan, mint bármelyik másik, nyilvános helyen folytatott magánjellegű beszélgetés. Egy hatvan év körüli, bőbeszédű magyar asszony felidézett egy esetet közvetlenül nyugdíjba menetele előttről, amikor éppen a közelgő nyugdíjról beszélgetett a művezetővel, aki történetesen magyar volt.

Ilyen volt. Soha nem felejttem, utolsó évben, mikor már a forradalom után voltunk, elmentem, a mesterem magyar volt, Balogh Jóska volt a mesterem. Ő volt a párttitkár... És elmentem, és mondom neki, „Mester úr, szeretnék elmenni szabadságra [...] s magyarul beszéltem. Odajön egy román kolleginám, s azt mondja: „Te rog, azt mondja, *inaintea mea sa vorbesti româneste.*” (Kérlek, én előtttem beszélj románul.) S mondom neki, „Na, *n-am știut. Da*, mondom, *m-am adresat tie?* (Nem tudtam, de mondom, hozzád szóltam?) Mondom, *cînd vorbesc cu tine, vorbesc româneste. Maistrul este maghiar, eu sînt maghiar, vorbesc cu el ungureste. Dacă vrei sa înțelegi ce vorbim, învata si tu ungureste.* „*Ca ti-arat eu tie*” (Mondom, ha veled beszélek, akkor románul beszélek. De a mester magyar, én is magyar vagyok, vele ezért magyarul beszélek. Ha meg akarsz érteni, hogy mit beszélünk, tanulj meg te is magyarul.) [...] Nekem nagyon fáj, hogy a mester neki adott végül igazat és nem nekem. A mester azon percben románra fordította a szót. Mondom, „*Astea-s probleme personale ce discut cu domnul maistru. Si pe tine nu te-ntereaseaza. Cînd am ceva sa comunic cu tine, vorbesc româneste. Sau cred ca te intereseaza si pe tine.*” (Ezek személyes dolgok, amelyeket a mester úrral megbeszéllek. És téged ne érdekeljen. Ha van valami, amit veled akarok kommunikálni, akkor románul fogom mondani.)

A korábban már idézett munkahelyi példához hasonlóan („semmi köze hozzá, mit csinál a keresztlányom”), a nyelvi rendőrködésre vonatkozó panasz az intimitás jogáról való beszédbe fordul át – a román kollégának

semmi köze a beszélgetés tárgyához, ezért nincs joga beleszólni. Az adott esetben még annyi csavar van, hogy a művezetőt is éri szemrehányás, amiért ő maga is átváltott románra, nem pedig védelmébe vette a magyar nyelv használatát.

A történetesen éppen nyilvános helyen zajló magánbeszélgetésektől eltérően azonban a magánjellegűnek szánt munkahelyi beszélgetéseket nem idegenek hallhatják meg potenciálisan, hanem a munkatársak. Az egy nyelvű kollégák pedig sokkal inkább érezhetik úgy, hogy szántsándékkal zárják ki őket a társalgásból, mint ha a buszon vagy a kocsmában lennének fültanúi, hogy idegenek egymás közt magyarul beszélnek. Mivel nem tudnak meggyőződni róla, valóban magánjellegű-e a beszélgetés, arra gyanakodhatnak, hogy tudatosan zárják ki őket belőle, vagy netalán éppen őket beszélnek ki. Ebből következik, hogy még azok a románok is, akiknek eszükbe sem jutna panaszkodni vagy beavatkozni, ha nyilvános helyen magyar társalgást hallanak, hajlamosabbak ezt megtenni, ha erre a munkahelyükön kerül sor. Olyan beszámolóik nem állnak rendelkezésünkre, amelyben románok elismerik, hogy ilyesmit tettek nyilvános helyen, munkahelyi esetekről azonban beszámoltak.

Két, negyvenes éveiben járó román munkás például így beszél a munkahelyükön tapasztalható nyelvi viselkedési formákról:

Nicoleta: Így a románok és a magyarok, például a műhelyben, románul beszélünk. Csakhogy a magyarok alig várják, hogy egy románt se lássanak maguk között, félrevonulnak egy sarokba és „*hodoro, hodoro*” – így mondjuk mi, amikor magyarul beszélnek. Igen, így általában románul beszélünk. Csak nem hagyjuk magunkat, legalábbis mi a műhelyben, hogy eltapossanak minket.

Doru: Aztán még mi is felhívjuk a figyelmüket, még megkérdezzük tőlük „megint minket szdtok „ Merthogy mi nem értjük. Vagyis nem szép, amit csinálnak...

Nicoleta: //Igen, így kollégák között.

Doru: //De így helyi szinten ezek az alsó népek jól megvannak egymással.

Egy másik, románokkal folytatott csoportos interjú keretében egy negyvenes évei közepén járó műszerész elmondta, hogyan szokott beavatkozni: „*Ha például két kollégám magyarul beszél, megkérem őket, hogy 'váltsanak csatornát'. Én megmondom a szemükbe, én bátrabb vagyok, de van, aki nem szól semmit. 'Kapcsoljátok át a román adóra.' Vannak ezek a mondások, amiket a gyárban használni szoktunk.*” Ezekből az elbeszélésekből az tűnik ki, hogy a munkahelyeken létezik a két nyelv használatának egy informális rendje, amit informális szabályozó aktusok segítségével juttatnak érvényre.

NYELVKEVEREDÉS INTRAETNIKUS HELYZETEKBE

Szinte valamennyi kolozsvári magyar kétnyelvű, de túlnyomó többségük számára könnyebb magyarul beszélni, mint románul. Fentebb bemutattuk, hogy a nyelvi komfort egyfajta gravitációs erőként működik, amely a magyar nyelvű társalgás irányába húzza őket és amely miatt vegyes társaságban is hajlamosak magyar nyelvre váltani, míg viszont az külön figyelmet és erőfeszítést kíván tőlük, hogy románul beszéljenek. Román részről pedig mindez kiváltja azt a panaszt, hogy a magyarok mindig klikkesednek, ún. *bisericuțat* (ejtsd biszerikuca – templomocska szó szerint, de ebben a helyzetben a klikkre utal) alkotnak.

A magyarok esetében azonban nem egyforma mértékű a két nyelv ismerete közötti különbség az élet egyes területein. Sok magyar számára léteznek olyan – főleg a munkához és hivatalos ügyintézéshez kapcsolódó – területek, amelyeken jobban ismerik a román, mint a magyar terminológiát.³⁷ Szinte valamennyi magyar használ alkalmanként román szavakat, még az olyan területeken is, amelyeken általában magyarul beszélnek. Ilyenkor vagy nem ismerik a megfelelő magyar kifejezést, vagy annak román megfelelője egyszerűen hamarabb eszükbe jut.

Az ilyen nyelvkeveredés nagyon gyakori és a beszélgetés résztvevői általában észre sem veszik. Ez még inkább öntudatlan cselekvés, mint a kódváltás.³⁸ Amikor mégis megjegyzést tesz valaki a jelenségre, néha csak úgy emelik ki, mint kuriózumot, minden értéktétel nélkül, mint az alábbi példában is:

Miklós: Nem tudom, ha észrevették már van a mi szótárunkban is, vannak egyes... már ahogy beszélünk... román szavak.

Tivadar: Igen, automatikusan.

Miklós: Automatikusan mert könnyebben jön, nem? Inkább mondom *suc* (ejtsd szuk – üdítő) mint üdítő, mert rövidebb vagy nem is tudom. Huh hhh

Viktor: Azért mert így szoktuk meg.

³⁷ Egyes helyzetekben a kétnyelvűek nyelvhasználatára élesen kettéválhat területek szerint. Amikor az egyik nyelvet az „alacsonyabb” funkciók számára tartják fenn (azaz a mindennapos családi, szomszédai, baráti kommunikációt szolgálja), míg a másik a „magasabb” célokat szolgálja (mint a felsőbb szintű oktatás, tudományos és szakmai élet, stb.), a szociolingvisztika „diglossziáról” beszél (lásd Ferguson: „Diglossia”). Egyes kolozsvári magyarok nyelvi viselkedésére – főleg olyanokéra, akik nem vagy csak nagyon keveset jártak magyar nyelvű iskolákba – ráillenek a diglosszia egyes ismérvei.

³⁸ Néha egy magyarországi utazás döbbsenti rá az érintetteket, mennyi románból kölcsönzött szót is használnak. Imre, a fent már idézett munkás csak akkor döbbsent rá erre, amikor egy magyarországi építkezésen dolgozott és rájött, hogy a szerszámoknak csak a román nevét ismeri. Annak idején ugyan magyar általános- és középiskolába járt, de a technikai tárgyakat itt is románul oktatták.

Más alkalmakkal azonban a jelenséget problémaként érzékelik, ami miatt magyarázatra, mentegetőzésre van szükség. Ez állhat mindössze annyiból, hogy az illető nem ismeri a megfelelő magyar szót vagy kifejezést, de az alábbi példa ennél kidolgozottabb, mivel a pusztá beismerésen túl van benne egy adag önirónia is. Miután egy fiatal magyar vállalkozó magyarul úgy nevezte meg anyja foglalkozását, „főkönyvelő”, nevetve hozzátette „*vagy jobban mondva, expert contabil (könyvelési tanácsadó). Mert nem is tudom a pontos magyar megfelelőjét.*”

Alkalmanként a román szavak használata megjegyzéseket vált ki a többiekből. Máskor ez a közös kiigazításra tett erőfeszítéseket jelenti, mint amikor a második beszélő megmondja a megfelelő magyar szót, miután az első beismeri, hogy ő nem tudja, vagy keresgéli, vagy nyíltan segítséget kér hozzá, hogy megtalálja.³⁹ Máskor azonban intraetnikus nyelvi rendőrködések is okot adhat, ami gyakran nem különösebben feltűnő a folyamatosan zajló beszélgetés keretein belül és kimerül a beszélő által használt román szó magyar megfelelőjének közbeszúrásában.⁴⁰ Egyes kontextusokban azonban a rendszabályozás explicitebb és kifinomultabb, mint az alábbi példában is, ahol Ági beszélget nagyszüleivel, Karcsival és Piroskával az egyetemi felvételijére való felkészülésről.

Karcsi: A román *gramatikára* járt tanárhoz [román szót használva a nyelvtanra, „*gramatika*”]

Ági: // az én generációm az nagyon jó volt, mikor mi befejeztük a tizenkettőt nagyon jól tanultak,

Piroska: //*Nyelvtan* [a magyar szó nyomatékos beszúrásával javítja az előtte szót].

Ági: ügyi nagyok voltak a *bákáláurát* jegyek, jöttek mindenhonnan, ez volt a baj, tudod? Minden elmaradott városkából jöttek tízesekkel és na... És második évbe már nem voltak úgy felkészülve.

Piroska: Gyöngyvirágom az érettségi [...] az érettségi, na

Karcsi: Na, hát ne mind mondjad hogy bá... *bákáláurát*, hát az románul van.

Ági: Há te is úgy mondd.

Karcsi: // Én nem mondom, én érettségit mondok. [...]

Azért mert ő románul fejezi ki magát, na.

A példa első sorában Karcsi öntudatlanul a román szót használja „nyelvtan” helyett, amit Piroska kijavít, közbeszúrva a magyar megfelelőt. Közvetlenül utána Ági a román kifejezést használja az „érettségi vizsgára”, amir

³⁹ A „kijavítás” fogalmának használatáról a társalgáselemzésben lásd Schegloff, Jefferson és Sacks: „The Preference for Self-Correction”.

⁴⁰ Néha ezt maga a beszélő teszi meg, az ön-rendszabályozás egy formájaként.

némi késéssel Piroska ismét kijavít. Ezen a ponton Karcsi is közbeszól, ezúttal explicitebb és ideologikusabb módon.⁴¹ Piroska ekkor kijelenti, hogy maga Karcsi is ugyanezt a román szót használta a beszélgetés egy korábbi pontján, amit Karcsi határozottan tagad.

A nyelvi rendőrködés persze nemcsak az etnikai kisebbségek körében megfigyelhető jelenség, hanem minden nyelvi szocializáció szerves része. A család és az iskola folyamatosan rendszabályozzák a gyerekek nyelvi viselkedését, hogy beléjük oltsák a „megfelelő” nyelvhasználatot. Ez a nyelvi szocializáció mind a családban, mind az iskolában központi eleme a társadalmi identitás alakításának és átalakításának. Az iskola általában a standard nyelvváltozatot igyekszik átadni, míg családon belül a nyelvi viselkedés rendszabályozása gyakran az osztályhelyzethez és a társadalmi státushoz kötődik: „Mi így beszélünk.” „Mi nem olyan emberek vagyunk, akik így beszélnek.” (például mi nem használunk „csúnya” szavakat).⁴² Nyelvi kisebbségek tagjai számára a „megfelelő” nyelvhasználatra való nevelés a családban és a kisebbségi nyelven oktató iskolákban magába foglalhat „purista” erőfeszítéseket, amelyek a kisebbségi nyelvet hivatottak megóvni a többségi nyelvi hatások formájában jelentkező „romlástól”.⁴³ Az ilyen erőfeszítések esetében gyakran nem különül el egymástól az osztályhovatartozás és az etnicitás. Egy magyar asszony felidézte, hogy általános iskolás korában a barátnőivel mindig kijavították azokat az osztálytársaikat, akik román szavakat keverték a hétköznapi beszédükbe. A „tisztá” és „nem tisztá” magyar nyelvre vonatkozó utalásoknak mindig volt osztályhelyzetbeli vonzatuk is, miközben egyúttal a „jó” és „románosított” magyarok közötti különbséget is felszínre hozta. Mint azonban a Karcsi, Piroska és Ági közötti beszélgetés is mutatja, a nyelvi viselkedés intraetnikus szabályozása nem csupán a magasan képzettek sajátja.

⁴¹ A javítás kétféle módja közötti különbségről lásd Jefferson: „On Exposed and Embedded Correction in Conversation”.

⁴² Lásd pl. Bourdieu: „The Production and Reproduction of Legitimate Language”, illetve a nyelvi és egyenlőtlenség kapcsolatáról lásd Gal: „Language and Political Economy”, 350. skk.

⁴³ A nyelvi purizmus persze nem korlátozódik a nyelvi kisebbségekre, hanem számos olyan kontextusban megtalálható, ahol valami miatt erős az aggodalom az idegen nyelvek rülzött hatásaival kapcsolatban. A kérdés áttekintését lásd Thomas: *Linguistic Purism*; Woolard és Schieffelin: „Language Ideology”, 64–65., a posztszovjet korszakban tapasztalható ukrán purizmusról lásd Bilaniuk: „Speaking of Surzhyk” és Arel: „A Lurking Cascade”. Míg az orosz és az ukrán nyelv egymáshoz viszonyított státusa Ukrajna egyes részein továbbra is vita tárgyát képezi (lásd Laitin: *Identity in Formation*, 144–151.), a *surzhyk* néven ismert orosz-ukrán keverékn nyelv széles körben rosszallást vált ki, mint alacsonyabb rendű nyelvváltozat.

KÖVETKEZTETÉSEK

Mint láthattuk, az aszimmetrikus kétnyelvűség kontextusában vannak bizonyos szabályszerűségek, amelyek alapján a nyelvi viselkedés a hétköznapi etnicitás kifejezőeszközevé válik. Egyrészt a nyelvi viselkedés – különösen az egyes nyelvek használata közötti választás – figyelmet, súrlódást vagy panaszkodást válthat ki. A legtöbb kolozsvári számára ez nem mindennapos tapasztalat, de nem is számít szélsőségesen kirívónak. A legtöbb kolozsvári románnak van arra vonatkozó tapasztalata, hogy magyarok vegyes társaságban magyarul beszéltek, míg a legtöbb kolozsvári magyar megtapasztalta már románok részéről a nyelvi rendörködést.

Másrészt, a nyelvi viselkedésre vonatkozó standardizált – egyszerre leíró és előíró jellegű – reprezentációk az ilyen feszültséggel terhelt mozzanatoktól függetlenül is relevánssá tehetik az etnicitás mindennapos megélt realitását. Ehhez hozzá tartozik mindaz, amit a románok „tudnak” a magyarokról (hogy például minden alkalmat megragadnak, hogy egymás között magyarul beszélhessenek, tekintet nélkül arra, hogy ezzel kizárják az egynyelvű románokat a társalgásból), illetve mindaz, amit a magyarok „tudnak” a románokról (hogy például hajlamosak illetéktelenül beleszólni a magyarok között zajló magánbeszélgetésekbe).

Ezek a standardizált megfogalmazások nem állnak egészen távol a személyes tapasztalattól. Részben származhatnak, illetve megerősítést szerezhetnek személyes tapasztalatokból olyan alkalmakkal kapcsolatban, amikor a nyelvválasztás a figyelem középpontjába került, súrlódáshoz vezetett vagy panaszra adott okot. Mindazonáltal a hétköznapi, mindenki által osztott tudás részeként ezek a „mindenki által ismert” dolgok legalább annyira táplálkoznak másodkézből származó történetekből, mint személyes tapasztalatokból. Ez a mindenki által osztott, magától értetődő tudás a hétköznapi etnicitás másik működési módja.

Ugyanez a tudás azonban a másik oldalról éppen hogy formálhatja is az etnicitás megtapasztalásának módjait.⁴⁴ A barátok és családtagok által egymásnak mesélt, nyelvi viselkedéssel és nyelvi rendörködéssel kapcsolatos történetei például nem csupán az adott események elbeszélésére szolgálnak, hanem az intraetnikus szolidaritás erősítésére is – nem csupán leírják, hanem létre is hozzák a nyelvi viselkedés rendjét. A nagy hatású értelmezési sablonként működő tudás segíthet megérteni a nem egyértelmű nyelvhasználatbeli tapasztalatokat, mind egyidejűleg, mind utólag, és ezáltal segíthet abban, hogy *létrehozza* azokat az eseményeket, amelyeket

⁴⁴ A szociálpszichológiai irodalomban ismerős téma, hogy a mindenki által osztott tudás sablonokat tud nyújtani a kétértelmű élmények értelmezéséhez és ezáltal bizonyos mértékig önmegegyezővé válhatnak és ellenállhatnak a velük ellentmondó tapasztalatoknak.

elvileg pusztán *leírni* igyekeznek. A magyar csaposlány (hibás) feltételezése, amikor azt gondolta, a román vendég őt utasítja helyes nyelvi viselkedésre éppen arra példa, amikor az esetet közvetlenül megelőző tényleges nyelvi rendőrködés által is megerősített magától értetődő tudás produktívá tud válni.⁴⁵

A románok körében az a magától értetődő tudás, miszerint a magyarok hajlamosak a klikkesedésre, hasonlóképpen produktív lehet az általa leírni szándékozott tapasztalat szempontjából. Mivel „tudják”, hogy a magyarok szeretnek klikkesedni és egymás között szívesebben beszélnek magyarul, illetve ezáltal nyelvileg kizárva érzik magukat a társas érintkezésből, a románok esetleg nem is mennek oda egy magyarul beszélő csoporthoz – amely pedig, ha odamennének, átváltana román nyelvű társalgásra – vagy visszahúzódnak, ha vegyes társaságban magyarra fordul a szó. Ahogy egy joghallgató megfogalmazta: *„Amikor velük vagyok és elkezdenek magyarul beszélni, én egy szót nem tudok magyarul, kényelmetlenül érzem magam, nem értek semmit, úgyhogy inkább eljövök onnan. Ezért nem is lettek barátaim, mert ők magyarul beszélnek én meg nem értem őket.”* Egy másik egyetemista elmagyarázta, hogy ha a magyarok nem akarnák őt kizárni a beszélgetésből, akkor románul beszélnének – azzal, hogy magyarul beszélnek, éppen azt jelzik neki, hogy ki akarják zárni. Azáltal, hogy kizárási szándékot tulajdonítanak egy valójában öntudatlan nyelvi viselkedésnek, a románok maguk is hozzájárulhatnak annak a jelenségnek a létrejöttéhez, amelyre panaszkodnak.

Ez összefügg egy általánosabb megállapítással is. Mint az előző fejezetben láttuk, az etnicitás gyakran „valamiként való látás” kérdése. Ezt szépen illusztrálja Imre megjegyzése a zajos iskolai kirándulócsoporthoz.⁴⁶ Mint a kiránduló iskolások általában, a magyar gyerekek is zajosak és némileg rendetlenek. De míg a hasonlóan viselkedő román gyerekeket egyszerűen zajos és rendetlen gyerekeként észlelik (és ekként kezelik) és mondjuk rájuk szólnak, hogy viselkedjenek csendesebben, a magyar gyerekeket – Imre szerint – kifejezetten magyar gyerekeknek látják, illetve akként kezelik és azért szólnak rájuk, hogy románul beszéljenek.

Három módját tekintettük át annak, hogyan válhat a nyelv az etnicitás hordozójává. Először is, amint az előző fejezetben láttuk, az, hogy valaki milyen nyelven beszél és hogyan, támpontot jelenthet az illető etnikai hovatartozásának meghatározásához. Másodszer, az ebben a fejezetben taglalt helyzetekben, ha valaki magyarul beszél, az alkalmanként nyelvhasználati konfliktusokhoz vezethet. Harmadszor, az arra vonatkozó magától értetődő tudás, mit tesznek és hogyan kellene viselkedniük „a magyaroknak” és „a románoknak” az aszimmetrikus kétnyelvűséggel

⁴⁵ Lásd előbb, 264–265.

⁴⁶ Lásd előbb, 263–264.

jellemezhető helyzetekben, egyszerre táplálkoznak az időnként előálló ilyenféle feszült helyzetekből és egyúttal hozzájárulnak azok létrehozásához is.

Ebben a fejezetben elsősorban az etnicizált súrlódások mozzanataira koncentráltunk, amikor az, milyen nyelven beszél valaki és hogyan, figyelem, panasz vagy vita tárgyává válik. Amint azonban fentebb futólag megállapítottuk, a nyelv anélkül is az etnicitás hordozójává válhat, hogy eközben nyíltan problematizálódna. A nyelv egy mélyen elsajátított és személyessé tett kompetencia, saját nyelvünk használata egy fenomenológiai komfortérzettel párosul, aminek igen fontos szerepe van a társadalmi világban való helyünk meghatározása szempontjából. Ez különösen igaz azokra, akik, mint a legtöbb kolozsvári magyar, nap mint nap egy olyan nyelven beszélnek, amely nem az első nyelvük, amelyen nem tudják magukat ugyanolyan szabadon, árnyaltan, választékosan vagy szellemesen kifejezni és így nem tudják ugyanolyan önbizalommal és ugyanolyan folyékonyan bonyolítani a nyelvi ügyeleteiket, mint az anyanyelvükön. Ebből adódóan a kétnyelvűség megtapasztalása és alkalmazása az etnicitásnak egy olyan fontos, mélyen megélt tapasztalati szintjét hozza a kisebbségi helyzetben levő magyarok számára létre, amellyel a többségi nyelv egy-nyelvű beszélői nem rendelkeznek.



AZ INTÉZMÉNYEK

Amikor az 5. fejezetben bemutattuk Zsoltot és Katit, megállapítottuk róluk, hogy egy román többségű városban élnek ugyan, de egy magyar világban. Magyar miliőben nőttek fel, magyar iskolákba jártak és magyar vállalkozásoknál dolgoztak, így baráti körük jobbára magyarokból áll, magyar lapokat olvasnak, sőt, vásárolni is inkább egy olyan helyi boltba járnak, amelynek tulajdonosáról úgy tudják, hogy magyar. Ők talán az átlagosnál is jobban be vannak zárva a „magyar világ” határai közé, mint a kolozsvári magyarok többsége, különösen az ő generációjuk tagjai. A legtöbb magyar számára azonban kétségtelen ennek a világnak a jelentősége mind társas kapcsolataik, mind az etnicitás személyes megtapasztalása szempontjából.

Az etnicitás megtapasztalásában észlelhető politikai, demográfiai, nyelvi, kognitív és interakciós aszimmetriákat már egy korábbi fejezetben részletesen megvizsgáltuk. Ezúttal egy további aszimmetriát veszünk górcső alá: azt, amely szervezeti és intézményi téren jelentkezik. Annak a „magyar világnak” a létezésére és működésére összpontosítunk, amely ugyan beágyazódik a környező román világba, de ugyanakkor lényege szerint el is különül tőle.

A különálló magyar világ – amelyet Kántor Zoltán „etno-civiltársadalomnak” nevezett – megteremtése és fenntartása politikai projektként éppúgy elemezhető, mint egymással összekapcsolódó társadalmi folyamatok eredőjeként.¹ A politikai értelmezést, különösen a magyar iskolarendszer körüli etnopolitikai csatározásokat, könyvünk első részében tekintettük át, a következőkben a társadalmi folyamatokkal fogunk foglalkozni. Mit is értünk a „magyar világ” kifejezés alatt? Mi minden tartja fenn ezt a világot és mi hat rá rombolólag? Hogyan szerveződik társadalmi értelemben és hogyan formálja az etnicitás megtapasztalását? Milyen módon és milyen mértékben tekinthető ez a világ különállónak? Milyen viszonyban áll a tágabb „román világgal”? Milyen folyamatokon keresztül termelődik újra és milyen mértékben? Ebben a fejezetben ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk.

Mivel az etnicitás láthatósága a magyarok számára jelentősebb, egyes fejezetekben az ő tapasztalatuk nagyobb hangsúlyt kap. A románok ta-

¹ Az etno-civiltársadalom létrehozásáról mint az RMDSZ politikai projektjéről lásd Kántor: „Nationalizing Minorities”, 256–258.

pasztalatait sem hagyjuk azonban figyelmen kívül, főleg pedig általában véve a kolozsváriak tapasztalataira vagyunk kíváncsiak: mint hangsúlyoztuk, a mindennapi élet jelentős része etnikai alapon nem differenciálódik. A jelen fejezet annyiban kivételes, hogy a magyar világ vizsgálatát helyezi a középpontba és az etnicitás magyarok általi megszervezésére és megtapasztalására koncentrálna.

Ebben a fejezetben elsősorban intézményekkel kívánunk foglalkozni, azokkal az intézményekkel, amelyeken a „magyar világ” alapul. A magyar világ fennmaradásához ugyanis – abban a formában legalábbis, ahogyan Kolozsváron láttuk működni – nem elegendők a személyes preferenciák és egyéni döntések, közpolitikák kellenek, nem elegendők informális hálózatok, formális intézmények, szervezetek és szövetségek szükségesek. Ez a világ nem csupán a család és a baráti kör privát világában gyökerezik, hanem az iskolák, egyházak, munkahelyek, és a média által együttesen alkotott nyilvánosságban. A magyar világ egy tartós intézményi rendre épül.

Azonban nem kizárólag az intézményekkel foglalkozunk. Amit megérteni igyekszünk az elsősorban az intézmények rendjének, a társas viszonyoknak és a társadalmi tapasztalatoknak az összefüggései. Arra keresünk választ, hogy miként alakítják a formális intézmények és szervezetek az informális társas-társadalmi kapcsolatokat, hogy az intézményi keretek között kialakult kapcsolatok miként helyeződnek át az élet egyéb szféráiba is. Arra igyekszünk rámutatni, hogy az egyéni döntések egyszerre állnak az intézményi rend hatása alatt és ugyanakkor hatással is vannak rá. Azt vizsgáljuk egyfelől, hogy a magyar iskolák, egyházak, vállalkozások, újságok, szervezetek világát hogyan hozzák létre magyar emberek, másfelől, hogy ez az intézményekre épülő világ hogyan reprodukálja a magyarokat és a magyar létet Kolozsváron.

Végezetül pedig azt is vizsgálni kívánjuk, hogyan formálja az intézményes magyar világ létezése az etnicitás megtapasztalását. Rámutatunk, hogy a magyar világon belül a „magyar” megszűnik jelölt kategória lenni, és jelöletlen, magától értetődő lesz. Ebből következően az etnicitás tapasztalatilag kevésbé jelentős a magyar világon belül, mint azon kívül. Közben bizonyos értelemben ez a világ hozza létre, reprodukálja a magyarságot, ugyanakkor magától értetődővé, kevésbé feltűnővé is teszi. Természetesen vannak olyan pillanatok, amikor az etnicitás a magyar világon belül is fokozottan érzékelhetővé válik és ezek a pillanatok különösen fontosak, ezért szólnunk is majd róluk. Mégis azt gondoljuk, hogy „a magyar világ” igazi ereje abban a képességében rejlik, hogy képes jelöletlenné tenni az etnicitást, képes magától értetődővé, tapasztalatilag láthatatlanná tenni a magyarságot.

Két hasonlat is kínálkozik „a magyar világ” leírására: az egyik szerint egy párhuzamos társadalmat alkot, a másik szerint enklávéként illeszkedik a többségi társadalmi környezetbe. Mindkét kép megragad valami fonto-

sat abból, ahogyan az etnicitás intézményileg szerveződik Kolozsváron, de önmagában egyik sem teljes mértékben adekvát.

A párhuzamos magyar és román világ gondolata sikeresen leírja azt a tényt, hogy az élet bizonyos területein párhuzamos „vágányok”, azonos funkciójú, de különböző etnikai keretekbe illeszkedő intézmények kettős struktúrája létezik.² Ennek legfontosabb eleme, mondhatnánk úgy, hogy alapja, az állami fenntartású magyar iskolarendszer, amely lehetővé teszi, hogy valaki az óvodától az egyetemig az oktatás minden szintjét egy, a román nyelvű állami oktatási rendszerrel párhuzamos struktúrában járja végig. Ezen kívül léteznek magyar egyházak, újságok, civil szervezetek,

² A párhuzamos társadalmi világok gondolatát legteljesebb formájában Furnivall fejtette ki a plurális társadalmak elméletén belül, in: *Colonial Policy and Practice*, 304. skk, majd M. G. Smith fejlesztette tovább in: *The Plural Society in the British West Indies*. Erőfeszítésük arra irányult, hogy értelmezzék a gyarmati társadalmakon belül megfigyelhető mélyseges megosztottságot, amelyet az egymástól elkülönült, élesen eltérő kultúrájú csoportok egymás mellett létezése jellemez, amelyek között integrációra csak a piac és a közigazgatás területén kerül sor és az utóbbi esetében is csak a társadalom fölött tornyosuló gyarmati állam kényszerítő eszközei folytán. Van den Berghe *Race and Racism* és Schermerhorn *Comparative Ethnic Relations* című művei nagyobb pontossággal és tágabb összehasonlító igény-nel léptek be a téma tárgyalásába. Ők élesen megkülönböztették egymástól a kulturális és a strukturális pluralizmust, amelyek közül az utóbbi, Van den Berghe megfogalmazásával élve, az intézményi szegmentáltság „duplikatív” jellegén alapul, amely „analóg, párhuzamos, egymással nem komplementer de elkülöníthető intézménykészletek” létét jelenti (34.). A strukturális pluralizmus szélsőséges esetében a gyarmati állam az egyetlen integratív intézmény, míg az élet valamennyi egyéb területe – a rokonság, a vallás, az oktatás, a szórakozás, sőt még a gazdasági élet jelentős része is – párhuzamos szegmensekben szerveződik. Ez azzal jár, hogy a társadalmi interakció legnagyobb része csoporton belül zajlik, míg az interetnikus találkozások pusztán futók, alkalmasszerűek és a piaci tranzakciókra korlátozódnak (Schermerhorn: *Comparative Ethnic Relations*, 124–125., vö. Furnivall: *Colonial Policy and Practice*, 304.). Amit Schermerhorn „az elzártság mértékének” nevez, és ami olyan tényezőkben mérhető, mint az „endogámia mértéke, a gazdasági koncentráció, az intézményi megkettőződöttség és a csoporthatárok merevsége” (125., 127.) önmagában változókéony és az Egyesült Államok legtöbb etnikai csoportja esetében minimális, de Dél-Afrikában az apartheid idején például nagymértékű volt (noha nem maximális, tekintetbe véve az ipari gazdaságban való általános részvételt). Az erre a gondolatmenetre vonatkozó újabb keletű kritikákat lásd Jenkins: *Rethinking Ethnicity*, 27–28.

A párhuzamos világok vagy „oszlopok” egy másik modellje (amelyet angol nyelven Lijphart *The Politics of Accommodation* című munkája tett ismertté) azt a célt tűzte ki, hogy számot adjon a holland társadalomban tapasztalható mérsékelt fokú társadalmi elkülönülésről (de utóbb alkalmazták a belga társadalomra és az olaszországi katolikus és kommunista szubkultúrára is). A huszadik század legnagyobb részében a holland társadalom „oszlopai” – a katolikusok, protestánsok, szocialisták és (egyes modellek szerint) a liberálisok – saját „iskolákkal, egyetemekkel, politikai pártokkal, kórházakkal, sportegyesületekkel [...] újságokkal és folyóiratokkal rendelkeztek” (Nieuwenhuis: „Media Policy in the Netherlands”, 197.). Az utóbbi évtizedekben azonban az intézményi párhuzamosságok és a kölcsönös elszigetelődés felszámolódott, köszönhetően a szekularizációnak, az individualizációnak és az ideológiai-világnézeti alapon szerveződő politikai pártok meggyengülésének, így a kommentátorok mára az „oszlopok” eltűnéséről beszélnek.

színházak, opera és bábszínház is, amelyekre egyenként és együtt is tekinthetünk úgy, mint a hasonló funkciójú román intézményekkel párhuzamos struktúra részeire.

Ha azonban közelebről is szemügyre vesszük a párhuzamos vágányokon alapuló modellt, az máris problematikusnak tűnik, mivel valamiféle szimmetriát sugall, miközben az eddigiekben végig igyekeztük hangsúlyozni, hogy Kolozsváron az etnicitás megtapasztalása és az intézményrendszer aszimmetriát mutat. A modell azt sugallja, hogy a „magyar” világ ugyanolyan módon „magyar”, mint ahogyan a „román” világ „román”, ez azonban nem így van. Mint a fentiekben már jeleztük, a magyar világot (mindazok, akik rajta belül vannak éppúgy, mint akik kívülről szemlélik) másnak, jelöltnek, elkülönülőnek tekintik, szemben a jelöletlen és magától értetődő román világgal. A magyar világ magyarként jelölt, míg a román világ nem jelölt románként, hanem jelöletlennek, természetesnek számít. Kétségtávolan éppen az imént állapítottuk meg, hogy annak lakói többnyire a magyar világot is jelöletlenként, magától értetődőként érzékelik, éppen ez teszi indokolttá, hogy egyáltalán „világnak” nevezzük. Ez a világ azonban nem tud az élet minden területére kiterjedni, megvannak a maga hiányosságai. Még azok is, akik a leginkább be vannak zárva ebbe a világba, óhatatlanul szembesülnek annak jeleivel, hogy ez a kisebbik – etnikai – világ nem ugyanazon a módon szerveződik, mint az őt körülvevő tágabb világ.

A másik kínálkozó kép értelmében a magyar világ valamiféle enklávé, amely beékelődik vagy beágyazódik a tágabb külvilágba.³ Ez szintén sikerrel ragad meg valami fontosat a magyar világ megtapasztalásával és struktúrájával kapcsolatban, és teret enged a két világ megtapasztalása terén jelentkező aszimmetria értelmezésének. Megragadja azt az érzetet – és azt a valóságot –, hogy valaki egy sajátos, más, kisebb és intimebb társadalom része, amelyet körülvesz egy tágabb és átfogóbb társadalom. Ezen kívül, a párhuzamos világok képzetétől eltérően (amely azt sugallja, hogy ezek a világok, miként a párhuzamosan futó egyenesek, soha nem

³ A beágyazódott társadalmi világokkal dolgozó modelleket főleg a bevándorlás kutatása terén alkalmazzák. Breton „Institutional Completeness of Ethnic Communities” című műve az „intézményi teljesség” fogalmával igyekszik megragadni, milyen mértékben képesek a bevándorlók valamennyi igényüket, beleértve az „oktatást, munkát, élelmezést, ruházkodást, egészségügyi ellátást és szociális támogatást” a bevándorló közösség intézményein belül kielégíteni, illetve hagyatkoznak mindebben a többségi intézményrendszerre. A Breton által áttekintett intézmények az oktatás, vallás, szociális ellátás, politika, szabadidő, egészségügy és a média szférájából kerültek ki, bár említ kereskedelmi és szakmai szervezeteket is, ám ezek számára csak másodlagos jelentőséggel bírnak. A témára vonatkozó újabb keletű szakirodalom továbbfejleszti Breton intézményi teljességfogalmát, de sokkal nagyobb hangsúlyt helyez a gazdasági intézményekre. Az intézményi teljesség egyéb intézményeit ez a szakirodalom úgy tekinti, mint amelyek a virágzó kisebbségi gazdaságon alapulnak. A vita kritikus áttekintését lásd Waldinger: „The Ethnic Enclave Debate Revisited”, míg a kisebbségi gazdaságra vonatkozó újabb keletű szakirodalom áttekintését lásd Light: „The Ethnic Economy”.

találkoznak egymással), az enklávé metafora azt is elképzelhetővé teszi, hogy a két világnak van egy közös találkozási felülete, amelyen mindenféle „határmunka” folyik.⁴

Az enklávémetafora azonban három szempontból is pontosításra szorul. Először is, mert azt sugallja, mintha térbeli elkülönülésről, mi több egy összefüggő térről volna szó. A Székelyföldön, ahol a népesség túlnyomó többsége magyar, valóban beszélhetünk területi értelemben is enklávéről. Kolozsváron azonban nincsenek territoriális enklávék – pl. magyar negyedek – az etnikai megosztottságnak nincsen térbeli leképeződése. Vannak természetesen intézményi terek, amelyek fizikai megvalósulással is bírnak, minek következtében apró etnikai terek jönnek létre, összességében azonban az etnicitás nem territorializálódik olyan mértékben és módon, mint mondjuk Belfastban vagy Jeruzsálemben, illetve (nagyon más módon) New Yorkban vagy Los Angelesben.⁵ A „szigetvilág” (*archipelago*) képe, amely egymáshoz lazán kapcsolódó intézményi „szigeteket” sugall, talán helyénvalóbb, mint az enklávé (bár térbeli konnotációi miatt szintén csak korlátozott mértékben alkalmazható).

Másodszor, a beágyazottság képzete azt is implikálja, hogy az enklávét teljes mértékben körülveszi a tágabb román világ. Fizikai értelemben ez igaz. Amikor azonban nem fizikai, hanem társadalmi térben gondolkodunk, nem territoriális, hanem intézményi-társadalmi értelemben vett enklávéről beszélünk, a metafora korlátai nyilvánvalóvá válnak. Azok a társadalmi hálózatok, amelyek a magyar világ tagjait egymással összekötik, kapcsolódásokat teremtenek kifelé is a tágabb világgal, nem csupán a közvetlenül körülötte húzódó román világgal. Sőt, sok szempontból intenzívebb kapcsolatok azok, amelyek az erdélyi magyar és magyarországi világokhoz kötődnek. (Gondoljunk csak arra, hogy a legtöbb kolozsvári magyar többször járt Magyarországon, mint Románia Kárpátokon túli területein.)

Harmadrészt, az enklávémetafora belső homogenitást is sugall, mintha valamennyi magyar egyforma módon és mértékben volna „belül” a határain. Mint azonban az általunk felvázolt portrék is mutatják, jelentős különbségek vannak a tekintetben, hogy az emberek mennyire vesznek részt és zárkóznak be a magyar világba. Míg Zsolt és Kati jobbra azon belül élnek, Karcsi unokája, Ági és Mari fia, Zoli szinte teljesen rajta kívül.

⁴ Bár az etnikai csoportok közötti határok fogalmát Barth tette ismertté *Ethnic Groups and Boundaries* című munkájához írott nagy hatású bevezetőjében, a „határmunka” fogalma elsősorban a tudománysszociológiában használatos (lásd Gieryn: „Boundary Work and the Demarcation of Science from Non-Science”). A határookra vonatkozó szociológiai szakirodalom áttekintését lásd Lamont és Molnár: „The Study of Boundaries”, az etnikai határok létrehozási stratégiáinak és a határalakításban mutatkozó különbségekre vonatkozó hipotézisek szisztematikus áttekintését lásd Wimmer: „The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries”.

⁵ Lásd pl. Friedland és Hecht: *To Rule Jerusalem*, Bollens: *On Narrow Ground* és Clark: „Residential Patterns”.

Maga Karcsi, minden nacionalista megnyilvánulásával együtt, korábban a magyar világon kívül dolgozott és kapcsolatainak többsége ma is kifelé mutat. Mari, Karcsihoz hasonlóan, egy sokkal magyarabb Kolozsváron nőtt fel és magyar iskolákba járt, de munkája során nagyjából vegyes kollektívákban dolgozott és terepmunkánk idején etnikailag vegyes környéken lakott.

A magyar világ tehát se nem egy teljesen párhuzamos világ, se nem egy enklávé, legalábbis ezen metaforák teljes értelmében, de mindkettőnek bizonyos ismérveit magán viseli. A magyar világ leírását annak intézményi gerincének, az átfogó magyar iskolarendszernek az ismertetésével kezdjük. Ezt követően azt tekintjük át, hogyan tágitják ki az egyházak, munkahe-lyek, szervezetek és médiumok a magyar világot. Végezetül rámutatunk azokra a társadalmi folyamatokra és mechanizmusokra, illetve azok közös logikájára, amelyek az intézményi szféra működését meghatározzák, egyfelől biztosítva a magyar világ fennmaradását, másfelől kikezdve azt.

AZ ISKOLÁK

Mint a szocializáció fő ágensei a modern világban, az iskolák a társadalmi reprodukció, ugyanakkor a társadalmi transzformáció kulcsszereplői. Az azonban, hogy pontosan mit is igyekeznek létrehozni, reprodukálni vagy átalakítani, az oktatási rendszer természetétől függ. Az olyan integrált, centralizált iskolarendszerek, mint például a francia Harmadik Köztársaságé a „nemzet” – mint állampolgárok egysége – létrehozásában és újratermelésében töltönek be központi szerepet azáltal, hogy terjesztik a nemzeti kultúrát, a hozzá kapcsolódó érzelmeket és attitűdöket, elősegítik a nyelvi standardizációt és asszimilációt. A vallásilag vagy etnikailag megosztott iskolarendszerek ezzel szemben egy szegmentált társadalom létrehozásához és újratermeléséhez járulnak hozzá.⁶ A kisebbségi tannyelvű iskolák tantervi üzenete és nyelvi médiuma a nemzetiesítő állam ellensúlyaként működhet és válhat a kisebbségi nemzeti – sőt akár nacionalista – szocializáció eszközévé.⁷

⁶ A francia helyzetről lásd Weber: *Peasants to Frenchmen*, 18. fejezet; Nora: „Lavissee, instituteur national”. A vallásilag és ideológiailag szegmentált iskolarendszer kulcsszerepéről a szegmentált, avagy pillarizálódott (oszlopokhoz hasonlított párhuzamos intézményi struktúra) holland társadalom reprodukálásának folyamatában lásd Lijphart: *The Politics of Accommodation*, 52. skk. Természetesen a legtöbb iskola a társadalmi osztálytagolódás újratermelésének is fontos szocializációs eszköze. Az elit angol „public school” a jelenség egyik klasszikus példája, de mint az oktatásszociológusok kimutatták, még az ennél elvileg egalitáriusabb iskolarendszerek is különféle jelentős módokon hozzájárulhatnak a társadalmi osztályok újratermeléséhez, lásd pl. Bourdieu és Passeron: *Reproduction*.

⁷ Ez különösen így van akkor, ha a kisebbségi tannyelvű iskolarendszert autonóm politikai intézmények támogatják, mint például Québecben vagy Katalóniában, de a kisebbségi

A Ceaușescu-érában a román oktatási rendszer erőteljesen centralizált volt, és a kilencvenes évek decentralizáló reformjai ellenére az oktatásügyi minisztérium továbbra is nagyfokú ellenőrzést gyakorol, elsősorban a központosított tanterveken és az oktatás intézményi centralizációján keresztül. Az így megnyilvánuló központosítási törekvések összeférnek azonban az etnikai szegmentációval. A rendszer még Ceaușescu alatt is részben – bár csökkenő mértékben – nyelviileg szegmentált volt, és a rendszerváltás óta az elkülönülés mértéke csak növekedett. A késő kommunizmusban megfigyelhető azon törekvés, hogy a magyar iskolákat magyar tagozattal rendelkező román iskolákká alakították át, a visszájára fordult, magyar tannyelvű szakmunkásképző intézmények jöttek létre és bővültek a magyar nyelvű egyetemi oktatás lehetőségei is.

Kutatásunk során mi arra voltunk kíváncsiak, hogyan segíti elő ez a mindinkább átfogó párhuzamos magyar oktatási rendszer a kolozsvári „magyar világ” létrejöttét és fennmaradását. Először is, a magyar iskolák átadnak egy sor olyan kulturális és történelmi referenciát, amelyek birtokában valaki részévé válhat a valamennyi magyar által birtokolt közös és magától értetődő tudásnak.⁸ Teszik ezt részben a magyar- és erdélyi magyar irodalom és történelem kanonizált formájának oktatásán keresztül. De talán ennél is fontosabb az a „rejtett tanterv”, amely gyakran eltér a hivatalos tantervi előírásoktól, ugyanakkor sokkal erősebb nemzeti tartalmakat közvetít, és nagy hatással van egy magyar szemszögű történelemszemlélet kialakulására a kisebbségi gyerekek körében. Egyes iskolákat ráadásul átítat egy kifejezetten erős magyar nacionalista ethosz.⁹ Mindennek fontos szerepe van az etnikai szocializáció terén, számunkra azonban ez az iskola által átadott nemzeti kultúrába és nacionalista ethoszba való explicit és

ségi tannyelvű oktatás más kontextusokban is fontos. A dualizmus kori erdélyi román és szász egyházi iskolákról mint a magyar nacionalizáló törekvésekkel szembeni ellenállás eszközeiről lásd Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration*. A multietnikus és multinationális európai társadalmak oktatási rendszerének összehasonlító történeti áttekintését lásd Tomiak és Kazamias: „Introduction”; Eriksen és mások: „Governments and the Education of Non-Dominant Ethnic Groups”; Kulczycki: *School Strikes in Prussian Poland*.

⁸ Bár a Barth által útjára indított megközelítés a közös kultúráról a határokra helyezte át a hangsúlyt az etnicitás kutatásán belül, az újabb keletű munkák egy része igyekezett a közös kultúra fogalmát újra a figyelem homlokterébe helyezni, ám anélkül, hogy visszatérne a régi „kulturális area” tradíció objektívizmusához. Lásd pl. Cornell: „The Variable Ties That Bind”; Jenkins: *Rethinking Ethnicity*, 8. fejezet.

⁹ A három legfontosabb kolozsvári magyar középiskola egyikének, egy tizenhatodik századig visszanyúló gyökerekkel rendelkező, katolikus kötődésű intézménynek az igazgatója teljes egyértelműséggel abban fogalmazta meg az iskola küldetését, hogy az újratermelje az erdélyi magyarságot. Amikor egyes fiatalabb kollégáit kritizálta, akik liberálisabb nézőpontot igyekeznek érvényre juttatni a tanításban, úgy jellemezte a magyar oktatási rendszert, mint „az erdélyi magyarság legalapvetőbb intézményét. Itt nem lehet kísérletezni (egy liberálisabb megközelítéssel), ezt nem lehet holmi laboratóriumnak tekinteni”. (2003 júliusában készült interjú.)

implicit belenevelés másodlagos fontosságú. Könyvünk számára az iskola, illetve a kisebbségi oktatási rendszer „a magyar világ” reprodukciója szempontjából érdekes, nem pedig a magyar nemzeti kultúra átadásának szempontjából, bár ezek a folyamatok tagadhatatlanul összekapcsolódnak egymással.

A „magyar világ” fennmaradása szempontjából a magyar iskolarendszer nyelvi aspektusai a legmeghatározóbbak. Bár a magyar beszélt nyelvi kompetenciát a gyerekek a családjukban szerzik meg, a magyar írásbeliséget szinte kizárólag az iskolában sajátítják el.¹⁰ A tömeges magyar nyelvű írástudás hiányában az aszimmetrikus kétnyelvűségből adódó diglosszia sokkal hangsúlyosabban jelentkezne. Nem lehetne magyar nyelvű újságokat, folyóiratokat, könyvkiadást és irodalmat, színházat, egyházakat, szervezeteket és egyéb tevékenységeket fenntartani – egyszerűen nem lehetne működtetni a modern magyar nyelvű társadalmi nyilvánosságot.¹¹ Az oktatás magasabb szintjein ezen kívül a magyar iskolák adják át a magyar nyelvű szakmai működéshez szükséges specializált szakszókincset, lehetővé téve ezzel a magyar világ kiterjesztését a munka világára is.

Mindazonáltal az a tény, hogy a magyar iskolák a más kontextusokban megtalálható kisebbségi tannyelvű iskolákhoz hasonlóan kulcsszerepet játszanak az írástudás és a nyelvileg meghatározott kulturális kompetenciák átadásában, széles körben elfogadott és a továbbiakban nem is fogunk neki különösebb teret szentelni. A magyar iskolarendszernek nem a nyelvi, hanem a társadalmi viszonyokat és kapcsolatokat érintő aspektusaira szeretnénk koncentrálni. Azzal foglalkozunk, hogyan befolyásolják a társadalmi viszonyok az iskolaválasztást és *vice versa*, az iskolának milyen hatása van a további döntésekre, amelyek összeadódva a magyar világ újratermelődéséhez vezetnek. Először is az iskolaválasztás kérdését vizsgáljuk meg, vagyis azt, hogyan is kerül be valaki a magyar iskolarendszerbe.

Mint az előző fejezetben megállapítottuk, a kétnyelvű magyarok ritkán döntenek tudatosan arról, milyen nyelven beszéljenek az egyes társadalmi helyzetekben. Természetes módon románul szólalnak meg, amikor egy idegent szólítanak meg nyilvános helyen és éppilyen természetes számukra, hogy egymás között pedig magyarul beszélnek, akár nyilvános helyen is. Ebben az értelemben az „iskolaválasztás” mint terminus is félrevezető lehet. A magyarok ritkán vitatják meg vagy gondolják végig tudatosan a

¹⁰ Mint Ernst Gellner hangsúlyozta, a tömeges írástudás – nem egyszerűen az analfabetizmus ellentétéként, hanem ennél tágabban, az iskolában átadott magaskultúra birtoklása értelmében – a nemzeti hovatartozás modern értelmezésének egyik kulcsösszetevője. Ez az egyik központi megállapítás, amelyen Gellner nagyhatású nacionalizmuselmélete alapul, lásd *Nations and Nationalism*, 3. fejezet, magyar fordítása *A nemzet és a nacionalizmus*.

¹¹ A társadalmi nyilvánosság szerepéről a tömegdemokrácia korában lásd Habermás: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, illetve kevésbé pesszimista nézőpontból Calhoun (szerk.): *Habermas and the Public Sphere*.

magyar vagy román nyelvű oktatás előnyeit és hátrányait – a legtöbbjük számára természetes, hogy gyermekeik magyar iskolába fognak járni. A kolozsvári magyar gyerekek több mint 85 százaléka magyar általános iskolába jár. A legtöbb magyar számára ez a természetes, jelöletlen alternatíva, amely nem kíván magyarázatot. A magyar szülők többsége nem azon gondolkodik, hogy magyar iskolába járjon-e a gyereke, hanem azon, hogy melyikbe. Egy magyar házaspár például, akik maguk is a középiskola végéig magyar intézményekben tanultak, azzal a dilemmával szembesült, hogy a város központjában található három magas presztízsű középiskola egyikéhez tartozó általános iskolába írássák-e be gyermeküket, akinek így busszal kellene bejárnia és tizenöt percet gyalogolnia az iskoláig, vagy egy környékbeli, alacsonyabb presztízsű iskola magyar tagozatára, mindössze öt percre az otthonuktól. Végül az előbbi mellett döntöttek, folytatva a családi hagyományt – az a lehetőség fel sem merült, hogy román iskolát válasszanak.

Ha pedig egy gyerek már bekerült a magyar nyelvű oktatási rendszerbe, az a tipikus, hogy ott is marad, legalábbis a középiskola befejezéséig. A egyes házasságokból származó gyerekek egy része esetleg magyar általános iskolában kezdi meg a tanulmányait és aztán felső tagozaton vagy középiskolában átkerül a román rendszerbe, de a magyar rendszerben kezdő gyerekek túlnyomó többsége érettségig ott is marad és esetükben fel sem merül a változtatás lehetősége. A rendszerváltás után ez a tendencia csak erősödött, mivel több lehetőség nyílt a nyolcadik osztály vagy érettségi után magyar nyelven tovább tanulni, illetve magyar nyelven letenni az egyetemi felvételi vizsgát akár még úgy is, ha utána román nyelven folytatta valaki az egyetemi tanulmányait.¹²

A legtöbb magyar gyerek tehát a magyar nyelvű iskolarendszerben kezdi meg tanulmányait és az a természetes, hogy ott is marad – a román iskolák egyszerűen szóba sem jönnek. Éppen a tudatos választásnak ez a hiánya az, aminek fontos szerepe van a magyar világ fenntartásában. A folyamat ugyanis bizonyos körköröség jellemzi: az, hogy a magyar iskolarendszer létezése olyannyira természetesnek tűnik, egyúttal következménye is a kolozsvári „magyar világ” szilárdan beágyazott voltának. A magyar nyelvű oktatás lehetősége azoknak a szemében tűnik a leginkább természetesnek, akik maguk is a leginkább be vannak burkolózva a magyar világba.

Az azonban, hogy a magyar nyelvű oktatás lehetősége természetesnek tűnik, egyúttal oka is a magyar világ fennmaradásának: a magyar világ generációközi újratermelődésében kulcsszerepet játszanak az iskolák. Az, hogy a gyerekek a magyar nyelvű oktatási rendszerbe kerülnek be, a kö-

¹² A felsőoktatás szintjén a tudatos döntés számít tipikusnak, úgy az intézmény, mint a tanítási nyelv és a szakosodás terén, de a legtöbb magyar eleve arra számít, hogy az egyetemen is magyarul fognak tanulni (Fox: „Nationhood without Nationalism”, 87).

vetkezménye annak, hogy a szülei maguk a magyar világ keretein belül mozognak.¹³ Ha azonban egy gyermek ennek a rendszernek a keretei között nevelődik, az őt magát is éppilyen módon predesztinálja arra, hogy utóbb a magyar világ keretei között éljen. A magyar világba való belegyökerezettség miatt tehát a magyar gyerekek számára természetes, hogy magyar iskolába járnak, míg a magyar iskolarendszerben való nevelődés eredményeképpen ezek a gyerekek arra szocializálódnak, illetve, ami még fontosabb, olyan módon kapcsolódnak össze egymással társadalmilag, hogy azzal akaratlanul is reprodukálják a magyar világot a soron következő nemzedék életében is.

Ez a körkörös oksági összefüggés azonban nem közvetlen etnikai szocializáción alapul. A magyar iskolákban előfordul ugyan tudatos és olykor kemény kézzel véghezvitt magyarrá nevelés, csakúgy, mint a magyar egyházak, médiumok, szervezetek, vállalkozások és egyes családok esetében is, ez azonban sem nem előfeltétele, sem nem különösebben hatékony módja egy stabil magyar világ újratermelésének.¹⁴

A magyar iskolák általában nem hangoztatják folyamatosan a magyarságtudatot. Éppen ez a magyar világ hatalma, különösen pedig az iskolarendszeré: az, hogy képes egy természetes, jelöletlen világot létrehozni. Mint sok kutató megfogalmazta, a hosszabb ideje létező nemzetállamoknak megvan az az előnye, amit ők a láthatatlanság privilégiumának neveznek: nacionalizmusuk még csak fel sem tűnik, nem úgy, mint az adott állammal szembehelyezkedő nacionalista mozgalmaké.¹⁵ Mi itt azt igyekszünk bemutatni, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek intézményei, ha kevésbé átfogó mértékben is, de képesek ugyanígy „természetessé tenni” saját világukat, „jelöletlenné”, láthatatlanná tenni az etnicitást.

Mint az előző fejezetekben megállapítottuk, Kolozsváron általában a magyar számít jelölt, míg a román a jelöletlen kategóriának, míg a magyar világon belül a jelöltségi viszonyok megfordulnak: a magyar a jelöletlen és a román a jelölt kategória. Ez megfigyelhető például az idegenek megszólítására vonatkozó elvárások megfordulásában is: egy magyar iskolában vagy „magyar” (mert katolikus vagy református) templomban egy idegent általában magyarul szólít meg az ember. A jelöltségi viszonyok megfordulása azonban egy ennél általánosabb módon is kifejeződik. A magyar iskolákat nem észlelik jelöltnek, vagy akár kifejezetten magyarnak – a

¹³ Nagymintás kutatási adatokért ebben a témában lásd Sorbán: „Tanuljon románul a gyermek”.

¹⁴ A magyar fiatalok figyelemre méltóan ellenállók a például a helyi magyar lap, a Szabadság hasábjain olvasható nagyon direkt, szélsőséges hangvételű nemzetiségi neveléssel szemben. Az ír fiatalok nemzetiségi szocializációval szembeni ellenállásáról lásd Toibín: „New Ways to Kill Your Father”.

¹⁵ A banális nacionalizmusról, mint ami nemzetállamokban „endémikusan” jelen van, de jobbra észrevétlen marad, lásd Billig: *Banal Nationalism*.

gyerekek tudatosan nem azt érzékelik, hogy magyar iskolába járnak, hanem azt, hogy egyszerűen iskolába járnak.

A magyar iskolák nem elsősorban azáltal magyarok, hogy markánsan magyar tantervet követnek, vagy jellegzetesen magyar nézőpontból mutatják be a tananyagot. Ami nem azt jelenti, hogy a magyar iskolák ne közvetítenének időnként közvetve vagy vállaltan egyfajta „magyar” perspektívát, különösen egyes „érzékeny” történelmi kérdésekben. Ami azonban a mi szempontunkból fontosabb, mint a tantervi tartalmak nyíltan vagy burkoltan nacionalista elferdítése, az a magyar iskolák nem-ideológus magyar jellege. A magyar iskolák döntő módon nem attól magyarok, hogy a diákok egy magyar tantervet követve szocializálódnak bennük, hanem attól, hogy egy magyar világba szocializálódnak bele, ahol mindenki magyarul beszél, sőt, mindenki magyar.¹⁶ A magyar iskoláknak az a képessége, hogy újratermeljék a „magyar világot” nem annyira rejtett vagy vállalt tantervükön múlik, hanem inkább azon, ahogy az iskolán kívüli társas-társadalmi kapcsolatokat alakítják. Ez teszi lehetővé, hogy ők legyenek a „magyar világ” szerveződésének magva.

Ebből a szempontból különösen fontos a három kolozsvári magyar középiskola. Persze valamennyi iskola alakítja az iskolán kívüli társas viszonyokat, ha csak azáltal is, hogy barátságokból és szerelmekből álló kapcsolati hálókat hoz létre. A magyar középiskolák azonban ezen túl úgy igyekeznek strukturálni az iskolán kívüli elfoglaltságokat, hogy azok is megmaradjanak a magyar világ határain belül.¹⁷ Ezenkívül a magyar középiskolák anyagilag támogatnak, illetve szerveznek egy sor olyan iskolaidőn kívüli programot – bulit, sporteseményt, tanulmányi versenyt, nyári tábort –, amelyek a három kolozsvári középiskolát kötik össze egymással, más erdélyi magyar iskolákkal, illetve magyarországi testvérintézményekkel.

A tanulmányi versenyeket például a Ceaușescu-korszakban etnicitásra való tekintet nélkül szervezték. Az ekkoriban magyar iskolákba járó diákok ku-

¹⁶ Az ebbe a magyar világba való beleszocializálódás persze már a családban megkezdődik (lásd Jenkins: *Rethinking Ethnicity*, 57–59., 67., 78. a primer szocializáció fontosságáról). Sőt, paradox módon egyes diákok számára a magyar iskola az első olyan pont, ahol a kötelező románnyelv-órák formájában találkoznak a tágabb román világgal. Erről az élményről beszélt például egy csoportos interjú során egy húszas éveit végén járó könyvelő, aki egy elszigetelt magyar világban élt és egyáltalán nem tudott románul – amikor az iskolában elkezdett románul tanulni, az teljességgel „idegen nyelv” volt számára. Mint kiderült, jó érteke volt a nyelvtanuláshoz és nagyon megszerette a román nyelvet és irodalmat. Azt azonban hangsúlyozta, hogy ez a tágabb román világ merőben új volt a számára. Mint felidézte: „Korábban mindig úgy tekintettem őket, a románokat, mintha külföldiek lettek volna, hiszen nálunk, a családban mindenki magyar volt, az összes rokon, az óvodai játszótársaim, úgyhogy én egyszer csak körülnéztem és rácsodálkoztam, hogy 'jé, románul beszélnek, milyen érdekes!'. Annak ellenére, hogy itt Kolozsvárott a többség román volt.”

¹⁷ Tudatos erőfeszítés figyelhető meg azon a téren is, hogy az egyetemi diákokat arra bátorítsák, hogy maguk között kössenek inkább kapcsolatokat,

tatásunk során felidéztek, hogy ezeken a versenyeken a román diákokkal közösen vettek részt, úgy a helyi, mint a megyei, majd a kiválasztott kevesek esetében országos szinten is. A versenyeket mindenki igen komolyan vette, a résztvevők büszkéek voltak teljesítményükre – különösen azok, akik az országos döntőbe is bejutottak. A rendszerváltás óta azonban az erdélyi magyar diákok már inkább a magyarországi tanulmányi versenyeken indulnak.

Azon túl, hogy ilyen módon szándékosan alakítják az iskolán kívüli társas kapcsolatokat, az oktatási intézményekben kialakuló spontán kapcsolatok is bizonyos mintázatokat alkotnak. A három vezető középiskola diákjai elég erőteljes csapatszellemről tesznek tanúságot és az iskolatársak közötti barátságok sokkal fontosabbak, mint a lakóhely szerintiék. Az iskolai eredetű kapcsolati hálók és különösen a középiskolai barátságok az élet későbbi szakaszaiban is fontosak maradnak. Ha két kolozsvári magyar először találkozik egymással, aszerint helyezik el egymást saját mentális térképükön, ki melyik középiskola melyik évfolyamán végzett, amelynek nyomán gyakran bukkannak közös barátokra, ismerősökre. A szabályos időközönként megrendezett osztály- és évfolyam-találkozók is elősegítik ezeknek a kapcsolati hálózatoknak a fenntartását és gyakran még azok is hazalátogatnak rájuk, akik időközben külföldön telepedtek le.

Mindeddig azzal foglalkoztunk, hogyan járulnak hozzá az iskolák és az általuk alakított társas kapcsolatok a „magyar világ” újratermelődéséhez. Nem minden kolozsvári magyar jár azonban magyar iskolába¹⁸ és a magyar iskolába járók közül sem mindenki mozog egy zárt magyar világban. A kolozsvári magyarok mintegy egynegyede román házastársat választ, a vegyes házasságból származó gyermekek pedig már nagyobb valószínűséggel járnak román, mint magyar iskolába, különösen középiskolában.¹⁹ A vegyes házasságokat leszámítva némely (általában alacsonyabbban képzett) magyar szülő is román iskolába küldi gyermekeit.²⁰

¹⁸ Az 1999–2000-es tanévben a kolozsvári magyar gyerekek kicsivel kevesebb mint 15 százaléka járt román nyelvű iskolába vagy az általános iskola első két évfolyamán román tagozatra, míg ennél valamivel többen végezték románul tanulmányaikat a felső tagozaton és középiskolában. A fenti adatok a megyei tanfelügyelőség nyilvántartásából származnak. Országos szinten a kilencvenes évek közepén a magyar általános iskolások 80–85, míg a középiskolások mintegy 75 százaléka járt magyar iskolába (Varga: *Fejezetek*, 291–292.). Az erdélyi magyar oktatás alakulásáról lásd Papp: „Az erdélyi magyar oktatás”; Murvai: *A számok hermeneutikája*.

¹⁹ Huszonhat vegyes házasságból származó gyermekre vonatkozóan rendelkezünk adatokkal, akik közül huszonkettő jár román középiskolába (közülük hatan jártak előzőleg magyar általános iskolába). A vegyes házasság és annak asszimilációs hatásának kérdésével jelen fejezet végén foglalkozunk részletesebben.

²⁰ Egy egész Erdélyre kiterjedő vizsgálat szerint azok a magyar szülők, akik román iskolába küldik gyermekeiket, átlagosan alacsonyabb iskolai végzettséggel és társadalmi státussal rendelkeznek, illetve közelebbi román barátai vannak, mint a gyermekeiket magyar iskolába járatóknak, és nagyobb valószínűséggel jártak maguk is román iskolába. Lásd Sorbán és Dobos: „Szociológiai felmérés”; Sorbán: „Tanuljon románul a gyermek”.

Mint az 5. fejezetben láttuk, Ágit a nagyapja – saját nacionalista szimpátiái ellenére – azért járatta román iskolába, hogy ő már hozzáférjen azokhoz a lehetőségekhez, amelyekhez Karcsi nem fért hozzá. Ez még a Ceaușescu-korszak végén történt, amikor a magyar nyelvű felsőoktatási lehetőségek rendkívül korlátozottak voltak. Judit esetében pedig arról volt szó, hogy egy olyan faluban kezdte meg általános iskolai tanulmányait, ahol csak román nyelvű iskola volt. Tizenhárom éves kora körül örökbe fogadta anyai nagynénje a férjével, akik maguk is a jobb minőségű oktatás reményében költöztek Kolozsvárra még a hatvanas években, majd ott is maradtak, mivel a terjeszkedő ipari szektorban sikerült elhelyezkedniük. Judit nevelőapja magyar középiskolában végzett, ez azonban akadályozta a társadalmi felemelkedésben: noha abban reménykedett, mérnök lehet belőle, végül megmaradt munkásnak. Judit nevelőanyja román iskolákba járt. Mivel Judit román iskolába kezdett járni még a szülőfalujában, számára az tűnt természetesnek, hogy örökbefogadása után is románul tanuljon, különösen mivel mindössze egy évvel azután, hogy Kolozsvárra költözött, úgyis felvételiznie kellett a középiskolába. Mint Ági esetében is, a szülők társadalmi mobilitással és tanulmányi előmenetellel kapcsolatos aggodalmai magyarázzák azt a döntést, hogy román iskolába járassák a gyermeket.

Egy másik eset Tibié, aki szintén nem értelmiségi családból származik: édesapja szobafestő, édesanyja pedig kórházi ápolónő. Az apa Marosvásárhelyen nőtt fel, amely akkoriban még szinte teljesen magyar volt, míg az anya a szakképzettségét már románul szerezte. *„A szüleim, pontosabban anyám azt mondta, nem akar magyar iskolába küldeni, mert Romániában élünk és gyakorlati szempontból, ha egyszer majd kenyeret kell keresnem, könnyebb dolgom lesz, ha tudok románul. És igaza is volt.”* Tibi édesanyja nem csak ahhoz ragaszkodott, hogy a fia román iskolába járjon, hanem otthon is románul beszélt vele, hogy igazán jól megtanulja a nyelvet. Ezzel Tibi apja is egyetértett, az apai nagyszülők azonban már nem. *„A nagyszüleim, apám szülei persze nagyon ki voltak bukva a dolgon. 'Miért nem tanulhatna magyarul, legalább negyedikes koráig? Ott van Petőfi, Ady, Bartók...' És én voltam elég kíváncsi, hogy el is olvastam mindet, meg főleg Bartókot rengeteget hallgattam és mit mondjak, a magyar kultúra tényleg csodálatosan gazdag és gyönyörű, de Romániában nem sokra megyek vele.”*

A magyar családokból, és főleg a vegyes házasságokból származó román iskolába járó gyerekek valószínűleg nem a magyar világba nőnek bele, barátai és partnereik nagy eséllyel románok lesznek. Bár Juditot és Ágit alsós korukban még csúfolták magyarságuk miatt, középiskolás korukra teljesen beilleszkedtek a román világba. Ági egyedüli kapcsolata a magyarsággal a családja volt, Judit pedig egy magyar gyülekezet tagja volt ugyan, barátai azonban mégis többnyire románok voltak. Tibi jobban megőrizte magyar kapcsolatait, részt vett egy rockopera megírásában és színpadra

állításában a kolozsvári magyar színházban, és magyar nőkkel is randevúzott, nemcsak románokkal.

Még a magyar családban felnövő és magyar iskolákba járó gyerekek sincsenek hermetikusan bezárva egy magyar világba. Bár baráti körük, amely a magyar iskolákban alakult ki, valószínűleg jobbára magyarokból áll, az ritka eset, hogy román barátaik egyáltalán ne lennének. A lakókörnyezetükben élő román gyerekek közül sok magyar gyerek választ magának barátokat, míg sok magyar a családban előforduló vegyes házasságok és kapcsolatok révén szerez román barátokat. Az egyetemen már a magyar középiskolát végzettek közül is sokan román nyelvű kurzusokra iratkoznak be vagy egyes tantárgyakat vegyes csoportokban tanulnak.²¹ Bár az ilyen diákok korábban kialakult baráti körei – különösen azok esetében, akik Kolozsváron is nőttek fel – arra motiválják őket, hogy továbbra is főleg magyarokkal barátkozzanak, sokuknak lesz például román barátja vagy barátnője. A munkahelyen aztán újabb alkalom nyílik az etnikai hovatarozástól független barátságok, szerelmek kialakulására. Mari fia, Zoli például magyar iskolákba járt, majd több egymás utáni munkahelyén is zömmel román kollégái voltak, illetve az egyik munkahelyén egy román nő volt az a személyzetis, aki szerződtette, majd később a felesége lett. A magyar iskolarendszer és az általa alakított társas kapcsolatok tehát az alapját jelentik a jobbára önfenntartó magyar világnak, mivel azonban ez a világ maga nem hermetikusan zárt, így nem is teljesen termeli újra önmagát. Erre a kérdésre fejezetünk végén még visszatérünk.

AZ EGYHÁZAK

Az iskolákhoz hasonlóan és történetileg azokat jóval megelőzve, az egyházak és vallási közösségek is a társadalmi reprodukció fontos médiumai. Ez különféle léptékben zajlott, a nemzetek fölötti szinttől (lásd pl. kereszténység és iszlám) a nemzeten (lásd francia katolicizmus, angol protestantizmus) és transznacionálison (lásd judaizmus) keresztül a nemzet alatti szintekig (lásd Egyesült Államok). Az iskolákhoz hasonlóan az egyházak is egyszerre erősítették a vallásilag aránylag homogén nemzetállamok társadalmi, kulturális és politikai egységét (pl. Franciaország, Olaszország vagy Svédország esetében) és fokozták a társadalmi-, kulturális- és politikai megosztottságot a vallásilag megosztott társadalmakban (mint Németországban a 20. sz. közepéig vagy Hollandiában a 20. sz. végéig).

Ahol a vallási és etnikai határok egybeestek egy multiethnikus környezetben, ott a vallás többnyire segített az etnikai kisebbségek fennmaradásának biztosításában. Ennek eszközei közé tartoznak az etnikai endogá-

²¹ A kolozsvári magyar egyetemisták társas viszonyairól lásd 305–306.

miát elősegítő vallási endogámia, a rituális és hétköznapi életre, benne a különböző felekezeti hovatartozású emberek érintkezésére vonatkozó vallási alapú korlátozások, illetve az etnikai elkülönülést intézményesítő egyházi fenntartású iskolák, kórházak, újságok és klubok.²²

Erdélyben a vallási sokszínűségnek éppúgy hosszú történeti hagyománya van, mint az etnikainak, és a vallásnak a huszadik század közepéig központi szerepe volt az etnikai határok fenntartásában. Ez azért lehetett így, mert a vallási és etnikai hovatartozás szoros összefüggést mutatott, és az egyházak központi szerepet játszottak az egyének szocializációjában. Erdélyben a reformátusok és unitáriusok túlnyomó többsége és a katolikusok nagyon jelentős része magyar, míg az ortodoxok és görög katolikusok túlnyomó többsége román és az evangélikusok túlnyomó többsége német.²³ Bár a rendszerváltás óta más felekezetek is gyarapították valamelyest híveik számát a városban, a 2002-es népszámlálás során a kolozsváriak 94 százaléka valamelyik hagyományos „magyar” vagy „román” egyházhoz tartozónak vallotta magát.

Erdélyben, csakúgy, mint Európa sok más pontján, az oktatás sokáig egyházi monopólium volt. Az állami oktatás tizenkilencedik század végi megjelenése pedig tovább növelte az egyházak jelentőségét az etnikai határok fenntartásában. A dualizmus korában a magyar állami iskolák – váltaltan – a magyarosítás eszközeként működtek, míg a román egyházi iskolák ebben a kontextusban az asszimiláció korlátaiként és a román etnikai identitás fennmaradásának zálogaként.²⁴ A két háború közötti időszakban, amikor a román állami iskolák váltak az asszimiláció eszközévé, ezt a szerepet a magyar egyházi iskolák vették át.²⁵

Az etnikai határok fenntartásában és őrzésében fontos szerepet játszottak a vegyes házasságra vonatkozó egyházi szankciók is. Mivel ezek a szankciók a katolikusok és reformátusok, illetve az ortodoxok és görög katolikusok közötti esetleges házasságokra is vonatkoztak, így újratermelték a magyarságon és a románságon belül meglévő felekezeti határokat is,

²² A vallási és etnikai endogámia közötti összefüggésről lásd A. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*, 123., Francis: *Interethnic Relations*, 184., 396., a vallás központi szerepéről általánosabban az interetnikus határok fenntartásában Smith: *Ethnic origins* illetve Armstrong: *Nations Before nationalism*.

²³ Kolozsváron ez az együttjárás nem volt mindig ilyen szoros: a magukat román nemzetiségűnek vallók, illetve a magukat valamely „román” vallás követőjének vallók létszáma között a huszadik század elején és közepén végzett magyar népszámlálások során tapasztalt különbségekről lásd 3. fejezet. További finomításokért lásd Varga: *Fejezetek*, 249–251. A zsidók etnikai hovatartozása Erdélyben éppúgy, mint Kelet-Európa más etnikailag vegyes és nemzetállamilag vitatott területein mindig is sokkal összetettebb kérdés volt és az idők során változott is, lásd pl. Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe*.

²⁴ Lásd Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration*.

²⁵ Lásd Biró: *The Nationalities Problem in Transylvania*, II. rész, 4. és 5. fejezet.

amellett, hogy az egyházi eszközökkel fenntartott endogámia közvetve a magyarok és románok közötti határt is újratermelte.²⁶

A kommunizmus idején az egyházak szocializációban betöltött szerepe jelentősen csökkent. Az egyházi javakat államosították, az egyházi iskolákat kisajátította az állam. A magyar templomok továbbra is fontosak maradtak, mint olyan terek, ahol állami felügyelet nélkül rutinszerűen magyarul lehetett beszélni, iskolák híján azonban nagyban csökkent a magyar egyházaknak az a képessége, hogy hozzájáruljanak a magyar világ újratermeléséhez.

A rendszerváltás óta az egyházak bizonyos mértékben visszanyerték korábbi befolyásukat.²⁷ A felmérések tanúsága szerint Románia a térség egyik legvallásosabb országa.²⁸ Sok új templom épült vagy van épülőben. Ezek többsége ortodox és állami támogatással épült, de Kolozsváron folyamatban van egy új katolikus, református és görög katolikus templom építése is.²⁹ Az állami iskolákban újra megjelent a hittanoktatás. Az egyházak markánsan állást foglalnak egyes kulturális és politikai kérdésekben, és a magyar egyházak komoly tényezőként vannak jelen a kisebbségi politika küzdőterein.

A magyar egyházak visszakapták az államosított egyházi vagyon egy részét.³⁰ Ez Kolozsváron különösen a katolikus egyházat erősítette meg, amely nagy értékű ingatlanokat kapott vissza a város központjában. Az egyes egyházak egymáshoz viszonyított gazdagsága kulcsszerepet játszik abban, mennyire tudnak beleszólni a magyar vállalkozások, egyesületek életébe.

A katolikus egyház anyagi támogatásával jött létre például az a nyomdaipari vállalkozás, amely azután az egyik vezető helyi magyar céggé nőtte ki magát és maga is üzlethelyiségeket biztosít számos más magyar vállalkozás számára. Az egyházak ezen kívül teret – és időnként egyéb támogatást is – nyújtanak különféle magyar egyesületeknek és kezdeményezé-

²⁶ Ma az egyházak sokkal kisebb befolyással bírnak a felekezeti és etnikai endogámia fenntartására. Hallottunk ugyan néhány magyar lelképásztorról, aki nem hajlandó vegyes párokat összehadni, illetve egyes magyar egyházi tisztségviselők időnként hangot adnak a vegyes házasságok miatti aggodalmuknak, összefüggésben az asszimiláció, az elvándorlás és az erdélyi magyarság számának csökkenése általánosabb kérdésével. Összességében azonban ma Kolozsváron a vegyes etnikai háttérű párok nem ütköznek komolyabb egyházi ellenállásba.

²⁷ Ennek áttekintését lásd Iordachi: *Politics and Inter-Confessional Strife in post-1989 Romania*; Flora és mások: *Religion and National Identity in Post-Communist Romania*.

²⁸ Összehasonlító adatokért lásd Halman (szerk.): *The European Values Study*, 12., 74. skk, a vallásos attitűdök és gyakorlatok alakulásáról harminc európai országban.

²⁹ Lásd a 17. kép.

³⁰ A görög katolikus egyház is visszakapta az 1948-as betiltásakor elkobzott vagyon egy részét, de a magyar egyházakhoz hasonlóan továbbra is jogi csatározásokat folytat ezen a téren.

seknek.³¹ Gyakori, hogy azok a magyarok, akik valamilyen vállalkozást vagy szervezetet akarnak alapítani, már eleve nemcsak a különféle alapítványokat, hanem az egyházakat is megkeresik támogatásért. Amikor például a magyar szülők összefogtak, hogy az állami óvodai ellátáson túl nyári óvodai foglalkozásokat szervezzenek a gyerekeknek, a református egyház nem csupán a helyet biztosította ehhez, hanem a pedagógust is, aki a gyerekekkel foglalkozott. Más kezdeményezések maguktól az egyházaktól indulnak ki. A református egyház például fenntart egy idősothont, egy fogyatékos gyermekekkel foglalkozó intézetet és egy hajléktalan gyermekek szociális ellátásával és oktatásával foglalkozó segélyszervezetet. Egy olyan társadalmi kontextusban, ahol továbbra is alacsony a társadalmi önszerveződési potenciál, meglévő szervezeti és anyagi háttérük központi jelentőséget kölcsönöz az egyházaknak.

A lakosság nagy többsége valamilyen felekezethez tartozónak vallja magát; a népszámlálás során alig egy páran vallották magukat ateistának. A kolozsváriak túlnyomó többségét továbbra is egyházi szertartás keretében keresztelik, esketik és temetik el. A református és katolikus gyülekezetekben a legtöbb gyermek konfirmálása, illetve első áldozása előtt rendszeresen látogatja a hittanórákat. Az erdélyi magyarok valamelyest nagyobb arányban járnak templomba, mint az erdélyi románok (és lényegesen nagyobb arányban, mint a magyarországi magyarok).³² Sokan mindazonáltal csak a jelentősebb egyházi ünnepekkor mennek templomba, míg mások főleg csak azért vallják magukat az adott felekezethez tartozónak, hogy jogosultak legyenek a különféle egyházi rítusokra és szolgáltatásokra. A kolozsvári katolikus és református egyház például segít híveinek (és néha másoknak is) hozzájutni bizonyos gyógyszerekhez, amelyeket külföldi testvérgyülekezeteiktől vagy nemzetközi egyházi segélyszervezetektől szereznek be. A református egyház egészségügyi szolgáltatást is nyújt (beleértve a háziorvosi viziteket és gyógyszerek beszerzését is). Egyes egyházak külföldi testvérszervezeteiktől rendszeresen kapnak használt ruhákat, játékokat.

Az iskolákhoz hasonlóan az egyházak is háromféle szempontból járulnak hozzá a magyar világ újratermelődéséhez. Először is azért, hogy részt vállalnak az egyének etnikai szocializációjából. A szószékről nem ritkán hallani politikai tartalmú vagy nemzeti kérdésekben állásfoglalásra buzdító beszédeket, különösen azokban az időszakokban, amikor elmélyülnek az etnikai feszültségek, illetve választások, népszámlálások és nemzeti ünnepek környékén. Sok egyházi vezető szerint az egyházaknak nemzeti

³¹ Az egyház mindazonáltal nem használja az összes hasznosítható ingatlant magyar vállalkozások vagy kezdeményezések támogatására, hanem egy részüket egyszerűen piaci áron bérbe adja bármilyen vállalkozásnak, amely meg tudja fizetni.

³² A fenti adatok és más, a vallásosságra vonatkozó adatsorok forrása Tomka: „Jelentés a vallásosságról”.

küldetésük van (közülük a legismertebb Tőkés László egyszerre szolgá református püspökként, egy etnikai párt tiszteletbeli elnökeként és annak európai parlamenti képviselőjeként). Az egyházi ünnepek rituális kellékei között szerepelnek a nemzeti szimbólumok és fordítva. 1989 óta például március 15-én hagyományosan ökumenikus (de etnikai szempontból exkluzív) szentmisét tartanak a kolozsvári Szent Mihály-templomban, vagy a legnagyobb belvárosi református templomban. Közvetlenül a rendszerváltás után szokássá vált a katolikus és református templomokban a misék és istentiszteletek végén elénekelni a magyar himnusz, ³³ amit a jelesebb egyházi és nemzeti ünnepnapokon a legtöbb templomban ma is megtesznek, sőt a főtéri Szent Mihály-templomban valamennyi vasárnapi mise ezzel zárul.

Másrészt, amikor nem közvetlenül dolgoznak a nemzettudat erősítésén az egyházak (az iskolákhoz hasonlóan) akkor is fontos szerepük van a magyar világ fenntartásában. Mindenekelőtt azért, hogy olyan tereket biztosítsanak, működtetnek, ahol a jelenlévők a lehető legtermészetesebb módon csak magyarokkal találkozhatnak, csak magyarul beszélnek.

Harmadrészt, az egyházak révén kialakuló társadalmi kapcsolatok az élet egyéb területein is megjelennek. Ennek szervezett és spontán formája egyaránt létezik. Az iskolák által szervezett szabadidős programokhoz hasonlóan az egyházak is szerveznek jótékonyági akciókat, kóruspróbákat és hangversenyeket, bibliatanulmányozó foglalkozásokat, női és fiatalokat összefogó egyesületeket. Ilona kétgyerekes középkorú családja, aki könyvelőként dolgozik egy vállalatnál. A hetvenes évek elején költözött Kolozsvárra egy kisvárosból, ahol egy erősen vallásos református családban nőtt fel, amelynek tagjai még a Ceausescu-korszakban is rendszeresen jártak templomba. Amikor a rendszerváltást követően az egyházak társadalmi tevékenysége jelentősen bővült, Ilona a kolozsvári református gyülekezet aktív tagjává vált, énekelt a kórusban és részt vett a női jótékonyági egyesület munkájában. Nagyobbik fia, aki az egyetem magyar nyelvű tagozatán matematikát tanul, hetente eljár a fiatalok bibliaolvasó foglalkozására és segít azoknak a sport- és szabadidős tevékenységeknek a megszervezésében, amelyek a városi református fiatalokat igyekeznek összefogni. Ilona kisebbik fia az egyik magyar középiskolába jár és részt vesz az egyházi szervezésű sporteseményeken és (édesanyjával együtt) eljár a gyülekezet által szervezett egyhetes családi nyári táborba is. Ilona munkahelyen kívüli társas élete teljes egészében az egyházi programok körül forog, míg fiainak társas életét az iskola és a gyülekezet szervezi. Összességében azonban ezeket az egyházi szervezésű eseményeket aránylag kevesen látogatják. ³⁴

³³ A himnusz énekléséhez kötődő rituális viselkedésekről és annak összetett szimbolikájáról a magyarok szemében lásd Losonczy: „Dire, chanter et faire”.

³⁴ A katolikus és református gyülekezet saját adatai szerint a hívek nem több mint tíz, de átlagosan kevesebb mint öt százaléka vesz részt bármilyen egyházi szervezésű programon.

Az iskolákhoz hasonlóan a gyülekezetekben kialakuló társas kapcsolatok informálisan is szervezik a tagok kapcsolati hálóját. Ennek egy különösen látványos példájával találkoztunk Lajos személyében, aki húszas évei végén járó, törekény alkatú fiatalember, aki egy krónikus betegség következtében nem vállalhat állandó munkát. Elhatározta, hogy jótékonyági szervezetet hoz létre a kolozsvári szegények, betegek és fogyatékosok támogatására. Korábbi jótékonyági szervezetekben szerzett tapasztalatai kiábrándítóak voltak: az egyikről kiderült, hogy csalók gyülekezete, a másik munkatársai tökéletesen megbízhatatlanok voltak és semmi valós komoly tevékenységet nem mutattak fel. Amikor tehát megbízható és elkötelezett partnereket keresett, Lajos az egyházi kapcsolatait mozgósította, részint olyanok személyében, akiket személyesen ismert saját katolikus gyülekezetéből, míg másokat hírből ismert, mint saját gyülekezetük aktív tagjait. És bár keresési szempontja elsősorban az egyházi életben való aktív részvétel volt (mint az erkölcsi komolyság fokmérője), első körben kizárólag magyarokat talált, mivel saját kapcsolati hálója katolikus és református, vagyis a „magyar” egyházakhoz tartozó hívekből állt.

Ez a kezdeti csapat tanárokból, ápolónőkből és egy könyvelőből állt és Lajos bizonyos volt benne, hogy néhány orvost is meg tudnak nyerni az ügynek. Ahhoz azonban, hogy szervezetüket formálisan is bejegyezzék, legelsősorban jogi szakértőre volt szükség. Mivel egyházi kapcsolatrendszereiben nem akadt jogi végzettségű szakember, Lajos hirdetést adott fel a helyi lapokban. Két fiatal hölgy válaszolt, akik mindketten románnak bizonyultak.

Lajos kezdeményezése jól illusztrálja a magyar világ társas kapcsolati infrastruktúráját. Az egyházi alapú kapcsolati hálók etnikai egyneműsége, az iskolákéhoz hasonlóan nem abból adódik, hogy a tagok tudatosan etnikai alapon szelektálnák a kapcsolatokat, hanem abból, hogy ezek a hálók egy intézményileg meghatározott magyar világ körül jönnek létre. Az azonban, hogy Lajosnak már a magyar világ határán túlra kellett tekintenie ahhoz, hogy jogi szakértőt találjon, jól rávilágít a magyar világ korlátaira is.³⁵

A felekezeti és etnikai hovatartozás közötti szoros összefüggésnek köszönhetően az egyházak nemcsak a magyar világ létrehozásához és fennmaradásához járulnak hozzá, hanem a magyarsághoz is.³⁶ Ebbéli kapa-

³⁵ Amikor a jogi szakemberek keresése a magyar világ határain túlra vezette Lajost, kicsit aggódtott amiatt, nem fogja-e a két román hölgy kellemetlenül érezni magát egy egyébként színmagyar közegben. Nagy megkönnyebbülésére a két jelentkezőt ez nem zavarta és továbbra is felajánlották szolgáltatásaikat. Az üléseken való jelenlétük még így is felvetett bizonyos gyakorlati interakciós problémákat arra vonatkozólag, milyen nyelven folyjon a kommunikáció. Lásd 8. fejezet.

³⁶ A hagyományos „magyar” és „román” egyházak számára mind komolyabb versenytársakat jelentenek a pünkösdisták, baptisták, adventisták és más egyházak, amelyek lélekszáma a 2002-es népszámlálási adatok alapján Kolozsvár népességének 5%-át teszi ki. A baptisták és adventisták magyar és román nyelvű bibliaolvasó foglalkozásokat egyaránt

citásuk azonban korlátozott. A legtöbb magyar fiatal valamelyik felekezet tagjának vallja magát, de sokan csak alkalmyszerűen járnak templomba és még a rendszeresen templomba járók közül is kevesen vesznek részt intenzíven a gyülekezeti életben. Bár az egyházak az iskolákhoz hasonló módon formálják a tagok társas kapcsolatait, ennek mértéke már korántsem azonos. Viszonylagos anyagi jólétüktől függetlenül az egyházak nem képesek ugyanolyan hatékonyan újratermelni a magyar világot. Az iskolába járás nemcsak mindenki számára kötelező, hanem az egyén életének valamenyny területére is kihat. Legalább tizenkét éven keresztül a gyerekek és fiatalok idejének jelentős részét kitölti, és az iskolában kötött barátságok gyakran a későbbiekben is nagy hatással vannak az egyén társas viselkedésére. Az egyházi kapcsolatok nyomán létrejövő barátságok ezzel szemben csak azoknak a társas életét alakítják jelentősen, akik Lajoshoz és Ilonához hasonlóan nagymértékben elkötelezettek valamely egyház és annak támogatással megvalósuló tevékenységek mellett.

A MUNKAHELYEK

Vannak helyek, ahol az etnikai alapon szerveződő vállalkozások alkotják az etnikai közösségek gerincét.³⁷³⁷ Erdélyben nem ez a helyzet. A magyar világ sarokköve az iskolarendszer, míg a gazdasági életnek az egyházakhoz hasonlóan csak másodlagos szerepe van ezen a téren. Az államszocializmus idején természetesen nem volt helye az etnikai kizárólagosságnak a munka világában, és a kulturális szektort (iskolákat, színházakat, újságokat és könyvkiadókat) leszámítva nem voltak csak magyarokat foglalkoztató munkahelyek. A rendszerváltás után azonban létrejött egy magyar üzleti szektor, melynek kiterjedése azonban Kolozsváron mindmáig erősen korlátozott.³⁸

tartanak, és ezáltal ugyanolyan módon szervezik a társas kapcsolatokat, mint a hagyományos magyar egyházak. A pünkösdisták, Jehova tanúi és más gyülekezetek általában inkább bevonják tagjaikat a tágabb román, vagy a még tágabb nemzetközi világba. Határon túli kapcsolataik nem Magyarországhoz, hanem elsősorban az Egyesült Államokhoz kötik őket – Kolozsvár utcáin nemritkán látni amerikai misszionáriusokat.

³⁷ Az etnikai alapon szerveződő vállalkozásokkal foglalkozó újabb keletű kutatások áttekintését lásd Light: *The Ethnic Economy*.

³⁸ Különbséget teszünk az etnikai alapon szerveződő vállalkozások és az etnikai alapú munkamegosztás ennél tágabb fogalma között. Mivel a kolozsvári és más erdélyi városalakók (Kelet-Európa egészéhez hasonlóan) évszázadokon át etnikailag is elkülönültek a környező paraszt népességtől, az etnikai alapú munkamegosztás az erdélyi történelem központi és hosszú ideig meghatározó, kikerülhetetlen tényei közé tartozott. Még a két háború közötti román uralom idején a városba (és más erdélyi városokba) települő románok is egy olyan világban találták magukat, ahol a városi gazdaság kulcspozícióit magyarok és magyar anyanyelvű zsidók töltötték be. Mint a 2. és 3. fejezetben láthattuk, a román nacionalisták legfontosabb céljai közé tartozott az etnikai szempontból idegen városok „meghódítása”

A munka világa az iskolához hasonlóan az egyén életének jelentős részét áthatja. A munkahelyi barátságok az iskolaiakhoz hasonlóan sok esetben az élet egyéb területeire is kihatnak. Egy fejlett magyar vállalkozási szektor ezért nagyban növelné a magyar világ „intézményi teljességét” – a magyarok így mindennapi életük nagy részét ennek a világnak a keretei között élhetnék le.³⁹ Munkalehetőséget jelentene azoknak a diákoknak, akik magyar nyelven szereztek szakképesítést – ami pedig tovább motiválná a fiataloknak arra, hogy magyar nyelven folytassák tanulmányaikat, ezzel is erősítve a magyar világ újratermelésének társadalmi alapjait.

A magyarok nagy többsége magyar iskolákba jár, magyar felekezethez tartozik (még ha rendszertelenül jár is templomba), magyar médiumok, szabadidős tevékenységek és szervezetek széles választékából választhat. Legtöbbjüknek magyar a házastársa, magyarok a barátai. Ha azonban azt szeretnék, hogy még a munkahelyük is magyar legyen, csak nagyon korlátozott lehetőségek közül választhatnának. Erre vonatkozóan nincsenek pontos statisztikáink, amennyiben egy etnográfiai és interjúkra épülő kutatásból megállapítható, annyiból nyilvánvaló, hogy Kolozsváron csak kevés magyar dolgozik kimondottan magyar vállalkozásoknál.

Hogy megértsük, miért nem kiterjedtebb ez a szektor, érdemes szemügyre venni, mi minden tartja fenn az etnikai alapú vállalkozásokat más kontextusokban. Az Egyesült Államokban a jelenség egyik kulcstényezője a folyamatos bevándorlás miatti előálló olcsó munkaerő-utánpótlás. A legtöbb második- és harmadik generációs bevándorló ugyanis már nem saját etnikumának határain belül, hanem azokon túl keres előnyösebb munkalehetőséget. Kolozsváron, mint Erdélyben máshol is, az alkalmas munkaerő hiánya teszi lehetetlenné az etnikai alapú üzleti élet felvirágzását. A magyar vállalkozók nem hagyatkozhatnak állampolgársági, bevándorlási státusuk vagy a román nyelvtudás hiánya miatt csak a magyar világon belül elhelyezkedni képes, tehát alacsonyabb státusú munkaerőre, akik így hajlandóak lennének akár az átlagnál alacsonyabb bérért is dolgozni. Mivel a munkaképes korú kolozsvári magyarok túlnyomó többsége többé-kevésbé mindkét nyelvet jól beszéli, a tágabb munkaerőpiacon is sikerrel próbálkozhatnak (nem szólva a magyar piacról, sőt, egyesek esetében a még tágabb nemzetköziről). Tény ugyan, hogy azok, akik szakirányú végzettségüket magyar nyelven szerezték meg, valamivel kevesebb

és a hagyományos etnikai alapú munkamegosztás felszámolása – ami mintegy fél évszázad alatt sikerre is vezetett. A két háború között Kolozsváron voltak ugyan kimondottan román vagy kimondottan magyar vállalkozások, ezek nem tekinthetők „etnikai alapú vállalkozásnak” a kifejezés hagyományos értelmében, amely nem vonatkozik domináns helyzetben lévő kisebbségekre. A magyarok a két világháború közötti Kolozsváron számarányukat tekintve többséget alkottak, míg a románok, noha kisebbségben voltak, maguk mögött tudták az állam támogatását.

³⁹ Lásd Breton: *Institutional Completeness*.

eséllyel szállnak versenybe a román munkaerőpiacon, ez azonban leginkább a diplomásokra igaz, az összes többi munkakör esetében, melynek betöltéséhez nem kell különösebben magas színvonalú román nyelvtudás, ez kisebb eséllyel lesz fontos szempont. Ugyanakkor az is igaz, hogy ha minden egyéb tényező azonos, a legtöbb magyar szívesebben dolgozik magyar környezetben, ha másért nem, a magyar nyelv használatát kísérő, korábban már részletesen elemzett nyelvi komfortérzet miatt.

Az iskolákhoz és egyházakhoz hasonlóan az etnikai vállalkozásoknak is lehet nemzeti színezetű vagy akár nacionalista tartalma vagy küldetése. Egyes helyeken, és Kelet-Közép-Európa a tizenkilencedik század végétől a második világháború végéig ilyen volt, egy etnikailag homogén üzleti szféra szükségességének hangoztatása központi helyet foglalt el a nacionalista politizálásban és létre is jöttek olyan vállalkozások, amelyeket a nacionalista célok ihlettek. A posztkommunista Románia azonban nem ez az eset, mivel itt a nacionalista politizálás elsősorban az oktatást, a kultúrát és a nyelvpolitikát állította a középpontba és még a meglévő etnikailag homogén vállalkozások sem voltak észrevehetően nacionalista indíttatásúak. Az RMD SZ-en belül régóta hallhatók a gazdasági autarchiát pártoló hangok, amelyek úgy gondolják, hogy az erős erdélyi magyarság záloga a független, önellátó magyar gazdaság kialakulása lenne. A legtöbben azonban a gazdasági globalizáció korában reménytelenül idejétmúlnak tartják az autarchiára való törekvést.⁴⁰

Ami pedig a magyar vállalkozókat illeti, őket nem nacionalista elkötelezettségük, hanem gyakorlati megfontolások vezérlik. Nem tudunk olyan kolozsvári vállalkozásról, amely kifejezetten azért jött volna létre, mert alapítói ideológiailag elkötelezettek egy független magyar üzleti szektor megteremtésének ügye mellett. Az etnikai alapon szerveződő vállalkozások egy sor egyéb pragmatikus döntés nyomán jönnek létre. Amikor magyarok alapítanak egy vállalkozást, arra nem gondolnak automatikusan úgy, mint magyar vállalkozásra, csakúgy, ahogyan a román vállalkozók sem tekintik saját kezdeményezéseiket lényegileg románoknak. Azok számára, akik valamilyen üzleti vállalkozáshoz keresnek partnert, a bizalom alapvető fontosságú. Mivel pedig a bizalom elválaszthatatlan a családi és baráti kapcsolatoktól és a magyar iskolarendszert és házassági szokásokat nagyfokú etnikai homogenitás jellemzi, a magyar vállalkozók nagy valószínűséggel magyar üzleti partnereket fognak választani.⁴¹

Hasonlóképpen, amikor a magyar vállalkozók alkalmazottakat keresnek, akkor sem elsősorban az a szempont, hogy magyarokat alkalmazzanak,

⁴⁰ Lásd a *Magyar Kisebbség* hasábjain napvilágot látott vitát (1999/2–3. és 4.). Az RMD SZ néhány szerény gesztussal támogatott már bizonyos magyar vállalkozókat, csakúgy, mint a magyar kormány, de egyik sem kezeli prioritásként a magyar üzleti szektor erősítését.

⁴¹ Néhány olyan esetről is tudunk azonban, amikor egy magyar vállalkozó azért választott román partnert, hogy megkönnyítse a hatóságokkal való kapcsolattartást.

hanem az, hogy általuk ismert és megbízhatónak tartott embereket találjanak. A román kisvállalkozókhoz – és például Lajos fentebb látott példájához – hasonlóan kezdetben a magyarok is családtagjaik, barátai, egykori osztálytársaik, kollégáik között néznek körül. Mivel pedig ezek a kapcsolati hálók etnikai alapon szerveződnek – nem szándékosan, hanem intézményi beágyazottságuknak köszönhetően – a létrejövő vállalkozás is etnikai alapúnak tekinthető. De legalábbis kívülről nézve annak tűnhet, még ha tulajdonosai és alkalmazottai szemében nem is az – a magyar iskolákhoz és egyházakhoz hasonlóan legnagyobb részt a magyar munkahelyeket sem specifikusan magyarként észlelik.⁴²

Egy vállalkozás növekedésekor az etnicitás – vagy konkrétabban a nyelv – tudatosabb megfontolássá is válhat. Egy szoftverekkel foglalkozó kisvállalkozás például, amelyet egy számítástechnikai végzettséggel rendelkező fiatalember indított, kapcsolati hálókön keresztül növekedett mintegy tízfős céggé, ahol valamennyi alkalmazott magyar volt. Ezen a ponton felvettek egy román programozót, ami „természetesnek” tűnt, csakúgy, mint az, hogy kezdetben viszont a vállalkozó saját ismeretségi köréből választott alkalmazottakat, akik történetesen mind magyarok voltak. A tulajdonos maga semmilyen szempontból nem tekintett úgy a cégre, mint ami bármilyen szempontból etnikailag exkluzív lenne. Ezzel együtt amikor az új román kolléga belépett a céghez, mindenki tudatosabban kezdett viszonyulni az etnicitás és a nyelvhasználat kérdéséhez: a korábbi alkalmazottak tudatában voltak, hogy az újonc beilleszkedése érdekében románul kell beszélniük, míg ő maga tudatában volt, hogy amikor viszont a többiek magyarul beszélnek, azzal kizárják őt a beszélgetésből.

Mindaddig anélkül beszéltünk az etnikai alapú üzleti szféráról, hogy definiálni próbáltuk volna, pedig korántsem egyértelmű fogalomról van szó. Kolozsváron három fajtája figyelhető meg. Az elsőbe azok a vállalkozások tartoznak, amelyek etnikai tartalmú vagy jellegű termékeket nyújtanak az adott etnikai közösség tagjainak igényeit kielégítendő. Ilyenek jellemző módon a kulturális szférában működnek (lásd magyar újságok, színházak, iskolák, népi együttesek, stb.) Ez az etnikai alapú vállalkozások egyetlen formája, amely már a rendszerváltás előtt is létezett, bár nonprofit alapon – de az újságokat leszámítva ezek a kezdeményezések jobbra máig nem profitorientáltak.⁴³ A második típusba azok a vállalkozások tartoznak, amelyek etnikailag semleges termékeket, szolgáltatásokat kínálnak, de ügyfélkörük etnikailag homogén. Ide általában az olyan szolgáltatások

⁴² Amikor magyar vállalkozókat arra kértünk, soroljanak fel más magyar vállalkozásokat a városban, nem tudtak azonnal válaszolni, mivel nem voltak hozzászokva, hogy „magyar” és „román” cégekben gondolkodjanak.

⁴³ Az iskolák és újságok persze csak bizonyos szűkebb értelemben tekinthetők eleve etnikai színezetűnek: nyelvi szempontból azok, míg tartalmukat tekintve nem feltétlenül.

tartoznak, amelyek vagy különösen összetett kommunikációs helyzetekkel járnak (gyermekfelügyelet, tanácsadás, bizonyos jogi és egészségügyi szolgáltatások, stb.),⁴⁴ vagy ahol a szolgáltatók és az ügyfelek ismeretsegeik alapján, ajánlókon keresztül találhatnak egymásra (pl. vízvezeték-szerelők, autószerelők, szobafestők, ácsok, stb.).⁴⁵ A harmadik esetben sem a termék, sem a klientúra nem bír etnikai színezettel és Kolozsváron csakúgy, mint máshol, ez képes a leginkább a növekedésre. Az ilyen vállalkozások csak annyiban tekinthetők etnikai alapúnak, hogy munkaerőjük nagyrészt magyar, a munkahelyen a kommunikáció nyelve a magyar, vagy mindkettő.⁴⁶

A magyar világ megtapasztalásának elsődleges alapja a magyar nyelv rutinszerű használatának lehetősége. Ez a munkahelyekre éppúgy igaz, mint az iskolákra és a templomokra. A legtöbb munkahelyen lehet magyarul beszélni az alkalmi interakciók során (például a munka szünetében vagy amikor véletlenül éppen csak magyarok vannak jelen), ez azonban elég élesen különbözik attól, amikor automatikusan, öntudatlanul magyarul lehet megszólalni, mivel az a jelöletlen nyelv – a magyar vállalkozásoknál ez utóbbira van lehetőség.

Természetesen a munkaerő etnikai összetétele határozza meg, a helyzetek mekkora hányadában lehet „természetes módon” magyarul beszélni.

⁴⁴ Mivel azonban a nyelv ezekben az esetekben elválaszthatatlan magától a terméktől, lévén annak nem csupán semleges hordozója, illetve a nyelvi finomságok nagyon is fontosak, így ugyanazt a terméket nem lehetne egy román ügyfélkörnek is eladni mindössze annyi változtatással, hogy lefordítják románra, itt valójában létrejöhetnek etnikai színezetű vagy kvázi-etnikus termékek. Amikor egy boltban vásárolunk, a termék jól elkülöníthető attól a nyelvi interakciótól, amelynek segítségével megvásároljuk. Bizonyos fajta orvosi-, jogi-, egyházi- és pszichológiai szolgáltatások esetében azonban nehéz elválasztani a terméket annak nyelvi hordozójától.

⁴⁵ Az ilyen ajánló hálózatok segítenek kitágítani a magyar világot a jelenleg általunk tárgyalt intézményi kereteken túlra is. Erre a kérdésre a fejezet lezáró részében még visszatérünk, a fejezet egészében kifejtett általánosabb gondolatmenettel összhangban azonban megjegyezzük, hogy ezeknek a hálózatoknak nem kell tudatosan etnikai alapúnak lenniük ahhoz, hogy hozzájáruljanak a magyar világ újratermeléséhez. Mivel alapjuk a bizalom, a romániaihoz hasonló társadalmakban, ahol a generalizált bizalom szintje megdőbbsen alacsony, a bizalom általában a családi és baráti körhöz kötődik. Mivel pedig ezek etnikailag aránylag egyneműek (főleg a szegmentált iskolarendszernek köszönhetően), az ajánló hálózatok hajlamosak anélkül is etnikai alapon szerveződni, hogy bárkinek ez lenne a szándéka. Ezen túl persze előfordulhat, hogy egy magyar kifejezetten magyar szolgáltatót keres, akár nyelvi okokból, akár a megbízhatóságra, szorgalomra vagy hozzáértésre vonatkozó etnicizált hiedelmek miatt. A bizalomra vonatkozóan lásd a Halman által idézett 1999–2000-es több országra kiterjedő kutatás eredményeit in: *The European Values Study*, 44. Eszerint Romániában csak az emberek 10 százaléka értett egyet azzal az állítással, hogy „a legtöbb emberben meg lehet bízni” – ez jelentősen alacsonyabb volt, mint a többi harminc európai ország bármelyikében.

⁴⁶ A tulajdonos etnikai háttere egy további kritérium, a magyar világ fenntartása szempontjából azonban nagyobb jelentősége van a munkaerő etnikai összetételének és a munkahelyi nyelvhasználatnak.

A munkaerő összetételének azonban van egy olyan társas kapcsolati dimenziója, amely részben független attól, milyen nyelven beszélnek az adott munkahelyen. A város egyik nagyobb magyar vállalkozása például egy több száz főt foglalkoztató használatruha-üzletlánc. Az alkalmazottak szinte kizárólag magyarok. Azok számára, akik a raktárban szortírozzák és árazzák a ruhaneműket, a magyar a természetes kommunikációs nyelv, míg az üzletekben a vásárlókkal foglalkozó dolgozók számára a román (bár ők is átválthatnak magyarra, ha a vevők – akik közül sokan tudják, hogy ez egy magyar vállalkozás – magyarul szólítják meg őket). Tehát igaz ugyan, hogy a külvilággal kapcsolatot tartó dolgozók számára a munkanyelv elsősorban a román, az etnikailag homogén munkaerő azonban azt jelenti, hogy a munkahelyen kötött barátságok belül tartják őket a magyar világ keretein.

AZ EGYESÜLETEK

Az önkéntes egyesületekben való részvétel hosszú idő óta az etnicitás és nemzettudat szervezésének és megélésének fontos terepe.⁴⁷ Mint a történészek rámutatnak, Kelet és Közép-Európában a tizenkilencedik század során a rendkívül változatos profilú egyesületek – amatőr tudományos társaságok, olvasóköri, kórusok, sport- és tornaegyletek, néptánc- és népzenei egyesületek, régészeti és földrajzi társaságok, túraegyesületek, társaskörök, jótékonyági és ifjúsági szervezetek, színjátszó körök, alapítványok, cserkész- és veteránegyletek és egyéb szerveződések – kulcsszerepet játszottak az etnikulturális nemzettudat eszméjének értelmezésében és terjesztésében és közülük néhány fontos szerephez jutott a 19. sz. végén és a 20. sz. első harmadában zajló nemzeti küzdelmekben is.⁴⁸

Az iskolákhoz és egyházakhoz hasonlóan az egyesületek is válhatnak nyíltan nacionalista törekvések zászlóvivőivé. Vannak például olyanok, amelyek azzal a kimondott küldetéssel jöttek létre, hogy segítsenek a nemzeti vagy etnikai örökség megőrzésében, a nemzeti történelmi emlé-

⁴⁷ Az egyesületi élet idealizálására való hajlam és a civil társadalom azonosítása a nacionalizmus „állampolgári” (nem pedig etnikai) formáival elhomályosította ezt a tényt, a társadalomtudósok és történészek újabb keletű kutatásai azonban meghozták azt a felismerést, hogy az egyesületi élet valamennyi formája kulcsszerepet tölt be mindenfajta etnicitás vagy nacionalizmus esetében, beleértve annak intoleráns, xenofób és erőszakos formáit is. Lásd pl. Berman: *Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic*; Stamatov: *The Making of a 'Bad' Public*.

⁴⁸ A téma széleskörű irodalmából szemelvény jelleggel lásd a 19. sz.-i Erdély vonatkozásában Török: *The Informal Politics of Culture*, a két háború közötti időszak radikálisan nacionalista román szervezeteiről Livezeanu: *Cultural Politics*, 7. fejezet, a balti térségről Hackmann: *Voluntary Associations and Region Building*, a 19. sz. végi és 20. sz. eleji Csehországról King: *Budweisers into Czechs and Germans*, a 19. sz. végi Pozsonyról Babejová: *Fin-de-siècle Pressburg*, 60–76.

kezet és a nemzeti nyelv, a tánc- és zenei folklór fenntartásában. Ezek a célok különösen az etnikai kisebbségek kultúrájának megőrzésével foglalkozó egyesületek esetében fontosak, mivel ezek a kulturális műfajok általában nem kapnak jelentős állami támogatást.⁴⁹ Bennünket azonban ebben az esetben is inkább a jelenségek társas interakciós és nyelvi *formája* foglalkoztat, mintsem etnikai *tartalma*. Más szóval, az az érdekes számunkra, hogyan képesek az egyesületek etnikai alapon összehozni egymással az embereket és hogyan tágitják ezen a módon a magyar világ határait azáltal, hogy újabb olyan tereket nyitnak meg, ahol rutinszerűen magyarul lehet beszélni és más magyarokkal lehet találkozni. Ez még azokra az egyesületekre is igaz, amelyeknek nincsenek etnikai – vagy pláne nacionalista – célkitűzései. A Kolozsvár környéki barlangok kutatása iránt érdeklődő magyarok például hódolhatnak ennek a szenvedélyüknek a két helyi barlangkutató egyesülettel párhuzamosan működő „magyar” barlangásztársaság keretei között is.

A legtöbb egyesület igen kis méretű és sok csak papíron létezik.⁵⁰ Van azonban néhány olyan magyar szerveződés, amelyek – a magyar iskolákhoz, egyházakhoz és vállalkozásokhoz hasonlóan – magán az egyesületi tevékenységen túlmutató módon is képes alakítani a tagok társas kapcsolatrendszerét, növelve annak valószínűségét, hogy a magyarok más helyszíneken is találkozzanak további magyarokkal. A legfontosabb ezek közül a Kolozsvári Magyar Diákszövetség, amely a város valamennyi egyetemén tanuló magyar diákokat tömöríti, beleértve azokat is, akik nem a „magyar” tagozatokon tanulnak és így strukturálisan nem ágyazódnak bele a magyar társadalmi milióbe.⁵¹ A Diákszövetség szervezi például a minden évben jeles eseménynek számító gólyabált, amelyet magyar nyelven hirdetnek, a résztvevők és a szervezők általában magyarul beszélnek és magyar nyelvű

⁴⁹ Vannak, akik az etnikai kisebbségek egyesületeit a szabadság és egyenlőség kiemelt terepeinek tekintik, ahol a tagok védve vannak a nemzetállam többségi társadalmi körében tapasztalható egyenlőtlenségektől. Lásd pl. Papp: *The Concept of Civil Society in the Romanian Press*, 166.

⁵⁰ Ez a régió egészére igaz, lásd pl. Miszlivetz és Jensen: *An Emerging Paradox*, 84–85.

⁵¹ A Babeş-Bolyai Egyetemen a legtöbb karon a diákok eldönthetik, magyar vagy román nyelven kívánják-e elvégezni a szakjukat. 1999–2000-ben az egyetem magyar diákjainak mintegy kétharmada – és valamennyi kolozsvári egyetemi hallgató mintegy fele – a magyar tagozatra járt (miközben a város másik legnagyobb felsőoktatási intézményében, a Műegyetemen nincs magyar tagozat). A magyar tagozaton elvileg magyar nyelven folyik az oktatás, bár a gyakorlatban az oktatóhiány miatt egyes szemináriumokat románul tartanak, a román diákokkal összevonva. A Kolozsvári Diákszövetségről lásd Fox: *Nationhood without Nationalism*, 119–123. A szövetség az 1999–2000-es tanévben mintegy kétezer tagdíjfizető taggal rendelkezett a körülbelül hétezer fős magyar diákságból, de azoknak a diákoknak a száma, akik részt vesznek a szövetség tevékenységében ennél lényegesen magasabb. A diákság megoszlására vonatkozó statisztikai adatok a Babeş-Bolyai Egyetem 1999–2000-es „Bulletin statistic” című kiadványából valók.

dalok szólnak, amelyekre a résztvevők nem csupán nagy lelkesedéssel táncolnak, hanem tömegesen együtt is énekelnek. A több mint ezer magyar résztvevőt számláló bál plasztikusan demonstrálja a gólyák számára a kolozsvári magyar társas élet létezését és életerejét. A Diákszövetség szervez ezen kívül filmvetítéseket is (itt gyakran amerikai filmek mennek, de magyar feliratozással), kiállításokat, további bálakat és bulikat, illetve minden tavasszal egy egész hétvégés fesztivált. A társas események szervezésén túl a Diákszövetség minden gólyát ellát egy olyan várostérképpel, amelyen a magyar nyelvű utcanévek is fel vannak tüntetve, illetve listát vezet a lakótársat és kollégiumi férőhelyet kereső diákokról.

Egy másik nagy és igen aktív szervezet az Erdélyi Kárpát Egyesület – egy, még a tizenkilencedik század végén alapított túraszövetség, amelyet 1990 után újjáalapítottak. A szervezet, amely több más erdélyi városban is rendelkezik társ- és fiókszervezetekkel, mintegy háromszáz díjfizető taggal bír a városban, akiknek nagy része középkorú vagy idősebb. Minden vasárnap szerveznek egynapos túrákat és évente kétszer hosszabb kirándulásokat, míg nyári táboruknak mintegy ezerfős a látogatottsága – a résztvevők Erdély egész területéről érkeznek, csakúgy, mint a magyarországi társaszervezetek színeiben. Sok más túraszövetséghez hasonlóan ők is elkötelezettek a nemzeti érzelmű és olykor nacionalista ideák – és ideálok –, „szülőföldünk megismerése” iránt. A kérdéses szülőföld alatt Erdély értendő, nem pedig Magyarország, de valamennyi programot magyar nyelven szervezik magyarok számára.⁵²

A magyar szerveződések erős szálak fűzik a magyar világon belüli egyéb intézményekhez, míg az azon kívüliekkel – a központi kormányzat és a helyi önkormányzatok ügynökségeihez, a román médiához és szervezetekhez – csak gyenge kapcsolatok fűzik őket. A magyar egyházak és az RMDSZ ingatlanokkal és más módokon segíti a magyar szervezeteket, míg a legtöbb szervezet vezetésében jelen vannak egyházi- és pártvezetők. Az Erdélyi Kárpát Szövetség kolozsvári irodájának például a katolikus egyház tulajdonában lévő műemlék épület ad otthont, míg az RMDSZ, amely nemcsak pártként, hanem az összes magyar szerveződést összefogó ernyőszervezetként is működik, számos szövetségnek nyújt otthont. Ezek egyike például az egyedülálló idősek klubja, amely hetente egyszer tart összejövetelt, amelynek során közösen főznek, megünneplik a tagok születésnapját és időnként meghívott előadókat is vendégül látnak. Az RMDSZ cserébe időnként apróbb dolgokban segítséget kér tőlük, például olyan formában, hogy vegyenek részt annak politikai gyűlésein. Sok szervezet

⁵² A nacionalizmus és turizmus viszonyáról lásd pl. Pitchford: *Ethnic Tourism and Nationalism in Wales*. A nacionalizmus és turizmus történeti kapcsolatáról Kelet-Közép-Európában lásd pl. Judson: *The Bohemian Oberammergau*; Judson: *Tourism, Travel and National Activism*.

részesül magyar állami támogatásban is, részeként annak az általánosabb törekvésnek, amely a határon túli magyarok támogatását célozza.⁵³

Az egyesületi élet ilyen párhuzamos szervezésének persze megvannak a határai.⁵⁴ Az élet sok területén nem találunk párhuzamos magyar és román szerveződések: a kutyatenyésztők, a bélyeggyűjtők és a taekwondo edzésekre járók például egyetlen szervezetbe tömörülnek. A magyar világ Kolozsváron sokkal kisebb kiterjedésű, mint a környező román, így a magyar egyesületi élet sem fedheti le a tevékenységek olyan széles skáláját, mint a román.⁵⁵

A MÉDIA

Széles körben elismert tény, hogy a média a nemzeti – és nacionalista – világtérképezés alakításának fontos eszköze. Ennek legnyilvánvalóbb formája, hogy a média képes közvetíteni és felerősíteni a nyíltan nacionalista megnyilvánulásokat és széles közönséghez el tudja juttatni a nemzeti jelképeket és perspektívát. A média azonban ennél finomabb módokon is segíti a nemzettudat megkonstruálását és újratermelését, amelyek elsősorban a modern tömegmédia sajátosságaiból adódnak, semmint maguknak az üzeneteknek a tartalmából. Benedict Anderson a regényhez hasonlóan az újságot is olyan eszközként jellemezte, mint ami úgy reprezentálja a nemzetet, mint egy elképzelt közösséget, amely a naptárilag megszabott módon halad előre a homogén, üres időben azáltal, hogy mindkettőt (csaknem) egyidejűleg fogyasztja több ezer vagy több millió másik ember, egy „rendkívüli tömegszertartás” keretében. Mint Orvar Löfgren megállapította, a tömegmédia különösen erőteljesen képes hozzájárulni a „kultúra nemzetivé tételéhez” olyan kontextusokban – mint például Svédország a huszadik század derekán –, ahol az állami médiamonopólium gondoskodik róla, hogy egy adott időpontban szinte valamennyi állampolgár ugyanazt a műsort nézze vagy hallgassa és ezzel „közös beszélgetési témát

⁵³ Egy erdélyi magyar civil szervezeteket vizsgáló kutatás tanúsága szerint támogatásuk 71 százaléka külföldről, nagy többségében Magyarországról származik.

⁵⁴ Még ha léteznek is párhuzamos román és magyar szervezetek, azok nem feltétlenül ugyanolyan módon „magyarok”, illetve „románok”. A román szervezetek általában kevésbé tudatosan és explicit módon románok, mint ahogyan a magyarok magyarok. Ez a fent tárgyalt aszimmetriát tükrözi: a magyar egyesületek, mint ahogyan a magyar világ egésze, jelöltnak számít, míg a román egyesületek a román világ egészéhez hasonlóan jelöletlennek.

⁵⁵ Nem kívánjuk azonban túldimenzionálni a román világban tapasztalható egyesületi életet sem. Romániában, csakúgy, mint máshol a posztkommunista Kelet-Európában, a nyugat-európainál lényegesen kevésbé aktív a civil szféra. Ennek áttekintését és értelmezését lásd Howard: *The Weakness of Civil Society*, a román helyzetről pedig Badescu, Sum és Uslaner: *Civil Society Development*.

és vonatkoztatási keretet”, illetve egy „össz nemzeti nézői-hallgatói ritmust” nyújt nekik.⁵⁶

Az iskolákhoz és egyházakhoz hasonlóan azonban a média segíthet azoknak az elképzelt közösségeknek a létrehozásában és fenntartásában, amelyek egyszerre megerősítik de át is metszik a nemzetállam határait.⁵⁷ Erdélyben is ez a helyzet, ahol a médiának (az iskolákhoz, egyházakhoz és társadalmi szervezetekhez hasonlóan) megvannak a párhuzamosan létező magyar és román formái. A főbb útvonalakat sűrűn pöttyöző újságosstandoknál három magyar napilap kapható (amelyekből az egyik helyi, a másik regionális, a harmadik pedig országos), a számos helyi és országos szintű román lap mellett. Kaphatók magyar folyóiratok is, amelyek nagy részét Magyarországról importálják, illetve vannak alacsonyabb példányszámban megjelenő kulturális és politikai periodikák, amelyek általában alapítványi támogatással jelennek meg. Az elektronikus média esetében kevésbé átfogó a párhuzamosság, de az állami rádió és televízió is sugároz csekély mennyiségben magyar nyelvű műsorokat, illetve 2002-ben a református egyház létrehozott egy magyar nyelvű privát rádióállomást (egy korábbi helyi magánadó, amely román és magyar nyelven is sugárzott még 1997-ben megszűnt). Kolozsváron mindemellett jól foghatók a magyarországi rádió- és tévéadók is, illetve kiterjedt a magyar nyelvű internetes műsorszórás, amelynek egy részét helyben Erdélyben, másik részét Magyarországon szerkesztik.⁵⁸

Mitől magyar a magyar média? Az iskolákhoz és egyházakhoz hasonlóan egyes médiumoknak (bár korántsem valamennyinek) nyíltan nemzeti érzelmű, sőt nacionalista küldetéstudata van. A helyi magyar lap, a *Szabadság* szerkesztőségi állásfoglalása is nacionalista és híreiben, kommentárjaiban gyakran foglalkozik helyi vagy állami szintű nacionalista politikával vagy az erdélyi magyarság sorsával. A budapesti székhelyű Duna televízió a kilencvenes évek elején jött létre nyíltan nacionalista kezdeményezésként, olyan műsorok sugárzását tűzve ki célul (mint a magyar történelmi dokumentumfilmek, népzenei műsorok és nyelvhelyességi ismeretterjesztő adások), amelyek segítenek a határon túli magyaroknak kul-

⁵⁶ B. Anderson: *Imagined Communities*, 26., 35., magyar fordítása *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Löfgren: *The Nationalization of Culture*, 17. A forma elsődlegességéről hangsúlyos, sőt túlzó módon lásd Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus*, Gellner és Anderson esszéjüket ezzel kapcsolatban lásd Schlesinger: *Media, State and Nation*, 158–165.

⁵⁷ Lásd pl. Price: *Television*, amely a kábel- és műhold-technológia távolságsökkentő, határtárgító és csatornaválaszték-bővítő hatásaira helyezi a hangsúlyt, lásd még Riggins (szerk.): *Ethnic Minority Media*; Husband: *General Introduction: Ethnicity and Democratization* és Gillespie: *Television, Ethnicity and Cultural Change*.

⁵⁸ Az erdélyi magyar média áttekintését lásd Papp: *The Hungarian Press System in Romania*, illetve kritikai elemzést a témában lásd in: Magyarai: *Hungarian Minority Media in Romania*.

túrájuk és nemzeti identitásuk megőrzésében. Egy kritikus erdélyi magyar kommentátor szavaival élve, a magyar média hozzájárul a „magyar neurózis” fenntartásához azáltal, hogy eltúlozza és dramatizálja az erdélyi magyarok helyzetét.⁵⁹

Mint ahogyan az iskolák, egyházak, vállalkozások és szervezetek működése esetében is, bennünket kevésbé érdekel a bizonyos magyar médiumok által megfogalmazott vállaltan nemzeti vagy nacionalista álláspont vagy tartalom, mint azok a közvetett összefüggések, amelyekben keresztül a média segít a magyar világ megkonstruálásában és újratermelésében. Ennek elsődleges módja természetesen az, hogy magyar nyelvű tartalmak széles választékát teszi elérhetővé, és ezzel is tágítja azoknak a tevékenységeknek a körét, amelyeket valaki automatikusan, tudatos megfontolás nélkül magyarul végezhet. Ami pedig ugyanennyire fontos: a helyben szerkesztett magyar média teremti meg azt az infrastruktúrát, amely az erdélyi magyar társadalmi nyilvánosság alapja.

Ezen túlmenően a magyar média olyan tartalmakat kínál (a szórakoztató műsorok nem csekély arányú és jelentős kivételével), amelyek nem egyszerűen magyarul vannak, hanem a magyarokról és a magyaroknak szólnak és magyarok készítik őket. Az erdélyi magyar sajtóban megjelenő hírek hajlamosak felülreprezentálni a magyarországi vagy azt érintő eseményeket, nem csupán a politikai témákban, hanem a kultúra, sport, társadalmi trendek és kis színes hírek területén is. Ezenkívül a magyar lapok hírt adnak a magyar társadalmi szervezetek összejöveteleiről, a magyar színielőadásokról, az iskolai és egyházi programokról és helyi magyarok elhalálozásáról. Ezzel egyszersmind a magyar világ térképét is újra meg újra megrajzolják.⁶⁰

Hasonló szűrőként működik az internet is. A Transindex átfogó erdélyi magyar portál híryanagái kevésbé magyarspecifikusak, mint a helyi és regionális média hírei, de az oldalon található kulturális, szabadidős, intézményi és más médiumokra mutató linkjei nagyrészt a magyar világ határain belül maradnak. Ez a szűkítés nincs megmagyarázva és indokolva, hanem magától értetődőként van feltüntetve. A Transindex abban segít látogatóinak, hogy magyar partnerekkel találkozzanak, magyar szervezetekkel vegyék fel a kapcsolatot, magyar állásokat találjanak – az erdélyi magyar világ virtuális térképét rajzolja meg.⁶¹

A megnevezés, formázás és keretbe foglalás szintén finoman hozzájárulhatnak a magyar világ fenntartásához. Azáltal például, hogy a hivatalos

⁵⁹ Magyarai: *Hungarian Minority Media in Romania*, 196.

⁶⁰ Amikor Brubaker és Fox mag akarta találni egyik kolozsvári ismerősüket, aki legutóbbi látogatásuk óta elköltözött a városból, hirdetést adtak fel a *Szabadságban* és az illető egy barátja értesítése nyomán egy-két napon belül jelentkezett.

⁶¹ Lásd www.transindex.ro, ahol számos, erdélyi magyarok által látogatott fórum is elérhető.

román nevek helyett a magyar helység- és utcaneveket használja, a *Szabadság* segít annak a közös nem hivatalos mentális térképnek a fenntartásában, amely informális gyakorlatoknak köszönhető módon csaknem egy évszázada létezik.⁶² Vagy vegyük például a Duna Televízió sugárzott, a csatorna honlapján is megtalálható időjárás-jelentést. Ezen a Kárpát-medence markánsan kirajzolódik, míg az államhatárok csak halványan kivehetők – ez a gesztus szimbolikusan újraegyesíti a politikailag megosztott magyar kulturális nemzetet a Kárpátok „természetes határai” között.⁶³

Az ehhez hasonló eszközök segítségével a magyar média nem csupán reprezentálja, hanem létrehozni és újratermelni is segít azt a világot, amely már eleve magyarként van meghatározva és adottnak véve.⁶⁴ Ez a „világ”-teremtő potenciál nem függ egy nyíltan és vállaltan nacionalista üzenettől vagy küldetéstudattól. Az erdélyi magyar *Krónika* című folyóirat például verseng a piacon a *Szabadsággal* és azzal próbálja magát a fiatalabb olvasókhöz is közelebb hozni, hogy tartalmában elevenebb, formátumában pedig profibb, míg a fő állami magyar tévécsatornák nem rendelkeznek a Duna Televízióhoz hasonló, a határon túli magyarokat célzó nacionalista küldetéstudattal. De még ezek is hozzájárulnak a magyar világ újratermeléséhez, csakúgy, mint a Magyarországról importált különféle hobbi- és életmódmagazínok.

A *Szabadság* akár készítőinek szándékán túli módon is hozzájárul ehhez a folyamathoz.⁶⁵ Míg egyes olvasók azonosulnak a lap nacionalista álláspontjával, mások közömbösen, sőt ellenségesen viszonyulnak hozzá. Még

⁶² A kolozsvári utcanevek gazdag anyagot szolgáltatnak a hivatalos és hétköznapi elnevezések közötti viszony tanulmányozásához. A huszadik század során sok közterület neve akár fél tucatszor is megváltozott: az első világháború után, 1940-ben majd 44-ben, a kommunizmus első éveiben, a nemzeti kommunizmus idején és 1989 után. A jelenlegi helyzet leginkább palimpszesztre hasonlít, amelyen egymásra rétegződnek az egyes korábbi állapotok. Az, hogy egy-egy utcát ki hogyan nevez meg, nemcsak az illető nemzetiségétől függ, hanem attól is, melyik generációhoz tartozik, mik a családon belüli hagyományok ezen a téren, mennyi ideje él a városban, és (néha) az illető politikai nézeteitől is.

⁶³ Az időjárási térképet lásd www.dunatv.hu/idojaras, de hasonlóan finom nemzetiségítő szerepe van az Erdélyben is sokak által hallgatott magyar állami Kossuth Rádió óránként hallható szignáljának, amely a Kossuth-nóta tárogatón felhangzó két sora: Éljen a magyar szabadság/Éljen a haza!

⁶⁴ Arra a „rutinszerű *deixis*”-re vonatkozóan, amellyel a média „folyamatosan úgy utal a nemzeti hazára, mint amely befogadónak otthona” lásd Billig: *Banal Nationalism*, különösen 105–127. Az idézet forrása a 11. oldal.

⁶⁵ Ez egy általánosabb tényből következik: abból, hogy egy adott kultúrtermék befogadása, értelmezése vagy fogyasztásának módja nem vezethető le sem magának a terméknek a természetéből, sem az alkotói által szándékolt jelentéséből, hanem attól függ, hogyan teszik azt magukévá a társas-társadalmi térben elfoglalt helyüktől és kulturális eszköztáruktól függő módon alkalmanként különbözőképpen az értelmezők vagy fogyasztók. Lásd pl. S. Hall: *Encoding/Decoding*; Griswold: *The Fabrication of Meaning*, illetve uő: *A Methodological Framework for the Sociology of Culture*; Liebes és Katz: *The Export of Meaning*; D. Miller: *Material Culture and Mass Consumption*, illetve *Coca-Cola*.

a magyar világba teljesen beburkolt Zsolt és Kati is megvetéssel beszél az újság szerintük provinciális és amatőr vonásairól. Vannak, akik csak a sporthírek, a tévéműsor, az időjárás-jelentés vagy az apróhirdetések kedvéért veszik a lapot. (Bár az újság városszerte egész nap kapható az újságosoknál, csütörtökönként már kora reggel elkapkodják, mivel ekkor jelenik meg benne a következő heti tévéműsor.) Több idősebb kolozsvári magyar említette, hogy főleg a gyászjelentések kedvéért veszi a *Szabadságot*.⁶⁶ Vagyis a lap olvasása még annak nacionalista irányvonalával nem szimpatizáló olvasói számára is azt jelenti, hogy azzal is részt vesznek és apró, de nem jelentéktelen módon hozzájárulnak a magyar világ fenntartásához.

Míg azonban a magyarok elvben megtehetnék, hogy kizárólag a magyar nyelvű médiára hagyatkoznak, a gyakorlatban ezt kevesen teszik, így kevesen vannak teljesen bezárva egy tisztán magyar médiakörnyezetbe. Az, hogy hogyan használják a hétköznapi emberek a médiát, itt éppúgy, mint más helyeken, változatos és nem következetes. Mari például előfizetője a *Szabadságnak* (főként a tévéműsor és a gyászjelentések kedvéért), de a híreket románul nézi egy román kereskedelmi csatornán, míg a hollywoodi filmeket bármelyik csatornán, amelyiken csak adják őket. Több magyar egyetemista vásárolja a hetente megjelenő helyi hirdetési újságot és az országos sportnapilapot – mindkettő román nyelvű – mint bármilyen magyar lapot.⁶⁷ Ami pedig – az újságolvasásnál amúgy is nagyobb jelentőségű – tévé nézési szokásokat illeti, abban a nemzetközileg gyártott szórakoztató műsorok a legvonzóbbak.

A magyar médiavilágba való bezárkózás legegyszerűbb magyarázata, hogy az embernek nem kell olyan módon kizárólagosan elköteleznie magát egy-egy médium mellett, mint amikor iskolát választ, hanem a fogyasztók kedvük és ízlésük szerint kombinálhatják a magyar és román nyelvű médiumokat saját médiafogyasztói viselkedésükben. Különösen így van ez az elektronikus média esetében. Kevés ember vásárol rendszeresen egynél több napilapot, de a tévé- és rádiócsatornákat tetszés szerint lehet változtatni. Az újságok pedig még a rendszerváltás idején jelentősen teret vesztek az audiovizuális médiával szemben, amikor a kábeles és műholdas szolgáltatóknak köszönhetően addig soha nem hallott bőségben váltak elérhetővé a magyar és a román mellett angol, olasz, spanyol, német és francia nyelvű adók is, csakúgy, mint a magukon a román és magyar nyelvű állami csatornákon sugárzott nemzetközi tartalom.⁶⁸ „Egyszer-egyszer

⁶⁶ Ezt a jelenséget Magyari is említi, in: *Elemzések a romániai magyarok sajtóolvasási szokásairól*, 121.

⁶⁷ Fox: *Nationhood without Nationalism*, 167–168.

⁶⁸ A román adókon a külföldi műsorokat szinte mindig felirattal adják, míg a magyar csatornákon szinte mindig szinkronizálva.

megvesszük az újságot” mondta el egy ötvenes éveikben járó munkás. „Azelőtt előfizettünk a *Szabadságra*, de amikor felemelték az árát, akkor lemondtuk. Most, hogy itt ez a sok tévé /mármint csatorna/, ha meg akarunk valamit nézni, vagy meg akarjuk tudni, mi történik, csak bekapcsoljuk a tévét.”

A magyarok (ahogyan a románok is) nem csatornát, hanem műsort választanak, amikor leülnek a tévé elé. Ha egy román adón román felirattal sugárzott amerikai film és a Duna TV magyar néptáncközvetítése között kell választania, Mari habozás nélkül az első mellett dönt. Vannak idősebb magyarok, akik csekély román nyelvtudásuk miatt kénytelenek beérni a magyar nyelvű műsorokkal, de a legtöbb magyar számára az erős tartalmi preferenciák – amelyek inkább függnek az illető életkorától, mint etnikai háttérétől – felülírják a nyelvi közegre vonatkozó gyenge preferenciákat.⁶⁹

Így tehát míg a magyar média valóban segít a magyar világ fenntartásában mindazok számára, akik rendszeresen magyar újságot olvasnak, tévéadókat néznek, rádióműsorokat hallgatnak és magyar internetes portálokat látogatnak, ezt jobbra csak szakaszosan és részlegesen teszi. Ahelyett, hogy a magyar iskarendszerhez hasonlóan aránylag zárt magyar médiavilágban mozognának, a legtöbb kolozsvári magyar etnikai háttérűktől nagyrészt független preferenciáktól vezérelve egymással átfedő és állandóan változó határokkal rendelkező magyar, román és nemzetközi médiavilágokban vesz részt.⁷⁰

KONKLÚZIÓ

A „magyar világ” kicsi és szoros kapcsolatokból áll. Tagjai sok esetben személyesen ismerik egymást, de még ha nem, akkor is gyorsan el tudják helyezni a másikat ismerős kontextusokban és kapcsolati hálókbán. Az általunk tárgyalt intézmények is mind összefüggnek, a magyar egyházak és középiskolák például szoros kapcsolatban állnak egymással. De az egyházak az etnikai gazdasággal és civil társadalommal is összefonódnak (azáltal például, hogy magyar vállalkozóknak adják bérbe a városközpontban található ingatlanjaikat és teret biztosítanak számos magyar egyesület tevékenysége számára).

⁶⁹ A nyelvi komfortérzet és kompetencia a nyomtatott sajtó esetében nagyobb fontosságú (és persze egyes nyomtatott médiumok esetében fontosabb, mint másoknál). A legtöbb román nyelvű tévé- és rádióműsor az idős magyarok egy kis csoportját leszámítva mindenki számára könnyen követhető.

⁷⁰ A média helyzetéről Kelet-Közép-Európában több mint egy évtizeddel a rendszer-váltás után, lásd Sükösd és Bajomi-Lázár: *The Second Wave of Media Reform*.

Az egyik fajta intézményi kontextusban, kiváltképp az iskolában szövődött kapcsolatok áthelyeződnek nemcsak a magánéletbe, hanem más intézményi szektorokba is. Az új vállalkozások alapításakor például gyakori, hogy egykori osztálytársak vagy egyetemi csoporttársak fognak össze, mint Zsolt és bátyja esetében is láthattuk. Lajos a saját jótékonyági szervezetét egyházi kapcsolataira alapozva hozta létre. Az egyik legnagyobb magyar vállalkozást az egyik magyar szakmai szervezet vezetője alapította közvetlenül a rendszerváltás után, akinek a magyar iskolákkal is jó kapcsolata volt, ami lehetővé tette, hogy az üzlet beindulása idején egy iskolai ingatlant használjon raktárként.

A kolozsvári „magyar világ” ezeken az intézményi összefonódásokon alapul, illetve az általuk létrehozott társadalmi hálózatokon, az általuk lehetővé tett közös élményeken. Nem merül ki azonban ezekben.⁷¹ Egyes magyarok számára a „magyar világ” *valamennyi* olyan helyszínt és társadalmi kapcsolatot magában foglalja, amelyben rutinszerűen magyarul beszélnek, és más magyarokkal találkoznak. Ennek a világnak a kiterjedése és alakja egyénenként változó – nem csupán azért, mert a magyar emberek különböző módokon és mértékben vesznek részt az általunk tárgyalt intézmények életében és nem csupán azért, mert intézményeken alapuló kapcsolati hálójuk mérete és kiterjedtsége eltérő lehet, hanem azért is, mert életritmusuk is különbözik egymástól. Sok magyar egyetemista számára például a „magyar világ” fontos részét jelentik azok a bálók és bulik, amelyeket a magyar diákszövetség szervez és amelyek jobbra (noha nem kizárólag) magyar közönséget vonzanak. Hasonlóképpen, Zsolt és Kati számára a magyar világ részét jelenti a közelükben lévő magyar zöldséges is, amely nem tartozik ugyan az intézményes magyar világhoz és alapvetően román nyelven zajlik az ottani kommunikáció, hiszen a vevők nagy része román, de Zsolt és Kati tudja, hogy beszélhetnek magyarul a tulajdonossal és az eladókkal. Számukra és néhány további magyar vevő számára a bolt a magyar világ része, míg a román vevők számára (illetve azoknak a magyar vevőknek a számára, akik nem vásárolnak ott rendszeresen és nem ismerik a tulajt és az eladókat), csak egy egyszerű zöldséges.⁷²

⁷¹ Nem foglalkoztunk például a kulturális szektorral, amelyben ott az állami támogatással működő magyar színház, opera és bábszínház. Az ebben a szférában dolgozók számára ezek magyar munkahelyek, az intézményeket látogató közönség számára viszont a magyar világ egy további intézményesült szeletét jelentik, amely bizonyos tekintetben hasonló a médiához (hiszen szintén igény szerinti módon és arányban vehető, és nem kell, hogy a fogyasztó bezárkózzon általa a magyar kulturális szférába), míg más szempontból az egyházi élethez (amennyiben szertartások keretében között összehozza egymással a magyar közösség tagjait).

⁷² Akkor válik egy-egy vevő számára a magyar világ részévé, amikor az illető elkezd adottnak venni, hogy ott – legalábbis bizonyos emberekkel – magyarul lehet beszélni. Ilyen módon a magyar világ keretei kijebb tolnak minden alkalommal, amikor valaki felfedez egy újabb helyet vagy személyt, ahol vagy akivel magyarul lehet beszélni, gyakran a 7.

Bizonyára több száz olyan hely és személy van Kolozsváron, akik részei ennek a kiterjesztett magyar világnak, legyen szó újságosokról, kávéházakról, sörözőkről, éttermekről, piaci standokról, orvosi rendelőkről, fodrászokról és mindazokról az egyénekről, akik ezekben és más hasonló helyeken dolgoznak.⁷³

A magyar világ magvát mindazonáltal az iskolák, egyházak, munkahelyek, egyesületek és médiainstítúciók alkotják. Ezek mindegyike némiképp eltérő módon járul hozzá ennek a világnak a fenntartásához és újratermeléséhez, van azonban a dolognak egy közös logikája – ugyanazok a társadalmi folyamatok és mechanizmusok működnek valamennyi esetben.

Az egyének valamennyi területen intézményileg meghatározott alternatívák között választanak.⁷⁴ Ezeknek a választásoknak – ahol ezt a fogalmat kiterjedt és laza értelemben használjuk, elismerve, hogy ezek háttérben nincs mindig tudatos, explicit döntés – némelyike még teljesebben a „magyar világ” keretein belülre vonja az egyént, míg mások éppen azon kívülre helyezik. Egyes választások (mint az iskola-, egyház- vagy munkahelyválasztás) hosszú időre szólnak, míg mások (például valamelyik rádiócsatorna megkeresése az éterben) tűnékenyek és csupán a nagyobb mintázaton belül nyernek jelentőséget.

A közvetlen következményeken túl – vagyis hogy a magyar világon belülre vagy azon túlra mutatnak utat – e döntéseknek egy része fontos közvetett következményekkel is jár. A társas kapcsolatok valószínűsége, a baráti és párkapcsolati mintázatok alakítása által az iskolák, az egyházak, és a munkahelyek az adott intézmény keretein túl is hatással vannak a társas kapcsolatokra. A „magyar világ” – és különösen a magyar iskola-rendszer – ilyen módon erőteljes intézményi mátrixot alkotva alakítja etnikai alapon a baráti köröket, és ami különösen fontos, az etnikailag endogám párkapcsolatokat.⁷⁵

Az etnikailag endogám családok és etnikailag homogén baráti hálózatok pedig megteremtik azt a társadalmi környezetet, amelyben a döntések és választások következő köre megszületik. Sőt, akár szükségtelenné is

fejezetben tárgyalt jelek alapján. Kutatásunk során ezt magunk is tapasztaltuk, amikor számos kis üzletet fedeztünk fel, ahol az eladókkal lehetett magyarul kommunikálni.

⁷³ Sok esetben nem az adott hely tartozik a magyar világhoz annak kiterjesztett értelmében, hanem az egyes konkrét személyek. Egy magyar vevő például tudja, hogy egy adott boltban az egyik eladóval lehet magyarul beszélni, míg a többiekkel nem. Ez a helyzet például annál a kis zöldségesnél, ahol Karcsi unokája, Ági dolgozik. A sok olyan rendszeres magyar vevő számára, aki már előre tudja, hogy Ágival lehet magyarul beszélni, a vele való interakció része a magyar világnak, míg a többi eladóval folytatott kommunikáció nem.

⁷⁴ A társadalmilag strukturált alternatívák közötti társadalmi szempontból jelentős választások központi szerepéről lásd Arthur Sthcombe: *Merton's Theory of Social Structure*, amelyben Merton szociológiai elméletének logikáját igyekszik kodifikálni.

⁷⁵ A témára vonatkozó szociológiai irodalom áttekintését lásd PcPehrson, Smith-Lovin és Cook: *Birds of a Feather*.

tehetik magát a döntést. Valaki számára, aki egy magyar családban nő fel, magyar iskolákba jár, nagyrészt vagy kizárólag magyar barátai vannak és egy hasonló háttérrel rendelkező másik magyarral házasodik össze, minden tudatos döntés nélkül is az a természetes, hogy magyar iskolába küldje a gyerekeit. Az intézményi újratermelődés folyamata ily módon önfenntartóvá válhat, azáltal, hogy az erős magyarságtudatot közvetítő intézményekben szocializálódó magyarok ugyanennek a világnak a lakóival járnak egy társaságba és azokból a kapcsolati hálókból keresnek maguknak partnereket, amelyeket ennek a világnak a kulcsfontosságú intézményei formáltak, így az a természetes számukra, ha gyermekeiket is ugyanezekbe az intézményekbe járatják.

A magyar világ azonban nem termeli magát teljes egészében újra. Mint az erdélyi magyaroké általában, a kolozsvári magyarok lélekszáma is csökkenést mutat. 1992 és 2002 között nem csupán abszolút számok tekintetében lett kevesebb, hanem a népesség arányában is, 23 százalékról 19 százalékra csökkent. A demográfusok szerint a jelenség háttérében egyfelől az (elsősorban Magyarországra irányuló) kivándorlás, másfelől az aszimiláció áll.⁷⁶ Mindkét folyamat rávilágít az etnikai reprodukció korlátaira, noha nagyon különböző módon.

A kilencvenes évek során a magas kivándorlási ráta nem korlátozódott a magyarokra. a tömeges elvándorlás következtében 1992 és 2002 között Románia össznépessége csaknem 5 százalékkal csökkent, vannak azonban arra utaló jelek, hogy ebből a magyarok az átlagosnál nagyobb arányban vették ki a részüket.⁷⁷ Ennek elsődleges okai Magyarország közelsége, a két ország közötti tartós gazdasági szakadék, illetve az erdélyi magyarok és Magyarország közötti szoros kapcsolat. Paradox módon az erdélyi „magyar világ” maga is hozzájárulhat ehhez az elvándorlási tendenciához azáltal, hogy erősíti a határon átnyúló kapcsolatokat (és gyengíti azokat a szálakat, amelyek tagjait a román világhoz kötik). A magyar iskolák, egyházak, vállalkozások, szervezetek és médiaintézmények valamennyien ebbe az irányba hatnak. A közép- és felsőfokú oktatási intézmények különösen fontosak ebből a szempontból, mivel legalább annyira a magyarországi munkaerőpiacra készítik fel a diákokat, mint arra, hogy a nem túl kiterjedt kolozsvári magyar üzleti szektorban vállaltanak munkát.⁷⁸

⁷⁶ A 2002-es népszámlálás előzetes demográfiai elemzésére lásd a 4. fejezetben idézett tanulmányokat.

⁷⁷ Ghetau: *A romániai románok*, 210. becslése szerint a romániai magyarok migrációs vesztesége 1992 és 2002 között 6 százalék volt, míg a románoké általában 4 százalék. A magyarok részaránya a nyolcvanas évek végén-kilencvenes évek elején minden kétséget kizáróan még jelentősebb volt. Az erdélyi magyarok Magyarországra vándorlásáról lásd 11. fejezet.

⁷⁸ Erre a témára kötötünk epilógusában is visszatérünk.

Az asszimiláció tekintetében a vegyes házasságok játsszák a legmeghatározóbb szerepet.⁷⁹ Mint fentebb már rámutattunk, a „magyar világ” szervezetiileg és a társas kapcsolatok szintjén is az etnikai endogámia irányába befolyásolja a magyar közösséget, míg az endogámia pedig elősegíti a magyar világ újratermelődését a következő generáció életében. Mivel azonban a magyar világ nem tökéletesen zárt – különösen a lakóhelyi szegregáció hiányának, a vegyes munkahelyek nagyobb elterjedtségének, vagy például annak köszönhetően, hogy a magyar egyetemistáknak csak mintegy fele tanul magyar tagozaton – a magyarok mindig is találkoznak olyanokkal, akik kívül esnek saját iskolai alapú kapcsolati hálójukon. Mivel pedig a két etnikai csoport aránya olyan, amilyen, a magyar intézményi enklávék és az általuk létrehozott kapcsolati hálók határain túl a magyarok sokkal több román potenciális partnert ismerhetnek meg, mint magyart.⁸⁰

A végeredmény vegyes. Egyfelől, az etnikai endogámia az etnikai reprodukciót segíti elő, másfelől a vegyes házasságok pedig az asszimilációt. Kolozsváron a magyarok által kötött házasságok mintegy háromnegyede etnikailag endogám, míg ha csak a két etnikum számarányát tekintjük, ez az arány ötből egy kellene, hogy legyen.⁸¹ A vegyes házasság azonban így is elég gyakori – minden negyedik házasságot kötő magyart érint, illetve a legalább egy magyar tagból álló házasságot kötő párok 40 százalékát – ahhoz, hogy széleinél már kikezdje a magyar világot.⁸² A vegyes házasságokból származó gyerekek kis eséllyel tanulnak aztán magyar nyelven, különösen közép- és felsőfokon, így kis eséllyel alakul ki nagyjából magyarokból álló baráti körük, kis eséllyel kötnek házasságot magyarral – egy szóval kis eséllyel vonódnak be az aránylag zárt magyar világba. A vegyes házasságok az esetek nagy részében a következő generációnál már asszimilációhoz vezetnek, ami leggyakrabban a tágabb román világba való integrációt jelenti. A vegyes házasságokból származó gyerekek és unokák

⁷⁹ Az erdélyi magyarok asszimilációjának részletes elemzését a 2002-es népszámlálás tükrében lásd Szilágyi: *Az asszimiláció és hatása a népessédesi folyamatokra*.

⁸⁰ A relatív csoportméret fontosságáról általánosságban lásd Blau: *Inequality and heterogeneity*, 2. fejezet.

⁸¹ A házasságkötésekre vonatkozó adatok forrása azoknak a kérdőíveknek az összesítése, amelyeken a házasulandóknak nyilatkozniuk kell egyebek mellett a felek etnikai hovatartozásáról is. A Román Statisztikai Hivatal helyi irodájából azoknak az 1999–2000-ben kötött házasságoknak az adatlapját kértük ki, amelyekben legalább az egyik fél magyarnak vallotta magát.

⁸² Ez némileg nagyobb fokú exogámiát jelent, mint általában az erdélyi magyarság körében, akiknek körülbelül 18 százaléka házasodott nem magyarokkal a kilencvenes évek folyamán, ami a 30 százalékát teszi ki valamennyi olyan házasságkötésnek, amelyben legalább az egyik fél magyarnak vallja magát. Lásd Horváth: *Az etnikailag vegyes házasságok*.

inkább románnak tekintik magukat.⁸³ Ily módon tehát a házasság egyfelől elősegíti a magyar világ újratermelődését, másfelől korlátot is jelent az újratermelődésben.

Mindent összevéve figyelemreméltó, hogy a kolozsvári magyar világ egyáltalán fenn tudott maradni a nemzetállamok korában, csaknem egy évszázados román uralom után, a város heves románosítása ellenére. A politikai folyamatok persze központi jelentőségűek a jelenség megértése szempontjából. Mint könyvünk első részében kifejtettük, a román kommunista rezsim a lenini kisebbségpolitika nyomán nem csupán megtűrte, de (egy rövid időn keresztül) kifejezetten támogatta is a magyar intézményrendszert – sőt, még az erősen asszimilációpárti Ceaușescu-rezsim sem törekedett a magyar iskolák megszüntetésére (bár erodálni megpróbálta, különösen a közép- és felsőfokú oktatás szintjén). 1989 után pedig a „nemzetközi közösség” nyomásának hatására a mindenkor román kormány támogatta is a magyar nyelvű oktatás expanzióját.

Az átfogó magyar oktatási rendszer nélkül pedig az itt leírt „magyar világ” nem létezhetne. Ebben a fejezetben azonban nem a „magyar világ” létezésének külső feltételeivel, hanem annak belső működésével foglalkoztunk: azokkal a hétköznapi társadalmi gyakorlatokkal, amelyekben keresztül a magyar világ újratermeli az etnicitást, illetve, bizonyos határok között, önmagát.

Az általunk vizsgált intézményi szférák különböző mértékben szolgálnak nyíltan vagy burkoltan nacionalista üzenetek és törekvések eszközeiként. A példák között említhető a magyar iskolákban zajló nyíltan nacionalista történelemtanítás mellett a burkoltabban nacionalista rejtett tanterv; a szószerkekről elhangzó, a „magyarság” sorskérdéseit taglaló szentbeszéd; az egyesületek arra irányuló erőfeszítései, hogy összehozzák egymással a magyar közösség tagjait vagy támogassák a magyar kultúrát; a magyar sajtótermékek nacionalista hangvételű vezércikkei vagy az RMDSZ azon törekvései, hogy összekössék egymással ezeket az intézményi szférákat és kitágítsák a magyar világ határait. Fentebb azonban azt taglaltuk, hogy mindezeknek a szféráknak a nemzeti vagy nacionalista *tartalma* kevésbé jelentős a „magyar világ” fenntartása és újratermelése szempontjából, mint nyelvi, társas, kapcsolati és szociokognitív *formájuk* vagy *kereteik*.

Az általunk azonosított, a kapcsolatok valószínűségét intézményileg meghatározó társas kapcsolati logika független az egyes intézményi tevékenységek kulturális tartalmától és független a csoporton belüli választási preferenciáktól is. Ez adja a „magyar világ” társadalmi struktúrabeli alapjait. Hasonlóképpen, a nyelvi forma független a kommunikáció tartalmá-

⁸³ A népszámlálási adatok szerint a román–magyar házasságokból származó gyermekek több mint kétharmada románnak tartja magát és csak negyedük magyarnak. Lásd Varga: *Fejezetek*, 304., illetve angolul Varga: *Hungarians in Transylvania*.

től. Ami számít abból a szempontból, hogy a magyar intézmények képesek legyenek „világot” létrehozni mindazok számára, akik rajtuk belül vannak, az nem annyira az, mit kommunikálnak, mint inkább az a tény, hogy ezt magyarul teszik – hogy a kommunikáció nyelve ezekben az intézményekben természetes, adottnak vett módon a magyar, nem úgy, mint a környező világban, ahol az számít jelölt nyelvnek. Végezetül, a szociokognitív keret azokon az adottságokon vagy természetességeken keresztül működik, amelyek a magyarokat érdeklő témák kijelölésére vonatkoznak, és amelyek természetessé teszik, hogy a magyarokat a magyar történelem, a magyar sportesemények, sőt a magyarországi időjárás kell, hogy érdekelje.

A jelen fejezetben kialakított nézőpont – amely az intézményi hálózatokat, társas kapcsolatokat, társadalmilag és kulturálisan kialakított választási mintázatokat és a természetesnek vett tapasztalatokat köti össze egymással – átfogó strukturális magyarázatot kíván nyújtani a „magyar világ” napi szinten történő újratermelésére. Ez a magyarázat nem követeli meg, hogy a kolozsvári magyar emberek el legyenek kötelezve „a magyar közösség” újratermelése mellett, vagy akár csak különösebben fontosnak tartsák, hogy átadják a magyar nyelvet és kultúrát gyermekeiknek. Sokuk számára persze mindez valóban fontos, az újratermelődés azonban megtörténhet ilyen tudatos elkötelezettség hiányában is, pusztán a társadalmi kapcsolati tényezők és annak a „magyar világnak” a fenomenológiai magától értetődősége következtében, amelyben az emberek nem valamiféle tudatos politikai megfontolásból beszélnek magyarul, hanem mert az számukra egy magától értetődő mindennapi gyakorlat.



KEVEREDÉS

Az előző fejezetben megvizsgált intézményileg beágyazott „magyar világ” nem mindenre és mindenkire kiterjedő. Mint láthattuk, vannak olyan magyarok, akik kikerülnek belőle, míg mások – főleg azok, akik nem magyar iskolákba jártak – már eleve bele sem kerülnek. De még azokat sem zárja magába teljesen a magyar világ, akik e világhoz tartozónak gondolják magukat. Kolozsváron nincsen etnikai alapú lakóhelyi szegregáció, és a munkahelyeken, boltokban, klinikákon és más nyilvános helyeken sincs szervezett etnikai elkülönülés. A magyarok egy nem jelentéktelen részének román házastársa van, a tágabb rokonságában pedig még többek tapasztalják meg a keveredést.

Ezekben a helyzetekben, csakúgy, mint számos másokban, a románok és magyarok között folyamatos az érintkezés.¹ Ezekben az interakciókban azonban az esetek nagy részében nem kifejezetten *mint* magyarok és *mint* románok vesznek részt, hanem barátként, szomszédként, munkatársként, osztálytársként eladóként, vevőként, partnerként, házastársként, ahol az etnicitás többnyire nem meghatározó szempont, vagy ha mégis az, akkor is csak közvetett és erősen tompított módon.² Vagyis bár névleg interetnikus helyzetek ezek, tapasztalatilag mégsem azok.³

A jelen fejezetben tárgyalt keveredés olyan interakciókhoz kötődik, amelyekben az etnikai különbség tudatos vagy reflektált módon jelenik meg. Vizsgálódásunk tárgya tehát nem az interakcióknak az a sokkal tágabb – és gyakrabban tanulmányozott – köre, amelyben a különbség csak

¹ Az ilyen interakciók a magyarok számára sokkal gyakoribbak, mint a románok számára, ami valamennyi kisebbségi csoport esetében szükségszerűen így van. Ugyanennél az oknál fogva a vegyes házasságok aránya is sokkal magasabb a magyarok, mint a románok körében. Ez egy újabb fontos aspektusa annak, hogy a magyarok és a románok aszimmetrikus módon élik meg saját etnicitásukat. A csoportméretről és általában a csoportközi viszonyokról lásd Blau: *Inequality and Heterogeneity*, 2. fejezet. Az erdélyi interetnikus kapcsolatokra vonatkozó kvantitatív adatokról lásd *Etnobarométer*, 312–313.

² Arról, milyen közvetett módokon válhat mégis relevánssá az etnicitás, lásd 8. fejezet, míg a nyelvhasználatot szabályozó nyelvi, demográfiai és politikai aszimmetriákról lásd 7. fejezet.

³ Az etnikai identifikáció névleges és tényleges dimenziója közötti Jenkins által is használt hasonló különbségtételről lásd Jenkins: *Rethinking Ethnicity*, 41., 56., 71–72.

névleg van jelen.⁴ A tapasztalatilag interetnikus interakciók leginkább a névleg interetnikus interakciók pillanataiként értelmezhetők. Éppúgy, ahogyan az emberek bizonyos pillanatokban és helyzetekben magyarrá vagy románná *válhatnak* (tapasztalatilag, nem pedig csak névlegesen), a közöttük levő kapcsolatok is csak bizonyos szituációkban *válnak* (tapasztalatilag) interetnikussá.⁵

Az alábbiakban azzal foglalkozunk, milyen módokon válnak az emberek tapasztalatai és performatív értelemben románná és magyarrá, miként valósul meg az etnicitás a névleges keveredés helyzeteiben és teszi ezáltal a résztvevők közötti kapcsolatot tapasztalatilag is etnikussá. Ne tévesszük azonban szem elől, hogy az ilyen relációkban általában más értelmezési keretek érvényesülnek, amelyek szempontjából a résztvevők etnicitása láthatatlan vagy irreleváns. Még amikor a munkatársak, szomszédok vagy idegenek ismerik is egymás etnikai háttérét – vagy az interakció során ráébrednek –, ez a tudás nem feltétlenül van hatással az adott interakcióra. Amikor valaki tejet kér a szomszédjától, újságot vesz, vagy cseveg a munkatársaival, az a háttértudás, hogy a résztvevők etnikai háttere különböző, gyakran tökéletesen irreleváns az interakciót irányító értelmezési keretek és viselkedési normák szempontjából.

Az, hogy az etnicitás az etnikai keveredés számos helyzetében tapasztalatilag nem jelenik meg, nem azt jelenti, hogy strukturálisan is irreleváns lenne. Ha az etnicitás közvetlenül nem is válik tapasztalati ténnyé, mind-

⁴ Az interetnikus kapcsolatok formáira, mértékére és következményeire vonatkozó kutatások túlnyomórészt a névleg interetnikusnak tekinthető interakciókkal foglalkoznak. A szakirodalom egyik vonulata, amely Robert Park munkásságától eredeztethető (*Our Racial Frontier*) az interetnikus kontaktust az asszimiláció első lépcsőjeként értelmezi. Egy másik, Allport *Az előítéletről* című művéig visszanyúló vonulat szerint bizonyos fajta interetnikus kapcsolatok csökkenthetik az előítéleteket, feszültségeket és ellenségeséget azáltal, hogy új információkkal szolgálnak és kikezdi a sztereotípiákat. (A „kontaktus-hipotézis” néven ismert kutatási irányzat részletes elemzését és kritikáját lásd Forbes: *Ethnic Conflict*.) A szakirodalom harmadik és az előzőektől igen eltérő vonulata a Milton Gordon (*Toward a General Theory*) által „liberal expectancy” (liberális elvárás) néven leírt elgondolásra (amely szerint az etnikai választóvonalak fokozatosan elveszítik jelentőségüket) reagálva azt állítja, hogy a fokozottabb interetnikus kontaktus fokozottabb versenyt és több konfliktust eredményez (lásd pl. Olzak: *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*). A szakirodalom jórészt egy externalista, objektív értelmezési keretben kezeli az interetnikus kapcsolatokat, vagyis ilyenként kezel minden interakciót, amelyben a felek különböző etnikai csoporthoz tartoznak, függetlenül attól, mi az adott interakció szubjektív jelentése. Az erdélyi kontextusban egy fontos kivétel ez alól Bíró és Gagy: *Román-magyar interetnikus kapcsolatok*, amely csíkszeredai interetnikus találkozásokat, illetve az ezekről utólag zajló diskurzust elemzi. A szakirodalom etnometodológiai és mikrointerakcionista vonulatából lásd még Day: *Being Ascribed*, 154., illetve Heyman: *The Problem of Locating Ethnicity in Talk*.

⁵ Lásd 7. fejezet.

azok a háttérben meghúzódó politikai, etnodemográfiai és szociolingvisztikai aszimmetriák, amelyekre a könyv korábbi fejezeteiben igyekeztünk felhívni a figyelmet, jelentős mértékben strukturálják a hétköznapi társadalmi kapcsolatokat, például azáltal, hogy befolyásolják a 8. fejezetben tárgyalt szociolingvisztikai normákat és gyakorlatokat.

Az alábbiakban négy olyan esettel foglalkozunk, amelyekben a névleges keveredés helyzeteiben az etnicitás tapasztalatilag megjelenik: ilyen a nyílt nézeteltérés vagy konfliktus, az etnikailag jelölt vagy érzékeny témák tudatos kerülése, az etnikai háttérű ugratás és tréfálkozás, illetve az intézményileg meghatározott vagy etnikailag jelölt alternatívák közötti választás.⁶ A kapcsolatok közül a barátok, munkatársak, szomszédok és partnerek vagy házastársak közötti interakciókkal foglalkozunk. A nézeteltérés, az elhallgatás és a tréfálkozás ezek közül valamennyi kapcsolattípusnál relevánsak, míg az etnikailag jelölt alternatívák közötti választás elsősorban az etnikailag vegyes családokat érinti, mivel ott fordulnak elő az egyének életében olyan döntéshelyzetek, amelyek jelentőssé teszik az etnicitást. Azon túl tehát, hogy a nézeteltérések, a tréfálkozás vagy az elhallgatás lehetővé teszik, hogy fenomenológiai értelemben megjelenjen az etnicitás, a vegyes családok az egymást követő döntéseken és választásokon keresztül is létrehozzák az etnicizálódás pillanatait.⁷

⁶ Bár az áttekinthetőség érdekében ezeket külön-külön tárgyaljuk, a gyakorlatban elválaszthatatlanul össze vannak fonódva. Az egyes témák kerülése, az ugratás és tréfálkozás, illetve az etnikailag jelölt alternatívák közötti választást gyakran a nézeteltérés és konfliktus lehetősége (vagy korábbi előfordulása) orientálja, míg maga a választás is válhat nézeteltérés vagy konfliktus, elhallgatás vagy viccelődés tárgyává.

⁷ Az etnikailag vegyes házasságoknak önmagukban is kiterjedt irodalmuk van. A legtöbb kutatás azonban akkor tekint egy házasságot vegyes házasságnak, ha a házastársak névleg eltérő etnikai csoporthoz tartoznak, nem pedig a csoport-hovatartozás szubjektív jelentése alapján, amelyet a felek számára hordoz. A megelőző fejezetben mi magunk ilyen módon kezeltük a vegyes házasságot. Megállapítottuk, hogy egyfelől a házasság az etnikai endogámián keresztül az etnikai reprodukció egyik kulcsfontosságú terepe, másfelől, a vegyes házasságokon keresztül pedig az asszimilációé. Bemutattuk azt is, ahogyan a házassági szokások – a vegyes házasság illetve az endogámia – egyszerre formálják a magyar világ határait meghatározó társadalmi viszonyokat, és formálódnak is általuk. Ebben a fejezetben érdeklődésünknek az a tárgya, milyen módokon kerülnek a házasságok vegyes házasságként megtapasztalásra, nem pedig a vegyes házasságok társadalomszervezeti okai és következményei. Azok a mozzanatok és modalitások érdekelnek bennünket, amelyeken keresztül a vegyes házasságokban „megtörténik” az etnicitás, nem pedig az etnikai reprodukció vagy asszimiláció hosszú távú folyamatai. A vegyes házaspárok tagjai az idő legnagyobb részében nem *románként* és *magyarként* vesznek részt az interakcióban. Az etnicitás csak időnként kerül a felszínre mint értelmezési keret. Ebben a tekintetben a házasság hasonlít a többi névleg vegyesnek tekinthető kapcsolathoz, ezért az alábbiakban azokkal együtt kezeljük.

NÉZETELTÉRÉS ÉS KONFLIKTUS

Bár a nézeteltérés és konfliktus nem a leggyakoribb módja annak, hogy a névleges keveredés tapasztalatilag is azzá váljon, a továbbiakban tárgyalandó három másik esetet részben éppen a nézeteltérés és konfliktus lehetősége orientálja. Éppen ezért nem csupán a valós, megtörtént konfliktus, hanem annak pusztja lehetősége is relevánssá teheti az etnicitást a keveredés helyzeteiben.

Mint fentebb megállapítottuk, a román és magyar emberek közötti baráti interakciókat a felek általában nem interetnikus interakcióként tapasztalják meg. Ugyanez áll a nézeteltérésekre és konfliktusokra is. Amikor magyar és román emberek vitába keverednek egymással, azt általában szomszédként, munkatársként, osztálytársként és házastársként teszik, nem pedig románként és magyarként. Így bár a társadalmi élet folytonosan magában hordja a nézeteltérés és konfliktus lehetőségét, és nincs ez másként a románok és magyarok közötti társadalmi érintkezéssel sem, a legtöbb névleg interetnikusnak számító konfliktus tapasztalatilag nem az.

A nézeteltérés és konfliktus azonban könnyebben etnicizálódik, mint más interakciós formák. Ez kétféle módon történhet. Először is a nézeteltérések és konfliktusok – legalábbis a nem rutinszerű konfliktusok – jelöltnek számítanak, szemben a hétköznapi – nem konfliktusos – interakciók többségének jelöletlenségével. Ennek következtében az ilyen interakciók magyarázatot kívánnak, az etnicitás pedig kéznél lévő értelmezési keretet kínál ehhez (bár természetesen nem az egyetlen). Másodszor, ami a mi szempontunkból érdekesebb, egy nézeteltérés folyamatában is etnicizálódhat, vagyis a résztvevők az adott interakció során is „válhatnak” magyarrá, illetve románná, azáltal, hogy jellegzetesen „magyar”, illetve „román” viselkedést vagy beszédmódot tulajdonítanak nekik. Ebben az esetben az etnicitás működhet produktív értelmezési keretként; generalizálja is a nézeteltéréseket, nem csupán magyarázza őket.⁸

Vegyük például az alábbi beszélgetést, amelyben Gyuri és Andreea (a 6. fejezetben bemutatott vegyes házaspár) először még egyetértésben vannak, de rövid időn belül vita támad közöttük. Ezt megelőzően az 1989 utáni változásokról volt szó és Andreea megjegyezte, hogy az az egyetlen pozitív változás, hogy az emberek most szabadon kinyilváníthatják a véleményüket. Még azonban ez a pozitívum sem teljesen egyértelmű: Gyuri szavára tette, hogy Andrea jobbnak látta becsukni az erkélyajtót, mielőtt Funart kritizálta volna.

Gyuri: De a feleségem félt az előbb, bezárta az ajtót, nehogy meghallják, azért benne van a félsz

⁸ Lásd 8. fejezet.

Andrea: Igen, mert azért [...]

Gyuri: Azért ő még félt, láttatok az előbb nehogy valaki meghallja [A: persze] még benne van [A: persze] az a félsz a feleségembe.

Andrea: Persze, mert az emberek rosszak és ez a Funar mindenre képes.

Gyuri: Értitek? Úgy hogy...

Jon: Tényleg? Hm...

Andrea: Az úgy van, hát annyit hallok róla és na, hát mér te nem nem látod hogy, hogy viselkedik?

Gyuri: Hát én én hiába látom [A: te jobban mondod, te jobban mondod] ja én olvasom az újságba meg a sajtóba én a véleményt, mert egy magyar ember másképp látja, mint egy román ember, mert azt mondja „hát ez van, persze, hogy magyar”. Meg a feleségem, nem hogy, elnézést de ő másképp látja, mert mégis román na. Funar is persze voltak kijelentései, ami persze egy magyarnak nem tetszik, „hát ha nem tetszik menjen el innen, mert te magyar vagy, mit keresszel itt” s vannak ilyen kijelentései állandóan...

Andrea: Hát ez tudod hogy van?

Gyuri: Ez a mi nemzetiség... az nemzetiség és jó, hogy mi családba vagyunk meg a rokonságba nincs nincs, tiszteljük egymást nincs probléma, de így általában mindenki hallgat, nem sérti meg a másikat, de hát ha ő kijelenti ezt, mit még ír az újság, akkor az egész más ha én elolvasom, tudod? Szóval csak hát valahol, érted?

J: Ihi

Andrea: Mér? Tőkés Lászlónak is vannak ilyen hogyhívjákjai, amit én nem egyezzek bele.

Gyuri: Például a Tőké az [M: az is egy extrémista] kéri a magyar egyházak vagyonát vissza[...]

Andrea: Az is egy extrémista, valahol.

Gyuri: Az csak azt kéri például ami a magyaroké volt, adják vissza a magyaroknak. Andrea: Most ne védjed, mert tudom, hogy azért véded, na látod, te is véded na.

Gyuri: Tehát, az az hogy kérjen jogokat az más.

Andrea: De úgy beszél Pityu [P: ahhoz hogy kikergesse a magyarokat az kettő]ahogy beszél, ahogy beszél is, jó te úgy látod mindenki másképpen látja ezt a dolgot.

Gyuri és Andreea egyaránt komoly ellenérzésekkel és gyanakvással viselkednek Funar iránt. Bár eddig egyetértés volt közöttük, Gyuri beleviszi a beszélgetésbe az etnicitást egy megjegyzés formájában, miszerint ő „mint magyar másként látja a dolgokat”, mint a felesége, aki „mégiscsak román”, majd hozzáteszi: „ahogy Funar is”. Az etnicitás tehát úgy kerül elő, mint a nézetkülönbségekre kínált magyarázat, de valójában éppen hogy életre

hívja azokat a nézeteltéréseket, amelyeket magyarázni hivatott. Azáltal, hogy magyarként definiálja magát, Gyuri elkezd a Funar tevékenységével kapcsolatos kifejezetten magyar reakciókról beszélni, aki „folyton” olyan kijelentéseket tesz, amelyek sértik a magyarokat, mint például: „Ha nem tetszik a magyaroknak itt, akár el is lehet menni.” Még amikor azzal folytatja is, hogy a románok és a magyarok „tisztelik egymást” és „nincs bajuk egymással”, azt sejteti, hogy problémák igenis vannak, közvetlenül a felszín alatt: ezen a ponton Gyuri következetesen etnicizált nézőpontja végül feleségéből is kiprovokálja, hogy kifejezze a saját etnicizált álláspontját. Andreea Tőkés Lászlóra, az RMDSZ radikálisabb szárnyának vezetőjére hivatkozik, akinek a nézeteivel nem ért egyet. Amikor Gyuri védelmébe veszi Tökést, Andreea egy lépéssel tovább megy és Tökést is „szélsőségesnek” titulálja (azaz ugyanolyannak, mint Funar). Máris vita alakul ki köztük.⁹

A munkahelyeken a férfiak között gyakoribbak az etnicizált viták, mint a nők között, hasonlóképpen a futószalagok mellett vagy a gyárcsarnokban is előbb kialakulnak, mint az irodákban (ahol valószínűbb, hogy elkerülnek az érzékeny témákat). Mindez a nemi- és osztályhelyzethez köthető habitusokból adódik. Gyuszi, aki szerszámgépgyári munkás és szakszervezeti vezető, így beszélt erről: *„Nálunk [...] sokat vitatkozunk, odadobunk egy-egy hogy hívjákot, ilyen magyar–román problémát, de nem ijedünk olyan egykönnyen meg”*. Ellentétben a felesége munkahelyével, ahol elhallgatják a problémákat, *„ha felveted a kérdést, úgy hallgatott, nehogy valamit mondj, nem tudom mi. Itt mondunk oda és aztán még meg is etetjük egymást úgy magyarsan, s visszamondunk egymásnak.”* Mint elmondja, olykor csak tréfálgatás folyik, de időnként dühbe gurulnak. Egyszer, épp karácsony előtt, a munkások bőségesen iszogattak, és valahogyan előkerült az a kérdés, ki volt először Erdélyben.¹⁰

És egyik kollégám, habár valamelyik őse magyar volt [...] és meg kicsit be volt állítva, s azt mondja „Akármilyen történjen, én mindig ellened leszek!” mondom „Hát miért?” „Hát mert te magyar vagy és én román vagyok” megmondta nyíltan. Aztán meg jött a hogy hívják, hogy ők, mármint a románok voltak itt először. Mondom, „bizonyítsd be, öcsi! Bizonyítsd be! Ez egy elmélet, amit ti akartok beadagolni nekünk, én elhiszem, de a dákelmélet az csak egy elmélet! Azt még

⁹ A fent idézett vita folytatásaként Gyuri emlékeztette Andreeát, hogy Tőkés robbantotta ki azt a felkelést Temesváron, 1989 decemberében, amely Ceaușescu bukásához vezetett. Ezt Andreea kerek perec tagadta és immár teljesen belemerülve a vitába, román nyelvre váltott (eddig magyarul zajlott a beszélgetés).

¹⁰ A magyarok kiterjedt tudásáról és – bizonyos szinten – azonosulásáról, az egymással versengő román és magyar elméletekről Erdély korai történetére vonatkozóan lásd Mungiu-Pippidi: *Transilvania subiectiva*, 93–105.

nem bizonyította senki. Mondjál te például egy hogy hívjákot, egy Erdélynek egy román vezetőt, aki román volt!” „Mátyás király” mondom „Az nem román volt! Tudod ki volt az anyja? Szilágyi Erzsébet.” „Hát igen, de az apja? Iancu de Hunedoara.” „Az nem volt Iancu de Hunedoara, hanem Hunyadi János, az is magyar volt.” Mátyás király meg volt választva. Hát voltunk Esztergomban. [...] Gondoljátok, hogy egy románt elvittek a magyarok, mert nem volt királyuk, hogy tegyék oda királynak?”¹¹

A hangerő és a feszültség megnőtt, de annak sem lettek különösebb következményei, ahogyan maga fogalmaz: *„Hangosabban beszélünk, mert a pálinka beszélt belőlünk. Vitatkoztunk és annyi.”*

Néha egy-egy szitokszóként értelmezett pejoratív népmegnevezés váltja ki a vitát. Balázs, aki autószerelő, felidézett egy esetet, amely során az egyik román szomszédjának a gyereke *bozgor*nak nevezett egy másik gyereket, ami súlyos sértésnek számít. Balázs leszidta a gyereket, világossá téve, hogy bár a sértést nem neki szánták, magyarként ő is kikéri magának: egy későbbi, nem etnikai tartalmú szóváltásban a román szülő felpanaszolta, hogy a magyar gyerek meg lehülyézte az ő gyerekét. Balázs újra közbeszólt, felidézve a *bozgor*-esetet és ezzel etnicizálva az újabb konfliktust is. „És akkor már felment a cukrom. A te gyermeked mondhatja neki, hogy *bozgor*, de neki nem mondhatják!” Mondom „Tudod, hogy mit jelent az, hogy *bozgor*?” „Nem. Azt, hogy hazátlan. És tudd meg, hogy semmivel sem vagyok hazátlanabb, mint te! Én itt nem vagyok hazátlan! És nem vagyok egy cseppel sem hazátlanabb, mint bárki más és ne halljam, hogy a gyermeked még egyszer mondja, mert ha másnak mondja, nekem is mondja.” Azóta nem beszélek vele.

ÉRZÉKENY TÉMÁK ELKERÜLÉSE

Mint láhattuk, az etnicitás például azon a módon tud konfliktust generálni, hogy a felek egymással vitában álló „magyar”, és „román” álláspontot hangoztatnak olyan érzékeny kérdésekben, mint Erdély története és státusa vagy az RMDSZ követelései és törekvései. Persze nem minden magyar képviseli a „magyar” álláspontot és nem minden román a „románt”, illetve nincs is ezekben a kérdésekben egyetlen egységes magyar és román álláspont, hanem számos nézet létezik, amelyek között is bőven van konfliktuslehetőség. A kolozsváriak számára azonban jól ismert tény, hogy egyes

¹¹ Iancu de Hunedoara Hunyadi János román neve. Mátyás király apai ágon valóban „román” ősökkel rendelkezett, míg anyai ősei „magyarok” voltak, de mindenképpen anakronisztikus itt olyan etnikai-nemzetiségi címkeket használni visszamenőleg, amelyek mai jelentésüket csak a 19. században nyerték el.

kérdésekben léteznek azonosíthatóan magyar és román álláspontok, amelyek vitára adhatnak alapot. Ebből következően ezeket a témákat „érzékenynek” tekintik, és vegyes társaságban igyekeznek őket kerülni.

Az ilyen témák kerülése azonban paradox módon éppen hogy szintén tapasztalatilag relevánssá teheti az etnicitást, mivel az etnikailag érzékeny témák kerülése azt implikálja, hogy az interakció többi résztvevőjét is etnikai kategóriák szerint azonosítja az illető. A házastársak, munkatársak, szomszédok, barátok és osztálytársak közötti interakciók így tehát akkor is interetnikussá válhatnak tapasztalatilag, ha ezek az érzékeny témák előkerülnek, de akkor is, ha tudatosan elkerülik őket.¹² Sok vegyes házaspár számol be arról, hogy kerülnek a potenciális konfliktusokat hordozó politikai, etnikai kérdéseket.¹³ Az érzékeny témák kerülése barátok között is jellemző. Egy fiatal román taxisofőr így írta le viszonyát egy magyar barátjával: *„Soha nem beszélünk politikáról meg ilyesmi. Tudtam, hogy magyar és legvégső soron a saját pártjára fog szavazni, mert hát az képviseli őt a legjobban. És én is azzal fogok szavazni, akinek hitelt adok. Beszélünk az autókról, a nőkről, mindenféléről, ami elképzelhető.”* Vegyes munkahelyeken a kényes témák kerülése gyakran tudatosan képviselt norma, bár mint Gyuszi fentebb említette, ez inkább az irodai, fehérgalléros munkahelyeken jellemző, míg az etnikai alapú viccelődés és (ritkábban) vita inkább a gyári munkások (és főleg a férfiak) körében fordul elő. Miután elmesélte, milyen jó viszonyban volt román kolléganőivel a klinikán, Mari például hozzátette: *„Nem beszélünk a nemzetiségi kérdésről. Az egyszerűen tabu.”*

Néha azonban mégis szóba kerülnek érzékeny témák. Történhet ez akaratlanul, például „beszivároghatnak” a rádióban vagy tévében hallható műsorból, de szándékosan is. Innen még két kiteljesülése lehet a helyzeteknek: vagy vitához vezet, vagy másodlagos elhallgatáshoz, amikor egy érzékeny téma előkerül ugyan, de aztán elsikkad vagy elrejtik. Egy harmincas éveiben járó román munkásember egy csoportos interjú során a következő példát idézte fel: Amikor magyar szomszédja azt állította, hogy a magyarok már ezer éve élnek Erdélyben (nem úgy, mint a románok) „úgy

¹² Amikor az egyes témák kerülése habituális reakció, az etnicitás többnyire tapasztalatilag rejtve marad. Ha azonban a hallgatás tudatos és a róla való döntésben szerepet játszott a beszélgetési helyzet vegyessége, a résztvevők eltérő etnikai háttere, akkor az etnicitás újratermelődik azáltal, hogy újratermeli az etnikailag meghatározott hallgatást.

¹³ Mások ezzel szemben arról számoltak be, hogy beszélnek politikáról, mivel nézeteik – például Funarral vagy általában a nacionalista politikával kapcsolatban – megegyezőek. A kolozsvári vegyes házaspároknál tapasztalható gyakorlatokról lásd Grancea: „Romanian-Hungarian Inter-marriage Practices”; Gaborean: „Strategii identitare cotidiane de conviețuire”. Hasonló gyakorlatokról számol be Marosvásárhelyről. Arról, hogyan kerülnek az etnikailag érzékeny témákat a mizrach feleségből és askenázi férjből álló vegyes házaspárok, lásd „He Thought I Would Be Like My Mother”, akik szerint az etnikai és nemi aszimmetrikus viszonyok együttesen „elhallgattatják” az etnicitást.

éreztem, a vérnyomásom felszökik 300-ra, úgyhogy felálltam inkább és eljöttem. [...] Nem akartam felidegesíteni, mert sokkal idősebb nálam, de...".

Kötetünk második részében mindvégig amellelt érveltünk, hogy a kolozsváriak bizonyos helyzetekben és pillanatokban magyarrá és románná válnak, olyan módokon, amelyek ezeket a kategorizációs címkéket nem egyszerűen helytállóvá (ami sok más címke is igaz lenne), hanem maguk a résztvevők számára is működővé és az adott interakció szempontjából relevánssá teszik. Az etnikailag kényes témák elkerülése olykor pontosan így működik, mivel a résztvevők etnikai identitását (és az ahhoz konvencionálisan társított nézőpontokat és álláspontokat) célozza meg. Egy magyar joghallgató így indokolta meg, miért nem beszél a kolozsvári magyar nyelvű egyetem létrehozásának kérdéséről román évfolyamtársaival: *„Őszintén szólva nem is vagyok egyáltalán kíváncsi a véleményükre. Tudom, hogy nem látják jól a helyzetet, mert elfogultak. És természetesen nem akarok vitatkozni velük. És mivel tudom, hogy nem lehet megváltoztatni a véleményüket, általában nem is beszélek inkább velük ilyesmiről.”* Tehát inkább elkerüli a súlyos politikai kérdéseket, de olyan módon, hogy eleve a „sztenderd” román nézőpontot tulajdonítja a (névleg) román évfolyamtársaknak, épp ezáltal téve őket a saját maga számára releváns módon románná.

Az etnikailag kényes témák kerülése tehát az etnicitás interakciós – ha nem is diszkurzív – létrehozásának, sőt megerősítésének egy módja.

TRÉFÁLKOZÁS ÉS UGRATÁS

A kényes témák kerüléséhez hasonlóan a tréfáلكozás is az ilyen témák konfliktusgerjesztő potenciálját veszi célba.¹⁴ Ebben az esetben a kényes témát nemhogy elkerülik, hanem szándékosan exponálják, de olyan módon, amely kihúzza annak méregfogát; elébe mennek a konfliktus kialakulásának, és ezzel lehetővé teszik, hogy fennmaradjon a baráti légkör olyan helyzetekben is, amikor az adott téma elkerülése lehetetlen vagy nagyon erőltetett volna. Vannak például olyan munkahelyek, ahol a dolgozók akarva-nem akarva hallják a rádióban elhangzó híreket. Gábor, a hatvanas éveiben járó munkás egy interjúban, amely a kilencvenes évek közepén, politikailag igen feszült légkörben készült, így fogalmazott: *„Meg ott van az a nyomorult difuzor (hangsbemondó). Tízkor, pontosan akkor, amikor leülünk enni, mondja a híreket. S ha van valami az RMDSZ-szel meg a PUNR-rel,*

¹⁴ Jelen elemzésünkben csak az etnikailag vegyes társaságokban zajló etnikai alapú viccelődéssel foglalkozunk. Az intraetnikus helyzetek kiterjedt irodalmából lásd Davies: *Ethnic Humour Throughout the World* és uő: *The Mirth of Nations* (utóbbi azt a széles körben elterjedt elképzelést kritizálja, hogy az etnikai alapú viccek előítéleteket, ellenségeséget vagy más módon nem kiélhető agressziót fejeznek ki).

olyan csend lesz, hogy a légy zümmögését is lehet hallani." Ilyen helyzetekben a viccelődés élt veheti mind annak kényelmetlenségnek, ami a téma kerüléséből adódna, mind annak a konfliktusnak vagy nézeteltérésnek, ami annak komoly kezeléséből állna elő.

A Kolozsvár főterén zajló, sokat vitatott régészeti ásatások idején, mint Gábor felidézte: *„Még úgy vicces formában... felmerült a kérdés nálunk a gyárban, sőt még tőlem kérdezték román kollégák, hogy nem megyek ki éjszaka, hogy vigyázzak Mátyás király szobrára (mosoly)... De igen, megyek, mondom, mert éppen nincsen mit csináljak, s az éjjel ott fogok állni.*" Mivel a téma vicces formában vetődött föl, Gábor kénytelen volt belemenni a játékba, ha csak fél szívvel is.¹⁵

Mint ebből a példából is kitűnik, a tréfálkozásnak néha éle van, átcsúszhat ugratásba, froclizásba, ritualizált sértegetésbe, illetve a konfliktus és agresszió más, többé-kevésbé szublimált formáiba. A tréfálkozás és ugratás emellett, mint a fenti példában is, a hatalmi és státusbeli különbségeket is megtestesítheti.

Az etnikai alapú viccelődésre nemcsak kényes helyzetekben találhatunk példát. Vannak, akik rendszeresen tréfás etnikai kategóriákkal szólítják meg egymást – egy magyar gyári munkás például arról számolt be, hogy román kollégáival időnként a „Szevasz, te magyar”, „Szevasz, te román” formulával üdvözlük egymást. Az etnikai kategóriáknak ez a jóindulatú felidézése nem arra szolgált, hogy ilyen keretbe foglalja az interakciót, hanem éppen arra, hogy semlegesítse az ebben a keretben rejlő esetleges konfliktusforrást. Egy biológia szakos román egyetemista hasonló módon jellemezte a kollégiumi magyar barátaival zajló kommunikációját: *„Egyszer-egyszer viccelődünk is, de senkinek nincs ezzel baja. Például mondjuk, hogy sovínisztaák vagyunk. De tudják, hogy nem mondjuk komolyan, és akkor ezzel tényleg semmi probléma. Mondunk néha olyanokat is, hogy „várj csak, mert kiteszünk majd ebből az országból.”*

A tréfálkozás néha éppen hogy a meghittség egy bizonyos fokát jelzi, azt mutatja, hogy a résztvevők elég jóban vannak egymással ahhoz, hogy tréfálkozzanak, vagy talán ahhoz is, hogy egyébként sértőnek számító címkéket alkalmazzanak egymásra. Egy középkorú férfi, akinek az apja román, az anyja pedig magyar volt, elmondta, hogy ő maga mindig is románként tartotta magát. *„Csak a /román/ feleségem hív bozgornak. 'Te bozgor, te bűdös bozgor.' Amikor valami rosszat csinálok, mindig 'bűdös bozgor' vagyok. 'Csak a te bozgor fejedből pattanhat ki egy ilyen ötlet.' /*

¹⁵ Mint Radcliffe-Brown megállapította, a tréfálkozás különféle kötelezettségeket róhat azokra, akik közönségül vagy tárgyul szolgálnak – például kötelesek lehetnek jó képet vágni hozzá. („On Joking Relationships”, 174.)

Nevet/" Ami más kontextusokban etnikai szitokszónak számít, az itt kedveskedő becenévvé válik.

Egy csoport negyvenes éveikben járó román gyári munkásasszony elmesélte, hogyan szoktak tréfálkozni azokkal a magyar munkatársaikkal, akikkel régóta együtt dolgoznak. *„Nevetünk, viccelődünk, ugratjuk egymást. [...] Régi munkatársak vagyunk, húsz éve együtt dolgozunk, kezdettől fogva így viccelődünk egymással.”* A többi műhelyben vagy másik műszakban dolgozó magyarokkal viszont nem tudnak ugyanígy tréfálkozni. *„Nem, a többiekkel nem lehet úgy viccelődni, mint a mieinkkel. Látnod kellene, hogy összeráncolják a homlokukat egy-egy ilyen poéntól, mert gyakran átjönnek hozzánk dolgozni és hallják, hogy a mieinkkel hogy viccelődünk, meg ők is velünk, mert már régóta együtt dolgozunk, ők meg csak állnak összevont szemöldökkel.”*

A tréfálkozás az érzékeny témák elkerüléséhez hasonlóan kollaboratív, együttműködést igénylő viselkedés. Egy tréfás megjegyzés csak akkor számít sikeres interakciónak, ha közönsége is annak tekinti és elfogadja, különben nem tudja semlegesíteni az érzékeny témában rejlő konfliktuslehetőséget. Gábor, aki némileg húzódozva reagált román kollégájának viccelődő megjegyzésére arról, hogy ő is megy-e a főtérrre megvédeni a Mátyás-szobrot, felidézett egy másik alkalmat, amikor viszont nem volt partner a tréfálkozáshoz. Megkérdezték, Funarra szavazott-e a rendszerváltás utáni első helyhatósági választáson, 1992-ben, *„de csak úgy viccelődve”. „Nem mondom, de majd meglátjátok, hogy mit csinál majd a városhól.”*

Amikor egy-egy tréfásnak szánt megjegyzést komolyan vesznek, abból sértődés származhat. Rodica, aki egy játékgyárban dolgozik, felidézett egy ilyen esetet a munkahelyéről. Amikor egy csoport iskolás gyerek érkezett gyárlátogatásra, az egyikük, akinek az anyukája a gyárban dolgozott, megkérdezte, nem csinálnának-e neki pár karácsonyfadíszet. Az egyik román munkás a kezébe akart nyomni egy díszet, mondván, hogy „Funar küldi”, de a gyerek erre visszautasította. Rodica, aki azzal vezette be a történetet, hogy helytelenítőleg megjegyezte, hogy a gyerekek a gyárban magyarul beszéltek, nem románul, udvariatlannak tartotta a gyerek reakcióját. Raul, aki egy másik gyárban dolgozik, nem értett vele egyet, mondván hogy nem volt helyénvaló dolog a polgármester nevében felajánlani az ajándékot. Rodica a védelmébe vetté az ötletet, amit úgymond csak viccnek szánt az illető, de a beszélgetés többi résztvevője nem tekintette elfogadhatónak az ilyenfajta tréfálkozást. Ahogyan Raul a témát lezárva megfogalmazta: „Kár, hogy a gyerek nem azt felelte neki, hogy dugja fel magának.” Lehet, hogy az „ajándékot” eredetileg viccnek szánták, a tréfálkozás azonban csak akkor lehet sikeres, ha a többi résztvevő is partner ebben, itt pedig az együttműködést elutasították.

VÁLASZTÁSOK

A nézeteltérés és konfliktus, az érzékeny témák elkerülése és a tréfálkozás mind lehetővé teszik, hogy a névleg vegyesnek tekinthető kapcsolatok – szomszédok, iskolatársak, munkatársak, barátok, rokonok és élettársak között – tapasztalatilag is vegyessé váljanak. Az élettársi és házastársi viszony esetében azonban van ennek még egy további módja is: amikor intézményileg meghatározott és etnikailag jelölt alternatívák között kell választani. Ilyen választási lehetőségek időnként más, névleg vegyes kapcsolatokban is előállnak, a vegyes családokban azonban, ahol gyermekek is vannak, rendszeresen előfordulnak olyan fordulópontok, amikor etnikailag jelölt alternatívák között kell választani. A vegyes házaspárok esetében a párhuzamosan létező magyar és román intézmények – elsősorban iskolák és egyházi intézmények – miatt keletkeznek ezek a választási lehetőségek, amelyek úgy megelőzőleg, mint utólag tárgyává válhatnak mind nézeteltérésnek és konfliktusnak, mind elhallgatásnak, mind tréfálkozásnak. Még amikor nem is etnicizálódnak ilyen módon, ezek a választások óhatatlanul is jelentőssé teszik az etnicitást, ha csak pillanatokra is.

A strukturált választások már az esküvői szertartással elkezdődnek. Abból adódóan, hogy milyen szorosan kapcsolódik egymáshoz az etnicitás és a vallás, az etnikailag vegyes házaspárok nagy többségének tagjai – névleg legalábbis – különböző felekezethez is tartoznak, így el kell dönteniük, melyik egyház előírásai szerint tartsák a szertartást. (Szinte valamennyi esküvőt templomban is megrendeznek, függetlenül attól, templomjárók-e a házasulandók vagy sem.) Amikor gyermekük születik, a házaspárnak újabb döntéseket kell hoznia arra vonatkozóan, mi legyen a gyermek neve, milyen vallás szerint kereszteljük meg, milyen nyelven vagy nyelveken beszéljenek otthon, melyik vallás ünnepeit tartsák meg és hogyan, illetve milyen iskolákba járjon a gyermek.¹⁶ Ezek mind olyan választások, ahol az egyes lehetőségek etnikailag jelöltek, és lényegében csak ilyen alternatívák vannak.¹⁷

Vannak kizárólagosan vagylagos formában megfogalmazódó választási lehetőségek. A vegyes házaspároknak például el kell dönteniük, magyar vagy román tannyelvű iskolába küldjék gyermekeiket, középút vagy „is-is”

¹⁶ Bizonyos körülmények között egyéb választások is válhatnak etnikailag jelöltté, noha eredetileg nem lennének azok. Ilyen lehet például az, hova menjen a család nyaralni, milyen lapokra, tévéadókra fizessenek elő, melyik rádióállomást hallgassák, ki melyik sportcsapatnak szurkol, de még lakberendezési vagy étkezési kérdések is.

¹⁷ Nem azt állítjuk, hogy minden, ami a vegyes házasságokban történik, tudatos döntés eredménye és még a valóban átgondolt döntéseket sem mindig alkalmazzák következetesen. Azok a szülők például, akik az „egy szülő egy nyelv” elve mellett döntenek, nem feltétlenül juttatják ezt érvényre következetesen a napi gyakorlatban. Hasonlóképpen, a gondosan kiválasztott és anyakönyvezetett neveket is felválthatják a családi használatban más becenevek vagy becézett alakok.

lehetőség nincsen.¹⁸ Mint a megelőző fejezetben láthattuk, a legtöbb magyar nem tudatosan „dönt” amellet, hogy a gyermekét milyen tannyelvű iskolában fogja taníttatni. A magyarok többsége számára fel sem merül a nem magyar nyelvű alternatíva, mint ahogyan a román szülőknek sem kell tudatosan „választaniuk” a román iskolát. A vegyes családok számára azonban a döntéshelyzet nagyon is valódi.¹⁹ Pontosan amiatt, hogy (a legtöbb család számára) ez valóban egy vaglyagos döntéshelyzet, amelynek ráadásul hosszú távú és sok mindenre kiterjedő következményei vannak, például a gyermek etnikai identitása szempontjából, a döntés gyakran komoly feszültséget idéz elő, sőt néha konfliktusokhoz vezet.²⁰ De még ha nem is vezet kifejezetten konfliktushoz, az iskolaválasztás kérdése akkor is alkalmat teremt az etnikailag vegyes kapcsolatok vegyesként, a társnak pedig „másként” való megélésére.

Más helyzetekben mindkét etnikailag jelölt alternatívát lehet választani, akár egyidejűleg, akár egymást követően is. Megint más alkalmakkor léteznek sem kimondottan magyarnak, sem kimondottan románnak nem számító lehetőségek is. Az előbbi az „is-is”, az utóbbi pedig a „sem-sem” alternatíva. Sok vegyes házasság megkötésekor például „román” és „magyar” templomi ceremóniát egyaránt tartanak, míg a lakodalomban is arra törekcszenek, hogy „mindenkinek meglegyen a maga társasága”. Egy pár például, akik a kilencvenes évek közepén házasodtak össze, felidézi, hogy ügyeltek rá, hogy „mindenkinek jusson” olyan zene, amivel azonosulni tud – „félóra csárdás, félóra román népzene, régi slágerek a szülők generációjának, modernebb zene nekünk”. Itt a násznépet tehát nemcsak etnikailag, hanem életkorilag is vegyesnek fogták fel, és a szervezők mindkét fajta különbség esetében a viszonsosság elvét igyekeztek követni. Ami a névválasztást illeti, sok vegyes házaspár jellegzetesen román vagy magyar nevek helyett olyan neveket ad a gyerekeknek, amelyek mindkét nyelvre lefordíthatók (és gyakran a becenevük mindkét nyelven ugyanaz), vagy pedig nemzetközi, sem nem magyar, sem nem román neveket választanak.

A viszonsosságra még az olyan vagy-vagy helyzetekben is lehet törekedni, mint a keresztelő vagy az iskolaválasztás. Az esküvőktől eltérően a keresztelők esetében nem nagyon fordul elő kettős szertartás, de vannak vegyes házaspárok, akik elosztják, melyik gyereket hivatalosan melyik

¹⁸ Az angol nyelvű magánóvodák kivételt jelentenek – azoknak, akik megengedhetik őket maguknak.

¹⁹ Ezeket a döntéseket persze a strukturális tényezők is erősen befolyásolják: mint az előző fejezetben láttuk, a legtöbb vegyes házasságba született gyermek román iskolába jár.

²⁰ Az egyik, magyarokkal folytatott csoportos interjú során egy kis számítógépes cégnél dolgozó, negyvenes éveiben járó műszerész ezekről a konfliktusokról is beszélt. Az összeütöközésre főleg közte és apósa („egy rettenetes, rettenetes sovinsizta”) között került sor, de a feleségével is igen feszült volt a viszonya a döntés időszakában. „Csak amikor megnősültem, akkor jöttem rá...” „Sovinsizta”.

felekezet tagjaként keresztelik meg. Az első gyermek keresztelője például függhet attól, milyen nemű – ha fiú, akkor az apa, ha pedig lány, akkor az anya felekezete lesz az irányadó. Ebben az esetben a második gyerek nemétől függetlenül a másik szülő vallását kapja. Vannak párok, akik hasonló logika alapján intézik az iskolaválasztást és általános iskolában magyar, középiskolában pedig román intézménybe íratják a gyereket (ennek fordítottja rendkívül ritka).

A nyelvhasználatot szintén vezérelheti az *is-is* logika. A legtöbb vegyes családban mind a magyar, mind a román nyelv használatos, de sok esetben eltérő arányban.²¹ Az azonban, hogy mindkét nyelvet beszélik otthon, leggyakrabban öntudatlanul történik, nem pedig tudatos döntés eredménye. A legtöbb vegyes házasságban azonban vannak pillanatok, amikor tudatos döntésre van szükség. Amikor gyermek születik, gyakran megvitatják, ki milyen nyelven fog vele kommunikálni. Gyakori eset – ami mindazonáltal gyakran vált ki vitát vagy valamiféle speciális megállapodást –, hogy mindkét szülő a saját anyanyelvén beszél a gyerekekkel. Más esetekben, ha mindkét szülő románul beszél a gyerekekkel (esetleg éppen azért, hogy elkerüljék, hogy a másik szülő ne értse, miről van szó), a gyerekek megtanulhatnak magyarul a nagyszülőktől – erre megint vonatkozhat valamiféle „megállapodás”. Egy házaspár, akiknek olyan volt a munkája, hogy nem sok időt tudtak együtt tölteni tízéves fiukkal, rendszeresen minden hétféjére és vakációra a magyar nagyszülőkhöz küldte a gyereket, „hogy ne felejtse el magyarul”.

A vegyes házasságok ilyenkor kerülnek tapasztalatilag is vegyesként megtapasztalásra, amikor etnikailag jelölt alternatívák között kell választani. Ez még akkor is megtörténik, amikor a pár a viszonyosság vagy a korrektség jegyében elkerüli, hogy választania kelljen – az etnikailag jelölt alternatívák felé való irányultság és az a tudat, hogy a választási lehetőségek etnikailag jelöltek, az, ami relevánssá teszi az etnicitást, nem pedig valamelyik alternatíva tulajdonképpeni kiválasztása. A viszonyosság ebben az értelemben az etnicitás tapasztalatilag relevánssá válásának egyik módja, nem pedig az etnicitáson való túllépés eszköze.²²

²¹ Bár a legtöbb vegyes családban mindkét nyelvet beszélik, a strukturális motivációk a románnak kedveznek, csakhogy, mint ahogyan a legtöbb vegyes családba született gyerek román iskolába fog járni.

²² A vegyes házasságok az etnikailag meghatározott viszonyosság elsődleges, de nem egyetlen kontextusát jelentik. A húsvét például szintén alkalmat teremt a barátoknak és szomszédoknak, hogy etnikailag vegyesként éljék meg kapcsolatukat. A „román” (ortodox és görög katolikus) és a „magyar” (katolikus és református) húsvét általában nem esik egy időpontra és más-más hagyományos ételek és tojásfestési szokások kapcsolódnak hozzá. Bár ezek a különbségek falun markánsabban jelentkeznek, a magyar és román szomszédok tudatában vannak az eltéréseknek és olykor kölcsönösen meglátogatják, megvendégelik és tojással ajándékozzák meg egymást.

KÖVETKEZTETÉSEK

Amikor etnikailag vegyes kapcsolatokról vagy interakciókról beszélünk, az alatt két nagyon különböző dolgot érthetünk. Egyrészt gondolhatunk arra, hogy az adott emberek névleg különböző etnikai kategóriákba tartoznak, vagy pedig arra, hogy *vegyesként* élik meg az adott kapcsolatot vagy interakciót. A szakirodalom elsősorban a névleg vegyes kapcsolatokkal és interakciókkal foglalkozik, míg minket elsősorban a tapasztalatilag vegyesként megélték érdekelték. Névleges jelenséggként a „vegyesség” egy kapcsolat vagy interakció folyamatos és stabil jellemzője, tapasztalati jelenséggként azonban szakaszos és epizodikus jellegű. Névleges értelemben egy kapcsolat vagy interakció vagy vegyes vagy nem az – tapasztalatilag pedig bizonyos pillanatokban azzá *válik*, abban az értelemben, hogy vegyesként kerül megtapasztalásra.

Ebben a fejezetben azzal foglalkoztunk, milyen módokon válnak a névleg vegyes kapcsolatok tapasztalatilag is vegyessé. Négy esetet vizsgáltunk meg, amelyeknél az etnicitás a barátok, szomszédok, munkatársak és házastársak közötti hétköznapi interakciók során „megtörténik”: ilyen a nézeteltérés és konfliktus, a kényes témák elkerülése, a tréfálgozás és ugratás, illetve az intézményileg meghatározott (és etnikailag jelölt) alternatívák közötti választás. Nem állítjuk, hogy az etnicitás *csak* ezekben a pillanatokban vagy csak ezeken a modalitásokon keresztül valósulna meg. Jóllehet a névleg interetnikus kapcsolatokat a résztvevők csak szakaszosan élik meg vegyesként, a demográfiai, nyelvi és politikai aszimmetriák miatt folytonosabban is ilyen módon strukturálódnak. Ezek az aszimmetriák azonban csupán jelen vizsgálódásunk kontextusát alkotják, nem pedig tulajdonképpeni tárgyát. Ez utóbbi a vegyes kapcsolatokban megtapasztalt etnicitás, nem pedig azok a tágabb strukturális és politikai tényezők, amelyek sémákat nyújtanak a nézeteltérésekhez és konfliktusokhoz, megszabják, mely témák számítnak kényesnek és így kerülendőnek (és melyeket nem lehet elkerülni), kialakítják a tréfálgozás és ugratás jellegzetes mintázatait és befolyásolják az intézményileg strukturált és etnikailag jelölt alternatívák közötti választások következményeit.



MIGRÁCIÓ

Mint mindenki az egész régióban, a kolozsváriak mozgásszabadsága is hatalmasat nöött a rendszerváltás óta. Dolgoznak külföldön, kereskednek határokon át, barátokat és rokonokat látogatnak más országokban, egyházi és iskolai kirándulásokon vesznek részt, egyesek külföldön járnak egyetemre, és olyan helyekre látogatnak turistaként, ahová azelőtt soha nem juthattak volna el.

Az új mozgásszabadság részét képezi annak, hogy általánosabb értelemben is megnyílt a korábban meglehetősen zárt világ. A nemzetközi fogyasztói modernitásnak és a populáris kultúra határokon átvélő formáinak a médián és az immár hozzáférhető (bár nem szükségképpen megfizethető) fogyasztási cikkeken keresztül gyakorolt hatása, mint általában, itt is gyengítette a nemzetállam intézményi és kognitív kereteit. A migráció is ugyanebben az irányban hat; hiszen része, hogy olyan módokon kell gondolkodni és cselekedni, ami erodálja a nemzetállamnak, mint a társadalmi élet magától értetődő foglalatának erejét. Ugyanakkor más szempontból a migráció fokozza az etnicitás és a nemzeti hovatartozás jelentőségét. A migrációnak tehát egyaránt vannak nacionalizáló, denacionalizáló és a transznacionalitás irányába mutató következményei. Ezekkel foglalkozunk a most következő fejezetben.

ITT MÁR ÚGYSEM SIKERÜLHET („*AICI NU SE MAI POATE*”)

A Ceaușescu-korszak drákói kontrollját és őrzőerőkkel ellenőrzött határait követően az emberek kitörő örömmel fogadták a külföldi utazás és munka lehetőségét. Ám a megnyitás kiürülést is jelentett. Száz dollár körüli átlagos havi jövedelmével, a nagy munkáltatóknak számító üzemek megszűntének és a helyükbe érkező kicsiny külföldi cégek csalódást keltően alacsony munkahely-teremtő képességének tapasztalatával a legtöbb kolozsvári mélységesen borúlátó: nem hiszi, hogy olyan munkát találhat Kolozsváron – vagy másutt Erdélyben – amely megfelelő megélhetést nyújthatna neki és családjának. Sokan úgy látják: az elvándorlás a legígéretesebb, sőt talán az egyetlen mód arra, hogy előrejussanak, vagy akár csak megéljenek. Az általunk készített fókuszcsoporthoz interjújuk során szinte azonnal, minden külön kérdés nélkül merült fel az elvándorlás

gondolata, mihelyt a megélhetési nehézségek kerültek szóba.¹ *Aici nu se mai poate* – „Itt már úgysem sikerülhet” – ez a megfogalmazás már-már közmondásszámba megy.

Ennek eredményeképpen a migráció fontos közös tapasztalattá és beszédtemává vált Kolozsváron, amely ezer szálon szövődik bele a mindennapi létbe.² Sok kolozsvári dolgozott már maga is külföldön; szinte mind-egyiküknek vannak közeli ismerősei vagy családtagjai, akik külföldön dolgoztak vagy most is ott dolgoznak vagy élnek. Kevés az olyan ember Kolozsváron, aki még csak nem is gondolt rá, hogy maga is követi őket. A külföldi sikertörténetek – noha gyakran teli vannak túlzással, és velük szemben ott állnak a kudarc, nyomorúság és megaláztatás történetei is – erőteljes visszhangot keltenek. Egy középkorú könyvelőnő az egyik román vitacsoportban így mesélte el, amit Franciaországban dolgozó unokahúgától hallott: *„Az egyik éjjel telefonál, és azt mondja: 'Marinela néni' – a férjével ment ki – 'Marinela néni, 400 márkát keresek egy nap.' 'Egy nap.' Nem hinném, hogy bazudik. 'Ennyit keresünk a férjemmel együtt.' Hát mikor fogok én 400-at keresni... hiszen egy hónap alatt sem keresek annyit, nem? Ő meg egy-két nap alatt megkeresi. [...] Szóval mennek, mennek, elmennek a fiatalok.”* A történeteket a siker olyan, kézzel fogható bizonyítékai támasztják alá és érvényesítik, mint a csillogó autók vagy a távoli helyeken készült nyaralási fotók, amelyeket a hazalátogatók mutogatnak.⁴ Újságok, tévéállomások, tömegesen szétküldött e-mailek, plakátok és utca-széles posztterek hirdetnek külföldi munkalehetőségeket; bizonyos cégek konkrét állásokra toboroznak munkaerőt, és más, frissen létrejött cégek egész sora ajánl segítséget – egyesek hamisan, áldozatra vadászva – a külföldön munkát keresőknek.⁵ A kivándorlást fontolgatók változó valóságtartalmú értesítéseket cserélgetnek közvetítő cégekről, vízumkövetelményekről, munkalehetőségekről, kontaktemberekről, utazási- és szálláslehetőségekről. Az elvándorlás a médiában is jelentős témává vált, különösen azután, hogy a 2002-es népszámláláskor kiderült: az ország lakossága 5 százalékkal csökkent az

¹ Lásd „B” Függelék, „Megjegyzés az adatgyűjtésről”.

² A kolozsváriak tapasztalata igen hasonlít másokéhoz egész Kelet-Közép-Európában. A régióban az 1989 után kialakult migrációs modellekkel kapcsolatban lásd pl. Fassmann és Münz (szerk.): *Ost-West-West-Wanderung in Europa*; Favell és Hansen: „Markets against Politics”; Okólski: „Migration Patterns in Central and Eastern Europe”; Wallace: „Opening and Closing Borders”. A Kelet-Közép-Európa országaiba még keletibb pontokról érkező migrációról lásd Wallace és Stola (szerk.): *Patterns of Migration in Central Europe*.

³ Vizsgálatunk időszakában, az euró bevezetése előtt, a kolozsváriak gyakran márkában vagy dollárban mérték a pénzt.

⁴ Arról a társadalmi dinamizmusról, amely oda vezet, hogy a hazatérő migránsok gyakran felvágják a sikerükkel, lásd Potot: „Mobilités en Europe”, 102.

⁵ Lásd 36a-c táblázatok.

előző évtized során.⁶ A hétköznapi beszélgetések visszatérő tárgya, hogy ki hová ment és milyen eredménnyel.

Az érzés, hogy sokan, túlon túl is sokan elmentek, mindent áthat. Van, hogy ezt fekete humorral fejezik ki, mint például az alábbi beszélgetésben, amely harmincas éveik vége felé járó román munkások között zajlott:

Smaranda: A vízum a nagy probléma – különben, azt hiszem, az ország fele elment volna már.

Sorin: Dehogya a fele... inkább háromnegyede [nevetés] [...]

Doru: [komolyabban] Ha nem kell majd vízum, én lefogadom, hogy vagy 30 százalék elmegy – a munkások, már aki dolgozni is akar.⁷ Aki csak lógni akar, az jól meglesz itt is.

Egy, a húszas éveik végén és a harmincas éveik elején járó diplomás csoportban az egyik résztvevő így reagált egy barátja megjegyzésére: *„Jó, akkor ti mind elmentek, én meg maradok, hogy legyen, aki eloltja a villanyt, tudod?”* Egy másik csoportban egy fiatal munkanélküli román nő így viccelődött: *„Ha nekem valaki azt mondja, állampolgárságot ad Afrikában, és hogy le kell mondjak [a román állampolgárságról], én elfogadnám”.*

A nagyszabású exodus problémája komolyabb formában is újra meg újra előkerült. *„Ők [a volt osztálytársaim] szinte egytől-egyig Magyarországra mentek”* – panaszkolta egy középkorú magyar munkás egy szerszámgépgyárban. *„Alig maradtunk itt egy páran.”* *„Az osztálytársaimnak több mint a fele elment”* – ez állandó refrénként tért vissza. Ahogy egy, a negyvenes évei elején járó román lakatos ezt megfogalmazta: *„Mindazok a fiatalok, akik iskolát végeztek és keményen tanultak ebben az országban, ezt be kell látni, mind elmentek.”* Sok fiatal kolozsvári alaptételnek fogja fel a készséget a távozásra, ha megfelelő alkalom kínálkozik valahol. Ahogy Claudiu mondta: *„Állíts meg bárkit az utcán, és kérdezd meg: 'Ide figyelf, jogod van Franciaországba menni... Mehetsz akár már holnap. Nos, mégy, vagy nem?' Hidd el, menne.”* Bár az olyan vélemények, hogy „mindenki elmegy”, igen erősen túloznak, arra mindenképpen rámutatnak, mennyire központi helyen áll a kivándorlás abban, ahogy a fiatal kolozsváriak a saját társadalmi világukról gondolkodnak és beszélnek.

⁶ A tény, hogy egy 1996-os jeruzsálemi öngyilkos bombatámadás során hét román állampolgár vesztette életét, és hogy 2004 márciusában a madridi vasúti bombatámadás 190 áldozata közül tizenhatan románok voltak, szinte jelképezte és drámai fénybe állította a kivándorlás arányait. Az 1989 utáni romániai kivándorlással kapcsolatban lásd Sandu: „Migrația circulatorie ca strategie de viață”; Poto: „Les migrations transnationaux”; Lăzaroiu: „Romania”; Diminescu (szerk.): *Visibles mais peu nombreux*; Radu: „Human Capital Content”; Ohliget: „Von der ethnischen zur 'illegalen' Migration és Horváth: „A 2002-es romániai népszámlálás”.

⁷ Ez a beszélgetés 2000 decemberében zajlott, egy évvel azelőtt, hogy ténylegesen megszűnt a vízumkényszer az EU-országok és Románia között.

A népességcsökkenés mint mindennapi beszédtema olykor etnicizálódik, vagy nacionalista értelmezést kap. Ez igen gyakori a magyar eszmecserékben, különösen a magyar médiában.⁸ Ahogy Karcsi mondta: *„Hát éppenséggel ezer sokan is elmentek, ami helytelen. Nem szabad elmenni. [...] S akkor mind kevesebben és kevesebben vagyunk itten, ugye, mert sokan elmentek. S főleg elment rengeteg fiatalság. Nem beszélék, idősebb is elment, de*

rengeteg fiatalság is elment.” Karcsi számára a „mi” egyértelműen az etnikai „mi”; a magyarok azok, akik „egyre kevesebben és kevesebben” lesznek. De a nagyszabású elvándorlása vonatkozó magyar utalások sem következetesen etnicizáltak. Amikor gimnáziumi osztálytársaikra célozva a magyarok megjegyzik, hogy „alig maradtunk egy páran”, akkor a referenciakeret nem nyíltan etnikai (noha a szóban forgó osztálytársak ténylegesen magyarok), hanem inkább személyes és intézményi; iskolai baráti körükre utalnak, nem a szélesebb, elvontabb „magyar közösségre”.

A legtöbb kolozsvári továbbra is úgy gondol a kivándorlásra, mit célszerű, átmeneti megoldásra, bár vannak, akik határozottan elszánták magukat az emigrációra. A kedvenc célpontok az Egyesült Államok, (a bevándorlási lottóval), Kanada (a képzettséget és a nyelvtudást támogató pontrendszerével) és Magyarország (a magyaroknak). Az általános elképzelés itt is, mint sok más migrációkibocsátó országban, néhány hónapig vagy esetleg egy-két évig külföldön dolgozni, aztán hazatérni. A szándék gyakran az, hogy az illető összespóroljon annyi pénzt, amiből saját vállalkozásba foghat, lakást, vagy kocsit vehet, vagy egyszerűen csak szert tenni egy kis anyagi biztonságra. Természetesen egyesek, akik azzal a szándékkal mennek el, hogy majd visszajönnek, végül kint ragadnak és ott telepednek le.⁹

A szerencsés kevesek, például a magas szintű programozói szaktudással rendelkezők, számára a külföldi munkavállalás egyet jelenthet egy jól fizető, teljesen legális, stabil állással Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában. Sok informatikus-hallgató, mint Lucian vagy Claudiu bizik benne, hogy tud majd találni ilyen állást. A nagy többség kilátásai, akik valószínűleg az építőiparban, szállodákban, vendéglőkben, gondnokként vagy időszakos mezőgazdasági munkásként fognak dolgozni, korántsem ilyen rózsásak. Közülük sokan dolgoznak illegálisan vagy bizonytalan helyzetben, önkényeskedő, kizsákmányoló munkaadóknak kiszolgáltatva. Mint

⁸ A nacionalista hangütés, noha ritkábban, de a román vitákban is felcsendül, ott is leggyakrabban a médiában, és különösen a 2002-es népszámlálási eredmények bejelentése nyomán, de néha előkerül a hétköznapi beszélgetésben is. Az egyetlen alkalom például, amikor Lucian (akinek az etnicitással kapcsolatos érdektelenségét az 5. fejezetben hangsúlyoztuk), „nacionalistának” vallotta magát, az volt, amikor afelett szomorkodott, hogy a legjobbak és leghetőségesebbek közül oly sokan elhagyják az országot.

⁹ A folyamatról, melynek során az ideiglenesen tartózkodók fokozatosan egyre inkább betelepülőkként látják magukat, lásd Piore: *Birds of Passage*.

a kétkezi vendégmunkásoké mindenütt a világon, a munka, ami nekik jut piszkos, veszélyes és lealacsonyító.

A kivándorlás nem olyasmi, amire az emberek könnyen szánják rá magukat. A legtöbben tisztában vannak a nehézségekkel és a gyötrelmekkel. Egyesek ezekre a tényezőkre hivatkoznak, amikor az otthonmaradást választják, de maga a tény, hogy az otthonmaradást olykor igazolni kell, jól mutatja az elvándorlás centrális voltát. Vegyük például a következő hosszabb részletet egy román csoportbeszélgetésből:

Grigore [férfi, asztalos, harmincöt éves]: Magyarországon kellene a munkások [...] ebben nincs gond. De ha fognám magam, csak úgy vonatra szállnék, és elindulnék Magyarországra munkát keresni, akkor nem volna... Vagy találnék munkát, vagy nem. És akkor másnap jöjnek is vissza? Vagy mi? Maradjak egy hétig, keressek munkát még egy-két hétig, vagy hogyan? Akárhogy is nézed, azért kellene, hogy...

Claudia [pincérnő, harminchárom éves]: Kapcsolatok.

Grigore: Reláció. Kell valami // egy cég

Claudia: // Ha nem beszéled a nyelvet, nem fogsz megélni.

Grigore: És tudjuk, milyenek ezek a cégek itt.

Lidia [varrónő, harmincöt éves]: Fantomcégek.

Marinela [könyvelőnő, negyvenkét éves]: En holnap elmennék, *holnap*, hogy hozzájussak valamihez az ottani dolgokból, egy pár óra, és ott vagy, mész, aztán jössz vissza.

Grigore: De visszajöhetsz néhány hetenként is, vagy akár minden héten //minden hétvégén. Hazajössz szombatontként,

Marinela: //Komolyan, én holnap elmennék dolgozni.

Grigore: Vasárnap már vissza is mehetsz. Két, két és fél óra [Kolozsvártól a magyar határig].

[...]

Lidia: Mehetnék én is, de mi lesz a családommal? Ez a probléma.

Adina [nő, munkanélküli, harminchét éves]: Ha dolgozni akarsz menni, itt kell hagynod őket.

Lidia: //Persze, de kire hagyjam őket?

Claudia: //A pénz nem olyan fontos, a család, az sokkal fontosabb.

Adina: Ismerek //valakit–

Lidia: //A pénz nem olyan fontos, még Magyarországon sem, nem annyira, hogy azt mondatnád, érdemes érte otthagyni a családot.

Adina: Ismerek valakit, aki itt hagyta a hároméves kölykét [...] Olaszországba ment, egy évig és két // hónapig volt ott.

Lidia: // Oké, de most Magyarországról beszélünk.

Adina: Nem, én Olaszországról beszélek.[...] A srác kiment, egy évig maradt, és azt mondta [a családjának]: „Nem lesz bajotok, nekem meg nincs más választásom, mint...” Rendben, de neki volt kire hagyni a lányát, az apósra-anyósra.

[...]

Lidia: Oké, hát így, így én is itt hagynám a gyerekeimet.

[...]

Marinela: Jól van, hát így, persze. Nekem is van apósom-anyósom, és én is náluk hagynám a gyerekeimet, hogy ők neveljék őket ha három-négyévesek volnának, no jó, még iskola előtt [...]

Lidia: De ha tizenhárom vagy tizennégy évesek, akkor ki vigyázzon rájuk? Kire hagyod őket?

Adina: Amikor tizenhárom-tizennégy évesek, éppen amikor gondoskodnod kell a jövőjükről, irányítani őket // arrafelé, hogy

Lidia: // Ha most elveszted az irányítást fölöttük, akkor örökre elvesztetted.

Marinela: Pontosan.

Amint ez a vita is jelzi, a kivándorlással kapcsolatos történetek, amelyeket az emberek egymás közt cserélgetnek, nem mind kizárólag a gazdasági sikerről vagy kudarcról szólnak. A problémák és nehézségek, amelyekkel a kivándorlók szembenéznek, legalább annyira morálisak és pszichológiaiak, mit amennyire anyagiak; az identitást is érintik, nem csak az érdekeket. A következő részekben ezek közül a morális és lélektani nehézségek és gondok közül fogunk szemügyre venni néhányat, miközben arra összpontosítunk, mi módon jelent a nemzetközi migráció kihívást, és egyes esetekben változást a nemzeti és etnikai önfelfogás szempontjából.

STIGMATIZÁLT ÁLLAMPOLGÁRSÁG

Kolozsváron, mint Romániában mindenütt, a törvényes állampolgárságot általában magától értetődőnek tekintik. Egy olyan környezetben, ahol nagyon kevés a bevándoroló, időszakosan tartózkodó külföldi, ott szinte mindenki román állampolgár, tehát az állampolgárság identitásszempontból ritkán releváns. Az állampolgárság főként a külföldi utazással és a migrációval kapcsolatban válik jelentőssé.¹⁰

Amikor a kolozsváriak elkezdene mozogni a világban, és nemzetközi határokat lépnek át, valóságos, tapasztalati közelségbe kerülnek a román-ságukkal. Románok, de milyen értelemben? Amint azt a 7. fejezetben

¹⁰ Arról, hogy miként formálja át a nemzeti önképet a migráció egy más környezetben, lásd: Morawska: „National Identities of Polish Immigrants in Berlin”.

megállapítottuk, a „román” kategóriát nagyon sokféleképpen értelmezhetik. Bizonyos kontextusokban egyértelműen etnokulturális jelentést ölthet: román és nem magyar. Ez az, ahogy a legtöbb magyar érti és alkalmazza ezt a kategóriát; e felfogás szerint attól, hogy valaki román állampolgár, nem lesz „román”.¹¹ A kolozsvári (etnokulturális) románok számára a „románnak” nincs ilyen (vagy más) kontrasztív kicsengése; ez egy adottságként felfogott identitás, amelyben a nyelv, az állampolgárság és az ország egybeesik.

A nyugat- vagy észak-európai határok átlépésekor a „román” éles kontrasztív jelentést ölt. De a releváns ellentét nem a magyarokhoz képest jelentkezik, hanem azokhoz az európaiakhoz képest, akiknek „jó” az állampolgársága. Ebben a kontextusban a románoknak kifejezetten „rossz”, stigmatizált állampolgárságuk van – Goffmannel szólva – „elrontott” az identitásuk.¹²

Sokuk számára a stigmatizáció már a határon elkezdődik (vagy már azt megelőzően: a vízumkérelmezést gyakran megalázó tapasztalatként jellemzik). A külföldi utazás láthatóvá, jelentőssé, sőt ténylegesen megkerülhetetlenné teszi az állampolgárságot. A határon az embereket óhatatlanul állampolgárság szerint azonosítják. A határok útlevelet kívánnak, az útlevél állampolgárságot közvetít, az állampolgárság pedig aktiválja a Romániából való emberekről szerzett hétköznapi, sztereotipikus ismereteket.¹³ A román útlevél nagyon sok román tapasztalata szerint szégyenbélyeg; nemkívánatosokként, sőt potenciális bűnözőkként jelöli meg őket. Egy huszonöt év körüli önkormányzati tisztviselő így idézi fel első nyugat-európai utazását:

Silviu: Te jó Isten! Amikor először mentem Olaszországba, busszal utaztam, csupa románal. Átléptük a határt Magyarország felé, és vagy négy órát várakoztattak a határon, négy órát, vagy úgy valahogy. Mindent ellenőriztek, A-tól Z-ig, kihozták az őrző kutyákat is, és mindünket végigszagoltak *egyőtől-egyig*. [nevetés]

Ileana: Örülj, hogy nem haraptak meg!

¹¹ Lásd például 7. fejezet.

¹² Lásd Goffman: *Stigma*. A román helyzet szélesebb történelmi összefüggéseiről lásd Antohi: „Romania and the Balkans”, és uő: „Cioran, și stigmatul românesc.” Történeti áttekintést ad Románia Európából való kizártságáról, úgy jellemezve az ország 1989 utáni kizártságát Közép-Európából, mint „további marginalizációt” uő: „Românii în anii 90., 293–297. Általánosabban a szimbolikus geográfiáról, ahogyan az Kelet-Európát érinti, lásd Gal: „Bartók’s Funeral”; Bakić-Hayden: „Nesting Orientalism”; I. Wolff: *Inventing Eastern Europe*; Todorova: *Imagining the Balkans*; Antohi: „Habits of the Mind” és Melegh: *On the East-West Slope*.

¹³ Löfgren: „Crossing Borders” egy új típusú, a határátkeléssel kapcsolatos identitás létrejöttét említi, az „útlevél-identitást”.

Silviu: Nem hiszem hogy harapásra voltak idomítva... Vagy tudták, hogy románok vagyunk.

[nevetés]

Silviu: Aztán a volt Jugoszláviába értünk, oda minden probléma nélkül léptünk át, de utána jött az olasz határ, ott aztán mindenkinek ki kellett szállni a kocsiból, mindent megvizsgáltak, mindent, mindent, amink csak volt. [nevetés] Aztán nem akartak tovább engedni, mert az egyik kollégánknak valami gyomorproblémája volt, és orvosság volt nála [nevetés], mire azt is meg kellett várni, míg megérkeznek a a drogügyisek. A nők csomagjait is alaposan átnézték, a legintimebb holmijaikat is, hogy nem rejtegetnek-e valamit. [nevetés]

A történetet az értő nevetgélés kórusa fogadta a csoport többi résztvevője részéről – nem mintha az olyan nagyon vicces lett volna, hanem azért, mert közös élményről volt szó.

Vagy vegyük a következő részletet egy csoportinterjúból, melynek során több fiatalember beszélt külföldi élményeiről:

Ștefan [betanított munkás]: Többet nem mondtam meg, hogy Romániából való vagyok. Ha ők [új ismerősei] angolul szólítottak meg, és kérdezték [hogy honnan jön], csak úgy kitaláltam egy országot, Németországot, Olaszországot, ami tetszett.

[...]

Alin [diák]: Bármilyen, csak Románia nem... [...] Lenéznek, ha megmondod, román vagy, mindenki, mindegy, hogy magyar, német...

[...]

Ștefan: Összeismerkedtem [...] egy pár, nem is tudom, mik voltak, nem emlékszem, tán csehek, és mihelyt megmondtam nekik, hogy Romániából jövök, egyből azt kérdezték, „Tényleg ütnek benneteket ott éjszakáként, igaz, hogy öldösnek?” És amilyen nagyokos román én vagyok, azt mondtam nekik, hogy igen, ez így van *Romániában*, de *Erdélyben* nem. A végére már nem mondtam, hogy Romániából jövök, csak, ha kérdezték...

[...]

Liviu [munkás]: És legutóbb is, amikor azt mondtuk ezeknek az ürgéknek, akikkel összejöttünk, mit is mondtunk, honnan jövünk? Jugoszláviából, vagy valahonnan?

Marcel [diák]: a Cseh Köztársaságból.

[...]

Alin: //Nem, de hát az rohadt dolog, hogy aki melletted ül, először mosolyog, csupa barátság, aztán megmondod, hogy román vagy, mire azt mondja „aha”, és akkor elfog ez a...

Liviu: //Látod rajta, hogy kínos [neki]

Alin: // Vagy legalábbis mi azt hisszük, hogy ők így gondolkoznak felőlünk, ki tudja?

Marcel: Nem, de látod, hogyan reagálnak rá, amikor megmondod, hogy román vagy.

Ştefan: Ülnek ott, és az gondolják magukban: „Aha. Hm”

Liviu: „Jó lesz, ha ellenőrizzük a zsebeinket!”

Liviu: „Ja igen, ezek azok // a hattüévéők.”

Ştefan: // A zsebük fölé teszik a kezüket, aztán kérdezetnek ezt, meg azt, hogy milyen az *időjárás* Romániában.

Liviu: Hogy eszünk-e hattüüt.

A látszólag furcsa megjegyzés, amivel a beszélgetés végződik – „hogy eszünk-e hattüüt” – célzás egy anekdotára, amely olyan széles körben elterjedt, hogy a posztkommunista folklór részévé vált. Az 1990-es évek elején azt beszélték, hogy több román cigányt letartóztattak Bécsben, mert megettek egy hattüüt, amit megfogtak és nyílt tűzön megsütöttek egy városi parkban. Ezt az anekdotát hozták fel indokul arra, hogy miért kell a románoknak annyi nehézséggel szembenéznük külföldön. A „hattüévé” egy sor, állítólag a román cigányok által gyakorolt „civilizálatlan” magatartásforma jelképévé lett, olyan magatartásformáké, amelyeket aztán általában a románokhoz kapcsoltak. Ebben a felfogásban minden románnak egy kisszámú romániai kisebbség viselkedésének a következményét kellett elszenvednie, méghozzá egy olyat kisebbségét, amelytől a többség hevesen elhatárolta magát. Mint fentebb leírtuk, a „cigány” (*ţigan*) mélységesen stigmatizált kategória Kolozsváron (mint másutt is Romániában, sőt, egész Európában). Mind a románok, mind magyarok sokkal élesebben különböztetik meg magukat a cigányoktól, mint egymástól; többször hallhattuk, hogy úgy demonstrálják egymás iránti toleranciájukat, hogy a cigányokkal szembeni averziójukkal állítják szembe azt. A cigányokat nem illet meg az azonos kategóriacsoportnak kijáró méltóság: míg a magyarok és a románok – bármit is gondolnak azon túl – elismerik egymást mint etnikulturális közösségek tagjait, a cigányokat legtöbbször alárendelt kasztnak tartják.¹⁴

Ezek az erőteljes kategoriális különbségek összeomlanak, mihelyt az országhatáron átkel valaki. Amivé omlanak, illetve amivé olvadnak,

¹⁴ Lásd 7. fejezet. A romákról mint stigmatizált csoportról a posztszocialista Közép-Kelet-Európában, lásd Kligman: „On the Social Construction of 'Otherness'”. A társadalmi távolságtartással és a sztereotípiákkal kapcsolatos kutatási eredményekről lásd Culic, Horváth és Raţ: „The Model of Romanian Intherethnic Relations”, 259–264.; Csepeli, Örkény, és Székelyi: *Grappling with National Identity*, 45. A horizontális (*Nebeneinander*) és a vertikális szerveződés (*Übereinander*) közti éles különbséget világosan magyarázza: M. Weber: *Gazdaság és társadalom*, 2/1, 91–107; lásd még: Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*, 21. skk a rangsorolt és nem rangsorolt etnikai rendszerekről.

azonban nem egy tisztán állampolgári kategória, hanem valamiféle átmenet az etnikai és az állampolgári között. Míg a kategóriák nevét és kiterjedését az állampolgárság határozza meg, a konnotációi és a kategória tagjait érintő sztereotipikus ismérvek, rendkívül etnicizáltak. A cigányok stigmatizációja nem tűnik el a román kategória mögött, hanem éppen ellenkezőleg, kiterjed a tágabb kategóriára. A cigányok a románokkal vannak azonosítva, a románok pedig a cigányokkal.¹⁵

Tekintve a cigányellenes érzelmek és sztereotípiák súlyosságát, nem meglepő, hogy ezt az azonosítást, és az így átvitt stigmát rossz néven veszik. A téma spontán módon felmerült több csoportbeszélgetésben is, mint például az alábbi szóváltásban egy harminc év körüli betanított munkás és valamivel idősebb kolléganője között:

Emil: Az átkozott cigányok a törvénytelen üzleteikkel és a mindenféle nyilvántartott bűnügyeikkel, [...] Mentek, és mindent lepusztítottak, amerre jártak. Aztán most az az eredménye, hogy „Ütlevelet! Eh! Román, kész, vége, csak bajt hoznak, vizslát!”

Elena: Elég, ha meglátják őket, és már nem kérnek belőlük, mert románok [...] és így aztán mindannyiunkat összezsapnak.”

Silviu, a fentebb idézett önkormányzati tisztviselő hasonló hangot ütött meg egy másik csoportbeszélgetés során: *„Amikor elmentünk [az országból] mi fizettük meg az árát annak, ahogy mások viselkedtek előttünk, azok, akik rögtön a forradalom után kimentek, és azt tették, amit tettek. Jól elintézték nekünk mindent. Úgyhogy most már nem számít, mit csinálsz, lehetsz a legjobbak legjobbika, akkor is romának számítasz és akár tetszik, akár nem, a cigányokhoz hasonlítanak. Ha román vagy, cigány vagy.”* Egy harmadik csoportban egy harmincas éveiben járó román mérnöknek ekként számolt be írószági élményeiről:

Nagyon tartózkodók. Amikor Romániáról hallanak, először is keletiek vagyunk, aztán meg a „román”, az „cigányt” jelent, nekik az, hogy „román” azt jelenti, hogy mind most másztunk le a fáról, semmit sem tudunk. Teljesen odavoltak tőlem: „De magának kitűnő *skill*-jei vannak.”¹⁶ [egy másik résztvevő elneveti magát]. „De maga – ...maga tényleg *engineer*?” Mire én: „*postgraduated engineer*”. Még azt sem tudom, helyesen mondom-e [nevetés], de azt akartam, tudja, hogy több vagyok annál, aminek gondolt. És egyetemünk is vannak, és járunk iskolába, többet is, mint ők.

Az ilyen beszámoló, amelyek a kollektív tudat részét képezik, hozzájárulhatnak annak a tapasztalatnak a megerősítéséhez, amelyet állítólag

¹⁵ A stigma ezen átvitele az alkategóriáról a szélesebb kategóriára hasonló ahhoz a folyamathoz, amelyet a 7. fejezetben írtunk le, amelynek során az erdélyi románok a „délieket” a cigányokkal azonosítják.

¹⁶ A kurzivált szavak az eredeti beszélgetésben is angolul hangzottak el.

leírnak. A tudat, hogy valaki stigmatizált állampolgárságot hordoz, áthatja a várakozásait és a nem egyértelmű viselkedések interpretációját.¹⁷ A fiatal diplomás Delia arról számolt be, hogy egy párizsi boltos folyamatosan rajta és a barátnőin tartotta a szemét, miután megtudta, hogy Romániából jöttek. Lehetséges, hogy a boltos tényleg így tett; de az is lehet, hogy csak Delia tulajdonított ilyen viselkedést a boltosnak a maga hétköznapi tudása miatt arról, hogy miképpen néznek külföldön a románokra. Azaz, úgy konstruálta meg a maga számára a boltos magatartását, hogy az megerősítse a benne lévő előítéletet.

Terepmunkánk éppen a vége felé közeledett, amikor bejelentették, hogy 2002. január 1-től a román állampolgárok vízum nélkül utazhatnak a schengeni övezet országaiba. A hírt lelkesen vették a kolozsváriak, akik a migrációval összefüggésbe hozható híreket mindig érdeklődéssel fogadták, ellentétben azzal az általános közönnyel, amellyel más politikai hírekhez viszonyultak. A korlátozások feloldása jelképesen az Európába való befogadást jelentette. Mások azonban kétségbe vonták, a jogi helyzet e változása alapvető változást fog eredményezni a román állampolgárok külföldi fogadtatásában.

Az állampolgársághoz kapcsolódó stigma, akárcsak más kategóriákhoz kapcsolódó stigmák, a mindennapi tudásban és populáris percepciókban gyökereznek, és nem a jogban. A jogi korlátozásoknak lehet stigmatizáló effektusuk, de az eltávolításuk abban nem sokat segít, hogy a hétköznapi előítéleteket is átalakítsa. Amint arra Goffman remekül rámutatott, sokféle stratégia létezik az „elrontott identitások” kezelésére, de ezeket az identitásokat helyreállítani nagyon nehéz.

AZ AMBIVALENS HAZA

Stigmatizált állampolgárság birtokosaiként lenni külföldön, közös tapasztalatuk a kolozsvári románoknak és magyaroknak. Amikor azonban magyarok utaznak Magyarországra, különösen ha – mint sokan – azt vendégmunkásként teszik, további nehézségekkel kell szembenézniük, ami az identitásukat és elismerésüket illeti.

Mint valamivel gazdagabb, közeli és nyitott ország, Magyarország már a rendszerváltás óta, sőt már az azt megelőző néhány évben is, népszerű úti cél az Erdélyből érkező utazók, határon átjáró kereskedők, vendégmunkások és áttelepülők számára.¹⁸ Természetesen az erdélyi magyarok szá-

¹⁷ Lásd Brubaker, Loveman és Stamatov: „Ethnicity as Cognition”, 37–44.

¹⁸ Már a Ceaușescu-rendszer utolsó néhány évében megindult az erdélyi magyarok nagy migrációs hulláma Magyarországra. Egyesek hivatalosan vándoroltak ki, mások turistaként érkeztek Magyarországra majd menedékjogot kértek, megint mások illegálisan szöktek át a határon. 1988-tól kezdve Magyarország engedélyezte az erdélyi magyaroknak és más

mára a legvonzóbb: amellett, hogy tudják a nyelvet, általában jobb kapcsolataik vannak Magyarországon, mint az erdélyi románoknak (bár románok is jelentős számban dolgoztak, sőt le is telepedtek Magyarországon). Pusztán gazdasági szempontból természetesen nem Magyarország a legkíváncsiabb célpont; a keresetek magasabbak ugyan a romániaiaknál, de messze elmaradnak a legtöbb nyugat-európainál. Ha munkalehetőség adódna Észak- vagy Nyugat-Európában, sok erdélyi magyar, éppúgy, mint román honfitársaik, kapva kapna rajta. De ez csak keveseknek adatik meg. Miután Magyarországon viszont sokuknak vannak jó kapcsolataik, inkább ezt választják.

Amikor erdélyi magyar emberek Magyarországra érkeznek, bizonyos elvárásokat hoznak magukkal, amelyek legfőbb referenciája az Erdélyt Magyarországgal összekapcsoló hosszú történelmi kapcsolat, alakítói pedig a határ mindkét oldalán meglévő kulturális idiómák és politikai retorika. A nemzetközi migrációhoz többnyire hozzá tartozik, hogy az ember a saját hazájából egy idegen országba megy. Csakhogy amikor az erdélyi magyarok Magyarországra utaznak, akkor egy olyan országból, amely csak felemás módon „az övék”, egy olyanba lépnek át, amely bizonyos szempontokból az övék is.¹⁹

A legtöbb erdélyi magyart erős érzelmi kapcsolat fűzi Magyarországhoz, amely „anyaország” a számukra. Ez a kötődés része annak, ahogyan magukat „magyarokként” felfogják. Amint azt már korábban is hangsúlyoztuk, a magyarság nem egyszerűen helyi etnicitás, hanem egy, az államon túllépő „kulturális nemzet”. Ennek a kulturális nemzetnek a központi jelképei Magyarországon találhatók, és különösen Budapesten. Az erdélyi magyarok jelentős része úgy tekint Budapestre, mint „saját” fővárosára (kulturális értelemben), és olyan affinitást és szeretetet érez Budapest iránt, amelyet Bukarest iránt nem. Ezt sokféleképpen fejezik ki. Az otthonokat gyakran díszítik Budapesten (vagy másutt Magyarországon) lévő kulturá-

román állampolgároknak, hogy Magyarországon maradjanak, lényegében politikai menekültként kezelve őket (lásd Kürti: „Transylvania”, 32.; Tóth: *Haza csak egy van*, 5. fejezet) A nagyméretű vendégmunkás migráció azonban csak a rendszerváltás után kezdődött.

¹⁹ Az erdélyi magyarok migrációjáról Magyarországra lásd Csata és Tamás: „Migrációs potenciál Erdélyben”; Horváth: „Migrációs hajlandóság”; uő: „Az erdélyi magyarság vándormozgalmi vesztesége”; Hárs és mások: „Hungary”; Tóth és Turai: „A magyar lakosság”; Fox: „National Identities on the Move”, és Örkeny (szerk.): *Menni vagy maradni*. Az erdélyi magyarok Magyarország felé való mozgása része egy általánosabb kategóriának, az „etnikai affinitás szerinti migrációnak”. Ez egy olyan országba való költözést jelent, amelyet etnikai-nemzeti értelemben „hazának” fognak fel. Ennek jelentős példája a német nyelvű népesség tömeges kivándorlása Kelet-Európából és a Szovjetunióból, illetve utódállamaiból Németországba az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején, vagy a szovjet és posztsovjét zsidóság kivándorlása Izraelbe. A szélesebben vett típus eseteiről lásd Brubaker: „Migrations of Ethnic Unmixing”, az ilyen különleges preferenciákat nyújtó állami politikákról Joppke: *Selecting by Origin*; a német és izraeli példákról Levy és Weiss (szerk.): *Challenging Ethnic Citizenship*.

lis, művészeti vagy történelmi műemlékek képei. A Magyarországon található főbb kulturális látnivalók családi felkeresése az etnikai-nemzeti identifikáció fontos ritusa. A nemzetközi sportversenyeken a legtöbb erdélyi magyar a magyarországi nemzeti válogatottat tekinti úgy, mint „az ő” csapatát.

Bár a Magyarországgal való azonosulás elsősorban kulturális, azért van politikai dimenziója is. Magyarország nemzeti himnuszát a legtöbb erdélyi magyar úgy tekinti, mint az ő himnuszát, a magyarországi nemzeti ünnepek az ő nemzeti ünnepei, és Magyarország piros-fehér-zöld lobogója az ő zászlaja.²⁰ Sokan szeretnék, ha kettős magyar és román állampolgárságuk lenne.²¹ Úgy érzik, mintha valamilyen módon az anyaországuk különleges felelősséggel tartozna értük.²²

Mivel a határon túli magyar nemzetrész tagjaként értelmezik önmagukat, az erdélyi magyarok egy csoportja igen jellegzetes elvárással érkezik Magyarországra. Természetesen tudják, hogy Magyarország sok szempontból „külföld” számukra. Mint vendégmunkások, azt egyáltalán nem várják, hogy teljesen „otthon” érezzék magukat; tisztában vannak a különbségekkel, nem csak a kereseteket, hanem az anyagi civilizációt, az életmódot illetően is. Mégis, amikor Magyarországra utaznak, úgy fogják fel, mint ha olyan országba érkeznének, amely bizonyos értelemben az övék is, és amelyhez ők is tartoznak.

Az erdélyi magyarok tehát *magyarként* érkeznek Magyarországra, és nem egyszerűen román állampolgárként, betanított- vagy szakmunkásként, férfiként vagy nőként. A magyarság adottság a számukra. Csakhogy ezt

²⁰ Egy magyar nő, aki az 1970-es évek végén nőtt fel Kolozsváron, amely az erősödő román nacionalizmus korszaka volt, emlékezett, ahogy egyszer lerajzolta a piros-sárga-kék román zászlót, ahogy az iskolában tanulta. „Ez nem a mi zászlónk” – jegyezte meg a nagyapja, amint meglátta a rajzot. Aztán elmagyarázta, hogy a „mi” zászlónk a piros-fehér-zöld magyar zászló. A nemzeti ünnepekkel való határon átvélő azonosulásra utal az a tény, hogy nagyon sok erdélyi magyar utazik Budapestre, hogy részt vegyen a Szent István napi ünnepeken augusztus 20-án.

²¹ A javaslat, hogy a határon túli magyarok lakóhelyük megváltoztatása nélkül jussanak magyar állampolgársághoz, amelyet az RMDSZ is támogatott, egy igen kiélezett (és kis többséggel elvesztett) népszavazási kampány tárgya volt Magyarországon 2004-ben. Lásd Kovács: „The politics of non-resident dual citizenship”; Kántor és Majtényi: „A kettős állampolgárság” és a vita dokumentációjára: <http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu/>. A Romániában lefolyt hasonló vitákról azokkal az intézkedésekkel kapcsolatban, amelyek non-rezidens kettős állampolgárságot adnak Moldávia legtöbb polgárának, valamint Ukrajna bizonyos állampolgárainak, lásd Iordachi: „Dual Citizenship and Policies toward Kin Minorities”.

²² Az azonosítás a határ túloldaláról is érkezik. Az erdélyi és más határon túli magyarokat – ez tabutéma volt Magyarországon a kommunista uralom korai szakaszában – az 1970-es és 1980-as években „újra felfedezték”. Lásd 2. fejezet, és a posztkommunista periódusra, amely a határon túli etnikai társak jogait kodifikáló Státustörvényben csúcsozott ki, 4. és 12. fejezet.

az identitást Magyarországon megkérdőjelezzik. Ahelyett, hogy legalább hallgatólagosan elismernék és elfogadnák őket magyarnak, nagyon sok migráns tapasztalja, hogy románként kezelik. Ez olyan gyakran előfordul, hogy külön szó keletkezett rá az erdélyi magyarok között, a „*lerománózás*”, amely azt jelenti, hogy lekezelő módon románként bánnak velük.

Vegyük a következő részletet egy fiatal, egyetemet végzett magyarok közti csoportbeszélgetésből:

Attila: És mindenki úgy tekint téged, mint románnak.

Zsófi: // Románnak... OLÁHNAK, bocsánat, oláhnak²³

Attila: // És, hogy jött ez a mocskos román, jött a nem tudom még ki, tehát ilyen szempontból tekintettek rád sokszor, hogy... utcán lakik, meg mit tudom én, tehát... betörés, meg mindent feltételeznek rólad „honnan jött ez a bűdös román”, [...]

Márta: Így van.

Zsófi: [...] Mintha afgán lettél volna, vagy valami hasonló. [...] Nem számított, hogy magyar vagy, úgy értem, hogy a nemzetiségedre nézve. [...] Most nem az állampolgárságról beszélek. [...] Nem értik, hogy román vagy, hogy román állampolgár vagy, de a nemzetiséged magyar, egyszerűen fel sem fogják.

Attila kezdeti panaszát Zsófi félbeszakítja, aki hangsúlyozza azt a stigmatizáló kategorizálást, amely nemcsak a románnal mossa össze a magyarokat, hanem e kifejezetten stigmatizáló *oláh* gúnynévvel. Attila olyan módon folytatja ezt a témát, amely visszhangozza az előző részben megvitatott panaszokat – nemcsak arról van szó, hogy románként kezelnek, hanem olyanként, aki „az utcán lakik”, vagy „lop”. Ám ebben az esetben mindezt még fokozza a méltatlanság is, amelyet Zsófi válasza fejez ki, hogy az ember magyarságát nem ismerik el, az emberek Magyarországon „egyszerűen fel sem fogják”, hogy valaki egyszerre lehet román állampolgár, de nemzetiségénél fogva magyar. Ez a párbeszéd szépen példázza mind az erdélyi magyarok téves azonosítását, mint nyomorúságos „*oláh*okat” és azt, hogy nem tudnak különbséget tenni a „magyar” és a „román” „állampolgári” és etnikus jelentése között.

A „magyar” és „román” kategóriák kétértelműségének – hol az országra és az állampolgárságra vonatkoznak, hol meg az etnikus azonosításra – központi jelentőségére hívtuk fel a figyelmet akkor is, amikor azt tárgyaltuk, hogy miképpen fejezik ki, alakítják és problematizálják az etnicitást a mindennapi interakciókban.²⁴ Itt most az látjuk, hogy ezt a kettősséget miként fejezik ki, alakítják, és ismerik fel – gyakran tévesen

²³ Az *oláh* a románokra használt magyar etnikai gúnykifejezés.

²⁴ Lád 7. fejezet.

– az erdélyi magyarok és magyar állampolgárok közötti rutinszerű találkozások során.

A magyarországi mindennapi szóhasználatban, ahol nincsenek nagy és politikailag aktív nemzeti kisebbségek, a „magyar” és a „román” közönségesen lakóhelyet és állampolgárságot jelöl. Az erdélyi magyarok mindennapi szóhasználatában viszont etnokulturális azonosságot.²⁵ A magyarországi kulturális és politikai elit természetesen kellően érzékeny e kifejezések kétértelmű jelentésére, és nagyon is tudatában van a szomszédos országok magyar kisebbségei létezésének. Ők sosem mondanák az erdélyi magyarokat „románnak”.²⁶ Mások számára azonban a „magyar” és a „román” egyszerűen országokat jelent. Így hát, amikor egy erdélyi magyart „románként” emlegetnek – vagy azt hallja, hogy más erdélyi magyarokat mondanak annak – akkor ez olyan jelentéseket és egyben érzékenységeket mozgósít a hallgató számára, amely a beszélőből teljességgel hiányzik; azaz úgy hallja, mint magyarságának megkérdőjelezését, akkor is, amikor a beszélő részéről nem állt fenn ilyen szándék.

A nehézség egy másik forrása – amely szintén látható a fent idézett interjúrészletben – a vendégmunkások jelentős részének bizonytalan gazdasági és jogi helyzetében keresendő. A legfeltűnőbbek az erdélyi munkavállalók közül azok a gyakran nyomorúságos helyzetű napszámosok, akik naponta a forgalmas budapesti Moszkva téren gyülekeznek.²⁷ Őket széles körben románnak/cigánynak tekintik, amely éppen az a fajta stigmatizált etnikai-állampolgári kategória, melyről az előző részben szóltunk. Ráadásul sokan közülük nem is azonosítják magukat magyarként. A Moszkva téri napszámosmunkára várók a ranglétra legalján helyezkednek el; itt csak a legszerencsétlenebbek próbálkoznak, akiknek semmiféle kapcsolatuk nincs Magyarországon. Csakhogy a mindennapos képzeletben ők jelentik meg a magyar „vendégmunkást” általában.

Az erdélyi magyarok el nem ismerése magyarként azért is bántó jelentős részük számára, mert az erdélyi magyarokat, akik felmenői valaha magyar állampolgárok voltak, akaratuk ellenére fosztották meg ettől az állampolgárságtól. Amikor az I. világháború után Magyarország területét szétszabdalták, panaszolta Károly, egy harmincegynéhány éves díszletmunkás a magyar színházban, „senki sem mondott le hivatalosan a magyar állam-

²⁵ Lád 7. fejezet. A romák vagy cigányok Magyarország legjelentősebb kisebbsége, de őket általában nem tekintik *nemzeti* kisebbségnek, annak ellenére, hogy bizonyos roma politikai vezetők kísérleteket tesznek arra, hogy a romákat országhatárokon átnyúló, transznacionális nemzetként gondolják el.

²⁶ A magyar nyelvben különbséget lehet tenni azzal, hogy a „romániai” szót használjuk, amely azt fejezi ki, hogy „Romániába való”, „Romániához tartozó”, míg az általánosabb „román” szó mind az országra, mind az etnikai azonosságra vonatkozhat. A mindennapi beszédben azonban ritkán tesznek ilyen különbséget.

²⁷ Lásd Sik: „Emberpiac” a Moszkva téren”.

polgárságról. [...] [De] sokan, akik kimennek például Magyarországra, ugyanúgy vannak kezelve mint egy

szenegáli, mint egy kirgiz vagy mint egy akárki." Akárcsak Zsófi az előző beszélgetésrészletben („mintha afgán lettél volna”), Károly is azt hangsúlyozza, mennyire igazságtalan, hogy úgy kezelik, mintha egyáltalán semmi kapcsolat nem fűzné Magyarországhoz.

A *magyarként* való elismerés megtagadása rendkívül felkavaró, egyenesen megalázó élmény lehet. Ez az el-nem-ismerés vagy félreismerés gyakran a magyarság kompenzáló túlhangsúlyozását vonja maga után.²⁸ „Ezek azt sem tudják, mi az az Erdély” – magyarázta egy nemrég érettségizett, jódmódú családból való fiatal, aki elég hosszú időt töltött Magyarországon. „*Fel sem merül bennünk, hogy én, mint olyasvalaki, aki egy másik országból jön, jobban beszélhetek magyarul náluk. Nem fogják fel. Romániából jövök, de magyarul beszélek. Hát akkor mi vagyok? Cigány? Román? Vagy mi?*” Hasonlóképpen Mari is arra emlékezett vissza, hogy a lányától, Zsuzsától, amikor Magyarországon tanult, megkérdezték, hogy lehet, hogy ilyen jól tud magyarul: „*És akkor még ők magyarázták neki, hogy ki az a Petőfi Sándor [...] Jó, odaát is vannak emberek, akik nem túl műveltek. De azt sem tudni, hogy vannak magyarok, akik Magyarország határain kívül élnek, hogy van egy hely, amit úgy hívnak, hogy Erdély?*”

Az efféle panaszok olyan széles körben keringenek, hogy sok erdélyi, aki személy szerint sosem tapasztalt ilyen el nem ismerést, mégis „tudja”, hogy ez Magyarországon így van. És ez a köztudat áthatja a gondolkodásukat, amikor a magyarországi munka lehetősége kerül szóba. „Én is elmehetnék Magyarországa” – mondta egy középkorú magyar. „De minek? Ott csak egy bűdös oláh vagyok.” Hasonló hangot ütött meg egy húszegynéhány fős baráti csoport:

„Gergely [férfi, 25, értékesítési képviselő]: Magyarországon jól fizetnek, de – a fél családom ott él, a bátyám, a nagyszüleim, hívtak is, menjek, tényleg jó a fizetés. De nem megyek oda románnak.

Edina [nő, 23, munkanélküli]: Úgy van.

[...]

Gergely: Akkor már inkább itt verik be a pofámat a villamoson.

Edina: Engem is.

Gergely: Mert gyerekkoromban egyszer még egy taslit is kaptam a villamoson, mert // magyarul beszéltem [Kolozsváron]

Edina: // Engem is.

Gergely: Azért hogy lerománozzák az embert.

Edina: Én magyarnak tartom magamat.

²⁸ Az erdélyi magyarok reakciójáról arra a lekezelésre, amely magyarok részéről éri őket Magyarországon, lásd Mungiu-Pippidi: *Transilvania subjectivă*, 71–72.

Imi [nő, 25, könyvelő]: [...] Hogyha odamegyek, akkor onnan tovább akarok menni, és... *Edina*: [...] Az ember metróra száll [Budapest], jön az ellenőr, és akad valami probléma, nem mintha nem lyukasztottam volna, és akkor „fúj, há a román már megint itt van Magyarországon, és akkor megint a román” [...] Erre megpróbálok bizonygatni, hogy a neved tiszta magyar, hogy magyar vagy, nem pedig román, meg ilyenek. Sosem éreztem magam jól Magyarországon, lehet, hogy a Balatonon, mert ott teli van külföldivel.

Kati és Zsolt, az 5. fejezetben leírt harmincas házaspár egyetértenek abban, hogy az erdélyi magyarokhoz való legjellemzőbb viszonyulás a „*lerománózás*”, de eltérő következtéseket vonnak le belőle. Kati szerint még mindig jobb, ha Magyarországon románként bánnak az emberrel, mint Romániában magyarnak lenni: *„Ha ott le is néznek bennünket, vagy valami bajunk van, akkor is legalább magyarok [ironikusan nevet], magyarok teszik ezt abelyett hogy folyton bozgoroznának, mint az itteni románok, amitől az ember hülyének érzi magát.”* De Zsolt nincs meggyőződve erről: *„Én nem vagyok biztos benne, hogy annnyival jobb lenne, nem hiszem [...] Sokkal szarabb érzés, ha a sajátjaid néznek le.”* Károly, a fent idézett díszletmunkás a középutat választja: *„[A magyarországi magyarok] azt hiszik, román vagyok, itt meg szintén rohadtul vagyok, mert magyar vagyok. Szóval nincs hazám. Ott vagyok a kettő között. [...] Valahogy el kéne döntenem, hová tartozom.”*

Az erdélyi magyar migránsok magyarországi tapasztalatait persze nem lehet az elismerés vagy el nem ismerés mikropolitikájára leszűkíteni. Mint a vendégmunkások mindenütt a világon, a Magyarországon dolgozó erdélyi magyarok is ki vannak téve a gazdasági nehézségnek, a bürokrácia akadékoskodásának és a kicsinyes mindennapi megaláztatásoknak. Ha megfelelő papírok nélkül dolgoznak, mint sokan teszik, akkor ugyanazokat a szorongásokat és bizonytalanságokat élik át, mint más illegális munkavállalók. Ugyanakkor egy sor sajátos problémával is szembe kell nézniük. Magyarországon, ahol azt várnák, hogy magyarokként való önfelfogásuk megerősítést nyerjen, ezt az identitásukat kétségbe vonják. Ez Magyarországot a magyarság kifejezésének és kiharcolásának terepévé teszi még azon erdélyi magyarok számára is, akik maguk sosem dolgoztak vendégmunkásként.

A könyv második részében mindvégig hangsúlyoztuk a különbséget a nacionalista politika és az etnicitás mindennapi tapasztalata között. Itt ennek a különbségnek egy újabb aspektusát látjuk. Az erdélyi magyarokra mind a magyarországi, mind az erdélyi magyar nyilvános szférában úgy tekintenek, mint a határokon átívelő magyar kulturális nemzet tagjaira. Ám a Magyarországra vándorlás tapasztalatai és ennek az élménynek a tematizációja az erdélyi magyarok köztudatában és társadalmi beszédében

a nemzeti befogadás retorikáját a nemzeti kirekesztés tapasztalatával kapcsolja egybe.²⁹

A befogadás retorikája és a társadalmi kirekesztés tapasztalata közti ellentétet nem éli meg minden erdélyi magyar, aki Magyarországon dolgozik, és él. De még azok számára sem kizárólagos és egyedül meghatározó élmény, akik megtapasztalták ezt a fajta kirekesztést. Igen sok erdélyi magyar települt le Magyarországon, amire egy időn túl úgy tekint, mint saját hazájára. De a határokon átívelő nemzetbe való befogadás politikai retorikája és az ugyanabból a nemzetből való társadalmi kirekesztés tapasztalata közti ellentmondás egy általánosabb ellentétre is figyelmeztet bennünket: arra, ami közügyek nyilvános és mindennapi feldolgozása és bemutatása között feszül. Ez az a kérdés, amelyre a következő fejezetben még jobban ráfókuszálunk.

²⁹ Fox: „National Identities on the Move”. Elméleti alaposságú elemzést találunk a közös nemzeti identitás retorikája és az alapvető különbségek mindennapi tapasztalata közti dichotómiáról az újragyeesítés utáni Németországban Glaeser *Divided in Unity* című művében.



POLITIKA

Könyvünk azzal a történettel indult, amikor Kolozsvár főterén a magyar konzulátusról ellopták a zászlót. Ez a történet szinte jelképszerűen mutatta a helyi nacionalista politika megbotránkoztató, arcátlan stílusát az alatt a tizenkét év alatt, amíg Georghe Funar ült a polgármesteri széken, de jól illusztrálta azt is, hogy a lakosság meglehetősen közönnyel és távolságtartással viszonyult ehhez a politikához. Most visszaértünk oda, ahonnan elindultunk. Ebben a fejezetben újra a nacionalista politikákat tárgyaljuk, ezúttal azonban nem a politikai diskurzusokon, hanem a mindennapi beszéd közegein keresztül közelítünk hozzá.

Kevés kolozsvárit foglalkoztat túlságosan a politika, a nacionalista politika meg még annál is kevesebbet. Ha hagyományos mércékkel mérjük, a politikában való részvétel a legtöbb kolozsvári számára kimerül a szavazásban, éppúgy, mint Közép-Kelet-Európa legtöbb lakosa számára. Ugyanakkor a politika visszatérő, bár nem állandó témája a hétköznapi társalgásnak. Ez nem jelenti, hogy az emberek rendszeresen „komoly” politikai vitákat folytatnának, melyek során hosszan és érdemben értékelnék a politikai kérdéseket. Nem jelenti, hogy a „tájékozott állampolgár” képét a kolozsváriakról lehetne megmintázni, vagy hogy politikai beszédmódjuk megfelel a diszkurzív racionalitás szigorú követelményeinek.¹ Azt azonban jelenti, hogy sok és változatos hétköznapi alkalom adódik arra, hogy politikáról beszélgessenek.

Ilyen beszélgetésekre alkalmat adhatnak bizonyos ismert (és főképp a megosztó) közszereplők cselekedetei és kijelentései, kiemelkedő helyi vagy távolabbi események, vagy olyan nyilvános viták, amelyek átszivárognak a magánbeszélgetésekbe is. De ennél közönségesebb módon is megindulhatnak. Az árakkal, a kilátástalan gazdasági helyzettel kapcsolatos panaszok könnyen átcsúszhatnak politikai témájú beszélgetésbe, mert a kolozsváriak politikusokat, vagy általában a politikát hibáztatják a szomorú helyzetért. A médián átszűrődő hírtöredékek – vagy amelyek barátok, kollégák és ismerősök révén érkeznek, akik elmondják, amit a médiában hallottak – jó anyagot szolgáltatnak a panaszkodáshoz, ritkábban a szóra-

¹ A „tájékozott polgár” szélsőséges és nem-realisztikus eszményének történetileg megalapozott tárgyalásához az amerikai kontextusban lásd Schudson: *The Good Citizen*; a diszkurzív racionalitásról a közösségi szférában általában, lásd Habermas: *Between Facts and Norms*.

koztató vagy megbotránkoztató történetek formálásához. „Hallottad, ezek már megint mit csináltak?”, vagy „El sem tudom hinni, amit az újságban olvastam” – ezek a média kiváltotta beszélgetések jellegzetes bevezető fordulatai. Egyszer-egyszer még egy jó hír is – például a bejelentés, hogy a románoknak többé nem kell majd vízum a beutazáshoz a legtöbb nyugat-európai országba – politikai témájú beszélgetést indíthat.

Mint William Gamson hangsúlyozta a politikai témájú beszélgetésről (*political talk*) szóló könyvében, az embereknek gyakran sikerül józanul értelmezni a politikai kérdéseket személyes tapasztalataikból és a köztudott dolgokból kiindulva, valamint a médiából szerzett ismereteik alapján. Míg azonban Gamson fő gondolja, hogy megmutassa, „az emberek képesek tájékozottan és érvekre alapozva vitatkozni politikai ügyekről”,² mi azt gondoljuk, hogy a politikáról sok más módon is lehet beszélni, például megvetően, bosszankodva, lekicsinylően, cinikusan vagy éppen viccelődve. Miként Mari fia, Zoli mondta: a politika „arra való, hogy jól nevehessünk rajta... olyan, mint egy vicces képregény [...] veszezszenek, motyognak össze-vissza, ilyesmi”. Az efféle lekicsinylő beszéd, míg aligha a jó polgári magatartás mintaképe, maga is a politizálás egy fajtája; maga is tükrözi – és részét képezi – a kolozsvári emberek hétköznapi politikai tapasztalatainak.³

Sok az olyan politikai témájú mindennapi beszéd, amely távolságtartást és undort fejez ki a politikával és a politikusokkal szemben.⁴ A politikusokat becsmérlő beszéd több jellegzetes téma körül összpontosul. Az egyik a korrupció. A 6. fejezetben foglalkoztunk azzal az erősen moralizáló nyelvvel, amelyen a kolozsváriak arról beszélnek, ki jut előre – és hogyan. E moralizáló retorika célpontjai között fő helyen szerepelnek a politikusok, az üzletemberek mellett. „Mind tolvaj” – így szól az általános ítélet (amely ráadásul románul még jól is rímel: *toți is hoți*). Ebből a szempontból az etnicitást közömbösnek tekintik: „A politikus, az politikus, bármi legyen is az nemzetisége”, mondta egy közgazdaságtan-hallgató az egyik csoportbeszélgetésen.

² Gamson: *Talking Politics*; az idézet a papírkötéses kiadás hátsó borítójáról való.

³ Zoli annak példája, amit Eliasoph: *Avoiding Politics* című művében (154.) „vehement disengagement” (vehemens távolságtartás) kifejezéssel határoz meg. Azok a „minden erőfeszítésükkel komolytalan” cinikusok, akiket Eliasoph leír, többet beszélnek politikáról mindenki másnál, de teszik ezt úgy, mint valamiféle „összeesküvést a hiszékenységgel ellen”; viccelődésük „a szolidaritás egy formájának kinyilvánítása, amelynek célja a politikával szembeni immunitás jelzése” (158.). Persze ez a fajta politikai beszéd – amelyben a politika nevetség tárgya és viccforrás – nem kolozsvári és nem is kelet-európai különlegesség; lásd például a *Daily Show* és más szatirikus politikai műsorok sikerét a televízióban.

⁴ A politikától való távolságtartás gyakran egy megtestesített magatartás, nem pedig egyszerűen „vélemény”; gyakran van testi-viselkedési dimenziója is, amelyet horkantások, sóhajok, és égneek fordított tekintetek közvetítenek.

Egyes kolozsváriak szerint a korrupció annyira áthat mindent – „*A maffia erősebb, mint Olaszországban*”, mondta egy gyári munkás egy román csoportbeszélgetésben – hogy azt csak egy olyan tekintélyelvű vezető szüntethetné meg, aki elég erős ahhoz, hogy „mindenkit kézben tartson”, ahogy ugyanebben a csoportban egy szakmunkás fogalmazott. Ez a vita a 2000-es elnökválasztási kampány idején zajlott, amelyben Vadim Tudor, az ultranacionalista Nagy Románia Párt (GRP) vezére a korrupció elleni keresztes háború kérelmelhetetlen bajnokának populista mezét öltötte magára. „*Ez az, amit most Vadim tenni akar* – mondta egy harmadik résztvevő, egy esztergályos –, *börtönbe a villatulajdonosokkal [a korruptakkal]. Azt mondta, negyvennyolc órán belül elkoboz [mindent].*” Vadim nevét néha Vlad Țepeș (Vlad, a Karóbahúzó) történelmi alakjával együtt emlegették, aki legendás könyörtelenséggel bánt el a tolvajokkal. Egy negyvenes munkásember egy másik csoportban sóvárogva idézte a román nemzeti költő, Mihai Eminescu sorát: „*Hol vagy, urunk Țepeș?*». Ha most Vadim lenne az úr...”⁵

A másik visszatérő téma az inkompetencia. „Mind hülyék”: ez volt Zoli sommás ítélete. A megvetés, amellyel a politikusokat gyakran kezelik, élénken mutatkozott meg az alábbi párbeszédben, amely egy, a negyvenes éveikben járó, mérsékeltlen iskolázott román munkásokból álló csoportban hangzott el.

Veta: Nehéz ez, mit tehet az ember?

Nelu: Tényleg nehéz, és a politika... Bonyolult, nagyon bonyolult.

Veta: Az élet is nehéz, a politika is nehéz.

Nelu: A politika nem nehéz. Ülsz a fenekeden egész nap, és jó pénzt keresel. [nevetés]

Veta: Ja, látod, hogy alusznak, pattogatott kukoricát esznek, nevetgélnek egymás között. Én ezt nem értem, miféle ország ez? Az ember nézi a parlamentet a tévében, és röhögnie kell. Vagy olyan pipa lesz, hogy nem is akarsz többé tévét nézni.

Mariana: De ki küldte oda őket? Mi vagyunk azok, akik rájuk szavaztunk, mi raktuk őket oda, hogy aludjanak. Őket nem érdeklik a mi jogaink, egyáltalán nem, csak a saját érdekeik.

Az egyik utolsó téma – erre utal a fenti párbeszéd záró megjegyzése is – az, hogy a politikusok, még ha nem égbekiáltóan korruptak is – csak a maguk érdekei szerint járnak el, és azokat védik. A politikusokat külön, önálló csoportként látják, amelynek az érdekei élesen szemben állnak az egysze-

⁵ A téma továbbra is aktuális maradt: lásd a Vlad Țepeșt ábrázoló választási graffitit a 35. képen, a 2004-es választási kampány idejéből.

rú emberek érdekeivel, még feltételezett választóikéval is.⁶ (A magyaroknál, mint alább látni fogjuk, nem csupán általában a politikusokat, hanem „a saját” pártjuk politikusait marasztalják el ezzel az indokkal.) Az etnikai feszültségek szítását tekintik az egyik kulcsfontosságú módszernek, amelynek révén a politikusok – románok és magyarok egyaránt – a saját érdekeiket mozdítják elő az egyszerű kolozsváriak kárára.

Ileana: Azt hiszem, ez az egész kérdés... hogy románok, meg magyarok... Ez...

Daniela.: Politikai kérdés.

Ileana: Politikai kérdés//, és...

Silviu: // Politikai, és azok szítják, akiknek érdekében áll.

Ez a látszólag triviális párbeszéd egy olyan csoportbeszélgetésből, amelyen fiatal, iskolázott román emberek vettek részt, jól mutatja ennek az értelmezésnek a konszenzuális, magától értetődő jellegét. Daniela és Silviu együttműködve egészítik ki az Ileana által bevezetett gondolatot, és mindhárman egyetértenek abban, hogy a román-magyar feszültségeket a politikusok táplálják.

Hasonló megjegyzések hangzottak el más csoportbeszélgetéseken is. Egy fiatal kozmetikumügynök állapította meg egy román beszélgetésen, hogy a románok és magyarok közti súrlódásokat „*a politikusok táplálják, hogy a pártjaik fennmaradjanak*”. Ugyanezt mondta ki egy magyar vitában egy, a húszas évei derekán járó kisvállalkozó, hozzátéve, hogy ennek eredményeként „felizgatjuk magunkat, és megfeledezünk az igazi problémáinkról”. Románul is, magyarul is szó szerint ugyanazzal a kifejezéssel fogalmazták meg ezt a közös hétköznapi értelmezést, azaz „abból élnek” (románul „*din asta trăiere*”).

⁶ Verdery: „Nationalism and National Sentiment”, 191–197. azt fejtegeti, hogy a kommunista rezsimek által támogatott moralizáló, homogenizáló és esszencializáló „mi-ök” különbségtétel internalizálódott, de tartalmát és értékelési irányát illetően átalakult az egyszerű emberekben, akik számára maga pártállam (nem pedig az „osztályellenség”) vált egyre inkább tapasztalatilag a központi helyen konstituált „másikká”. Azzal folytatja, hogy ez segít megmagyarázni, hogyan talált ilyen visszhangra a posztkommunista nacionalista retorika, amikor egy másik „ök” – egy idegen nemzetiség, amellyel sok összefüggésben történelmileg a kommunistákat amúgy is azonosították – vette át a rendszer helyét a populáris gondolkodásban. Ez igen erőteljes magyarázat, de egy bizonyos értelemben túlságosan is erős, mert oda vezet, hogy nagyobb fogadókésziséget vár a nép részéről a szélsőséges nacionalizmusra (és a szélsőséges antisemitizmusra) a posztkommunista Romániában és másutt, mint amennyi valóságosan is megjelent. Mondhatnánk, a rendszer „ök”-ként való azonosítása az elidegenedett polgárok részéről nem egyszerűen áttevődött az etnonemzeti másokra, hanem fennmaradt: a posztkommunista rendszert továbbra is úgy fogják fel moralizáló módon, mint korrupt „ök”-et, akik élesen különböznek „tőlünk” (az egyszerű állampolgároktól).

Miközben hangsúlyozzák távolságukat – gyakran vehemensen – a korrump, alkalmatlan, csak önértékeikkel törődő politikusoktól, sok kolozsvárinak megvan a kellő hétköznapi tájékozottsága a politikáról ahhoz, hogy bizonyos részletességgel is tudjon beszélni róla. A politikai események, különösen a mulatságosak vagy felháborítóak, jó társalgási témát szolgáltathatnak, legalábbis jobbat, mint az árakkal kapcsolatos, előre sejtethető panaszok. A közügyekről szóló mindennapi társalgás tehát leginkább a nevetségessé tétel és az indignáció irányába hajlik.⁷ De a politikai beszélgetés nem egyszerűen a szórakozás eszköze; még a minden erőfeszítéssel komolytalan politizálás is alkalmat ad a szolidaritás kifejezésére.

Itt és most a „politizálásra”, azaz a politikai témájú mindennapi beszéd modorára és modalitására vagyunk kíváncsiak, nem egyszerűen (és nem is elsősorban) a populáris politikai nézetek tartalmára; legalább annyira foglalkoztat bennünket az, hogy *hogyan* beszélnek az emberek a politikáról, mint az, hogy *mit* is mondanak a fontosabb kérdésekről. Ezért adataink legfőképpen a csoportbeszélgetésekből származnak. Ezekben a vitákban a résztvevők – akik többségükben ismerték egymást már az összejövetelt megelőzően is, és gyakran nagyon jól – inkább beszélgettek, vitatkoztak, történeteket meséltek és együtt nevetettek, semmint a véleményükről számoltak volna be egy interjúkészítőnek. E politikai beszélgetések nagyobb része konkrét készítés nélkül alakult ki; így jelentős mértékben el tudtuk kerülni a mesterséges, kifejezetten a kutató számára produkált, és felé orientált véleményeket, amelyeket olyankor kapni, ha közvetlenül rákérdezzünk az emberek politikai véleményére.⁸ A beszélgetéseket kísérő interakciókra vonatkozó megfigyeléseink és értelmezéseink ugyanakkor lehetővé teszik, hogy visszaadjuk a mindennapi politikai beszéd sava-borsát, attitűdjeit és stílusát.⁹ Másfelől azonban míg az alig moderált,

⁷ Ez a fajta elfogultság a legfeltűnőbb a csoportos helyzetekben, különösen informális kontextusokban, és különösen a fiatalok között. A négy szemközti találkozókon jóval jellemzőbb a „komolyabb” hozzáállás.

⁸ A politika volt az egyik a kétórás csoportbeszélgetéseken bevezetett három nagyobb témakör közül. A bevezetés azonban igen általános módon történt, bármilyen specifikus politikai probléma említése nélkül, egy rövid érdeklődéssel afelől, hogy mennyire van jelentősége a politikának az egyszerű emberek számára mindennapi életükben. Innentől hagytuk, hogy a beszélgetés folyjon szabadon a saját medrében húsz perctől fél óráig, a moderátor pedig alig avatkozott be, vagy egyáltalán nem. Csak a politika számára megállapított szakasz (általában negyvenöt perc) vége felé vetett fel a moderátor konkrét politikai kérdéseket (amikor ezek nem kerültek spontán módon elő, mint ahogy az gyakran történt). Még ezekben az esetekben is engedjük, hogy a létrejött vita kövesse a maga saját interaktív dinamikáját, és az adatainkat főként a résztvevők egymásnak adott válaszaiból merítjük, sokkal inkább, mint a moderátor időnkénti készítésére adott reakcióikból.

⁹ Szinte minden „politizálás”, amit e fejezetben elemzünk, magyarok közötti vagy románok közötti beszélgetésekből származik. Amint azt a 10. fejezetben megfigyeltük, a politikát – különösen az etnopolitikai ügyeket – vegyes társaságban többnyire gondosan kerülnek. A vitacsoportok összetételéről lásd B. Függelék: „Megjegyzés az adatokról”.

minimálisan strukturált csoportbeszélgetések többnyire kényszerek nélküli beszédet hoztak létre, az ilyen beszéd mégis csak sajátos és mesterségesen teremtett társadalmi szintéren keletkezett.

Nem állítjuk, hogy ezek az adatok reprezentatívak a kolozsváriak által megvitatott *témák* tekintetében. Olyan témákat választottunk, amelyek a számunkra fontos etnopolitikai vitához kapcsolódnak; ugyanakkor a hétköznapi politikai beszéd nagy része – a románok között pedig az ilyen beszéd túlnyomó többsége – nem kapcsolódik az etnicitáshoz vagy a nacionalizmushoz. Az itt bemutatott adatok inkább a mindennapi politikai beszéd modorára, hangulatára és stílusára nézve reprezentatívak; ami pedig a négy, általunk megvizsgált témát illeti, a nézetek skáláját is világosan jelzi.

Míg a kolozsváriaknak a politikához való viszonyát kifejezi – és részben alkotja is – a róla folytatott mindennapi beszéd, ugyanúgy kifejezi azt a hallgatás is. A politikától való távolságtartás néha (mint a fentebb idézett példákban is) artikulált, de nem mindig az. Az adatok, amelyekre e fejezetben támaszkodunk, óhatatlanul eltúlozzák a politikai beszéd – és azon belül különösen az etnopolitikai témák – gyakoriságát a mindennapi beszélgetésekben. Amint azt az előző fejezetekben megállapítottuk, az etnicitás csak időnként jelentkezik fontos kérdésként a mindennapi életben; ugyanez a helyzet a politikával, és *a fortiori*, a nacionalista politikával is.

Fentebb hangsúlyoztuk az aszimmetriát abban, ahogy az etnicitást Kolozsváron megjelenítik, és kifejezésre juttatják. Ez az aszimmetria arra is kiterjed, ahogyan a magyarok és románok a politikáról beszélnek. Nem egyszerűen azt értjük ezalatt, hogy a legtöbb magyar és román élesen eltérő nézeteket vall az etnopolitikai kérdésekről, amelyek gyakran (bár nem mindig) variánsai a standardizált „magyar” vagy „román” álláspontnak, amelyet a politikusok artikulálnak. Arról is szó van, hogy különbségek állnak fenn a politikai beszéd formáját illetően is. Ezek közül a legfontosabb, amely abból következik, hogy az etnicitásnak általában kiemelkedőbb a jelentősége a magyarok számára, egyszerűen az, hogy a magyarokat jobban érdeklik az etnopolitikai kérdések, és hajlamosabbak más politikai témákat is etnopolitikai keretek között értelmezni, mint a románok; a politikai beszéd jóval gyakrabban *etnopolitikai* beszéd a magyarok, mint a románok számára.

Ez a különbség nemcsak abban jelentkezik, hogy *mely* témákat vitatnak meg, hanem abban is, hogy *hogyan* vitatják meg ezeket. A négy témát, amelyet kiválogattunk – Funar polgármester, az RMDSZ, az autonómia és a magyarországi státustörvény – mindenki etnopolitikai töltetű kérdésként fogja fel, de még ezekről a témákról sem mindig etnikai szempontok szerint beszélnek.

Funar polgármester például tizenkét éven át megkerülhetetlen módon volt jelen a kolozsváriak életében. Figyelemkeltő retorikára és gesztusokra

való hajlama elsőszámú társalgási anyagul szolgált. Mégis a románok és a magyarok ugyancsak másképp beszéltek róla. A magyarok éles érzékenységgel reagáltak Funar hipernacionalista szónoki szövegeire; a legtöbb román számára, akár támogatói, akár ellenfelei voltak Funarnak, mindez sokkal kevésbé volt jelentős.

Másként jelentkezik az aszimmetria, amikor az RMDSZ-ről van szó. Bár a választásokon következetesen megkapja a magyarok támogatását, az RMDSZ igen sok kritikus, rálegyintő, sőt megvető hangot vált ki a magyarok között. Ez a kritikus hangvétel ismerősségen, közelségen, és „tulajdonosi tudaton” alapszik; tükrözi a magyarok azon helyzetértelmezését, hogy az RMDSZ, tetszik vagy nem, mégis az „ő pártjuk”. Amikor románok beszélnek az RMDSZ-ről, azt sokkal távolabbról teszik.

A harmadik vizsgált téma, az autonómia egyszerre egyesíti és megosztja a románokat és magyarokat. A politikai elitek diskurzusában, amelyet néha a hétköznapi kolozsváriak is magukévá tesznek, az autonómia etnikai viszonylatban fogalmazódik meg, és így axiómaszerűen kívánatos a magyarok és axiómaszerűen védhetetlen a románok számára. Ezzel szemben, amikor regionális viszonylatban vetődik fel, ahogy az gyakran előfordul a hétköznapi beszédben, az autonómia olyan kérdés, amelyről a legtöbb román és magyar meglepően hasonlóan beszél; mind támogatják Erdély nagyobb közigazgatási és pénzügyi autonómiáját Bukaresttel szemben.

Az utolsó vizsgált téma, a „státustörvény”, amelyet Magyarországon hoztak az erdélyi és más határon túli magyarok számára.¹⁰ Egy olyan hivatalos státus létrehozatala révén, amelyhez bizonyos előnyöket kapcsoltak, úgy tűnt, hogy ez a törvény közvetlenül releváns azok számára, akik megfeleltek (és megfelelhettek) a feltételeinek. Így aztán ez sok beszédet váltott ki arról, hogy ki számít „magyarnak” – és kinck kellene annak számítására – a törvény céljaiból, olyan beszédet, amely kifejezte az etnicitásnak mind instrumentalista, mind pedig primordialis felfogását.

FUNAR

Amikor egy csoportbeszélgetésen a polgármester felől érdeklődtünk, hat magyar fiatal, egymás barátai, a megvető nevetés kórusával reagáltak. Előzetes tapasztalataink szerint ez egy elég tipikus reakció volt. Bár voltak tiltakozások Funar kezdeményezései ellen a polgármester első néhány hivatali éve alatt, az 1990-es évek második felére már a legtöbb magyar

¹⁰ Az első három kérdéstől eltérően, amelyek a politikai beszéd visszatérő témái voltak kutatásunk egész időszaka alatt, a státustörvény csak az 1990-es évek vége felé vetődött fel kérdésként, és jelentős figyelmet és vitát váltott ki vagy egy éven át, aztán elhalványult és háttérbe került.

– különösen a fiatalok – már alig tudta őt komolyan venni.¹¹ Amikor a neve felmerült, csak horkantottak, és a szemüket forgatták. Funar nem félelmet, szorongást vagy aggodalmat ébresztett, hanem megvetést, lenézést, undort, bosszúságot, és nem ritkán mulatságosságot. Gyakran albaráti hangon magyar becenévvel „Gyuriként” emlegették, és néha viccből még a románok is így hivatkoztak rá. Nem úgy jellemezték, mint aki veszélyes, hanem olyasvalakiként, aki „bolond”, „beteg”, „idióta”, „bohóc” és „kretén”.

Ennek ellenére Funart nem csupán megválasztották, hanem kétszer is újraválasztották, mint Kolozsvár főpolgármesterét, mielőtt 2004-ben végül megfosztották volna hivatalától. A románok közül is voltak, akik megvetették, különösen a magasan iskolázottak, de tizenkét éven át mégis sikerült elnyernie – legalábbis a szavazófülkében – a román kolozsváriak jelentős többségének támogatását. Ez arra a következtetésre juttatott néhány megfigyelőt, hogy a szélsőséges nacionalizmus jelentős támogatást élvez Kolozsváron (és másutt Erdélyben, ahol Funar radikális nacionalista eszmétársa, Vadim Tudor mindenki megdöbbenésére 29 százalékot szerzett a 2000-es elnökválasztás első fordulójában, mielőtt a második fordulóban veszített Ion Iliescuval szemben). Ám választási eredményekből a nacionalista érzelem erősségére következtetni legalábbis problematikus.¹² Funar a jelek szerint legalább annyira nyert választást választás után szélsőséges nacionalista retorikája ellenére, mint annak köszönhetően; sokan azért támogatták, mert úgy gondolták, hogy – a szokásos román kifejezéssel szólva – *bun gospodar* (azaz jó gazda).

Az idő múlásával Funar elvesztette azt a sokkoló, botránykeltő és mobilizáló erejét, amellyel első hivatali éveiben rendelkezett. Meghökkenítő cirkuszai sok kolozsvári számára rutinszerűvé váltak. Olyan dolgok, amelyek egy kívülálló szemében megdöbbentőek vagy sokkolóak – például román nemzeti színűre mázolni az utcai szemétyűjtőket – a helybelieknek

¹¹ Lásd 4. fejezet.

¹² Vadim Tudor tömeges támogatása első fordulóban például nagyrészt proteszt-szavazás volt, a „*mainstream*” pártokkal és politikusokkal szembeni mélységes elégedetlenség kifejezése (Gallagher: *Theft of a Nation*, 252–259.; a jobboldali populista pártok választási támogatottságának értelmezése körüli nehézségekről Nyugat-Európában lásd Kitschelt: „The Contemporary Radical Right”). Az világos, hogy Funar támogatóit nem riasztotta el komolyabban a polgármester nacionalista retorikája, de ez nem jelenti, hogy e miatt a retorika miatt támogatták volna. Felmerülhet érvként, hogy az, hogy támogatói türték (vagy éppen aktívan támogatták) Funar kisebbségellenes és általában intoleráns retorikáját, önmagában is indikátora a nacionalista érzületnek a választók körében. De a nacionalista érzület hírhedten nehezen mérhető; míg Funar választási sikere jelezhet valamiféle széleskörű nacionalista érzést, mégsem tekinthetjük a kiugróan jelentős, mobilizált, agresszív nacionalista attitűd mérőfokának támogatói körében. Funar pocské szereplése 2004-ben pedig arra utal, hogy a támogatása inkább a politikai konstellációnak volt betudható, mint a tartós nacionalista érzelmeknek.

már szinte fel sem tűntek. „Amikor minden nap ezt látja az ember” – mondta Zoli – „minden oszlopon [itt a számos utcát szegélyező rövid, trikolortartó oszlopokra gondolt], minden utcasarkon, akkor már nem is zavar, nem érdekel, teljesen megszokottá válik.” Sok magyart mégsem tudott különösebben megrázni, amikor a magyar zászlót ellopták a konzulátusról, bár néhányan még mindig fel voltak háborodva ezen és más jelképi provokációkon. „Visszaél a hatalmával!” – kiáltotta Karcsi. „Hogyan lothatja el egy konzulátus zászlaját? Az az épület magyar terület [...] hogy merészel odamenni? És még pénzt mer ígérni a tolvajoknak!”

Funar választási sikerét a legtöbb magyar a nacionalizmusának tulajdonította. Ahogy egy fiatal könyvelő mondta egy csoportbeszélgetésen: „a legtöbb ember teljesen elégedett azzal, hogy mindent piros-sárga-kékre festenek”. A magyarok szemében Funar legfőként és elsősorban magyar-ellenes volt; feltételezték, hogy a románok is hasonlóan látják. És egyes románok helyeselték is Funar nacionalizmusát. „Nekem megfelel” – mondta egy húszéves érettségizett munkanélküli. „És teljesen normális. Tán hagyjuk, hogy a magyarok parancsolgassanak a saját országunkban?” Mások viszont, anélkül, hogy támogatták volna Funar nacionalizmusát, mégis úgy látták, hogy bizonyos szempontból igazolható és magyarázható. Emilia például „túlzottnak” találta Funar nacionalizmusát, mégis bizonyos mértékben érthetőnek, mint reakciót a magyarok „túlzott követelésére” és nacionalista „provokációira”.

Mégis nagyon sok – valószínűleg a legtöbb – kolozsvári román számára, beleértve mind Funar támogatóit, mind bírálóit, a polgármester nacionalizmusa határozottan másodlagos volt. A románok természetesen tisztában voltak magyarellenés retorikájával, de kevesen vették komolyan. Amint láttuk, sok magyar sem vette komolyan. Mégis, a magyaroknak sokkal inkább nehezére esett ignorálni ezt a retorikát, mint a románoknak. A magyarokat gyakran sértette Funar szóhasználata, még ha nem is vették komolyan; a románok sokkal könnyebben mellőzhették vagy nem vettek róla tudomást. Ahogy egy diák mondta az egyik csoportbeszélgetésen: „Vannak, akik azt mondják, nacionalista, vagy hogy szélsőséges. Hát az meglehet, de engem nem érdekel. Ami érdekel, az az, hogy mit tett polgármesterként.” Vagyis ennek a Funar-támogatónak a szemében meglepő módon Funar nacionalizmusa nem volt része annak, amit *polgármesterként* tett. Azok a románok, akik nem helyeselték Funar nacionalizmusát – és sokan voltak ilyenek, főleg a város iskolázottabb és hosszabb ideje itt élő lakosai között – a saját román identitástudatukra hivatkoztak, és a saját felfogásukra a nemzeti lobogó helyes használatáról, és így cáfolták, hogy Funar az ő nevükben szólna.¹³ Claudiunak és Luciannak például nem tetszett, hogy Funar válogatás nélkül használja a román nemzeti zászlót mindenre:

¹³ Lásd 7. fejezet.

Claudiu: Ez az egész hülyeség, lefesti a padokat, most meg az oszlopokat, na ne! Rendben, ő a polgármester, rendben, befesteti, rendben, nacionalista, rendben, minden rendben, de azért ugyan már, mégis csak túl messze megy.

Lucian: [...] Kellene valami törvény arra, hogy hol lehessen használni a nemzeti színeket, tudod, szóval a zászlót. Ahelyett, hogy oszlopokra festenék, meg padokra, ahová az ember a seggét rakja, tudod?

Más románoknak fenntartásai voltak azzal kapcsolatban vagy éppenséggel tagadták, hogy Funar beleillene a „román” kategóriába. „Túl román” – így jellemezte őt egy diák egy csoportbeszélgetésen, és Zoli felesége, Anca pedig: „Ez nem román, ez nem hazafi, ez bolond.”¹⁴

Funar román bírálói számára jelentősebbek voltak az esztétikai szempontok és a gazdasági gondok. Egy fiatal szakács szerint, aki részt vett az egyik csoportbeszélgetésen, a gödrök a főtéren „*rémesen néznek ki. Még ha befedte volna őket, mint ahogy ígérte! De nem csinált semmit... Az emberek szemetet hajigálnak oda, kész borzalom.*” Egy másik csoportban egy középkorú takarítónőnek az volt a véleménye, hogy Funarnak „nem kellett volna annyi szobrot állítania. Hasznosabban is elkölthette volna azt a pénzt valami másra.” Hasonló megjegyzések hangzottak el a magyar csoportbeszélgetések során is, mint például ez, egy cipőbolto hivatálnok szájából: „*Folyton a Mátyás király körüli zászlórudakat festi piros-sárgára [és fehérre], és erre költi a pénzünket, az enyémet is, mindenkiét, de miért nem az utakat hozza rendbe ezért a pénzért?*”

Más kolozsváriak, különösen a fiatal nemzedék szemében, Funar nevetni való figura volt, egy bohóc.¹⁵ Ez különösen élesen került a felszínre egy magyar elit-középiszkola diákjai közti csoportbeszélgetés során. „*Tényleg jól szórakozunk Funar marhaságain*”, mondta az egyik gimnazista lány a többiek helyeslésétől és nevetésétől kísérvé. „*Ez nem mindig komoly politika*” – folytatta. „*Mi úgy látjuk ezt: te jó ég, micsoda baromság!*” Amikor azt tudakoltuk, beszélgetnek-e Funarról egymás között, egy másik diák válasza egyértelmű volt: „*Nem, csak szórakozni szoktunk rajta*”. Vagy ahogy harmincegynéhány éves, a katolikus egyháznak dolgozó magyar nő fogalmazott egy másik beszélgetésen: „*Funar az ország bohóca, pont úgy mint régen, amikor a királyok udvari bolondot tartottak [nevetés]. Funarnak éppen olyan stílusa [...] és tényleg kinevetjük.*” Az a baráti társaság, amelyet e rész elején említettünk, vissza-visszatért Funarhoz, hogy szórakozzon rajta. „*Nem térhetnének vissza Funarhoz? Az jobban szeretem.*” Mire a másikuk azonnal

¹⁴ Lásd 7. fejezet.

¹⁵ A téma bővebb kifejtéséhez lásd Fox: „Missing the Mark”, 387–389.

engedelmesen belefogott a főtéren diszelgő gödrök parodisztikus dicsőítésébe.¹⁶

Mindannak az elkeseredettségnek, mulatságnak és lenézésnek, amelyben lényegében minden magyar és számos román is osztozott, Funarnak nyilvánvalóan szép számmal voltak támogatói a városban. A legtöbben a vezetői képességeire hivatkoztak, megállapítva, hogy rendbe hozta az utakat, megtisztította a várost, és kifestette a házak homlokzatát a városközpontban. A magyarok közül viszont kevesen értettek egyet ezzel. Ha olyan jó vezető lett volna, érveltek, akkor igyekszik külföldi befektetők kedvében járni. Ezzel szemben Funar városvezetése, amely korrupszágáról volt ismert, és arról, hogy fittyet hány a törvényre, inkább elriasztotta őket.

Az, ahogyan a kolozsváriak Funarról beszéltek, nem jelezte támogatottságának mértékét. Sok román úgy tartotta, hogy Funar „*bun gospodar*”, és ezért támogatta, de ez nem nyújtott jó társalgási anyagot. Még a támogatói is arra hajlottak, hogy inkább a polgármester botrányos mondásairól és cselekedeteiről beszéljenek. Az, hogy „*Láttad, milyen tiszta ez az utca?*”, nem igazán ígéretes nyitás egy jó beszélgetéshez. Az azonban, hogy „*Láttad, mit festett ki már megint?*” (az utalást mindenki a román nemzeti színekre értette) témát adott, amiről aztán lehetett beszélni, panaszkodni, nevetni rajta. Funar feltűnést kereső, kirívó stílusa volt az, ami miatt az emberek folyton beszéltek róla. Ahogyan Anca mondta: „*Az ember leül a TV elé, és azt kérdi: 'Na, most mit csinált?' [nevetés] tiszta jelmezből lesz belőle, tudod, mint a cirkuszban, az ember várja, hogy mi lesz a következő szám*”. Egy másik alkalommal, egy Funar műsorozásáról szóló hosszabb tiráda során Zoli megemlítette a legutóbbi esetet, amikor Funar román nemzeti színű szalaggal átkötött marhacsontokat helyezett el az ellene szavazó városi tanácsosok ülésein. (A polgármester utóbb tiltakozott, amikor ezt a „modern műalkotást” eltávolították.) „Ezt hallottátok” – szólta bele Zoli anyja, Mari is, jelezve, hogy ez jó sztori, és egyben nyomatékositva az eset „hír” voltát.

Azt akartuk illusztrálni, hogy beszéltek a kolozsváriak Funarról, nem pedig azt, amit gondoltak róla, vagy hogy miért szavaztak rá, vagy éppen ellene. Ha a „funarozás” a komikum felé hajlott, ez részben azért volt így, mert az emberek nem vették őt komolyan, de még akik komolyan vették, azoknak sem volt szüksége arra, hogy baráti és családi körben folyó beszélgetéseik során józanul és őszinte szavakkal kifejtsek annak okait, miért támogatják a polgármestert, vagy miért állnak vele szemben. A Funarral való szembenállást például eleve adottnak vették a magyarok körében (és számos román körben úgyszintén); ezekben a kontextusokban komolyan kifejtetni, hogy mik az ember szembenállásának okai, az abszurd dal lett

¹⁶ A művészek is szórakoztak Funaron; lásd 4. fejezet.

volna határos. A politikai színtéren való első feltűnése után, amely valóban mélyen megdöbbenő volt sok kolozsvári számára, Funar afféle ismerős figurává vált, aki azonban megbízhatóan szállította a „mesélhető” anyagot a társalgáshoz. Bennünket nem azért érdekelt a Funarról való beszéd, akár csak a mindennapi politikai beszéd minden más formája, mert tükrözte a beszéd mögötti véleményeket és attitűdöket Funarral kapcsolatban – mint jeleztük, ezt nem is tette – hanem mert az ilyen beszéd fontos eleme volt a kolozsváriak mindennapi politikai tapasztalatának a funari években.

Az RMDSZ

A legtöbb magyar biztos abban, hogy ha választásokra kerül a sor, az RMDSZ-re szavaz. „Nyilvánvaló”, mondta Mari, „*hogy ha magyar vagy, akkor az RMDSZ-t támogatsz. Ez a legkevesebb.*” Ez nem feltétlenül jelenti, hogy az ember belép a pártba, becsüli a vezetőit, vagy akár egyetért a politikájával. De az RMDSZ-re szavazni – ezt széles körben így fogják fel – etnikai kötelesség. A magyarok szemében – de nem a románokéban; íme egy újabb aszimmetria – a parlamenti választások tehát egyfajta népszámlálásként is szolgálnak.¹⁷

A magyarok bizonyos környezetekben azzal az elvárással is szembesülnek, hogy díjfizető tagként támogassák az RMDSZ-t. És ezt sokan meg is teszik: a mintegy 18 ezer tag körülbelül a város magyar lakosságának 30 százalékát teszi ki. Sok magyar számára az RMDSZ-tagság, akárcsak a szavazás, az etnonemzeti identitás kifejezése, nem pedig valamely osztályérdeké vagy politikai ideológiáé; ez nem így van a románoknál, még a nacionalista politikai irányzatok támogatóinál sem.

¹⁷ Arról, hogy miként lehet a választásokat népszámlálássá redukálni egyes etnikailag megosztott társadalmakban lásd Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*, 83–87.; az indiai példa mintaszerű feldolgozását lásd Chandra: *Why Ethnic Parties Succeed*. Az RMDSZ eredménye a képviselőházi választásokon 1990-ben, 1992-ben, 1996-ban és 2000-ben – 7, 2 százalék, 7, 5 százalék, 6, 6 százalék és 6, 8 százalék – szorosan követte a magyar lakosság számarányának változását, amely 7, 2 százalék volt 1992-ben és 6, 6 százalék 2002-ben. (A romániai választásokkal kapcsolatos adatok megtalálhatók a <http://www.cspp.strath.ac.uk/index.html?romelec.html> webcímen). Az egyik helyi magyar szociológus, akit az 1990-es évek végén kérdeztek a magyar lakosság csökkenésének bizonyítékáról a választási eredmények szerint, azt felelte, hogy szerinte nincs csökkenés, mert az RMDSZ-re eső szavazatok száma a helyi és az országos választásokon Kolozsváron viszonylag állandó. Amint a 2002-es népszámlálás kimutatta, ez tévedésnek bizonyult (lásd 4. fejezet). Ami érdekes azonban, az az, hogy a szociológus a helyi választási adatokat afféle népszámlálást helyettesítő adatgyűjtésnek tekintette. Az RMDSZ-szel szembeni kihívásra, amelyre terepmunkánk után került sor bizonyos különálló magyar szervezetek részéről, amelyek az autonómia agresszívabb követelését támogatnák, lásd Kántor és Majtényi: „Autonómia-modellek Erdélyben”.

Egyes magyarokat bánt a kényszer, hogy az etnicitásnak kelljen eldöntenie a politikai hovatartozást. Károly, a korábban bemutatott díszletmunkás ezt így fejezte ki egy csoportbeszélgetésben:

„De abban a pillanatban, amikor megszűnnének ezek az idióta ööö... ultranacionalista

Szemetek, akik léteznek, érted? Akkor abban a pillanatban az RMDSZ-nek sem lenne olyan nagy értelme, nem lenne az a nagy ööö... hogy mondjam, nem lenne akkora pofájuk, érted? Mert akkor ugyanúgy beiratkozhatnál te is a Paraszt Pártba vagy én is a Liberális Pártba vagy ő is a mit tudom én [...]? Viszont akkor most mi van? Az van hogy minden... mondjuk kivéve engem, meg azokat akik nem RMDSZ tagok, bizonyos oknál fogva, minden olyan magyar ember, aki magyar ember... azok-azok mind azt-azt csinálják hogy...(hét másodperc szünet) tehát azok azt csinálják, hogy nemzetiességi kötelességüknek tartják azt, hogy mi az RMDSZ-be iratkozzunk be.

Még ha nem is volna Kolozsváron a társadalmi nyomás kellőképpen erős ahhoz, hogy minden magyart kötelezzzen az RMDSZ-be való belépésre, a magyarok még mindig úgy éreznék, hogy felelősségre vonhatják őket, ha nem teszik ezt, és a legtöbbjüknek álmában sem jut eszébe, hogy más párthoz csatlakozzék.

Ugyanakkor az RMDSZ-re való szavazás, sőt még a fizető tagság sem zárja ki a párttal szembeni kritikus magatartást. Sok magyar a kellethetlenség, a megvetés és kinevetetés ugyanazon elegyével beszél az RMDSZ-ről, mint a románok a többi romániai pártól. A magyarok osztoznak a pártokkal és a politikusokkal szembeni általános bizalmatlanságban, beleértve „az övéiket” is. Sőt, „a saját politikusaikkal” szemben még inkább megfogalmaznak kritikát vagy megvetést, mint másokkal szemben, éppen mert az „övéik”. A saját körükben nagyon sok magyar nyíltan megmondja, hogy nem becsüli sokra az RMDSZ-t.

A kolozsvári magyarok viszonya „pártjukhoz” mindennek ellenére igen szoros. Minthogy az RMDSZ főhadiszállása Kolozsváron van, és mivel a kolozsvári magyar világ kisebb és intimebb a tágabb romániai világnál, a politika a magyarok számára sokkal személyesebb kérdés, mint a románok számára. Sokan személyesen ismerik a főszereplőket, vagy legalábbis elég sokat tudnak róluk. (Minden nagyobb román párt főhadiszállása Bukarestben van, így nem sok kolozsvári román ismeri a vezetőiket személyesen.) Itt is, mint mindenütt, az ismerőség fokozza a bosszúságot és a megvetést.

Amikor az RMDSZ kérdése felvetődött egy magyar csoportbeszélgetésen, a résztvevők – ugyanaz a húszegynéhány éves baráti társaság, amely a szórakozás kedvéért visszatért Funarra – megvető semmibe vétellel reagált, egy nagy közös „pffff” hanggal. Nem tudták az RMDSZ-t komolyan

venni. Géza, a saját önmeghatározása szerint „sikertelen költő”, az RMDSZ elnökét tette nevetség tárgyává: *„Tíz évvel ezelőtt költőként adta elő magát, rossz költőként.”* Majd folytatta: *„aztán itt van nekünk [egy másik felső vezető], aki üzletember ... n [székelyföldi város], és akinek nem sokára a birtokában lesz az egész régió 60 százaléka [...]. Ez a pasas írta Elena Ceaușescu doktori disszertációját vegyészettől.* Géza barátja, Laci fokozta a dolgot: *„Ez az egyik szárny [a párté], a korruptak; a másik szárnyon meg ott van [ez a pasas], aki elméletben ügyvéd, de a gyakorlatban teljes alkoholista [nevetés]. [...] Aztán jön a bokszoló [nevetés] a törött orrával, [...] akit mindig megtalálsz a [...] zenés kocsmában is, ha van egy csepp szabadideje.”* Ennek a baráti társaságnak a szemében az RMDSZ vezetői nevetséges alakok voltak, bár Laci konklúziója komolyabb: *„Elvesztettem bennük a bizalmamat”.*

Az RMDSZ nem csupán úgy lép fel – és alapvetően nem is úgy mutatja magát – mint politikai párt, hanem legfőbbként és elsősorban egy fajta „ernyőszervezetként”, amely minden magyar érdekeit képviseli az élet bármely területén.¹⁸ Emiatt sok magyar azt várja az RMDSZ-től, hogy ne csak politikailag és kulturálisan „magyar” ügyekkel foglalkozzon (amelyek a nyelvvel, a magyar iskolákkal és a politikai képviselettel kapcsolatosak), hanem olyan kérdésekkel is, mint a munkahelyek, nyugdíjak, és a társadalmi ellátások. Nem sok magyar érzi úgy, hogy az RMDSZ sikeres volna ezen a téren. Egy résztvevő az egyik csoportbeszélgetésen keserűen szidta az RMDSZ-t, amiért az nem segített megbénult fivérére. *„Senki sem segített neki, az égvilágon senki, semmiben. Hát akkor miért lépek be az RMDSZ-be?”* Az alábbi párbeszéd Jóska, a nyomdász és Károly, a fentebb idézett díszletmunkás között tipikus:

Jóska: Na látod [...] az RMDSZ-t nem azért ítélem el hogy sokat kér és keveset ad?

Károly: // Nem, nekem sem az a bajom velük.

Jóska: Kérdelek én, mikor én nem dolgoztam és elmentem az RMDSZ-hez... és kértem hogy valami munkahelyet... Hát... kéne foglalkozzanak ilyesmivel is... „Mi evvel nem foglalkozunk.” Hát akkor ki, kinek az érdekeit? (mindannyian beszélnek)

Károly: Látod, hát pontosan ez az! Az RMDSZ az a fajta érdekvédelmi szervezet, amely a saját érdekeit védi, tudod?

Ebben is, mint más esetekben is, az RMDSZ-t azért marasztalják el, mert túl sokat foglalkozik a „magyar” ügyekkel, azaz a szimbolikus etnopolitikai kérdésekkel, és nem foglalkozik kellő mértékben azokkal a dolgokkal, amelyek a magyaroknak fontosak. Az RMDSZ azt állítja, hogy magyar minőségükben képviseli őket; amint azonban azt a 6. fejezetben megállá-

¹⁸ Erről a kettősségről lásd Kántor: „Nationalizing Minorities”, 256–258.

píottuk, a magyarok legsürgetőbb hétköznapi gondjaiban nincs semmi specifikusan magyar. Emellett miközben állítólag minden magyar érdekeit képviseli, sok magyar úgy látja, hogy az RMDSZ leginkább a saját érdekeit tartja szem előtt (és e tekintetben kevésbé különbözik a többi párttól). És mivel olyanok pártjának mondja magát, amely a magyaroknak és a magyarokért van, külön bírálatban résűl a magyarok *részéről*. A magyarok fenntartják maguknak a jogot, hogy kritizálják és ócsárolják az RMDSZ-t. Ha azonban a párt román oldalról jövő bírálatával kerülnek szembe, akkor könnyen lehet, hogy éppenséggel megvédik, a régi igazságnak megfelelően: „*Lehet, hogy csirkefogó, de a mi csirkefogónk.*”

Románok is bírálják az RMDSZ-t, de nem ugyanúgy. Nem az ő pártjuk, így jóval távolabb állnak tőle.¹⁹ Gyakran össze is keverik az RMDSZ-t is „a magyarokkal”. A románok ismeretei az RMDSZ-ről a médiából származnak, és panaszai gyakran úgy fogalmazódnak meg, mint azzal kapcsolatos panaszok, amit „a magyarok” akarnak. Különösen azokról, akiknek a kapcsolatrendszerében nemigen vannak magyarok, könnyű elképzelni, hogy az ő szemükben „a magyarok” egy egységes, fegyelmezett csoport, amelynek az RMDSZ a szószólója. Mindennapi téma, hogy „ők” – mármint a magyarok – „összetartóbbak nálunk”. „Ők olyan egységesek” – mondta egy gyógyszerári alkalmazott egy csoportbeszélgetés során – „és nem tudom, miért, de a románokkal *szemben* egységesek.” Ez a kép a magyarokról, mint akik „egy hangon szólnak”, ez vezet egyes románokat arra, hogy azt higgyék, minden magyar, nem csak egy pár „szélsőséges”, kimondatlanul a Magyarországgal való újraegyesülésre vágyik.

Alex [érettségizett munkanélküli]: Ők [a magyarok] nem szólnak egy szót sem, de ha lehetőségük lenne rá, kapva kapnának rajta. Azt kérnék, hogy Erdély újra Magyarország része legyen, vagy ilyesmi.

Cornelia [ápolónő-iskolai hallgató]: Azok a szélsőségesek.

Misu [egyetemi hallgató]: Dehogy, azok nem // a szélsőségesek.

Alex: // Azok nem a szélsőségesek. *Mind* ezt követelnék.

Sok román számára könnyű azonosítani a pártot annak feltételezett híveivel, és úgy kezelni „a magyarokat”, mint egyetlen politikai aktort.

¹⁹ Nincs olyan párt, amelyet általában úgy tekintenének, mint a románoknak és a románokért létező pártot, ugyanabban az értelemben, ahogy az RMDSZ-t a magyaroknak és a magyarokért fennálló pártnak tartják. Noha a szélsőségesen nacionalista Románok Egység Pártja és a Nagy Románia Párt a románoknak és a románokért létrehozott pártnak mondják magukat, a románok nem tekintik őket ilyennek.

AZ AUTONÓMIA

Politikusok és újságírók szemében az autonómia mélyen megosztó, polarizáló és súlyosan terhelt fogalom. Ebben egyetértenek még azok is, akik között amúgy nem sok dologban van egyetértés (például abban sem, hogy mit jelent az autonómia, és milyen konkrét formát kellene öltenie). Az elképzelhetetlen hogy valaki magyar legyen, és ellenezze az autonómiát. A román nyilvánosságban az autonómiát leggyakrabban úgy festik le, mint veszélyes ugródeszkát a „szeparatizmus” vagy az elszakadás felé; emiatt nehéz az autonómia mellett érvelni bármilyen formában is.²⁰

A kevésbé iskolázott emberek körében az autonómia jóval kevésbé megosztó kérdés.²¹ Magatartásformák és attitűdök az adott fél nyilvános szférájából időnként átszivárognak a hétköznapi beszélgetésekbe is. A magyarok többsége úgy kezeli az autonómiát, mint valami megkérdőjelezhetetlen jót, még ha a leghalványabb fogalma sincs, mit vonna maga után. Egy erdélyi magyar antropológus mesélte, hogy amikor egy alkalommal meglátogatta az édesanyját székely falujában, a mama egyik legelső mondata ez volt: „*Az az autonómia, az aztán tényleg nagyon kell nekünk, hát nem?*”²² Nem kellett semmit sem magyaráznia; egyszerűen automatikus volt a feltételezés, hogy mint magyar, ő (és a fia) az autonómia híve. Anélkül, hogy tudnák, mit is jelent közelebbről az autonómia, a magyarok kifejezhetik az annak szóló támogatásukat *mint* magyarok, mint „magyar létük” egy módját. Hasonlóképpen, egyes románok reflexszerűen elutasítják az autonómiát, automatikusan annak véve azt, amit „a magyarok” akarnak.

A hétköznapi beszédben azonban az autonómiát gyakran mégis erdélyi és nem magyar kérdésként fogják fel. Amikor etnonemzeti alapon fogalmazódik meg, és egy, a magyar autonómia és a román nemzetállam közötti ellentét köré szerveződik, akkor a kérdés élesen megosztó. Amikor regionális alapon fogalmazódik meg és egy Erdély és a központi bukares-

²⁰ Ezt jelzi az a dühödt politikai reakció, amelyet a Kolozsváron dolgozó újságíró, Sabin Gherman már címében is kihívó manifestuma a „Torkig vagyok Romániával” váltott ki, mely a *Monitorul de Cluj*-ban jelent meg 1998. szeptember 16-án. Bár emögött az Erdélynek nagyobb közigazgatási és pénzügyi autonómiát követelő felhívás mögött nem állt szervezett politikai támogatás, a román nyilvános szférában azonnali haragkitörés volt a válasz. Erről részletesen beszámol Gherman és mások: *M-am săturat de România!* Gherman 1988 óta próbál nagyobb politikai támogatást szerezni az autonómiának, nem sok sikerrel. 2000 és 2002 között a *Provincia* című erdélyi folyóirat (<http://www.provincia.ro>), magyar és román értelmiségiek egy, mindkét nyelven megjelenő, közös vállalkozása, hosszas vitát folytatott az autonómiáról, a decentralizációról és Erdély regionális különállásáról, de ennek alig volt visszhangja a liberális értelmiség szűk körén túl. A regionalizmussal kapcsolatos vitáról lásd Ungureanu: „Autonomy, Regionalism and Minority Rights”; lásd még Costache: „Constructing the 'Transylvanian Identity'”, a *Provincia*-ban folytatott vitáról.

²¹ Bár meg kell jegyeznünk, hogy az autonómiáról sokkal kevesebb szó esik a hétköznapi társalgásban, mint Funarról vagy az RMDSZ-ről.

²² Interjú Bíró Zoltánnal, 1995. március, Csíkszereda.

ti kormányzat (vagy Erdély és a dél) közötti ellentét köré szerveződik, akkor az autonómia, úgy tűnik, szinte minden kolozsvári számára kívánatos dolog.

A legtöbb kolozsvári például úgy véli, hogy Bukarest (vagy a „dél”) kiszivattyúzza Erdély gazdagságát”.²³ Samuel Huntington elméletének afféle népi-szociológiai megfelelőjeként az Erdély és az ország többi része közti határt civilizációs választóvonalnak tartják. Erdélyt, a maga Habsburg múltjával, hatékony kormányzási hagyományaival és fegyelmezett munkaerejével, szembeállítják a „korrupt” déllel (és Moldovával), annak oszmán örökségével, korrupt kormányzatával és lusta dolgozóival.²⁴ Ahogy egy középkorú román taxisofőr kifejezte: délen „nem dolgoznak, az erdélyiekre támaszkodnak, mivel mi vagyunk, akik dolgoznak. [...] A pénz Bukarestbe vándorol. És a délről jövő hatás nem jó, az a balkáni hatás. [...] Tudja, hogy van Erdellyel? Olyan ez, mint amikor az ember úszik, a feje a víz fölött, de ők – Bukarest és Moldova – belénk kapaszkodnak, és lehúznak a víz alá.” Egy román diák egy új keletű, de máris népszerű szólással foglalta össze ezt a nézetet: „Olyan ez az ország, mint egy tehén, amely Erdélyben legel, és Bukarestben fejik”.

Adva a civilizációs választóvonal széles körben osztott felfogását, sok kolozsvári támogatja a pénzügyi és közigazgatási autonómia követelését Erdély számára, azt remélve, hogy ez majd megvédi a tartomány gazdagságát attól, hogy a feltételezetten nem-termesztő és parazita dél élősködjek

²³ További interakciós adatok a regionális kategóriákról a 7. fejezetben.

²⁴ Huntington: *The Clash of Civilizations*, a 158. oldalon kifejti, hogy „az évszázadok óta fennálló nagy történelmi határvonal, amely a nyugati keresztény népeket elválasztja a muszlim és ortodox népektől... világos és meggyőző választ ad a kérdésre...” „Hol végződik Európa?”. A vonal – merészen meghúzva egy, „A nyugati civilizáció keleti határa” címet viselő térképen (159.) – elválasztja Finnországot, Észtországot és Lettországot Oroszországtól, aztán végighalad Belorusszián, Ukrajnán, Románián és a volt Jugoszlávián. A balti államokban, Szlovéniában és Horvátországban ezt a civilizációs retorikát használták fel arra, hogy igazolják ezen országok bekapcsolódását az európai intézményrendszerbe – és keleti szomszédaik kívül tartását onnan. Huntingtonnál jóval finomabban, de ugyancsak elismerik az ortodox/katolikus választóvonal fontosságát a nemzetté válás és nacionalizmus alakulásában Közép-Kelet-Európában Armstrong: *Nations Before Nationalism* és „Toward a Framework for Considering Nationalism in East Europe” című művei. Az Európát körülhatároló egyértelmű civilizációs törésvonal koncepciójának kritikájához lásd Hann: „Culture and Civilization in Central Europe”. Egyes erdélyi értelmiségiek jócskán merítették Huntington elemzéséből, hogy alátámasszák az erdélyi autonómia-törékvéseket; lásd különösen Molnár: „The Transylvanian Question” és a hozzá fűzött kommentárokat, amelyek gyűjteménye: Andreescu és Molnár (szerk.): *Problema transilvană*. Az efféle civilizációs érvelésnek a „belső orientalizmus” egy formájaként való interpretációjához lásd Turda: „Transylvania Revisited”. Ion Iliescu 1996-os sikertelen újraválasztási kampányának végnapjaiban Huntington térképét a másik oldalról használták fel, mintegy azt érzékeltetendő, hogy Iliescu ellenfelének megválasztása, aki jelentősen nagyobb támogatást élvezett Erdélyben, veszélyeztetné az országot (lásd Molnár: „The Transylvanian Question”, 49.).

rajta. Amint a fentebb idézet fiatal szakács magyarázta egy román csoportbeszélgetésben: „Annak a pénznek, amit Erdély megkeres a bányáival, meg, nem is tudom, amink van, annak itt kellene maradnia Erdélyben. [felháborodottan] Mi történik itt? Hogy lehet, hogy az állam kap minden pénzt? Erdélyben kellene szétosztaniuk, [de] a mi pénzünket újraosztják, más helyekre”. Hasonlóan beszélt egy fiatal zenész egy magyar csoportbeszélgetésben: „Mi fizetjük a második legmagasabb adókat [Bukarest után], és mégsem adnak nekünk autonómiát. Ha már olyan sok adót fizetünk, akkor többet kellene visszakapnunk a pénzünkből, hogy rendbe tegyük a dolgokat a régiókban.”

Sok román, aki támogatja a pénzügyi és közigazgatási autonómiát, ellenzi az autonómia messzebbre nyúló formáit, mint például az alábbi párbeszédet folytató két diák:

Sergiu: A teljes autonómiával nem értenék egyet. Közigazgatási autonómia, az igen, de teljes, nem.

Vera: De tényleg, ennek nincs értelme. Vagyis még csak nem is látszik megoldhatónak. Erdély, mint ország, Erdélyi Köztársaság, vagy mi? Az teljes elválás volna.

Itt az autonómia úgy jelenik meg, mint ami egyenlő az elszakadással, és nem csak azzal, mert ahogy Sergiu folytatta: *„utána meg Erdély egyesülne Magyarországgal. Szó sem lehet róla. [Ez annyit tenne,] hogy elszakadunk Nagy-Romániától, de mi mind románok vagyunk, nem, nem szakadhatunk el teljesen.”*

Még ennél is kategorikusabban utasították el a politikai és területi autonómiát abban a párbeszédben, amelyet Emilia, az 5. fejezetben bemutatott nyugdíjas tanárnő folytatott a barátnőjével, Flaviával:

Emilia: Nem hiszem, hogy van román, akárcsak egyetlen egy román, akiknek egy csepp esze van...

Flavia: Aki egyáltalán meggondolna [egy ilyen ötletet].

Emilia: És senki, akiben egy csepp értelem, vagy egy csepp érzékenység van – még csak az sem kell, hogy román érzékenység legyen – senki sem fogadná el ezt a gondolatot. Nem! Az erdélyi románok *elutasítják*, erről meg vagyok győződve.

Flavia: Egyetértünk a közigazgatási autonómiával, hogy a pénzt odaadják [a helyi tisztviselőknek].

Emilia: Úgy van!

Flavia: Szóval a pénz nem vándorolna Bukarestbe, de semmi olyan autonómia, hogy

Emilia: Politikai és területi...

Flavia: Külön parlamenttel, vagy...

Emilia: Vagy elválással [Romániától], hogy mással [másik országgal] egyesüljünk... Nincs román, aki ezt akarná!

Egy román taxisofőr, aki a közigazgatási autonómia lelkes híve volt, a magyarok területi autonómiájától visszahőkölt: „Ő, azzal senki sem értene egyet, sem én, sem te, a világon senki. Az pártosság volna [azaz diszkrimináció a románokkal szemben].”

Az etnikai autonómia támogatói és ellenzői időnként egyaránt nemzetközi normákra és precedensekre hivatkoznak ügyük alátámasztására. A románok néha a magyarországi román kisebbségre mutatnak, hogy velük szembeállítva húzzák alá a nagyvonalú jogok sorát, amelyet a romániai magyarok, élveznek, és hogy kihúzzák az alapot az autonómia alól. „A tény az, hogy a magyaroknak több joga van Romániában, mint a románoknak Magyarországon” – mondta egy román történészhallgató. „Nem is tudom, melyik nemzeti kisebbségnek van annyi joga, mint a magyaroknak.” A magyarok viszont időnként arra az autonómiára hivatkoznak, amelyet a baszkok és a katalánok élveznek Spanyolországban, a svédek Finnországban, vagy német ajkú dél-tiroliak.

Van, amikor az autonómiáról – akárcsak más, vitatott témáról – játékosabb vagy viccelődő stílusban beszélgetnek. Az egyik román csoportban például mulatva, helyesléssel fogadták a javaslatot, hogy a bukarestiek csak vízummal jöhessenek Kolozsvárra. Egy másik román csoportban csak legyintettek a román politikusok riogatására szeparatizmussal, és elviccelték. „*Kilenc-tizenegymillió román van Erdélyben, Magyarországon meg kilencmillió magyar. Számoljátok csak ki: a végén nekik [Magyarországnak] román többségük lenne [nevetés]. Gondoljátok, hogy a magyaroknak ez tetszene? Nekem remek lenne!*” Egy harmadik román csoportban egy huszonkét éves kamionsofőr először belekezdett a standard szövegbe a magyar revizionizmusról, aztán hirtelen magatartást váltott, és viccet csinált belőle:

Marius: Szóval a magyaroknak Erdély kell. [szünet] Hát legyen az övék!

// Engem nem érdekel!

Traian: // De hát nem lehet!

Marius: [nevetve] amíg meghagyják a cujka-főzdeket, értitek? [nevetés]

A többi nem számít [nevetés].

A játékos vagy tréfás megjegyzésektől függetlenül az autonómiával kapcsolatos álláspontok attól függenek, milyen viszonyrendszerben vetődik fel a kérdés. Etnonemzeti alapon megfogalmazva az autonómiát, a legtöbb román veszélyesnek, destabilizálónak és igazságtalannak tekinti, a legtöbb magyar pedig – ugyanilyen axiomatikusan – kívánatosnak. Regionális viszonylatban felfogva és pénzügyi és közigazgatási autonómiára korlátozva azonban az autonómia olyan dolog, amit románok és magyarok egyként tudnak támogatni.

A STÁTUSTÖRVÉNY

Egy este 2001 nyarán vacsora után az asztalnál maradva Mari és fia, Zoli heves vitába keveredett a státustörvény fölött, amelyet azon a nyáron korábban fogadott el a magyar parlament, és amelynek januárban kellett hatályba lépnie. A státustörvénnyel a cél az volt, hogy speciális jogi státushoz juttassa a határon túli magyarokat, amihez bizonyos előnyöket kapcsoltak mind otthon (anyagi támogatás azoknak a családoknak, amelyeknek a gyermeke Magyarországon jár iskolába), mind Magyarországon (például utazási kedvezmények, és lehetőség, hogy évente három hónapot Magyarországon dolgozzanak).²⁵ Mari méltányolta a kezdeményezést, Zoli viszont bírálta, üres gesztusnak tartván.

Mari: De most végre mégis kapunk valami segítséget. Nem tudom, pontosan mi lesz benne, két oldal az újságban, és még nem volt időm végigolvasni, csak amit a tévében hallottam. Bármilyen segítség jól jön, bármilyen segítség // szóval –

Zoli: // Ez minimális segítség.

Mari: Mindegy, akármennyi is.

Zoli: De amikor olyan kevés, hogy már nem is számít...

Mari: De *nekem* számít [...]

[...]

Mari: Akárhogy is nézed, jó lenne egy kis segítséget kapni. [...] Oly sok év telt el anélkül, hogy a magyarok Erdélyben bármiféle segítséghez jutottak volna, és most végre úgy látszik, van elég jóakarát [...] Miért ne kapnánk segítséget? Kinek fog ártani?

[...]

Zoli: Ez az egész egyszerűen ostobaság. [...] Nevetséges. [...] Tudod milyen? Adnak egy kis szart, te panaszkodsz, mire kapsz még valami szart, 'Adjatok már valami szart!', de senkit sem érdekel az a szar. [...] Még csak nem is beszélnek [...] arról, hogy szar-e ez, vagy sem, vagy mi az, amit kapnak.

[...]

Mari: Ez nem feltétlenül // arról –

Zoli: // Akkor meg mit érdekel?

Mari: arról van szó, hogy mit kapunk, // ez –

Zoli: // Akkor mégis *miről* van szó? [gúnyosan nevet]

Mari: A dolog *elvi* részéről, az *elvőről*, hogy Magyarország végre segíteni akar a szomszéd országokban élő magyarokon valahogy.

²⁵ A későbbiekben kétoldalú tárgyalások során a munkalehetőségre vonatkozó rendelkezést minden román állampolgárra kiterjesztették, és más változtatások is történtek. A státustörvényekről angolul lásd Kántor (szerk): *The Hungarian Status Law*; Stewart: „The Hungarian Status Law”.

Zoli: De nincs *semmi*, amit nem tehetnének!

Mari: Dehogyan nincs. [...] Miért, tényleg annyira jól megy a sorunk?

Zoli: Marika, nem tudsz segíteni valakinek, úgy, hogy nem teszel érte semmit.

Mari: Nos, hát akarnak tenni valamit.

Zoli: De *nem akarnak*, nem is tesznek semmit, feldobtak egy darab szart a levegőbe, és mindenki kapkod érte. [gúnyosan nevet]

Mari: Mondtam, hogy nem erről van szó, nem arról, hogy mit kapunk, hanem az *elvről*.

Zoli: Pontosan ugyanazt teszed te is.

[...]

Zoli: Én csak az mondom, hogy nekem semmi hasznom nem lesz ebből, és *neked sem* lesz semmi hasznod, csak az *elv*, az *elvért* harcolsz, Marika.

Mari: És az már valami.

Zoli: [...] 39 évig dolgoztál, kapnod kellene *valamit*, mindegy, hogy *mit*, de legalább *valamit*. A magyarok nem adnak neked *semmit*, a románok meg mindent megtesznek, hogy ne is kapj *semmit*. Ez az. Az *elv*. Minden a világon csak *elv*. Én majd akkor harcolok valamiért, ha megfogható dolog lesz. [...] de addig, amíg valami *magyar* annyit mond: „Te csak küzdjél, mert egyszer majd eljutok oda, hogy adok is neked valamit”, akkor az magyar elmehet a fenébe, érted?

[...]

Mari: Ez jóakarati kérdés – és ez szép, nem?

Zoli: [...] Ők jóakaratiúak, meg nagyon kedvesek [gúnyosan] [...] de az egész nem jelent *szart sem*.

Nagyon sok kolozsvári magyar, főként az idősebb nemzedékből, osztotta a Mari által artikulált morális és szimbolikus megközelítéseket. Mint Mari, ők is az elvet hangsúlyozták, a gesztust, az elismerést Magyarország részéről, amely oly régóta váratott magára. A korábbi nemzedékekhez hasonlóan, amelyeket erőszakkal szakítottak el Magyarországtól, ők is átélték a „nemzeti újraegyesülés” rövid időszakát a II. világháború alatt, hogy aztán újra elválasszák őket a háború utáni békekötések (később pedig a Ceaușescu-rendszer durva intézkedései). Olyan geopolitikai erők áldozatainak tekintvén magukat, amelyek fölött nem volt ellenőrzésük, nagyon is helyesnek érezték, hogy Magyarország végre elismeri, hogy különleges felelősséggel tartozik értük. Károly, a díszletmunkás, úgy érvelt, hogy a státustörvény alapvetően morális kérdés; felemlítette a szülei és a nagyszülei élményeit, akik akarataik ellenére veszítették el magyar állampolgárságukat.

A románok kevesebbet beszéltek a státustörvényről, mint a magyarok. De hála a román kormány súlyos kritikájának a törvénnyel szemben, amelyet kiemelkedően tárgyalt a helyi és az országos média, a románok több-

sége tudott a törvényről, még ha a konkrét rendelkezései egy kicsit ködösek voltak is a számukra. Ők úgyszintén az elvekre hivatkoztak – csak éppen nagyon más elvekre. Ahogy Emilia kifejezte:

Ez nem *helyes* [...] hogy jössz *te*, a te országodból, és követeléseket támasztasz egy másik ország állampolgáraival szemben. [...] Ez elfogadhatatlan. Egy dolog törődni azokkal a veled egy nemzetiségűekkel, akik egy másik országban élnek, hogy megőrizték a nyelvüket, kultúrájukat, [...] akármilyüket, ezzel teljesen egyetértek. De ide jönni, és különbséget tenni a te néped és a többiek között egy *másik* országban? Tedd otthon, az a te problémád. A te törvényeid, a te dolgod. De beavatkozni egy másik országban, és így? [...] Hogy most jöhet egy magyar, orrot mutathat nekem [és azt mondja], „Én most már verhetem a mellemet, mert nekem van ez meg az, és ha Magyarországra megyek, akkor ilyen-olyan előnyeim lesznek? [...] És akkor várjuk el az ilyentől, hogy lojális állampolgár lesz?”

De nemcsak elvi kérdésekről folyt a szó. Az autonómiával szemben a státustörvény (ahogy azt eredetileg javasolták és meghozták) közvetlenül érintette volna az egyéneket, olyan hivatalos státust teremtve, amiért folyamodni lehet, és amellyel bizonyos egyedi előnyök járnak. Egyesek, mint Zoli, gúnyt űztek ezekből az előnyökből. Mások lényegesebbnek látták őket, és arról beszélgettek, hogyan lehet a státushoz hozzájutni, és kinek jár. A románok is foglalkoztak a dologgal; némelyek azon kapták magukat, hogy még el is elmélkednek rajta – gúnyosan, tréfásan, de akár komolyan is – hogy vajon rájuk magukra vagy másokra, részleges, bizonytalan, vagy nyomokban meglévő magyar gyökerekkel, hogyan vonatkozhatna a törvény.

Mivel a státustörvény bizonyos előnyöket kapcsolt a hivatalos „státushoz”, hogy valaki (határon túli) magyar, ezzel felvetette a kérdést, hogy ki tudja, fogja, vagy akarja megszerezni ezt a státust. Röviden azt a kérdést vetette fel, hogy ki a magyar – vagy ki mondhatja magát annak? Sokan úgy érezték, hogy a státustörvény olyanokat is fel fog bátorítani, hogy magyarnak vallják magukat, akik nem is „igazi” magyarok. Voltak, akik ezt mulatságosnak találták, másokban ellenérzést keltett. Íme példaként az alábbi élénk vitarészlet egy magyar csoportbeszélgetésből:

Imre [ezeremester]: Például az lesz nagyon furcsa dolog, mer ezt nem tudom, hogy képzelték el, hogy minek alapján fogod te megkapni ezt a magyarigazolványt.

Nándor [dizlettervező]:
magad.

// Ha magyarnak vallod

Imre: // magyar *papírok*. Rendben, jó, de azért ez nem úgy van, hogy magyarnak vallhatom magam, aztán az egyik pillanatról a másikra *japánnak* akarom mondani magam. Nincs ferde szemem, szóval azért ez nem állhat annyiból, hogy minek mondom magam. [nevetés]

Jancsi [szakmunkás]: //Nem, az a helyzet, hogy a nyelvet tudnod kell egy bizonyos szinten.

Imre: Jó, akkor esetleg megtanulok *japánul* [nevetés] de az sem fog japánt csinálni belőlem [...] nem tudom, kinek a dolga lesz eldönteni, hogy ki a magyar // és aztán

Nándor: // az RMDSZ-é.

Imre: Ahogy én látom, ezt az egyházra kellene hagyni, mert a nemzetiség – ez általában az egyház – gondolom én, mivel megkeresztelték, mert például Romániában a Protes // tánsok

Nándor: //Ami azt illeti engem meg sem kereszteltek.

Jancsi: Akkor meg mégis csak annak alapján fogják eldönteni, hogy minek vallod magad, mert nézd csak meg: Eminescu [Románia nagy nemzeti költője] nem is volt román, még ha romának is tartotta magát. Petőfi nem is volt magyar, pedig magyarnak vallotta magát.

Imre: Jó, de azért kameruninak akkor sem vallhatom magam, ha akarom.

Jancsi: Aminek vallod magad, ahogy érzel, ha az akarsz lenni, akkor az vagy.

Imre: De ezt nem lehet így csinálni, mert hogy is mondjam, az egész mögött ott vannak ezek az érdekek. „Szóval mihez is juthatok ezen a réven?”

[...]

Imre: [...] Mondhatom, hogy kenyai vagyok.

Ádám [hangtechnikus]: És akkor az is vagy, az is vagy.

Jancsi: Hát ha az akarsz lenni... te jó Isten...

Ádám: Akkor az is vagy.

Korábban a beszélgetés során Károly azon spekulált, hogy hogyan fogják a vegyes házasságok összekavarni a dolgot:

„Egy csomó vegyes házasság van, ahol automatikusan – ha akár a férj, akár a feleség magyarként azonosítja magát,[...] akkor egyből az összes családtag, a feleség [vagy a férj], meg a gyerekek is megkapják a magyarigazolványt. [...] És akkor mi lesz? Mivel Romániában 23 millió román van, illetve 23 millió állampolgár, majd ki fog derülni, hogy ebből 20 [millió] magyar [nevetés Ádám részéről, akinek román a felesége], és 3 millió bolgár vagy akármi [Ádám megint nevet], és ez a probléma az egészszel. Mert egy *tonnányi* vegyes házasság van, így aztán természetes, akarom mondani ilyen az emberi természet, ugye, ha a legkisebb esélye van, hogy valamiből egy csepp hasznom legyen...

Egy középkorú, vegyes román–magyar háttérű taxisofőr azonban (aki pedig leginkább románként azonosította magát) úgy érezte, hogy mind ő maga, mind a gyerekei (akik alig tudtak magyarul) jogosultak rá, hogy learassák az előnyöket, amelyeket a törvényt ígért. *„Én nem fogok visszaélni vele, csak használni, azon az alapon, hogy félmagyar vagyok, és magyar személyazonossági papírokat szerzek. [...] Lehet, hogy ez egy kicsit túl soknak látszik, de miért nem vegyék hasznát a gyerekeim az én személyazonossági papírjaimnak, ha Budapesten akarnak tanulni? [...] Lesz egy előnyöm azoknak az azonossági papíroknak a révén.”*

Ily módon a törvény spekulációt váltott ki nem csak afelől, hogy mit jelent magyarnak lenni (vagy éppenséggel románnak), hanem afelől is, hogy mennyire rugalmasak az ilyen fogalmak. A legtöbb kolozsvári rendes körülmények között természetesnek és tartósnak fogta fel az etnikai és nemzeti identitást nem mint valamit, ami tárgyalási alap, folyékony, megkérdőjelezhető és konstruált. Hétköznapi primordialisták voltak, nem posztmodern konstruktivisták. Csakhogy a státustörvény, azáltal, hogy arra szólította őket, reflektáljanak valamire, amit normális esetben biztosra vettek, egy konstruktivistább vonalat hozott ki az etnicitás és nemzetiség helyi népi szociológiájából.²⁶

A státustörvény gazdag anyagot szolgáltatott a politikai a beszéd számára, és ez a beszéd átmenetileg kiemelkedő fontosságúvá tette az etnicitást és nemzetiséget a hétköznapi beszélgetésben. Ahelyett, hogy garantálnak és artikulálatlannak tekintették volna, a kérdés, hogy ki *micșoda*, melyet a státustörvény azzal kötött össze, hogy ki mit *kap*, a figyelem középpontjába került, és tudatosan foglalkoztak vele. Persze a státustörvény kiváltotta vita sem indított mindenkit arra, hogy gondolkodjék ezekről a dolgokról. Nem kevés kolozsvári számára az egész vita a státustörvény körül távoli, elvont és érdektelen maradt. Ahogy egy másik román taxisofőr megfogalmazta: *„Az egész csak egy politikai játszma [...] Senkit sem érdekel. Az egyszerű emberek nem törődnek ezzel a dologgal.”* Am még ez a taxisofőr is, bármennyire is állította, hogy az ő számára az egész kérdés közömbös, csak kialakította a saját felfogását a kérdésről: *„Nézze, [a törvénynek vonatkoznia kell] vagy Románia minden állampolgárára, vagy... Nem úgy, hogy 'én román vagyok, a többiek meg...' Ez megkülönböztetés, és az nem helyes. [Ha] valaki, aki nem magyar, azt mondja, hogy magyar, és... mert hozzá akar jutni [az előnyökhöz]...”* A státustörvény körüli nézetkülönbségek minden más politikai vitánál több alkalmat adtak a kolozsváriaknak arra, hogy az etnicitással kapcsolatos mindennapi tapasztalataikat összekössék a nemzeti politika tágabb témáival.

²⁶ A hétköznapi primordializmusról lásd Gil-White: „How Thick Is Blood?” és Brubaker, Loveman és Stamatov: „Ethnicity as Cognition”; az etnicitás népi szociológiájáról, lásd Hirschfeld: *Race in the Making*.



KONKLÚZIÓK

Könyvünket az etnicitás jelenségével és működésével foglalkozó empirikusan megalapozott, teoretikus érvényű megállapításokra törekvő elemzésnek szántuk. Nem állt szándékunkban átfogó elméletet alkotni; inkább a témáról szóló diskurzus feltételeit szerettük volna megváltoztatni.¹ Az etnicitásról folyó szaktudományos diskurzus egy részében – a közbeszédhez hasonló módon – magától értetődőnek veszik, hogy zárt csoportok alkotják a társadalmi világ alapelemeit és a társadalomelemzés alapvető egységeit. Magunk az etnicitás elemzése során nem alkalmaztuk, sőt tudatosan elkerülni igyekeztünk ezt a csoportszemléletet (*groupism*), s e megközelítés gyümölcsöző voltát egy olyan környezetben is megkíséreltük bemutatni, amelyben az etnicitás mélyen gyökerező és erőteljesen átpolitizált jelenség.

Beszámoltunk azokról a szimbolikus stratégiákról, amelyeknek felhasználásával igényt formáltak a köztér nemzeti „tulajdonlására”; arról, hogy az etnicitás és a nemzet mi módon működik kategóriákban és kategóriák által; az etnicitás interakciós megvalósulásának szociolingvisztikai gyakorlatáról; a mély – politikai, intézményi, demográfiai, szociolingvisztikai, kognitív és interakciós – aszimmetriákról, amelyek különbözővé teszik az etnicitás érzékelését többségi és kisebbségi szemmel; arról, hogy a jelölt és jelöletlen kategóriák közötti dominanciaviszonyok miként fordulnak visszajukra a kisebbségi intézményesített világban; a folyamatokról, amelyek során a kisebbségi világ újjátermelődik ugyan, ezzel együtt folyamatosan erodálódik; a gyakorlatokról, amelyek révén a vegyesség mindennapi helyzeteit a benne résztvevők kezelik; és arról, hogy a nemzetközi határok átlépése milyen kihívást jelent a nemzeti vagy etnikai önértelmezés számára.

Leírásaink részletei esetünk egyediségén alapulnak, elemzésünk fő vonalaiban azonban számos más helyzetre is alkalmazhatók. Ennélfogva jóllehet vizsgálatunkat Kolozsváron végeztük, az nem egyszerűen Kolozsvárról szóló munka; célunk az volt, hogy rámutassunk, miként munkál a

¹ Az etnicitás és nacionalizmus címszó alá tartozó jelenségek már Max Weber által is hangsúlyozott kiterjedt volta és heterogén oki környezete problematikussá tesz minden, általános elmélet megalkotására irányuló erőfeszítést. Mint az etnicitás rá jellemzően éles hangú elemzése végén Weber megjegyezte, a pontos és differenciált elemzés „kétségkívül teljesen sutba dobna az 'etnikai' ernyő kifejezést”, mert az „teljesen hasznavehetetlen” bármely „valóban szigorú vizsgálódás” számára. Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*, 313.

hétköznapi etnicitás egy olyan környezetben, amelyet a tartós s igen feszült kisebbségpolitikai konfliktusok és a békés egymás mellett élés hagyományai egyaránt jellemeznek.

Az etnicitás körébe tartozó különböző jelenségekről szóló leírásainkat közös szemléletmód hatja át. E szerint az etnicitás nem egy szubsztancia, nem is bizonyos tulajdonságok együttese és még csak nem is a társadalmi létezésnek egy különálló dimenziója, hanem a társadalmi tapasztalat érzékelésének és értelmezésének, a beszédnek és a cselekvésnek, az érdekek és az identitás megfogalmazásának egy sajátos módja. A nemzeti mivolt szintúgy nem etnokulturális tény, hanem egyfajta látásmód, kulturális idióma és politikai igény. Így felfogva az etnicitás és a nemzeti mivolt a legkülönbözőbb formákban létezik. Kisebbségpolitikai igényekben fejeződik ki, szimbólumokban tárgyasul, intézményi struktúrákba és szervezeti rutinokba ágyazódik, elit és népi diskurzusokban kódolódik, sémákban és hétköznapi tudásban, nyilvános szertartásokban és magáninterakciókban ölt testet. Ez a felsorolás nem kimerítő és nem is kizárólagos, de kétségkívül utal azokra az alapvető gyakorlatokra, amelyekben az etnicitás és a nemzet megjelenik és újratermelődik. Ezeket áttekintve talán könnyebben foghatjuk össze elemzésünk szálait.

Ha politikai igényekben fejeződik ki vagy szimbólumokban tárgyasul, akkor az etnicitás könnyen észrevehető; talán túl könnyen is szembe ötlük. Funar magyarellenes retorikája és annak a nacionalizmus jelenségkörébe tartozó üzenete például távolról nézve is nyilvánvaló volt. Kijelentései könnyen hozzáférhetők és kutathatók voltak. Mégis azt állítjuk, hogy ha csak Funar retorikájára vagy az ellene irányuló magyar tiltakozásokra koncentrálunk, s nem figyelünk a befogadás és a hatás kérdéseire, akkor arra a téves következtetésre juthatunk, hogy „a románok” és „a magyarok” elkeseredett és könnyen erőszakossá váló harcot folytattak egymás ellenében Kolozsváron.²

A nemzet (és olykor az etnicitás is) akkor is könnyen észrevehető, ha zászlókban, emléktáblákban, emlékművekben és hasonlóknak tárgyasul. Kolozsvár Funar alatt ebben a tekintetben is tankönyvi példa. Ezernyi román zászló kitűzésének, padok, járdaszegély-oszlopok, sőt az utcaszéli szeméthyűjtők román nemzeti színekkel történő átfestésének célja az volt, hogy nyilvánosan tegyenek hitet Kolozsvár románsága mellett. Mégis, bár a nemzeti színek eleinte kirívóan láthatók voltak, fokozatosan beolvadtak a háttérbe. Mint a Robert Musil által leírt emlékművek – és mint Funar megannyi más szimbolikus gesztusa és provokációja – „figyelemállóvá” váltak. Távolból könnyű volt észrevenni a zászlókat, ám sokkal nehezebb megtudni, hogyan látták – vagy nem látták – azokat hétköznapijaik során a kolozsváriak. Nem kívánjuk csökkenteni Funar szimbolikus nemzetie-

² Verdery: *National Ideology under Socialism*, 6.

sítésre törekvő politikájának és a hozzá tartozó harsány retorikának a jelentőségét, de megpróbáljuk ezeket távlatba állítani.

Távolról kevésbé meglepőek, ám az utóbbi években gazdagon dokumentáltak a módok, ahogy az etnicitás és a nemzet intézményesül, és szervezeti rutinokba ágyazódik. Az etnicitás intézményi és szervezeti szemlélete az államra fókuszál, azt elemzi, hogy a népesség nyilvántartása és igazgatása milyen módszereket alkalmaz arra, hogy egy ország lakóit azonosítsák, kategorizálják és megszámlálják; hogy miképpen válnak nemzetállamokká (vagy némely esetben többnemzetiségű állammá); s milyen formában ismerik – vagy nem ismerik – el az etnikai heterogenitást. Magunk az intézményesülés egy másik, kevésbé ismert módjának szenteltünk nagyobb figyelmet: annak, hogy, intézmények egymásba fonódó hálózataira, s a bennük létrejövő személyes kapcsolatokra épülve miként teremődik meg egy kisebbségi – itt magyar – „világ” Kolozsváron. Ezek az intézmények, paradox módon éppen hogy csökkentik az etnicitás tapasztalati fontosságát, habár etnikai választóvonalak mentén strukturálják a társas viszonyokat. Az etnicitás a magyarok számára általában lényegbevágóbb, mint a románok számára; igazi hatalma mégis abban van, hogy az etnikai intézményeken belül ugyanúgy láthatatlanná tud válni, mint ahogyan a nemzetállam a láthatatlanság kiváltságával ruházza fel az etnikai-nemzeti többséget.

A társadalmi beszéd az etnicitás és nemzeti mivolt tanulmányozásának újabb gazdag terepe, igaz, mélyen szabdalják téves elméleti, szaktudományos és módszertani választóvonalak. Az etnicitással foglalkozó legtöbb beszédelemzés a kulturális és politikai elit diskurzusát vizsgálja, amelynek nyilvánvalóan közvetlenebb és erősebb hatása van a kisebbségpolitikai igények megfogalmazódására. A diskurzuselemzés mikrointerakcionista és párbeszéd-elemző módszereit alkalmazva mi inkább a mindennapi beszédre fókuszáltunk, ezt tekintve annak a kulcsfontosságú – mégis aránylag feltáratlan – színtérnek, ahol a hétköznapiokban megvalósul és újratermelődik az etnicitás.

Az etnicitás mélyen a testbe ivódott jelenség. Sok más helyhez képest azonban az etnikai identitás testi jelei viszonylag csekély szerepet játszanak Kolozsváron. Testet ölt azonban az etnicitás a viselkedés megrögzött hajlamaiban, a gondolkodás sémáiban, a természetesség és a kényelmetlenség, a vonzás és a taszítás érzésében. Sok kolozsvári magyar számára például az etnicitás tapasztalatában központi helyet foglal el az a különbség, amit a magyarul szólás könnyedsége és kényelme, illetve a román nyelvű megközelítés nehézsége vagy kényelmetlensége között tapasztalnak.

Végül pedig: az etnicitás és a nemzeti mivolt egy sor, nyilvános és magán performanszban, illetve performansz által valósul meg, ami az előbbi illeti, nyilvános tüntetéseken, ünnepi szertartásokon, megemlékezéseken, zárandoklatokban és rituálékban, ami pedig az utóbbit, elsősorban közna-

pi és informális interakciókat értünk alatta. Nyilvános megjelenítéseket és magán megnyilvánulásokat egyaránt elemeztünk, ám inkább az utóbbiakra fókuszáltunk: azokat a kevésbé feltárt módozatokat vizsgáltuk, amelyek révén az etnicitás a mindennapi interakciókban megvalósul: az etnikai identitásra való nyelvi és egyéb utalásokban, az etnikai kategorizálásban, egyes társas helyzetekben „érzékeny” témák kerülésében, viccelődésben és ugratásban, az etnicitásnak alkalmankénti „túl-”, és „alulkommunikálásában”.

Tanulmányunk első része az etnicitás és a nacionalizmus feltűnően látható (és hallható) formáira fókuszált. Azoknak a beszédéből és követeleéseiből merítettünk, akik úgymond a „nemzet” nevében szólnak és cselekszenek: politikusok, újságírók, publicisták, egyházi személyek, tanárok és mások, szinte kivétel nélkül a politikai vagy a kulturális elit tagjai. Nyilvános adatokból dolgoztunk, amelyek felülről és távolból is könnyen elolvashatók voltak: törvényhozási dokumentumokból, párt- és mozgalmi programokból, politikai kijelentésekből, tüntetésekből, beszédekből, nyilatkozatokból, sajtóbeszámolókból, tankönyvekből, jelképes tárgyakból (mint amilyenek a zászlók, emléktáblák és szobrok). A második rész az etnicitás kevésbé feltűnő, mindennapi formáival foglalkozik. Az érintettekről és nem a nacionalista politika szerzőitől származó adatainkat olyan emberektől szereztük, akik a nyilvánosságban rendszerint nem hagynak nyomot: nem tartanak beszédeket, nem nyilatkoznak, nem írnak cikkeket. Az interakciók megfigyelésével, rögzítésével és elemzésével az etnicitás mindennapi működését próbáltuk megragadni. Azt, ahogy közemberek megnyilvánulásaiban testet ölt, életre kel, és ahogy az emberek átélik. Az etnicitás és a nacionalizmus nemcsak változatos formákban, hanem eltérő idődimenziókban is létezik. Tanulmányoztuk őket a kifejlődés idejének lassú kibontakozásában, az események esetleges történéseiben, az életrajzi és mindennapi idő megélt tapasztalatában, és az interakció idejének pillanatról pillanatra változó véletlenjeiben.³ Eközben olyan – történeti, politikai, etnográfiai és interakciós – elemzési szempontokat és módszereket alkalmaztunk és kapcsoltunk össze egymással, amire ritkán vállalkoznak kutatók.

Az első fejezetek történeti szempontúak, és azon belül a kifejlődés módját követik figyelemmel. Nyomon követtük a „nemzet”, mint kezdetben a művelt elit, ám a 20. század fordulójára már a társadalom többsége által is mindinkább elsajátított politikai és kulturális felfogás fokozatos terjedését. Felvázoltuk a politikai tér átstrukturálódását Kelet-Közép-Európában, aminek során az – elvileg a politikai és kulturális határok egybeesésén alapuló – nemzetállamok váltották fel uralkodó politikai formaként

³ Az időbeli regiszterről lásd Braudel: „Histoire et sciences sociales”; egy ettől igen eltérő látószögről lásd Sewell: „Three Temporalities”.

a soknemzetiségű birodalmakat. Elemeztük a kultúra átpolitizálódását és a politika kulturalizálódását. Megmutattuk, hogyan nyilvánultak meg ezek az egész régióra jellemző folyamatok Erdélyben és Kolozsváron. Felvázoltuk a politikai és kulturális tér nemzetiesedését, amely azoknak a megújuló – s mind sikeresebb – próbálkozásoknak a következménye volt, hogy a történelmileg többetnikumú és többvallású Erdélyt a modern nemzetállam homogenizáló ölelésébe kényszerítsék. Majd figyelemmel kísértük azt a folyamatot, amelynek során a nemzeti projektek fókuszába állított város – Kolozsvár – etnodemográfiai összetétele is átalakult a 20. század során.

Míg a kifejlődésre fókuszáló leírások elvonatkoztatnak az eseményektől, avagy kizárólag azok csomópontjaiként kezelik, az „eseményközpontú” beszámolók a véletlen események kauzális jelentőségére világítanak rá.⁴ Egyes események nagy jelentőségűek és átalakító jellegűek.⁵ A nacionalizmus történetírásában gyakran ilyen eseménynek tekintik a francia forradalmat, amelyben először fogalmazódtak meg felismerhetően modern formában kifejezetten nemzeti jellegű politikai igények. A mi céljaink szempontjából azok az átalakító események, amelyek alapvetően újrafogalmazzák a nemzeti politikát Kolozsváron (és Erdélyben): az 1848-as forradalom, a nemzeti fennhatóság megváltozása 1867-ben, 1918–1920-ban, 1940-ben és 1944–1945-ben; a kommunista hatalomátvétel 1944 és 1948 között; az 1989 decemberi forradalmi megmozdulás; és a marosvásárhelyi tömegverekedés 1990-ben. De olyan „kisebb” volumenű eseményeket is vizsgáltunk, amelyek sok kolozsvári számára fontossá tették az etnicitást és a nemzeti jelleget: ilyen volt a magyar és a román egyetem összevonása 1959-ben Kolozsváron, Funar polgármester különböző nemzetiségű kezdeményezései s az általuk kiváltott néhány jelentősebb tiltakozó akció, egy sokat idézett futballmeccs Románia és Magyarország között és a 2002-es népszámlálás körüli küzdelmek.

A „köz” időbeliségeken kívül tanulmányoztuk a „magán” időben megnyilvánuló etnicitást is. Az életrajzi idő és a mindennapi idő átfedésben van az események idejével, de a saját ritmusukban mozognak. Egyes események – például az állami fennhatóság megváltozása, Ceaușescu bukása vagy a marosvásárhelyi erőszakcselekmények – a politikai osztályt foglal-

⁴ Az „eseményközpontú” időbeliségre lásd Sewell: „Three Temporalities”. Brubaker *Nacionalizmus új keretben*, 19–21. amellet érvel, hogy a nemzeti hovatartozás és a nacionalizmus eseményközpontú elemzésének kellene kiegészítenie a nagy kifejlődés-központú szakirodalmat.

⁵ Sewell szerint az események mint a történelmi elemzés kategóriái, meghatározásuk szerint átalakító jellegűek; az eseményeket úgy határozza meg, mint „a történések azon aránylag ritka alosztályát, amelyek jelentősen átalakítják a struktúrákat” („Three Temporalities”, 262.). Mi ennél tágabban fogjuk fel az eseményeket, s nemcsak az átalakító eseményeket soroljuk ide, hanem a „köznapibbakat” is, továbbá minden idősíkon foglalkozunk az eseményekkel, a makrotörténelmi idő korszakos eseményeitől az interakciós idő tűnény eseményeiig.

koztatják ugyan, de jórészt érdektelenek az átlagember számára. Az élettrajzi pályák és a mindennapi élet ritmusa a legtöbb politikai eseménynél erőteljesebben alakítják az etnicitás tapasztalatát. Amikor Zsolt túlnyomórészt magyar ajkú székelyföldi szülővárosából Kolozsvárra költözött, hogy az egyetemen (románul) informatikát tanuljon, sokkal fontosabbá vált számára az etnicitás; minden korábbinál egyértelműben tudatosodott benne, hogy magyar, legfőképpen azáltal, hogy rosszul beszél románul. Másoknál az változtatja meg az etnicitás tapasztalatát, hogy vegyes házasságra lépnek (ez a magyarok mintegy 25 százalékát érinti, a románoknak azonban csak sokkal kisebb részét). A legtöbb magyar számára pedig a napi mozgások a magyar és a tágabb világ között, s a magyar és román beszéd ennek megfelelő váltakozása alkotják az etnicitás mindennapi tapasztalatának kereteit.

Finomabban tagolt időskálán az etnicitás az interakció pillanatról pillanatra való kibontakozásában „történik”.⁶ Azt mondhatjuk tehát, hogy az etnicitás történik, amikor az emberek – gyakran a beszélt nyelv, akcentus vagy név alapján – rájönnek a különbségre és ennek tudatosítása befolyásolja az interakció menetét. Akkor is történik, amikor az etnicitással magyaráznak valamely cselekményt vagy magatartást, amikor másokat magyarokként vagy románokként vesznek számba. S akkor is történik, amikor a barátok, szomszédok, kollégák vagy házastársak közötti névleges különbség ténylegessé válik. Az interakciós folyamatok és dinamikák, amelyek az egyik pillanatban kiemelkedően fontossá teszik az etnicitást, míg a következőben elfedek, jórészt függetlenek a történelmi változások, a kisebbségpolitikai viszályok, az élettrajzi pályák, vagy akár a hétköznapi rutinok ritmusától és dinamikájától.

Mint hogy az etnicitás és a nacionalizmus bizonyos, rendszerint külön tárgyalta oldalait együtt kívántuk vizsgálni, kénytelenek voltunk az említett, igen eltérő idősíkokon s azok jellegzetesen különböző kauzális szövetében tanulmányozni az etnicitást. A történelmi és politikai látószög segített kontextusba helyezni etnográfiai és mikrointerakciós elemzéseinket. És megfordítva is: a hétköznapi etnicitással kapcsolatos etnográfiai és interakciós perspektívánk áthatotta történelmi és politikai elemzéseinket, és segített magyarázatot adni arra, miért maradt el a népi reakció a nacionalista politikára, s hosszabb távú fejlődést alapul véve miért erodálódik és hogyan a magyar világ.

Az elmúlt két évszázad folyamán az etnikai és nemzeti kategóriák világszerte előtérbe kerültek, terjedtek, átpolitizálódtak, intézményesültek és elsajátítottak. Ám nincsenek mindenütt jelen, és nem is mindennél fontosabbak; s még ahol jelen vannak, ott sem mindig kiemelkedően fon-

⁶ Egy ilyen „történet” részletes elemzésére lásd A függelék: „Példa a nacionalizmus interakcióban történő létrejöttére”.

tosak vagy működőképesek. Kolozsváron sem mindig ezekkel a visszatérően átpolitizált, sokszorosan intézményesült és tartósan elsajátított kategóriákkal kódolták a különbségeket, fogalmazták meg a sérelmeket vagy értelmezték a tapasztalatokat; a mindennapi életben ezek a kategóriák csak alkalmanként tekinthetők kiemelkedően fontosnak.

A kiemelkedő fontosság nem a jelentőség egyetlen mércéje; ami jelöletlen és magától értetődő, az nem szükségképpen jelentéktelen. A kisebbségi „magyar világgal” kapcsolatos elemzésünk is megerősítette ezt: ennek a világnak az ereje, miként a nemzetállamé is, pontosan abban rejlik, hogy képes magától értetődővé, láthatatlanná tenni az etnicitást. Mint Michael Billig mondja a „banális nacionalizmus” megvilágító erejű elemzésében: a nemzet jeleinek és jegyeinek nem kell feltűnőnek lenniük – akár észrevétlenek is maradhatnak – ahhoz, hogy a háttérből emlékeztessenek a „nemzetre”.⁷ Noha a kolozsváriak jórészt figyelmen kívül hagyták, a köztereket Funar alatt megtöltő nemzeti jelképek és a közbeszédet elárasztó nacionalista retorika ily módon mégis hozzájárulhatott a nemzeti mivolt újratermelődéséhez.

Billiggel ellentétben mégsem kell feltételeznünk, hogy a nemzet mindig mindenütt jelen levő társadalmi kategóriaként termelődik újra, vagy, hogy a banális nacionalizmus végső soron a nacionalista politikát erősíti. Kutatásunk rávilágított arra, hogy az etnicitás és a nemzeti mivolt politikai síkon történő tematizálása nem mindig jár együtt ezeknek a mindennapi életben történő átélésével és megvalósulásával. S jöllehet elemzésünk középpontjában az etnicitás és a nemzeti mivolt állt, s azt próbáltuk elemezni, hogyan működnek ezek egy sor, köz- és magánjellegű formában, mégis próbáltunk tudatában maradni e kategóriák korlátainak.

Tudományos elemzések és közéleti viták egyaránt az etnikai identitás szenvedélyességére és az etnikai-nacionalista mozgósítás erejére szokták felhívni a figyelmet. A szenvedélyek valóban felkorbácsolhatók, de nem mindig könnyen vagy automatikusan. Az etnikai önbesorolás és önértelmezés valóban erős lehet, de nem mindig az, még az intenzív elit szintű kisebbségpolitikai mozgósítás esetén sem. Megfigyelésünk szerint a kolozsváriak zöme nem etnikai keretben értelmezi gondjait és aggályait, s az etnicitás csak időnként válik érvényes értelmezési keretté számukra. Megfigyeltük, hogy a nyelv leggyakrabban nem az etnicitás, hanem egyszerűen csak a kommunikáció eszköze. Megfigyeltük, hogy a „magyar világban” az etnicitás súlya nem annyira kiemelkedő. Azt találtuk, hogy számos, névleg interetnikus interakciót nem igazán érzékelnek etnikusnak. Ezek

⁷ Lásd például Billig elemzését a „haza konnotációiról” a politikai retorikában és újságírásban, ahol azokra a módokra fókuszál, ahogy az olyan névmások, mint „mi” és „itt” burkoltan idéznek fel nemzeti vonatkoztatási kereteket (Billig: *Banal Nationalism*, 105–109.; lásd uo. 5. fejezet a haza napi „kilobogozásáról” és 8., 127. és 177. a nemzet újratermeléséről).

és más eredményeink módosíthatják a kultúra, a társadalom és a politika túletnicizált értelmezéseit, és segítenek megmagyarázni, miért lel csak korlátozott visszhangra a nacionalista politika.

Mindent egybevetve, gondolatmenetünk mégsem arról szól, mennyire fontos vagy nem fontos az etnicitás; inkább azt vizsgáltuk, hogyan működik. Ebben pedig alapvető volt a hétköznapi tapasztalat tanulmányozása. Az etnicitásra és a nacionalizmusra vonatkozó szakirodalom az antropológián kívül nem sok figyelmet fordított mindeddig a hétköznapi életre és tapasztalatokra. Csakhogy végső soron pont a hétköznapi tapasztalat az – legalább annyira, mint a politikai viszály vagy a kulturális kifejeződés –, amely értelemmel látja el az etnicitást és a nemzeti mivoltot, és újratermeli őket, mint a társadalmi és politikai élet értelmezésének alapkategóriát.



EPILÓGUS

Gheorghe Funar polgármester tizenkét évig tartó uralma 2004 júniusában ért véget. A helyi önkormányzati választás első fordulójában messze lemaradva végzett a harmadik helyen, a szavazatoknak mindössze 22 százalékát begyűjtve; a Nemzeti Liberális Párt és a Demokrata Párt szövetségét képviselő Emil Boc követte a polgármesteri székben. Boc békítő gesztusokat tett a város magyar lakosai felé, és Funar számos rendelkezését visszavonta.¹ Eltávolították a nemzeti színű szeméttárolókat, a padokat sötétvörösre („angolvörösre”, mint az egyik lap informálta olvasóit) festették át. A járdák szélét jelző oszlopokat is vörösre festették, s a korábban lépten-nyomon megtalálható román zászlók most már csak a közintézményeket és nagyobb tereket díszítették. Levették a hirdetőtablókat, amelyek arra emlékeztették a kolozsváriakat, hogy az ország hivatalos nyelve a román. A főtéren, Funar nemzetiesítő kezdeményezéseinek fő színterén, a Mátyás-szobor mögötti zászlótartókat eltávolították, ahogy azt a követ is, amely jelezte, hol állítják fel Traianus oszlopának másolatát. Ami a régészeti ásatásokat illeti, az egyik árkot betemették, és virágágyásokkal fedték be; a másikat könyvünk megírásakor szintén jórészt betemetik, bár egy részében egy római ház és udvar maradványait állítják majd ki.

A városképben és a helyi politika hangnemében bekövetkezett változások ellenére az etnicitás hétköznapi jelentéseiben nem lehet hasonlóan gyors változást érzékelni. A magyarok, és sok román is természetesen megkönnyebbült Funar vereségtől; egyesek nyíltan lelkesedtek is.

A legtöbb kolozsvári, s még a magyarok zöme számára is azonban az etnicitás mindennapi tapasztalata jórészt független volt attól, amit Funar polgármesterként mondott és tett (legalábbis második és harmadik ciklusa alatt, amikor a kolozsváriak már immúnissá váltak provokációira). Ahogy Funar kikerült a képből, a kolozsváriak már nem panaszkodhattak fel, vagy nem nevezhették ki a polgármester felháborító kijelentéseit vagy heves gesztusait; a magyarok számára pedig Funar megszűnt a helyi etnikai szolidaritás nyílt vagy (gyakrabban) burkolt támasza lenni. Távozása azonban nagy valószínűséggel nem változtatja meg az etnicitás magyar és román tapasztalatában fellelhető aszimmetriát, az etnikai kategóriák működését szabályozó dinamikát, az etnicitás alkalmankénti megnyilvánulását a névleg vegyes kapcsolatokban, az etnicitás hallgatólagosságát a kisebbségi

¹ Lásd *Szabadság*, 2004. július 6., július 13.

„magyar világon” belül, a nyelvválasztáshoz vagy politikához társuló etnikai súrlódásokat.

Jóllehet a hétköznapi etnicitás nem követi szorosan a nacionalista politika rövid távú helyi ingadozásait, mégsem statikus vagy változatlan. Az etnicitás mindennapi tapasztalata Kolozsváron az elmúlt évszázad során, a hosszabb távú, tágabb társadalmi és politikai fejlemények (köztük az állami fennhatóság megváltozása) s a belőlük fakadó intézményi átszerveződés, a kommunizmus létrejötte és összeomlása, a vidékről történő tömeges bevándorlás, és az ország Ceaușescu utáni megnyílása következtében mély átalakuláson ment keresztül. Befejezésül egy másik olyan hosszú távú folyamathoz térünk vissza, amely messze ható következményekkel járt az etnicitás mindennapi tapasztalatára: a nemzetiesítés folyamatára, amelyet könyvünk első három fejezetében elemeztünk.

A nemzetiesítés kérdése és az etnikai reprodukció vele együtt járó problémaköre a 2002-es népszámlálás nyomán került előtérbe; a népszámlálás ugyanis a magyar népesség olyan jelentős visszaesését regisztrálta Kolozsváron és más erdélyi városokban, amely minden korábbi mértéket meghaladt.² Bár ez a jelentős népességfogyás sokkolta az erdélyi magyar közvéleményt, voltaképpen csak az utolsó felvonása volt annak a nemzetiesítési folyamatnak, amely csaknem egy évszázaddal korábban kezdődött.³ Ha ez a trend folytatódik, előbb utóbb ki fogja kezdeni a kisebbségi „magyar világ” intézményi alapjait, ki fog hatni az iskolákra, egyházakra, médiумokra, színházakra és a gazdaság etnikai szegmensére. Az iskolavezetők, akikkel a kutatás során kapcsolatban voltunk arról panaszkodtak, hogy nehezen tudják feltölteni a beiskolázási keretet; az általunk áttanulmányozott egyházi statisztikák azt mutatták, hogy az utóbbi években sokkal több embert temettek, mint amennyit kereszteltek.⁴

² Az utolsó két népszámlálás a magyar lakosság 30 százalékos csökkenését mutatta Kolozsváron: az 1977-es 86 ezerrel a 2002-ben mért 60 ezerre. A népszámlálás körüli politikai küzdelemlről Kolozsváron a 4. fejezetben irtunk bővebben.

³ Kolozsvár lakossága, amely 1910-ben 83 százalékban magyar ajkú volt, most 80 százalékban román ajkú, míg a városi lakosság Erdély egészében – amely 1910-ben 65 százalékban magyar, 15 százalékban német s csak 18 százalékban román ajkú volt – ma szintén 80 százalékban román ajkú. (1910-ben a magyar ajkú lakossághoz jelentős számú, talán az összes magyarul beszélő 15 százalékát kitevő zsidó is tartozott.) Lásd a 2.1 és a 3.1. táblázatot.

⁴ Kolozsvár hat katolikus egyházközsége 1998 és 2002 között háromszor annyi temetésről, mint keresztelésről számol be; a temetések és a keresztelések aránya a kálvinista egyházközségekben az 1983 és 1988 közötti 1,3-ról 1993 és 2002 között a kétszeresére, 2,6-ra emelkedett. (A katolikus érsekségtől és a református püspöki hivatalból származó adatokat Szabó Miklós szíves közlése nyomán adjuk közre.) Élénk magyar jelenlét fennmaradásának feltételei még kevésbé kedvezőek a többségi Székelyföldön kívüli többi városban. A kolozsvári középiskolák és a magyar nyelvű egyetemi oktatás bővülő lehetőségei Erdély többi részéről is ide vonzzák a diákokat, és közülük egyesek végül a városban telepednek le; ez némileg ellensúlyozza a Magyarországra történő kivándorlás nyomán bekövetkező „agyszívást”.

Mint láttuk, Kolozsvár és más erdélyi városok változó etnikai demográfiája a nagyvárosok tágabb, egész Kelet-Közép-Európára jellemző „nemzetiesítésének” része. A városlakók és a környező falvakban élő földműves népesség évszázadokon át más nyelvet beszéltek, eltérő jogrendszerben éltek és gyakran más felekezetekhez is tartoztak. Egyes területeken a 19. századtól, másutt (így Kolozsváron) a 20. század elejétől kezdve ez a minta lassan, de kikerülhetetlenül változni kezdett. A társadalmi mobilitás, az infrastrukturális fejlődés, az általános tankötelezettség és a városok kereskedelmi és ipari fejlődése – amelyeket Kolozsváron és más erdélyi városokban a kommunizmus alatti, államilag támogatott erőteljes iparosodás gyorsított fel – nyomán fokozódott a városokba vándorlás. A tizenkilencedik század végi, 20. század eleji előzményektől eltérően azonban most nem a vidéki bevándorlók asszimilálódtak, hanem a vidék kezdte magához idomítani a városokat.⁵

Az első világháború után ugyanebbe az irányba hatott az is, hogy a soknemzetiségű birodalmakat nemzetiesítő utódállamok váltották fel. Az iskolák és más városi intézmények mögött most a nemzetiesítő állam hatalma állt, a nacionalista értelmiségiek programokat dolgoztak ki az etnikailag „idegen” városok meghódítására és a városi gazdaság bekebelezésére. A zsidók jelenlétét a legtöbb kelet-közép-európai városban a holokauszt, a németekét a háború utáni kitelepítések és a későbbi kivándorlás szüntette meg; ám mindkét népcsoport már a háború előtt is jelentős nyomásnak volt kitéve. Néhány kivételtől eltekintve, a kisebb-nagyobb városok etnikai-nyelvi és etnikai-felekezeti összetétele nem különbözik jelentősen a vidékétől; az „idegen” városoknak a „nemzeti” vidék általi meghódítása befejeződött.

A transznacionalizmus, a posztnacionalizmus és a globalizáció teoretikusai szerint az ilyenfajta nemzetiesítés a múlté. Szerintük a nemzetállamot legyűri az emberek, áruk, képek, eszmék és kulturális termékek példátlan és ellenőrizhetetlen körforgása: mind jobban elveszíti képességét arra, hogy irányítsa a szociális, gazdasági, kulturális és politikai életet. E nézet szerint a nemzetállam már nem képes ellenőrizni határait, szabályozni gazdaságát, formálni kultúráját, vagy homogenizálni lakosságát. Azt mondják, a ho-

⁵ Történelmileg a városokat német ajkúak, németül, jiddisül és más nyelveken beszélő zsidók, s egyes régiókban magyar, görög és olasz ajkúak lakták. Budapest, Prága és Pozsony például, miként a régió sok más városa is a 19. század első felében, túlnyomórészt német ajkú városok voltak. A 20. század fordulóján a zsidók a városi lakosság jelentős kisebbségét, számos kisebb városban a többségét alkották; Varsó lakosságának majdnem egyharmadát, Budapestének csaknem a negyedét tették ki. A kelet-közép-európai városi fejlődés különleges jellegéről lásd Armstrong: „Toward a Framework for Considering Nationalism in East Europe”, 289–294.; Deák: „Assimilation and Nationalism”, 9. skk; Magocsi: *Historical Atlas of Central Europe*, 37–41., 97.; Taylor: *The Habsburg Monarchy*, 24. és Szarka: „A városi magyar népesség”. Általánosabb elemzésre, a jelenséget a modernizáció és a társadalmi mobilizáció széles körű elemzésébe ágyazva lásd Deutsch: *Nationalism and Social Communication*, 6. fejezet.

mogenizáló, nemzetiesítő és asszimiláló nemzetállam hanyatlása nyomán újrafogalmazódik a viszony terület és kultúra között; ez lehetővé teszi, hogy a bevándorló és diaszpóra népesség időben és térben is megőrizze etnikai önazonosságát.⁶

Ha területi szétszórtságban élő – diaszpóra – népességek is képesek megőrizni identitásukat ebben az állítólag nemzetek utáni világban, akkor ez még könnyebben kellene, hogy sikerüljön az olyan, területileg koncentrált kisebbségeknek, mint amilyenek az erdélyi magyarok. Kiváltképp, ha olyan bonyolult intézményi háló is segítségükre van, mint amelyet ismertettünk. Kolozsváron és másutt ez az intézményi háló Ceaușescu bukása óta lényegesen bővült és erősödött. A diktátor alatt a nemzetiesítő politika, különösen középiskolai és egyetemi szinten korlátozta a magyar nyelvű iskoláztatás lehetőségeit; azóta a román állam sokkal jobban támogatja a kisebbségi nyelvű oktatást (és általában a kisebbségi jogokat). A hírhedten zárt ország megnyitásának köszönhetően az erdélyi magyarok immár könnyen ápolhatják kapcsolataikat magyarországi barátaikkal és rokonaikkal, dolgozhatnak és tanulhatnak magyarul, nézhetik a magyar televíziót, támogatást kaphatnak Magyarországról a magyar kulturális élet gyakorlásához, s még a magyar státustörvény által bevezetett, területen kívüli kvázi-állampolgárságot is élvezhetik.

A nemzeti kisebbségek és az államokon átnyúló etnokulturális nemzetek helyzetét ráadásul mintha az európai integráció is erősítené. Az európai uniós tagság kilátása Kelet-Közép-Európa-szerzte előmozdította a kisebbségi jogok intézményesülését. Az EU keleti irányú bővítését a nemzeti szellemű magyarok is üdvözlözték; a szlovákiai és romániai (és talán végül a szerbiai és ukrainai) magyarokat Magyarországtól elválasztó határok légiesítésével vagy „virtuálissá válásával” nézetük szerint az európai integráció megteremti azt a teret, amelyen belül az első világháború után szétszakított magyar etnokulturális nemzet szociálisan, kulturálisan és gazdaságilag – ha politikailag nem is – újból egyesíthető.⁷

Mindezeknek a tényezőknek kedvezően kellene hatniuk az etnikai reprodukcióra, és gátolniuk kellene a további nemzetiesítést. Az etnikai újratermelődés azonban távolról sem biztosított. Ennek oka nem a román állam nemzetiesítő politikája és gyakorlata: Kolozsvár és már erdélyi városok magyar lakosságának abszolút és relatív értelemben vett hanyatlása 1989 után felgyorsult, jóllehet a nemzetiesítésre irányuló nyomás gyengült és a magyar világ jelentősen kibővült. Kolozsvár és más erdélyi városok

⁶ Lásd például Appadurai: *Modernity at Large*; Beck: „The Cosmopolitan Perspective”; Glick Schiller, Basch és Blanc: „From Immigrant to Transmigrant”; Kearney: „Borders and Boundaries of State and Self”; Sheffer: *Diaspora Politics*.

⁷ Magyarország és Szlovákia 2004-ben lépett be az Európai Unióba; Románia várhatóan 2007-ben csatlakozik [ez azóta megtörtént – a szerk.]. A magyar nacionalizmus „virtuális” vagy „szuverenitáson túli” formáiról lásd Csergő és Goldgeier: „Nationalist Strategies and European Integration”, 283–380.

nemzetiesedését a kommunizmus bukása óta az erdélyi magyarok számarányukhoz képest erőteljes, elsősorban a szomszédos Magyarországra irányuló kivándorlása idézte elő.⁸ Némelykor a kivándorlás reakció a nacionalista nyomásra, amely erőltetett bevándorlásba és „etnikai tisztogatásba” csaphat át. Az erdélyi magyarok kivándorlását azonban elsősorban Magyarország hozzáférhetősége és viszonylagos jóléte, valamint a határokon átnyúló kötelékek ereje és sűrűsége ösztönözte.⁹ Furcsa módon a román államnak éppen a nemzetközi nyitottsága, nem pedig nacionalista zártsága segíti elő a nemzetiesítés előrehaladó folyamatát.¹⁰

⁸ A kommunizmus alatt Kolozsvár és más erdélyi városok nemzetiesítését a *bevándorlás*, az erőteljes iparosodással összefüggő faluról városba vándorlás hajtotta előre. Az 1980-as években azonban ennek vége szakadt. Kolozsvárra persze továbbra is költöznek emberek, jöllehet kisebb számban, mint amennyien Románia más területeire vagy külföldre költöznek; ez a Kolozsvárra történő bevándorlás azonban már nem járul hozzá a nemzeti homogenizációhoz, minthogy Kolozsvár etnikai-nemzeti összetétele immár hasonlít egész Erdélyéhez; a nehézipar összeomlása a kommunizmus utáni időszakban erősen csökkentette Kolozsvár vonzerejét az Erdélyen kívülről jövő bevándorlók számára.

⁹ Az erdélyi magyarok bevándorlását Magyarországra természetesen megkönnyítette a közös nyelv, a családi kapcsolatok megléte és egyéb szociális hálók, valamint a Magyarországgal való azonosulás érzése. Noha a Magyarországgal való azonosulás erős vonzerőt jelent, a romániai nacionalista nyomás nem volt igazán taszító tényező az 1989 utáni kivándorlásban. Ha csak nem akarjuk a kolozsvári magyar lakosság létszámának erős csökkenését a Funar polgármester által teremtett hipernacionalista légkörnek tulajdonítani, érdemes arra emlékeztetni, hogy a kolozsvári magyar lakosság létszámának 1992 és 2002 között bekövetkezett csökkenése alig haladta meg az erdélyi városok átlagát. A csökkenés még nagyobb volt Nagyváradon, abban a másik erdélyi nagyvárosban, amelyben arányában nagyobb magyar kisebbség élt, viszont hiányzott az a szélsőséges nacionalizmus, amely az 1990-es években Kolozsvárt jellemezte; Kolozsvár magyar ajkú lakossága 1992 és 2002 között 20 százalékkal, míg Nagyváradé 23 százalékkal csökkent. Az a tény, hogy Nagyvárad mindössze néhány kilométerre fekszik a magyar határtól, kétségkívül az időleges kivándorlást és az állandó magyarországi letelepedést egyaránt megkönnyítette. Nagyvárad lakosságának, az 1966-os 52 százalékhöz képest ma csak 28 százalékat alkotják a magyarok. Lásd 4.1 táblázat.

¹⁰ A nemzetiesítés Kelet-Európa és a volt Szovjetunió más részein is folytatódott, igaz, itt más folyamatok nyomására. A döntő fejlemény a politikai térnek az a hatalmas átalakulása volt, amelynek következtében a többnemzetiségű szovjet és jugoszláv államot és a két nemzetiséget magába foglaló Csehszlovákiát nemzeti – és nemzetiesítő – utódállamok váltották fel. A volt Jugoszláviában a nemzetiesítés a háború, a kényszerű elvándorlás és a múltban rendkívül heterogén jugoszláv tagköztársaság, Bosznia-Hercegovina kisebb és etnikai-nemzeti szempontból homogénebb egységekre történő feldarabolása nyomán ment végbe. A szovjet utódállamokban mindenütt visszaszorultak a nagy orosz kisebbségek, a leggyorsabban Kazahsztánban és más közép-ázsiai országokban, de Lettországon, Észtországon és Ukrajnán is. A több évszázados német jelenlét maradványai Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban 1989 után a szabad távozás és a Németországba történő, nyitott kapukkal várt bevándorlás és állampolgárság következtében bomlottak fel; a volt Szovjetunióban élő nagy létszámú zsidó közösség hasonló okokból rohamosan zsugorodott. A régió egyes részeiben, különösen a kelet-közép-európai államok (Lengyelország, Cseh Köztársaság és Magyarország) legnyugatibb sarkában az elvándorlás újfajta etnikai heterogenitást teremtett; egészében véve azonban az elvándorlás a régióban inkább a keveredés csökkenését, mint a keveredést idézte elő.

Mihelyt Románia belép az EU-ba, az erdélyi magyarok minden korábnál könnyebben tanulhatnak, dolgozhatnak és telepedhetnek majd le Magyarországon. Ezért, különösen ha megmarad a szakadék a két ország életszínvonala között, lehetséges, hogy a határokon átnyúló magyar etnokulturális nemzeti újjászületés az EU-n belül, amit sok magyar nacionalista ünnepel, inkább gyorsítja, mint megállítja majd az erdélyi magyarok demográfiai hanyatlását Kolozsváron és másutt. Az európai integráció, amelyről úgy hírlik, hogy meghaladja a nemzetállamot, ebben az esetben ahhoz járulna hozzá, hogy a román állam „nemzetibbé”, semmint kevésbé nemzetivé váljék.¹¹

A posztnemzeti és a diaszpórávilág mellett érvelők szerint az asszimiláció már a múlté. Kétségtelenül igaz, hogy a kommunista uralom brutálisan homogenizáló évtizedei után Erdélyben és a régióban mindenütt a szociális, gazdasági és kulturális heterogenitás új formái jöttek létre. A kulturális gyakorlat, a fogyasztási minták és életstílusok sokrétűbbé és sokszínűbbé válása ellenére az asszimiláció korántsem veszítette el fontosságát, sem Erdélyben, sem másutt.¹² Kolozsváron, mint láttuk, az összes magyarnak mintegy negyede választ román házastársat. Ez egyfelől az erős etnikai endogámiára utal: ha az etnicitás lényegtelen volna, sokkal elterjedtebbek lennének a vegyes házasságok. Az etnikumközi házasságkötés ugyanakkor elég gyakori ahhoz, hogy szélesen aláássa az etnikai csoportok újratermelődését. Az interetnikus családokból származó gyermekek nagy valószínűséggel nem járnak magyar tannyelvű iskolába, illetve nem válnak a magyar világ részévé; emiatt az ilyen gyermekek és unokák zöme román-nak fogja tekinteni magát.¹³

Az asszimiláció legalább annyira nem a közvetlen nacionalista nyomás következménye, ahogy a kivándorlás sem az.¹⁴ A vegyes családok, amelyek

¹¹ Természetesen más forráskönyvek is elképzelhetők. Nemzeti szellemű magyarok szerint a nemzet és az állam közötti kapcsolatok meglazulása a kibővített EU-n belül elősegítheti a magyar kisebbség megerősödését és megszilárdulását. Ez azonban, kivéve azt az esetet, hogy a magyar és román életszínvonal közelít egymáshoz, mégsem látszik valószínűnek. Márpedig eddig egy ilyen fejleményre kevés a bizonyíték: 1998 és 2003 között az egy főre jutó magyar GDP vásárlóerő-paritáson mérve folyamatosan kétszerese volt a románénak (lásd http://www.nsi.bg/GDP_e/ECP03_T2.htm).

¹² Arra, hogy mind jobban teret nyer annak felismerése, hogy az asszimiláció nem vált elavulttá lásd Brubaker: „The Return of Assimilation?”. Az asszimiláció tovább élő folyamatainak finom elemzésére az Egyesült Államokban lásd Alba és Nee: *Remaking the American Mainstream*. Az asszimiláció dinamikájáról (és korlátairól) a Szovjetunió nemzetiesítő utódállamaiban lásd Laitin: *Identity in Formation*.

¹³ Az asszimilációról Erdélyben lásd a 9. és a 4. fejezetben idézett demográfiai elemzéseket.

¹⁴ Az a tény viszont, hogy a vegyes házasságokban az iskola megválasztása során előnyben részesítik a román nyelvű iskolákat, azokat a nemzetállamba épített alapvető politikai és nyelvi aszimmetriákat tükrözi, amelyek az államnyelvi oktatás irányába fejtenek ki vonzerőt.

intergenerációsan gyakran asszimilációhoz vezetnek, abból fakadnak, hogy a magyar világ nem teljesen zárt, különösképpen a vegyes munkahelyektől és a részben vegyes egyetemi környezettől nincs elszigetelve. Míg az etnikailag homogén, iskolaalapú baráti hálózatok az etnikai endogámiának kedveznek, addig a vegyes munkahelyek (s bizonyos fokig az egyetemek) az ellenkező irányban fejtik ki hatásukat.¹⁵

Az RMDSZ a kisebbségi jogok erősítésével és átfogóbb magyar világ felépítésével próbálja ellensúlyozni a fent leírt társadalmi folyamatokat. Okunk van azonban kételkedni e stratégia hatékonyságában. Finnországban például, amelyet a svéd ajkú kisebbség által élvezett nagylelkű kisebbségi jogok miatt gyakran példaértékűnek tekintenek,¹⁶ a svéd kisebbség 1940-ben a lakosság 10 százalékát tette ki, 2003-ra viszont 5,5 százalékra csökkent, részben a Svédországba történő kivándorlás okán, főleg azonban a vegyes házasságok okozta intergenerációs kultúra- és nyelvváltás miatt.¹⁷ A kisebbségi jogok kétségkívül lelassították ezt a csökkenést, de megállítani nem voltak képesek.

Az RMDSZ a kisebbségi jogok erősítése mellett a magyar nyelvű iskolák, média, egyesületek, kulturális és szabadidős lehetőségek bővítésével önálló „magyar világot” próbál kiépíteni. Nem biztos, hogy a magába zárkózásnak ez a stratégiája hatékonyan erősíti a magyar jelenlétet Erdélyben. Az RMDSZ feltételezése szerint a teljesebb és önálló magyar világnak csökkentenie kellene a Magyarországra történő kivándorlást, hiszen az erdélyi magyarok számára lehetővé tenné, hogy megőrizték kultúrájukat, és *mint magyarok* boldoguljanak Erdélyben. Az erdélyi magyarokat a kommunizmus bukása után azonban nem a *kulturális* boldogulás vagy az elnyomó nemzetiesítő rendszertől való menekülés vágya vezette arra, hogy Magyarországra vándoroljanak ki; erre inkább a *gazdasági* boldogulás vágya

¹⁵ Erdély más részein, ahol a magyar lakosság kisebb létszámú és szétszórtabb, magasabb a vegyes házasságok és az asszimiláció aránya; a Székelyföldön viszont, ahol a magyar világ elszigeteltsége teljesebb, alacsonyabb.

¹⁶ Államilag finanszírozott svéd nyelvű nappali gondozás jár az iskoláskor előtti gyermekeknek, s minden szinten elérhető a svéd nyelvű oktatás, beleértve a svéd tannyelvű egyetemet is. A finn mellett a svéd is hivatalos nyelvnek számít, s az alkotmány szavatol az egyenlő bánásmódot. A helyi állami szervek nyelvét a népszámlálás határozza meg: ahol legalább 3 ezer személynek vagy a lakosság 8 százalékának anyanyelve az egyik nyelv, ott azt a nyelvet használják. A szabály egyformán érvényes a svéd és a finn nyelvre. Ennek következtében az ország önkormányzatainak mintegy 5 százalékában a svéd a közigazgatás hivatalos nyelve, míg további 9 százalékban a finn mellett a svéd nyelvet is használják. Lásd például Solten és Meditz (szerk.): *Finland*, 96–101.; Laponce: *Languages and Their Territories*, 183–184.; Østern: „The Swedish Language in Education in Finland”; Jungner: „Swedish in Finland”.

¹⁷ Minthogy többségük mindkét nyelvet folyékonyan beszéli, a svéd ajkú finnek „könnyedén tudnak az egyik nyelvről a másikra váltani. Noha nagyra értékelték anyanyelvüket és csoportjuk kulturális identitását, barátaik és házastársuk megválasztásában nem ezek vezérelték őket” (Solten és Meditz: *Finland*, 101.).

ösztönözte őket. A magyar világba való bezárkózás elszigeteli az erdélyi magyarokat a tágabb román világtól, s szorosabban fűzi őket Magyarországhoz. Ez csökkentheti a vegyes házasságok számát, egyszersmind azonban kedvezhet a kivándorlásnak. A magyar nyelvű egyetemi oktatás például arra képesíti a diákokat, hogy Magyarországon (meg az erdélyi kicsiny etnikai magyar szektorban) találjanak munkát, ugyanakkor nyelvíleg alkalmatlanná teheti őket, hogy a magyar szférán kívül juthassanak munkalehetőséghez Erdélyben.¹⁸

A kisebbségi jogokkal foglalkozó szakirodalom folyamatosan ébren tartja a nemzetiesítéssel és az etnikai újratermelődéssel kapcsolatos közpolitikai és jogi keretek iránti figyelmet.¹⁹ Sokkal kevesebb figyelmet fordít ugyanakkor a társadalmi folyamatokra, például az elvándorlás, a vegyes házasságok, a nyelvhasználat, az iskolaválasztás és az etnikai-nemzeti önbesorolás dinamikájára a vegyes családokban. Kizárólagos szereplőknek a nemzeti kisebbségeket tekintve, a politikaelméletben és a közpolitikai szakirodalomban elhomályosul, hogy miként forgathat fel közjavakat a magáncselekvés.²⁰ Hasonlóképpen, amikor az erdélyi magyar elit kiemeli „a magyaroknak” a nyelvük és kultúrájuk megőrzésére irányuló vágyát, gyakran eltűnnek a figyelem homlokteréből a módok, ahogyan az egyes magyarok akarata különböző irányokba vezethet: kiváltképp kivándorláshoz, vagy a vegyes házasságokon keresztüli asszimilációhoz (anélkül, hogy tudatosan asszimilálódni szándékoznának). A kivándorolni vagy románokkal házasodni szándékozó magyarok elvben éppúgy törődhetnek az erdélyi kultúra megőrzésével, mint mások; ennek az elvont törődésnek

¹⁸ Lásd Kiss és Csata: „Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben”, 117–118. Az RMDSZ területi autonómiát is akart szerezni a kelet-erdélyi Székelyföldnek, ahol a magyarok alkotják a lakosság túlnyomó részét. A területi autonómia, „politikai fedelet” vagy „védőernyőt” teremtve az erdélyi magyar nyelv és kultúra számára, kétségtelenül megkönnyíti az etnikai reprodukciót Erdélyben (lásd például Laponce: *Languages and Their Territories*). Am a területi autonómia csak a székelyföldi magyarok (az erdélyi magyarok mintegy harmada) számára volna fontos. Márpedig arra alig van esély, hogy a román állam ebbe beleegyezzen. A területi autonómiát egyetlen nemzetközi egyezmény sem hagyja jóvá, sőt, erőteljes ellenállás figyelhető meg a gondolatával szemben, nem utolsósorban azért, mert a magyar revizionizmus kísértetét idézi fel. A területi autonómiával szembeni ellenállás nem csak Romániára jellemző: Kelet-Közép-Európa más részein a területi autonómiát szinte kizárólag fegyveres konfliktus, s nem tárgyalásos fejlődés nyomán valóstították meg. Lásd Kymlicka: „Reply and Conclusion”, 361–382., amely szembeállítja egymással a területi autonómia fokozódó elfogadását Nyugaton és a vele szemben heves ellenállás Kelet-Közép-Európában.

¹⁹ Will Kymlicka befolyásos munkássága például rávilágít a „nemzetépítés és a kisebbségi jogok dialektikájára”. Ez egyrészt a nyíltan vagy burkoltan nemzetiesítő politikára és gyakorlatra, másrészt a kisebbségi etnopolitikai igényekre és intézményesített kisebbségi jogokra irányítja a figyelmet. Lásd például „Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe”, 21. skk.

²⁰ David Laitintól kölcsönözzük ezt a megfogalmazást; lásd „The Tower of Babel”, 632.

azonban nincs sok köze a házasodásra, kivándorlásra vagy az iskolaválasztásra vonatkozó konkrét döntésekhez a vegyes családokban.

A nemzetállamok sohasem teljesen zárt, önreprodukáló „konténer társadalmak”,²¹ ma még kevésbé azok, mint fél évszázaddal vagy egy évszázaddal ezelőtt. A nacionalisták mindenütt aggódnak az angol nyelv és más, potenciálisan nemzetietlenítő erők túlzott terjedése miatt. Ám a nemzetállamoknak (és autonóm területi politikai közösségeknek, mint Québec vagy Katalónia) még a jelenlegi meggyengült, nyitottabb állapotukban is rendszerint sikerül – az állami oktatási rendszer és más eszközök segítségével – újratermelniük a nemzeti nyelveket és kultúrákat. Ez nemcsak a nagy nemzetállamokra igaz, hanem olyan apró államokra is, mint Észtország, ahol kevesebben beszélnek a nemzeti nyelvet, mint ahány magyar él Erdélyben.

Vajon képesek-e ugyanerre a kisebbségek is? Rövid, vagy akár középtávon: igen. A kisebbségi „magyar világ” intézményi szövete a csaknem egy évszázados román uralom alatt, még az erősen nemzetiesítő politika évtizedeiben is figyelemreméltó sikerrel járt a magyarok, illetve a magyarság újratermelésében. Sikeresen termelte újra azt az állapotot, hogy a közösség tagjai magától értetődőnek tartják, hogy nemcsak családi és baráti körben, hanem iskolákban, templomokban, egyesületekben, még egyes vállalatoknál is magyarul lehet beszélni. Maguk az intézmények pedig az arra vonatkozó legszemélyesebb döntések által legitimálódnak, hogy valaki magyarként Kolozsváron kívül éljen társasági életet, milyen nyelven beszéljen, milyen templomba járjon, milyen újságot olvasson, kivel lépjen házasságra, s hová küldje iskolába gyermekét.

Hosszú távon a magyar világ alapjai Kolozsváron – s tágabb értelemben a magyar jelenlété Erdélyben – mégis ingatagabbnak látszanak. A kisebbségi „magyar világ” jórészt újratermeli önmagát, de nem teljesen. A társadalmi folyamatoknak, amelyek a széleken e világot bomlasztják, mint jeleztük, kevés közülük van a román nacionalizmushoz; a bomlás a román nacionalizmus gyengülése, a kisebbségi jogok erősödése és a „magyar világ” bővülése idején is folytatódott. Csak lassítaná, de nem szüntetné meg, ha az RMDSZ összes fontos követelése – amelyek az autonómiára, a magyar nyelv nyilvános használatának kibővítésére és a kolozsvári magyar nyelvű egyetemre iránynak – teljesen valóra válna.

A magyar lakosság Kolozsváron és Erdélyben továbbra is jelentékeny marad; bonyolult intézményi hálózatának jelentős állóképessége van. A veszélyeztetettség retorikája, amelyet nemzeti szellemű magyar értelmiségiektől lehet hallani, mégsem alaptalan. A történelem fintora, hogy a többetnikumú, többnyelvű és többfélekezettű erdélyi határ régió nemzetiesítése tovább folytatódik, miközben a posztnacionalizmus és a transznacionalizmus teoretikusai már a nemzetállamok végét ünneplik.

²¹ A kifejezés Giddens-től ered: *The Nation-State and Violence*, 13.



Példa a nacionalizmus interakciós kialakulására

Sokféle összefüggésben vizsgáltuk az etnicitást és a nacionalizmust a fentiekben, amely a perspektívák egyre szűkülő rendjében Kelet-Közép-Európától a kolozsvári családokig terjed, időbeli íve pedig egy egész évszázadtól egyetlen interakcióig szűkül. A makroperspektívák elkötelezettjei, akik szerint az etnicitással csak tágabb tér- és időbeli keretek közt érdemes foglalkozni, talán meglepőnek találják az etnicitás interakciós mikrodinamikája iránti érdeklődésünket. Pedig még ezen túl is van egy analitikai szint – amit mi már nem tártunk fel – ami az interakciók során változó kontextusokra és ennek okán az etnicitás mint jelenség töredezettségére hívja fel a figyelmet. Amint azt az interakciók elemzői kimutatták, a beszéd (és nagyobb általánosságban a kommunikáció) egyszerre reagál az interakció kontextusára és alakítja azt; egyidejűleg „kontextus-alakított” és „kontextus-megújító”.¹ A továbbiakban egyetlen részlet vizsgálata révén, amely csoportbeszélgetéseink adatai közül való, azt szeretnénk bemutatni, hogyan járulhat hozzá az endogén módon keletkező helyi kontextusnak szentelt szoros figyelem az etnicitás interakcióban való elemzéséhez.

A passzus, amelyet választottunk, egy olyan csoportbeszélgetésből való, amely öt nyugdíjas diplomás, négy nő és egy férfi között folyt. A résztvevők barátok, akik hosszú évek óta ismerik egymást (és akik minden vasárnap délelőtt összejönnek egy hosszú sétára a városszéli erdőben). Az általunk vizsgált részlet közvetlenül megelőzően a beszélgetés azokról a kiáltó társadalmi ellentétekről szólt, amelyek a posztkommunista Romániát jellemzik az előző rendszer viszonylagos társadalmi és gazdasági egyenlőségéhez képest. Megadjuk a román nyelvű leíratot a szó szerint fordítással együtt.

Teodora: În probleme de politică, noi toți care suntem aici suntem puțin de stângă.

Adică noi pretindem o conducere care să ducă o politică pentru cei mulți.

Nu pentru clasa aceasta îmbogățită, pentru *cei mulți*. Deci nu știu dacă dintre noi este vreunul care îi de extremă //dreaptă.

¹ A kontextus ezen felfogásáról, mint amely a beszéden belül születik és ugyanakkor folyamatosan át is alakul magában a beszédben, lásd Heritage: *Garfinkel, and Ethnomethodology*, különösen 242., 283.; Schegloff: „Whose Text? Whose Context?”

Irina: //Noi nu suntem cei mulți, de fapt.

Teodora: Suntem de stânga, io recunosc. Ori pe cine voi vota, numai pe cel care va

promite că se va gândi la cei mulți, numai pe *ăla* îl votez.

Tiberiu: Adică indirect la bunăstarea țării.

Teodora: Da.

Tiberiu: Nu la bunăstarea unei *clici*.

Teodora: Da!

Emilia: Cercurile acestea concentrice, da. Casă, oraș, Ardeal // *țară*.

Flavia: //Interesul celorlalți să dispară!

Teodora: Și pe urmă, sigur că am pretenția ca cei care mă conduc să-mi asigure ca țara mea nu va fi vândută.

Flavia: La...

Teodora: *Împărțită* și *dată*, Ardealu' la *ăla* și Dobrogea la *ălalt*. Deci dacă asta

înseamnă naționalism, de-acolo-mi fac acte.

Teodora: Politikai kérdésekben itt mi mindannyian baloldaliak vagyunk egy kicsit. Vagyis olyan vezetést akarunk, amely a sokakért politizál. Nem ezért az újkazdag osztályért, *a sokakért*. Szóval nem tudom, van-e köztünk olyan, aki a // szélsőjobbboldalon áll.

Irina: // Mi voltaképpen nem is vagyunk „a sokak”.

Teodora: Baloldaliak vagyunk, beismerem. Bárkire is szavazok, csak arra, aki azt ígéri, hogy a sokakra fog gondolni, *az az*, akire én szavazni fogok.

Tiberiu: Ami közvetetten azt jelenti, hogy [arra, aki gondolni fog] az ország jólétére.

Teodora: Igen.

Tiberiu: Nem a klikk jólétére.

Teodora: Igen!

Emilia: Ezek a koncentrikus körök, igen. Otthon, város, Erdély // *haza*.

Flavia: // Mások érdeke tűnjön el!

Teodora: Aztán persze azt fogom követelni, hogy akik kormányoznak engem, biztosítsák, hogy nem adják el az én hazámat.

Flavia: Ezeknek a...

Teodora: *Felosztják* és *eladják*, Erdélyt annak, Dobrudzsát meg a másinak. Úgyhogy ha ez nacionalizmust jelent, akkor én hivatalosan nacionalista vagyok.

Első olvasatra a nacionalizmus nyílt vállalása a részlet végén meglepően hirtelennek tűnik. Egészen Teodora utolsó előtti megszólalásáig releváns megkülönböztetés látszólag csak bal és jobb, sokak és a kevesek között volt. A közelebbi vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a diszkurzív anyagokat magukat, amelyek révén Teodora megfogalmazza nacionalista állásfoglalását, a helyi interakciós kontextusban vezették be, alakították át, és tették „hozzáférhetővé” a közvetlenül megelőző beszédfolyam során.

A részlet elején Teodora úgy jellemzi önmagát és beszélgetőtársait, mint „kicsit baloldaliakat”. Azáltal teszi ezt, hogy értelmezi a kritikus megjegyzéseket, amelyeket a többiek közvetlenül ezelőtt tettek a romániai újjgazdag rétegről. A posztkommunista Romániában a „baloldali” gyakran problematikus kategória. Teodora ezt az irányultságát úgy mutatja be, hogy rögtön minősíti is a „baloldalt” azzal, hogy „egy kicsit”, majd ártalmatlan meghatározását adja a „baloldaliságnak”, mint annak az álláspontnak, hogy az ember olyan kormányt akar, amelynek politikája a „sokak”, nem pedig „az újjgazdag osztály” javára szolgál. Ezután tovább magyarázza a „baloldali” kategóriát, amikor kételyét fejezi ki, hogy csoportjuk bármelyik tagja is „szélsőjobboldali” lenne. A „baloldalinak” ez az ultrainkluzív újra meghatározása, ami bárkire kiterjedhet, aki nem szélsőjobboldali, arra szolgál, hogy semlegesítse a „baloldaliság” negatív konnotációit, és nehézzé teszi a beszélgetés többi résztvevője számára, hogy ne értsenek egyet a csoport politikai állásfoglalására vonatkozó jellemzésével.

Irina azonban mégsem zárkózik fel mellé egészen. Bár nem kérdőjelezi meg Teodora jellemzését a csoportról, mint „baloldaliról”, rámutat, hogy a tagjait „voltaképpen” nem is lehet „a sokak” közé sorolni. Valóban: mindegyikük jobban él az átlag nyugdíjasnál. Irina célása itt nem egyszerűen a gazdasági jólétre vonatkozik; a résztvevők önértékelésére utal – amit ebben a beszélgetésben másutt és más beszélgetésekben is egyértelműen kinyilvánítottak – mint a művel elit tagjaira.

Teodora úgy reagál, hogy megerősíti, és egyben átfogalmazza a csoport általa adott jellemzését, mint „baloldalt”. („Beismerésként” fogalmazza meg ezt a megerősített jellemzést, ami a „baloldaliság” problematikus jellegének újabb bizonyítéka.) Most azt fejt ki, mit jelent ez választói viselkedés szempontjából. Csak olyasvalakire szavazna, aki azt ígéri, hogy „a sokakra” gondol. Tiberiu Teodora mellé áll, amikor tovább értelmezi Teodora mondókáját azzal a megállapítással, hogy egy ilyen jelölt „közvetetten az ország jólétére” fog gondolni, nem csak „a klikk jólétére”, amivel Teodora lelkesen egyetért. Emilia is egyetért, és átértelmezi a mondanivalót a „koncentrikus körök” fogalma szerint: „otthon, város, Erdély, haza”.

Ekkor Flavia lép közbe, hogy elmondja, hogy „mások érdekének” el kell tűnnie, azaz nem szabad számítani. Az „érdekek” fogalma implicite benne foglaltatott Teodora és Tiberiu előző szavaiban: a haza érdekei, szembeállítva a „klikk” érdekeivel. Noha Flavia nem konkretizálja, hogy kik „a

mások", az eddigi párbeszéd fogalmai alapján „a mások” a jelek szerint a gazdagok „kikkjét” jelentik.

Teodora következő megszólalása nem száll vitába közvetlenül Flavia megjegyzésével. Ehelyett ismét visszatér a korábbi megállapításához arról, hogy mit várnak ő és barátai a választott vezetőiktől, és – úgy vezetve fel ezt a mondatát, mintha természetesen következne az előző megjegyzéséből („aztán persze”) – kifejezi a „követelését” velük szemben, hogy biztosítsák, nehogy „eladják” a hazát, „az én hazámat”. Flavia az „ennek” névmással kezd a következő fordulóba, hogy folytassa és konkretizálja a Teodora által említett „eladást” – de aztán megszakítja a mondatot. Flavia minimális megnyilvánulása viszont arra készíti Teodorát, hogy bővebben is kifejtse az „eladás” jelentését: „*felosztják és eladják*”, Erdélyt az egyik félnek, Dobrudzsát a másiknak. Nem mondja ki név szerint, hogy kinek is „adnák el” vagy „adnák oda” ezt a két régiót. Ebben a kontextusban azonban erre nincs már szükség: az utalás egyértelműen Magyarországra és Bulgáriára vonatkozik, a két országra, amelyeknek ténylegesen is odaítélték Erdélyt és Dobrudzsát a II. világháború alatt, egy olyan korszakban, amelyről ezeknek az idősebb kolozsváriaknak élénk személyes emlékei vannak. Teodora tehát azzal fejezi be, hogy kimondja álláspontja implikációit: „Úgyhogy ha ez nacionalizmust jelent, akkor én hivatalosan nacionalista vagyok.”

A hipotetikus fogalmazásmód – „hogya ha ez nacionalizmust jelent” – mutatja Teodora igazodását ahhoz a tényhez, hogy a „nacionalista”, akár csak a „baloldali”, szintén túl problematikus kategória az azonosuláshoz, adva annak potenciálisan hiteltelenítő összekapcsolódását a szélsőjossal, amelytől ő (és a barátai) már elhatárolták magukat. Ez a konstrukció lehetőséget ad Teodorának, hogy elhatárolja magát a „nacionalizmus” más, közönségesebb jelentéseitől, míg azt megengedi, hogy egy alternatív jelentést terjesszen elő. Ha a hazájának területi integritása iránti aggodalom – amely amúgy érthető, mint a „patriotizmus” egy formája – egyenértékű a nacionalizmussal, akkor a „nacionalista” olyan identitás, amelyet Teodora hajlandó nyilvánosan és „hivatalosan” a magáévá tenni.

Az egész szóváltás folyamán a jellemzések és a kategóriatagságok politikai attitűdökhöz kapcsolódnak. De a politikai jellemzések alapjai finoman, apránként tolódnak át a társadalmi-gazdaságitól az etnonemzeti felé. A váltás a „sokak”, „érdekének” újra meghatározása mentén megy végbe, amely előbb úgy konstruálódik, mint a gazdaságilag hátrányos helyzetűek érdeke, szemben a „klikk” érdekeivel, de a beszélgetésrészlet végére az etnikai románok érdeke lesz belőle. A váltás három kulcsfontosságú lépésben megy végbe. Egy: megjelenik a „haza” fogalma. A „hazát” előbb a „klikkel” állítják szembe; az utalás egyértelműen Romániára mint egészre vonatkozik, etnikai felhangok nélkül. Kettő: bevezetik „Erdélyt”, mint egy egybeépülő sor („szett”) közbülső tagját a legkisebb (az otthon) és a legnagyobb (a

haza) között. Még mindig nem történik célzás etnicitásra vagy nacionalizmusra, a soron belüli fokozatokat kizárólag nagyságuk határozza meg. Ám e négytagú sor specifikus megnevezése új diszkurzív forrásokat emel be, túl azon, amelyet eddig a „sokak” (avagy a haza), illetve az újjgazdag réteg (azaz a „klikk”) közti korábbi bináris szembeállítás nyújtott. Három: ekkor „a mások” és az ő (illegitim) érdekeik is megjelennek.

Az ezt megelőző beszédben rejlő implicit utalás bizonyos illegitim érdekekre (amelyeket a politikusoknak nem kellene kiszolgáltatniuk) az újjgazdagok, a klikk érdekeire vonatkozott. Az explicit utalás ezen a ponton a nem konkretizált „másokra” és az ő (illegitim) érdekeikre lényegében kialakítja a teret egy másik „mások” megjelenítéséhez, akik már nem a „vertikális” mások, akikről eddig szó volt (az újjgazdagok odafenn, szemben a hátrányos helyzetű „sokkal” odalenn), hanem „horizontális” mások – Magyarország Romániával szemben, illetve a magyarok, szemben a románokkal. Ez lehetővé teszi „Erdély” átpozicionálását, immár nacionalista keretben; a „haza” átfogalmazását, mint „az én hazámat”, a hazát, amelyet a felosztás és az eladás veszélye fenyeget, és végül Teodora „hivatalos” önazonosítását, mint „nacionalistát”.

Ez az elemzés megmutatta, hogyan „áll elő” az etnikai nacionalizmus interakciósan, olyan diszkurzív források kisajátítása és átalakítása révén, amelyeket a beszéd korábbi, közvetlenül megelőző fordulatai tettek hozzáférhetővé (egy nem-etnikai keretben). Ezek: „a haza”, „Erdély” és meg nem nevezett „mások”. Ebben az értelemben Teodora dacos nacionalizmusvállalása és a diszkurzív anyagok, amelyekből ez összeállt, nem a beszélgetésen kívülről valók, hanem magának a beszélgetésnek a folyamatában teremtdtek. Természetesen a szélesebb összefüggések is lényegesek, amint azt az elemzésünk is mutatta. Különösen releváns az a körülmény, hogy a résztvevők mind átértékelték a háború alatti újabb magyar uralmat Észak-Erdélyben. Ez a közös élmény alapozza meg számukra az állítólagos magyar területi revizionizmus veszélyeire tett célzások közös megértését, amelyek visszatérő fordulatai a posztkommunista román nacionalista diszkurzusnak, és ez húzódik meg fokozott érzékenységük mögött mindazzal kapcsolatban, ami Erdély státusát érinti: így a lehetséges „autonómia” iránt, amely már egy ideje heves politikai viták tárgya volt ebben az időszakban.² De a közvetlenül megelőző beszélgetés során megalapozott diszkurzív kontextus az, ami mind az alkalmat szolgáltatja a nacionalizmus interakciós előállításához, mind pedig az anyagokat, amelyekből ez a nacionalizmus a szó szoros értelmében felépül.

² Lásd 12. fejezet.

B. Függelék



Megjegyzés az adatokról

Az adatokat, amelyeken a jelen könyv második része alapul, egy kilencéves időszak folyamán gyűjtöttük, amely 1995-től 2003-ig terjedt.³ A terepmunka legnagyobb részét 1996 és 2001 között végeztük, amely időszakban minden évben minimum néhány hétig, egyes esetekben pedig több hónapig Kolozsváron dolgoztunk változó összeállításokban. Az adatok, amelyeket legkiterjedtebben a második részben használtunk (és kiegészítő módon az első rész 3. és 4. fejezetében) interjúkból, csoportbeszélgetésekből és etnográfiai megfigyelésekből származnak; itt azt a módot írjuk le, ahogy ezek az adatok előálltak.

Száznál több interjút készítettünk, mindet románul vagy magyarul (vagy mindkét nyelven). A változatok széles skálája miatt, amelynek egyik pólusán a formális, elektronikusan rögzített interjú áll, a másikon az informális beszélgetés, a pontos számot lehetetlen megadni.⁴ A legtöbb interjú egy alannal készült, de egy jelentős kisebbségükben két vagy több ember vett részt, gyakran házaspárok vagy akár egész családok.⁵ A formális és terjedelmes interjúk egytől három óráig tartottak; közülük néhány több „ülésben” hat órát is kitett. Igen sok rövidebb – és általában kevésbé formális – interjút is készítettünk. Sok embert (köztük az 5. fejezetben szereplő portréink minden alanyát) több mint egyszer hallgattunk meg, pályájukat az 1990-es évek derekától 2001-ig (sőt néhányat még ezután is) követve.

Interjúalanyainkat hólabdás mintavétellel válogattuk, különféle kiindulópontok széles skálája alapján. Csak igen kevés interjúnk készült olyanokkal, akiket bármelyikünk is személyesen ismert, mielőtt a kutatás megkezdődött. Előzetes kapcsolataink a kolozsváriak iskolázottabb rétege felé

³ A projekt születéséről és alakulásáról rövid beszámoló olvasható az előszóban.

⁴ A felvett és írásba is áttett, formális interjúk közül ötven volt, amelynek a leírata legalább 5000 szót tett ki (egészen 28 000 szóig); interjúleirataink összege együttesen mintegy 700 000 szó. Körülbelül harminc formális interjút nem vettünk fel; ezekről részletes jegyzet készült az interjú közben, amelyet utána közvetlenül ki is egészítettünk. Részletes jegyzeteink (és egyes esetekben rövidebb leirataink) vannak egy ennél sokkal nagyobb számú kevésbé formális interjúról és beszélgetésről. Mindent egybevetve interjújegyzeteink, csak azokat tekintve, amelyeket begépettünk és kódoltunk, 200 000 szót tesznek ki; jóval több van a jegyzetfüzeteinkben, csak legépeletlenül. Emellett alkalmilag merítettünk ötvenegy, egyetemi hallgatókkal készített interjúból, amelyet Fox, és tizenhatból, amelyet Feischmidt készített, mindkettőjük a maga disszertációs projektjéhez.

⁵ Néhány esetben a családi interjúkat sikerült kiegészíteni családi körülmények közti informális interjúk felvételével.

hajlottak; még ettől az „elfogultságtól” eltekintve is igyekeztünk elkerülni, hogy a számunkra már ismerős körökbe tartozó embereket kérdezzünk ki. Támaszkodtunk ugyan előzetes kontaktusainkra, de csak azért, hogy rajtuk keresztül találjunk kapcsolatot kevésbé iskolázott ismerőseikhez. De más módokon is igyekeztünk tágítani és kiterjeszteni a hálózatainkat. Kutatásunk korai szakaszában Brubaker és Fox mint külföldiek, gyakran szólítottak meg idegeneket nyilvános helyeken (tereken, parkokban és játszótereken, templomok előtt, piacon, boltban és kávéházban). Ezek többsége rövid találkozás volt, amelyről egyszerű feljegyzés készült. Néhány hosszabb beszélgetésekhez vezetett, további találkozáshoz és rögzített interjúhoz. Négy utólagosan követő („*follow-up*”) interjú készült olyan alanyokkal, akiket egy Brubaker és Feischmidt által 1996-ban készített nagyszabású felmérés válaszadói közül válogattunk ki; az eredeti résztvevők kiválasztása véletlenszerű volt.⁶

Kétféle interjút készítettünk: strukturálatlan és indirekt interjút véletlenszerűen kiválasztott alanyokkal és egy sor strukturáltabb, célzottabb interjút adott kategóriákba sorolható válaszadókkal. Mindkét interjútípusnál ügyeltünk rá, nehogy átvigyük etnicitás iránti érdeklődésünket az alanyainkra. Mivel tudatában voltunk annak, hogy az etnicitásra túlontúl is könnyű rátalálni, ha az ember szándékosan keresi,⁷ óvakodtunk attól, hogy magunk vezessük be az etnicitást mint témát, vagy közvetlen kérdéseket tegyünk fel róla. Az volt a stratégiánk, hogy jeleztük: érdeklődésünk központjában Kolozsvár mindennapi élete áll a rendszerváltoztatás óta. Élettörténetekről és családi hátterekről kérdezősködtünk, a Ceaușescu-korszak utáni mindennapokról, arról, hogy hogyan változtak a dolgok az 1989-es kváziforradalom óta, a város arculatváltásairól, barátokról, szomszédokról és kollégákról, utazásról Románián belül és kívül, tévénézési, rádióhallgatási, újság- és magazinolvasási szokásokról, vallási hovatartozásról és gyakorlásról, és mindennapi tapasztalatokról a munkahelyeken, az iskolában, üzletekben, hivatali irodákban és nyilvános tereken. Érdeklődtünk a hétköznapi gondok és aggodalmak, a megélhetési és előrejutási stratégiák iránt. Közeledve a politika területéhez, de még mindig kerülve az etnicitás közvetlen tematizálását, a helyi és az országos politika felől tettünk fel kérdéseket, a Románia és más országok közti különbségekről, Erdély különbségéről Dél-Romániától és az erdélyi autonómia sokat vitatott problémájáról, az erdélyi városok közti különbségekről és a Romániából való kivándorlásról. E témák bevezetésekor azok a módok érdekelt-

⁶ Magának a felmérésnek – amely sietve és filléres költségvetésből készült – főként ezek a kontaktusok jelentették az értékét, továbbá a leckék, amelyeket a posztkommunista Romániában végzett felmérések kutatások buktatóiból kaptunk.

⁷ E kockázatról lásd Moerman: „Accomplishing Ethnicity”, 66–67.; Eriksen: *Ethnicity and Nationalism*, 161.

tek bennünket, ahogyan a válaszadók e problémákat keretezik, mikor használnak és mikor nem etnikai kategóriákat az értelmezéshez.

Célzott interjúink között volt egy nagyobb csoport, harminchárom, egymás között házasult taggal és gyermekekkel, amelyet Grancea vezetett, és több kisebb csoport; néhány interjú magyar vállalkozókkal, amelyeket Feischmidt készített; rövid beszélgetések kolozsváriakkal, a város két fő terén (a terek mindennapi használatáról); ezeket Feischmidt és Grancea készítette; Grancea és Sanda Tomulețiu néhány csoportos és egyéni „*oral history*” interjúja idősebb kolozsváriakkal; és néhány élettörténet-interjú, amelyeket Brubaker és Fox vezetett. Ezeknél az interjúknál is igyekeztünk kerülni az etnicitás bevezetését a vita központjaként, bár ez kissé nehéznek bizonyult, amikor a magyar vállalkozókat vagy vegyes házaspárokat és gyermekeiket kérdeztük.

Az informális csoportbeszélgetések, amelyeket szerveztünk, annak az eljárásnak egy válfaját képviselték, amelyet az irodalomban jobbra „fókuszcsoporthoz” néven ismernek. A fókuszcsoporthoz szervezésére és vezetésére irányuló különféle stratégiák változata igen széles.⁸ Mivel a mi célunk az volt, hogy informális beszélgetéseket figyeljünk meg és rögzítsünk olyan témákról, amelyekről gyakran beszélnek a mindennapi életben, nem pedig az, hogy erősen strukturált kérdésekre kapjunk válaszokat (mint az a leggyakoribb a fókuszcsoporthoz kutatásoknál), a mi legfőbb gondunk az volt, hogy hangulatilag alkalmas környezetet teremtsünk a beszélgetéshez. A csoportok kicsik voltak (általában hat résztvevővel, néha ötrel). A résztvevők többnyire már ismerték egymást, és a beszélgetés étel-ital mellett folyt. Ez a fajta strukturált társasági összejövetel a fókuszcsoporthoz kutatás peremén helyezkedik el; ezért is döntöttünk úgy, hogy inkább a „csoportbeszélgetés” kifejezést fogjuk alkalmazni rá, semmint a „fókuszcsoporthoz”.

A csoportbeszélgetéseket az interjúkhoz hasonlóan arra használtuk, hogy megvizsgáljuk és felbecsüljük az etnicitás jelentőségét a mindennapokban, és hogy megnézzük, mennyire élénken reagálnak – vagy éppen nem reagálnak – a hétköznapi polgárok az etnopolitikai megszólításokra. De ez másképpen történt. Adva a célt, hogy a hétköznapi etnicitást vizsgáltuk, a csoportbeszélgetéseknek volt egy lényeges előnyük az interjúkkal szemben: az interaktív jelleg. Amikor a csoportbeszélgetések jól „működtek”, akkor arra szolgáltak, hogy társadalmi interakciót generáljanak ahelyett, hogy egyszerűen csak válaszokat hoznának elő: a résztvevők egymásra reagáltak, nem egy moderátor vagy interjúkészítő készítésére, kérdéseire vagy célzásaira. Bár az ily módon stimulált interakció „mesterségesen” generálódott, gyakran önálló életre kelt, és legalábbis részben túllépett az

⁸ A fókuszcsoporthoz igen nagy irodalmából csak illusztrációként emeljük ki a következőket: Morgan: *Focus Groups as Qualitative Research*; D. Stewart és Shamdasani: *Focus Groups*.

összefüggésen, amely elindította. Ezt néha interjúk is elérik. De még a legjobb interjúkban is csak az alany és az interjúkészítő között van interakció, míg a csoportbeszélgetésben maguk közt az alanyok közt. Ezek tehát olyan lehetőséget nyújtanak a társadalmi interakció megfigyelésére – még ha korlátozott keretek között is – amelyet az interjúk nem érhetnek el.

A témákat egy moderátor vezette be, de a beszélgetések meglehetősen tág teret kaptak arra, hogy kialakuljon a saját dinamikájuk. Akárcsak az interjúk esetében, itt is jeleztük, hogy bennünket elsősorban a hétköznapiak érdekelnek a Ceaușescu bukása utáni időszakban. A vitákat három tág téma köré rendeztük, fél- vagy háromnegyed órát adva mindegyiknek. Ezek a következők voltak: az előrejutás a nehéz és bizonytalan gazdasági körülmények között; az elvándorlás (amely gyakran spontán módon jött szóba az előrejutásról való beszélgetés során); és az, hogy vajon a politika számít-e a hétköznapi embereknek mindennapi életük során.

Amikor csoportbeszélgetések révén igyekeztünk feltárni, hogy melyek azok a módok, amelyeken az etnicitás a mindennapi interakciókban „megtörténik”, akkor ezúttal is kerültük, hogy jelezzük az etnicitás iránti különös érdeklődésünket. A csoportbeszélgetésekben, épp úgy, mint a legtöbb interjúban, nem tettünk fel közvetlen kérdéseket az etnicitásról és a nemzetiségről (legfeljebb ritka alkalmakkor a csoportbeszélgetés vége felé, általában továbbvive egy-egy olyan kérdést, amelyet valamelyik résztvevő vetett be). Az volt a stratégiánk, hogy olyan témákat vezettünk be, amelyek a felszínen nem álltak kapcsolatban az etnicitással vagy a nemzeti mivolttal, hogy lássuk, vajon hogyan – ha egyáltalán – tevődnek át ezek a kérdések etnikai keretekbe. A cél az volt, hogy az etnicitás spontán jelentkezzen – már amennyiben egyáltalán jelentkezik, és csak annyiban – a vita során. Ha nem jelentkezett, akkor ez nem azt jelentette, hogy kudarcot vallottunk az adatgyűjtésben; éppen, hogy ez maga volt a fontos adat.

Olyan csoportokat igyekeztünk szervezni, amelyek etnikailag homogének voltak, és generáció és iskolázottság szempontjából pedig viszonylag homogének.⁹ Durván három nemzedéket különböztettünk meg: (1) 18–23 éveseket, akik 1989-ben még gyermekek voltak és már a kommunizmus bukása után kerültek serdülőkorba; (2) 30–40 éveseket, akik már fiatal felnőttek voltak 1989-ben és (3) 55 év felettieket, akik már elég idősök voltak ahhoz, hogy felnőttként tapasztalják meg Kolozsvár drámai növekedését és etnikai átalakulását 1960 és 1985 között. Arra is törekedtünk,

⁹ Mivel a terepmunkánk egyik felfedezése az volt, hogy a potenciálisan „érzékeny” témákat etnikailag vegyes társaságban kerülük (lásd 10. fejezet); inkább az etnikailag homogén csoportokat választottuk. A beszélgetés valóban jóval gátoltabb volt abban a néhány etnikailag vegyes csoportban, amelyet szerveztünk. Néhány csoportban akadtak vegyes etnikai hétértű személyek, ez azonban nem okozott problémát, sőt néha érdekesen játszott bele a beszélgetésbe.

hogy nagyjából hasonló iskolázottsági szintű csoportokat hozzunk létre. Azt is akartuk, hogy a csoportok inkább barátokból, kollégákból és ismerősökből álljanak (bár nem családtagokból), semmint idegenekből. Próbáltunk egyetlen személyt találni, aki vállalja a felelősséget, hogy összeállítja a csoportot az általunk megadott kritériumok szerint. Ez nem mindig sikerült a terv szerint. Nem minden csoport lett homogén generáció vagy iskolázottsági szint szerint, és többjükbe olyan résztvevők is bekerültek, akik csak egyeseket ismertek a többiek közül, de nem mindet. Az interjúalanyokkal szemben, akik nem kaptak fizetséget, a csoportbeszélgetések résztvevői szerény fizetséget kaptak a részvételükért, a szervező pedig egy kicsivel többet.

Harminchárom csoportbeszélgetést vezetettünk le, szinte mindet 2000-ben és 2001-ben.¹⁰ A beszélgetések két óra hosszát tartottak; néha egy kicsit tovább. Mindegyiket felvettük, és mindegyiküket anyanyelvi beszélő írta le.¹¹ Mivel nem csak az adott beszélgetés tartalma érdekelt bennünket, hanem annak interakciós dinamikája, tónusa, attitűdjei és stílusa is, a leíróknak igyekezniük kellett jelezni a hang tónusát, a félbeszakításokat, szüneteket, nevetést, és a többi. Az élénkebb vitákat, amelyekre jellemző volt, hogy a résztvevők beszéde gyakran átfedésekbe kerül, különösen nehéz volt olyan pontosan és részletesen átírni, hogy az megfeleljen a kívánalmaink szintjének. Ezért minden, a csoportbeszélgetésekből (és a felvett interjúkból) származó anyaghoz, amelyet a szövegben idézünk, Grancea külön ellenőrizte a szalagokat és kijavította az átiratokat.

Interjúk és informális csoportbeszélgetések hangfelvételei lehetővé tették, hogy biztonsággal idézzünk adatainkból.¹² Ugyanez tette lehetővé azt is, hogy szoros figyelmet szenteljünk az interakciós dinamikának, ugyanakkor az interakciós adatsávnak az ismételt, alapos vizsgálata révén.¹³ Ez olyasmiről, amit etnográfiai adatokkal nem lehet elvégezni, bármilyen jó legyen

¹⁰ A beszélgetések közül tizennyolcat magunk moderáltunk, és szinte minden beszélgetésbe ketten voltunk jelen. Tizenöt beszélgetés moderátora Sanda Tomolețiu volt. Tomolețiu, a Közép-európai Egyetem (CEU) Nacionalizmus Tanulmányok programjának végzettje, akkor szerezte tapasztalatait a módszerről, amikor disszertációjához Kolozsváron gyűjtött anyagot Brubaker irányítása alatt.

¹¹ A csoportbeszélgetések leírata közel 600 000 szót tett ki.

¹² A legtöbb, egyszerű kolozsváriaktól származó idézet felvett anyag leíratainak fordítása. A terepen készült feljegyzésekből, és a fel nem vett interjúkon készített jegyzetektől csak akkor idézünk, ha a jegyzeteink konkrétan a szó szerinti fogalmazást tartalmazták. A fordított szövegeknél igyekeztünk megtartani azt a köznyelvi ízt, amely a csoportbeszélgetéseket jellemezte, anélkül hogy engedtünk volna a pontosságból.

¹³ Az érdekes interjúrészletek és csoportbeszélgetés-részek alapos vizsgálatát elősegítendő, többükből jelentős nagyságú részleteket digitalizáltunk. (Kutatásunk során magnetofont használtunk; csupán a terepmunka vége felé váltak a kiváló minőségű, ugyanakkor mérsékelt árú digitális felvevőkészülékek széles körben hozzáférhetővé.)

is az ember emlékezete, vagy bármilyen részletesek a terepen készült feljegyzései.

Ugyanakkor az etnográfiai megfigyelés mellőzhetetlen minden olyan vizsgálat számára, amely a mindennapi életre irányul. Az interjú és a csoportbeszélgetési adatok specifikus és mesterséges társadalmi színtereken generálódnak, tér- és időbeli, szervezeti és tematikus paramétereiket a kutatók szabják meg, nem az alanyaik. Amit lehetett, megtettük, hogy csökkentsük ezt a mesterségességet. Legjobb interjúinkban és számos csoportbeszélgetésben a „keret” eltűnt, vagy legalábbis a háttérbe került. De kiterjedt etnográfiai terepmunka nélkül nem tudtuk volna megfelelően értelmezni azt, amit az interjúk vagy a csoportbeszélgetések folyamán hallottunk. Nem tudtunk volna különbséget tenni a kívülállóknak szóló, standardizált megfogalmazások között – és bőséggel hallottunk ilyeneket – és aközött, ahogy a kolozsváriak beszélnek a mindennapi társadalmi lét színterein. Terepmunkánk lehetővé tette, hogy interjú- és csoportbeszélgetés-adataink kritikus és szelektív használói legyünk; hozzásegített, hogy felismerjük, mikor széleskörűen reprezentatívak ezek az adatok, és mikor jobbra az interjúk vagy csoportbeszélgetési szituáció mesterséges termékei.

Terepmunkánk a legváltozatosabb formákat öltötte. Beszélgettünk apró-cseprő dolgokról nyugdíjasokkal nyárestéken a főtereken, diákokkal ücsörögtünk együtt Kolozsvár legfüstösebb kocsmáiban, és kötetlenül beszélgettünk a taxisofőrökkel, amikor csak lehetett. Interakciókat figyeltünk meg – különös tekintettel a nyelvhasználati formákra – nyilvános- és magánterepeken. Hosszú időt töltöttünk kötetlenül minden portréalanyunkkal (és még egy tucatnyi kolozsvárral); egyes esetekben az otthonukban laktunk, volt hogy három hónapig is. Olvastuk a helyi lapokat, és megfigyeltük, hogyan olvassák őket mások. Megfigyeltük, hogyan ünneplik meg a legfontosabb román és magyar nemzeti ünnepeket. Követtük a városkép változásait közel egy évtized folyamán; nem csak a nemzeti lobogók terjedését figyeltük meg, hanem azt is, hogyan nyílnak új üzletek, épülnek új templomok, hogyan burjánzanak el az óriásposztterek és hirdetési plakátok, láttuk az autópark változó összetételét, a változó öltözködési divatokat, és az első McDonald's megnyitását a városban. Helyszíni megfigyeléseinket – amelyeket részletes feljegyzésekben rögzítettünk – kiegészítette, gazdagította, és egyben helyesbítette is az a „bennszülötti” tudás, amelyet Feischmidt és Grancea hozott a kutatásba, akik Kolozsváron nőttek fel, és egyikük 1991-ig, másikuk 1998-ig ott is élt.

Etnográfiai megfigyeléseink kutatásunk minden más aspektusát áthattották. Kalauzul vezettek interjúink és a csoportbeszélgetések során; segítettek megfogalmazni kérdésfeltevéseinket, és megfelelő összefüggésbe helyezni a kapott válaszokat, ugyanakkor megerősítettek az interjúkból és

csoportbeszélgetésekből származó adatok érvényessége és reprezentativitása felől.¹⁴

Az összes interjú- és csoportbeszélgetés-leiratunkat, és a legtöbb helyszíni feljegyzésünket is Fischmidt, Fox és Grancea kódolta az Atlas.ti kvalitatív adatelemző szoftver segítségével. Minden leiratot az eredeti nyelven kódoltak. Hosszú időt töltöttünk egy igen bonyolult – visszatekintve túlságosan is bonyolult – kódrendszer kidolgozásával; és ha hibáztunk, akkor inkább túlkódoltunk az anyagunkat. Az Atlas.ti azonban kitűnő szolgálatot tett: segített rendszerbe szervezni azt a több mint másfélmillió szónyi kódolt anyag- és feljegyzéstömeget, amely különben kezelhetetlen lett volna.

¹⁴ A fent leírt három fő adatforrás mellett átfogó cikkgyűjteményt állítottunk össze a helyi román és magyar újságokból (és válogatott regionális és országos román és magyar lapokból) 1997 októberétől 2004 júniusáig. Ezt a tematikailag éppúgy mint kronológiag rendezett sajtóarchívumot két helyi kutatóasszisztensünk, Borbély Éva és Bíró Ádám készítette a számunkra.



BIBLIOGRÁFIA

- Abbott, Andrew: „Self-Similar Social Structures”, in: Abbott, Andrew (szerk.): *Chaos of Disciplines*. University of Chicago Press, Chicago, 2001, 157–169.
- Achim, Viorel: *The Roma in Romanian History*. Central European University Press, Budapest, 2004.
- Achim, Viorel és Iordachi, Constantin (vál.): *România și Transnistria: Problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative*. Editura Curtea Veche, București, 2004.
- Alba, Richard és Nee, Victor: *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2003.
- Allport, Gordon W.: *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley, Cambridge, Mass., 1954. Magyarul: *Az előítélet*. Gondolat, Budapest, 1977.
- Ammende, Ewald (szerk.): *Die Nationalitäten in den Staaten Europas: Sammlung von Lageberichten*. Wilhelm Braumüller, Viena, 1931.
- Andersen, Henning: „Markedness Theory—The First 150 Years”, in: Olga M. Tomić (szerk.): *Markedness in Synchrony and Diachrony*. Mouton de Gruyter, Berlin, 1989, 11–46..
- Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London, 1991.
- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2006.
- Anderson, Elijah: *Streetwise: Race, Class, and Change in an Urban Community*. University of Chicago Press, Chicago, 1990.
- Andreescu, Andreea és mások (szerk.): *Maghiarii din România (1945–1955)*. Centrul de Resurse Pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj, 2002.
- (szerk.): *Maghiarii din România (1956–1968)*. Centrul de Resurse Pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj, 2003.
- Andreescu, Gabriel : „O altă criză, o altă universitate maghiară”, in : Gabriel Andreescu : *Ruleta: români și maghiari, 1990–2000*. Polirom, Iași, 2000, 111–231.
- Andreescu, Gabriel : *Extremismul de dreapta în România*. Cluj: Centrul de Resurse Pentru Diversitate Etnoculturală.
- Andreescu, Gabriel és Molnár Gusztáv (szerk.): *Problema transilvană*. Polirom, Budapest, Iași, 1999.
- Andrić, Ivo: *The Bridge on the Drina*. University of Chicago Press, Chicago, 1977.
- Antaki, Charles és Widdicombe, Sue (szerk.): *Identities in Talk*. Sage, London, 1998.

- Antohei, Sorin: „Români în anii '90: geografie simbolică și identitate colectivă”, in : *Exercițiul distanței: discursuri, societăți, metode*. Editura Nemira, București, 1998, 292–316.
- : „Cioran și stigmatul românesc”, in : Antohei, Sorin : *Civitas Imaginalis: Istorie și utopie în cultura română*. Polirom, Budapest, Iași, 1999, 235–324.
- : „Habits of the Mind: Europe's Post-1989 Symbolic Geographies”, in: Antohei, Sorin és Tismăneanu, Vladimir (szerk.): *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. Central European University Press, New York, 2000, 61–77.
- : „Romania and the Balkans: From Geocultural Bovarism to Ethnic Ontology”, *Tr@nsit - Virtuelles Forum* (21), 2002. (<http://www.iwm.at/t-21txt8.htm>)
- Antohei, Sorin és Tismăneanu, Vladimir (szerk.): *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. Central European University Press, New York, 2000.
- Appadurai, Arjun: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996.
- Arel, Dominique: „A Lurking Cascade of Assimilation in Kiev?” *Post-Soviet Affairs* 12(1), 1996, 73–90.
- Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. Második kiadás. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1973.
- Armstrong, John A.: *Nations Before Nationalism*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982.
- : „Toward a Framework for Considering Nationalism in East Europe.” *Eastern European Politics and Societies* 2(2), 1988, 280–305.
- Auer, J. C. P.: „A Conversation Analytic Approach to Codeswitching and Transfer”, in: Monica Heller (szerk.): *Codeswitching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin, 1988, 187–214.
- Babejová, Eleonóra : *Fin-de-siècle Pressburg: Conflict and Cultural Coexistence in Bratislava, 1897–1914*. East European Monographs, Boulder, 2003.
- Bahm, Karl F.: „The Inconveniences of Nationality: German Bohemians, the Disintegration of the Habsburg Monarchy, and the Attempt to Create a «Sudeten German» Identity.” *Nationalities Papers* 27(3), 1999, 375–405.
- Bakić-Hayden, Milica: „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia.” *Slavic Review* 54(4), 1995, 917–931.
- Bakić-Hayden, Milica és Hayden, Robert M.: „Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics”, *Slavic Review* 51(1), 1992, 1–15.
- Bakk Miklós: „1989–1999: az RMDSZ első tíz éve”, in: Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv 2000*. Szórvány Alapítvány, Temesvár, 2000, 19–32.
- Baleanu, V. G.: „The Dark Side of Politics in Post-Communist Romania”, Conflict Studies Research Center, Camberley, Surrey, 2001.

- Balogh Béni L.: „A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén”, in: Balogh Béni L. (szerk.): *Kötődések Erdélyhez*. Alfadat-Press, Tatabánya, 1999, 189–210.
- Balogh Béni L.: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print, Csíkszereda, 2002.
- Balogh Piroska: „Transzilvanizmus: Revízió vagy regionalizmus”, in: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953: Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 156–174.
- Balázs Sándor és Schwartz, Robert (szerk.): *Füzar-korszak Kolozsváron a helyi sajtó tükrében 1992–1996*. Erdélyi Híradó, Kolozsvár, 1997.
- Balázs Éva H.: *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800*. Central European University Press, Budapest, 1997.
- Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Cornell University Press, Ithaca, 1988.
- Banks, Marcus: *Ethnicity: Anthropological Constructions*. Routledge, London és New York, 1996.
- Barany, George: „The Awakening of Magyar Nationalism before 1848”, *Austrian History Yearbook* 2, 1966, 19–50.
- : „Magyar Jew or: Jewish Magyar?» (To the Question of Jewish Assimilation in Hungary)”, *Canadian-American Slavic Studies* 8(1), 1974, 1–44.
- : „Hungary: From Aristocratic to Proletarian Nationalism”, in: Sugar, Peter F. és Lederer, Ivo J. (szerk.): *Nationalism in Eastern Europe*. University of Washington Press, Seattle és London, 1994, 259–309.
- Barna Ábrahám: „The Idea of Independent Romanian National Economy at the Turn of the 20th Century”, in: Trencsényi Balázs és mások (szerk.): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Polirom, Budapest, Iași, 2001, 209–226.
- Barth, Fredrik (szerk.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Little, Brown and Company, Boston, 1969.
- : „Introduction”, in: Barth, Fredrik (szerk.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. George Allen and Unwin, London, 1969, 9–38.
- Bauer, Otto: *The Question of Nationalities and Social Democracy*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2000.
- Bauman, Richard és Briggs, Charles L.: „Language Philosophy as Language Ideology: John Locke and Johann Gottfried Herder”, in: Kroskrity, Paul V. (szerk.): *Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe, 2000, 139–204.
- Bădescu, Gabriel, Sum, Paul és Uslaner, Eric M.: „Civil Society Development and Democratic Values in Romania and Moldova.” *East European Politics and Societies* 18(2), 2004, 316–341.
- Bárdi Nándor: „A keleti akció – a romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években”, in: Diószegi István (szerk.): *Magyarságkutatás 1995–96*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1996, 143–190.

- : „A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között.” *Regio* (2), 1997, 32–67.
- : „Cleavages in Cross-Border Magyar Minority Politics, 1989–1998.” *Regio: Minorities, Politics, Society* (1), 2000, 3–36.
- : „Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére”, in: Bárdi Nándor (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000, 329–376.
- : „The History of Relations Between Hungarian Governments and Ethnic Hungarians Living Beyond the Borders of Hungary”, in: Kántor Zoltán (szerk.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 2004, 58–84.
- : *Tény és való: A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolat-története*. Kalligram, Pozsony, 2004.
- Bárdi Nándor és Iordachi, Constantin: „Selected Bibliography: The History of Romanian-Hungarian Interethnic, Cultural and Political Relations (1990–2000)”, in: Trencsényi Balázs és mások (szerk.): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Polirom, Budapest, Iași, 2001, 307–372.
- Bárdi Nándor és Éger György (szerk.): *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000.
- Beck, Sam és McArthur, Marilyn: „Romania: Ethnicity, Nationalism and Development”, in: Beck, Sam és Cole, John W. (szerk.): *Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe*. Antropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 29–69.
- Beck, Ulrich: „The Cosmopolitan Perspective: Sociology of the Second Age of Modernity”, *British Journal of Sociology* 51(1), 2000, 79–105.
- Beissinger, Mark R.: *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Belkis, Dominique, Coman, Gabriela Sirbu, Corina és Troc, Gabriel: „Construirea urbană, socială și simbolică a cartierului Mănăstur”, *IDEA artă+societate* (15), 2003. (<http://www.idea.ro/revista/index.php?nv=1&go=2&mg=27&ch=49&car=166>)
- Benjamin, Orly és Barash, Tamar: „‘He Thought I Would be Like My Mother’: The Silencing of Mizrahi Women in Israeli Inter- and Intra-Marriages”, *Ethnic and Racial Studies* 27(2), 2004, 266–289.
- Bentley, G. C.: „Ethnicity and Practice”, *Comparative Studies in Society and History* 29, 1987, 24–55.
- Berdahl, Daphne: *Where the World Ended: Re-Unification and Identity in the German Borderland*. University of California Press, Berkeley, 1999.
- Berend T. I. és Ránki György: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Columbia University Press, New York, 1974.

- Berlin, Isaiah: *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas*. Viking Press, New York, 1976.
- Berman, Sheri: „Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic”, *World Politics* 49(3), 1997, 401–29.
- Bibó István: „The Distress of East European Small States”, In: Bibó István: *Democracy, Revolution, Self-Determination: Selected Writings*. Social Science Monographs, Boulder, 1991 [1946], 13–86.
- Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Válogatott tanulmányok*. 2. kötet 1945–1949. Magvető, Budapest, 1986 [1946].
- Bilaniuk, Laada: „Diglossia in Flux: Language and Ethnicity in Ukraine”, *Texas Linguistic Forum* 33, 1993, 79–88.
- : „Speaking of Surzhyk: Ideologies and Mixed Languages”, *Harvard Ukrainian Studies* 21(1–2), 1997, 93–117.
- Billig, Michael: „Prejudice, Categorization and Particularization: From a Perceptual to a Rhetorical Approach”, *European Journal of Social Psychology* 15, 1985, 79–103.
- : *Banal Nationalism*. Sage, London, 1995.
- Biró A. Zoltán és Gagyí József: „Román–magyar interetnikus kapcsolatok Csíkszeredában: az előzmények és a mai helyzet”, in: Gagyí József (szerk.): *Egy más mellett élés – A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. Pro-Print, Csíkszereda, 1996, 45–112.
- Biró Sándor: *The Nationalities Problem in Transylvania, 1867–1940: A Social History of the Romanian Minority Under Hungarian Rule, 1867–1918, and of the Hungarian Minority Under Romanian Rule, 1918–1940*. Social Science Monographs, Boulder.
- Blanke, Richard: *Orphans of Versailles: The Germans in Western Poland, 1918–1939*. Kentucky University Press, Lexington, 1993.
- Blau, Peter M.: *Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure*. Free Press, New York, 1977.
- Blau, Peter M., Blum, Terry C. és Schwartz, Joseph E.: „Heterogeneity and Inter-marriage”, *American Sociological Review* 47, 1982, 45–62.
- Bloom, Stephen: „Economic Reform and Ethnic Cooperation in Post-Soviet Latvia and Ukraine”, doktori értekezés, University of California, Los Angeles, 2004.
- Bodó Zoltán és mások: „Alter/ego târgumureșean”, *Altera* (1), 1995, 77–96.
- : „Alter și ego în minoritate”, *Altera* (2), 1995, 80–92.
- Boia, Lucian: *History and Myth in Romanian Consciousness*. Central European University Press, Budapest, 2001.
- : *Romania: Borderland of Europe*. Reaktion Books, London, 2001.
- Bollens, Scott A.: *On Narrow Ground: Urban Policy and Ethnic Conflict in Jerusalem and Belfast*. State University of New York Press, Albany, 2000.
- Borneman, John: *Belonging in the Two Berlins*. Cambridge University Press, New York, 1992.

- Bottoni, Stefano: „The Creation of the Hungarian Autonomous Region in Romania (1952): Premises and Consequences”, *Regio: Minorities, Politics, Society* (1), 2003, 71–93.
- Bourdieu, Pierre: „The Production and Reproduction of Legitimate Language”, in: Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1991, 43–65.
- Bourdieu, Pierre és Passeron, Jean-Claude: *Reproduction in Education, Society and Culture*. Sage Publications, London, 1977.
- Bourdieu, Pierre és Wacquant, Loïc J. D.: *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press, Chicago, 1992.
- Bowen, John R.: „The Myth of Global Ethnic Conflict.” *Journal of Democracy* 7(4), 1996, 3–14.
- Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York, 1994.
- : „The Exculpatory History of Romanian Nationalists: The Exploitation of the Holocaust for Political Ends”, in: Braham, Randolph L. (szerk.): *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews During the Antonescu Era*. Social Science Monographs, Boulder, 1997, 45–59.
- Brass, Paul R. 1997. *Theft of an Idol: Text and Context in the Representation of Collective Violence*. Princeton: Princeton University Press.
- Bratu, Traian: *Politica națională față de minorități: Note și observațiuni*. Cultura Națională, București, 1923.
- Braudel, Fernand : „Histoire et sciences sociales: la longue durée”, *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations* 13, 1958, 725–753.
- Breton, Raymond : „Institutional Completeness of Ethnic Communities and the Personal Relations of Immigrants”, *American Journal of Sociology* 70(2), 1964, 193–205.
- Breuilly, John: *Nationalism and the State*. Második kiadás. University of Chicago Press, Chicago, 1993.
- Brix, Emil: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation: Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen*. Hermann Böhlau Nachfolger, Viena, 1982.
- Brower, Daniel R. és Lazzerini, Edward J.: *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*. Indiana University Press, Bloomington, 1997.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, New York, 1996.
- : „Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”, in: Hall, John (szerk.): *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Cambridge University Press, New York, 1998, 272–306.
- : „Migrations of Ethnic Unmixing in the «New Europe.»”, *International Migration Review* 32(4), 1998, 1047–1065.
- : „The Return of Assimilation?”, *Ethnic and Racial Studies* 24(4), 2001 531–548.

- : „Neither Individualism nor «Groupism»: A Reply to Craig Calhoun”, *Ethnicities* 3(4), 2003, 553–557.
- : *Ethnicity Without Groups*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.
- : „In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism”, *Citizenship Studies* 8(2), 2004, 115–127.
- Brubaker, Rogers: „Csoportok nélküli etnicitás”, in: Kántor Zoltán és Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel, Budapest, 2005, 112–125.
- Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2005.
- Brubaker, Rogers és Cooper, Frederick: „Beyond «Identity.”, *Theory and Society* 29(1), 2000, 1–47.
- Brubaker, Rogers és Feischmidt Margit: „1848 in 1998: The Politics of Commemoration in Hungary, Romania, and Slovakia”, *Comparative Studies in Society and History* 44(4), 2002, 700–744.
- Brubaker, Rogers és Laitin, David D.: „Ethnic and Nationalist Violence”, *Annual Review of Sociology* 24, 1998, 423–52.
- Brubaker, Rogers, Loveman, Mara és Stamatov, Peter: „Ethnicity as Cognition”, *Theory and Society* 33(1), 2004, 31–64.
- Bucur, Maria: „Birth of a Nation: Commemorations of December 1, 1918, and National Identity in Twentieth-Century Romania”, in: Bucur, Maria és Wingfiel, Nancy M. (szerk.): *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Purdue University Press, West Lafayette, Ind., 2001, 286–325.
- : „Trezenea: Trauma, Nationalism, and the Memory of World War II in Romania”, *Rethinking History* 6(1), 2002, 35–55.
- Burgess, Adam: „Critical Reflections on the Return of National Minority Rights Regulation to East/West European Affairs”, in: Cordell, Karl (szerk.): *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*. Routledge, London és New York, 1999, 49–60.
- Burke, Peter (szerk.) *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pa., 1992.
- Burton, Frank: *The Politics of Legitimacy: Struggles in a Belfast Community*. Routledge és Kegan Paul, London.
- Buzca, Octavian: *Clujul, 1919–1939*. Tipografia Ardealul, Cluj, 1939.
- Calhoun, Craig: „Nationalism and Ethnicity”, *Annual Review of Sociology* 19, 1993, 211–239. Magyarul: Calhoun, Craig: „Nacionalizmus és etnicitás”, in: Kántor Z. (szerk.) *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel, Budapest, 1993, 346–378.
- : *Nationalism*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997.
- (szerk.): *Habermas and the Public Sphere*. MIT Press, Cambridge, 1992.
- Calhoun, Craig: „«Belonging» in the Cosmopolitan Imaginary”, *Ethnicities* 3(4), 2003, 531–553.

- : „The Variability of Belonging: A Reply to Rogers Brubaker”, *Ethnicities* 3(4), 2003, 558–568.
- Calinescu, Matei és Tismaneanu, Vladimir: „The 1989 Revolution and Romania's Future”, *Problems of Communism* 40 (nr. 1–2), 1991, 42–59.
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*. Editura Enciclopedică, București, 1994.
- Case, Holly: „A City Between States: The Transylvanian City of Cluj-Kolozsvár-Klausenburg in the Spring of 1942”, doktori értekezés, Stanford University, 2004.
- : „The Holocaust and the Transylvanian Question in the 20th Century”, kézirat, 2005.
- : „Navigating Identities: The Jews of Kolozsvár/Cluj and the Hungarian Administration, 1940–1944”, kézirat, 2005.
- Cassirer, Ernst: „The Influence of Language Upon the Development of Scientific Thought”, *Journal of Philosophy* 39(12), 1942, 309–327.
- Chandra, Kanchan: *Why Ethnic Parties Succeed: Patronage and Ethnic Head Counts in India*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- (szerk.): *Ethnicity, Politics and Economics*. Kézirat, 2005.
- Chirot, Daniel: „Social Change in Communist Romania”, *Social Forces* 57(2), 1978, 457–499.
- : „What Provokes Ethnic Conflict? Political Choice in One African and Two Balkan Cases”, in: Barany Zoltan és Moser, Robert (szerk.): *Ethnic Politics after Communism*. Cornell University Press, Ithaca, 2005, 140–165.
- Clark, William A. V.: „Residential Patterns: Avoidance, Assimilation, and Succession”, in: Waldinger, Roger és Bozorgmehr, Mehdi (szerk.): *Ethnic Los Angeles*. Russell Sage Foundation, New York, 1996, 109–138.
- Codarcea, Corneliu: „Kolozsvár–Cluj. Problema românizării orașelor din Ardeal”, *Țara Noastră* 7(26), 1926, 736–738.
- Codarcea, Corneliu: „Povestea lui Pap János”, *Țara noastră* 7(39), 1926 1148–1150.
- Cohen, Gary B.: *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*. Princeton University Press, Princeton, 1981.
- Cohn, Bernard S.: „The Census, Social Structure and Objectification in South Asia”, in: Cohn, Bernard S.: *An Anthropologist Among the Historians and Other Essays*. Oxford University Press, Delhi, 1987, 224–254.
- Cole, John W.: „Ethnicity and the Rise of Nationalism”, in: Beck, Sam és Cole, John W. (szerk.): *Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe*. Antropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 1981, 105–134.
- Cole, Laurence: *„Für Gott, Kaiser und Vaterland”: Nationale Identität der deutschsprachigen Bevölkerung Tirols, 1860–1914*. Campus, Frankfurt, 2000.
- Congleton, Roger D.: „Ethnic Clubs, Ethnic Conflict, and the Rise of Ethnic Nationalism”, in: Breton, Albert és mások (szerk.): *Nationalism and Rationality*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 71–97.

- Connor, Walker: *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton University Press, Princeton, 1984.
- : „When Is a Nation?”, *Ethnic and Racial Studies* 13(1), 1990, 92–103.
- Cornell, Stephen: „The Variable Ties That Bind: Content and Circumstance in Ethnic Processes”, *Ethnic and Racial Studies* 19(2), 1996, 265–289.
- Costache, Ștefania: „Constructing the «Transylvanian Identity»—Regional Identity in *Provincia*”, MA tézis, Nationalism Studies, Central European University, 2004.
- Crăciun, Maria és Ghitta, Ovidiu (szerk.): *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Presa Universitară Clujeană, Cluj, 1995.
- Csergő Zsuzsa és Goldgeier, James M.: „Nationalist Strategies and European Integration”, in: Kántor Zoltán és mások (szerk.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 2004, 270–302.
- Cs. Gyimesi Éva: „Sok a tervező, kevés a pallér: gondolatok az egyetemről”, *Korunk* 8(4), 1997, 45–55.
- Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária: *Grappling with National Identity: How Nations See Each Other in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.
- Csetri Elek: „Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig”, in: K. Dáné Tibor (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Erdélyi Múzeum-Egysület és Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Cluj, 2001, 7–28.
- Csizmadia Andor: „Vázlat Kolozsvár társadalmáról”, Szent Erzsébet Nyomda, Kassa, 1942, (újra kiadás *Nép és Családvédelem* 1).
- Cucu, D. I.: *Clujul: realitatea românească a capitalei Ardealului*. Tipografia Dacia Traiana, București, 1940.
- Culic, Irina, Horváth István és Raț, Cristina Raț: „The Model of Romanian Interethnic Relations as Reflected in the Ethnobarometer”, in: Năstasă, Lucian és Salat, Levente (szerk.): *Interethnic Relations in Post-Communist Romania*. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj, 2000, 253–282.
- Davies, Christie: *Ethnic Humor around the World*. Indiana University Press, Bloomington, 1990.
- : *The Mirth of Nations*. Transaction Publishers, New Brunswick, N.J., 2002.
- Day, Dennis: „Being Ascribed, and Resisting, Membership of an Ethnic Group”, in: Antaki, Charles és Widdicombe, Sue (szerk.): *Identities in Talk*. Sage, London, 1998, 151–170.
- Day, Graham és Thompson, Andrew: „Situating Welshness: «Local» Experience and National Identity”, in: Thompson, Andrew és Fevre Ralph (szerk.): *Nation, Identity, and Social Theory: Perspectives from Wales*. University of Wales Press, Cardiff, 1999, 27–47.
- Deletant, Dennis: „The Past in Contemporary Romania: Some Reflections on Recent Romanian Historiography”, in: László Péter (szerk.): *Historians and the History of Transylvania*. East European Monographs, Boulder, 1998, 133–158.

- : *Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948–1965*. Hurst and Co., London, 1999.
- Uniunea Democrată Maghiară din România. 1993. „Memorandum on Romania's Admission to the Council of Europe.”
- Deutsch, Karl W.: *Nationalism and Social Communication*. Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge, Mass., 1953.
- Deák István: „Hungary”, in: Rogger, Hans és Weber, Eugen (szerk.): *The European Right: A Historical Profile*. University of California Press, Berkeley, 1965, 364–407.
- : *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*. Columbia University Press, New York, 1979.
- : „Assimilation and Nationalism in East Central Europe during the Last Century of Habsburg Rule”, Programul de Studii despre Rusia și Europa de Est, University of Pittsburgh, Pittsburgh, 1983.
- : *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. Oxford University Press, New York, 1990.
- : „The Revolution and the War of Independence, 1848–1849”, in: Sugar, Peter F. és mások (szerk.): *A History of Hungary*. Indiana University Press, Bloomington, 1990, 209–234.
- Diminescu, Dana (szerk.): *Visibles mais peu nombreux: Les circulations migratoires roumaines*. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 2003.
- Diminescu, Dana, Ohliger, Rainer és Rey, Violette: „Les circulations migratoires roumaines: une intégration européenne par le bas?”, *Cahiers de recherches de la MIRE* (15), 2003, 61–69.
- Dimitrov, Vesselin: „In Search of a Homogeneous Nation: The Assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984–1985”, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2000. (www.ccmi.de/jemic/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf)
- Diószegi László és Süle R. Andrea (szerk.): *Hetven év: a romániai magyarság története, 1919–1989*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990.
- Djilas, Aleksa: *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1991.
- Domínguez, Virginia R.: *People As Subject, People As Object: Selfhood and Peoplehood in Contemporary Israel*. University of Wisconsin Press, Madison, 1989.
- Drezner, Daniel W.: „Hash of Civilizations”, *New Republic Online*, március 3. (<http://www.danieldrezner.com/policy/hash.htm>)
- Duchêne, Gérard: „Les revenus informels en Roumanie. Estimation par enquête”, *Revue d'études comparatives Est–Ouest* 30(4), 1999, 35–64.
- Dumont, Louis: *Homo Hierarchicus: An Essay on the Caste System*. University of Chicago Press, Chicago, 1970.
- Durkheim, Emile: *The Elementary Forms of the Religious Life*. Free Press, New York, 1965 [1912].

- Edensor, Tim: *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*. Berg, Oxford 2002.
- Edwards, Derek: „Categories Are for Talking: On the Cognitive and Discursive Bases of Categorization”, *Theory and Psychology* 1, 1991, 515–542.
- : *Discourse and Cognition*. Sage, London, 1997.
- Edwards, Derek és Potter, Jonathan: *Discursive Psychology*. Sage, London, 1992.
- Edwards, John R.: *Multilingualism*. Routledge, London és New York, 1994.
- Egyed Ákos: „Kolozsvár vonzása és vonzáskörzete a XIX. században”, *Korunk* (4), 1982, 279–286.
- Eley, Geoff: „Labor, History, Social History, *Alltagsgeschichte*: Experience, Culture, and the Politics of the Everyday – A New Direction for German Social History?”, *Journal of Modern History* 61, 1989, 297–343.
- Eley, Geoff és Suny, Ronald G.: „Introduction”, in: Eley, Geoff és Suny, Ronald G. (szerk.): *Becoming National: A Reader*. Oxford University Press, New York, 1996, 3–37.
- Elias, Norbert: „On the Concept of Everyday Life”, in: Goudsblom, Johan és Mennell, Stephen (szerk.): *The Norbert Elias Reader*. Blackwell, Oxford, 1998 [1978], 166–174.
- Eliasoph, Nina: *Avoiding Politics: How Americans Produce Apathy in Everyday Life*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Enyedi Sándor: „Oktatásügy”, in: Diószegi László és Süle R. Andrea (szerk.): *Hetven év: a romániai magyarság története, 1919–1989*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 1990, 74–88.
- Eriksen, Knut és mások: „Governments and the Education of Non-Dominant Ethnic Groups in Comparative Perspective”, in: Tomiak, Janusz (szerk.): *Schooling, Educational Policy and Ethnic Identity*. New York és Aldershot, Hants: European Science Foundation, New York University Press és Dartmouth Publishing Co., New York és Aldershot, Hants, 1991, 389–417.
- Eriksen, Thomas H.: *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. Pluto Press, London, 1993.
- : „Formal and Informal Nationalism”, *Ethnic and Racial Studies* 16(1), 1993, 1–25.
- Eriksen, Thomas H.: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések*. Gondolat, Budapest, 2008.
- Erneyi Gáspár: „Kolozsvár a magyar szellemi életben”, in: uő (szerk.): *Kolozsvár: Egy magyar város ezer esztendeje*. Kolozsvár Város Kiadása, Cluj, 1942, 35–49.
- Fassmann, Heinz és Münz, Rainer: *Ost-West-Wanderung in Europa*. Böhlau, Viena, 2000.
- Favell, Adrian és Hansen, Randall: „Markets Against Politics: Migration, EU Enlargement and the Idea of Europe”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28(4), 2002, 581–601.
- Fătu, Mihai és Mușat, Mircea (vál.): *Horthyist-Fascist Terror in Northwestern Romania, September 1940–October 1944*. Meridiane, București, 1986.

- Fearon, James D. és Laitin, David D.: „Violence and the Social Construction of Ethnic Identity”, *International Organization* 54 (4), 2000, 845–877.
- : „Ethnicity, Insurgency, and Civil War”, *American Political Science Review* 97(1), 2003, 75–90.
- : „Civil War Narratives”, Összehasonlító társadalmi elemzések szemináriuma, Szociológia Tanszék, University of California, Los Angeles, 2005. február 24. (<http://www.sscnet.ucla.edu/soc/soc237/papers/Laitin.pdf>)
- Feischmidt Margit: *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung: Symbolstreit und Alltagskultur im siebenbürgischen Cluj*. Lit Verlag, Münster, 2003.
- Feischmidt Margit: „A magyar nacionalizmus autenticitásdiskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben”, in: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. Néprajzi Múzeum és Pécsi Tudományegyetem, Budapest, Pécs, 2005, 7–32.
- Ferguson, Charles A.: „Diglossia”, *Word* 15, 1959, 325–340.
- Fink, Carole: *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and International Minority Protection, 1878–1938*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Flora, Gavril és mások: „Religion and National Identity in Post-Communist Romania”, *Journal of Southern Europe and the Balkans* 7(1), 2005, 35–55.
- Forbes, H. D.: *Ethnic Conflict: Commerce, Culture and the Contact Hypothesis*. Yale University Press, New Haven, 1997.
- Fox, Jon E.: „National Identities on the Move: Transylvanian Hungarian Labour Migrants in Hungary”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29(3), 2003, 449–466.
- : „Nationhood without Nationalism: Being National in Everyday Life”, doktori értekezés, University of California, Los Angeles, 2004.
- : „Missing the Mark: Nationalist Politics and Student Apathy”, *East European Politics and Societies* 18(3), 2004, 363–393.
- : „Consuming the Nation: Holidays, Sports, and the Production of Collective Belonging”, *Ethnic and Racial Studies* 29 (2), 2006, 217–236.
- Francis, E. K.: *Interethnic Relations*. Elsevier, New York, 1976.
- Friedland, Roger és Hecht, Richard D.: *To Rule Jerusalem*. University of California Press, Berkeley, 2000.
- Furnivall, J. S.: *Colonial Policy and Practice: A Comparative Study of Burma and Netherlands India*. New York University Press, New York, 1948.
- Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában: a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Erdélyi Magyar Muszaki Tudományos Társaság, Kolozsvár, 2001.
- : *Kolozsvár: Millenniumi Kalauz*. Polis, Kolozsvár, 2001.
- Gaborean, Florina : „Strategii identitare cotidiene de conviețuire într-o societate multiethnică. Cazul unor familii mixte”, *Caietele tranziției* (2/3), 1998–1999, 164–170.

- Gaborieau, Marc: „From Al-Beruni to Jinnah: Idiom, Ritual and Ideology of the Hindu-Muslim Confrontation in South Asia”, *Anthropology Today* 1(3), 1985, 7–14.
- Gagyí József: „Magyar Autonóm Tartomány: egy centralizációs kísérlet – hatalom, értelmiség, társadalom”, in: ferdinéc Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004, 173–190.
- Gal, Susan: „Codeswitching and consciousness in the European periphery”, *American Ethnologist* 14(4), 1987, 637–653.
- : „Language and Political Economy”, *Annual Review of Anthropology* 18, 1989, 345–367.
- : „Bartók’s Funeral: Representations of Europe in Hungarian Political Rhetoric”, *American Ethnologist* 18(3), 1991, 440–458.
- Gal, Susan és Kligman, Gail: *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton University Press, Princeton, 2000.
- (szerk.): *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Princeton University Press, Princeton, 2000.
- Gallagher, Tom: *Romania After Ceaușescu: The Politics of Intolerance*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1995.
- : „Danube Détente: Romania’s Reconciliation with Hungary After 1996”, *Balkanologie* 1(2), 1997. (http://www.afebalk.org/page.php3?id_page=91)
- Gallagher, Tom: „Nationalism and Post-Communist Politics: The Part of Romanian National Unity, 1990–1996”, in: Stan, Lavinia (szerk.): *Romania in Transition*. Dartmouth, Aldershot, U.K., 1997, 25–47.
- : *Theft of a Nation: Romania Since Communism*. Hurst and Company, London, 2005.
- Gamson, William A.: *Talking Politics*. Cambridge University Press, New York, 1992.
- Gans, Herbert J.: „Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America”, *Ethnic and Racial Studies* 2(1), 1979, 1–20.
- Garfinkel, Harold.: *Studies in Ethnomethodology*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1967.
- Gál, Mária és mások: *The White Book: Atrocities Against Hungarians in the Autumn of 1944*. UDMR, Cluj, 1995.
- Geertz, Clifford: *The Interpretation of Cultures*. Basic Books, New York, 1973.
- Gellner, Ernest: *Thought and Change*. University of Chicago Press, Chicago, 1974.
- : *Nations and Nationalism*. Cornell University Press, Ithaca, 1983.
- Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford. Barabás András. Napvilág, Budapest, 2009.
- Gherman, Sabin és mások: *M-am săturat de România! Fragmente din reacțiile apărute în presă în perioada 16 septembrie 1998–1 octombrie 1999*. Editura Erdélyi Híradó, Curierul Transilvan, Cluj/Kolozsvár, 2000.

- Ghețau, Vasile : „A romániai románok, a romániai magyar etnikai kisebbség és Magyarország demográfiai helyzetének összehasonlítása (1992–2002)”, *Demográfia* (3–4), 2004, 209–230.
- Giddens, Anthony: *The Nation-State and Violence*. University of California Press, Los Angeles, 1987.
- Gieryn, Thomas: „Boundary-Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists”, *American Sociological Review* 48, 1983, 781–795.
- Gil-White, Francisco: „How Thick is Blood? The Plot Thickens If Ethnic Actors are Primordialists, What Remains of the Circumstantialist/ Primordialist Controversy?”, *Ethnic and Racial Studies* 22(5), 1990, 789–820.
- : „Are Ethnic Groups Biological «Species» to the Human Brain?: Essentialism in our Cognition of Some Social Categories”, *Current Anthropology* 42, 2001, 515–554.
- Gillespie, Marie: *Television, Ethnicity, and Cultural Change*. Routledge, London és New York, 1995.
- Glaeser, Andreas: *Divided in Unity: Identity, Germany, and the Berlin Police*. University of Chicago Press, Chicago, 2000.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch és Blanc, Christina: „From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration”, *Anthropological Quarterly* 68, 1995, 48–63.
- Goffman, Erving: *The Presentation of Self in Everyday Life*. Doubleday Anchor Books, Garden City, N.Y., 1959.
- : *Encounters: Two Studies in the Sociology of Interaction*. Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1961.
- : *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. Free Press, New York, 1963.
- : *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1963.
- Goffman, Erving: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Pölya, Budapest, 2000.
- Goina, Călin: „The Ethnicization of Politics: The Case of Târgu-Mureș, 1990”, MA tézis szociológiából, University of California, Los Angeles, 2000.
- Goldberg, David T.: „Taking Stock: Counting by Race”, *Racial Subjects: Writing on Race in America*. Szerk. Goldberg, David T.. Routledge, New York.
- Gordon, Milton M: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford University Press, New York, 1964.
- Gordon, Milton M.: „Toward a General Theory of Racial and Ethnic Group Relations”, in: Glazer, Nathan és Moynihan, Daniel P. (szerk.): *Ethnicity: Theory and Experience*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1975, 84–110.
- Gödri Irén: „A környező országokból érkező bevándorlók beilleszkedése Magyarországon”, *Demográfia* (3–4), 2004, 265–299.
- Göllner, Carl (szerk.): *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*. Böhlau Verlag, Köln, 1988.

- Grancea, Liana: „Romanian-Hungarian Inter-marriage Practices in the Transylvanian City of Cluj”, MA tézis szociológiából, University of California, Los Angeles, 2002.
- Grant, Bruce: „New Moscow Monuments, or, States of Innocence”, *American Ethnologist* 28(2), 2001, 332–362.
- Griswold, Wendy: „The Fabrication of Meaning: Literary Interpretation in the United States, Great Britain, and the West Indies”, *American Journal of Sociology* 92, 1987, 1077–1117.
- : „A Methodological Framework for the Sociology of Culture”, *Sociological Methodology* 14, 1987, 1–35.
- Gumperz, John J.: „Conversational Code-Switching”, in: Gumperz John J. (szerk.): *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge, 1982, 59–99.
- : *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- (szerk.): *Language and Social Identity*. Cambridge University Press, New York, 1982.
- György Péter és Turai Hedvig (szerk.): *Art and Society in the Age of Stalin*. Corvina, Budapest, 1992.
- Győri Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai Rendszerváltás Magyarországon*. Osiris, Osiris, 1998.
- Habermas, Jürgen: *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge, Mass., 1991.
- : *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge, Mass., 1996.
- Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Osiris, Budapest, 1999.
- Hacking, Ian: „Making Up People”, in: Heller, Thomas C. és mások (szerk.): *Reconstructing Individualism: Autonomy, Individuality, and the Self in Western Thought*. Stanford University Press, Stanford, 1986, 236.
- Hackmann, Jörg: „Voluntary Associations and Region Building: A Post-National Perspective on Baltic History”, *Working Paper Series 105*, Center for European Studies, Harvard University, 2002. (<http://www.ces.fas.harvard.edu/publications/Hackmann.pdf>)
- Hagen, William W.: „The Moral Economy of Popular Violence: The Pogrom in Lwów, November 1918”, in: Blobaum, Robert (szerk.): *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*. Cornell University Press, Ithaca, 2005.
- Hall, Richard A.: „The Uses of Absurdity: The Staged War Theory and the Romanian Revolution of December 1989”, *East European Politics and Societies* 13(3), 1999, 501–542.
- : „Theories of Collective Action and Revolution: Evidence From the Romanian Transition of December 1989”, *Europe-Asia Studies* 52(6), 2000, 1069–1093.

- Hall, Stuart: „Encoding/Decoding”, in: Hall, Stuart és mások (szerk.): *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–79*. Hutchinson, London, 1980, 128–138.
- Haller István: „Lynching Is Not a Crime: Mob Violence against Roma in Post-Ceausescu Romania”, *European Roma Rights Center Newsletter*. 1998. (<http://www.proeuropa.ro/HRO/articole/Roma.htm>)
- Halman, Loek (szerk.): *The European Values Study, a Third Wave: Source Book of the 1999/2000 European Values Study Surveys*. Tilburg University, Tilburg, 2001.
- Handelman, Don: „The Organization of Ethnicity”, *Ethnic Groups* 1, 1977, 187–200.
- Handler, Richard: „On Dialogue and Destructive Analysis: Problems in Narrating Nationalism and Ethnicity.” *Journal of Anthropological Research* 41, 1985, 171–182.
- : *Nationalism and the Politics of Culture in Québec*. University of Wisconsin Press, Madison, 1988.
- Hann, Christopher: „Religion and Nationality in Central Europe: The Case of the Uniates”, *Ethnic Studies* 10, 1993, 201–213.
- : „Postsocialist Nationalism: Rediscovering the Past in Southeast Poland”, *Slavic Review* 57(4), 1998, 840–863.
- : „Culture and Civilization in Central Europe: A Critique of Huntington’s Theses”, in: Konitzer, Werner és Bosselmann-Cyran, Kristian (vál.): *Ein erweitertes Europa verstehen/ Understanding an Enlarged Europe*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2000, 99–120.
- (szerk.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 2002.
- Hansen, Alan D.: „A Practical Task: Ethnicity as a Resource in Social Interaction”, *Research on Language and Social Interaction* 38(1), 2005, 63–104.
- Hansen, Thomas B.: „Recuperating Masculinity: Hindu Nationalism, Violence and the Exorcism of the Muslim «Other»”, *Critique of Anthropology* 16(2), 1996, 137–172.
- Hanák Péter: „Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században”, *Történelmi Szemle* 17(4), 1974, 513–536.
- Hardin, Russell: *One for All: The Logic of Group Conflict*. Princeton University Press, Princeton, 1995.
- Haslinger, Peter: *Arad, November 1918: Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918*. Böhlau, Viena, 1993.
- Hayden, Robert M.: „Recounting the Dead: The Rediscovery and Redefinition of Wartime Massacres in Late- and Post-Communist Yugoslavia”, in: Watson, Rubie S. (szerk.): *Memory, History and Opposition under State Socialism*. School of American Research Press, Santa Fe, 1994, 167–184.
- Hárs Ágnes, Sík Endre és Tóth Judit: „Hungary”, in: Wallace, Claire és Stola, Dariusz (szerk.): *Patterns of Migration in Central Europe*. Palgrave, New York, 2001, 252–276.

- Hechter, Michael: *Principles of Group Solidarity*. University of California Press, Berkeley, 1987.
- Heisler, Martin: „Ethnicity and Ethnic Relations in the Modern West”, in: Montville, Joseph (szerk.): *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*. Lexington Books, Lexington, 1990, 21–52.
- Heller, Monica: „Negotiations of Language Choice in Montreal”, in: Gumperz, J. J. (szerk.): *Language and Social Identity*. Cambridge University Press, Cambridge, 1982, 108–118.
- (szerk.) *Codeswitching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin, 1988.
- Heritage, John: *Garfinkel and Ethnomethodology*. Polity Press, Cambridge, Mass., 1984.
- Hester, Stephen és Housley, William (szerk.): *Language, Interaction, and National Identity: Studies in the Social Organisation of National Identity in Talk-in-Interaction*. Ashgate, Aldershot 2002.
- Heyman, Richard D.: „The Problem of Locating Ethnicity in Talk”, *Sociolinguistics* (19), 1990, 37–51.
- Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Yale University Press, New Haven, 2003.
- Hirsch, Francine: *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Cornell University Press, Ithaca, 2005.
- Hirschfeld, Lawrence A.: *Race in the Making: Cognition, Culture and the Child's Construction of Human Kinds*. Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge, Mass., 1996.
- Hirschman, Albert O.: *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1970.
- Hitchins, Keith: *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1969.
- : *Rumania 1866–1947*. Clarendon Press, Oxford, 1994.
- : *The Romanians, 1774–1866*. Clarendon Press, Oxford, 1996.
- : *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania, 1860–1914*. Encyclopaedic Publishing House és Romanian Cultural Foundation, București, 1999.
- : *A Nation Discovered: Romanian Intellectuals in Transylvania and the Idea of Nation, 1700–1848*. Editura Enciclopedică és Editura Fundației Culturale Române, București, 1999.
- Hobsbawm, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Hobsbawm, Eric: *Nacionalizmus kétszáz éve*. Ford. Baráth Katalin. Maecenas, Budapest, 1997.
- Hofer Tamás: „Construction of the «Folk Culture Heritage» in Hungary and Rival Versions of National Identity”, *Ethnologia Europaea* 21, 1991, 145–170.

- Hollinger, David A.: *Postethnic America: Beyond Multiculturalism*. Basic Books, New York, 1995.
- Horowitz, Donald L.: „Ethnic Identity”, in: Glazer, Nathan és Moynihan, Daniel P. (szer.): *Ethnicity: Theory and Experience*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1975, 111–140.
- : *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Berkeley, 1985.
- : *The Deadly Ethnic Riot*. University of California Press, Berkeley, 2001.
- Horváth István: „Facilitating Conflict Transformation: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Romania, 1993–2001”, Center for OSCE Research, University of Hamburg, Hamburg, 2002. (http://www.core-hamburg.de/documents/34_CORE_Working_Paper_8.pdf)
- : „A romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló mozgása”, *Korunk* (2), 2002, 31–47.
- : „A 2002-es romániai népszámlálás előzetes eredményeinek ismertetése és elemzése”, in: Gyurgyík László és Sebők László (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003, 80–96.
- : „Migrációs hajlandóság az erdélyi magyarság körében”, *Erdélyi Társadalom* 1(2), 2003, 39–53.
- Horváth István: „Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége: nyelvmentés és integráció között?”, *Erdélyi Társadalom* (1), 2003, 7–24.
- : „Az erdélyi magyarság vándormozgalmi vesztesége 1987–2001”, in: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. RMDSZ Ügyvezető Elnöksége, Cluj, 2004.
- : „Az etnikailag vegyes házasságok az erdélyi magyar lakosság körében: 1992–2002”, in: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. RMDSZ Ügyvezető Elnöksége, Kolozsvár, 2004. (<http://adatbank.transindex.ro/inc.php?m=demograf12>)
- Horváth István és Deák-Sala Zsolt: „A Romániai magyar egyesületek és alapítványok szociológiai leírása”, *Korunk* (11), 1995, 23–57.
- Howard, Marc M.: *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Columbia University Press, New York, 2000.
- Hroch, Miroslav: „A nemzeti mozgalmatól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában”, in: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel, Budapest, 230–247.
- Humphrey, Caroline: *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*. Cornell University Press, Ithaca, 2002.
- Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon and Schuster, New York, 1996.

- : „The Hispanic Challenge”, *Foreign Policy* (141), 2004, 30–45.
- Hunyadi Attila: „Romániai magyar gazdaságpolitika 1918–1940”, *Magyar Kisebbség* (2), 2000, 322–341.
- : „Economic Nationalism in Transylvania”, *Regio: Minorities, Politics, Society* (1), 2004, 172–194.
- Husband, Charles: „General Introduction: Ethnicity and Media Democratization within the Nation-State”, in: Husband, Charles (szerk.): *A Richer Vision: The Development of Ethnic Minority Media in Western Democracies*. Unesco és John Libbery, Paris és London, 1994, 1–19.
- Illyés Elemér: *National Minorities in Romania: Change in Transylvania*. East European Monographs, Boulder, 1982.
- Ioanid, Radu: *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*. Ivan R. Dee, Chicago, 2000.
- : *The Ransom of the Jews: The Story of the Extraordinary Secret Bargain Between Romania and Israel*. Ivan R. Dee, Chicago, 2005.
- Ionescu, Ghiță: *Communism in Rumania, 1944–1962*. Oxford University Press, London, 1964.
- Iordachi, Constantin: „The Anatomy of a Historical Conflict: Romanian-Hungarian Diplomatic Conflict in the 1980s”, MA tézis, Central European University, 1996. (<http://www.cimec.ro/Istorie/Cristi/cuprins.htm>)
- : „Politics and Inter-Confessional Strife in Post-1989 Romania: From the Competition for Resources to the Redefinition of National Ideology”, *Balkanologie* 3(1), 1999, 147–169.
- : „The Romanian-Hungarian Reconciliation Process, 1994–2001: From Conflict to Co-operation”, *Romanian Journal of Political Science* 1(3/4), 2001, 88–134.
- : „The Unyielding Boundaries of Citizenship: The Emancipation of «Non-Citizens» in Romania, 1866–1918”, *European Review of History* 8(2), 2001, 157–186.
- : „Dual Citizenship and Policies Toward Kin-Minorities in East-Central Europe: A Comparison between Hungary, Romania, and the Republic of Moldova”, in: Kántor Zoltán és mások (szerk.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 2004, 239–269.
- : „«Entangled Histories»: Re-thinking the History of Central and Southeastern Europe from a Relational Perspective”, *Regio: Minorities, Politics, Society* (1), 2004, 113–47.
- Iordachi, Constantin és Trencsenyi Balázs: „In Search of a Usable Past: The Question of National Identity in Romanian Studies, 1990–2000”, *East European Politics and Societies* 17(3), 2003, 415–453.
- Iordachi, Constantin és Turda, Marius: „Reconciliere politică versus discurs politic: percepția Ungariei în istoriografia românească, 1989–1999”, *Alterra* 6(14), 2000, 153–174.

- Irvine, Judith T. és Gal, Susan Gal: „Language Ideology and Linguistic Differentiation”, in: Kroskrity, Paul V. (szerk.): *Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities*. School of American Research Press and James Currey, Santa fe és Oxford, 2000, 35–83.
- Janos, Andrew C.: „Modernization and Decay in Historical Perspective: The Case of Romania”, in: Jowitt, Kenneth (szerk.): *Social Change in Romania, 1860–1940: A Debate on Development in a European Nation*. Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1978, 72–116.
- : *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton University Press, Princeton, 1982.
- : „Czechoslovakia and Yugoslavia: Ethnic Conflict and the Dissolution of Multinational States”, International and Area Studies, University of California at Berkeley, Exploratory Essays nr. 3., 1997.
- Jaworski, Rudolf: „Nationalismus und Ökonomie als Problem der Geschichte Ostmitteleuropas im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts”, *Geschichte und Gesellschaft* 8(2), 1982, 184–204.
- Jayyusi, Lena: *Categorization and the Moral Order*. Routledge és Kegan Paul, Boston.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill Károly, Budapest, 1912.
- : *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. University of Chicago Press, Chicago, 1929.
- Jefferson, Gail: „On Exposed and Embedded Correction in Conversation”, in: Button, Graham és Lee, John R. E. (szerk.): *Talk and Social Organization*. Multilingual Matters, Clevedon, 86–100.
- Jelavich, Charles és Jelavich, Barbara: *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*. University of Washington Press, Seattle, 1977.
- Jenkins, Richard: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. Sage, London, 1997.
- Jenkins, Richard: „Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizálás és hatalom”, in: Kántor Zoltán és Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel, Budapest, 2005, 127–146.
- Johnson, Lonnie: *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*. Második kiadás. Oxford University Press, New York, 2002.
- Joppke, Christian: *Selecting by Origin: Ethnic Migration in the Liberal State*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2005.
- Judea, Ioan: *Târgu-Mureș. Cumpăna lui martie: Val și ură*. Editura Tipomur, Târgu-Mureș, 1991.
- Judson, Pieter M.: „Tourism, Travel, and National Activism”, *Geschichte und Region* 10(2), 2001, 59–90.
- : „Constructing Nationalities in East Central Europe: Introduction”, in: Judson, Pieter M. és Rozenblit, Marsha L. (szerk.): *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Berghahn Books, New York, 2005, 1–18.

- : „The Bohemian Oberammergau: Nationalist Tourism in the Austrian Empire”, in: Judson, Pieter M. és Rozenblit, Marsha L. (szerk.): *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Berghahn Books, New York, 2005, 89–106.
- Judson, Pieter M. és Rozenblit, Marsha L.: (szerk.): *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Berghahn Books, New York, 2005.
- Jungner, Anna: „Swedish in Finland”, 2004. (<http://virtual.finland.fi/netcomm/news/showarticle.asp?intNWSAID=26218>)
- Kaiser, Timothy: „Archaeology and Ideology in Southeast Europe”, in: Kohl, Philip L. és Fawcett Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 99–119.
- Kann, Robert A.: *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918, vol. 1: Empire and Nationalities*. Columbia University Press, New York, 1950.
- : *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918, vol. 2: Empire Reform*. Columbia University Press, New York, 1950.
- : *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*. University of California Press, Berkeley, 1974.
- Kappeler, Andreas: *The Russian Empire: A Multiethnic History*. Longman-Pearson, Harlow, 2001.
- Karády Viktor: „Religious Divisions, Socio-Economic Stratification and the Modernization of Hungarian Jewry after the Emancipation”, in: Silber, Michael K. (szerk.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 1992, 161–184.
- : „Antisemitism in Twentieth-Century Hungary: A Socio-Historical Overview”, *Patterns of Prejudice* 27(1), 1993, 71–92.
- : „Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?”, in: Karády Viktor (szerk.): *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció: Tanulmányok*. Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1997, 151–195.
- Karády Viktor és Kozma István: *Név és nemzet: Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Karády Viktor és Năstăsă, Lucian: *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872–1918)*. Central European University és Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Budapest és Kolozsvár/Cluj, 2004.
- Katus L.: „Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg”, in: Hanák Péter (szerk.): *Die Nationale Frage in der Österreichisch-ungarischen Monarchie*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 149–216.
- Kántor Zoltán: „Nationalizing Minorities and Homeland Politics: The Case of the Hungarians in Romania”, in: Trencsényi Balázs és mások (szerk.): *Nation-*

- Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies.* Polirom, Budapest, Iași, 2001, 249–274.
- (szerk.) *A státustörvény: Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.
- Kántor Zoltán és Bárdi Nándor: „The Democratic Alliance of Hungarians in Romania (DAHR) in the Government of Romania from 1996 to 2000”, *Regio: Minorities, Politics, Society* (1), 2002, 188–226.
- Kántor Zoltán és mások (szerk.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection.* Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 2004.
- : „Autonómiamodellek Erdélyben: Jövőkép és stratégia”, *Magyar Kisebbség* (1/2), 2004, 3–29.
- Kántor Zoltán és Majtényi Balázs: „A «kettős állampolgárság» – közpolitikai és közjogi érvek és ellenérvek”, in: Bodó barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv 2004/2005.* Szórvány Alapítvány és Editura Marineasa, Temesvár/Timișoara, 2005, 213–228.
- Kearney, Michael: „Borders and Boundaries of State and Self at the End of Empire”, *Journal of Historical Sociology* 4(1), 1991, 52–74.
- Kelley, Judith G.: *Ethnic Politics in Europe: The Power of Norms and Incentives.* Princeton University Press, Princeton, 2004.
- Kertzer, David I. és Arel, Dominique (szerk.): *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses.* Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Kideckel, David A.: *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond.* Cornell University Press, Ithaca, 1993.
- Kincses Előd: *Black Spring.* Present, Budapest és München, 1992.
- King, Charles: *The Moldovans: Romania, Russia and the Politics of Culture.* Hoover Institution Press, Stanford, 1999.
- King, Jeremy: „Austria versus Hungary: Nationhood, Statehood, and Violence since 1867”, in: Ther, Philipp és Sundhaussen, Holm (szerk.): *Nationalitätenkonflikte im 20. Jahrhundert.* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001, 163–179.
- : „The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond”, in: Bucur, Maria és Wingfield, Nancy M. (szerk.): *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present.* Purdue University Press, West Lafayette, Ind., 2001, 112–152.
- : *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948.* Princeton University Press, Princeton, 2002.
- King, Robert R.: *A History of the Romanian Communist Party.* Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, 1980.
- Kiss, Tamás: „A népességfogyás «kontextusa» – válasz Varga E. Árpád vitaindító tanulmányára”, *Magyar Kisebbség* (4), 2002, 36–59.
- : „A romániai magyarság a 1992-es és 2002-es népszámlálások tükrében”, in: Gyurgyik László és Sebők László (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003, 97–117.

- Kiss Tamás és Csata Zsombor: „Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben”, in: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok Erdélyben és a Kárpát-medencében*. RMDSZ Ügyvezető Elnöksége, Kolozsvár, 2004, 91–125.
- Kitschelt, Herbert: „The Contemporary Radical Right: An Interpretive and Explanatory Framework”, in: Kitschelt, Herbert (szerk.): *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1995, 1–45.
- Kligman, Gail: *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*. University of California Press, Berkeley, 1988.
- : *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceaușescu's Romania*. University of California Press, Berkeley, 1998.
- : „On the Social Construction of «Otherness»: Identifying «The Roma» in Post-Socialist Communities”, *Review of Sociology* 7(2), 2001, 61–78.
- Kohl, Philip L. és Fawcett, Clare: „Archaeology in the Service of the State: Theoretical Considerations”, in: Kohl, Philip L. és Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 3–18.
- Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background*. Collier Books, New York, 1944.
- Kornai János: *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton University Press, Princeton, 1992.
- Kovács M. Mária: *Liberal Professions and Illiberal Politics: Hungary From the Habsburgs to the Holocaust*. Wilson Center Press és Oxford University Press, Washington, D.C. és Oxford, 1994.
- : „A nemzeti önrendelkezés csapdája”, *Népszabadság* 1995. aug. 12.
- : „Standards of Self-Determination and Standards of Minority-Rights in the Post-Communist Era: A Historical Perspective”, *Nations and Nationalism* 9(3), 2003, 433–450.
- : „The Politics of Non-Resident Dual Citizenship in Hungary”, *Regio: Minorities, Politics, Society* (1), 2005, 50–72.
- Kovrig, Bennett: „Peacemaking after World War II: The End of the Myth of National Self-Determination”, in: Borsody, Stephen (szerk.): *The Hungarians: A Divided Nation*. Yale Center for International and Area Studies, Yale University Press, New haven, 1988, 69–88.
- Köpeczi Béla (szerk.): *History of Transylvania*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Köpeczi, Béla és mások (szerk.): *Erdélyi története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- Kramer, Mark: „Introduction”, in: Ther, Philipp és Siljak, Ana (szerk.): *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Rowman and Littlefield, Lanham, Md., 2001, 1–41.
- Kulczycki, John J.: *School Strikes in Prussian Poland, 1901–1907: The Struggle Over Bilingual Education*. East European Monographs, Boulder, 1981.

- Kumar, Krishan: 1989: *Revolutionary Ideas and Ideals*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2001.
- Kurzban, Robert és mások: „Can Race be Erased? Coalitional Computation and Social Categorization”, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98(26), 2001, 15387–15392.
- Kürti László: „Transylvania, Land Beyond Reason: Toward an Anthropological Analysis of a Contested Terrain”, *Dialectical Anthropology* 14(1), 1989, 21–52.
- Kürti László: *The Remote Borderland: Transylvania in the Hungarian Imagination*. State University of New York Press, Albany, 2001.
- Kymlicka, Will: „Reply and Conclusion”, in: Kymlicka, Will és Opalski, Magda (szerk.): *Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2001, 345–413.
- Kymlicka, Will: „Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe”, in: Kymlicka, Will és Opalski, Magda (szerk.): *Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2001, 13–105.
- Kymlicka, Will és Opalski, Magda (szerk.): *Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Ladányi János és Szelényi, Iván: *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. Columbia University Press, New York, 2006.
- Laitin, David D.: „Language Policy and Political Strategy in India”, *Policy Sciences* 22, 1989, 415–436.
- : „The Tower of Babel as a Coordination Game: Political Linguistics in Ghana”, *American Political Science Review* 88(3), 1994, 622–634.
- : „Marginality: A Microperspective”, *Rationality and Society* 7(1), 1995, 31–57.
- : „National Revivals and Violence”, *Archives européennes de sociologie* 36(1), 1995, 3–43.
- : *Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad*. Cornell University Press, Ithaca, 1998.
- Lake, David A. és Rothchild, Donald: „Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict”, *International Security* 21(2), 1996, 41–75.
- Lamont, Michele és Molnár, Virag: „The Study of Boundaries Across the Social Sciences”, *Annual Review of Sociology* 28, 2002, 167–195.
- Lang, Grete: *Die Nationalitätenkämpfe in Klausenburg im ausgehenden Mittelalter: Die Entdeutschung einer mittelalterlichen Stadt des Südostens*. Verlag Max Schick, München, 1941.
- Langman, Juliet: „Mother-Tongue Education versus Bilingual Education: Shifting Ideologies and Policies in the Republic of Slovakia”, *International Journal of the Sociology of Language* (154), 2002, 47–64.

- Laponce, J. A.: *The Protection of Minorities*. University of California Press, Berkeley, 1960.
- : *Languages and Their Territories*. University of Toronto Press, Toronto, 1987.
- Lazăr, Marius: „Cluj 2003 – Metastasis of Ostentation”, *IDEA arts + society* (15–16), 2003, 125–134. (<http://www.idea.ro/revista/edition/archive/print.php?id=165>)
- Lázár György: „Memorandum”, in: *Witnesses to Cultural Genocide: First-Hand Reports on Rumania's Minority Policies Today*. American Transylvania Federation and Committee for Human Rights in Rumania, New York, 1979.
- Lăzăroiu, Sebastian: *Romania: More «Out» than «In» at the Crossroads Between Europe and the Balkans*. International Organization for Migration, Viena, 2004. (http://www.iom.int/documents/publication/en/iom_iv_ro.pdf)
- Ledeneva, Alena V.: *Russia's Economy of Favors: Blat, Networking, and Informal Exchange*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Lefort, Claude: „The Image of the Body and Totalitarianism”, in: Lefort, Claude (szerk.): *Political Forms of Modern Society*. Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge, Mass., 1986, 292–306.
- : „The Logic of Totalitarianism”, in: Lefort, Claude (szerk.): *Political Forms of Modern Society*. Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge, Mass., 1986, 273–291.
- Lengyel Zsolt K.: *Auf der Suche nach dem Kompromiß: Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. Verlag Ungarisches Institut, München, 1993.
- : „Rumänische Rechtfertigung und magyarischer «Revisionismus»: Anmerkungen zur Siebenbürgischen Frage 1918–1992”, *Siebenbürgische Semesterblätter* 7, 1993, 67–82.
- : „Siebenbürgen im Neoabsolutismus, 1849–1860: Betrachtungen zu den staatsorganisatorischen Prinzipien”, in: K. Lengyel Zsolt és Ulrich A. (szerk.): *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690–1867)*. Böhlau, Wien, Köln, 1999, 87–118.
- Lepsius, M. R.: „Nation und Nationalismus in Deutschland”, in: Winkler, Heinrich A. (szerk.): *Nationalismus in der Welt von heute*. Vadenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1982, 12–27.
- Levine, Hal B.: „Reconstructing Ethnicity”, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, új sorozat, 5, 1999, 165–180.
- Levy, Daniel és Weiss, Yfaat: *Challenging Ethnic Citizenship: German and Israeli Perspectives on Immigration*. Berghahn Books, New York, 2002.
- Levy, Robert: *Ana Pauker: The Rise and Fall of a Jewish Communist*. University of California Press, Berkeley, 2001.
- Liebes, Tamar és Katz, Elihu: *The Export of Meaning: Cross-Cultural Readings of Dallas*. Oxford University Press, New York, 1990.
- Light, Ivan: „The Ethnic Economy”, in: Smelser, Neil J. és Swedberg, Richard (szerk.): *The Handbook of Economic Sociology*. Második kiadás. Princeton University Press és Russell Sage Foundation, Princeton és New York, 2005, 650–677.

- Lijphart, Arend: *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. University of California Press, Berkeley, 1968.
- Linde-Laursen, Anders: „The Nationalization of Trivialities: How Cleaning Becomes an Identity Marker in the Encounter of Swedes and Danes”, *Ethnos* 58(3–4), 1993, 275–293.
- Linton, Ralph: *The Study of Man*. D. Appleton-Century Company, New York, 1936.
- Linz, Juan J. és Stepan, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1996.
- Livezeanu, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania*. Cornell University Press, Ithaca, 1995.
- Lonhart, Tamás és Tárâu, Vigiliu: „Minorities and Communism in Transylvania (1944–1947)”, in: Lévai C. (szerk.): *Tolerance and Intolerance in Historical Perspective*. Plus, Pisa, 2003, 25–44. (http://www.stm.unipi.it/ClioH/tabs/libri/9/03-Lonhart_25-44.pdf)
- Losonczy, Anne-Marie: „Dire, chanter et faire: La construction de la «patrie» par l'hymne national hongrois et l'*Exhortation*”, *Terrain* (29), 1997, 97–112.
- Loveman, Mara: „Nation-State Building, «Race», and the Production of Official Statistics: Brazil in Comparative Perspective”, doktori értekezés, University of California, Los Angeles, 2001.
- Loveman, Mara: „The Modern State and the Primitive Accumulation of Symbolic Power”, *American Journal of Sociology* 110(6), 2005, 1651–1683.
- Löfgren, Orvar: „The Nationalization of Culture”, *Ethnologia europaea* 19, 1989, 5–23.
- : „Crossing Borders: The Nationalization of Anxiety”, *Ethnologia Scandinavica* 29, 1999, 5–27.
- Lőrincz József D.: „Ambivalent Discourse in Eastern Europe”, *Regio: Minorities, Politics, Society* (1), 2004, 148–171.
- Lőrincz József D.: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Pro-Print, Csíkszereda, 2004.
- Lőwy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig: Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár/Cluj, 1998.
- Lőwy Dániel, Demeter V. J. és Asztalos Lajos: *Köbe írt Kolozsvár: Emléktáblák, feliratok, címerek*. Nis Kiadó, Kolozsvár, 1996.
- Luczewski, Michal: „What Remains for Nationalism Studies?”, in: Nesbit, Thomas és Steinberg, Justin (szerk.): *Freedom, Justice, and Identity*. Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Viena, 2005. (http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=229&Itemid=276)
- Lustick, Ian S.: „Agent-Based Modeling and Constructivist Identity Theory”, *Newsletter of the Organized Section in Comparative Politics of the American Political Science Association* 12(1), 2001, 22–25.

- Lüdtke, Alf (szerk.): *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton University Press, Princeton, 1995.
- Lyons, John: *Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge és New York, 1977.
- Macartney, C. A.: *National States and National Minorities*. Oxford University Press, London, 1934.
- : *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937*. Oxford University Press, London, 1937.
- Magocsi, Paul R.: *Historical Atlas of Central Europe*. University of Washington Press, Seattle, 2002.
- Magyari, András, Szilágyi Pál és Kása Zoltán: „A Babeş-Bolyai Tudományegyetem 1989 és 2000 között”, in: Puskás Ferenc és Tibád Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv a Firka 10 éves évfordulójára*. Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, Cluj, 2001, 27–34.
- Magyari Nándor László és László Péter: „Az egyetemről magyar diákszemmel: egy viszontagságos közvélemény-kutatás adatai”, *Korunk* 8(4), 1997, 112–119.
- Magyari Tivadar: „A romániai magyar media”, *Médiakutató* (1), 2000, 95–107.
- : „Hungarian Minority Media in Romania: Toward a Policy of Professional Improvement”, in: Sükösd Miklós és Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Reinventing Media: Media Policy Reform in East-Central Europe*. Central European University Press, Budapest, 2003, 185–202.
- : „Elemzések a romániai magyarok sajtóolvasási szokásairól”, *Erdélyi Társadalom* (1), 2003, 113–131.
- Magyari-Vincze Enikő: „Egyetemépítés 1989 után: a szimbolikus küzdőtér mai mechanizmusai”, *Korunk* 6(4), 1996, 64–70.
- : „Universitatea din Cluj: spațiu al politicilor identitare”, in: *Antropologia politicii identitare naționaliste*. Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 1997, 231–256.
- Magyari-Vincze Enikő és Feischmidt Margit: „A Caritas és a romániai átmenet”, *Replika* 15–16, 1994, 65–86.
- Mahieu, Stéphanie: „Legal Recognition and Recovery of Property: Contested Restitution of the Romanian Greek Catholic Church Patrimony”, Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers, nr. 69., 2004.
- Maior, Liviu: *1848–1849: Români și unguri în revoluție*. Editura Enciclopedică, București, 1998.
- Majtényi Balázs: „Special Minority Rights and Interpretations of the Nation in the Hungarian Constitution”, *Regio: Minorities, Politics, Society* (1), 2005, 4–20.
- Makkai László: „Kolozsvár a magyar történelemben”, in: *Kolozsvár: Egy magyar város ezer esztendeje*. Kolozsvár Város Kiadása, Kolozsvár, 1942.
- Mandel Kinga: „Az RMDSZ oktatáspolitikája 1990–2003 között”, in: Blénesi Éva és mandel Kinga (szerk.): *Kisebbségek és kormánypolitika Közép-Európában (2002–2004)*. Gondolat Kiadó és MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004, 85–107.

- Mandel, Ruth és Humphrey, Caroline (szerk.): *Markets and Moralities: Ethnographies of Postsocialism*. Berg, Oxford, 2002.
- Mann, Michael: *The Sources of Social Power, vol. I: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- : *Fascists*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Marga, Andrei: „Multiculturalismul – o formă a toleranței”, 22 9(33), 1998, 7.
- Martin, Terry D.: *An Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, Ithaca, 2001.
- Mák Ferenc: „Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989–1999)”, *Magyar Kisebbség* (3), 2000, 237–293.
- Mándruț, Stelian: *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților partidului național român din Transilvania între anii 1905–1910*. Fundația Culturală „Cele trei Crișuri”, Oradea, România, 1995.
- McArthur, Marilyn: *Zum Identitätswandel der Siebenbürger Sachsen: eine kulturanthropologische Studie*. Böhlau, Köln, 1990.
- McClure, Erica és McClure, Malcolm: „Macro- and Micro-Sociolinguistic Dimensions of Codeswitching in Vingard (Romania)”, in: Heller, Monica (szerk.): *Codeswitching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin, 1988, 25–52.
- McElreath, Richard, Boyd, Robert és Richerson, Peter J.: „Shared Norms Can Lead to the Evolution of Ethnic Markers”, *Current Anthropology* 44, 2003, 122–130.
- McKay, James és Lewins, Frank: „Ethnicity and the Ethnic Group: A Conceptual Analysis and Reformulation”, *Ethnic and Racial Studies* 1(4):, 1978, 412–427.
- McPherson, Miller, Smith-Lovin, Lynn és Cook, James M.: „Birds of a Feather: Homophily and Social Networks”, *Annual Review of Sociology* 27, 2001, 415–444.
- Meinecke, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. Ötödik kiadás. R. Oldenbourg, München és Berlin, 1919.
- Meinecke, Friedrich: *Cosmopolitanism and the National State*. Princeton University Press, Princeton, 1970.
- Melegh Attila: *On the East-West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Budapest, CEU Press, 2006.
- Mendelsohn, Ezra: *The Jews of East Central Europe Between the Two World Wars*. Indiana University Press, Bloomington, 1983.
- Mick, Christoph: „Nationalisierung in einer multiethnischen Stadt”, *Archiv für Sozialgeschichte* 40, 2000, 113–146.
- Mikó Imre: *Huszonzét év: Az erdélyi magyarság politikai története 1918. December 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Studium, Budapest, 1941.
- Miller, Daniel: *Material Culture and Mass Consumption*. Basil Blackwell, Oxford, 1987.

- : „Introduction: Anthropology, Modernity and Consumption”, in: Miller, Daniel (szerk.): *Worlds Apart: Modernity Through the Prism of the Local*. Routledge, London, 1995, 1–22.
- Miller, Daniel: „Coca-Cola: A Black Sweet Drink from Trinidad”, in: Miller, Daniel (szerk.): *Material Cultures: Why Some Things Matter*. University of Chicago Press, Chicago, 1998, 169–178.
- Miller, William L., Grødeland, Åse B. és Koshechkina, Tatyana Y.: *A Culture of Corruption? Coping with Government in Post-Communist Europe*. Central European University Press, New York, 2001.
- Mircan, Mihnea: „History Defeated: The Art of Duo van der Mixt”, *Umelec* (3), 2004. (<http://www.divus.cz/umelec/en/pages/umelec.php?id=369&roc=2004&cis=3>)
- Mirga, Andrzej és Gheorghe, Nicoae : „The Roma in the Twenty-First Century: A Policy Paper. Project on Ethnic Relations”, 1997. (http://www.per-usa.org/21st_c.htm)
- Miszlivetz Ferenc és Jensen, Jody: „An Emerging Paradox: Civil Society from Above?”, in: Rueschemeyer, Dietrich és mások (szerk.): *Participation and Democracy, East and West: Comparisons and Interpretations*. M. E. Sharpe, Armonk, N.Y., 1998, 83–98.
- Mitu Ildikó M. és Mitu, Sorin: „Die Magyaren über die Rumänen: Zur Entstehung ethnischer Stereotype in der Neuzeit”, in: Gündish, Konrad, Höpken, Wolfgang és markel, Michael (szerk.): *Das Bild des anderen in Siebenbürgen: Stereotype in einer multiethnischen Region*. Böhlau Verlag, Weimar és Viena, 1998, 67–83.
- Mitu, Sorin: *National Identity of Romanians in Transylvania*. Central European University Press, New York, 2001.
- Moerman, Michael: „Accomplishing Ethnicity”, in: Turner, Roy (szerk.): *Ethnomethodology: Selected Readings*. Penguin Education, Baltimore, 1974 [1968], 54–68.
- : „Ariadne's Thread and Indra's Net: Reflections on Ethnography, Ethnicity, Identity, Culture, and Interaction”, *Research on Language and Social Interaction* 26(1), 1993, 85–98.
- Molnár Gusztáv: „The Transylvanian Question”, *Hungarian Quarterly* (149), 1998, 49–61.
- Morawska, Ewa: „National Identities of Polish (Im)migrants in Berlin”, in: Spohn, Wilfried és Triandafyllidou, Anna (szerk.): *Europeanisation, National Identities, and Migration: Changes in Boundary Constructions Between Western and Eastern Europe*. Routledge, London, 2003, 171–183.
- Morgan, David L.: *Focus Groups as Qualitative Research*. Sage Publications, Beverly Hills, 1988.
- Möckel, Andreas: „Kleinsächsisch oder Alldeutsch? Zum Selbstverständnis der Siebenbürger Sachsen von 1867 bis 1933”, in: König, Walter (szerk.): *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen*. Böhlau Verlag, Köln, 1994, 129–148.

- Mócsy István I.: *The Effects of World War I: The Uprooted: Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*. Brooklyn College Press, New York, 1983.
- Mungiu-Pippidi, Alina: *Transilvania subiectivă*. Humanitas, București, 1999.
- Murvai László: *A számok hermeneutikája: a romániai magyar oktatás tíz éve, 1990–2000*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 2000.
- Musil, Robert: „Denkmalen”, in: *Gesammelte Werke*, vol. 2. Rohwohlt, Reinbeck, 1978.
- Myers-Scotton, Carol: „Codeswitching as Indexical of Social Negotiations”, in: Heller, Monica (szerk.): *Codeswitching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin, 1988, 151–186.
- Naimark, Norman M.: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2001.
- Năstasă, Lucian és Salat, Levente (szerk.): *Maghiarii din România și etica minoritară (1920–1940)*. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca, 2003.
- Niedermüller Peter: „Zeit, Geschichte, Vergangenheit: Zur Logik des Nationalismus im Postsozialismus”, *Historische Anthropologie* 5(2), 1997, 245–267.
- Nieuwenhuis, A. J.: „Media Policy in the Netherlands: Beyond the Market?”, *European Journal of Communication* 7(2), 1992, 195–218.
- Nora, Pierre: „Lavisserie, instituteur national”, in: Nora, Pierre (szerk.): *Les lieux de mémoire*, vol. 1, *La République*. Gallimard, Paris, 1987.
- : *Realms of Memory: Rethinking the French Past, volume 1: Conflicts and Divisions*. Columbia University Press, New York, 1996.
- Nora, Pierre és Kritzman, Lawrence D.: *Lieux de mémoire: Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Columbia University Press, New York 1996–1998.
- Offe, Claus: *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Campus, Frankfurt, 1994.
- O'Grady, Cathy és Tarnovschi, Daniela: *Roma of Romania*. Center for Documentation and Information on Minorities in Europe, Southeast Europe, 2001. (www.greekhelsinki.gr/pdf/cedime-se-romania-roma.doc)
- Ohliger, Raiher: „Von der ethnischen zur «illegalen» Migration: Die Transition des rumänischen Migrationsregimes”, in: Fassmann, Heinz és Münz, Rainer (szerk.): *Ost-West-Wanderung in Europa*. Böhlau, Viena, 2000, 195–205.
- Oișteanu, Andrei: *Imaginea evreului în cultura română: studiu de imagologie în context est-central european*. Humanitas, București, 2001.
- Okamura, Jonathan Y.: „Situational Ethnicity”, *Ethnic and Racial Studies* 4(4), 1981, 452–465.
- Okólski, Marek: „Incomplete Migration: A New Form of Mobility in Central and Eastern Europe”, in: Wallace, Claire és Stola, Dariusz (szerk.): *Patterns of Migration in Central Europe*. Palgrave, New York, 2001, 105–128.
- : „Migration Patterns in Central and Eastern Europe on the Eve of the European Union Expansion: An Overview”, in: Górný, Agata és Ruspini, Paolo

- (szerk.): *Migration in the New Europe: East-West Revisited*. Palgrave, New York, 2004, 23–48.
- Olzak, Susan: *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford University Press, Stanford, 1992.
- Örkény Antal: *Menni vagy maradni. Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2003.
- Østern, Anna L.: *The Swedish Language in Education in Finland*. Mercator-Education, Ljouwert/Leeuwarden, The Netherlands, 1997. (http://www1.f.a.knaw.nl/mercator/regionale_dossiers/regional_dossier_swedish_in_finland.htm)
- Packer, John: „Making International Law Matter in Preventing Ethnic Conflict: A Practitioner’s Perspective”, *New York University Journal of International Law and Politics* 32(3), 2000, 715–724.
- Papp Attila Z.: „A romániai magyar oktatás helyzete 1989 után”, *Magyar Kisebbség* (3/4), 1998, 277–304.
- Papp, Attila Z.: „The Concept of Civil Society in the Romanian Press After 1990”, *Regio: Minorities, Politics and Society* (1), 2002, 151–187.
- : „The Hungarian Press System in Romania During the Nineties: The World of the Operators”, *Regio: Minorities, Politics, Society* (1), 2005, 141–153.
- Park, Robert E.: „Our Racial Frontier on the Pacific”, in: Park, Robert E.: *Race and Culture*. Free Press, Glencoe, Ill., 1950 [1926], 138–151.
- Park, Robert E. és Burgess, Ernest W.: „Assimilation”, in: Park, Robert E. és Burgess, Ernest W. (szerk.): *Introduction to the Science of Sociology*. University of Chicago Press, Chicago, 1921, 734–784.
- Pascu, Ștefan: *Istoria Clujului*. Consiliul Popular, Cluj, 1974.
- Patriarca, Silvana: *Numbers and Nationhood: Writing Statistics in Nineteenth-Century Italy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Pálffy Zoltán: „National Controversy in the Transylvanian Academe: The Cluj/Kolozsvár University, 1900–1950”, doktori értekezés, Central European University, Budapest, 2003.
- Petersen, William: „Politics and the Measurement of Ethnicity”, in: Alonso, William és Starr, Paul (szerk.): *The Politics of Numbers*. Russell Sage Foundation, New York, 1987, 187–233.
- Petrescu, Cristina: „Contrasting/Conflicting Identities: Bessarabians, Romanians, Moldovans”, in: Trencsényi Balázs és mások (szerk.): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Regio Books, Editura Polirom, Budapest, Iași, 2001, 153–178.
- Péter László (szerk.): *Historians and the History of Transylvania*. East European Monographs, Boulder, 1992.
- Piore, Michael J.: *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*. Cambridge University Press, Cambridge és New York, 1979.
- Pitchford, Susan R.: „Ethnic Tourism and Nationalism in Wales”, *Annals of Tourism Research* 22(1), 1995, 35–52.

- Posen, Barry R.: „The Security Dilemma and Ethnic Conflict”, *Survival* 35(1), 1993, 27–47.
- Potot, Swanie : „Mobilités en Europe: étude de deux réseaux migratoires roumains”, *Sociologie Românească* (2), 2000, 97–115.
- : „Les migrants transnationaux: une nouvelle figure sociale en Roumanie”, *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 33(1), 2002, 149–177.
- Potter, Jonathan és Wetherell, Margaret : *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. Sage, London, 1987.
- Pölöskei Ferenc: „Kolozsvár a századfordulón”, in: K. Dáné Tibor és mások (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Erdélyi Múzeum-Egyesület és Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Cluj, 2001, 231–238.
- Price, Monroe E.: *Television: The Public Sphere and National Identity*. Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Prodan, D.: *Supplex Libellus Valachorum or the Political Struggle of the Romanians in Transylvania During the 18th Century*. Academia Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1971.
- Puskás Ferenc: „A kolozsvári egyetem (1989-ig)”, in: Puskás Ferenc és Tibád Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv a Firká 10 éves évfordulójára*. Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, Kolozsvár, 2001, 19–26.
- Puşcaş, Vasile: „The Cluj (Sibiu) University”, in: Puşcaş, Vasile (szerk.): *University and Society: A History of Cluj Higher Education in the 20th Century*. Presa Universitară Clujeană, Cluj, 1999, 285–298.
- : „The Post-War Reorganization of the Cluj University”, in: Puşcaş, Vasile (szerk.): *University and Society: A History of Cluj Higher Education in the 20th Century*. Presa Universitară Clujeană, Cluj, 1999, 61–128.
- (szerk.): *Al doilea Război Mondial: Transilvania şi aranjamentele europene (1940–1944)*. Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1995.
- Puttkamer, Joachim V.: „Mehrsprachigkeit und Sprachenzwang in Oberungarn und Siebenbürgen 1867–1914: Eine statistische Untersuchung”, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 26(1), 2003, 7–40.
- : *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. R. Oldenbourg, München, 2003.
- Radcliffe-Brown, Alfred R.: „On Joking Relationships”, in: Kuper, Adam (szerk.): *The Social Anthropology of Radcliffe-Brown*. Routledge és Kegan Paul, London, 1977, 174–188.
- Radu, Dragoş: „Human Capital Content and Selectivity of Romanian Emigration, Luxembourg Income Study”, *Working Paper No. 365*. 2003. (<http://www.lisproject.org/publications/liswps/365.pdf>)
- Rady, Martyn: *Romania in Turmoil: A Contemporary History*. IB Taurus, London és New York, 1992.
- Ramet, Pedro: „Autocephaly and National Identity in Church-State Relations in Eastern Christianity: An Introduction”, in: Ramet, Pedro (szerk.): *Eastern*

- Christianity and Politics in the Twentieth Century*. Duke University Press, Durham és London, 1988, 3–19.
- Rampton, Ben: „Youth, Race, and Resistance: A Sociolinguistic Perspective on Micropolitics in England”, in: Heller, Monica és Jones, Marilyn Martin (szerk.): *Voices of Authority: Education and Linguistic Difference*. Ablex Publishing, Westport, Conn., 2001, 403–418.
- Ranki, Vera: *The Politics of Inclusion and Exclusion: Jews and Nationalism in Hungary*. Holmes and Meier, New York, 1999.
- Rausing, Sigrid: „Reconstructing the «Normal»: Identity and the Consumption of Western Goods in Estonia”, in: Mandel, Ruth és Humphrey, Caroline (szerk.): *Markets and Moralities: Ethnographies of Postsocialism*. Berg, Oxford, 2002, 127–142.
- Reinerth, Karl M.: „Zu den innenpolitischen Auseinandersetzungen unter den Deutschen in Rumänien zwischen den beiden Weltkriegen”, in: König, Walter (szerk.): *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen*. Böhlau Verlag, Köln, 1994, 149–167.
- Renner, Karl: *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Oesterreich*. F. Deuticke, Leipzig, 1918.
- Research Center for Interethnic Relations: „Ethnobarometer”, in: Năstasă, Lucian és Salat, Levente (szerk.): *Interethnic Relations in Post-Communist Romania*. Ethnocultural Diversity Resource Center, Cluj, 2000, 283–345.
- Revel, Jacques (szerk.): *Jeux d'échelles: la micro-analyse à l'expérience*. Gallimard és Éditions du Seuil, Paris, 1996.
- Rieber, Alfred J.: „Repressive Population Transfers in Central, Eastern and South-Eastern Europe: A Historical Overview”, in: Rieber, Alfred J. (szerk.): *Forced Migration in Central and Eastern Europe, 1939–1950*. F. Cass, London, 2000, 1–27.
- : „Civil Wars in the Soviet Union”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 4(1), 2003, 129–162.
- Ries, Nancy: *Russian Talk: Culture and Conversation During Perestroika*. Cornell University Press, Ithaca, 1997.
- Riggins, Stephen H. (szerk.): *Ethnic Minority Media: An International Perspective*. Sage Publications, Newbury Park, 1992.
- Roeder, Philip G.: „Soviet Federalism and Ethnic Mobilization”, *World Politics* 43(2), 1991, 196–232.
- : „Peoples and States after 1989: The Political Costs of Incomplete National Revolutions”, *Slavic Review* 58(4), 1999, 854–881.
- Rokkan, Stein és Urwin, Derek W.: *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*. Sage, London, 1983.
- Romaine, Suzanne: *Bilingualism*. Második kiadás Blackwell, Oxford, 1995.
- Romsics Ignác: „Wartime American Plans for a New Hungary and the Paris Peace Conference, 1941–1947”, in: uő (szerk.): *20th-century Hungary and the Great Powers*. Social Science Monographs, Boulder, 1995, 157–169.

- Rosdolsky, Roman: „Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker (Die Nationalitätenfrage in der Revolution 1848–1849 im Lichte der «Neuen Rheinischen Zeitung)“, *Archiv für Sozialgeschichte* 4, 1964, 87–282.
- Roshwald, Aviel: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia, and the Middle East, 1914–1923*. Routledge, London és New York, 2001.
- Roth, Harald: *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*. Böhlau Verlag, Köln, 1994.
- : „Zum Wandel der politischen Strukturen bei den Siebenbürger Sachsen 1918 bis 1933“, in: Roth, Harald (szerk.): *Minderheit und Nationalstaat: Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*. Böhlau Verlag, Köln, 1995, 99–113.
- : *Kleine Geschichte Siebenbürgens*. Böhlau Verlag, Köln, 1996.
- Rothschild, Joseph: *East Central Europe Between the Two World Wars*. University of Washington Press, Seattle, 1974.
- : *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II*. Oxford University Press, New York, 1989.
- Rotta, Răzvan : „21 Decembrie 1989, ora 15 și 40 minute, Piața Libertății Cluj“, Melléklet, Nu 1990.
- Roudometof, Victor: *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*. Greenwood Press, Westport, Conn., 2001.
- Rusinow, Dennison: „Nationalities Policy and the «National Question», in: Ramet, Pedro (szerk.): *Yugoslavia in the 1980s*. Westview Press, Boulder, 1985, 133–165.
- Sacks, Harvey: *Lectures on Conversation*. Szerk. Jefferson, Gail. Blackwell, Oxford, 1995.
- Salat Levente és Veres Valér: „Ethnic Minorities and Local Public Administration in Romania: Cases of Ethnocultural Tension and Segregation“, előadás: <http://www.nispa.sk/news/papers/wg4/Salat&Veres.rtf>
- Sandu, Dumitru : „Migrația circulatorie ca strategie de viață“, *Sociologie Românească* (2), 2000, 5–29.
- Sardamov, Ivelin : „Facing South Slav Ethnocentrism“, előadás, elhangzott Association of Studies of Nationalities konferenciáján, New York, 1997, április 24–27.
- Sălăgean, Marcela: *The Soviet Administration in Northern Transylvania: November 1944–March 1945*. East European Monographs, Boulder, 2002.
- Sándor Gáspár: „Romániai magyar rádiózás“, in: Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv*. Polis, Cluj, 2000, 155–161.
- Schegloff, Emanuel A.: „Whose Text? Whose Context?“, *Discourse & Society* 8(2), 1997, 165–187.
- Schegloff, Emanuel A., Jefferson, Gail és Sacks, Harvey: „The Preference for Self-Correction in the Organization of Repair in Conversation“, *Language* 53(2), 1977, 361–382.
- Schenk, Annemarie: *Deutsche in Siebenbürgen: Ihre Geschichte und Kultur*. CH Beck, München, 1992.

- Schermerhorn, R. A.: *Comparative Ethnic Relations: A Framework for Theory and Research*. University of Chicago Press, Chicago, 1978.
- Schieffelin, Bambi, Woolard, Kathryn és Kroskrity, Paul V. (szerk.) *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford University Press, Oxford, 1998.
- Schlesinger, Philip: *Media, State and Nation: Political Violence and Collective Identities*. Sage Publications, London, 1991.
- Schudson, Michael: *The Good Citizen: A History of American Civic Life*. The Free Press, New York, 1998.
- Schulze, Hagen: *States, Nations and Nationalism*. Blackwell Publishers, Cambridge, 1994.
- Schöpflin, George: „Rumanian Nationalism”, *Survey* 20(91/92), 1974, 77–104.
- Scott, James C.: *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press, New Haven, 1998.
- Seraphim, Hans-Jürgen: „Wirtschaftliche Nationalitätenkämpfe in Ostmitteleuropa”, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 1(4), 1937–1938, 42–58.
- Seton-Watson, Hugh: *Nations and States*. Westview, Boulder, 1977.
- Sewell, William H., Jr.: „A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation”, *American Journal of Sociology* 98(1), 1992, 1–29.
- : „Three Temporalities: Toward an Eventful Sociology”, in: McDonald, Terrence J. (szerk.): *The Historic Turn in the Human Sciences*. University of Michigan Press, 1996, 245–280.
- Shafir, Michael: „The Political Party as National Holding Company: The Hungarian Democratic Federation of Romania”, in: Stein, Jonathan P. (szerk.): *The Politics of National Minority Participation in Post-Communist Europe: State-Building, Democracy, and Ethnic Mobilization*. M. E. Sharpe, Armonk, N.Y., 2000, 101–128.
- Sheffer, Gabriel: *Diaspora Politics: At Home Abroad*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Shore, Chris és Haller, Dieter (szerk.): *Corruption: Anthropological Perspectives*. Pluto, London, 2005.
- Sigmirean, Cornel: „Efforts to Create a Romanian System of Higher Education in Transylvania (1848–1872)”, in: Pușcaș, Vasile (szerk.): *University and Society: A History of Cluj Higher Education in the 20th Century*. Presa Universitară Clujeană, Cluj, 1999, 21–37.
- : „The Cluj University (1872–1919)”, In: Pușcaș, Vasile (szerk.): *University and Society: A History of Cluj Higher Education in the 20th Century*. Presa Universitară Clujeană, Cluj, 1999, 39–60.
- Sík Endre: „„Emberpiac” a Moszkva téren”, *Szociológiai Szemle* (1), 1999, 97–119.
- Simon Judit: *Városkép románokkal és magyarokkal*. Editura Scripta, Oradea, 2000.
- Slezkine, Yuri: „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism”, *Slavic Review* 53(2), 1994, 414–452.

- Smelser, Ronald M.: *The Sudeten Problem, 1933–1938: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy*. Dawson, Folkestone, 1975.
- Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Basil Blackwell, Oxford, 1986.
- Smith, Anthony: „A nemzetek eredete”, in: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmus-elméletek*. Rejtjel, 2004, 204–228.
- Smith, M. G.: *The Plural Society in the British West Indies*. University of California Press, Berkeley, 1965.
- Snyder, Jack: *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict*. Norton Books, New York, 2000.
- Socor, Vladimir: „Pastor Toekes and the Outbreak of the Revolution in Timișoara”, *Report on Eastern Europe* 1(5), 1990, 19–26.
- Solsten, Eric és Meditz, Sandra W. (szerk.): *Finland, a Country Study*. Federal Research Division, Library of Congress, Washington, D. C., 1990.
- Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan, Budapest, 2001.
- Sorbán Angella: „Tanuljon románul a gyermek, hogy jobban érvényesülhessen”, *Magyar Kisebbség* (3), 2000. (<http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/0003/m000311.html>)
- Sorbán Angella és Dobos Ferenc: „Szociológiai felmérés a határon túl élő magyar közösségek körében az asszimiláció folyamatairól”, *Magyar kisebbség* (3–4), 1997. (<http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/9703/m970323.htm>)
- Stachel, Peter: „Politische Einschreibungen in den öffentlichen Raum. Theoretische Überlegungen”, előadás a *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Codierungen von Plätzen, Denkmälern und Straßennamen im europäischen Vergleich* címmel tartott konferencián, Prága, 2004, november 4.
- Stamatov, Peter: „The Making of a «Bad» Public: Ethnonational Mobilization in Post-Communist Bulgaria”, *Theory and Society* 29(4), 2000, 549–572.
- Starr, Paul D.: „The Sociology of Official Statistics”, in: Alonso, William és Starr, Paul (szerk.): *The Politics of Numbers*. Russell Sage Foundation, New York, 1987, 7–57.
- Stewart, David W. és Shamdasani, Prem S.: *Focus Groups: Theory and Practice*. Sage Publications, Newbury Park, 1990.
- Stewart, Michael: „The Hungarian Status Law: A New European Form of Transnational Politics?”, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 12(1), 2003, 67–102.
- Stinchcombe, Arthur: „Merton's Theory of Social Structure”, in: Coser, Lewis A. (szerk.): *The Idea of Social Structure: Papers in Honor of Robert K. Merton*. Harcourt Brace, New York, 1975, 11–33.
- Stola, Dariusz: „Two Kinds of Quasi-Migration in the Middle Zone: Central Europe as a Space for Transit Migration and Mobility for Profit”, in: Wallace, Claire és Stola, Dariusz (szerk.): *Patterns of Migration in Central Europe*. Palgrave, New York, 2001, 84–104.
- Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna, 1985.

- : „Problems of Conflict Resolution in a Multi-Ethnic State: Lessons from the Austrian Historical Experience, 1848–1918”, in: Ra ‘anan, Uri, Mesner, Maria, Armes, Keith és Martin, Kate (szerk.): *State and Nation in Multi-Ethnic Societies*. Manchester University Press, Manchester, 1991, 67–80.
- Stroschein, Sherrill: „Contention and Coexistence: Ethnic Politics and Democratic Transition in Romania, Slovakia, and Ukraine”, kézirat, 2005.
- Suciu, Petru: „Clasele sociale ale românilor din Ardeal”, in: *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918–1928, vol. 1*. Cultura Națională, București, 1929, 691–706.
- Sugar, Peter F.: „The Principality of Transylvania”, in: Sugar, Peter F., Hanák Péter és Frank Tibor (szerk.): *A History of Hungary*. Indiana University Press, Bloomington, 1990, 121–137.
- (szerk.): *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*. American University Press, Washington, D.C., 1995.
- Sundhaussen, Holm: *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*. R. Oldenbourg, München, 1973.
- Suny, Ronald G.: *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford University Press, Stanford, 1993.
- : „Provisional Stabilities: The Politics of Identities in Post-Soviet Eurasia”, *International Security* 24(3), 1999–2000, 139–178.
- : „Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations”, *Journal of Modern History* 73(4), 2001, 862–896.
- Suny, Ronald G. és Martin, Terry (szerk.): *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford University Press, Oxford és New York, 2001.
- Sükösd Miklós és Bajomi-Lázár Péter: „The Second Wave of Media Reform in East Central Europe”, in: Sükösd Miklós és Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Reinventing Media: Media Policy Reform in East-Central Europe*. Central European University Press, Budapest, 2003, 13–27.
- Szarka László: „A városi magyar népesség a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000)”, in: Kovács Nóra és Szarka László (szerk.): *Tér és terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 196–218.
- Szarka László: *Kisebbségi léhelyzetek – közösségi alternatívák*. Lucidus, Budapest, 2004.
- Szegedi Edit: „A Premodern Kolozsvár”, *Provincia* (3), 2001. (http://www.provincia.ro/cikk_magyar/c000202.html)
- Szilágyi Sándor N.: „Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra”, in: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. RMDSZ Ügyvezető Elnöksége, Kolozsvár, 2004.
- Szász Zoltán: „Vom Staatsvolk zur Minderheit: Die Ungarn in Siebenbürgen während der Zwischenkriegszeit”, in: Roth, Harald (szerk.): *Minderheit und Nationalstaat*. Böhlau Verlag, Köln, 1995, 87–96.

- : *Nation und Geschichte: Studien*. Corvina Kiadó, Budapest, 1981.
- Szűcs Jenő: „Történeti «eredet»-kérdések és a magyar nemzeti tudat”, in: Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Osiris, Budapest, 1997 [1985], 334–369.
- Tamarkin, Mordechai: „Space War: Romanians, Hungarians and the Struggle for the Symbolic Space of the City of Cluj/Kolozsvár, Transylvania”, kézirat, 2003.
- Taylor, A. J. P.: *The Origins of the Second World War*. Atheneum, New York, 1968.
- : *The Habsburg Monarchy, 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. University of Chicago Press, Chicago, 1976.
- Tesser, Lynn M.: „The Geopolitics of Tolerance: Minority Rights under EU Expansion in East-Central Europe”, *East European Politics and Societies* 17(3), 2003, 483–532.
- Ther, Philipp: „A Century of Forced Migration: The Origins and Consequences of «Ethnic Cleansing»”, in: Ther, Philipp és Siljak, Ana (szerk.): *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Rowman and Littlefield, Lanham, Md., 2001, 43–72.
- : „Chancen und Untergang einer multinationalen Stadt: Die Beziehungen zwischen den Nationalitäten in Lemberg in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts”, in: Ther, Philipp és Sundhausen, Holm (szerk.): *Nationalitätenkonflikte im 20. Jahrhundert*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001, 123–145.
- Ther, Philipp és Siljak, Ana (szerk.): *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Rowman and Littlefield, Lanham, Md., 2001.
- Thomas, George: *Linguistic Purism*. Longman, London és New York, 1991.
- Tilly, Charles: *From Mobilization to Revolution*. Addison-Wesley, Reading, Mass., 1978.
- : *Durable Inequality*. University of California Press, Berkeley, 1998.
- Tismăneanu, Vladimir: *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*. The Free Press, New York, 1993.
- Tismăneanu, Vladimir (szerk.): *The Revolutions of 1989*. Routledge, London, 1999.
- : *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*. University of California Press, Berkeley, 2003.
- Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, New York, 1997.
- Toibin, Colm: „New Ways to Kill Your Father”, *New York Review of Books*, 2003. június 12.
- Tomescu, D. : „Administrația în Ardeal, după desființarea Consiliului Dirigent”, *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul*, vol. 1. Cultura Națională, București, 1929.
- Tomiak, Janusz és Kazamias, Andreas : „Introduction”, in: Tomiak, Janusz (szerk.): *Schooling, Educational Policy and Ethnic Identity*, vol. 1. European Science Foundation, New York University Press és Dartmouth Publishing Co., New York és Aldershot, Hants, 1991, 1–11.

- Tomka Miklós: „Jelentés a vallásosságról – Erdély, az Úr 2000. esztendejében”, in: Gereben Ferenc és Tomka Miklós (szerk.): *Vallásosság és nemzettudat: vizsgálódások erdélyben*. Második kiadás. Teleki László Alapítvány és Corvinus Kiadó, Budapest, 2001, 9–52.
- : „Religiosity in Transylvania”, in: Gereben Ferenc (szerk.): *Hungarian Minorities and Central Europe: Regionalism, National and Religious Identity*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2001, 149–166.
- Tonk Sándor: „Romániai magyar magánegyetem”, *Magyar Kisebbség* (1), 2000, 110–118.
- Toró Tibor T.: „Szövetségi belső választások: egyszerű tisztújítás vagy az «erdélyi magyar parlamentarizmus» rehabilitációjának kísérlete”, *Magyar Kisebbség* (4), 1999, 153–164.
- Török Borbála Zsuzsanna: „The Informal Politics of Culture: Transylvanian Learned Societies, Civic Networks and the Formation of the Nation-State, 1790–1914”, doktori értekezés, Central European University, Budapest, 2004.
- Tóth Judit: „Az elmúlt évtized diaszpórapolitikája”, in: Sík Endre és Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 2000, 218–251.
- Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. Püski, Budapest, 1997.
- Tóth Pál Péter és Turai Tünde: „A magyar lakosság külföldiekhez való viszonyáról szóló szakiradalom összefoglalása”, *Szociológiai Szemle* (4), 2003, 107–132.
- Tóth Ágnes: *Migrationen in Ungarn, 1945–1948: Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. R. Oldenbourg, München, 2001.
- Transylvanian World Federation and Danubian Research and Information Center: *Genocide in Transylvania: Nation on the Death Row*. Danubian Press, Astor, Fla., 1985.
- Trencsényi Balázs: „Early-Modern Discourses of Nationhood”, doktori értekezés, Central European University, Budapest, 2004.
- Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár, 6. Budapest, 2007.
- Trencsényi Balázs és mások (szerk.): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Polirom, Budapest, Iași, 2001.
- Troc, Gabriel: „«După blocuri» sau despre starea actuală a cartierelor muncitorești”, *IDEA artă + societate* (15), 2003. (<http://www.idea.ro/revista/index.php?nv=1&go=2&mg=27&ch=49&ar=168>)
- Trosset, Carol: *Welshness Performs*. University of Arizona Press, Tucson, 1993.
- Turda, Marius: „Transylvania Revisited: Public Discourse and Historical Representation in Contemporary Romania”, in: trencsényi Balázs és mások (szerk.): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Polirom, Budapest, Iași, 1998, 197–206.

- Turner, Victor: *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Cornell University Press, Ithaca, 1969.
- Turnock, David: „The Planning of Rural Settlement in Romania”, *Geographical Journal* 157(3), 1991, 251–264.
- Țărău, Virgiliu: „Mișcările studențești din Cluj 1945–56”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, seria Historia* (1–2), 1992, 199–210.
- : „Viață politică și problema locuințelor la Cluj în anii 1945–1946”, in: Mitu, Sorin és Gogăltan, Florin (vál.): *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat; Muzeul Țării Crișurilor, Oradea és Cluj, 1995–1996, 313–323.
- Țirău, Liviu: „The Development of the Power Structures of the Romanian Communist Party in Cluj County, 1945–1946”, *Bulletin of the Center for Transylvanian Studies* 4(1), 1995, 20–36.
- Țurlea, Petre: *Ip și Trăznea. Atrocități maghiare și acțiune diplomatică românească*. Editura Enciclopedică, București, 1996.
- Ungureanu, Camil: „Autonomy, Regionalism and Minority Rights in Post-Communist Romania (1989–2000): Problems and Debates”, MA tézis, Nationalism Studies Program, Central European University, Budapest, 2001.
- Vago Bela: „The Destruction of the Jews of Transylvania”, in: Braham, Randolph L. (szerk.): *Hungarian-Jewish Studies*. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1966, 171–221.
- Valjavec, Fritz: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*. R. Oldenbourg, München, 1953.
- van den Berghe, Pierre L.: *Race and Racism: A Comparative Perspective*. Wiley, New York, 1978.
- van der Veer, Peter: „Riots and Rituals: The Construction of Violence and Public Space in Hindu Nationalism”, in: Brass, Paul R. (szerk.): *Riots and Pogroms*. New York University Press, Washington Square, 1996, 154–176.
- Varga Árpád E.: „Városodás, vándorlás, nemzetiség: adatok és szempontok az erdélyi városi térségek etnikai arculatváltásának vizsgálatához”, 1991. (<http://mek.oszk.hu/00900/00983/html/varos.htm>)
- : *Fejezetek a jelenkori erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Budapest, 1998.
- : *Hungarians in Transylvania Between 1870 and 1995*. Teleki László Foundation, Budapest, 1999. (<http://mek.oszk.hu/00900/00983/html/erdang.htm>)
- : „Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán”, *Regio* 13(1), 2002, 171–205.
- : „A romániai magyarság népességsökkenésének okairól – Néhány demográfiai szempont a 2002. évi népszámlálás előzetes közleményének értékeléséhez”, *Magyar Kisebbség* (4), 2002, 3–16.
- Varshney, Ashutosh: *Ethnic Conflict and Civic Life: Hindus and Muslims in India*. Yale University Press, New Haven, 2002.
- Veiter, Theodor (szerk.) *System eines internationalen Volksgruppenrechts*. 3 vol. Wilhelm Braumüller. Viena, 1970–72.

- Verdery, Katherine: *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change*. University of California Press, Berkeley, 1983.
- : *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. University of California Press, Berkeley, 1991.
- : „Nationalism and National Sentiment in Post-Socialist Romania”, *Slavic Review* 52(2), 1993, 179–203.
- : „Faith, Hope and Caritas in the Land of the Pyramids: Romania, 1990 to 1994”, *Comparative Studies in Society and History* 37(4), 1995, 625–669.
- : *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 1996.
- : *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. Columbia University Press, New York, 1999.
- : *The Vanishing Hectare: Property and Value in Postsocialist Transylvania*. Cornell University Press, Ithaca, 2003.
- Verdery, Katherine és Kligman, Gail: „Romania After Ceaușescu: Post-Communist Communism”, in: Banac, Ivo (szerk.): *Eastern Europe in Revolution*. Cornell University Press, Ithaca és London, 1992, 117–147.
- Veres Valér: „A romániai magyarság természetes népmozgalma európai kontextusban, 1992–2002 között”, Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. RMDSZ Ügyvezető Elnöksége, Cluj, 2004.
- Veres Valér: „A romániai magyarság létszámszökkenésének okai a 20. század utolsó negyedében”, *Korunk* (2), 2002, 4–18.
- Vermeersch, Peter: „Ethnic Identity and Movement Politics: The Case of the Roma in the Czech Republic and Slovakia”, *Ethnic and Racial Studies* 26(5), 2003, 879–901.
- Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus, Miercurea-Ciuc, 1999.
- Vincze Gábor: „A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1989.” (<http://vincze.adatbank.transindex.ro/>)
- Vincze Zoltán: „Kolozsvár története dióhéjban”, in: Gaal György: *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. Korunk, Kolozsvár, 1992, 5–24.
- Volovici, Leon: *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*. Pergamon Press, Oxford, 1991.
- von Hagen, Mark: „The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire”, in: Rubin, Barnett R. és Snyder, Jack (szerk.): *Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building*. Routledge, London és New York, 1998, 34–57.
- Vujačić, Veljko: „From Class to Nation: Left, Right, and the Ideological and Institutional Roots of Post-Communist «National Socialism»”, *East European Politics and Societies* 17(3), 2003, 359–392.
- Waldinger, Roger: „The Ethnic Enclave Debate Revisited”, *International Journal of Urban and Regional Research* 17(3), 1993, 444–452.
- Wallace, Claire: „Opening and Closing Borders: Migration and Mobility in East-Central Europe”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28(4), 2002, 603–625.

- Wallace, Claire és Stola, Dariusz (szerk.): *Patterns of Migration in Central Europe*. Palgrave, New York, 2001.
- Washington, Scott: „Principles of Racial Taxonomy”, kézirat, 2005.
- Waters, Mary C.: *Ethnic Options: Choosing Identities in America*. University of California Press, Berkeley, 1990.
- : „Romania”, in: Rogger, Hans és Weber, Eugen (vál.): *The European Right: A Historical Profile*. University of California Press, Berkeley, 1965, 501–574.
- Weber, Eugen: „The Men of the Archangel”, *Journal of Contemporary History* 1(1), 1966, 101–126.
- Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press, Stanford, 1976.
- Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Szerk. Winckelmann, Johannes. Kiepenheuer and Witsch, Köln, 1964.
- : *Economy and Society*. Szerk. Roth, Guenther és Wittich, Claus. University of California Press, Berkeley, 1978 [1922].
- Weber, Max: „Etnikai közösségi kapcsolatok”, in: uő: *Gazdaság és Társadalom: a megértő szociológia alapvonalai* 2/1. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1992, 91–107.
- Weber, Max: „A 'nemzet'”, in: uő: *Gazdaság és Társadalom: a megértő szociológia alapvonalai* 2/3. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 27–31.
- Wedel, Janine: *The Private Poland*. Facts on File, New York, 1986.
- Weiner, Amir: *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton University Press, Princeton, 2002.
- Wieder, D. Lawrence és Pratt, Steven: „On Being a Recognizable Indian Among Indians”, in: Carbaugh, Donald (szerk.): *Cultural Communication and Intercultural Contact*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ., 1990, 45–64.
- Wimmer, Andreas: „The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries. A Field-Theoretic Approach”, kézirat, 2005.
- Wimmer, Andreas és Glick-Schiller, Nina: „Methodological Nationalism and the Study of Migration”, *Archives européennes de sociologie* 53(2), 2002, 217–240.
- Wingfield, Nancy M. (szerk.): *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. Berghahn Books, New York, 2003.
- Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford, 1994.
- Wolff, Stefan: „Can Forced Population Transfers Resolve Self-Determination Conflicts? A European Perspective”, *Journal of Contemporary European Studies* 12(1), 2004, 11–29.
- Woodward, Susan L.: *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*. The Brookings Institution, Washington, D.C., 1995.
- Woolard, Kathryn A.: *Double Talk: Bilingualism and the Politics of Ethnicity in Catalonia*. Stanford University Press, Stanford, 1989.

- : „Introduction: Language Ideology as a Field of Inquiry”, in: Schieffelin, Bambi, Woolard, Kathryn és Kroskrity, Paul V. (szerk.): *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford University Press, Oxford, 1998, 3–47.
- Woolard, Kathryn A., és Schieffelin, Bambi B.: „Language Ideology”, *Annual Review of Anthropology* 23, 1994, 55–82.
- Yang, Mayfair M.: *Gifts, Favors and Banquets: The Art of Social Relationships in China*. Cornell University Press, Ithaca, 1994.
- Zahra, Tara: „Reclaiming Children for the Nation: Germanization, National Aspiration, and Democracy in the Bohemian Lands, 1900–1945”, *Central European History* 37(4), 2004, 501–543.
- Zakota Zoltán: „Önálló gazdasági élet kisebbségi létfeltételek közepette?”, *Magyar Kisebbség* (4), 1999, 81–85.
- Zamfir, Cătălin, és Preda, Marian Preda (vál.): *Romii in România*. Editura Expert, București, 2002.
- Zamfir, Elena, és Zamfir, Cătălin Zamfir (vál.): *Țigani în ignorare și îngrijorare*. Editura Alternative, București, 1993.
- Zaslavsky, Victor: „Nationalism and Democratic Transition in Post-communist Societies”, in: Graubard, Stephen R. (szerk.): *Exit from Communism*. Transaction, New Brunswick, N.J., 1993, 97–121.
- Zeidler Miklós: „Irredentism in Everyday Life in Hungary during the Inter-war Period”, *Regio: Minorities, Politics and Society* (1), 2002, 71–88.
- : *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.
- Zeidler Miklós: „A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók”, in: Bárdi Nándor és Ferdinéc Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003, 59–84.
- Zubrzycki, Geneviève: *Auschwitz With, or Without the Cross? Nationalism and Religion in Post-Communist Poland*. University of Chicago Press, Chicago, 2006.



TÁRGYMUTATÓ

A-Á

- állampolgárság:
~ és etnicitás 225-227, 251-253
kettős ~ 374-376, 391
~ és migráció 346-349
~ és nemzetiség 27
stigmatizált ~ 342-343
Andrić 152
angol 213, 214, 312,
antiszemitizmus 50, 80, 109, 358
Antonescu 82
asszimiláció 43, 67, 70, 80, 88, 98,
116, 156, 166, 234, 316, 317,
322, 323, 392-393
~ és vegyes házasság 295-296
Lásd még nemzetiesítés
Ausztria 42, 46-48, 66
autonómia IX, 35, 41, 47, 60, 64,
69, 84, 142, 161, 197, 243, 246,
360, 361, 366, 370, 371, 372,
373, 394, 401
Avram Iancu 148, 150

B

- Babeş-Bolyai 306
Bauer, Otto 41, 411
bizalom:
bizalom és etnikai hálózatok 209, 302, 304
bolgárok 46
Bosznia 54, 391, 453
Budapest XIV, 18, 348, 389
Bukarest 194, 348, 371, 372
Bulgária 49, 169, 249

C

- Ceauşescu 85, 115-117, 121-127
civilizációs szakadék 246
civil társadalom 4, 305
Lásd még egyesületek
Cluj VII, 93, 96, 100, 102, 103,
104, 105, 107, 108, 115, 116,
120, 134, 139, 144, 146, 148,
151, 155, 158, 159, 160, 163,
164, 165, 166
Corvin Mátyás 1, 5, 144, 146

Cs

- csehek 34, 46, 47, 48, 344
Csehszlovákia 46, 48, 51, 52, 53,
54, 55
csoportbeszélgetés 346, 364, 369,
404, 405, 406, 407, 408
csoportok, csoportok és kategóriák 8-9, 245-248, 255
csoportszemlélet 9-11, 379, 392

D

- dákoromán 58, 68, 93, 100, 146
deportálás 110
diglosszia 275, 288
Lásd még kétnyelvűség
dualizmus 57, 65, 68, 87, 287, 295

E

- EBESZ 132
Egyesülés tér 104, 146
egyesületek, etnikai egyesületek IX, 129, 178, 296, 305,
306, 308, 315, 318, 393

- Egyesült Államok 28, 120, 294, 340
- egyetem
- Babeş-Bolyai Egyetem 114, 159, 173-177
 - ~ és a magyar világ 152
 - nacionalista csatározások az ~ miatt 173-177
 - Lásd még* iskolák
- egyházak IX, 61, 65, 68, 78, 85, 86, 98, 156, 161, 178, 223, 282, 283, 286, 290, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 307, 310, 313, 315, 316, 325
- emlékezet és megemlékezés 21, 144, 305, 401
- emléktábla 105, 148, 149, 152
- Erdély 14, 18, 57-90
- ~ a dualista Magyarországon 65-70
 - ~ etnikai és vallási összetétele 57-59, 67-70, 369, 370, 371, 372
 - iparosítás ~ben 87, 88, 89, 90
 - ~ a két világháború közötti Romániában 76, 78, 79, 80, 81
 - ~ a kommunista időszakban 82, 83
 - ~ korai történelme
 - ~ mint határvidék 23, 59
 - nacionalista politika
 - ~ben 62-92, 77-82
 - a román nemzeti mozgalom
 - ~ben 60-64
 - történetírói viták ~ről 59, 91
 - az 1848-as forradalom
 - ~ben 63-65
 - ~ a II. világháborúban 78-82
- etnicitás:
- ~ és határok 8, 9, 10, 18, 28-29, 268, 280-287
 - ~ konstruktivista felfogása 7-9, 378-388
 - ~ korlátozott relevanciája 181, 188-192, 197-198, 202, 355-360
 - ~ különböző súlya 321-366
 - ~ láthatatlansága 324-325
 - ~ megélése 234-237
 - ~ időlegessége 210, 321-336
 - ~ mindennapi tapasztalata XVI-XIX, 11, 256
 - ~ mint észlelési mód
 - ~ testi jelöltsége 230
 - ~ és munkaerőpiac 202-203, 305
 - ~ névleges és tényleges dimenziói 12-13, 209-210, 314, 321
 - ~ reprodukciója 270-275, 280-285, 292-294, 366-370
 - ~ és régiók
 - ~ és stigma 233-236, 342-347
 - ~ és vallás 95, 294-299
 - az ~ jelei 229-233
 - Lásd még* kategóriák; hétköznapi tudás; nacionalizmus nyelv; nyelvválasztás;
- etnicizálás 16, 207, 217, 281
- ~ interetnikus interakciókban 321-333
 - konfliktusok és erőszak
 - etnicizálása 324-326
 - a migráció ~a 342-350
 - a munkaerőpiaci verseny ~a 201-208,
 - a politikai beszéd ~a 340
 - ~ a vegyes házasságokban 332-325
- etnikai endogámia
- egyházak és ~ 295-296
 - iskolák és ~ 284-286
 - Lásd még* "magyar világ", vegyes házasság
- etnikai erőszak 6, 141, 152, 168
- etnikai hálózatok 91, 122, 194
- etnikai kategória 241, 242, 249, 250, 252

etnikai konfliktus 9, 23, 37, 132,
136, 139, 140, 151, 168, 169,
241, 323, 324, 329, 330, 332,
335, 394
etnikai mozgósítás 135, 141
etnikai reprodukció 86, 316, 323,
388
etnikai szocializáció 230, 287
etnográfiai megfigyelés 407
etnopolitikai vizsály VIII, 6, 128,
135, 169, 170
Európai Biztonsági és Együttműkö-
dési Szervezet 132
európai integráció 132, 390, 392

É
Észak-Erdély 18, 81, 83, 110, 111
Észtország 169, 395

F
főbiztos 132
francia forradalom 28
Franciaország 28, 48, 294
Funar, Gheorghe 4, 5, 25, 105,
113, 120, 131, 133, 142, 143,
144, 146, 147, 148, 149, 150,
151, 152, 159, 160, 163, 164,
165, 166, 167, 168, 183, 186,
193, 215, 229, 235, 238, 239,
240, 258, 265, 272, 325, 326,
331, 355, 360, 361, 362, 363,
364, 365, 366, 380, 383, 385,
387, 391

G
generáció 317, 405, 406
Gherman, Sabin 370
globalizáció 302, 389
görög katolikus 61, 84, 95, 98, 99,
103, 105, 151, 158, 223, 296,
334
Görögország 253
Groza, Petru 83, 111

H
Habsburg Birodalom VII, 1, 23,
30, 32, 34, 35, 36, 38, 42, 43,
45, 46, 47, 49, 55, 57, 61, 62,
63, 64, 65, 69, 95, 98, 128, 161,
371, 389
Havasalföld 32, 46
Herder 28, 29, 36, 62
heterogenitás 39, 53, 392
hétköznapi tudás 230, 264
Hitler 48, 51, 78, 107
homogenizáció 37, 67
horvátok 34, 47, 170, 253
Horvátország 455
hovatarozás VIII, XII, 3, 6, 14,
15, 17, 27, 28, 30, 39, 41, 42,
54, 96, 97, 99, 106, 107, 128,
152, 154, 162, 163, 167, 168,
178, 179, 222, 226, 227, 234,
235, 236, 237, 238, 239, 242,
253, 277, 288, 295, 299, 323,
337, 383I
II. világháború 65, 82, 87, 375,
400
Iliescu, Ion 130, 155, 371
indexikus 245
individualizmus, módszertani 11
indusztrializációs 459
interetnikus kapcsolatok 179, 181,
212, 253, 283, 295, 321, 322,
324, 335, 385, 392
interetnikus interakciók 253,
322-336
konfliktus és nézeteltérés az
~ban 324-327
~ az elkerülés normája 327-328
tréfákozás és ugratás ~ban 329-
331
~ és választás az etnikailag
meghatározott lehetőségek
közül 332-334
nominális és tapasztalati értelem-
ben 321-322

interjúk 16, 268, 337, 402, 405, 407
 intézmények 280-319, 381
 ~ és etnikai reprodukció 178, 280, 287, 313
 ~ és nacionalizmus 318-319, 389, 395
 ~ és társadalmi szegmentálódás 310-318
 ~ és a társadalmi viszonyok 310-318
 Lásd még egyesületek; egyházak; etnikai vállalkozás; iskolák; magyar világ; média
 irredentizmus 49, 76
 iskolák 43, 65, 68, 74, 75, 83, 84, 86, 87, 91, 122, 123, 132, 133, 134, 139, 140, 141, 153, 223, 282, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 298, 303, 310, 315, 316, 318, 332, 389, 393
 iskolaválasztás 242, 288, 333, 394
 iszlám 38, 294

J

Jászi Oszkár 43, 69, 70, 424, 428, 456
 Jugoszlávia 5, 43, 46, 54, 55, 142, 169, 170, 253

K

kálvinista 60, 99, 126, 135, 156, 388
 Katalónia 395
 kategóriák 219-252
 ~ és csoportok 11-13, 223-224
 ~ és csoporttagság megerősítése 234-237
 etnikai és nem etnikai ~ 237-243
 ~ és a tagság fenntartása
 ~ használatban 237-243

jelölt és jelöletlen 224-225
 ~ kognitív és diskurzív megközelítései 219, 221, 229
 népi és elemzési ~ 9, 10
 regionális ~ 245-250
 ~ és számonkérhetőség 239
 társadalmi és gazdasági ~ 217-218, 379-387
 katolikus 38, 60, 61, 68, 84, 95, 98, 99, 103, 105, 144, 145, 151, 158, 162, 223, 283, 287, 290, 296, 297, 298, 299, 307, 334, 364, 371, 388
 kétnyelvűség 103, 254, 255, 258, 259, 260, 261, 270, 278, 280
 Lásd még nyelvválasztás; nyelvkeveredés; nyelvi rendörködés
 Lásd még nyelvi diglosszia
 Kincses Előd 137, 138, 141
 kirekesztés 121, 122, 354
 kisebbségi jogok 50, 52, 56, 91, 111, 132, 390, 393, 394, 395
 kódváltás 178, 183, 256, 269, 271, 275
 kognitív 6, 219, 220, 221, 234, 235, 281, 337, 379
 Kolozsvár 2, 3, 4, 6, 9, 18, 20, 25, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 125, 131, 135, 139, 144, 145, 150, 151, 156, 159, 164, 165, 166, 168, 182, 184, 188, 192, XI, XII, VII, 209, 212, 215, 220, 239, 253, 254, 258, 299, 300, 306, 330, 355, 362, 380, 383, 388, 389, 390, 391, 403, 405, 407
 kommunista 93-128
 Kommunista Párt 83, 85, 127, 207
 konstruktivizmus 7-9
 konverzációelemzés 16

konzulátus XI, 1, 3, 147, 363
 kora újkori 458
 kormány, 1, 302, 456
 korruptió 213, 215, 217, 356, 357
 középkori 29, 36, 58, 59, 60, 62,
 93, 94
 közigazgatás 34, 35, 73, 83, 93,
 110, 111, 144, 283, 393
 közvélekedés 205, 216, 246

L

Lengyelország 45, 46, 51, 52, 53,
 207, 391
 Lettország 169, 456
 lutheránus 59, 60, 68
 L'viv 45

M

Magyar Autonóm Tartomány 84,
 105
 magyar egyetem 25, 107, 130, 133,
 152, 154, 156, 157, 189, 194,
 197
 magyar egyházak 85, 161, 283,
 290, 296, 300, 307, 313, 325
 magyar iskolák (Romániában) 281-
 287
 ~ és etnikai szocializáció 280,
 283-287
 ~ és etnikai reprodukció 280,
 284
 ~ a két világháború között 101-
 105
 ~ és a kolozsvári magyar
 világ 280, 284, 313-318
 ~ a kommunizmus idején 110-
 114
 posztkommunista konfliktus a ~
 miatt 152-157
Lásd még egyetemek; iskolák;
 magyar világ
 magyar konzulátus 1, 147

magyar nyelv 35, 62, 65, 78, 95,
 98, 103, 153, 164, 178, 183,
 235, 236, 257, 261, 265, 274,
 302, 304, 394, 395

Magyarország:

~ és erdélyi magyarok 70, 76,
 77, 85, 90, 134, 137, 153, 156,
 158, 164, 170, 182, 194, 195,
 197, 212, 215, 257, 285, 287,
 291, 292, 308, 309, 310, 311,
 348, 349, 353, 354, 370, 388,
 394
 az erdélyi magyarok migrációja
 ~ra 347-353
 ~ és az európai integráció 385-
 387
 ~ a Habsburg Birodalom-
 ban 27-40
 ~ a két világháború kö-
 zött 41-43
 ~ a kommunizmus idején 52-54
 ~ a középkorban és a kora
 újkorban 57
 ~ mint nemzetesítő
 állam 64-68
 ~ a II. világháborúban 85-92
 „magyar világ” (Kolozsváron) 195-
 198, 237, 257, 281-323, 367,
 384, 388, 390-395
 ~ és egyházak 294-299, 313-319,
 ~ erodálódása 313
 etnicitás jelentősége a ~ban
 ~ és etnikai vállalkozás 300-
 304
 ~ korlátai 313-319
 ~ intézményei és fennmaradá-
 sa 313-319
 ~ intézményeken kívüli kiterjedé-
 se 313-319
 ~ és iskolák 286-312
 ~ kötődése Magyarorszá-
 hoz 285

- ~ magától értetődősége
- ~ és média 308-312
- ~ mint párhuzamos világ 313-319
 - Lásd még* etnikai hálózatok, etnikai szocializáció, intézmények
- Mănăstur (Monostor) 192, 412, 457
- Marosvásárhely XII, 117, 135, 136, 142, 144, 167, 168, 169, 185
- Mátyás király (Corvin Mátyás) 1, 5, 100, 101, 104, 105, 107, 113, 144, 145, 146, 148, 327, 330, 331, 364, 387
- média IX, 4, 8, 17, 84, 136, 166, 216, 220, 229, 282, 284, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 356, 375, 393
- migráció 337-350
 - etnikai migráció 347-353
 - ~ és állampolgárság 347-348
 - erdélyi magyarok Magyarországra irányuló ~ja 347-353
 - ~ és etnodemográfiai változás Kolozsváron 379-385
- mindennapi politikai beszéd 359, 360, 366
- módszertan XIX, 10, 11, 24, 169, 381
- Moldova (Köztársaság) 371, 411, 427, 457
- Moldva (Fejedelemség) 32, 46, 457, 466
- Monostor 120, 192, 457, 468
- munkaerőpiac XI, 212
- munkaerő-piaci verseny 212, 213
- munkamegosztás 300, 301
- Musil, Robert 152, 380

- N**
- nacionalista politika:
 - ~ Erdélyben 57-90
 - ~ és az etnikai demográfia igények 157-160
 - ~ a Habsburg Birodalomban 64-68
 - ~ Kelet-Közép Európában 27-50
 - ~ Kolozsváron 93-115, 142-150
 - ~ Marosvásárhelyen 133-141,
 - ~ és a mindennapi politikai beszéd 355-375
 - népi reakció a ~ra 355-375
 - ~ és régészet 106-110, 142-150
 - ~ és területi revizionizmus 85-92
 - ~ és a "történelmi jogokra" hivatkozás 30-43
 - Lásd még* etnicitás, nemzetiesítés
- nacionalizmus:
 - ~ és etnicitás 14
 - ~ létrejötté interakcióban 387-395
 - módszertani ~ 24
 - ~ mint látásmód látásmód 14, 16, 219, 380
 - ~ és a társadalomtudományok 10
 - ~ távolabbról szemlélve 13-14
 - Lásd még* etnicitás
- nácizmus 51
- Nagy Románia Párt 357, 369
- Nagyvárad XII, 166, 167, 391
- Napoca 93, 104, 114, 115, 146
- NATO 132, 170, 458
- németek 18, 34, 46, 47, 48, 51, 59, 68, 72, 88, 94, 115, 458, 460
- Németország 29, 49, 52, 55, 56, 60, 81, 82, 176, 207, 458
- nemzet:
 - ~ és állam 15, 27-30
 - ~ politikai értelmezése 128-132

- ~ etnikulturális felfogása 128-132
- ~ középkori és kora újkori értelmezése 30-37, 57-63
- ~ mint határokon átívelő etnikulturális közösség 342-350
- ~ modern felfogása 43-56, 152-170
- nemzetállam VII, XIII, XV, XVIII, 7, 10, 11, 13, 27, 28, 29, 30, 32, 36, 37, 15, 40, 41, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 51, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 73, 75, 86, 91, 93, 130, 149, 224, 286, 288, 294, 348, 353, 379, 380, 381, 382, 385, 390, 392
- nemzetiesítő állam VII, 45, 46, 49, 64, 66, 257, 286, 389
- nemzeti himnusz 133
- nemzeti kérdés VII, XV, 14, 27, 28, 29, 30, 36, 43, 45, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 65, 72, 80
- Nemzeti Megmentési Front 130
- nemzeti mozgalom 32, 60, 61, 64, 68, 69, 72, 98
- nemzeti önrendelkezés 45, 48, 51, 224
- nemzetiség 42, 54, 88, 90, 103, 106, 107, 113, 224, 226, 227, 253, 325, 358, 377, 378
- nemzetiségi elv 42, 54, 88, 90, 103, 106, 107, 113, 224, 226, 227, 253, 325, 358, 377, 378
- nemzetiségi politika 70, 84, 87, 113, 114
- nemzeti szimbólumok 133, 298
- nemzeti színek XI, 147, 235, 380
- nemzeti ünnepek 145, 297, 349
- népi 9, 10, 14, 17, 28, 61, 63, 80, 90, 91, 115, 146, 150, 152, 167, 169, 171, 303, 371, 378, 380, 384
- népszámlálás 1, 14, 19, 25, 66, 70, 89, 106, 107, 108, 112, 113, 140, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 223, 295, 297, 316, 317, 339, 366, 383, 388, 393
- Népszövetség 50, 52, 77
- normák 255, 322
- nyelv 253-278
 - ~ kulturális otthonosság 266, 273
 - ~ és etnopolitikai versengés ~ és hegemonia 260
 - ~ és idegenek közötti interakciók 257-260
 - jelölt és jelöletlen ~ 259, 290
 - ~ mint az etnicitás hordozója 229-234
 - ~ mint az etnicitás jelzése 229-234
 - ~ mint az etnikai hovatartozás kritériuma 257-260,
 - ~ nyilvános helyen 257-260, 261-265
 - ~ vegyes etnikai háttérű társaságban 266-273
 - Lásd még* kétnyelvűség, magyar nyelv, nyelvválasztás, román nyelv
- nyelvi ideológia 261
- nyelvi pluralizmus
- nyelvi rendőrködés 256, 260, 263, 264, 265, 277, 279
- nyelvkeveredés 275-277
- nyelvtudás 242, 301, 302
- nyelvválasztás 183, 256, 266-274
 - ~ az idegenek közötti interakciókban 257-260
 - ~ és kényelemérzet a beszédben 266, 273
 - ~ és kirekesztés 268, 272
 - ~ és kódváltás
 - ~ nyilvános helyeken 257-260, 261-265

- ~ vegyes házasságban 266-273
- ~ vegyes társaságban 266-273
- Lásd még* kétnyelvűség, kódváltás, nyelv

O

- Orosz Birodalom 34
- oroszok 39, 46, 185
- Oroszország 46, 56, 208
- ortodox XI, 38, 60, 61, 95, 98, 99, 103, 105, 148, 151, 158, 223, 296, 334, 371,

P

- plurális, plurális társadalmak 283, 459
- politikai beszéd 356, 359, 360, 361, 366
- politikus 6, 9, 57, 93, 175, 197, 202, 219, 356, 357, 358, 360, 373, 382
- posztkommunista XIII, 5, 14, 25, 56, 58, 91, 108, 112, 120, 131, 144, 157, 169, 171, 177, 202, 208, 209, 210, 213, 302, 308, 345, 349, 358, 397, 399, 401
- poszt nacionalizmus 389, 395

Q

- Québec 10, 11, 395, 424, 459

R

- reformáció 59, 94
- régészet 108
- régiók 169, 246
- regionális VIII, 15, 23, 24, 27, 28, 40, 46, 53, 74, 77, 133, 141, 150, 162, 194, 214, 222, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 309, 310, 361, 370, 371
- rendőrködés 256, 260, 263, 264, 265, 277, 279
- Renner, Karl 41

- revizionizmus 56, 76, 239, 394, 401

- RMDSZ IX, 4, 5, 6, 129, 130, 131, 133, 137, 138, 142, 143, 144, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 197, 244, 281, 302, 307, 318, 326, 327, 330, 349, 360, 361, 366, 367, 368, 369, 370, 377, 393, 394, 395

- RNEP 142, 143

- romák 19, 20, 131, 138, 158, 230, 246, 351
- cigányok 247, 345, 346, 351
- Románia XII, XIII, 1, 4, 5, 17, 32, 45, 46, 48, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 81, 82, 83, 88, 101, 104, 105, 117, 125, 128, 129, 131, 132, 136, 137, 143, 146, 159, 166, 170, 185, 227, 245, 251, 261, 264, 285, 296, 302, 316, 339, 343, 344, 357, 369, 377, 378, 383, 390, 391, 392, 403

- Román Kommunista Párt 83, 207
- Román Nemzeti Egységpárt 4, 130, 142

- román nemzeti mozgalom 60, 61, 64, 68, 69, 72, 98

- Romanov Birodalom 34

S

- Skócia 459
- státustörvény 132, 163, 360, 361, 374, 375, 376, 378, 390
- stigma 346, 347
- stigmatizált 343, 345, 347, 351

Sz

- Szabadság 4, 129, 130, 148, 149, 150, 151, 153, 155, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164,

- 165, 166, 231, 290, 309, 311,
387
- szászok 18, 47, 60, 62, 65, 68, 94, 95
- székelyek 59, 60
- Székelyföld 117, 131, 135, 140,
141, 194
- szerbek 46, 47, 170, 253
- Szerbia 32, 125, 169
- Szlovákia 98, 169, 390
- szlovákok 46, 47, 65, 68
- szobrok 4, 229, 382
- Szovjetunió XV, 52, 54, 55, 82, 83,
111, 142, 253, 391, 392
- sztereotípiák 76, 346
- T**
- társadalomtudományok 10
- távolságtartás XIX, 356, 360, 459
- Temesvár 125, 410
- tevékenységek 49, 152, 217, 300,
301, 308, 318
- Tökés László 125, 126, 130, 149,
156, 183, 298, 325, 326
- történetírás 23, 40, 57, 58, 63, 82,
84, 85, 93, 94, 146
- transzilvánizmus 77
- transznacionalizmus 389, 395
- tréfálkozás 323, 326, 329, 330, 331,
332, 335
- Tudor, Corneliu Vadim 131, 159,
357, 362
- turizmus 307
- U**
- ugratás 323, 329, 330, 335
- Ukrajna 15, 61, 70, 277, 349
- ukránok 46
- unitárius 60, 99
- utcanévek 307, 311
- V**
- vállalkozás 110, 178, 211, 214, 296,
303, 305
- városok 18, 29, 39, 51, 67, 72, 78,
88, 90, 115, 117, 141, 192, 195,
300, 389, 390, 391, 403
- Vasgárda 77, 109
- Vatra Românească 136, 139
- vegyes házasság 67, 292, 317, 323,
333, 377
- Z**
- zászlók 4, 152, 220, 229, 382, 387
- Zs**
- zsidók 18, 39, 46, 51, 67, 72, 77, 80,
81, 82, 83, 103, 106, 107, 109,
110, 111, 112, 295, 300, 389



Immár egy évtizede, hogy Rogers Brubaker megingatta az etnicitáskutatás építményét, kétségbe vonva annak egyik alappillért, mely szerint az etnicitás szilárd csoportokat jelent. Ez a könyv a kolozsvári románokról és magyarokról, valamint az ő viszonyukról ennek a kritikai szemléletnek a gyümölcsöző voltát a legteljesebben bizonyítja. Nem csak Európa e komplex régiójának etnikai és nemzeti viszonyairól ad meghatározó képet, a világ más tájaira jellemző etnikai viszonyok elemzése számára is példaértékű lesz.

Katherine Verdery, Graduate Center, City University of New York

Ebben a rendhagyó módon érzékeny műben Rogers Brubaker olyan megközelítéseket és analitikus fogalmakat alkalmaz, amelyeket az etnicitás és nemzeti mivolt tanulmányozásában, akárcsak a régióról szóló szakirodalomban, nagyon ritkán használnak. A szerzők elvezetnek minket Kolozsvárra, egy olyan távolról kevésbé ismert városba, amelynek karakterét a gazdag román és magyar múlt csillogása és feszültségei együttesen határozzák meg. A szerzők a mindennapi élet szimbolikus és rituális gyakorlatainak leírásából jutnak el az etnicitás működésével kapcsolatos alapvető összefüggések megfogalmazásáig.

Deák István, Columbia University

Ezt, az elemzés módját és az empiriát illetően egyaránt példaértékű munkát minden társadalomkutatónak olvasnia kell, aki etnicitással, nacionalizmussal, közösségekkel vagy a kelet-európai régióval foglalkozik. A szerzők kiváló munkát végeztek annak bizonyítására, hogy a társadalom hosszú távú vagy makro folyamatai, valamint az identitáspolitikai projektek hogyan képeződnek le helyi szinten és ott hogyan sajátítják ki őket. Mindemellett fontos kérdéseket felvető, a következő évek vitáit meghatározó könyv lesz a társadalomelmélet és a közpolitika területén is.

Craig Calhoun, Social Science Research

Ez egy finom munka, amit sokan fognak olvasni és ezért nagy hatása lesz. Nem csupán empirikus illusztrációja Brubaker elméleti munkáinak, például a *Csoportok nélküli etnicitásnak* (Ethnicity without Groups), hanem új módszertani irányokat is kijelöl a modern idők egyik legfontosabb társadalmi kérdése, a nemzet és az etnicitás kutatása területén.

Jeremy King, Mount Holyoke College,
Budweisers into Czechs and Germans című
könyv szerzője

ISBN 978 963 236 409 4

4500 Ft



L'Harmattan